

Գ. Գիզալեան

ՊԱՏԱՌԻԹԻՒՆ
ԱԵՐՁԱԻՈՐ
ԱՐԵԻԵԼՔԻ ԵՒ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Ա
հատոր

ԵՄ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. Գիւզալեան

**Պատմութիւն Մերձաւոր
Արեւելքի եւ Հայաստանի**

Ա հատոր

*Հնագոյն շրջաններէն մինչեւ
Տիգրան Մեծի կայսրութեան անկումը*

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2016

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Գ 599

Գիւզալեան Գ.

Գ 599 Պատմութիւն Մերձատր Արեւելքի եւ Հայաստանի: Ա հատոր: Հնագոյն շրջաններէն մինչեւ Տիգրան Մեծի կայսրութեան անկումը/ Գ. Գիւզալեան. -Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2016, 644 էջ + 14 էջ ներդիր:

XX դարի հայ պատմագիտության երախտավորներից մեկի Գառնիկ Գյուզալյանի «Պատմութիւն Մերձատր Արեւելքի եւ Հայաստանի» սովորաձայլ աշխատությունը Հայաստանում վերահրատարակվում է առաջին անգամ: Գ. Գյուզալյանը կատարել է յուրօրինակ ու համապարփակ աշխատանք, որտեղ ներկայացրել է հնագոյն շրջանից մինչև Տիգրան Մեծի կայսրության անկումը հայ ժողովրդի պատմությունը՝ Մերձավոր Արեւելքի ընդհանուր պատմության համատեքստում:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-2114-1

© ԵՊՀ հրատ., 2016

Գ. ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

**Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն
Մ Ե Ր Զ Ա Ւ ՈՐ Ա Ր Ե Ւ Ե Ն Է Կ
Ե Ի
Հ Ա Յ Ա Ս Ա Ն Ի**

Ա Յ Ա Տ Ո Ր

**ՀՆԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԷՆ ՄԻՆՋԵՒ
ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ**

Տ Գ Ս Բ Ա Ն
Հ Ա Ռ Ի Ռ Զ Գ Լ Ո Ւ Ն Ը Ն Կ Ի Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Պ Լ Ե Յ Ր Ո Ւ Թ
1 9 5 1

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գառնիկ Գյուզալյան պատմաբանի ու նրա գիտական ժառանգության մասին այսօր ցավալիտրեն քիչ է հայտնի հայ պատմաբաններին և հատկապես նրանց երիտասարդ սերընդին: Մեզանում Գյուզալյանի գիտական վաստակին ու դրա արժևորման անհրաժեշտությանն առաջին անգամ անդրադարձել է պրոֆ. Պետրոս Հովհաննիսյանը՝ նշելով, որ XX դարասկզբի սերնդի պատմաբանների քաջածանոթ փաղանգի ներկայացուցիչների (Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Ս. Տ. Երեմյան, Մ. Գ. Ներսիսյան, Վ. Ա. Պարսամյան և ուրիշներ) շարքին արդարացիորեն պետք է դասել նաև Գ. Գյուզալյանի անունը, ում պատկառելի գիտական վաստակի արժևորումը դեռ սպասում է իր ապագա անաչառ ուսումնասիրողին¹:

Գ. Գյուզալյանը ծնվել է 1893 թ., V դարի հայտնի մատենագիր Ղազար Փարպեցու ծննդավայր Փարպի գյուղում, հոդագործ Ղազար Գյուզալյանի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղի վարժարանում, ապա՝ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Աշակերտել է ժամանակի ականավոր դեմքերից Հր. Աճառյանին, Գր. Ղափանցյանին, Գ. Հովսեփյանցին, Ս. Հարությունյանին և այլոց: Հատկապես ազդվել է Գր. Ղափանցյանից, ով դեռ ուսումնառության տարիներին նկատեց շնորհաշատ պատանուն և ուղղորդեց խորանալ պատմագիտության մեջ²: Գ. Գյուզալյանը 1913 թ. գերազանցությամբ ավարտելով ճեմարանը, երկու տարի ուսուցչություն է արել հայրենի գյուղում, ապա, մինչև 1918 թ. Երևանի Գալստյան օրիորդաց ճեմարանում³:

¹ Պ. Հովհաննիսյան, Գառնիկ Գյուզալյան. Հայ Պատմագիտության երախտավորը, Էջմիածին. պաշտոնական ամսագիր ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան Մայր աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, Մայիս 2006, էջ 73-91:

² Պ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ.:

³ Գառնիկ Գիւզալեան, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականությունը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յոթեկանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեղրոնական կոմիտեի հրատարակութիւն, Պէյրոս, 1985, էջ 5:

1921 թ. գործուն մասնակցություն է ունեցել փետրվարյան ապստամբությանը, նշանակվել Երևանի գավառի Եղլովան (այժմ՝ Կոտայք) գյուղի պարետ: Ապստամբության պարտությունից հետո «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» անդամների և համակիր գինվորականության հետ ապաստանել է Չանգեգորում, ուր վարչական պաշտոններ է զբաղեցրել Լեռնահայաստանի կառավարությունում: 1921 թ. հուլիսին անցել է Պարսկաստան՝ Թավրիզ և տեղի դպրոցներից մեկում հայոց պատմություն դասավանդել: Մի քանի մտավորական ընկերների հետ հիմնադրել է հայ-ռուսական գիմնազիա, որը դարձավ պարսկահայ լավագույն դպրոցներից մեկը¹:

Լինելով դաշնակցական՝ նա խորապես ուսումնասիրել էր Հ. Յ. Դ. պատմությունը և միշտ խոսքով, թե գրչով ընդգծում էր կուսակցության դերը հայ ժողովրդի նորագույն պատմության մեջ: Պատահական չէ, որ Դրաստամատ Կանայանը նրան որակել է որպես «գրչով խոսող» դաշնակցական մտավորական²:

1923 թ. իրականացնում է Գյուգայանի վաղեմի երազանքը: Նա ընդգրկվում է այն հիսուն դաշնակցական ուսանողների շարքում, որոնց Չեխոսլովակիայի կառավարությունը հնարավորություն է տալիս անվճար ուսանելու Պրահայի համալսարանում, որի պատմության ֆակուլտետում Գյուգայանը խորանում է Հին Արևելքի պատմության բնագավառում³: 1927-1929 թթ. Գ. Գյուգայանն ուսումնառությունը շարունակում է Պրահայի համալսարանի դոկտորանտուրայում⁴:

Ս. Վրացյանի բնորոշմամբ՝ «*Գառնիկը համալսարանից դուրս եկաւ մարզոսած ու ճոխացած մրքով, պատրմագիրական*

¹ Պ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ.:
² Պ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ.:
³ Գառնիկ Գիւզալեան, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականությունը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յոթեյանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեղրոնական կոմիտեի հրատարակութիւն, Պէյրոս, 1985, էջ 5-7:
⁴ Պ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ.:

հարուստ պաշարի ու մեթորի տիրացած»¹:

Չնայած ակադեմիական կրթությունը շարունակելու մեծ ցանկությանը՝ 1929 թ. նա անսաց Ն. Աղբալյանի խնդրանքին՝ գնալ Բեյրութ և համալրել սփյուռքի խիստ սակավ ուսուցչական ներուժը²: 1929-1932 թթ. զբաղեցրել է Սիրիայի հեռավոր Արաբ-Բունարի գյուղի ազգային վարժարանի տնօրենի պաշտոնը, այնուհետև իբրև Հայոց և ընդհանուր պատմության դասախոս՝ հրավիրվել է Բեյրութի նորաբաց Նշան Փալանճյան ճեմարան³, ուր և դասավանդում է մինչև իր մահը⁴: Մահանում է 1958 թ. ապրիլի 8-ին, Ալեքսանդրիայում, ուր մեկնել էր բուժման նպատակով:

Գյուգայանի հայտնվելը ճեմարանում Վրացյանը շրջադարձային է համարում նրա կյանքում, նշելով. «Ի վերջոյ, բախտաւոր եղաւ, որ ընկաւ «Համազգայինի» ճեմարանը: Այլապէս նա էլ դատապարտուած պիտի լինէր, ուրիշների մման, ժանգոտելու գաղութային անապահով կեանքի ճնշման տակ: Քառորդ դար պաշտօնավարելով ճեմարանում, Լեւոն Շանթի և Նիկոլ Աղբալեանի ընկերակցութեամբ, նա ոչ միայն նոր սերունդ հասցրեց, այլև գիտնականի հմտութեամբ մշակեց հայոց պատմութեան վերաբերող նիւթեր՝ արտադրելով բազ-

¹ Ս. Վրացեան, Անձինք Նուիրեալք, Տպարան «Համազգային», Պէյրոս, 1969, էջ 229:
² Պ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ.:
³ Լևոն Շանթի և Նիկոլ Աղբալյանի ջանքերով 1930 թ. մարտի 3-ին Բեյրութում բացվում է Համազգայինի Նշան Փալանճյան ճեմարանը, նախնական 15 սաներով, որի առաջին տնօրենը դարձավ Լևոն Շանթը, ում մահից հետո հաջորդեց Ս. Վրացյանը: Ճեմարանը հսկայական դերակատարություն ունեցավ հայկական սփյուռքի կյանքում, ի սկզբանե հանդես գալով ոչ միայն որպես գուտ դպրոցական հաստատություն, այլև հայեցիության և ազգային առողջ դաստիարակության օջախ՝ հայ գրչի ու մտքի ակնառու ներկայացուցիչների շնչով հարուստ: Ճեմարանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Համազգայինի Նշան Փալանճյան ճեմարան, 50 ամյակ, տեղեկագիր 1979-1980 տարեշրջանի, Համազգայինի Վահե Մեթեան տպարան, Պէյրոս, 1980:
⁴ Գառնիկ Գիւզալեան, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականությունը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յոթեյանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեղրոնական կոմիտեի հրատարակութիւն, Պէյրոս, 1985, էջ 5-7:

մաթիւ լուրջ յօդուածներ ու առանձին արժէքաւոր հատորներ»¹:

Հայ ազգի պատկառելի գործիչների աստղաբույլին վերաբերող իր հուշերում ու մտորումներում, որ վերնագրել էր «Անձինք նուիրեալք», Սիմոն Վրացյանը Բաֆֆու, Կոմիտասի, Լ. Շանթի, Ն. Աղբալյանի կողքին ուրույն տեղ է հատկացնում նաև Գ. Գյուզալյանին, նրա մասին արտահայտելով հետևյալը. «Դեռեւս կան սփիւռքում հայ մտաւորականներ, որոնք մարմնով միայն ապրում են արտասահմանում, մարքով ու հոգիով Հայաստանում են: Գառնիկը դրանցից մէկն էր. Ամբողջ էութեամբ նա մնացել էր Հայաստանցի: Եթէ այսօր մշակութային ու պատմագիտական մի շարք երեւոյթներ եւ իրադարձութիւններ Հայաստանից ծանօթ ու գնահատուած են սփիւռքում, այդ մենք պարտական ենք նաեւ Գիւզալեանին, որ կամուրջի դեր էր կատարում, մշակութային փոխակերպից, Հայաստանի եւ Սփիւռքի միջեւ: ... Գառնիկ Գիւզալեանը գերազանցապէս գրքի մարդ էր: Որպէս գրքի մարդ աշխարհ եկաւ, որպէս գրքի մարդ ապրեց եւ որպէս գրքի մարդ էլ հեռացաւ այս աշխարհից: ... Երա փեղը, ինչպէս եւ Ադոնցի փեղը, ինչպէս եւ Աղբալեանի փեղը, ինչպէս եւ շար ուրիշների փեղը սփիւռքում քաց է մնացել: Իր թերի մնացած գործերը շարունակող չկայ, դժբախտաբար»²:

Գ. Գյուզալյանի գիտական ժառանգությունն ունի լայն ընդգրկում՝ պատմության հնագույն շրջանից մինչև ժամանակի աշխարհաքաղաքական վայրիվերումների, ժողովրդավարական, ընկերվարական (սոցիալիստական) ու ազգային հիմնախնդիրների վերլուծություն³: Բայց նա ուներ մի մեծ երազանք, գրել հայոց ամբողջական պատմությունը չորս հա-

¹ Ս. Վրացեան, նշվ աշխ., էջ 229:

² Ս. Վրացեան, նշվ. աշխ., էջ 229:

³ Գառնիկ Գյուզալյանի աշխատությունների մատենագիտությունը տես Գ. Գիւզալեան, Պատմական խնդիրներ, Հ. Յ. Գ. Լիբանանի կեդրոնական կոմիտէի հրատարակութիւն, Պէյրոս, 1985, էջ 95-105, Պ. Հովհաննիսյան, Գառնիկ Գյուզալյան. Հայ Պատմագիտության երախտավորը, Էջմիածին. պաշտոնական ամսագիր ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան Մայր արտոյ Էջմիածնի, Մայիս 2006, էջ 73-91:

տորյակով, որ ցավոք միայն մասամբ իրականացրեց: «Հայոց պատմություն» դասագրքի միայն առաջին հատորը հրատարակվեց¹, որ ընդգրկում էր հայերի ծագումից մինչև քրիստոնեացման ընդգրկող ժամանակաշրջանը:

Ս. Վրացյանը փաստում է Գյուզալյանի այն խորին համոզմունքի մասին, որ հայոց պատմությունը երբեք լիարժեք չի լինի, եթե դիտվի զուտ որպես հայերի պատմություն, անկախ հարևան ժողովուրդներից: Հայերի կյանքը, ըստ Գյուզալյանի, դարերի ընթացքում շաղկապված, հաճախ խառնված է եղել հարևան ժողովուրդների կյանքին: Ուստի նա անհրաժեշտություն էր տեսնում ոչ միայն հայ ժողովրդի պատմությունը գրել, իբրև առանձին երևույթ, այլ տալ ընդհանուր միջավայրի, այդ միջավայրում ապրող ժողովուրդների համադրական պատմությունը²: Այս մտադրությունը, ցավոք կրկին մասնակիորեն ի կատար ածվեց Գյուզալյանի «Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի և Հայաստանի» դասագրքի Ա հատորի լույս ընծայումով:

Երկրորդ հատորը, որ պիտի ընդգրկեր Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի պատմությունը հռոմեա-պարթևական հակամարտությունից մինչև սելջուկյան արշավանքները՝ մինչև XI դարի կեսերը, այդպես էլ լույս չտեսավ: Երկրորդ հատորի նյութերը գտնվում են հեղինակի թողոնում, որը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում³:

«Պատմություն Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի» սովորաբար աշխատությունը, որ լույս ընծայվեց որպես դասագիրք, հանդիսանում է սփյուռքում հայապահպանման հիմնախնդրի շուրջ հեղինակի լրջագույն մտորումների արդյունք և երկարամյա գիտամանկավարժական գործունեության ընթացքում օբյեկտիվորեն ծագած մի շարք հիմնախնդիրների յուրատեսակ լուծում: Հետևաբար, նախքան գրքի գիտական արժեքին ու կարևորությանն անդրադառնալը, կցանկանայինք դիտարկել այն՝ որպես սփյուռքի հայկական կրթօջախներում

¹ Գ. Գյուզալյան, Հայոց պատմություն, մասն Ա, Բեյրութ, 1953, 375 էջ:

² Ս. Վրացեան, նշվ. աշխ., էջ 233:

³ Պ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ.:

դասավանդման գործընթացում առկա տեղեկատվական ու մեթոդական անկատարությունների հաղթահարման կարևորագույն հրամայական, ինչն ընդգծում է Գ. Գյուզալյան պատմաբանի՝ նաև որպես բացառիկ մանկավարժի դերը, ով մեծագույն մտահոգություն ուներ հայրենիքից դուրս հայ երիտասարդների աշխարհայացքի ձևավորման ու ճիշտ ուղղորդման հարցում: Առաջին անգամ հայոց հնագույն շրջանի պատմությունը ներկայացնելով Մերձավոր Արևելքում ընթացող պատմական զարգացումների համատեքստում և որպես դրանց անքակտելի մաս՝ նա գիտական խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրությանը զուգահեռ՝ հիմնախնդրին է մոտենում նաև ժամանակի մարտահրավերներից բխող, ոչ պակաս կարևոր մանկավարժական և մեթոդական լուծումների տեսանկյունից: Գերազանցապես տիրապետելով անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներին և համակողմանիորեն տիրապետելով Մերձավոր Արևելքի պատմությանն առնչվող եվրոպական պատմագիտական հենքին և մասնավորապես՝ կրթական հաստատություններում դասավանդվող ծրագրերի բովանդակությանը՝ երախտավոր մտավորականը մերժում է հայկական կրթօջախներում դրանցով առաջնորդվելու նպատակայնությունը, համոզված լինելով, որ դրանք հարմարեցված են զուտ եվրոպական պահանջներին և բավարար չեն հայ ուսանողության շրջանում նյութի վերաբերյալ լիարժեք պատկերացում ձևավորելու համար: Որպես հմուտ ու խորագիտակ մանկավարժ՝ Գյուզալյանը գտնում էր, որ նյութի մատուցումը պետք է իրականացվի արևելքի ու արևմուտքի պատմության համեմատության մեջ, իսկ դա հնարավոր կլիներ Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի պատմությունը, քաղաքական ու մշակութային դիմագիծը ներկայացնող համապարփակ պատմագիտական ուսումնասիրության առկայության պայմաններում, որպիսին էլ դարձավ նրա «Պատմություն Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի» դասագիրքը:

Ի սկզբանե գիտակցելով իր առջև դրված խնդրի դժվարությունները, Գյուզալյանը գրքի վերաբերյալ իր ներածական խոսքում չի խորշում ընթերցողին ներկայացնել նաև որոշ

օբյեկտիվ բացեր, մասնավորապես՝ նկարների բացակայությունն ու քարտեզների ոչ լիարժեք քանակը, հույս հայտնելով, որ դրանք անհրաժեշտ ծավալով կհագեցվի գրքի նախատեսվող երկրորդ հատորը:

«Պատմություն Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի» Ա. հատորը սկսվում է հեղինակի ձևակերպմամբ՝ *Միջերկրականյան քաղաքակրթության* ձևավորման ընդհանրական ակնարկով, որի կերտողը, մշակողը, կրողն ու տարածողը ի թիվս միջերկրածովյան երկրների, հանդիսանում էին նաև *սևնոց քիկունքում* գտնվող երկրները, այլ կերպ ասած՝ Մերձավոր Արևելքը:

Գրքի առաջին չորս մասերը նվիրված են Հին Եգիպտոսի, հնդեվրոպական ժողովուրդների, փյունիկյան ու իսրայելական և սեմական քաղաքակրթությունների ներկայացմանը՝ սկսած մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակից:

Պահպանելով գիտական ինդուկցիայի և տրամաբանական վերլուծության ընդգծված մոտեցումը՝ հանգամանորեն ներկայացված են առաջին փոքր նստակյաց կազմակերպված հասարակական միավորների՝ նույնիսկ առաջացումից, միավորումից մինչև միապետության կազմավորման պատմական նախադրյալներն ու զարգացման շարժառիթները:

Հարկ ենք համարում ընդգծել հեղինակի ուրույն մոտեցումը, ներկայացնելու ժամանակաշրջանի զարգացումները՝ ելնելով աշխարհաքաղաքական գործոնի ազդեցության դիտանկյունից: Որպես Մերձավոր Արևելքում տարբեր քաղաքակրթությունների զարգացման, պետությունների կայացման ու հզորացման գլխավոր նախապայման՝ Գյուզալյանը դիտում է այսպես կոչված *Արգասսարեր Կիսալուսնի* նկատմամբ տիրապետությունը, որը ներառում էր Սիրիական անապատը օղակող կիսալուսնաձև գոտին, արևմտյան թևում՝ Պաղեստինը, Փյունիկիան, Սիրիայի բերրի շրջանները, արևելյան թևում՝ ամբողջ Միջագետքը՝ մինչև Պարսից ծոց (էջ 10-11): Կիսալուսնի այս երկու թևերը Գյուզալյանն անվանում է նաև «քաղաքակրթական գոտի» (էջ 86): Գրքում կարմիր թելի նման անցնում ու զարգացվում է տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական

այս շրջանի բացառիկ կարևորության գաղափարը: Այսպես, մ.թ.ա. XX-XVI դարերում Արևելքում իրենց տիրապետությունը հաստատելու և սեմական առաջխաղացումները կանխելու նպատակով այս գոտու նկատմամբ իրենց հավակնություններն էին դրսևորում հնդեվրոպական ժողովուրդները (էջ 86), իսկ Մերձավոր Արևելքում սեմական ժողովուրդների ավելի քան երկու հազար տարի ունեցած քաղաքական ու մշակութային առաջատար դերը հեղինակը ևս մեծապես պայմանավորում է գոտու երկու թևերի տիրապետմամբ (էջ 252): Մ.թ.ա. XV-XIII դարերում Արգասաբեր Կիսալունի արևմտյան թևի և Միջերկրական ավերի համար էին պայքարում նախ Եգիպտոսն ու Միտանի պետությունը, ապա Եգիպտոսն ու հաթական «Մեծ պետությունը» (էջ 158-159):

Մերձավոր Արևելքի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրությունը աշխարհաքաղաքական գործոնի դերի շեշտադրմամբ է պայմանավորված Գ. Գյուզալյանի աշխատության արդիականությունը ցայսօր: Մերձավոր Արևելքը եղել և այժմ էլ մնում է համաշխարհային քաղաքական ու տնտեսական վայրիվերումների գլխավոր թատերաբեմ: Փոխվում են պայքարի միջոցները, տեխնոլոգիաները, բայց պատմությունը փաստում է, որ հազարամյակներ ի վեր իշխանության հաստատման կարևոր պայմանը աշխարհաքաղաքական առավելությունների տիրապետումն է:

Նյութի ներկայացման մեջ հեղինակի ընդգծված մոտեցումներից է նաև հնագույն շրջանի պատմության մեջ ժողովուրդների դերի արժևորումը՝ ելնելով հատկապես քաղաքակրթության ու մշակութային զարգացման գործում նրանց ունեցած ներդրման տեսանկյունից, ինչպես օրինակ շումերների կողմից սեպագիր գրերի ստեղծումը (էջ 308), փյունիկացիների կողմից ոչ սեպագիր ու մեհենագիր այբուբենի ստեղծումը (էջ 183), *յրևրեսական արժեք ունեցող* գաղութների ձևավորումը (էջ 176), նրանց դերը՝ որպես ասիական ծագումով առաջին ծովագնացների (էջ 160), Բաբելոնի զարգացած օրենսդրական համակարգը (էջ 260), Իսրայելի ժողովրդի դերը՝ որպես նոր

կրոնական ու բարոյական գաղափարների մշակող (էջ 190):

Ուշադրության է արժանի Գ. Գյուզալյանի կողմից Հին Կտակարանի բնորոշումն ու ներկայացումը՝ որպես քաղաքակրթական բացառիկ արժեք. Աստվածաշնչի վերաբերյալ նա մասնավորապես նշում է. «*Այն հսկայ, եզակի գրական կոթող մըն է, որ կ'ընդգրկէ հրեայ ազգի վիպական պատմութիւնը, իր ծագումէն մինչև քաղաքական իշխանութեան անկումը և օտար տիրապետութիւնները: Այսպիսի գրական վաւերագիր չունեցաւ ոչ Եգիպտացին, ոչ Բաբելացին: Ան գլխաւոր աղբիւրն է ոչ միայն Հրէից քաղաքական պատմութեան, այլև մեծ լոյս կը սփռէ ամբողջ Մերջաւոր Արևելքի պատմութեան, ազգերու փոխ յարաբերութեան վրայ: Ան կը պարունակէ նաև հրէական օրէնսդրութիւնը, կենցաղը, ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, բարոյական գաղափարները, փիլիսոփայութիւնը» (էջ 190):*

Գյուզալյանի համար Աստվածաշունչը զուտ կրոնական մատյան չէ, իսկ նրա հայերեն թարգմանությունն էլ նա չի դիտում պարզապես կրոնական կարիքների բավարարման տեսանկյունից. Աստվածաշնչի դերը նա արժևորում է առաջին հերթին ազգերի և մասնավորապես՝ հայերի կայացման գործում նրա ունեցած մշակութային ու գաղափարական ազդեցության առումով: Կարևորելով ազգային մտածողության կերտման գործում լեզվի ու կրոնի դերը, Սուրբ գրքի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի առթիվ իր հրապարակման մեջ Գյուզալյանը մասնավորապես նշում է. «*Հայ լեզուի շուրջ համախմբուած մարդկային հասարականութիւնը եւ նրա վրայ կառուցուած միութիւնը մենք կոչում ենք հայ ազգ, իսկ նրա հոգևոր բովադակութիւնը՝ հայ ազգայնութիւն»¹:*

Գրքի հիմնգերբող մասը նվիրված է նախատարտական ցեղային միությունների և ուրարտական պետության ու քաղաքակրթության պատմությանը, որտեղ էլ հեղինակը տեսնում է

¹ **Գառնիկ Գիւզալեան**, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականությունը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յոթեյանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեդրոնական կոմիտեի հրատարակություն, Պէյրոս, 1985:

հայ ժողովրդի սկզբնավորման արմատները:

Այստեղ, անդրադառնալով Հայասա-Ազգի ցեղային միությանը, Գյուզալյանը զարգացնում է 1940-ականներին առաջ քաշված այն տեսակետը¹, ըստ որի՝ հայ ժողովրդի ձևավորման համար որպես հիմք է հանդիսանում խեթական արձանագրությունները հայտնի հենց այս հնագույն էթնիկական խումբը: Հիմնվելով այս մոտեցման վրա՝ Գյուզալյանը նշում է. «*Այս Հայասաններն են, որ մեր պատմության մեջ բախարդոշ դեր պիտի կատարեն, իրենց անունը տալով մեր հայրենիքին: Բայց նախքան մեր երկրի Հայաստան դառնալը՝ այն դարձաւ սկիզբը Նայիրի երկրի, ապա՝ Ուրարտու»* (էջ 340):

Այսօր հայ պատմագիտության մեջ այլևս առավել տարածում ունի 1980-ականներից սկզբնավորված այն տեսակետը, ըստ որի՝ հնդեվրոպական նախահայրենիքը **մ.թ.ա. 5-4-րդ** հազարամյակներում գտնվել է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում, ավելի որոշակի՝ Հայկական լեռնաշխարհում, հայերը այդ շրջանում կազմել են հնդեվրոպական մայր ժողովրդի մի մասը, իսկ հայերեն լեզուն ու նրանով խոսողները հնդեվրոպական ընդհանրությունից անջատվել և ինքնուրույն են դարձել **Ք.ա. 4-3-րդ հազարամյակների** սահմանում: Այդ ժամանակաշրջանից էլ սկսվել է հայ ժողովրդի կազմավորումը²:

Այս առումով, սակայն Գ. Գյուզալյանի գիտամանկավարժական մեծ վաստակը պետք է արժևորել հետևյալ տեսանկյունից. 1951 թ., երբ Խորհրդային պատմագիտության մեջ դեռ շրջանառության մեջ էր հայերի գաղթային տեսակետը, ըստ որի՝ հայերի նախահայրերը տարածաշրջանում եկվորներ են, գաղթել են Բալկաններից, և դպրոցական դասագրքերում էլ դեռ այն շարունակում էր մատուցվել, սփյուռքում ստեղծվում է հայալեզու ճեմարանական դասագիրք, որտեղ ներկայացվում և զարգացվում է տակավին նոր ու համարձակ տեսակետը, որով

հիմնովին մերժվում էր գաղթային կամ միգրացիոն մոտեցումը:

Այս տեսակետին նա ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է նաև գրքի ութերորդ մասում, որտեղ նշված մոտեցման շրջանակներում ներկայացնում է հայ ժողովրդի ծագման գործընթացը: Խոսելով հնդեվրոպական արմենների՝ Հայասա, Փոքր Հայք ներգաղթելու և դարերի ընթացքում հայասանների հետ ձուլման պատմական զարգացումների մասին, որ հանդիսանում են այս հիպոթեզի առանցքը, նշում է. «*Ասունք (արմենները- Ս. Ա.) էին, որ բերին հայոց լեզուի հնդեվրոպական բառանքերը, կրոնական գաղափարները»* (էջ 498):

Տարիներ անց ասիանիկ տեսության քննադատների հիմնական հաղթաթուղթը պետք է դառնար այն գաղափարի արժարժումը, ըստ որի՝ երկու լեզուների փոխազդեցության արդյունքում չի կարող առաջանալ, ձևավորվել երրորդը¹:

Այդուամենայնիվ 1940-ականների կեսերից առաջ քաշված այս մոտեցումը դեռ տասնամյակներ պետք է դրսևորել իր կենսունակությունը, և արդեն 1971 թ. Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված Հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակում ևս, արմենները անառարկելիորեն ընդունվում են որպես հայերի հնդեվրոպական նախնիներ, իսկ հայոց լեզվի կորիզը վերագրվում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին՝ ընդունելով հնդեվրոպական տարրի եկվոր լինելու հանգամանքը²:

Գ. Գյուզալյանը, լինելով առաջադեմ գիտնական և կրեյտիվ ժամանակի խոշորագույն մտավորականների, մասնավորապես Ն. Արմենի, Հ. Մանանդյանի, Գր. Ղափանցյանի գիտական ու գաղափարական ազդեցությունը, հայ ժողովրդի ծագման հիմնախնդրի համատեքստում ևս կիսում էր նրանց տեսակետներն ու հետևողական էր նրանց գիտական զարգացման գործում, ինչի մասին վկայում են նրա բազմաթիվ հրատարակումներն ու հոդվածները³:

¹ Տե՛ս օր. **Գր. Կապանյան**, Хайасса-колыбель армян. Этногенез и их начальная история, Ереван, 1947, **Ք. Պիտոբովսկի**, Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը, Տեղեկագիր Հ.Ս.Ս.Ռ. Գիտությունների ակադեմիայի, 1945, N 6:

² http://www.historyofarmenia.am/am/Encyclopedia_of_armenian_history_hay_joxovrdi_tsagumn_u_kazmavorumy

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր I, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1971, էջ 189-194, 230-245:

³ Տե՛ս Գ. Գյուզալյանի աշխատությունների մատենագիտությունը:

Նախքան սույն գրքի հրատարակումը Գյուզալյանը հանդես է եկել հայ ժողովրդի ծագման առնչությամբ մի շարք հրապարակումներով¹, ինչը վկայում է նրա՝ որպես ժամանակի հայ պատմագիտական մտքի զարկերակին համընթաց քայլող մտավորականի՝ հիմնախնդրի շուրջ ունեցած ընդգծված գիտական հետաքրքրվածության մասին:

Հիմնախնդրի վերաբերյալ Գյուզալյանը արժևորում է նաև սփյուռքի մեծամուն մտավորական Եղիա Քասունու² «Նախահայկական Հայաստան» աշխատությունը³, որի առնչությամբ նա հանդես է եկել առանձին հրապարակմամբ⁴:

Գրքի հինգերորդ մասում, ներկայացնելով Ուրարտական պետության ձևավորման պատմական նախադրյալները, Գ. Գյուզալյանը Նախին բնորոշում է որպես *քաղաքական գաղափար՝ քսաներեք թագավորների միություն՝ դիմագրավելու Ասորեստանին*: Նախինի պատմական դերի վերաբերյալ նա մասնավորապես տալիս է հետևյալ գնահատականը. «*Գուցե արդարքին այս վրանգին (նկարի է առնվում Ասորեստանը – Ս. Ա.) ազդեցության տակ Հայաստանի հարաւը Նախինեան*

¹ Տե՛ս Գ. Գյուզալյան, Հայաստանը հայերից առաջ (Բ. Բ. Պոտորովսկի, Ուրարտու՝ Անդրկովկասի ամենահին պետությունը), Ազդակ շաբաթօրյակ, 1945, դ. 80, Գ. Գյուզալյան, Գրախոսություն. պրոֆ. Հ. Մանանդյանի՝ «Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պորթլեմների մասին» գրքի (Երևան, 1944) վերաբերյալ, «Ակոս», 1945, գիրք ժ, էջ 118-122, Գ. Գյուզալյան, Հայագիտությունը և հնդեվրոպական ու հաբեթական տեսությունները, «Հայրենիք», 1950, սեպտեմբեր էջ 31-35, Գ. Գյուզալյան, Նոր տեսություն հայոց լեզվի մասին, «Հայրենիք», 1950, հոկտեմբեր, էջ 20-30, Գ. Գյուզալյան, Հայ ժողովրդի ցեղային ծագումը ըստ Գրիգոր Ղափանցյանի, «Հայրենիք», 1950, նոյեմբեր, էջ 17-27, Հայ ժողովրդի ծագումը ըստ Նիկողայոս Արոմցի, «Ակոս», 1951, դ. 1, էջ 135-146:

² Արևմտահայ մտավորական, ուսուցիչ, եղել է Այնթապի ավետարանական եկեղեցու առաջնորդը, Օսմանյան կայսրությունում գերմանական պատվիրակությունների պաշտոնական թարգմանիչը: 1919 թ. տեղի հայ համայնքին օսմանյան հետապնդումներից փրկվելու համար առաջնորդում է Սիրիա, և ինքն էլ ընտանիքի հետ հաստատվում է Հալեպում, որտեղ էլ ծավալում է հետագա գիտական գործունեությունը:

³ Տե՛ս Ե. Քասունու, Նախահայկական Հայաստան, Պեյրոթ, 1950:

⁴ Տե՛ս Գ. Գյուզալյան, Ե. Քասունու «Նախահայկական Հայաստան» գրքի առիթով, «Ակոս», 1953, դ. 3, էջ 63:

նաշնակցութեան մէջ կարարոեցաւ յեղաշրջում մը՝ բազմաթիւ ցեղերու շրջանակէն բարձրացաւ Ուրարտուն և փորձեց կազմակերպել անոնց ուժերը իր դեկավարութեամբ, Նախինին ներքին հողովույթի ենթարկուելով դարձաւ Ուրարտու» (էջ 354):

Հաջորդիվ հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է Ուրարտական պետության ծագման ու հզորացման պատմությունը, ուրարտական թագավորների ձեռքբերումները, թագավորության պետական կառուցվածքը, մշակույթն ու կրոնական ավանդույթները:

Այս շրջանին վերաբերող պատմական հիմնախնդիրների շուրջ Գյուզալյանի մտայնության ու բազմակողմանի պատրաստվածության առնչությամբ Վրացյանը գրում է. «*Շնորհիւ ռուսերէն լեզոյ ծանոթութեան, նա, որքան թոյլարարում էին պայմանները, հերետում էր եւ ռուսերէն հրատարակութիւններին հայերի եւ Հայաստանի մասին: Եւ խորապէս վրդովուում էր տեսնելով, որ անվիճելիօրէն հայկական երեւոյթները շահագործուում են յօգուտ ուրիշների, մասնաւորապէս վրացիների: «Այապէս, երբ պարմութեան դասաւանդութեան երկար արգելքից յերոյ, լոյս տեսաւ Սովետական Միութեան պարմութեան առաջին դասագիրքը, Սրայիւնին հանդիմանալու սկսնայրնի ցանկութեամբ, իբրեւ Միութեան ժողովուրդների պարմութեան սկիզբ ցոյց էր տրվում Վրաստանը, որ, իբր թէ, դարեր առաջ գրնուում էր ներկայ Հայաստանի տեղը-Ուրարտու: Զգիրեն, թէ Գիւզալեանը քան գրե՞ց այդ առթիւ, քայց յիշում եմ նրա ընդարձակ նամակը ինձ, երբ լոյս տեսավ յիշեալ դասագրքի քննադատութիւնը «Վէմ»-ում: Նա խորապէս վրդովուած էր-ցնցուած էր պարմական այդ խարդախութիւնից»¹:*

Մերձավոր Արևելքի ընդհանուր պատմության համատեքստում անշուշտ առանցքային տեղ ու դեր ունեն Իրանական աշխարհն ու այնտեղ ընթացող զարգացումները: Գրքի վեցերորդ մասը նվիրված է Իրանի հնագույն պատմությանը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, քանի որ հեղինակի գիտական գործունեության ժամանակահատվածում տակավին չէր շրջա-

¹ Ս. Վրացեան, նշվ. աշխ., էջ 232:

նառվում Հայկական լեռնաշխարհի՝ որպես հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքի գաղափարը, հեղինակը, հիմնվելով արևմտյան մի շարք գիտնականների տեսակետների¹ վրա, մարերին և պարսիկներին բնորոշում է որպես հնդեվրոպական ժողովուրդների արևելյան կամ արիական ճյուղի ներկայացուցիչներ, որոնք երրորդ հազարամյակի վերջերին Փոքր Ասիա են գաղթել հաթերի ու միտանիների հետ գրեթե միաժամանակ, անցել Իրանի բարձրավանդակը և հաստատվել դրա արևմտյան և հյուսիսային մասերում (էջ 387):

Պահպանելով գրքում աշխարհաքաղաքական ու քաղաքակրթական գործոնների արժևորման տրամաբանությունը, համաաշխարհային և մասնավորապես՝ Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ պարսից կայսրության դերի վերաբերյալ Գյուզալյանը նշում է. «Պարսիկները Մերձատր Արևելքը միացուցին մեկ պետության մեջ. անոնք լրացուցին, ամբողջացուցին այն, ինչ որ փորձեր էին փարաունները, Բաբելոնի ու Ասորեստանի թագավորները: Այս միության հետևանքով Պարսից կայսրության մեջ մյուսն Մերձատր Արևելքի բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները: ...Կռիվներու, Կիրապետության, առևտրական կապերու, հոգեւոր կրօնական հաղորդակցութեանց շնորհիւ արևելքի բոլոր ժողովուրդները և մանաւանդ Արգասաբեր Կիսալուսնի շուրջը հաւաքուածները կը ճանչնային իրար, կը գործակցէին իրարու հետ Կրօնական, կրօնի, գրականութեան և արուեստի միջոցով: Պարսկական երկար դարերու աշխարհութեան հետևանքով արեւդուեր էր արևելքի ժողովուրդներու մշակութային ու քաղաքական միութիւն: Այդ բանին ամենամեծ նպաստը բերաւ Պարսից կայսրութիւնը» (էջ 418-419):

Կայսրության պատմության մեջ հատկապես ընդգծվում է Դարեհ արքայի դերը, որը կառավարչական բացառիկ ունակություններ դրսևորեց բազմազգ կայսրության ստեղծման և կառավարման գործում՝ ներդրելով սատրապական վարչություն, կատարելով դրամական բարեփոխումներ, կառուցելով

¹ Տե՛ս P. Sykes, A History of Persia, Oxford 1935, P. Sykes, Persia, Oxford, 1922, C. Huart, L'Iran Antique – Elam et Perse Alb, Michel, 1943.

հաղորդակցության մեծ ուղիներ (էջ 433):

Գյուզալյանը առանձին անդրադառնում է նաև Պարսից կայսրությունում ամենատարածվածը հանդիսացող արամեական լեզվի դերին, կարևորելով այն հանգամանքը, որ այդ շրջանում պարսիկները ոչ մի ժողովրդի չպարտադրեցին ոչ իրենց լեզուն և ոչ կրոնը՝ «խաղաղ գործակցութեամբ արևելքը առաջնորդելով դէպի մշակութային միութիւն՝ իրանականութիւն» (էջ 435):

Անշուշտ Մերձավոր Արևելքի միասնական պատմությունը հնարավոր չէ լիարժեք ու համապարփակ ներկայացնել, առանց դիտարկելու նաև միջքաղաքակրթական ու միջմշակութային փոխազդեցությունները:

Գրքի յոթերորդ մասը Գյուզալյանը նվիրել է Արևելքում Հելլենիստական աշխարհի ազդեցության լուսաբանմանը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների և դրան հաջորդող շրջանում՝ ներառյալ Սելևկյան թագավորության ժամանակաշրջանը:

Հարուստ գիտական հենքի վրա¹ համակողմանիորեն ներկայացնելով հելլենիստական մշակույթի առանձնահատկությունները, հույն ժողովրդի էթնիկ նկարագիրը՝ որպես քաղաքային ինքնավարության ավանդույթների, բնատուր հետաքրքրասիրության, ճաշակի, քննադատական մտքի ու գիտական մտածողության կրողի (էջ 462), Գյուզալյանը արևելքում այս մշակույթի ազդեցության առանցք է դիտում արևելյան ժողովուրդների ազգային ինքնանախադրության գալը՝ որպես արևելքի ու արևմուտքի միջև քաղաքակրթական պայքարի հատուկացման գլխավոր նախապայման (էջ 492):

Ուրարտական պետության անկմանը հաջորդող ժամանակաշրջանում հայերի քաղաքական կացությանն անդրադառնալով՝ Գյուզալյանը փաստում է, որ թե՛ մարերի, թե՛ Կյուրոսի տիրապետության շրջանում հայերին հաջողվել էր պահպանել իրենց ներքին ինքնավարությունը: «Հայաստանի մեջ ալ գոյու-

¹ Մասնավորապես տե՛ս W. W Tarn- La civilization Héliénistique, 1936 Payot, M. Rostovtseff, A History of the Ancient World, vol. I, The Orient and Greece, Oxford, 1936:

թիւն ուներ երկու իշխանութիւն՝ դրսեկիւնը՝ սատրապականը, և ներքինը՝ փոհմասպետականը, որ ներքին հոլովոյթով շեւափոխուեցավ իշխանապետութեան» (էջ 509),- նշում է նա:

Աքեմենյան տիրապետությանը հաջորդող սելևկյան շրջանի վերաբերյալ ընդգծվում է, որ Հայաստանի վրա ունեցած իշխանության առումով այն ավելի զգալի չէր, քան արեմենյանը և կրում էր զուտ անվանական բնույթ (էջ 516):

Կարևորում ենք Երվանդունիների իշխանության ձևավորման վերաբերյալ ներկայացվող տեսակետը, ըստ որի՝ Հայաստանում Աքեմենյան սատրապ նշանակված Օրոնդասը, որ մեր Երվանդն է, ստեղծեց Երվանդունիների հարստությունը, որ գրեթե անընդմեջ պահպանեց իր իշխանությունը Հայաստանում մ.թ.ա. 5-րդ դարից մինչև Արտաշեսյաններ (էջ 516-514):

Գյուգալյանի՝ նշյալ շրջանի ուսումնասիրությունները մեծապես կրում են նաև մեծ լեզվաբան Մ. Աբեղյանի աշխատությունների ազդեցությունը, ում գիտական ժառանգության արժևորման վերաբերյալ նա հանդես է եկել հողվածներով¹:

Ամփոփելով Երվանդունիների թագավորության շրջանը՝ հեղինակը մասնավորապես նշում է. «*Երուսնդեանները իրենց կը կոչեն թագաւորներ, բայց կը գրնտեին Սելեւկյաններու գերիշխանութեան փակ: Այս ալ կը արտայայտուեր հարկ փալով և երբեմն ալ զինական օգնութիւն մարտուցանելով: Բայց ընդհանրապէս Երուսնդեանները գործեր են միանգամայն ինքնագլուխ, որպէս անկախ իշխաններ. անոնք պայքարեր են Սելեւկյաններու դեմ իրենց ազատութեան համար: Այսպիսով, մենք կը տեսնենք, որ Հայաստանի մէջ երբեք քաղաքական իշխանութիւնը չէ վերացեր. Հայաստանի մէջ երբեք օտարի իշխանութիւնը ամուր, հաստատուն չէ եղեր: Որքան կանգուն և ուժեղ է եղեր հայրենի ազնուական դասը և անոր շրջանակէն բարձրացող «թագաւորը», նոյնքան սահմանափակ է եղեր օտարի, դրսեկի իշխանութիւնը» (էջ 516-520):*

¹ Տե՛ս Ակադեմիկոս **Մանուկ Աբեղյան**, «Հայրենիք տարեգիրք-տոնացույց», Բոստոն, 1948, էջ 129-140, **Մանուկ Աբեղյան**, «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիաս, 1948, էջ 116-129:

Գյուգալյանը Երվանդունիների գահակալման շրջանը արժևորում է նաև հելլենիստական մշակույթի՝ Հայաստան ներմուծելու տեսակետից, փաստելով որ Երվանդունիներն իրենց արձանագրությունները կազմել են հունարենով (էջ 518):

Գրքի իմներորդ մասը հեղինակը սկսում է մ.թ.ա. երկրորդ դարի սկզբի աշխարհաքաղաքական իրադրության ներկայացմամբ, որտեղ որպես գլխավոր դերակատարներ հանդես էին գալիս արևմուտքում՝ Հռոմեական կայսրությունը, արևելքում՝ Սիրիայի Սելևկյաններն ու Մակեդոնիան: Հին շրջանի գերտերությունների հզորացման հիմքում տեսնելով տնտեսական գործոններն ու աշխարհագրական կարևոր ֆորպոստների տիրապետումը (ի դեպ այդ իմաստով ներկա քաղաքական զարգացումներում տրամագծորեն գրեթե ոչինչ չի փոխվել), Գյուգալյանը պատմական անցքերի մանրամասն ներկայացման ֆոնին հատկապես ընդգծում է հետևյալ հանգամանքները. խնդիր ունենալով տեր դառնալ Միջերկրականի արևմտյան ավազանին, Հռոմը պարտության է մատնում Կարթագենը, միաժամանակ տիրելով նրա շուկաներին. դրան հաջորդում է արևելյան ավազանի (ներառում էր Արգասաբեր Կիսալունի գոտու տարածքներ) տիրապետման գաղափարը, միաժամանակ խնդիր դնելով՝ թույլ չտալ Իտալիային մոտ որևէ մեծ պետության ստեղծում (էջ 524-525): Ռազմավարական այս գլխավոր խնդիրները Հռոմին հաջողվում է լուծել, ինչն էլ ապահովում է նրա՝ որպես գերտերության հանդես գալը:

Սակայն Արևելքի համար, ի տարբերություն արևմտյան արշավանքների շրջանի, որ ուղեկցվեց արևելյան ժողովուրդների կենցաղում հելլենիստական մշակույթի ստեղծարար տարրերի ներմուծմամբ, Հռոմեական տիրապետության տարիների պատմական գնահատականը Գյուգալյանը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «*Հռոմի իշխանութեան փակ քաղաքն ու քաղաքացին աղքատացան, շինարարութիւնը կանգ առաւ, գիր ու գրականութիւն մնացին առանց նիւթական յենարանի: Հռոմի փնտրեալական քաղաքականութիւնը ոչ թե նպաստեց հելլենիստական մշակույթի վերելքին, այլ միայն վայրէջքին» (էջ 533-534):*

Առաջին դարում աշխարհաքաղաքական ազդեցության տեսակետից անելքում դերակատար դարձան նոր ուժեր՝ Պոնտոսը և Հայաստանը: Գյուգալյանի բնորոշմամբ, նրանց նկատմամբ էլ Հռոմի քաղաքականությունը նույնն էր, թույլ չտալ որ ասիացիները մենակ կամ համագործակցության արդյունքում ձևավորեն որևէ հզոր ուժ, որ բացառիկ առաջնություն կունենա արևելքում (էջ 529):

Արևմուտքին դիմագրավման առաջամարտիկը դարձավ Պոնտոսը, ի դեմս՝ Միհրդատ Եվպատորի, որի քաղաքական գաղափարների առանցքն էր՝ «*արևելքը՝ արևելցիներին*» (էջ 538), սակայն նրա երկարատև պայքարին վիճակված չէր հաջողությամբ պսակվել:

Առանձին գլխով գրքում անդրադարձ է կատարվում Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ կարևոր դերակատար հանդիսացող պարթևներին: Հեղինակը փաստում է, որ պարթևների արքայական տոհմը, թեև չունեի պարթևական ծագում և սերում էր դայական ապարիների տոհմից, սակայն ամրանալով Պարթևստանի մեջ, պարթև Արշակունիները հանդես եկան իբրև նվաճողներ (էջ 550):

Մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական զարգացումներում Գյուգալյանը ընդգծում է հատկապես Միհրդատ II Մեծի դերը, ով որպես հզոր գործիչ՝ քաղաքական թատերաբեմ իջավ այն շրջանում, երբ Պոնտոսը պայքարում էր Հռոմի դեմ: Կարևորվում է այն փաստը, որ Միհրդատն առաջինն էր, ով դիվանագիտական կապեր սկսեց Հռոմի հետ, և նրա հաղթանակներով հելլենիզմը իր քաղաքական ու մշակութային դիրքերը սկսեց զիջել *արևելյան իրանիզմին* (էջ 552):

Գյուգալյանի պատմագիտական հետաքրքրությունների շրջանակում առանձնակի տեղ է զբաղեցնում Արտաշեսյան հարստության և մասնավորապես՝ Տիգրան II Մեծի գահակալման շրջանը¹:

¹ Տե՛ս **Գ. Գյուգալյան**, Արտաշես Առաջին, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 46, **Գ. Գյուգալյան**, Հռոմի և Արևելքի պայքարը Տիգրան Մեծի շրջանին, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 49, **Գ. Գյուգալյան**, Մեծն Տիգրանի հայկական կայսրության կառուցումը, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 52, **Գ.**

Արտաշես I-ի գահակալության ժամանակահատվածի և մասնավորապես՝ Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման ռազմավարական նշանակության վերաբերյալ Գյուգալյանը տալիս է հետևյալ գնահատականը. «*Արտաշատի կառուցումը մեր պատմության ամենէն կարևոր փաստերէն մեկն է. Ան երկար ժամանակ շարունակեց մնալ որպէս քաղաքական և մշակութային կեդրոն, ասոր հետեանքով ալ Արարարեան դաշտը առաջնակարգ նշանակութիւն սրացաւ մեր պատմութեան մէջ: Ան միջնաշխարհ էր: Արտաշատը միջազգային կարասնային առեւտրորի գլխաւոր հանգոյցներէն մէկն էր: ... Հայոց մայրաքաղաքը Կարեւասկան-առեւտրական կապերով կապած էր Մերձստոր Արևելքի բոլոր երկիրներու հետ: Եւ Հայաստանի թագաւորներու արարքին քաղաքականութիւնը պիտի որոշուէր Հայոց քաղաքներու առեւտրական շահերով: ... Ան (Արտաշես I-ը- Ս.Ա.) կը դառնայ միջազգային ուժ և անոր կամքը ի նկարի պիտի ունենային անոնք, որոնք Փոքր Ասիոյ բախարը կը դարբնէին նախքան Հռոմի անմիջական միջամտութիւնը արեւելեան գործերու մէջ: ... Արտաշեսը միևնակ և կարճ ժամանակի մէջ այնպիսի գործեր կատարեց, որուն համար ուրիշ պայմաններու մէջ սերունդներու աշխատանք կը պահանջուէր» (էջ 561-563):*

Արտաշեսի հաջորդների վերաբերյալ, մինչև Տիգրան Մեծ, հեղինակը շատ հպանցիկ տեղեկատվություն է ներկայացնում, փոխարենը մանրամասն կանգ առնելով վերջինիս գահակալման շրջանի պատմական անցքերի վրա: Վկայելով Տիգրան Մեծ անհատի վերաբերյալ տեղեկությունների խիստ սակավության մասին, նա առանձնակի կարևորում է Տիգրան Մեծ բացառիկ քաղաքական ու ռազմական գործչի կերպարը Մերձավոր Արևելքի ընդհանուր պատմության համատեքստում: Այս առնչությամբ նա նշում է. «*Անոր (Տիգրան II Մեծի- Ս. Ա.) անունը կապուած է Մերձստոր Արևելքի մէջ առաջին դարուն*

Գյուգալյան, Տիգրան Մեծի կայսրության փլուզումը, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 55, **Գ. Գյուգալյան**, Մեծն Տիգրանի ժամանակավոր հաջողությունը, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 61:

կադարուած քաղաքական մէծ դեպքերու հետ: Ան հայութիւնը դուրս բերաւ միջազգային կեանքի սասարեզ, գէնքի ուժով ըստեղծեց մեծ կայսրութիւն, ժամանակ մը ան եղաւ արեւելքի բախարի տնօրինողը: (Էջ 565): ...«Արքայից արքայ» անունը մեկ անհմասար որակում չէր, այլ քաղաքական յարաբերութիւններու ցուցանիշ» (Էջ 572):

Կցանկանայինք հատուկ ուշադրության արժանացնել Տիգրան Մեծի կայսրության աշխարհաքաղաքական դերի վերաբերյալ Գյուգայանի հետաքրքիր ու խոր վերլուծական գնահատականը, որ վկայում է պատմական գործընթացների ուսումնասիրության համատեքստում համակարգային մտեցման ցուցաբերման ու նրա՝ որպէս տաղանդաշատ վերլուծաբանի մասին. «Եփրատին ասիերուն րէր եղողը իրերու բերմունքով պիտի ջանար հասնի Միջերկրական ծովուն: Այս է եղեր ներքին մղումը արեւելեան մեծ կայսրութիւններու, որոնք հիմնավորուէր էին Իրանի, Միջագետքի մէջ: Ճիշդ է, Սեւ ծովը Հայաստանին աւելի մօտ էր, քայց ան փակ էր անոր առաջ: Ան Պոնտոսի Միհրդատ Եւլպատորի կենսական րարածութեան մէջ կը գրնուէր: Կասպից ծովը, որու ասիերուն հասեր էր Տիգրանի քանակը առեւտրական-քաղաքակրթական արժէք չունէր: Ուրի Տիգրանը ոչ Սեւ ծով դիմեց, ոչ էլ Կասպից ծովին մէծ արժէք րուաւ: Ան իջաւ հարաւ: Եփրատը և Միջերկրականի արեւելեան ավազանը անոր համար նոյնքան գրաւիչ, նոյնքան կենսական էին, որքան իրմէ առաջ սրեղծուած Մերձարար Արեւելքի մէջ կառուցուած պետութիւններու համար, որոնք դիմէր էին Միջերկրական: Այս շեւով Տիգրանը րէր դարձաւ «Արգասարէր Կիսայրուանի» երկու թեւերուն և հասաւ Միջերկրական ծովուն: Այս նուանումներու հետեանքով հայութիւնը սերր գործակցութեան մէջ մրաւ հելլենիստական մշակոյթի հետ» (Էջ 573-575):

Հաջորդիվ ներկայացված են Լուկուլլոսյան և Պոմպեոսյան արշավանքների շրջանի պատմական անցքերը, մինչև Տիգրան Մեծի կայսրության փլուզումը: Հայաստանի նոր կարգավիճակի գնահատականը Գյուգայանը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Պոմպեոսը կուգեր սրեղծել կենսունակ Հայաստան

պարթևներու դէմ: Ան այնքան թոյլ պիտի ըլլար, որ վրանգաւոր չըլլար Հռոմի դէմ, քայց այնքան ուժեղ, որ կարենար պաշտպանել թէ իր և թէ Հռոմի շահերը արեւելքի մէջ Պարթևներու դէմ» (Էջ 600):

Այսպիսով, կորցնելով երբեմնի հզորությունը, Հայաստանը թևակոխում է նոր շրջան, երկու հզոր ուժերի՝ Հռոմի ու Պարթևների միջև, որով էլ հեղինակը ամփոփում է Մերձարար Արեւելքի և Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանը:

Դասագրքի ստեղծման գործընթացում Գյուգայանը հիմնվել է հարուստ պատմագիտական սկզբնաղբյուրների վրա (տե՛ս էջ 605-609), ինչն ապահովում է նյութի լիարժէք գիտական հենքն ու համակողմանիությունը:

«Պատմութիւն Մերձարար Արեւելքի և Հայաստանի» աշխատությունն այսօր էլ պահպանում է իր արդիականությունը թե՛ պատմագիտական, թե՛ մեթոդական տեսանկյուններից: Այն համարձակ ու հաջողված փորձ է առաջին անգամ ներկայացնելու հայ ժողովրդի պատմությունը՝ Մերձարար Արեւելքի ընդհանուր պատմության համատեքստում: Հեղինակի փայլուն վերլուծական մտքի դրսևորման արդյունքում գիրքը չի ընկալվում զուտ որպէս պատմագիտական ձեռնարկ, այլ իրենից ներկայացնում է աշխարհաքաղաքական, տնտեսական, ռազմական ու քաղաքակրթական գործոնների ու փոխազդեցությունների համապարփակ վերլուծություն, որը միանշանակ արժեքավոր աղբյուր է ոչ միայն պատմաբանների, այլև Մերձարար Արեւելքի հնագույն պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Հուսով ենք, որ այս վերահրատարակությունը կնպաստի Հայաստանի Հանրապետությունում Գառնիկ Գյուգայան պատմաբանի ավելի լայն ճանաչմանն ու գիտական մեծ վաստակի վերարժևորմանը, մասամբ իրականություն դարձնելով Ս. Վրացյանի այն փափագը, որ մի օր, իբրև թանկագին գանձ՝ Գ. Գյուգայանի թողած մտավոր ժառանգությունը հայրենիք կվերադառնա¹:

պ. գ. ք., դոցենտ Սուրեն Ավերիսյան

¹ Պ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ.:

Գ. ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՄԵՐՁԱԽՐ ԱՐԵՒՆԷՐԻ
ԵՒ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ**

Ա. ՀԱՏՈՐ

**ՀՆԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԷՆ ՄԻՆՁԵՒ
ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՇԻ ԿՍՅՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ**

—

**Տ Պ Ր Ա Ն
ՀԱՐԱՋԱՅԻՆՈՒՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
Պ Ե Յ Ր ՈՒ Յ
1 9 5 1**

ԷՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հրատարակութեամ կու ճանն մեր ճմբճաւոր Արեւելի՛ն եւ Հայաստանի Պատմութեան» առաջին հատորը: Այս նիւթը եր կտր աւերինե մեզէ դատաւանդեռ ինն Պէրուքի Հայ ղեմա- բանին մէջ: Այսպէս եմք որեւ, որովհետե խորապէս համազ- աւած եմք, որ Հայաստանի պատմութիւնը անբաժանելի մասն է Մեծաստր Արեւելի՛ն պատմութեան, որ ան մեկուսացած, կողիացած երեւոյթ մը չէ, այլ հազաւ ու մէկ կայեքով զօյնուած է աբելեչկան ժողովուրդներու պատմութեան հետ: Անոնց նե կապուած ենք մեր ձագումով, մեր լեզուով, մեր խաբանեկան հարոյնքով, մեր հոգեկան նաւասութեամբ: Այս ղեմանակի մէջ մենք վարձեռ եմք մէկ կողմէն զծել Մեծաստր Արեւելի՛ն ժողովուրդներու պատմութեան լեկացիք՝ համարու ձեւով, մյուս կողմէն ստորութիւն եմք դարձուցեռ այն շա- նի վրայ, թէ ինչով անոնք կայուած են Հայաստանի պատ- մութեան՝ անու ընթացի, մեակոյրի, կրօնի հետ: Աւտարական միջնակարգ պարտնիւտ մէջ արեւելի՛ն պատմութեան դատա- շանդումք՝ սչո սուսումով չի նաւոյտ խո, ստօի եւ մեզի հաստար անոնց ձեռքիւր անբաւաւաւ է ու թեի: Արեւելի՛ն պատմու- թիւնը անոնց համար զոյ մէկ դուխ է արեւմտեմի՛ն Աւտարայի պատմութիւնը ընդ արձակ ձեւով դատաւանդելու համար: Ինզի համար ան սլեմ է ըրայ զլիաւոր սուտիւն: Հայաստանի պատմութիւնը անբաժանելի մասը համարելով Մեծաստր Արե- վելի՛ն պատմութեան՝ հատուրուած ենք, որ անոր հայաստանի եւ մեակարային զիմագիծը անելի լուսարանուած կ'ըլլայ: Իստ ղեմ ղեյաւին Արեւմեկ ան Աւտարայի պատմութեան՝ զա սուտութեան մեր դիտցումու մէջ հիւնուովն սլեի վրայութի:

Մեծն չենք կրեար սեկավատուիչ Յրուսակաթն կամ սեղլլուկամ
 զպրոցներու ծաղղով: Անոն յարմարցուած են իրենց պու-
 հանգներուն: Հայ ուսանողութիւնը պիտի ձեռք բերէ ճիմնա-
 տօք ձանթորթլունիե ևս ուսուցայի պատմութեան մասին. անոր
 ծանօթ պիտի ըլլայ Սեռայայի ֆաղաֆակահ ևս. հոյակաւորա-
 կան հոլովոյքը. քի ճիմնակաճ գծերով: Իսասամըման ըն-
 քացիւն ուսուցիչը համեմատութեան երբ պէտք է ղեկ արեւելի
 և արեւմուտի պատմութեանց մէջ:

Այս հասարկ չիրցանք հրատարակել այնպէս իճչակու կ'ու-
 գիթն: Կը պակսիմ նկարներ: Թէ Համազգային Անկերութիւնը
 եւ քէ Հայ ճեմաւանի Հատարակչականք կարիից պիտի ընեն
 երկրորդ հասարկ օժանլ անհրաժեշտ նկարներով: Իրենց կը կցենք
 օտր մը ֆաթեղներ: Ասոնք մեծ մասամբ վերցուցե ենք *Journe
 Pirenee*-ի *Les Grands Couvents de L'Histoire Universelle*
 — մեծ գործի առաջին հատուկն: Արկու ֆաթեղ վերցուցե ենք
 Հայաստանի մէջ հրատարակուած բնայ ժողովրդի Պատմութիւնն
 ձեռնարկի առաջին հատուկն: Իսկ Տիգրան Մեծի կայսրութեան
 ֆաթեղը վերցուցե ենք *Gransselle*ի զՀայաստանի Պատմութիւ-
 Նըս գրեկն

Գլխենք այս գործի ղեկ արեւմտ թիւնները. զիսենք հասել ամոր
 պակասութիւնները: Իայց եւ այնպէս կը նրատարակենք այս
 նաւորը՝ համարուած ըլլալով. որ ներկայ մեկին մէջ այ ան
 կրնայ պիտանի յլլալ: Ներկայ գիտքը կարգմիտ ասեն մեծն ի
 նկարի ենք ունեցե, որ ան պիտի ծառայի ման իրեն ըն-
 քեցանութեան զիտ մեծ ժողովրդի ակելի յայն իստեւան
 իճչակու եւ մեծարկ մեծ ընկեր յասուցիչներու եւ ուսանա-
 ղութեան համար:

Այս հատուկն պիտի հեծեի երկրորդը, որ, յայս արեւմ-
 այս աստուայ վերջը իսնձնելու ասլագրութեան: Ան պիտի ընդ-
 գրելէ մեծամուտ ներկելի ևս Հայաստանի պատմութիւնը
 Հոմարթիւնական պատմութիւն սկսած մինչեւ մեծութեան
 յաւարեղքի մէջ երեւայը՝ այսինքն Ալ-րդ դարու կէսերը:

Գ. Կ.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

ՄՇԻՐԱՆՈՐ ԱՐԹԻՆԵՐԻ ԳԱՎԱՓԱՐԸ

Մարդկային ննարոյն քաղաքակրթութիւնները ստեղծ-
 ունք են միջերկրականի արեւելեան ուսուցանի շուրջը տա-
 րածուալ երկրներուն մէջ՝ Փոքր Ասիոյ, Արարիոյ, Փիւ-
 նիկիի, Պոպոսիի, Եգիպտոսի մէջ: Հնարոյն ժամանակ-
 ները՝ այս երկրներու ժողովուրդները կ'ապրէին մեկու-
 սացած և մեկուսացած մէջ այ կը մշակէին իրենց քա-
 ղաքակրթութիւնները: Բայց ստիճանարար անձեք զուր
 ելան առանձնացումէն, մտեցան, հանչցան իրար: Մովը
 կը միացնէր, կը կապէր ուր երկրները, հարադակից կ'ը-
 նէր իրարու միջերկրականի շուրջը ապրող ժողովուրդնե-
 րու քաղաքակրթութիւնը կը թափանցէր հարեւած ժողո-
 վուրդներու մէջ, կ'երացուէր, կը վերամշակուէր, և կ'ու-
 սեղանէր, այսպէսով ընդհանուր քձեր, առաջ կու գար մի-
 ջերկուակամեան ֆաղաֆակը: Ասոր մշակման և ու-
 սածման մէջ մասնակից էին ոչ միայն այն ժողովուրդնե-
 րը, որոնք կ'ապրէին ծաղեղերեայ երկրներուն մէջ, այլ
 նաեւ անոնք, որոնք կը գտնուէին անոնց թիկունքը՝ Հս-
 յաստանի, Երանի, միջարդեղքի մէջ: Ասոնք այ մաս կը
 կ'ստեղծէին միջերկրականեան աշխարհին: Իրենց հաստնա-
 թեան շրջանին այս երկրներու ժողովուրդները և ուրիշը
 ճից են ըրեր հասելի միջերկրականին, անք դասնալ անոր
 արեւելեան ուսուցանի, իւրացնել անոր քաղաքները և մաս-
 նակից ըլլալ անոր քաղաքակրթութեան ստեղծումին և վա-
 յեղքին: Այսպէս են ըրեր Մուսկր. Ակադեմիները, Բարեւա-
 ցիները, Յուրները, Պարսիկները, Հայերն ու Պարթեւները:

Այն երկիրները, որոնք համարվում են Միջերկր-
կանի արեւելքի մէջ և անոր թիկունքը մենք կը կոչենք
Մերձասոր Արևելք: Անանց շարքէն մենք դուրս կը մղենք
Եզլեան կղզիները, Բաւնաստանը, որոնց մէկ ուրիշ պատ-
մական և քաղաքակրթական այնպիսի մաս կը կազմեն:
Եզլեան կղզիներու հետքոյն պատմութիւնը առաջին գրա-
խորն է յառնական պատմութեան: Ի հարկէ ասոնց պատմա-
թիւնը շատ քաներայ կապուած է Փոքր Ասիոյ հետ. բայց
քաղաքական և քաղաքակրթական տեսակէտէն ան Առա-
նաստանի պատմութեան մաս կը կապուէ. Իսկ այս վերջինն
այ իւրապայի պատմութեան առաջին գլուխն է:

ՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ՏՆՆԻՂ.— Ասոր փոխարէն իզիպտոսը անքա-
մանկիորէն միացած է Մերձասոր Արեւելքի հետ: Ըլլալով
ափրիկեան երկիր ան իր դէմքը դարձուցած է դէպի Պա-
ղեստին, Փիւնիկէ, Էփրատ, Եփրատ ևն Իւանարսոյի և Էփ-
րատի անապատներով կտրուած է Ափրիկէէն. հարաւէն ան
սահմանակից է Եւրֆրատին և Քուչին, այսպէսայ Մաստա-
նին և Հապէշտանին, որոնց հանդէպ ան միշտ պարսպա-
նադական դիրք է բուն կամ անոնց ուժերէն սքսուկը է
իր ուղղական հզօրացման և նիւթական հարստացման հա-
մար: Անոր քաղաքակաւութիւնը ձգտեր է Մերձասոր Ա-
րեւելքի արեւմտեան մասի՝ Արգասարի կիսալուսնի տի-
րացեալութեան. անոր մշակոյթը խոյնաղև և երջնչաւոր է
Միջագետքի քաղաքակրթութիւնէն. անոր քանակութիւնը
ամենէն քիչ ափրիկեան էր. ափրիկեան երկիրներէն թէեւ
ամենէն աւելի ծովայինն էր, բայց ան երբեք թոյլերու գրայ
այն հզօրութեան չհասաւ, թե՛ որ վիւնիկէն, Կրէտէն, Իտա-
նաստանը:

ԵՂԻՆ. — Մերձասոր Արեւելքի ամենէն արեւելեան մասը
Իրանն է. որ սահմանակից է Հնդկաստանին և Միջին Ա-
սիոյ՝ արեւկան Հնդիկներուն և Միջին Ասիոյ թաւրոնա-
կաններուն: Անոր արեւելեան սահմաններուն գրայ տեղի
նն ունեցեր Իրանի և Թաւրանի քաղաքը կոթեմարը: Իրան
նր քաղաքաւանդակի արեւմտեան մասն է միայն, որ կղեր

է սրբանը քաղաքակրթի կեանքի՝ նախապատմական ժա-
մանակներէն սկսած: Այդ մասը կից է Միջագետքին և
անոր գրայով ալ Միջերկրակունին: Երբ Իրանի մէջ ստեղծ-
ուեր է անկախ և հզօր պետութիւն՝ ապա անոր առաջին
քաղաքըն մէկն եղեր է՝ Միջագետքին ափրէլ և դէպի Մի-
ջերկրական ուղղութիւն: Եւ այս մէկ քանի անգամներ:
Այսպէս կ'ընէին Հյամենըն ու Էփրատը, Աքլամէնեան Պար-
սիկները, Արշակունի Պարսիները և Մասանեան Պարսիկ-
ները: Իրանի պատմութիւնը սերտորէն կապակցու թիւն ու-
նի Մերձասոր Արեւելքի երկիրներու քաղաքական և քա-
ղաքակրթական պատմութեան հետ:

ՍԱՀԱՐԱՆԵՐ՝— Այս՝ որոնքն Մերձասոր Արեւելքի
սահմանները: Արեւելից անոր սահմանը Հինդուստան և Աս-
դոնեան լեռնաշղթանն են: Հաս ան կը թամուռի Միջին
Ասիայէն: Այդ սահմանն այն կողմը յեղաւկան, ազգա-
քական և մշակութային ուրիշ այնպիսի է՝ թաւրոնական
այնպիսի, որոնց հանդէպ Իրանը հետեւեր է պարսպա-
նական քաղաքակաւութեան: Իրանը, հարաւարեւելքէն,
Ինդոս գետով կը թամուռի Հնդկաստանէն. ուր կ'աղբիւն
Պարսիկներուն յեղուակից և քիւլակից Հնդիկները: Իրանի
քարձար անդակի միջին մասերը ընդարձակ անապատ մըն
է. իսկ անոր շուրջ կը ստրածուի սուփաստան մը շատ ա-
ւելի ընդարձակ: Անջրդի անապատին կը յաղորդէ սակա-
ւախուր սուփաստանը, ուր միայն քարեանային աճիւնե-
րուն կեանք կայ:

Այս վայրերու մէջ է իր արեւելեան սահմաններու գրայ
Իրանը ունի վաւաստու, թափառիկ կենցաղ ունեցող քե-
ղեր, որոնք պատմութեան մէջ միայն արշաւողներ են և
ուարողներ: Հիւսիսի՝ Մերձասոր Արեւելքի սահման կը
կազմեն Կասպից և Մու ծովերը և անոնց մէջ ինկան Գով-
կասեան լեռնաշղթան: Այսպէս՝ անոր մէջ կը մտնեն Հա-
րաստանը, Վրաստանը և Աւրաշէրանը, կիւ Աղքասից աշ-
խարհը: Այս երեքը միասին՝ Մերձասոր Արեւելքի Կասի-
սային սահմանին կից՝ կը կազմեն ուրոյն մշակութային

աշխարհի մը, Կոմկոստանի աստուածը: Կոմկոստան յեռնորէն
 զիպի ինչպիսի կը տարածուին Հարաւային Առաւելաւոր տա-
 փաստանները, Իանուրէն միջին, Վոյկա և աւելի արեւելք,
 ուր շատ ինչ մամուլներէն աւել ու բարձրագոյն են վաշ-
 կատան և անասնապահ ժողովուրդները: Անոնք ծովերով և
 յեռնային կիրճերով շարունակ կը թափանցին Կարա, կամ
 Կարուստ աւար ձեռք բերելու: Կամ բարեքեր իողի քրտ-
 ախո: Կամար: Հատուկն Մերնասար Արեւելքի սահմանն է
 Պարսից ձոցը, Ումանի և Կարմիր ծովերը: Անոնք Հնդկաց
 Ուղիներուս ձաւերն են: որ միւսուներ են ցամաքի մէջ,
 կազմելով Արաւիյա թերակղզին: Այս վերջինը անապատա-
 յին տղխար մըն է և զիս մը չէ իւրապէս ինչ արեւելքի
 պատմութեան մէջ: Անոր ծովածերն չըջանէրէ միայն ա-
 ստարական կապերով միացած են եղած Կարաւանային և
 ծովային ճամբաներով Եգիպտոսի և Արգաստեր Գիւարուս-
 նի ճիւղերնորն ինչ: Այսինքն մէջ Եգիպտոսը սահմանա-
 կից է Հարաւային և Առաւելին, որոնց ինչ աւ մակեր
 է անտեսական անտարական յարաբերութիւն: Արեւմուտեան
 Արեւմուտ Արեւելքի սահմանը միջերկրական ծովն է որ
 յամանմուտներով միջին և Արմարա ծովերով: Ան
 թէպէտ կը բաժնուի Պարսիկներէն, սակայն միւս կողմէն
 այս ծովերը Կարման, յամանման գիծ չեն: Եղէյնան ծովը,
 որ բազմաթիւ կղզիներով, կամուրջ մըն է Փոքր Ասիայէն
 Եսիաստան անցնելու: Իսկ միջերկրական արեւելեան ջու-
 րերը կը միացնեն Եգիպտոսը՝ Պարսիկներէ, Փիւնիկներ, Կիւպ-
 բոսի և Կրէտէի ինչ: Իսկն է, որ արեւելքի մէջ ստեղծեք
 է մշակութային և քաղաքական միասնութիւն, անոր ա-
 փերուն վրայ են կառուցուեք, յարաբեր և քաղաքացիներ
 մեծ կայսրութիւնները: Արեւելքական արեւելեան արեւ-
 բուն է սեղի ունեցեք ազգերու, յեզուներու, ժողովուրդնե-
 րու անդիպումը, միասնութիւն և նոր ազգերու, ժողովուրդ-
 ներու յատկացումը: Անոնք իրենց հարկոյթի նախնական
 մեծութեան չըջանց ապրելն և Կարմանային յետոյ կա-
 ցան Կարմանային, միասնութիւն, Արեւելքական ծովուն շուրջ և

անցնելու: Արեւելեան ժողովուրդներու մէջ և ընդհանուր
 պատմութիւնը:

Արեւելք: Այս սահմաններու մէջ տարածուող ըն-
 ցարկակ երկիրները մակերեսի, կշիռային, քրտաշխարհեան,
 անտեսական Կարաւաններէ, ինչպէս և ժողովուրդներու: ըն-
 դուներու, կրաններու և քաղաքական կառուցի յարաբեր-
 նութիւն կը շարկայանեն: Եստ որ անտեսական յարա-
 բեր են ինչպէս և Կարաւան արեւելքի և արեւմուտքը:
 Բայց թեպէտ արեւելքային արեւելքն այս երկիրները
 մեծ կը ընդունց յամանց երկու ցամաքներու: Հարաւը՝ Արեւ-
 ալանային զոյն և, ինչ անապատն է որ կ'իջնէ: Արեւմուտը
 Արեւելքի անապատային գոտին մեծութեամբ աշխարհ չէ,
 այլ մէջ մասն է այն մեծ անապատային շրջանային, որ կ'ընկա-
 ճի Կարմանային Արեւելքի արեւմուտքէն: Աստուածանի մտե-
 ըն և կը շարունակուի զիպի արեւելքը: Ան կ'ընդմիջուի
 Նեղոսի յարկը: Եգիպտոսի մէջ: Հոս՝ Նեղոսը ընդարձակ
 հարաւոր մը կ'անցան, կ'արտաքրէ անապատէն, կը
 զարձնէ այդ արգասանդ երկիր: Բայց Նեղոսի ազգեցու-
 ցիկն այն կողմը նորէն կ'ընկալի անապատը: Արեւելեան
 Կարմանային միջին: Կարմիր ծով՝ ան կը կազմէ արապական
 անապատը և արեւելեան հողի վրայ աւելի ընդարձակ յարկով՝
 Արեւելքի անապատային թերակղզին: Արապիան Կարման-
 նական միւսուտն է Կարման, գրեթէ միջին: Արեւմուտ
 Կարմանային մասը կը կազմէ Սիւրիական մեծ անապատը:
 Այս շարունակութեամբ անապատ և անցուր աշխարհը նորէն
 կ'ընդհանուի միջերկրական մէջ՝ Եգիպտոսի և Տիգրիսի ջրե-
 րով, որոնք կու գան Հարաւային յեռնորէն: Հոս կ'ընդուն-
 ուի ընտելելի և Կարման ընդարձակ յարաբեր մը: Ան ինչ-
 քան մամուլներէն՝ եղած է մարդկային Կարաւան և
 անոնի վաշիւրէն մէջը: Ինչպիսի արեւելք՝ Կարման կեցողու-
 կան մասին մէջ, կը տարածուի 1.000 անապատու, որ կը բաժ-
 նէ Կարման արեւմուտան և արեւելեան թերակղզի, Արեւելե-
 քի և այդ անապատի մէջ ինչպէս Կարմանային աշխարհի մէջ
 է, որ սարմալանուեք է Կարման մշակութիւնը: Հարաւային

զուգուհեզ չհանաչող թանկերը, անսնայ մէջ իննկած զետտեղայտա
 ներլու ջրառատ լանջերը, թնտկան ուրուատակցինները՝ այն
 վայրերն են, ուր կեցողները և իրանի թնտկչութիւնը և
 սաղմուտները և ինչ քաղաքակրթութիւնը, իրանի սրբա-
 մասնան այս «Քաղաքակրթութիւնը» քաւառները կտրուած են
 բարձրաւանդակի արեւելեան մասերէն և մաս են արեւմտա-
 նան բարձրակրթութիւնը երկրներուն՝ Միջագետքին, անոր հետ
 ալ Միջերկրականի նայելիներուն: Ահա իր արեւելք՝ Միջին
 Ասիոյ մէջ սանդաղակ է յայնաժամայ չհանաչին աշխարհը.
 րնչարեւի դաւարով, որոնք աստիճանարար վերածուեր են
 տախտակներու և անապատներու, աստիճակ է Մոնղոլա-
 կան անապատը մինչեւ Մահադարոյ սահմանները և տեղ
 տեղ մինչեւ հասագ ովկիանոս:

Այսպէսով անապատային մէկ մեն դատի կը ձգուի Աս-
 րանտեան ովկիանոսէն մինչեւ հարագ ովկիանոս՝ աստիճակ
 իր մէջ Հիւսիսային Աֆրիկէն և Հարաւային ու Միջին
 Ասիան: Անապատային այս դատին մեկը կը կոչենք Աֆրիկ-
 ասիական զօսի: Ան միապաղաղ, չրնցմիջուող տարածութիւն
 մը չէ. թանի մը տեղեր ան կ'ընդհատուի, կազմելու
 համար սաղմունք: Այդպիսի սպիւններ են՝ Նեղոսի նովիտը,
 Եփրատի և Տիգրիսի նովիտը, Միջին Ասիոյ մէջ Միս-Տա-
 րիայի և Ամու-Տարիայի նովիտները: Եթէ չըջային այս
 մեծ գետերը չէին ըլլար հաւաքողները և ովկիանոսէն
 ովկիանոս կը տարածուէր անապատային միապաղաղ առա-
 զուտ և անջրգի տարածութիւն մը՝ անապատային զօսի:
 Բայց գետերը, միջնորոտային տեղաւորները, աղբիւնները,
 հաւաքողայտերը են ջրառատ շրջաններ, ունենալարերը,
 ոյնք մաղպէտ մշակոյթի բնագաւտներ են եղեր:

ՀՐԳԱՍԱՍԻՆ ԿԵՆՈՒՆԻՍՆԵՆ. — Ինչո՞ւստի Արեւելքի մէջ

անապատային այս դատին տղակուտ է պայտածեւ, կրտա-
 յանի մեռ ունեցող արգասարեր տարածութեամբ մը: Ան
 երեք կողմերէն իր մէջ կ'ատնէ, կը սեղմէ սխարական ա-
 նապատը: Այս կիսալուսնի արեւմտեան թեւը կը կազմեն
 Պարսասիւնը, Փիւնիկիւն, Միջրիոյ այն մասերը, որոնք թնա-

կելի են, ունին յոսակաւ և կենդանական հարուստ աչ-
 իտարէ Ասոր մէջ են Յարդանանը, Երանդէսի նովիտը, Էնա-
 հարթանէ: Արգասարեր կրտառանի այս թեւը իր արդասա-
 թերութիւնը կը պարտի Միջերկրականին, որով նախապէս
 գործընթացում կը կատարուի, կը խտտուայ շրջապատայ չհա-
 ներու վրայ և որպէս անձրեւ կը թափի նայելիներուն վրայ
 և երկրի խորքերը: Այս անձրեւները կ'ըսկսին Նոյնմերկին
 և կ'աւարտուակին մինչեւ Ապրիլ: Այս անձրեւային նա-
 նակն է՝ անան և միտան ամիսերը և մինչեւ դարձան
 սկիզբները: Միջերկրականի այս կենսատու շունչը կ'ըզգաց-
 ար Պարսասիւնի, Փիւնիկիւնի ամբողջ տարածութեան վրայ
 Միջրիոյ մէջ, անոր մեծ քաղաքները կառուցուած են միմ-
 նորորային տեղաւորութեան գրեթէ ներս համ անապատային
 գրծի վրայ, որով անոնք կը դառնան անապատին կից մէկ
 մէկ սաղմունքներ: Ամանոսի շրջանը, Տարասի յանջերը, միմ-
 չեւ Եփրատի միջին հոսանքը՝ կենեք կ'ըստանան Միջերկ-
 րականի քաղաքները: Այսպէսով Միջերկրականի մշտակամ կը
 պարտար անապատի հետ: Բնակչւ եզրայտում մէջ Նեղոսը,
 Միջապատի մէջ Եփրատը և Տիգրիսը: Բնութեան մէջ ան-
 ղի ունեցող այս կտիւը, մրցութիւնը կ'արտացոլայ հոն ապ-
 ըստ մտովուրդներու դրականութեան, կրտական գաղափար-
 ներու, աստուածներու և հերոսներու յարջ ստեղծած անա-
 պոններու և աւանդութիւններու մէջ: Արգասարեր կրտա-
 չունի արեւմտեան այս թեւը եփրատի վրայով կ'ըլլէ
 հարաւարեւելք և հոն՝ Միջապատի մէջ կը կազմէ կիսա-
 լուսնի ստեղծեան թեւը, որ իր մէջ կը պարտուի ամբողջ
 Միջագետքը մինչեւ Պարսից ծոց: Միջերկրականի անձրե-
 ները հոս չեն հոսներ, բայց կեանքի և մշակոյթի աղբիւրը
 հա եփրատի և Տիգրիսի յաւերն են: Այս երկու գետերը
 կը պարտարին սխարական և արապական անապատներու
 զէմ իրենց ջուրով, արմերով: Այս երկու թեւերը իր ա-
 ըս կը միանան Եփրատեան գրծով՝ կազմելու համար կրտ-
 ապատի մեռ ունեցող տարածութիւն մը, որ կ'ուսկէ իր
 մէջ այնուհետեւէն, հիւսիսէն և արեւելքէն սխարական ա-

նապատրու շին Առեւակիլի ոչ սահմանափակ թելեր կը յիշատակեն Արցախաբնո կիսարուսնի աստղը: Ան Նիւօթուէն կրթնած է Նաւարուսնո շեռնաչղթ աշխուէ Անուր և Եփրատի մէջ ինկած է թողարձակ սախուսանային դուի մը. ուր թնակչութիւնը նաւաբուսած է թաղմութիւն, աղբիւրներու, գետակներու, ջրա-նորոներու շուրջը Եփրատի երկու եզերքներուն: Նստած այս ստիւստանները կը ծածկուին եղանակային յոստականու-թեաներ. գարնան՝ ամեն ակոյ կը ծածկուի խոտերով, ծա-ղիկներով: Տարաստանը թնական արտաստեղի է: Անապա-տի վաղկատունները ցարնան իրենց նստիւստի նարակն կը քարեքանան Նիւօթուէն Բաշիւթի վերջերուն խոտը կ'ըստանի: ստիւստանները կը ցածնան անապատ, իւրքը կը պակսի: անկրծներ չեն ցար, արեւը կը կրող ամեն ինչ, վաչկատ-տուները կը գիւղեն աւելի Նիւօթուէն Եփրատեան շեռ-նաչղթան: Միայն աղբիւրներու, գետերու և ջրանորոտ շարջը նամակեմբուած փոքրիկ նատարակութիւն մը կը մնայ հոն թնակեցիւս նարուայ թուր եղանակներուն:

Լեռնային ցածիւ.— Տարաբար թաժանման գիծ մըն է: անկէ հիւսիս կը տարածուի Մերձայւր Արեւելքի Լեռնային զօգիւն: Անոր մէջ կը մտնեն Փոքր Արիան, Հայաստանը, Երանի թարթուանդակը: Այս ցարին այ մնկտապած չե-ան միջին օդակն և Արուս-այլակն մեծ շեռնաչղթային որ կ'ըսուի Անդանտանի մտերէն և կը վերջանայ Խաղաղա-կանի արեւուն: Անոր գիւսուր մասերն են նարաւային Եւ-րասային շեռնաչղթաները, Փոքր Արիան շեռնաչղթ, Հայաստա-նի շեռնաչղթայինը, որ ցանազան խեւերու թաժանեցով կը մերձուի զէպի Երանի թարթուանդակը և կ'անուէ իր թեւ-ակրուն մէջ արեւմտաքնն, նարակն և Նիւօթուէն: Անոս այս շեռնաչղթաները նորէն կու պան, կը նամակեմբին, կը միանան Բիջին Արիան մէջ Հիւստակուչ: Անդամանան շեռ-նաչղթ մասու սարս նսկէ այ նոր թեւերու թաժանած կ'ըն-թանան զէպի արեւելք, հիւսիս-արեւելք և նարա-արեւելք և կը վերջանան Խաղաղական ուկրանուսի արեւուն: Հա-յաստանի մէջ այս շեռնաչղթ կը ծաւային զանազան ուղղու-

Թեանք ստեղծելով Հայկական շեռնաչղթային, որու միջին թարթուութիւնն է 1500 մետր ծովի մակերեւոյթէն: այս մի-ջին թարթուութեան չի նստիւր ոչ ժողքը Արիան ոչ ալ Երու-նը: Հայաստանը շեռնաչղթի մըն է՝ շեռնային ցարին ինչ կեդրոնը: Անա թէ ինչ որ կը կազմէ անոր արեւելքը սապա-թաղաթական սեւակնակն: Այդ դիւրքին շեռնաչղթ և նաեւ անոր ջրադաշտական արեւելքը: Ան Արեւուստը Արեւելքի ջրաբաշ-տութեան կեդրոններն մէկն է: ան ջուր կը մատակարարէ Բիջակուսթին, Կասպից ծովին, Փոքր Արիան վրայով՝ Սեւ ծովին: Փոքր Արիան, ինչպէս և Երանը իրենց եզրային մասերու վրայ շրջապատուած են շեռնաչղթ, որոնք իրենց զրոյժը կը գնեն անոնց կշիմայի: շուսական աշխարհի և մարդկային կեդրոնացումներու վրայ: Կասպից ծովի նա-րուային արեւուն շեռնաչղթ ծածկուած են անտառներով: հիւսիս-արեւմուտքը՝ շեռնաչղթաներ և ցարտեր շատ կան, նարաւր՝ Պարսից ծոցի և ծովու ուղղութեամբ ձգտող շեռ-նաչղթ շերկ են, մայրուստ կեդրոնը՝ թողարձակ անապատ է: Հոն երբեք մթնոլորտային տեղումներ չեն ըլլար: Ասոր հե-տեւանքով Պարսից պատմութեան խոսք զէպիները, Երանի մշակոյթի դարգացումը առաջ են եկեր Կասպից ծովու: Զապ-րոշեան շեռնաչղթ և Պարսից ծոցի մէջ ինկած պայտաշեւ շրջանին մէջ, սոյնինքն շեռնային, գետային և ցարտային մասերու մէջ, ուր առատ ձիւն կը տեղայ, ուր մեծ ու փոքր դիւսեր կան, աղբիւրներ, հովիտներ ու ցարտեր: Այսարնա-գրականութեան այս պայմաններու հետեւանքով է, որ Պարսկաստանը իր զէմքն ուղղիւր է Եփրատի վրայով զէպի Բիջակուսթի և զէպի Արցախաբնո կիսաշուսան և Բիջակուսթ-կան: Փոքր Արիան ալ որակուած է շեռնաչղթաներով, որոնք աստիճանաբար կ'իջնեն Իրանեան ծովու արեւելք: Կր վերածու-տին ցարտերու: արեւի, պատմութեան ընթացքին, մարդ-կային մեծ թափանցումներ տեղի են ունեցիր զէպի Փոքր Արիան խորքերը: Սեւ ծովի եզրային շեռնաչղթաները թոյլ չեն սար որ հիւսիսէն նստիւր իւր թափանցեն երկրի ներ-սը: Ինչպէս և նոյն դերը կը կատարեն Բիջակուսթի արեւ-

բայի՜ն չե՞նծերը: Ասուր հետեւանքսոյ փոքր Ասիոյ կեդրոնը
 անկէնդան տափաստանն է: Մինչ Հայաստանը չե՞նծախառն
 մըն է, իրանի կեդրոնը անուպատ է, Փոքր Ասիան տափաս-
 տանն է, աւելի հարաւ: Երկրագործը՝ դաշտագետին: Այս երե-
 քին՝ քաղաքապետի, անապատի, դաշտագետի վրայ կ'իջնէ լիւ-
 ճակղղղին: Այ՛ ժրայն կ'իջնէ, այրե՛ կենդանութիւն կուտայ,
 քոր կը մատակարարէ անանց: Իերձաւոր Արեւելքի աշ-
 քերու, քաղաքները, մին լիւնային միւսը հարի՛, սերտորէն
 հասարակած են իրարու հետ: այդ կայսր սփարհադրականն է,
 քրաւաշխական, անտեսուկան և ազգայրականը:

ՏԱՓԱՍՏԱՆԱՅԻՆ ԳՈՏԻ.— Այս գոտին դուրս է Երձաւոր
 Արեւելքի աշխարհագրական սահմանէն, ըստց կայսրած է
 անոր պատմութեան հետ տերտորէն: Կոմիտասեան շնորհն
 հիւսիս, Դանուբէն մինչեւ Եւրոպ, կասպից ծով և Արցկա
 զնտը կը ստարածուի անհուն տափաստաններու գոտի մը, որ
 հնազոյն ժամանակներէն աննշագայրն է եզեր վաշկատուն
 անասնապատ ժողովուրդներու: Այս տարածութեան վրայ
 դարձրու միտանական կեանքի հետեւանքով տառապէտ է
 շնչուական, յայտարարութեան և ազգայրական միութիւն
 մը: Դանուբի վայրէջքի ցածրագիւր աշտ սարածութիւնը, տա-
 փաստանը շոշնայէ մեկտուապած երեւոյթ մը լի, այդ մասն
 է դաշտային սոյն տարածուն գոտիին որ կ'ընկատի Ատլանտ-
 եանի մտերէն: Զրտնաաշէն, կը շարունակուի Գերմանիոյ
 մէջ, սուր կը բռնէ սուսական սմբոյզ դաշտագետիեր, Մի-
 արեւիտն և կը վերջանայ Եւրոպական արեւոտն և մեծն անց ան
 արպատանդ հող է, սուր մը ծածկուած իրանի հաստ շերտե-
 րով, ուրիշ տեղ մը զան հողերով, երբեմն մեծ ու միւսք
 դետերի հողոյտած դաշտերով, երբեմն ալ անծայրամիտ տա-
 փաստաններ կը շերկայայնէ: Ան և կասպից ծովի իրանի-
 ուային եզերքները տափաստաններն են: Երկրաբանական հեա-
 քոյն ժամանակներէն ան կորանցուցեր է իր անձան կայսրո-
 թիւնները, և դարձեր է մեծած հողամաս տափաստանա-
 կան շրջանին այդ տափաստանները եղեր են հասարական
 կնդրան բաղմաթիւ և բաղմերունց ցեղերու, որոնք միտխառ-

նուելով ստեղծեր են չեղուական միութիւն մը: Անական ան-
 ման հետեւանքով այդ զեղերէն շատերը չքեր են իրենց հայ-
 րենիցը: Այս վերջիններէն պայտի մաս մը պիմեր է հարաւ՝
 պէտք Իերձաւոր Արեւելքի լիւնային գոտին, և հարաւի մեծ
 զետարտիտները, ուր իրենց կը քաշէին մեղմ կիման, ար-
 դասաքեր հողերը, Միջերկրականի պայտիմազ արեւոր: Տա-
 փաստանային գոտին մարդկային մեծապատգուած հաստրո-
 կութեան շտեմարան մըն է, ուրիշ պարբերաբար դուրս
 կուգան մեծ ու փոքր հոտանքներ՝ սողողերու, աւարելու հա-
 րուստ բարձր մշակոյթի երկրները: Իերձաւոր Արեւելքի
 շնորհային գոտին, Արցաւարեր կիսայրուին հետ եզեր է
 Նշանակելտը հարաւն և հիւսիսն ենց վաշկատաներու,
 անասնապատներու: Աստուք իրարու կը հանդիպին Միջերկ-
 րականի եզերքներու, Եւրասիի արեւորուն, Տաւրոսի և Հուզ-
 րայնան շնորհարու լանջերուն:

ՄԱՄՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ե Գ Ի Պ Տ Ո Ս

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

ԱՅԼՆԻՐԱՆՆԻՐ. — Ազգայնասիր Մերձաւոր Արեւելոյք Անաս-
 արաստային Գոտիի Կրկնորդերէն ժկն է: Ան կը ցանաւ ի կնի-
 րիկէի նիւտարե կշեան անկիւնու Լիւտիւնն ան յըջու-
 պասուած ի կնիքերկրուկու Եւթով արեւելոյքն կարմիր Զու-
 փով: Նիւտիւնն նեղ հողաշերտով մը ան միացած է անիւ-
 կան Երկրանունն՝ Գոցեւորինն և ինն սյի անասարանն և
 Հարանն ան ասեմանուկոյ է կն Լուրիային, աշմեան
 Սուտանին և զայնասր՝ Լուրիայի ընկունը շարունակու-
 թիւնն է: Երկուքն այ սարածուած են Նեղասի ասիերուն,
 Երկուքն այ անոր կը պարտին իրենց գոյութիւնը: Հարա-
 սային մասին միայ Լուրիայի և իզիպտոսի քաժանման գի-
 ծին միայ Նեղասի ասիին սանանքն է: Արեւմուտքն ան
 սանմանակից է Լիպիւկան անասարանն և Լիպիան և Լուրիան
 իզիպտոսին կուտային մարդուած մարնկուն գննուորնէր-
 իակ Լուրիան իր և հարուային կնիքիկէի նիւտիւկան քա-
 րիքները: Արուայիւն և Լիպիան մայկասուան անասնասպան-
 ներու ու սրասրղնորու հարննիքն են Եղեր միայ և մասն-
 գուոր գրուցիներ իզիպտոսի համար: Անանց Երկնիչնից
 նասաննատ աշքնով են գիտեր Նեղասի շուրջը զարգացող

բարձր քաղաքակրթութիւնը և երբեմն այլ յարեակեր ևն
Եզրիպտոսի վրայ՝ սկիզբը աւարեյուս և աւերելուս, իսկ Են,
տազային՝ Նասն տիրապետելու համար:

ՆԵՂՆՈՒՂ. Եզրիպտոսը հարուստ ասպիս մըն է, որ աս-
րածեանն է Նեղոսի ստորին հոսանքի շարժքս Նեղոսը մա-
տաւորապէս ՅՆՈՒ քիչումներն երկայնութիւն ունի, որուն
միայն մասը 1200 քիչումներն է, որ կը պատկանի Եզրիպտո-
սին: Ան սկիզբը կ'ստանն Սիբիլիկէի հորատ-արկերիան իննե-
րնն, կը հասի Մաւաննի մէջէն, ուր քաղմախի մեծ ու
վարքը գետեր կ'ընկան իր մէջ, կը կտրն Մանարուն, կը
մտնն Եզրիպտոս և կը թափի Միջերկրականն ձախ: Կէս ճա-
նապարհին, ա՛ն Հաղէչիտունն յետնեղն կ'ըստանայ մեծ
գետ մը՝ Կապուտ գետը: Այս գետն է, որ Հաղէչիտան ինն-
նեղն կը թերն մեծ քանակութեամբ տիպմ բաւանոյ կը
խառնն Նեղոսի քարերուն և կը տանն, կը ստարտն Եզրիպ-
տոսի ինքերուն վրայ: Այս գործողութիւնը կատարուի է
հարիւր հազարաւոր սարիներու ջնթարցիւն. որու հետե-
ւանքով ասեղծուի ու կատարուի է Եզրիպտոսը, յատկա-
պէս անոր Հիւսիսային մասը՝ Տեղան և Ձառկուի է հոյն
հաստ շերտով, որ տեղ տեղ կը հասնի միջնեւ երեսուն
մեթր խորութեան:

ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՒՂ.— Այնպէս զգրուի Եզրիպտոսը կը
քամուի երկու մասի՝ Վերին և Ատրին Եզրիպտոս: Վերին
Եզրիպտոսը կ'ըսկիւր Ասուանի մօտերէն. առաջին սահանքէն
և կը հասնի մինչեւ Մեմֆիսին. Եզրիպտոսի կիւր մայրաքա-
ղաքին, որ կը գտնուի երկու Եզրիպտոսներու միջումն
կէտին վրայ: Ետը ՅՆՈՒ քիչումներն երկայնութիւն ունի նեղ
հովիտի մը մեակով, որու յայնութիւնը երբեմն միայն կը
հասնի երեսուն քիչումների, իսկ երբեմն կը յեղնայ, շոր-
կինգ քիչումների: Հոս Նեղոսը կը հասի պապանեւ յեան-
յգթաներու մէջէն, որունց տրամանակն և արեւելքէն կը
սեղմն գայն իրենց մէջ և թուր կը կտնկնի անոյ ձա-
ւայման զիմս վերին Եզրիպտոսի ստարտութիւնը շարժ
ՅԱՈ Քառ: քիչումներն է: Այս նեղ շերտը միայն շահապար-

եղի է, մնացեալ մասը անապատ է: Հոս Նեղոսը շրջապա-
տող լեռները բարձր չեն, հարեւ երկու հարիւր մեթրի կը
հասնին: Վերին Եզրիպտոսը կիւր մայր հոստարեայ Սիբիլիկէ
է, տաք է և շոր, երբեք անձրեւ չի տեղար, արեւը կը
կիզն, կը խաննն ամեն ինչ, ինքն է այս շրջանի տէրն ու
տիրակունը: Երկինքը ջիւջ է և սպիտակ, ոչ մէկ ամպ՝
տարուայ քոչոր եղանակներուն:

ՏԵՂՆԵՂ.— Հիւսիսը՝ Մեմֆիսի մտները Նեղոսը շրջա-
պատող լեռները կ'իջնան, կը հաստարտին հարիւրմեան
և ուն աչխու իր տարածման, շայտարտին ստալ արգելա-
ներ չի գտնի, և կը հասի հարթ և հաստար տարածու-
թեան վրայ: Հոս անոր ջուրերը քաղմախի իններու կը
քամուին, քայք միայն երկը պլխուար թեւերն են այլ կը
հասնին ձախ Տեղայի մէջ անոր երկարութիւնը երկու հա-
րիւր յիսուն քիչումներ է, երկարութեան շատ կիւր շրջ-
քանին Հիւսիսային կամ Մուսին Եզրիպտոսը եղիւ է Մի-
ջերկրականն ձախ մէկ մասը, ընդարձակ թովսխորը մը:
Ատրինայնորու միայն ա՛ն կապուի է, գարձեր է հոգա-
լեթա մը՝ շտորին Նեղոսի իննն տիչմերուն: Հոյս յեղանչով
ձախանարին մէջ, Նեղոսը պայքարի է հովան հետ և հաղա-
բար գարիլուս տրամանակով ասեղծի է ուստուայ Տեղ-
պան: Այս տարմով երկը է կիւրու որակումը՝ թէ Եզրիպ-
տոսը Նեղոսի ջնննն է, անոր կատարածը: Տեղան մաս
23 50՝ քիչումներն տարածութիւն ունի: Ան Վերին Եզրիպ-
տոսի շարտեակութիւնն է, քայք ամեն տեւայնեթով տար-
քեր է անկէ: Ան Միջերկրականն եղիւ է, կիւրուն ձա-
վային է, երբեմն անձրեւներ կը տեղան, ընդարձակ է և
մեծ, հարուստ է և առուս, ուր պատկանով ուր արեւի վր-
տանգուն է, Վերին Եզրիպտոսը Սիբիլիկէան երկիւր է, փակ
է գարսի համար: Տեղան ընդհակառակը կը ձայն ձախն
և անոր վրայով ուր կը միանայ Մեթուարը Սիբիլիկէի եր-
կիւրներուն և շտանարուն կղզիներուն:

ՆԵՂՆՈՒՂ ԵՊՏՈՒՂԻՎԵՂ.— Նեղոսի քարերէն է կարեւորն Ե-
զրիպտոսի կեանքը: Առեւիսի 20-ին Նեղոսի հեղեղումները կը

հասնին նպատակների սահմաններս խափանչակ մարդմարտի արևոտը լուսավորումը կը գրհամարել նյեմութնայաներս նեղոսի բարդում- ներուս քանակներն է հարստութ նպոյատար բարդատանտուրը Լոսմկացի Պոյնտար տյուսկն կը գրելը տյու մուսին։ «Տասը ներկուս արմառեկաչափ ջուսը սոսի կը բնրել։ ստակերեքք՝ քուսարար է, տասնչորսը՝ բարախուսի ինն կը պուսածուս, ստաս ներինեքք՝ սպասնոսի ինն, տասնչորսը՝ սաստաթիեկն Կնորգացած նեղոսը Տեղոսի մէջ գարս կուսը իր սպես ընն, կը ծանկէ ջուսի սուկ տմարող նրկիքս Լնոր ջուսեք ընն ապուս կը Լնուս միայն գիդերն սե ջուսարքները, որոնք կը կատուցուելին թուկան կամ արեւատակուն քարմարունքնեքուս : ըրուսներուս վրայս Հեղեղատնեքուս մամունակ անուսք կը նմանելին մէկ մէկ վուսք կդդիներուս, իսկ նեղոսն աչ մէկ տարածան ծովի- ինչպէս իրենք՝ նպոյատարք կ'ըսելին։ Կնուսի յարդացումը իր քարմար տասնեանին կը հասնէր Լնուս անմթնրին- ան կը թերէր իր նեո սուսու ջուսը, խուս տիպմ, ձկնեք, կեկնյանակուն մուսեր, քուստնող և այլ բարբը կը տարածէր Տեղոսի հողի վրայ։ շեքս մըն աչ սակցնելոս տրքուսարքեր հողին։ Լնուսանրերի կէսնն կ'ըսկսի ջուսի ջարչուսից և Լուսիմբերին կը հասնի իր թնակուն հոսին։ Լնուկ ետքն է. որ կ'ըսկսի մարդուս աշխատանքը. տունց որուն նեղոսի յարդացումն սակի միտաներ կը պուսանուս, քուն ագուս կ'ըսկսի վարադանքը։ Լնեկնն նուսանական չթշանին հողը չէին հերկել, այլ թուց. խանուս հողին մէջ կը նեոսին հատկեկերը և անսասանները գարս կը հանելին և կը տրորէին աչ սեկմեքը։ Լնուց կերպոսկ հացահատիկները խոր կը թաղուելին հողի մէջ։ Անտոյ միայն սակի ուչ մարդը հողը կը վորէր քրիչոսկ, իսկ սակի ետքը բուն ա թրիչը վորաքրիեկց արորը՝ իր լծկան եզներոսկ։ Լն սակի խոր կը վորէր, սակի շատ գործ կը տեսնէր և մարդուս համար նուսագ յաղնեքուցիչ կը գատուար գործը, աշխատանքի մէկ մասը լծկան եզները կ'ընէին։ Ձորս ամխան մարդը կ'ըստունար տուս քեքք։ Եղիզուսը միայն երեք եպանակներ կը նեոնար՝ համանայն նեղոսի ջուսերուս յարդացման

և մարդուս աշխատանքին։ յարդուսի, ցանքի և կուսի եղանակս Բերքի հասունացումէն և հասուքումէն յետոյ կ'ըսկսին տարբերը. կը վիչ անուպուսի խորչակը, կը խուսնի. կը մեոցնէ ամեն կեկնյանութիեոս։ Լնոսի ջուսը կը պակար, կը նուսպի. կ'արծէք անուպուսը կ'ոս կը յարտարարէ սուղիսին գլմե Լնակոյն Թուսիսն նեղոսը Խորէն կ'ըսկըսի յարդիչ և եորեն նպոյատուը կեսնք կ'ըստանուս, կը վեքուծուի։ Լնուսը՝ կը պարտուսի, քուսականութիեք, հան քունտակը եորեն կ'անին, մարդիկ կ'արտուսանան և աշխատանքը կ'եոսւս։

Ան'ՎՎՎՎՎՎՎՎՎՎՎ... Լնուս գործողութիեքը, անուպուսի և շեղոսի յարաբանական աչ պարաքորս, տեղ է գտեր եղիպտակուն մարդկան վկայերու մէջ, ստեղծեր է գիղեցիկ պուսանստքներ կրունակուն երպար, շարականներ՝ նուսրուս և նեղոսին՝ կեկնյանութեան և բարուսթեան ուսին։

Լեղոսի նեո պուղընթ-սը մայր կոյն է արպուսարքուսթեան ուսը, ան է անուցոցը մարդուսն։ Լեղոսը և Լնուսը Լնուր կեկունքին աչքիս բնեքն են, իսկ անուպուսը ջարչուս-ման և մակունս սուն է։ Եթէ Լեղոսը և Լնուր քարութեան սկզբունքներն են ապուս ուրեկն անուպուսը շարի մարմնուցումն է։ Երկուս քարութեան սկզբունքին միացուս Լնուր ստանց որուս կեկնքը չի տանդուիս։ Լնեկնն հին, ետխարատուսակուն շրթանէն, եղիպտուսի կը տեսնէր թնուսթեան երկունութիեք իր իսկ շուրջը։

Եթէ հին եղիպտուսի բուն շեք պիտեք Լեղոսի ծագումն մուսին, քուսը շատ շուս կը հասկնար. որ ան իր գրուսթեան, կեկնքի ազրիսքն է։ Լնուր կը վերապրէր գերթնական գարուսթիսն, ան Լնուսան էր, որուն պէտք էր երկրպարչիչ, զոր մուստուպունէ։ Լեղոսը կը վտարաքունէին իրենց շարուսաներուս մէջ շիտակ Լնուր Լնուր, կ'ըսելին որ տալսաեք նկար. Լեղիպտուսի կիսնիս սլուրգնելու համար՝ Արիճեկ կը լիցնեն պղիկներ ստեճ սեկծեք Լուսեր. դուս կը յազնոցնեք յորսն երկնապիտ խուսուսեքունը. դուս եկիւր կ'ըցնաս, որ մարդուս Եպանուսիկ սուս. ձեզնով կ'ըսկսի աշխատանքից

թեան համարս Այս քոչորս կգիպտացիք կ'ըստանային դուռտ
 ախն՝ անտառաւայտ և մետադուռաւ երկիրներէն: Բայց անոնց
 վախալին Յեղդան քար չունէր սակայն յիպիական և
 րապական թեմաւորթաները կը հայթայթէին շատագոյն չի.
 նաքարերը՝ ստանալներու, դամբարաններու, բարեգիտու,
 արձաններու շինութեան համարս: Քարերու յազմապատու.
 թիւը և առատութիւնը արտակայքորէն նպաստեց եգիպ-
 տական արտեսասի թոյրջիս Այսպէսով մենք կը տեսնենք,
 որ եգիպտոսը շատ առաւելութիւններ և գիւրտութիւններ
 կ'ընծայէր հոն իր մէջ ապրող մարդկոցին, բայց և շատ
 մեծ պակասութիւններ ոչ ունէր: Իտարու կեանքը համ-
 քըստուէտ և յարատեւ զարմեկու համար, եգիպտոսին
 երկրին մէջ գոյութիւն ու կցոյ թաներու վրայ պիտի աշ-
 խատէր, իսկ պակասոյ ստին ինչ պիտի հարէր, գունէրս
 Աւրիչ խթաքով ան պետք և յամառորէն ուղիատեր և պար-
 քարէրս եգիպտոսի մշակութիւն և պատմութիւնը կերտողը ոչ
 միայն անոր թնկան նպաստաւոր պայմաններն են իրան,
 այլ և ինքը մարդը և իր աշխատանքը:

ԵՆԻՊՏԱԿԱՆՆԵ՝ — Ո՛վ էր այդ աշխատաւոր մարդը, ի՞նչ
 հագում ունէր եգիպտոսցին: Հին եգիպտոսցիներու, աւելի
 շուտ քրմական դասի մէջ մշակուելի էր մէկ սեպակու. թէ
 եգիպտոսցին քնիկ է, դուրսէն, ոչ մէկ տեղէն եկած չէ.
 սկիզբէն իսկ ապրելի է այնտեղ: Եգիպտոսցին ստեղծոյր
 Պատմ աստուածն է, որ կու գն և թուրին կենդանութիւն է
 ասեր աստիւն մարդու: Եւ ընդհանրապէս եգիպտական
 քոչորները ինքնուրոյն ձեռով մշակելի են ունեցեալնու
 թեան, մարդու ստեղծման և ջրհեղեղի մասին ունեցիտի
 պատմութիւններ, որոնք շատ կը յիշեցնեն Եփրատեացի
 նոյնիմաստ թանկիւտութիւնը: Գիտենք, որ եգիպտոսի
 նախնական թնկիւնները անապատային շրջանէն իջնա Նե-
 ցարի հովիտը և որտեղ վաչկատուն կեանքէն անցան երկ-
 րագործութեան ու նստակեաց կեանքին: Հնուցոյն ընա-
 կիչները կու գային Լիպի-ուշն և արապական անապատէն,

իսկ ասնք լեզուակից և ցեղակից էին նաքրացիներուն,
 Ատաւադցիներուն և այսորաւայ Գլուպիներուն: Այս քոչորը
 միայն կը կազմէին մէկ լեզուական ընտանիք, Հապիա-
 կանը: Այս լեզուական ընտանիքը մաս կը կազմէր աւելի
 մեծ միութեան՝ Միցիեկականացի ընտանիքին, որ ոչ միայն
 լեզուական ընտանիք մըն էր, այլ և ուրոյն ազգագրական
 ճիւղ, որու ենթաբաժանաւն էր համեակական-ափրիկեան
 խումբը: Հուանորէն համեակականներէն առաջ եգիպտոսի
 մէջ հաստատուած էին սեպարթ ցեղեր, որոնք կու գային
 Ափրիկէի խորքերէն: Անոնք տարածուելի են նաև Մեր-
 ևուար Երկուցիքի անապատային գոտիին մէջ: Բայց ասոնք
 կնք չեն թողած այս վայրերու մէջ, մի զաւցէ ասոնք
 ոչնչացուեցան կամ իտարուցան համեական լեզուախմբի
 մարդկոցներէն: Այս վերջիներու աւելի քաղմութիւն էին
 ու իշխող վերին եգիպտոսի մէջ. պատմական շրջանին ա-
 նապատներէն և նաքրացէն նորտուր պարթևոց հասանքներ
 կու գային համեականներու թնկան վայրերը և կը գործեցնէին
 թնկալութեան թիւը. կը պահպանէին անոր ֆիզիքական
 շտակութիւնները և լեզու: Տեղացի չին թնկիւնները ար-
 թիկեան համեականներն էին, բայց այս շրջանը կը թուս
 փունջէին ազգագրական նոր տարրեր՝ Են-Լականցիեր: Ասոնք
 ալ մէկ ուրիշ ասորաբաժանաւն էին Եփրոսկրականեան մեծ
 ցեղին: Են-Լականները թուրք էին Եփրատու Երևուծցի ու-
 նապատային գոտին, ազգակից և լեզուակից էին Ափրիկէի
 համեականներուն: Եստ կիմ, դեռ Եոսթապատմական մա-
 մանակներէն, անոնք արեւելքէն կը թափանցէին Տեղու ու
 Են-Լակ ալ կը գիտէին Եփրոսի և Հարաւային եգիպտոս: Ան-
 մականներու այս թափանցումը շարունակուեցաւ ամբողջ
 պատմութեան ընթացքին: Թէ իրենց թիւով, թէ կրօնու-
 փան զարգացումներով, թէ եգիպտոսին մատուցած իրենց
 անտեսական նպաստով, սեմական ցեղերը դարձան եգիպտո-
 սի թնկալութեան կատարական տարրերէն ամենէն կարն-
 ւորը: Այս երկուքը՝ համեականը և սեմականը մշակեցին
 եգիպտոսի նոր քարէ քարի քաղաքակրթութիւնը, բացի

մետադրի քիւսալն և գործածութենէն, որ ուրեւեջ և յարգու-
տութեամբ հին (խնայ)ն կամ անխնայն յայլապատկանքն: Աս
տանց եղբայրտասի բնակչութեան կարգիչ քրքորդ տարր են:
Իրենց բնավարը Միւրճաւոր Արեւելքի շնորհայն գաւառն է:
Կոս անունք ինքնորոշուեալ են: Մշակեալ են իրենց ուրոյն
լեզուն, զարգացուցիչ իրենց մարդարանական կարգը: Եւ
տոյ գրուեալ են զանապան ուղղութիւններով: Անկասկած
անտեղ մեծ զանպուածը մեացեր է շնորհայն գոտիին մէջ և
առաջացուցեալ քանի մը մուգութիւններ: Հախիւր, Ռոքարի-
նեալ, Մուսէլքունեալ, Աս մէրջիւններն են որ իջան Միջագետքի:
Աղիւսանիկներու ֆիզիքական յատկանիշները մեացեր են
յաւաստիւ Հայքստ մէջ, անա թէ ինչո՞ւ անոնք կը կորուին
նաեւ Բայքստիւ: Այս հայաստիպեղը կամ շնորհայնները կ'են-
րեւան եղբայրտասի մէջ նախաթագաւորական շրջանին՝ մաս
3300 թուին: Աստիք բերին միտադրի գործածութիւնը, ա-
տանք՝ աւելի չաւ. զինուած, Կուսանցիւն Ռեյքան և միացու-
ցին եղբայրտալ իրենց իրանութեան տակ: զարձան իշխույ:
Վարիչ դաս, ասանցիւ զուր Եկան աստիքի թագաւորներու:
Կարեւոր է ըսել, որ շուրջ 3000 թուականին Աղիւստա-
ցին աջակէ կարգաւորութեան էր իր նիւսական գիծերով: Ան
իր մէջ ունէր աջակէական՝ կամեստան տարրը, որ քանակ
էր՝ սեմականը, որ մշակոյթը ստեղծեցու. մեծ կակում ունէր,
ազգաները, որ թէեւ քանակով մեք էր, բայց ներքնապէս
յաւ կարգակերպուած էր, գինուած և ուսովուսական Այս երեք
տարրերը պատմութեան ընթացիւն աստիճանաբար կամա-
տարակցան և կարգեցիկն յոր մուգութեալ մը՝ Աղիւստային:
Ան յատուց եկաւ միասնական աշխատանքի, կրօնական գա-
ղափարներու, ընդհանուր պայքարի և նոյն պետութեան
յրջանակի մէջ, ցեղերու լեզուներու ճարման հետեւանքով:
Եղբայրտալի մարմնակազմը իր բնորոշիչ յատկանիշներով
միւնչեւ մեր քեզը մեացեր է Ֆէլախի մէջ, որ բարձրակա-
տակ է, բարեկազմ, թխաւուս, նուրք գիմայիճերով և սե-
տըւած բարձր մտաւոր և հոգեկան կարողութիւններով:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

ԵՒ

ԹԻՆԻՍԵԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Աղիւստա իր բնակչութիւնն ունէր քարէ դարէն սկսած
մէտեղ նետները, տաշած քարէ գործիքներ, պէնքեր, սպիտ
փայտներ, զարդեր, մեծք կը գտնենք Աղիւստոսին կից բարձ-
րասանդակներու և բլուրներու վրայ: Քայլ գարի մարդու
նեացքը նկատուի են նաեւ վերին Աղիւստոսի մէջ, որ
անունք կատարեցին իրենց նիւսականը՝ եղևով և ցեղով:
Հիւսակներու խումբերէն կը կարգուէին զիւղերը, ասան-
ները՝ բարձր տեղերու և բլուրներու վրայ՝ գետի հասանքէն
հետեւ Աղիւստի նիւսակներու պատկերները մենք կը տես-
նենք նախապատմական շրջանէն մեզի նաեւ կաւանդի-
ներու վրայ: Քարէ դարի մարդը որտար էր, անասնապահ
մերձակայ անասնապետուն մէջ ան շարտեակ կը նետա-
պրնգէր որք է կարգանները: Բայց շուտով ան կը դառնար
երկրագործ, կը սանէր դարի, կորկի կը կատարեցէր աստա-
տաններ, իրեն և իր անասնաներուն համար նեղեպուսեւ-
րու և վաւանդի զէմ:

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ... Նեպոս իր պար-
տերական յորդանաններով կը հարեալըրէր մարդուց միանայ,
միասնական աշխատանքի ջոնիւ: Ան թէեւ բարեբար և
անուրիչ ում էր, ասկայն կրնար դառնալ մտածողութեալ և
միասնակար, եթէ անոր շնորհար մարդու աշխատանքը, մի-
ջրէ մարդն է որ պէտք է կարգաւորէր, ուղղէր գետի ըն-

բնացքը, թույլներ կատարելը անար ցույցերու և ասպի քշու
 րանցքներ չիմելը և ցույցը հասցնելը աշխատի սեղանը. ուր
 իր քննական ընթացքով չէր կրնար հասնելը կատարյալ քշու
 րանցքները պետք էր պարբերաբար մաքրել, վերաբնել.
 Աթէ կնիքուվներէ քանդուելէ, պետք էր աշխատել, որ շատ
 անգամ չուրը չկորսել, հասարակով արհեստական յիշերու
 մէջ՝ հետազային կարենայ օգտագործելու համար: Պետք էր
 յորհնել ճանիւները, որ աշխատի ընդարձակ տարածութիւն
 կը բանէին ներքոյի նիւզներու շարքէ: Անոնց շարքերը քանցք-
 ներու միջոցով պետք էր հոսեցնել ղեպի ծով: Ազդեղութի
 մէջ քրաքայտական գործը ա՛նձնէ կենտականն էր: Բայց
 այս բոլոր աշխատանքը մէկ անկառի գործը չէր, ոչ ալ մէկ
 փոքր համայնքի: Զրաքայտութիւնը համակցիւթական
 խնդիր էր:

Կար և մէկ ուրիշ Կարց նոյնքան փարէնոր որքան առ
 ռազիներ: Ներքոյի շարքէ համարմբում մեծ ու փոքր հա-
 սարակութիւնները շարունակ ենթակայ էին անապատներու
 մէջ թափառող և Ատիւնն ու Նուրիւնն թափանցող ջեռ
 դերու շարժակուններու: Աններածեցր էր հասարակած, հա-
 մախուքը աշխատանք փորձառու և ընդունակ մարդոց դե-
 կավարուութեամբ թէ զրանկներու ղեմ պայտպանուելու և թէ
 ներքոյի քրաքայտական գործը կանոնաւորելու համար: Արբ
 անապատի և տափաստաններու որսորդն ու անասնապաշտը
 հաստատուեցան ներքոյի արհարած՝ անոնք սոսնձական ազ-
 րեպակերպ ունէին: Տոնմայեացը կը վարէր իր սակմի բոլոր
 գործերը: Կատարմորդէր իր սոսնձը կտուի շարեան սոսն-
 քներու ղեմ: Տոնմի մէջ բոլորը հաւասար էին, բոլորը պին-
 դուք էին ու աշխատատու: Սեփականութիւն չկար: արա-
 տատակիներն ու հոսերը ընդհանուր թեփանանութիւն էին:
 Տոնմայեանն ալ իշխան մը. տիրող մը չէր, այլ հաւասար
 ներու մէջ արակներու: Ան դատաւոր էր, ներքին խաղաղու-
 թեան զբայ նկար, կտուի ժամանակ հրամանատար: Ան
 տունի համարաւոր ոգիին նետ կը խաւեր, անար կ'արդթէր,
 գոն կ'ընէր և անկէ պատգամներ կ'ըստանար:

ՆՈՒՄ: Այդ սոսնձերը՝ իոր պայմաններու մէջ՝ նուր-
 տեցան երկրագործութեան, գարնան հասարակեացներ. սկսան
 ապրիլի գիւղախմբերով: Ստեղծուեցաւ հասարակեպներու սո-
 սոցիան կազմակերպութիւնը: Նամբ: Ամեն Նոմ արհեստակց-
 ներու միութիւն էր: ունէր իր հովանաւոր ոգին, աստուա-
 ծը, որուն անունով ալ կը կոչուէր Նոմը: Հովանաւոր ոգին
 տեսանելի և շարժելի կը դառնար արհե՛ ճեկանների. բոլոր
 կամ ասարակախի մէջ: Ազդեղութիւնը հասարական յարմարե՛
 մէջ՝ ոչ թէ այս կենդանիները կը պայտէին, այլ անոնց
 մէջ մարմնացած գերբնական ուժը, ոգին: Անոնց այն հա-
 մադուին ունէին, թէ իրենց ծագած են այդ հովանաւոր
 ոգիին և անոր միջոցով է. որ միեւնոյն սոսնձ պատկա-
 նողները ազգակից են իրարու: Այդ գերբնական ուժը սոսնձն
 էր. նամբ ալ սոսնձական միութիւն էր: Այդ ոգին Ազդեղ-
 ատուի մէջ կը մարմնաւորուէր տեղ մը կոկորդիլոսի, ուրիշ
 տեղ մը բազի, կոկի, շառագոյլի, եզան և ուրիշ շատ կեն-
 դաններու մէջ: Ան ծառ մըն էր. կամ անոր կոնգը միայն
 կրքունն Եստանի, սլաք... Նոմի մէջ իշխանութեան ազ-
 ժիրն ու տէրը Տոնմն է. հովանաւոր ոգին: Բայց ան կը
 պոքէր նմուքարսի՝ Նոմի աստիճարդի միջոցով: Իր ունէրը,
 զերբնական գորութիւնը, Տոնմը կը փոխանցէ Նոմարքու-
 տին, որ իրեն կետեւեցը կը քրաքայտայ իր հասարակու-
 թեանէն, կը դառնայ արտակարգ գորութեան տէր, կախարհ
 սոսնձի ներկայացուցիչ: Տոնմական ազիններն ունէին իրենց
 սլաքայտները, ժողովուրդը, որոնց պատկերը մենք կը
 տեսնենք նախնական շրջատակարաններու վրայ: այդ ի-
 շատակարանները հետագային վերածուեցան փայտայլէն
 կամ քարայլէն տաճարներու, ուր տեղաւորուեցան կենդա-
 նակերպ աստուածները: Այն կենդանիներ, որու մէջ մարմ-
 նացած էր սոսնձը, ոգին՝ սուրբ էր, անմահելի. որուն
 սպանելիք մեղք էր: անոր միայն ուստիչը արդիւուած: Ան
 քայլու էր:

Ազդեղը Ազդեղատուի մէջ միայն նոմեր կային, ուստիւն
 ներքոյի երկու արհարածն զրոսած կ'ապրէին քրաքայտութիւն մեծ

ու վաճար մարդկային խմբերու իրարմէ անկախ, մեկուսու-
ցուած վերին նշխարաբար ունէր ՍՅ նոս, իսկ Տեղիայի մէջ
կուր ՇՅ նոս Ամեն նամ առնէր իր կնիքանք՝ քաղաքը, ու
բուն շարքեր կը տարածուէին պիւղեր և աւաններու Անյա-
պետի կ'ըստեղծուէին իւրաքանչիւր քաղաք-պետութիւն-
ներու Քաղաքը պէտք է ունենար երկու բուն՝ մասուն կամ
տահար՝ հովանաւոր Աստուծո համար, պարտա կամ դղեակ՝
կառաւարիչ նամարքաի համար: Տունարն ու պարտաք կը
կառուցուէին բարձրագիւր վայրի մը վրայ և կը շրջա-
պատուէին պարիսպներով: Անոնց տնկածուց մասերը կը
կազմէին արհեստանոցներ, շահմար-տներ, գինանոցներ,
պահպանոցներ և պաշտակ-ան աւանարակն մարդկանց
ու պարտեղծութեան համար քնակարտներու Քաղաքն աւ-
նէր իր հրապարակը, աւր պարբերաբար կը հասաքուէին
բարձր գէղք կրելու ընդունակ մարդիկ իրախնայանքի և
խորհրդակցութեան համար: Քաղաքը ստրոց կը և արյա-
վայր- իսկ նոն աչ կրտական, անտեսական և քաղաքա-
կան միասոր էր: Նամարքաք բարձր ուղական ուժերուն
պետի էր, հովանաւոր Աստուծա քարտը: Անոր գործանուն-
թեան մէջ կախարդականը մեծ գեր աւնէր: Ան կրնար
գերբնական ուժերու միջոցով հասնիլ իրեն ցանկայի նոյա-
տակերան: Այս ուժի ազդիւրը ոգի էր, որու շերտ-
յարդոցը և մարմնացնողը ինքը՝ նամարքան էր: Կամի
հաստատութիւններու՝ պարտի և տահարի վրայ կը ձա-
ծանաէր տոտեմը խորհրդանշող գրութը: Հետեւ աչ այն
բազմակի կենդանակերպ գրութիւնը շնորհը: Եր մենք
կը անունանք եզրպատկան նախապատմական քանդակներու
վրայ:

ՆՈՍԿԵՐԱՆԻ ԱՐԿԻՏԻՒՄԸ.— Այս բազմութիւն նոսերը տե-
ւական կրիներու մէջ էին իրարու հետ. անոնք կը կոտե-
ին նոցի, հատերու, սրտատեղիներու, գոյտերու, ջուրի
և ջրանոցներու համար: Ջուրի հարցը ամենին կարեւորն
էր. երբեմն քանի մը նոսեր կը միանային ընդունուր
ջրանոցը կառուցելու. նեղութ ընթացքը կանոնադրուր

համար: Ռայս պետի ջուրէն պատուիչը միայն մէկ կամ
շանն մը նոսերու շէր վերարեւիլը. աչ բազանայակ Ե-
զրպատաին: Ընդհակառակն առունին նոսերը իրենց մաս-
նակի շահերը հետապնդիլով շահախ կը վտանգէին ճնտա
և մասիկ նոսերու շահերը. ուստի ջրարարութեան գործի
կարեւորութիւնը կը թելաչարէր ասեպնեչ կամերէն վեր
կեչրանական իշխանութիւն մը ամբողջ նշխարաբ համար:
Այդ միութիւնը իսպաղ ճանապարհով կառուուիլ շէր կըր-
նար, որովհետեւ ամեն նոս իր Աստուծան կը համարէր ա-
մենին կատարելուր, իմաստունը, կզորը և ունէ գնով ու-
րիշներուն պիջիլ շէր կընար: Արայն կտակով, գնեցով
կրնար շահախ քաղաքական միութեան հարցը: Կամերու
մէջ շարունակ ուսով կաղաքի խորմանային վեներ, վե-
ներու ստաք կը քննէին կրիներ կրիները՝ նախաւիտեր,
որու հետեւ անոնք կ'ըստեղծուէին յրջանային միութիւն-
ներ՝ յաղթական նոսի աստուծան և նամարքաի ղեկավար-
ութեան տակ:

Այդ միութիւնը կը համարուէր հովանաւոր աստու-
ւաղթանակը, ուստի անոր պաշտամունքն աչ պարտադիր
կը դառնար պարտաւած նոսերու համար: Չորրորդ հապա-
րանակի կէսերուն ոչս կրիները իվերիոյ յանգեցան եր-
կու մեծ միութիւններու կազմութեան: Հարախ ՍՅ նամարը
կազմեցին Վիւիլի Արլիպոսի պետրիւրի, էիւ-իսի ՉՅ նամ-
ար Տեղիայի մէջ ասեղծեցին առակեմիլի պետրիւրի: Եզրպ-
տաի քաղաքական միութիւնը գլուխ եկաւ զորք շրջան-
ներու մէջ. աչ կը նամապատասխանէր երկու վայրերու
արխարհաքան և ցեղաքրական տարբերութեան: Հարս-
ւի ցեղերը Ավրիկան էին. անոնք չեզուակից էին. Հիւ-
սիսի Տեղիայի ցեղերը մաս էին Հիւիլայի և անական ուլ-
խարիլի և մասամբ աչ տեմականացում էին: Չորրորդ հա-
պարտակի կէսերուն Նեկիերը դարձու վերին նշխարաբ
կեղրան. անոր նամարքաք իւրաքանչիւր կը միւս նամար-
քաներու քաղաքական իրաւունքները և կրտական իշխա-
նութիւնները ու կախարչական զորութիւնները: Քուրի.

բագաւոր և կաթարգ՛ ահա նոր իշխանութեան երեք էս-
կան շատկանիշները, որոնցմով առ ոչ միայն կը բարձրա-
նար իր հայատնականներէն զիւր, այլեւ կը համարուէր պերս-
եական ուժերու աւեր, և հասուած և իս շատկանիշները նա
աւագային պիտի անցնէին միացեալ Եգիպտոսի ափերը՝
Փարսուանին:

Հարաւի թագաւորութեան խորհրդանիշը հաստան էր.
Թագաւորը կը կոչուէր Նասա, և կը խորհրդանշուէր հա-
տասի պատկերով, ան ներմայ թագ աշնէր գլխան և կը
զտնուէր և կը պատուածուէր Նոբանիին տակ: Տեղացի
մէջ կազմուած թագաւորութեան կեդրոնը Բուսոն էր, ա-
նար նամարքան էր, որ կեդրոնական իշխանութեան տէր էր
գարձեր: Իր արքայական ուժի պատկերացումը Գապի-
րան էր. թագաւորը կը կոչուէր Լիւի և իրը խորհրդա-
նշան ունէր մեղաի պատկերը, գլխան կարմիր թագ աւելը,
արու ճակատն ած էր նկարուած՝ Լիւի հարստութեան հո-
լանաւորը:

ՄԵԼԼԵՆԵՆԸ, ԵԳԻՊՏՈՍԻ.— Բայց քրկու պետութիւններու
կազմուիլը միայն առաջին քայլն էր ամբողջական միա-
թեան: Նայն պատճառները որոնք ստեղծեցին Նախ շրջա-
նային և յետոյ կրկու պետութիւններ, առաջ բերին Միաց-
եայ Եգիպտոսի պետութիւնը: Տեղացի նամերէն մէկը, ա-
յու հովանաւոր ստատուածը Հոսուսն էր, նախ միացուց կի-
ւիսը՝ Տեղան, այլա նուաճեց հարաւային Եգիպտոսը: Հա-
րուս աստուա խորհրդանիշը քաղէն էր: Հարուս աստու
հետեւողները գտնել Տեղացի մէկ հարստուած սեմական-
եան էին կամ քնիկ տոններէն մէկը, որ տեւական հարցու-
ղակցութեան մէջ էր արեւելքի նա և իւրաքանչիւր էր
անոնցմէ շատ քան՝ արիւմեան գործածութիւնը, գլխ-
նակիւքը և մետաղները: Անոնք գինուած էին մեծագե-
ղնակերով, երբ նարուի նովերը քարէ գեղեցիկ միայն ու-
նէին: Եւս և որ առաջիններուն առաւելութիւն առաւ հա-
րաւի նուաճման մէջ: Բայց սկիզբը Հարուսիան ծագումով
երկու հարստութիւններ մէջտեղ եկան՝ Կիւսիս և հարուի

մէջ: Եւս քոչ կու տայ, որ տեղատեղական և սեղանան
շահերը շատ ամուր էին և հաստատուն: Իւրաքանչիւրն
ոսելը իր թագաւորը, վարչութիւնը, քաղաքական կեդ-
րոնը: Ընդհանուր էր միայն Հարուս Բուզէ աստուա պաշ-
տամանքը: Միութեան համար մղուող պայքարը կը շո-
րանակուի Եգիպտոսը միացնող առաջին երեք հարստա-
թիւններու մամանակ: Եւսը 3200 թ. հարաւի հարստա-
կանները արչակեցին Կիւսիս, գրաւեցին Տեղան և Կիւզ
գրին Միացեայ Եգիպտոսի թագաւորութեան: Այսպէս մէկ
թագաւոր միացուցին էր երկու թագը՝ կարմիր և ներմայ
երկու Եգիպտոսներու այս միութիւնը կայունացաւ միայն
Մէլեւի իշխանութեան մամանակ, որուն կոչակականն ա-
ւանդակիւնը կը համարէ Կիւսիսը: Եւս թագաւորութեան
հարստութեան: Անոր և իր յաջորդներուն օրով հարստային Ե-
գիպտոսն է քաղաքական կեդրոնը: Հիւսիսը ներմայն է
անոր: Առաջին երեք հարստութեան թագաւորները կը նք-
ուէին Թիւլիս քաղաքին մէջ, աւար Եգիպտոսի պատմա-
թեան այդ շրջանը՝ շուր ցարէն քիչ մը աւելի՝ 33.5-
2855 անուանենք Թիւլիսեայ միացեայութեան շրջանը: Թա-
գաւորանիստ քաղաքի անունովը: Անոր մաս քիչ մը աւելի
ուչ կուսացեացաւ Կիւսիսը, Եգիպտոսի արագան քաղաքը:

ՓԼԼԼԼԼԼԼԼԼ. Իր Կազման սրէն իսկ Թիւլիսեան թա-
գաւորութիւնը կայունացաւ նոր աստուաններու նա: Եւս Հո-
րուս աստուա հովանիին տակ էր, թագաւորն ալ սկեկանիշ
Հարուսն էր, կը մարմնաւորէր Հարուս աստուածը, ան
թագաւորն էր զՀարուսի մարդացը, այսինքն սկզբնական
այն տոնական միութեան, որ կը հետեւէր Հարուսի պաշ-
տամանքին: Բուզէ- աստուած՝ թագաւորին կը պաշտէին,
կը մտնեային նկարագր, երկիւղանութեամբ: Անոր տեւ-
ելը յամախ իշխելը կը համարուէր արքայզնութիւն: Փա-
րուսն կը նշանակէր գրաւոր-պոչն զուտ, պաշտու թա-
գաւորին կը կոչէին իր պաշտով, ոչ թէ իր անունով:
Թագաւորը միայն աստուած չէր, ան ոչ միայն մարմնա-
ւորած էր Հարուսը, այլ և բազմաթիւ աստուաններուն:

որոնք ուրիշ ցեղերու հովանուք աստուածներն էրն, և որոնց յաշխիշ էր, հպատակեցուցեր իրեն և անոնց սոհմե-
րու համ աստուածներու ուր ծառայեցուցից էր, ինչպստ
իրեն: Արքայսն ոչպարի ճեղքնակութեամբ հզարացան
Փարառներ կը դառնար զձե՛ծ կոխարցոյ: Եղիպտոսի մտա-
ձայութիւնը անար կը փերագրէր կոխարցութեան ձե՛ծ կա-
րայութիւն և ուր, որ յատակ է միայն ստառածներու: Ան
կը հրամայէ ընտելեան ուժերուն, շար և քորի ոգիներու: Բազաւորէն է կոխարած ամբողջ նրկրի քարտութիւնը,
ապացան ևն մասնուս որ անձ մը շէր ևնոր ամեն շար-
մաւը, անար ասպիտակիւնը, կնքագը կըտասնուր հուն
բային նշանակութիւն: Արոյ անար կնանքը տեսական սան,
մանախակուհներու տակ էր դրուած: Իշակուեցան որոշ
ձկներ, արարողութիւններ անոր սնունդի, ժամանցի,
ընչպիսեցութեան համար: Եթէ ան ձե՛ծ կախարչ է, որուն
կեննարկութիւն քորք քորի և շար ոգիները, աստուածներն
անպատ ի՞նչ անկէ է կախարած՝ Եղիպտոսի քարտը, ուրհնի-
ուն ենթակայ է բարոյական պատասխանատուութեան: Ան
յի յիմարտը և կատուի զորքը պարի ընդհու համար
պէտք է որ ինչպէ իր փիղիքական և հոգեկան ուժերը,
պէտք է մեայ անպէ և երիտասարդ ևն պատասխանատու
է հունքի, անատ ընդքի, ջորի, ջերմութեան, թշնամ ի-
ներն պարպանուելու համար: Այս քորքի համար է, որ
ան պէտք է պահէ իր երիտասարդութիւնը, կնտակուն ու-
ժերը: Անոր ձերանալը շարիք մըն էր ոչ միայն իրեն Փարա-
ռներն, այլ և ամբողջ Եղիպտոսի համար: Ետներու անջառ
իշխանութեան ժամանակ՝ արքայան կենդանին՝ տոտե՛ը և
ձամարքա՛սը պատասխանատու էին Կիւսկութիւններու,
սփի և քորի շարիքներու համար: Իրացեալ թագաւո-
րութեան ժամանակ տաններու և ձամարքաներու քորք
գաղտնի և կախարդական զորութիւնները անցան թագա-
ւորին, ասոր ևն՝ նաև քորք պատասխանատուութիւնները:

Թագաւորը ուրիշ քան ուսն շէր կրնար քորի հորթի
և սագի միւնը, գինին խորքէն արգիւսակ էր իրեն: Ան

կրնար նոց ուսն և քարեջուր խմել աստուտեան յոցան-
քէն հոգքը: Անի ինչ ուչ մարուսնի սնունդի մէջ քորմազա-
նութիւն մտաւ, բայց միշտ ան մնաց որոշ սահմանափա-
կութիւնը ենթակայ:

Հասանարար Եղիպտոսի մէջ այ նոպոյն շրջանին
գործադրուի է ձիւական պաննութեան սոխորութիւնը,
որ քորք վայրի մոզմարուցնելու մէջ այ եղեր է: Անաս-
գային՝ Իրացեալ թագաւորութեան շրջանին՝ այս երեսն-
իւր փոխարինուեցաւ ուրիշ ձկնով մը՝ նախ վարաւորի վա-
խարէն կընպանէին ուր և սրբայան կենդանի, որ համար-
մէջ բլլար թագաւորի կնանքին: Ե յետոյ գանաղան ուրու
յուզութիւններով, ձկներով կը ջանային փերանորոգել,
փերակառուել ձերպագ թագաւորի կենտանիութիւնը:

ԽՐԻՍՏՈՍԻ ԿՈՒՍԿՈՒԿՆԵՐՆԵՐԸ:— Խիւսի մտերը գրա-
նուեցան թիւնեան թագաւորներու գերեզմանները, որանց
մեղի շրի կնքով կը պատկերացնեն շորքոց հագարամ-
եակի փնջերուն՝ հասարակութեան կրօնական շարժում-
ները և նիւթական հարստութիւնը: Կտուեցան քարէ և
պղինձի գործիքներ, զննքի, կարուիներ, քարէ թասեր,
կնուներ, կարասներ, որոնց վրայ արձանագրուած էին
մեռած թագաւորներու անունները: Այս մտածուկայլիւ-
նին արդէն գործածութեան մէջ է մտած պատկերագրութ,
կարձանագրութիւն թագաւորներու գործերը և աստուածնե-
րու արկածները: Այս շրջանին կըտանդուին վեպեր,
պատմութիւններ, աստուգելներ, երգեր ներսներու, տա-
նածներու և թագաւորներու մասին, որոնք գրի կ'ու-
նըին զպիւններու կայսէն, կը պահուին տանայներու եւ
պաշտաներու մէջ: Խիւսի թագաւորները հարուստ են,
անոնց ձանթ ևն մտապնդում՝ պղինձի գործածութեան,
այդ մեծաղները անշուշտ տուցուած են դարձել:
Անոնք ունին ոսկի գորգարաններ, կարաւանային առև-
տուրը սկսուած է Եղիպտոսի և Միւրիոյ մէջ: Իրջագե-
քն այ կը կարգուի Իրարիոյ վրայով Եղիպտոսի նիւս:

Արիղտը մեռելներու քաղաքն է, ան Անուրիւ Ընա

զայն առածու կենդանն է: Եղիպտոսի քոչոր թագաւորները կը ջանային ետն աւելնայ իրենց մատուր, գերեզմանը. Եդիպոս այն ժամանակ, երբ իրենք այնտեղ չէին թագաւորու: Այս դամբարաններու մէջ գանուած գորգեղէնները սակեմ, փերիպե շինուած, ինչպէս և կարծրաքարերէ շինուած զարծիքները՝ փորձուած վարպետներու գործ են: Իմաստըսաններու կից սենեակներու մէջ ցտեպեցան ուսեղիքի և խմելիքի մեծ քանակութիւններ, ժամներու, կարասներու մէջ: Թէպէտ պղինձը զարձանութեան մէջ է, քայքայ գործիքներու մեծ մասը դեռ քար էին, կան և փղասկըրէ իրեր, գարշեր: Քանի մը թագաւորներու դամբարանները շրջապատուած են իրենց ազգակիցներու գերեզմաններով: Թագաւորը իր մանն յետոյ կը վերապրի, ան կը շարունակէ իր գալուիքներ, որպէս աստուած և իր երկըրի եզմանաւորը: Այս հաստի հետեանքն այն կ'ըլլայ, որ անոր երկրային բնակավայրը, պալատը շատ աւելի պահած կարեւորութիւն կ'ըստանայ քան յաստեակներ, դամբարանը: Կոպրութիւն էր, որ ամեն վարասուն ունեւայ իր պալատը և դամբարանը՝ մէկը երկրային գալուիքեան, միւրը յաբանական կեանքի համար: Գալուորը կը կատարէր թեթիւ, կոչնչելի նիւթերէն, աղիւնեղէն: Թեմախ վարասներ երկու պալատ կ'ունենար՝ երկու մարտադրանքներու մէջ: Իմաստըսանները կը շինուէին սոկուն, կարծր, գիմուցանէ նիւթերով՝ քարէ և կիրէ:

ՆԱԲՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱՆԿԱՆՆԵՐԻՆ. — Հասարակական կեանքի մէջ ալ կատարուեր էր որոշ փոփոխութիւն: Ետին Եսեան պարզանակ տոնմային հասարակութիւնը փոխաւոր էր. նոսրուած, նոսրացուած և իր գերդաստանը քարծրային էին տոնէին, իւրացուցիչ էին անոնց յարմարուն և տեղաբաշխութիւնը, սակեցած էր ընկերային անհասարակութիւն և իրաւունքներու տարբերութիւն: Ետնորոշուած տոնմասանու ներկայացուցիչն էր և անոր կախարդական զօրութեան ազդը: Հասարակական հոգիայից կը շարունակուէր, նամարտաներէն կը բարձրանար փարսուող, նոս

մերէն կ'ըստեղծուէր մէկ եզրագրական իշխանութիւն: Կը կազմուէր ասեղ կեդրոնամիջ պետութիւն, ուր թագաւորը կ'իւրացնէր աշխարհիկ և հոգեւոր իշխանութիւնը: Ետնորոշաները իրենց իրաւունքներէն շատ բան գիշեր էին փարսուտին, սակայն պաներ էին իրենց ընկերային նիւթակուն արտանախիւնները նամարտ մէջ:

Թագաւորի մաննէն կարեւոր հասարակական գործը Եեդոսի Զրաքաշխութեան կազմակերպուիլն էր, անկէ պատուելու մէջ կարգ հաստատելը, Զրանցքները կանոնաւոր դրուութեան մէջ պահելը, հեղեղումներու դեմ նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկելը: Այս բոլորին համար աստիճանաբար մէթոնց կողման փորձուած պաշտանեաներու, ճարտարագիտութեան, երկրաշաղկներու, կատարող վարպետներու մեծ քանակ մը: Եեդոսի պարբերական յարգումները կը նպատակէ Զրաքաշխական գիտութիւններու ցարգացան, Զրաքաշխութեան: Թագաւորներու տարեգրութեանց մէջ մեծ տեղ կը գրուէր Եեդոսի քանի ութ, քանի արմատիկ բարձրանալը, երբ և ուր հասնիլը: Եեդոսի յարգումներու մասին վերին եղիպտոսէն միշտ յատուկ սուրհանդակներու միջոցով խմայ կուտային կեդրոն՝ որը որին: ԿԱՂԱՔԱՆԿԱՆԿԱՆՆԵՐԻՆ. — Փայտաւոր մայրաքաղաքին կը կառավարէր երկիրը՝ զնական ունենալով թագմաթիւ և բազմաստիճան պաշտանեաներ: Անոնցմէ իւրաքանչիւրն ունէր իւրոյն և համապատասխան շխազորութիւն: Եկիցը պաշտանեաները մտանգործիկ չէին: Աետոյ միայն բարձր պաշտանեանութիւնը կը ջանար իր ընտանիքի մէջ պանեց պատուի և շնուելու պաշտանները: Ետնորոշուած պաշտանները կը տրուէին թագաւորի ազգականներուն, անոր որդիներուն: Ասոնց աւելի փտակելի էին: Աստիցմէ և քանի մը հաստարիմներէ կը կազմուէր բնականաբար խորհուրդը: Ամենէն բարձրը պիկիլին էր, սուղին մարտը թագաւորին հարց: ան է, որ կը կառավարէր երկիրը: Ան կը հսկէր երկու եղիպտոսներու գործերուն վրայ՝ շարժապատուած բազմութիւն զնականներով: Գաշտանեաներէն

ամանք կը վարէին տնտեսական գործերը, ումանք զինուորականէի. ամանք ալ արտաքին շարժումներէն խուսափելու համար կը պահուէին, արտաքին շարժումներ կը հասարակին ընտանեացի, Գոյնաթիւն ունէին նաև պարտական պաշտօններ, որոնք կը ծառայէին փարսապերն, արքայներն. ամանք շփարուտեի սրտին յօտանները կը կոչուէին Նոյնպէս մօտ էին փարսապերն՝ ամանք, սովոր կը փառարանեն աստուածներ, բուն աման սյուն, արտաքին քարտերն ալ քրտապետը Զարքերու հրամանատարութիւնը կը շանձուէր վտանգէի, արտաքին մտախո մարտնչ թէն իզիպտոսը միացած էր և կը կարգէր մէկ պետութիւն, բայց ուր բոլոր գործերը բաժնուած էին երկու վարչութիւններու մէջ՝ վերին և ստորին իզիպտոսներու պայքարը միշտ Սուսթ - Եխանէ թագաւորներու որով, անջատուական, պարտական ձգտումը շեշտուած էր երկու մասի մէջն ալ. Սուսթ պատճառով իզիպտոսի ղեկավարները միշտ պանեցին երկու իրարմէ անջատ գործող վարչութիւններ. մէկ փարսապեր և մէկ վերին հսկողութեան տակ:

ՏԵՂԱԿԻՆՆԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆԵՐԸ. — Տեղական վարչութիւնը շանձուած էր երկարքաներու և կորսնցնելով իրենց քաղաքական կշիռը՝ երկարք իզիպտոսի ամբողջ նին պատճառութեան մէջ Սուսթին որպէս վարչական միասն Նամարքուները դարձան արքայական պաշտօններ, կեդրոնական իշխանութեան գործակալներ: Պետութեան շատ մը վարչութեան մէջ կարողացան պաշտօններ, շտաբներ, որ կը հասարակին ընտանեացիներ և որոնք կը կարողարուէին շտաբի պարտականներու ձեռքով: Սուսթի գործառնութիւնը, հրահանգները, ղեկավարները անգործաւանջին դրասար: Սուսթ համար անցնեցեր էր յարկներու մէկ մեծ դուր, որ գրեց և կարողաց զիտէր, նմանցեր էր քայք պատկերացրերու ընթացքում: Պետական պաշտօնները կը պարտաւորուէին շրմական աստիարական և արքայական ղարտններու մէջ: Պարտականներու ընտանութեան մէջ կ'արաջնորդուէին, ոչ թէ զարգացրցը կամ ծագումը ի նկատ

տի ունենալով, այլ ընդունակութիւնը և հաստատութեան թիւեր: Սրպէս վարձատրութիւն պաշտօնեան կ'ըստանար արքայական պաշտօններէն միւրքներ, անկեղծ, երկար մասնաթիւններէն ետքը տե կը վարձատրուէր նորով, որ հարստութեան մեծագոյն աղբիւրն էր: Հոգով կը վարձատրուէին պարտական ծառայողները. քանակի հրամանատարները, շրմական դասը, տանարները: Հոյի մէկ մասն ալ երկարքաններուն էր: Հոյը կը պատկանէր մասնաբաժնեան, հասարակութեան ղեկավար պատերուն, շտաբը կը կատարուէր նորերու, մեծագոյններու, անտաններու պարտականութեան իրականացումներ: Սուսթ վարչակարգութիւնները կը ծառայէին պետութեան հասնելիք բովանդէ իզիպտոս և պարտականներու մէջ հասարակական վերաբերուէին:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՄԵՄՖԻՍԵԱՆ ԹԱԳԱՈՐՈՒԹԻՒՆ

2895--2360

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

ՓՈՒՆԵՂՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՒԻՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Երբորդ հարստութիւնը Բիւրխանը կը փոխադրուի հիւսիս՝ Մեմֆիս, ա՛ն աւելի կը մտածենայ Տեղացիներու կոչմանը երկու ստանդարտներէ կը միանան Մեմֆիսի մաս, շուրջ երկու Եգիպտոսներէ կը հասանարեւելու ինչ: Կոչմանը կը կոչուին Եգիպտոսի անցու փոխման երկու պատճառները կոչին: Եւսի՛ Տեղացի հարստութիւնը, ա՛ն շահեւորեցաւ շրջանէ կը կոչուան էր Երեւելոյքի նետ: Տեղացի կ'անցնէին արտաքին ստեղծութիւնը գլխաւոր ուղիները: անոր վրայով սեմական արեւելքը կը կոչուէր Վերին Եգիպտոսի և Երեւելի նետ: Երկրորդ՝ Եգիպտոսի արեւելուն ստեղծութիւնը վրայ կ'երեւային սեմականները, փայտասուն և անասնապան ցեղեր, որոնք ի՛նչ խաղաղ թափանցումով և ի՛նչ կռիւներով կը փորձէին մտնել Եգիպտոս: Նախ ըստը կ'ընէին Նախ: Տեղացի արեւմտաքին՝ յիպոկոսիսը գեղեցիկ: Իսկանք այդքէն մտեր էին Տեղացի և անոր արեւմտական ստեղծութիւնը վրայ ստեղծութիւնը էին քանի մը Եւսիս իրենց նախաքանակով: Պէտք էր այս քորքին հասնուցող պէտքերուն:

ՆՈՒ ԵՂԻՒՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՍԵՂՄԱՆԵՒՐՈՒ ԳԼՈՒԿ ԼՆՈՒԹՅՈՒՆ. — Թիւրքանան Եգիպտոսը սփռելուան զանաւորում ունէր,

իսկ հիմա արդէն ա՛ն կը մտածենար Միջերկրական ծովուն, կը գտնենար Միջերկրականի պետութիւն, սերտորէն կը կոչուէր Երեւելի, Եգիպտոսի, Երգոստոսի կիսալուսնի ստեղծութիւնը թեւէն նետ և անոր վրայով ալ Միջերկրական նետ: Մեմֆիսիան միապետութեան արտաքին քաղաքակրթութիւնը նախադասական չէ, այլ պաշտպանական, պէտք է պաշտպանել Եգիպտոսի անմիջական ստեղծութիւնը: Ստեղծութիւնը Եգիպտոսի կը նախաին այլ քորքին: Եգիպտոսի ստեղծութիւնը պաշտպանութիւնը կը յանձնուի յատուկ կրթական տարի մը:

Սիս ճակատին վրայ կը կոչուցուին սփռութիւնները: Պարտաւոր լիպտագիտը կը մտնեն փարապոնի ճառագոս, ինչուն մէջ կը գտնուին անոր վարձկան դորթը և կը զՅՏԿուին պաշտպանները: Աւելի ճակատները ճարտար Եգիպտոսի կը կանխէ միջև երկրորդ ստեղծութիւնը: Չեւեւ փարապոնը՝ երկրորդ հարստութեան մեծագոյնը զմտք: Նա կը կոչմանկերով ստեղծութեան փոխարքայութիւնը: Ինչ հարստի և ի՛նչ Եգիպտոսի կռիւներու մէջ փարապոնները հարստութիւնը գերինէր կը մեղմեն, որոնք կը գտնուին ստեղծութիւնը և կը վտանգուին, անոնք կ'աշխատին ստեղծութիւնը և արքայական կարգաւորութիւնը վրայ: Նա քորքանան շրջաններու մէջ Եւսիսիցիս և Եգիպտոսի կ'երեւային եգիպտական ընտանիքը: Եւսիսիցիս և կը ստեղծեն իրենց պայտակարաններուն մէջ Մեմֆիսիան շրջանին եգիպտական քաղաքակրթութեան ստեղծութիւնը կ'ընդարձակուի:

Երեւելուան ստեղծութիւնը կը կոչուցուին մեծ սփռութիւնները: Ստեղծի պարտաւոր ճարտարակառուութեան ուղիները կ'աշխատին կոչմանկերու ապի, կը վերադարձին Միսայի պարտաւորութիւնը: Նա կ'աշխատին անցաքինը և պերինէր: պատկանալու մը կը կոչի ճանապարհներու պատկանութեան, Եգիպտոսի յանակ մը սեմականութիւնը կը Միսայ Միսայի մէջ ճառ կը կոչուցուին ստեղծութիւնը եգիպտոսի և սեղանական ստեղծութիւնը նախաին: Միսայ Մեմֆիսիան թուրքանան Միսայը միշտ ճառ Եգիպտոսին

կցաւած: Հոն հաստատուեցաւ եգիպտական քաղաք մը և դանդաղորէն այս թերակողմին եգիպտացու:

ՓԻԻՆԻԿԼԻ ՀՈՏ ԿԱՊ.— Փինիկեան քաղաքներէն ինչպատառ կապուած էր Բիբլոսի հետ. յետոյ տարածուեցաւ այդ կապը մինչև Բրոնզէա Բիբլոսը միջնադարին առեւտրական կեդրոն էր դէռ ՅՈՐՃական թուականներէն: Իգիպտոսից հոն կը հանդիպէին Բիբլոսեացի ստեւարակաւիաններու, որոնք արեւելքէն կուգային՝ կը հասնէին Բիբլոսէրակաւի սփերը: Փինիկէն իգիպտոսից կը ստանէին մայրիկ փայտ, զանազան խզեր, ձիթապտուղ, սննդամթերք: Երրորդ հարարածակի սկզբներուն ինչպատառ կապուած էին Կրէտէի հետ, անոր շուկաներուն համար կը տանէին ոսկրիկեան քարիքներ՝ փղտկր, ուղեւքներ, կնիքներ, կենդանիներ, թանկագին քարեր, իսկ իգիպտոսից Կրէտէն կը գնէին զէնք, պղինձ, ընտիր տեսակի կաւանթիներ: Անոնք սերտ հարաբերակցութեան մէջ էին Կիպրոսի հետ, որու պղինձի յաւաքոյն գնորներն էին:

Այսպէսով՝ երրորդ հարարածակի սկիզբներուն՝ երրորդ և չորրորդ հարստութեան թագաւորները կը կազմուէրպէն իգիպտոսի ապահովութիւնը. կը կառուցանեն ամրացներ սահմաններու վրայ, պահակապարտ կը պենն այնտեղ: Իգիպտոսի բարեկարգէն մէկու հիմին մէջ այդ մասսին կայ նեանեալ արձանագրութիւնը: Վեդիպոսի ղուտուները եւ ամբօթիւնները հոյնեան հաստատու են որքան աստիւածներու սլուները եւ անոնք ներքէն չեն բացոյր արեւմտեպիկներու առաջ, ոչ ալ արեւելեպիկներու, ոչ ալ հիւսիսայիններու ու հարստայիններու համար, ոչ ալ կեդրոնի մտադաշ համար, այլ միայն Հոտուս աստու համար: Ահա՛ թիւսն փարսուները կը թուակամանան այսօրուով: Բիբլոսի գրուումը, մինչև երկրորդ սահմանքին հասնելը: Ներդաշէն չիպիտոսիներուն դարս լուծը և բոլոր սահմաններու վրայ թանկանք, պահելը միայն ինքնապաշտպանութեան միջոց մըն էր: Իսկ անկէ դարս ելլող այլարները:

հետ իգիպտոսի կապերը առեւտրական էին: Բիբլոսեան փարսուները աւելի սերտ գործակցութեան մէջ մտան Բիբլոսէրակաւի արեւելեան սաղանի երկիրներու և մարտուրդներու հետ: Անոնք իրենց դէմքը դարձուցին արեւելք, նետադային դառնայաւ համար Բիբլոսաւթ Բիբլոսի անբաժանելի մէկ մասնիկը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՆՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՔԱՅԻՆ.— Երրորդ, չորրորդ և կինգերայց հարստութիւններու օրով իգիպտոսը կը հասնի իր հզորութեան, բարգաւաճման բարձր աստիճանին: Երրորդ հարստութեան մեծ ղեկավար Ջուսեմ էր, որ ամեն կողմէն իգիպտոսի սահմանները պարտապանեց, ամբողջիւններ կանգնեց և կարգ ու կանոն վերահաստատեց: Անոր կ'աջակցէր իր առաջին նախարարը Իմեկեպը. սն բացմուպիս տաղանդով օժտուած մարդ մըն էր, քմիչկ էր, կարնարց, ճարարապետ, անոր նկարչութեան տակ յիմունեաւ մէկեր թագաւորի քամբարանը: Ի՛նչ հարստութեան հիմնադիրը Իմեկեպն է, որ կը կանգնէ առաջին բարեկարգը: Անոր թագած բարեկարգէն մէկը յիմունած է Դաշուրայի մէջ, իսկ երկրորդը Սակարայի մէջ: Այս երկու բարեկարգը կը տարբերուին իրարմէ կառուցումով: Դաշուրայի բարեկարգը քրեթէ կէսն կը բեկուտի և չորս քմերը կը միանան կեդրոնին: Բայց այս հարստութեան ամենամեծ փարսուները երեք բարեկարգ փարսուներն են՝ Քլուպը, Քիւսեմ և Միկերիմը: Անոնց անուները սերտորէն կը կապուէին հին ինգիպտոսի ամենէն մեծ բարեկարգ յիմունթեան հետ: Դէուսի կառուցած բարեկարգը 255 մեթը երկրորդութեամբ կողմի գիծ արեւի: 147 մեթը բարձրութիւն: Այս ամենէն բարձր շէնքն է, որ գոյութիւն ունի երկրի վրայ: Այս բարեկարգ թագաւոր աստու յախտեմական ընտկութեան տուններն են, անոնց դամբարանը: Ան կը կառուցուի ամբողջ մարտուրդի աշխատանքով՝ գերծ պահելու համար փարսուների մարմինը քաջաբաւմէն, վիթմէն: Ի՛չ մէկ քան կրնայ աւելի կենդանի ապացոյց ծառայել փարսուների ամենակարայ ու աստուածային ըլլալուն, որքան այս բարեկարգը: Անոնք կա-

սուցառած են տեսագետի սահմաններում մտակն Գիզի գաւառին մէջ, որ քարեր է ներդրել և նոյնպէս զամենայն ազգաց Իւսրայէլին ոչ հետո քանդակուած է մարդու գըլ-խով և առիւծի մարմնով մէկ նկար կենդանի, որ կը նայի ծագող արեւին: Այդ նշանաւոր մեծ Անիմիսի է, հասանալով Քիւրտի վարչաւանդի գիւղացւոյ: Այս մեծ քարագորտ մտակն կը գտնուին շատ ունիւր համեմատ մեծութեամբ գումարաններ, ուր փարաւոններու իւրաքանչիւր թաղուած են իր ազգակները և նշանաւոր գործակիցները:

Չորրորդ հարատեւութիւնը իշխեց եգիպտոսի վրայ նորիւր վաթսուն ուարի (2640-2650): Այդ մամուլակամիւր ջիւն ան շարունակեց նախկին փարաւոններու գործը՝ կազմակերպեց երկրի պաշտպանութիւնը, կանգնեց նոր ամբողջներ, արդիւնք ստարակներու գանդուածոյին տեղաւորուիլը եգիպտոսի մէջ: Ներքին կեանքի մէջ ան արքայական միապետութիւնը հասցուց իր քարեր աստիճաններ: Փարաւոնը կրնար ըսել, որ պետութիւնը ինքն է:

Նոր մայրաքաղաք՝ Մեմփիսի հետ կը մեծնայ նոսն էնիպոսիքը: Առաջինը քաղաքական կեդրոն է, իսկ երկրորդը՝ կրօնական: Այնպէս կը գտնուէր արեւի աստուած՝ Իսիլի տաճարը: Երրորդ հարատեւութիւնը սկսած է շիւթոսիքի քարմերը կը մշակեն կրօնական ուսմանը մը, որու կեդրոնական դէմքը Իսի աստուածն էր: Հինգերորդ հարատեւութեան մամուլակ ան կը զարկայ գործ, իրականութիւնը Իսի աստուածներու մէջ աստիճանութիւն կը վաշխէ և այդ աստիճանութիւնը կը պահէ եգիպտոսի ամբողջ պատմութեան ընթացքին:

Հինգերորդ հարատեւութեամբ կը վերջանայ ին պետութեան փառաւոր և շինարար շրջանը շուրջ 2500 թուին: Վեցերորդ հարատեւութեան թագաւորները զանաւ կըրտային կատաղորէլ եգիպտոսը յենաելով իրենց մեծ ներկայակցութեան վրայ:

Պեպի I մեծ և նոր փարաւոններն էր, ան շինարար և սպիտակ թագաւոր էր, միառամանակ կը աստիճանարէր

տեղական իշխանները: Անոր անունը փորագրուած էր ծրագու եգիպտոսի քար յաշարաններու վրայ, որ նշան է անոր իշխանութեան ճանաչման քար յամբու կաղմէն: Պեպի II թագաւորն էր սարի և նոյնքան ներկայակցար էր և նոր միապետ, որքան իր մեծ նայրը՝ Պեպի I-ը: Վերջինիս որով եգիպտոսի կը հասնին կրտորդ սահմանին: կը մտնեն կոչի երկիրը, այստեղան Հապիւսիստոնը: Եգիպտոսի գաղութներ կը հաստատեն հարաւի մէջ: Այսպէս անոնք կը հանգիստին սեւամորթ ջնկերու և համարեան մտղոյնը կը հասնին նոստիւն և կոչը կ'ընդունին Եգիպտոսի հովանաւորութիւնը: Ներքին իրարի միջին և հիստիային մասերը կը միանան մէկ իշխանութեան: Երկու Հարաւային Աֆրիկէի ներկայան հարատեւութիւնը կ'ընդարկուի զէպի Եգիպտոս՝ փարաւոններու պաշտոնը: Անոնք փարաւոնին կուսան նաև գինուարներ և սարսկներ:

ՓԱՐԱՎՈՆՆԵՐ ՀԱՐԱՎՈՆՆԵՐ ԵՐԵՔ ԱՅՆ
 Երկու շին երկր, որքան երրորդ-վեցերորդ հարատեւութեան մամուլակ: Անոնք յաշարակ միապետներ են իրենց պետութեան մէջ: Անոնք կը թագաւորեն որպէս աստուածներ: Երկու աստուած, սերունդ կը պատկանի երկրի ներքին կան ամբողջ հարատեւութիւնը՝ հար, ջուր, աստուար, որ հասնելու փարաւոնը ամեն իրաւունք ունի քար եգիպտոսիներու անոնք և գոչի վրայ: Հարաւայութիւնը քամնուած է դատերու, կար ստեղծական անհարատեւութիւն, գոչութիւն ունի պիքի, աստիճանի տարբերութիւն, յարց աստեղ թրորդ փարաւոնի տաղ հաստար են, անոնք կենսար, ստացու սեքը, զիրքն ու աստիճանը կախոււր ունի միայն փարաւոնին: Փարաւոնը կենդանի աստուած է և որպէս այդպիսին ան ոչ ոքի սոցն պատասխանատու չէ: Ան է գեղակարար եգիպտոսի քովանդակ կեանքին՝ հանրային աշխատանքներուն, երկրի պաշտպանութեան, դատի և գաւառատանի, պաշտամունքին: Տեսնեք որ թիւրեւան շրջանին փարաւոնի երկրային կեանքը, սերունդը երկակայ է սահմանափակումներու: Այդ բանը կը շարունակուի նաև

Մեծֆրիսեան շրջանին: Ան Եզրպտոսի տէրն է ու հոգանաւորը, կեանքի ազդիւրը, գոյութեան պարմանը, ուստի ան պիտի պահէ իր ոգեկան կարողութիւնները, ասոցիոթիւնը և կախարդական գորութիւնը:

Փարաւոնը ամեն տեղ շէջալ չի կրնար, ան ունի իրեն կուսաւարիմ ծառաները, պաշտօնեաները, որոնք անոր աւանով կը կատարեն երկիրը: Ինչպէս Քրիստոսեան շրջանին, ասոնք մեծ մասամբ իր ազգակիցներն են. մասամբ նախկին ինքնիշխան նոմարքոսներ, մասամբ օտարաւոր ասորեր: Այս բոլորը կուստարմուխեամբ կը ծառայեն մասնին: Իրենց բարձրագոյնն և անկումը անկէ է կախուած. ինչպէս իրենց զիրքն ու իարատութիւնը:

Փարաւոնին զո՛ր կը մատուցանեն ինչպէս աստուծոյ, իր մահէն յետոյ ան կը դասուի աստուածներու շարքը և մերէն ալ կը հսկէ իր ժողովրդի բարօրութեան վրայ: Փարաւոն-աստուծոյ համար կը կանգնեն դամբարաններ, ուր յախտեալէս պիտի հանգստանայ ան. մեզ հասած դամբարանները, բուրգերը նշան են, որ ժողովրդը կը հաստար փարաւոնի աստուածութեան, ան իր ցոյցութեան իմըն է և երկրի հոգանաւորը: Առանց այս խոր հաստարի և համոզման, դժուար թէ միայն բոնութեամբ կարելի ըլլար բարձրացնել այս հսկայ կոթողները:

ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ.— Եզրպտոսի վարչութիւնը, որու կիմնական սկզբունքները մշակուած էին թրիսեան միապետութեան ժամանակ՝ Մեծֆրիսեան շրջանին ասելի էր դարձուած, կը կատարէրպէս թագաւորին յետոյ ասոցիին զմէքը և պաշտօնեան նորին վեզիրն է, որու ձեռքն է դատաւարութիւնը: Անկէ ետքը պալատի և քաղաքական կեանքի մէջ մեծ դեր ունին քուրմերը, որոնք սանաւական գործեր կը վարեն փարաւոնի անուանով: Բոլոր սանաւներու և աստուածներու գլուխը կանգնած է փարաւոնը, որպէս աստուած՝ ան տէրն է բոլոր սանաւներու հարստութեան: Քուրմերն ետքը կուգան դատաւորները, պետական քանուստան վարիչները, պանծստներու և կարգաւորներու կառա-

վարիչները, նամերու և բանակի պետերը, որոնք փարաւոնին անուանով կը կատարեն իրենց պաշտօնները: Այս բարձր պաշտօնէտեմիւնը մէջտեղ կուգար կամ արքայական ընտանիքէն, անոր մասին արգականներէն, կամ մասնագիտացած, իրենց գործը հմտօրէն իմացող զպիտներու քանի մը ընտանիքներէն, որոնք սորվեր և կարգուներ են սանաւական զարգանքը: մէջը Աստուք է որ կը կայանեն քարտեհաւորները: դասընտանիքը կը հայտնուի կը հայտնուի: Փարաւոնը լաւաւ աստուածութեան վերաբերէն հոգի կուտայ: Իրեն բարձր բարհնայեցողութեան նշան թագաւոր իրոյ կուտայ, որ աստուածայինքն թագաւորն արքայական դամբարանի կամ քուրդի շուրջը: Այս կը նշուանակէ, որ անոնք մասնակից են նաև միւս կեանքի աստուածութիւններուն, որ վերապահուած է միայն փարաւոնին: Բարձր և վարիչ այս պաշտօնէտեմեան իրեր կը հասնէր մասնին կարելիս: Աստուք՝ արքայական ընտանիքի հետ կը կարգուեն սուսակ մը փարաւոնի ասոց պալատաւորները՝ պալատի մէջ ապրող և մասնակից՝ կրօնական և քաղաքական արտօնութիւններուն: Թնակչութեան միացած մասը կ'ուզրի և կ'աշխատի կամ գիւղիցու, կամ քաղաքներու մէջ, աստուածներու սանաւներու, թագաւորի ու պալատի համար:

ԻՆԵՆԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԵՆԱԿՈՒՄԻԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՊՈՒՄԸ.— Փարաւոնի այս անուանման իշխանութիւնը կ'ընկնի թուրանայ: Այդ բանը նկատելի է Բուրգերու շինուածքէն: Վեցերորդ հարստութեան փարաւոններու քուրմերը հոգի կրեաւն մեթը բարձրութիւն ունին: Ընդհանրապէս շեքիտոյցի քուրմերու աստուածքի մէջ թաւասուածը արտաւարտորէն մեծ նեղիականութիւն է ասացած: Անոր նախընտան սանաւները կը մեծնան, կը հարստանան, կրք փարաւոններու քուրմերը կը փոքրանան: Այս՝ քրմական դասի շարթանակն է փարաւոնի իշխանութեան վրայ: Թագաւորի իրաւունքները կը կրճատուին: Հիմնաւորը հարստութիւնէն սկսած իրան է, որ մեծ պատիւներու և զոհարեցու-

թեան կ'արժանանայ: փարսեանի ներդրանքները կը նսեմանայ, մինչ աստուածներուն կը մեծնայ, յատկապէս Ռաֆինը: Վերջինիս նամար փարսեանները կը լինեն մեծ և չքեղ տանարներ: որոս թարն ու պահը կը կազմէ հսկայ ձառագայթանն սինն մը, ինչ աստուծոյ իտրոքանիչ՝ Որն լիւկր Փարսուոնը այժմ աստուած չէ, այլ մեայի սուլիս: Իր մահէն ետքը ան հաշիւ պէտք է տայ ըրած գործերուն համար աստուածներու դատարանի առջև՝ որուն կը նու խաղանէ Ռան:

ՔՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԱՍԻ ԸՋՈՐԱՅՈՒՄՆ՝—

Փարսեանի գիրքի և նեգիւակութեան անկումի պատճառը քրմական դասն է, որ այժմ քաղաքական և ընկերային կեանքի ղեկավարն է: ան կը պայքարի փարսեանի դէմ և կը յայտնուի: Ան ձեռք կը բերէ նաև յիշական մեծ հարստութիւն ստուտածներու տանարներու և իր դասը նամարս Փարսուոնը իր կայուածներէն մաս մը կուտայ աստուածներուն: Այս կայուածները կը գուտնին քորմերու տրամադրութեան տակ: անոնք կը մշակեն, կը շտապործեն սաճարական շարտութիւնը և կը գործադրեն իրենց դասային շաներու համար: Ինքզինքը կը կրկնէր աստուածներուն կուտայ ստանդարտայ թորը կը հաւաքուին տանարական շանարաններու մէջ: Ինքը մէկ մասը կը գործադրուի գործըներ պաներու համար: մէկ մասը աստուծոյ այստարկութեան և քրմական դասի պանակներուն համար: Տանարական կայուածները և հասցիները ազատ էին պետական տարբերք, ինչպէս և աստարական հոգերու գիտաբաններն ու սուրբները:

ԱՐՏՈՆԵԱՆ ԻՆՍՈՒ ԱԶԱՏՈՒՄՆ՝—

Բրտերու տարած այս յայտնանակէն կեդրոնական իշխանութեան վրայ, պատու հասն հասարակութեան Քարտոնեայս դասը, ան որ փարսեանի անմիջական ազատարարութեան մէջ էր և կը միջնորդուէր աստուածներուն նուէրները: Փարսուոնին սլմ կը ձառանաւ իր ազգականները, բայց պայտոնեաները, նամարսուները: Աստուծ կը բռնան ինչ քաղաքական ազատութեանները: Անք բերելու թարնը արտուածայ դասը կը վարել անս

կախանայ՝ թայտարին հարկ չտայ, սուրք չտայ: Իրկրի միտ իրանը կը քաղաքայութիւն նամարսուները, քորմերը, փարսուոնի ազգականները թոյլ ինչպէս որնեքէն ձեռք կը ընրեն հարկ չի վճարելու և ազատութեան կորստարանները: Կ'ըստեղծուի տանարաններով մեծ ու փոքր իշխանութիւններ՝ իրենց քանակով, հարկային միտարներով, դատարաններով: Ինչպէս իշխանութիւնը կը դարձնեն մասանպտական իրենց տնտեսութեան մէջ: Փարսուոնի սուրբները, եղբորներն ալ անջատման միտում կը անաջատնեն իրենցիկ պետական վարչական մէկ միտարը՝ կը դատուայ այս կամ այն իշխանութիւն քորմի անձնական կայուածը: Պատասխանատու պայտուածներ իր պայտուածի սեփականատէքը: Ինչ կ'փարսուոնի վոխարէն աստի կուտան յազմախիտ մեծ ու փոքր փարսուոնները: Ինչպէս մեծ զամարաններ կը կատարուին իրենց համար, կը ջանան անմահութեան սիրտնայ, միտ կեանքի մէջ աստուածներու շարքին գտնուի:

ԱԶԱՏՄԱՆԱԿԱՆ ՈՒՅԻՒ ԹՈՒՆԱԿԱՆՈՒՄՆ՝—

Ներքին այս յատուականութեան հետ տարական ու մե աչ կը թայտայ: Անտաններէն ներս կը խափեն աստարականներ, աստուծ կը հաստատուին Տերգայի մէջ, որ աստար տարրը կը մեծնայ: Ինչպէս քորմերը կ'ըստանան կ'ազատուին: Պէտք է իր կար տանամեաններու իշխանութիւնը նպաստեց աստուական սկարպան: Նամերը այն, որ գինուր չեն աստար, փայտկանները կը դատուան անվասանի սանտանապաններ: Աստուծ կը խափեն կ'ազատարներ, կ'աներեն ու կը կորուսեն: Երկրորդ կը մատնեն անիշխանութեան: Ինչպատուական և անիշխանական այս շարժումը վերի դասերէն, քորմերէն և քորմը պայտուածներէն կ'անցնի խառն իտարներու: Ինչպէս կը շարժուին աստարական կայուածներու վրայ, կը կորուստեն և կ'ըստանան քորմերը: Ան խնայելու անջատարական դամարանները: Ինքզինքը հասարակութեանը չեղարկութեան շարժման մէջ կ'իջնայ: Այս շարժման զոհ կ'երթայ Ինքնիկան միտարանութիւնը շուրջ (2360 թուին): Ընկերային և քաղաքական այս անիշխան

Նուսթիւնը որ տնկեց երկու ցար (23րօ 2100) հիմքէն յնորայրջից Եգիպտոսի բնկերային յարարհրութիւնը: Եգիպտոս իշխանութիւնն ինկաւ — Հնրակ[իտիոյ]իս[ի] ուղեու ահան ընտանիքներէն մէկուն ձեռքս: Պետութեան կեդրոնը փոխադրեց Միթին Եգիպտոս: Տեղան չտեց: ան միտց արեւեկիքն և արեւմտաքէն իտուոյ փաշտաւաններս: Կարուածներս ասկէ Քաջ Կարաւոր սչնքան աչ Եգիպտոս չէր Հիւսիսի այս ցաշքաշման: Հոն կային ուժեր, որոնք կորնային կարգ ու կանոն հաստատել, ուժեղ իշխանութիւն ստեղծել: Քիւրէն պաշտարեցաւ Հերակլիտոսի իշխանութեան ղէմ և յաջիկայ շուրջ 2100 իտիւն: Կարաւորայր յարին փերին Եգիպտոս փոխադրուեցաւ: Ակաւ Բեռլիւսով: Սիւպեռուքիւեր:

2. ՄՇԱԿՈՅՔ

Հին Եգիպտոսի Իմպիւրիան շրջանի մշակութիւն մեզի ձանթի է բարեկերտ, գամբարաններս նիւթահան մետաղաներէն և կրօնական պրականութեանն: Այս մշակութիւն սերտորէն կապուած է կրօնի հետ: Եգիպտոսիներս ամենէն կրօնական մոլոմբարդն են: Կեանք և մտել տեսականորէն պատշգոտքն են անոր միտքը: Կրօնը կարգաւորել է անոր կեանքը, սուեր է անոր քարոյական պատուէրներ, ստեղծեր է մեծ պրականութիւն:

ՀՆԱԿՈՅՆ ՊԻՆՏԱԿՐՈՆԻՒՄԷՒՄ. -- Հին Եգիպտոսիք բնութիւնը լեցուցեր էին շար և քարի սպիներով, ստեղծ կ'ապրէին հիւկնային մարմիններս, քայտերս, կենդանիներս մէջ: Անոնք կը հաւատային, որ մարդու մէջ կ'աչ քան մը, որ յուխանական է, նիւթէն քայտը է և իր մտով չի կորսուիր, այլ կ'ապրի: Այս անմահը քանդակն անուններսով կը կոչուէր: Այս բնութեամբ մարդուն կը հաւցնէր անդրշիջիմեան կեանքի պաշտարին: Բնութեան մէջ տեղի ունեցող ամեն երեւոյթ պայտամուտի տարկայ էր:

Այդ՝ շատ յանախ կ'ըստանար խորհրդաւոր երևոյթ: Կարգը կը լանար սգիներս ևնտ խաղաղութեամբ տարկէ, անոնց ևնտ հաշտ ջլլայ, մարկնային իւրաքանչիւր խմբուկցութիւն՝ բնութեան այս կամ այն առարկան, ընչու, կենդանին, եւայն, պայտամուտի առարկայ կը զարնէ, կը կապուի անոր ևնտ խորհրդաւոր կապերով, ազգակցութեամբ: Ամեն խումբի մէջ առաջ կու գան ընտ եարներ, ընդունակ աւ հարպիկ մարդիկ, որոնք ունի շատ քան զիւտն տասուածներս, սգիներս մասին, քան սովորական մարդիկ: Անոնք ձէտերս, արարողութիւններս միջոցով, եմայութեամբ, կախարչութեամբ կը փորձեն զտիրելչ ուգիին, անոր խորհրդաւոր գորութեան աչը դառնայ և սգապարնէ իրենց համայնքի համար: Անոնք են, որ կը մշակեն ձէտեր, արարչութիւններ, ուգիքի բանածներ, սասուածներս մասին պատմութիւններ: Այս քուրը կը քարնրօցնէ այս մակդոց շեղիւնկութիւնը հասարակութեան մէջ: Այսպետով կ'ըստեղծուի կախարչներս, քուրմիւրս դարս: Աքիներս քանուած վարերը կը դառնան սրբաւոյններ: Մարդիկ կ'ըստին պաշտել աղբարներ՝ ուր յուերմարուեր կ'ապրին, լեռներս գապութներ: ուր սասուածներ կը բնակին և ուր երկիրն ու երկինքը կը միանան, անասներք, ուր հոգիներ կը հաւաքուին, կը խոսին իրարս ևնտ, ցեռերը, որ մարդաց ջուր կու տան, եղը, որ կը կերակրէ: Կը վտիւնան անպատակ, ուր շար սգիներ կ'ապտաստին և կախարչութեամբ կը պաշտարին անոնց ղէմ: Երբեմն այս արեւստական սրբաւոյններ կը հիմնեն քարի սասուածներսն համար: Այս վարերսն մէջ մարդիկ կը հաւաքուին, միտին կ'ապրեն, կը զուարեան:

Պարսկեր և կախարչները աւելի մտ լին սասուածոյ, անոնք կը կատարէին միջնորդի դերը, կը շաշտարարէին սասուածը կամքը: Հին մարդիկ կ'ուզէին, որ սասուած, ույին, իրենց մտ ըլլայ, միշտ իրենց հետ: Կը քանդակին սասուածը կնիպարանքը, կու տային անոր կենդանի, քուրսի կամ մարդու ձեւ: Իկիցք՝ կրօնական այս պատկերաքանկները անկատար էին ու թերի:

կոչիցանացիք ունենալ քանի մը տասնեակ ծառեր, հաս-
 բերելն աւելի կենդանիներ. որանք կը պատկեն, և կը հաս-
 մարելին քաւորք և սնկաբերիչ: Անանք ոգիներու խաւացումն
 էին: Ասանցմէ քանի մը հասը համան, խաւակուն հոշուկ
 ստացան և ընդհանուր պաշտամունքի առարկայ շարժան:
 Այդպէս էին բազմն. շնագոյրը. կոկոնդիլոսը: ապիս կզը:
 Նասերը: Անոցին մեկուսացում, և միայն տեղական պաշտու-
 մունքի առարկայ: Աստուածներու քաղմագանութեան մէջ
 քուրճակը մտցուցին կարգ: Աւուրճ կհուս աստուածներու հա-
 մակարգութեան մը: Նախնական՝ թէ Ռիթիանուն և թէ՛ Անտ-
 Ֆիանուն շրջանին՝ աստուածները մարդոցմէ լուս ալ քարծը-
 շէին: Աւելին նոյն կիրքերը. շահերը. կենցաղը: Աւարտիկ
 անոնցմէ կատարելութիւն շէին պահանջեր: Անոնք խնամու-
 ներ կ'ընէին, կը պայտարէին, կը դուստդրէին իրարու. զմ-
 կը մեռնէին: Անանք ալ մահկանացու էին. միայն թէ կա-
 խարդական միջոցներով կրնային շարութիւն առնել:

Աստուածներու համակարգութեանց մէջ՝ մէկը կ'ըլլար
 առաջին աստուած, միւսները ազգակցական, ընտանեկան կա-
 պերով կապուած կ'ըլլային անոր հետ: Կը դառնային անոր
 օգնականները, գարնակիցները: Ամենէն մեծ գարնները կը
 միտարգրուէին առաջին աստուածն. ան՝ ամբարշար կ'ըլլար:
 Բնութեան՝ արեւի, լուսնի, երկրի աստուածը: Պետական
 իշխանութեան հզօրացման հետ ան նոյնացու մայրաքա-
 ղաքի աստուածը: Ինչ և անոր հետ միասնաբար նպաս-
 տեց կոչիպտոսի քարգաւաճման: Կոչիպտոսիք իրենց աս-
 տուածներու անուն հետ կը կապէին կոչիպտոսի նազոյն
 պատմութիւնը: Ըստ ասանդավելիցերու՝ փարաւոններէն ա-
 ուաջ հոն կ'իջնէին աստուածները: Անոնք անոնց իշխանու-
 թիւնը փոխանցուցանու հերոսներու կատարութեան, և
 ասանց աւելի շուտ, յաւորոցներն փարաւոնները:

ԻՒՆ ԱՍՏՈՒԱՅԻՆ. — Առաջին աստուածը, որ կը թագա-
 ոսրէ երկրի վրայ Ռան է: Անոր պաշտամունքը գոյութիւն
 ունի: Ռիթիանուն միասնութեան մամանակ, բայց ան քա-
 ղաքից դիտը ունեցու և ընդհանուր պաշտամունքի առար-

կայ քարձու միայն, շորորոց հարստութեան և անոր
 լալորոցով լրջանին: Այնպէս ան քաղմութիւն տեղա-
 կան աստուածներէն մէկն էր, բայց Հէլիոպոլիսի Ռա աւ.
 աքնոյն քարձերը անոր հետ կապուած չորս ուսմանք մշա-
 կնոցին և ընդհանրացուցին: Պարմերու մէջ կ'սյին գիտուն
 մարդիկ. որոնք շատ էին քարձերուց: Երկրագործը պար-
 ցունակ հաւատքի մակարդակէն և աստուածներու շարտի-
 շի, Նիլիսիցէն պատկերացումէն: Անոնք շատ անգամ կը
 վարձէին մտքով կոչիպտոսի կրտսր աւելորոց և սեռով մա-
 սնելն և անջատել մարդկային քարքերէն ու կիրքերէն,
 աւելի քարքը. քարոյական յատկանիշներ ուղղով անոնց:
 Այս աշխատանքը կատարուեցու քանի մը տասնորներու և
 անոնց քարձերու լրջանակին մէջ. բայց ումենէն մշակուա-
 ծը Հէլիոպոլիսի քարձերուն էր: Ասանց լրջանակէն վարա-
 կկու իմենայր. այսինքն ինչ աստուածներու համակարգու-
 թիւնը, որու գլուխը կանգնած էր Ռա աստուածը: Արա-
 ները անոր պնականներն էին, անոնցմէ իրաւաւորելոր իր
 գործն ունէր տիեզերայինութեան մէջ: Ռայի առաջնու-
 թիւնը՝ քարձերու ենչման առկ' ընդունեցին նոյնիսկ փա-
 րաւոնները, իրենց ալ շարժուն անոր որդիները: Ռան հայր
 աստուած էր: Հինգերորդ հարստութեանց սկսած կոչիպտոսի
 բոլոր քաղաքներու մէջ Ռայի համար տաճարներ կատա-
 ւորու: Անանք Ռայի նետ միացուցին իրենց տեղական աստ-
 ուածները. անոր մէկ յատկութիւնը վերացրեցով իրենց
 աստուածը: Արիմակ, թէրէի Ամանն աստուածը դարձաւ
 Աման-Ռա. Թեմիլիսի Պանի Պաւ-Ռա:

Ռան սկիզբը երկրի վրայ կը թագաւորէր. Հէլիոպոլիսի
 քարձերու ուսման քիւն համանայն՝ ան յետոյ թագաւորեց
 երկրիքի մէջ. որով ան կը կոմունաւորէր ըկոչիպտոսի իր
 որդիք, փարաւոնիւն: Ռան յարձու երկնիքի և տիե. երքի
 աստուած, իր նաւկը նստած՝ ան լրջանը կ'ընէ տիեզեր-
 քին: Անոր անունն ինչ կապուեցու տիեզերածնութիւնը.
 որուն մէջ իրեն օգնական ունի իր ազգակից աստուած-
 ները: Ամենուրեք ան կը օրհն լուս, արդարութիւն և ճշը:

մարտութիւն. քուրճերը Հորուս-Ռազմ աստուծոյն շուրջ
 ՚ի. առած պատմութիւններն աչ կուպեցին մայր հետ. Ռան
 դարձաւ արեգակնային գունդով թագաւորուած ստատուած –
 Հորուս Ռա, որ կը մարմնաւորէր բազմի գլուխով մարդը.
 Վերջինս խորհրդածիւն կը փարսուներ:

Բուրմերը շարակուններ կը հիւսկին Ռուչին մառաբու.
 Նեչու. համար. և որոշք միաժամանակ կհնաատու արեւին
 ցաւքը կ'ընէին: Եկեղեցի ստն'ւ. Ըս Կարուց գեղեցկու-
 թեամբը կը ծագիւն Եկեղեցի Կարիւնի Կարիւնի վրայ: Դու հառա-
 զայրներդ կ'իյնան Ըս անգամ բովանդակ աշխատեիդ իշայ:
 Դու'ն, մե՛ծ Ռա, կը ճուսանս ամենէր իս սիրովդ: Դու'ն
 սեպնեցիտ երկիր իս կամաւիդ. Եւ սնու հնա ճախ բայս
 կենդանիներու հոտեր. բայտը ինչ որ կայ եւ կ'ապրի Երկրի
 վրայ, ինչ որ կը յորպս զուրի մեջ. կը բոշի թեւեով: Դու'ն
 սեպնեցիտ Նեղոս, իր խորութեամբ եւ հասցուցիտ մեկի իս
 կամաւիդ, օրպսդի ան սնուցանէ մարդիկը: Թայտ հեռաւոր
 երկրներուն զուճ սնուիդ հայրայրեցիտ եւ Նեղոսը սեպաւո-
 ռեցիտ Երկրի մեջ, որ ան՝ սնուեի ինչ եւս վար թափի անոնց
 վրայ: Ը՛ն է որ կը շարժագեճ երկնային զովաներու այլի.
 Ճերմ ինչպէս սկիւնուս եւ իսնուս իս կը բախտն դառնե-
 ռուճ: Բերան զիւղեցիկ եճ Ըս հաստատած կարգեց. ո՛վ սե-
 յաւ լսեճակաւորութեան:

ՕՂԻՐԻՍԻ ԴԻՅԱՎԼՊԸ.— Օգիտիտը՝ ամենէն Բարձրու-
 գական ստատուածն էր Եգիպտոսի մէջ: Հեղինակիս քուր-
 մերու գիցարանութեան մէջ, ան կը համարուէր Ռա աստ-
 ծու մասնագնեցիկն մէկը: Ան երկրի և երկրիսի ոչ գին էր,
 իր մէջ կ'անձնաւորէր Նախ Նեղոսի կենսարար ջուրը, հե-
 սագային ան արարչագործութեան, կեանքի սկզբունքն
 զարնաւ. որով նաև երկրի աստուածը: Ան սկիզբը Տեղաւի
 արեւմտեան կողմերը ծովի մը աստուածն էր միայն, բայց
 հաստարար այց նամի կողապուճով, ան այ իրան մէջ սո-
 սաւ Խորին Եգիպտոսի բոլոր մեծ աստուածները: Իզիւր
 գարնաւ անոր կինը. Հորուսը անոր սրբին. Թոբի, Անու-
 բիւրը անոր զայնակիցները և պրեակիցները: Օգիտիտը բա-

րնակով, ստեղծիչ թագաւոր-աստուած է. ան կը ստեղծեն
 իր հաստակներուն քաղաքակրթութեան սարքերը, դուրս
 կը բերէ ջարդարանութիւնը և կ'առաջնորդէ անցի կա-
 սարեանց կեանքի մը, ուր գոյութիւն կ'առնէ մնացապար-
 ծութիւն, երկրագործութիւն, դանական արհեստներ, ջր-
 բանցքայինութիւն: Թոբի աստուծոյ հետ՝ ան կը հնարէ
 գիրն և դրականութիւնը, իր կինը՝ Իզիսի հետ ան կա-
 յունայ կը ստեղծեն անային քուրճեր, հիւսելը, մանեղը: Ի-
 զիւրը մարդայ կ'առաջանէ կախարչութեան արուեստը, ան-
 մանութիւն պարզեանց ծէսերը, հիւսելութիւններու: Ի՛նչ
 պաշտարարու լիթուցներու իր ամուսնին՝ Իզիսի սի գիշերա-
 չին համարողութիւններու ժամկետութեան Իզիսը կը կրու-
 կէ աշխարհի կարգ ու կանոնին մտայ:

Օգիտիտը ունէր կոչաւոր մը՝ Ալիթը: Ան կ'ըսագանէ Օ-
 գիտիտը եօթ անասուններու. դասակիցներով: Անոր մարմինը
 կը փորատեն և կը Նեւսին Նեղոսի ջրերը: Ի՛նչ կը թա-
 ջաւորէ աշխարհի վրայ իր եղբոր վախաբէն, և մտողէ սի-
 գերը կը մասնուի շարութեան ողու մեծատիրութեան:
 Դիպարանութիւնը չի չիէր սպաննութեան պատճառը,
 բայց կ'ըսէ, որ այց բանը սեղի է ունեցիտ հոյճմբերին,
 աշխնքն երբ Նեղոսի ջուրերը կը նուազին, երբ Եգիպտոսը
 կ'ընկերկի անապատին առաջ, երբ խորի պահասէն կենդա-
 նի, ջուր մանանալու սպաննութիւնի սակ կը գանաին: Ի-
 զիտիտ մարմնի մասերը ջուրերու մէջ և սքեւան սակ կը
 քաղաքային, կը Նեխոսին, եթէ պնութեան չը հասնէր իր
 կիտը՝ Իզիսու: Ան կախարչութեան աստուածուհին է: Ի՛նչ
 այն ան գիտէ անմանութեան քաղտնիքը: Ան Նեղոսի ջու-
 րերուն մէջէն կը հասարկ Եգիպտոսի մարմնի մասերը, կը
 մրայնէ, կը կցէ իրարու. և ամբողջութեամբ կը վերակազ-
 մէ: Ապա իր քարեկամ աստուածներու՝ Թոբի, Անուսիսի
 հետ՝ կը շինէ ստեղծի մովան: Ան կ'անձնաւէ, կը հանէ
 մարմնէն անոր՝ վերութեամբ Նեխոսի տեղակայ մասերը:
 ուղիղը, մորթոթիքը՝ կը լուսայ, կը մարտէ մարմինը՝ ար-
 մաի պինդով, զանազան անուշահոտ իւղերով, ապա

դիակը կը զնն ազի ջուրի մէջ. ուր կը պահպանուի էր կար ժամանակ, յետոյ կը դժբաէ և կը փախի՞ և կը կտայէ երթզակապերով: Ընտոյ կը զնն փայտի դազադին մէջ. յակ առ աջ քարէ մեծ դա՛րբարանի մը մէջ: Եղբորի վրայ Եղբայի դարձազրած կախարչութեանն ստուգին մասն և այս և իսկ թուրք Եղբորիին կտուտայ միայն մարմնի ստորոգրակուսու թիւն և միութիւն: Ընտոյ Եղբոր կը քանդակէ Եղբորի սրձանը անոր երիտասարդութեան, կենսականութեան ստուգի թիւն և այդ արձանին կեանք կը ներշնչէ: Ընտրեալն և սպանաւ շարժում կուտայ. թերան, աչքեր և ակնցնէր կը բանայ: Ելլապէտով՝ արձանը կ'ըտանայ քայկու, խուսկու, անձնայու և յանու-ընդունակութիւն: Եղբորի յարութիւն կ'առնէ, ան կը դառնայ լաւուցիւս անտուտ: Ըստք մն աչքուս չի վերադառնար. այս աչքաւոր. այս կ'անցնի յախտեական աչքաւոր և նոնկ կը հոգանաւք Եղբորուտը Եղբոր կը յայթէ մանուտն Եղբորի կը խոսնորդանչ միջու և պարբերաբար վերամնապ կեանքը: Ընկը մեծի, անոր մարմն. մասերը կը ջրուտն ստորով և քոյստան մէջ: Ինչպէս նախկին. ու պիտի մեծի, ու իրմէ յոր կեանք ստալանայ, այնպէս ալ Եղբորի կը կը ընդհանրէ նոր կեանքի կը կը ըստականութիւնը: Ըսանց մանուտն կեանք չկույ: Ըստն ու կենդանին պիտի մեծին կեանքի յախտեականն նախորդ Եղբորի քոյսին, նախկին կեանք ստուգ ստուտանն է: Ըն նաև ստուտացոյ, շարժաբուող ստուտոյ խորհրդանիշն է: Ընտրեալն է, մայր հոգրու ուր կեանք կուտայ քոյսին ու կ'անհանէ: Ըստը կը մեծի, մանկ կը սիլը աչքաւորին, միշտ ու հոգի, երկրի խորքերէն նոր կեանքը կը ձուտի կեանքի և մահուան յաներ մական այս շրջանառութիւնը Եղբորի մահուան և յարութեան միջոցով կ'արտաբայույ:

ԿԵՐՉԻՆ ԳԵՆԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԿՍԻՒՆՆԵՐԻՆ ԳԻՒՐԸ. Ըստք Եղբորի կրօնը այս սահմաններու մէջ շննաց: Բիշ մը ույ. Ինչպէսն միայնաութեան շրջանին, քաղաքական և անտեսական յեղափոխութիւններու մէջ, աստիճանաբար

մշակուեցաւ Եղբորի սեռն կրօնի բարոյական սկզբունքներ: Ընտրեալն շրջանին Եղբորի սեռն ձգտեալ գործարարութիւնը բաւական էր անձնականայու, յաներմական կեանքով սպրեւու: Ընտրեալն յարանաւորութեան սեփականուտ. թիւնն էր արքայական ընտանիքին և անոր ազգակիցներուն: Ինչպէսն թագաւորութեան մահուան սեփականուտ. զու և մար կը պահանջուէր ոչ միայն ինչ, այլ և բարոյական կեանք: Գէտք է, որ անն մարք այս աչքաւորի մէջ ունենայ, սպրած լինի ստալինի և արդար կեանք: Եղբորի կը դառնայ մեծներու զատուտ և իր քառասուն երկու ընկերակից աստուաններու ու Ընտրեալի և Թուտի հետ կը դառն ըստ մեծները: Ընտն կ'պիպտաք նախքան անոր յորմեան կեանքի մէջ մանկը կույս պիտի ստույ իր կեանքի մասին, ըստ բարի և շար գործերու մասին:

Եղբորի նախադասութեան կը կազմուի ճնտնիկներու դասարանը և քոյսի հոգինը ստանց զուտի խորութեան պիտի անցնին անոր քննութեան քովէ: Երայն աննք, որնք արդար և ստալինի կեանք են վարած, արժանի կ'ըլլան անկրթիթեան կեանքի պայտաններուն և ուրախութիւններուն և նոն ուր կը վարեն երջանիկ և ճոխ կեանք:

Վերջին զատուտանի այս քննութիւններէն անցնելու համար մեծանք են գերեզման կը զննին պայտանի թիւրթեր, ուր յիշուած կ'ըլլային կրօնական և բարոյական պատու էրներ, ինչպէս և կախարչական աներաճիտ գրուութիւններ, բանասեր, ինչ քոյսի ստորոջական ժողովան ծուկ կը կազմեր մեծներու զիւրու և յոր վրէջ կ'պիպտական կրօնի սրբազան գիրքն էր և անոր իմաստութեան ու բարոյական ըմբռնութեան համագործարար կ'պիպտար ըստնեցաւ իր իրական զազաբարներու հաւաքութեան, որնք ներու ժողովանուն, քոյս գործերու վորձուտութեան ստեղծեց, մշակեց իր մեծներու գիրքը, որ միտման նակ բարոյական սկզբունքներու կրօնականներ են այս աչքաւորի մէջ սպրոգ մարդոց համար: Ընտրեալն շրջանին ղեկներու գիրքը ունէր ԳՆՆ գլուխ, ստալինաբար

ան ամփոփուեցաւ, կրեաւանեցաւ և Ոգիւստոսի պատմու-
թեան վարձանին կը քաղկեդոն միայն 165 գլուխներէ
Թէ ինչ կը պահանջէր Օգիւստեան արդարութիւնը իրեն
հետեւորդներէն քոյք կուտայ հետեւեալ պարտութիւնը
ամենաշեղծաբար յարկերու հարկերու հարկերու
առաջ կ'արդարացնէր իրեն ըսելով՝ «ես ստիպուիմ ձեզ չա-
րիք չեմ գտնէր, բացառիկ չեմ բեր, զաւանանդուհն ես
մարդոց չեմ սպաննէր. ես չեմ կրնար աստուածներու
դոճեր, նուազներ. ես որո չեմ խաւեր, պատկառ չեմ եղեր
ուրիշներու ստղծիցն. տեսնուր չեմ եղիւ. սրբազան կեն-
պանքներ չեմ սղաննէր, մեակուած դասեր չեմ վաճառ-
ցեր... իմ մեղանուցներ չեմ հարստացներ. չեմ սղաննէր
առեղի աշխատելու. ճան ինչ որ անհրաժեշտ էր. ես չեմ բնէ
ինչ որ հանելի չէր աստուածներու... ես երբևէ չեմ խլեր
Լեւիտանիէն խեղց կարք, չեմ կորեր իմ դեպքիս առիճ
ըստը»

Քարայանն ալ ըմբռնուածներով եղիպտական կրօնը
կը հասնի իր կատարելութեան. ան կ'ազատագրուի քնու-
թեան քննութեան պաշտամանովն. կը թեալեղի կրօնի քա-
րայանն արեւելեան աշխարհը. ինչ որ ընկերային մեծ
շեղաշրջաններու հետեւանքն էր նախ Մեծֆրանսան, յետոյ
Թէպէ յետն միայն աստիճանաց շրջաններուն. Եղիպտական
կրօնի քարայանն պատու իրանները առաջին գլուխն է մեծ
գաղափարներու մշակման, որ քիչ յետոյ ոգիտի պարզա-
նոր Քարայանի, ապա Սրբազանի և հետագային քրիստո-
նէստեան մէջ:

ԱՆՆՈՒՆԻՐԻՒՄԻՆ ԿՆԱՆՔԻ, ԵՐԵՄԻՆԻՆԻՐԻՒՄԻ ՊԵՆՏԱՍԻՒՄԻՆ
ՈՒ. — Եղիպտական գրականութեան և կատարողներն կը
տեսնենք, որ հին Եղիպտացիներ կը մտածէր անդրշիրմեան
կեանքի մասին: Գամբարանները շատ ընդարձակ էին,
մտք կատարողան, անոնց պատերը ունէին քնարական
ներ, արձանագրութիւններ, նկարներ, ազօրներ, պատմու-
թիւններ: Գերեզմաններն հանուած են գորգեր, պանկ-
ներ, զննքեր և զարդաներ, կանկարաններ: Այս քոյքը

քոյք կու տան. որ Մեծֆրանսան շրջանէն շատ աստիճան
ազգիք անէին շատ որոշ պատկերացումներ անդրշիրմեան
կեանքի մասին: Այս գիւտերը մեզի որոշ գաղափար
կու տան նոյն Եղիպտացիներու ալ աշխարհի մէջ վայրած
կեանքի, կենցաղի, առարկայ նիստ ա կացի. նիւթանկութե
հարստութեան և արտեսար մասին:

Եղիպտացիներու ըմբռնումով կեանքը կապուած է
քունիցին հետ. կեանքը կ'արտայայտուի շարժումներու,
արտի քարայանով, շնչառութեան մէջ: Երանց կարգի՝ կը
նշանակէ մտածույն. թեան մտածանքը շունչը կը լքէ մտք
մինչը մտքը շունչի, ոգիի մշակման քաճանուէն է մտք
մինչնը մարմինը լքելն յետոյ ոգին կը թափառի երկար
մտածանկ. քոյք ան հանգիստ չի գտնէր, աստեղ իր մարմինի
մէջ տեղադրուելու: Ուրեմն՝ աներածնութիւն է, որ մարմինը
պահուի անազարտ գրութեան մէջ, պէտք է, որ ան շնչա-
ռուի. շնչառայութի. Անա թէ ինչու մարմինը կը վերածուէր
մտքային երբ ոգին, շունչը կամ կրկնակի տեղադրուի իր
մարմինի մէջ, աներածնութիւն է անոր. ուստիք մտ.
տեսչանկ որ ան ոյճքու շնչայ: Անդրշիրմեան կեանքի
մէջ ոյճ ան նոյն կեանքը պիտի տարբի. նոյն պանկները
պիտի տեսնույ, ինչ որ ալ ալ աշխարհի մէջ:

Անդրշիրմեան կեանքի ալ պատկերացումը շատ
նիւթանկ էր. քարեր գաղափարները գարկը մտքու
մարմինը եւ թարկուէր մտքացման. որուն վրայ որ կու
տարակը Եղիպտան՝ անմահութեան պարգեւաց Յանքը, կու
խարտութիւնները, ան ալ կ'ըստանար քաճանական կեանք:
Մեծանէն քան մը շէր պանանթուեր, քոյքի Եղիպտեան իւ-
տեալ սամբոլական գործարարութիւնը. իսկ ալ. ձեւերը
թարաւարտան շրջանէն սկսած կը գործարարին միայն
փարսաններու վրայ: Քարութիւն անոնքը, անմահութիւնը,
Եղիպտի մտք երթույցը, միայն փառանակի մեծանշարին էր:
ԳԼՈՒԿԵՐԻՒՄԻՆԻՐԻՒՄԻՆ. — Կրեանկան ալ պատկերացումն
ընէ կը ընկեր գաղափարներու շնչութիւնը. Քար-
քերը կատարուած են փարսաններու մտքաները.

արձանները պակեյաւ կամարս Դամբարաններն ուլ արտօնուայ հասարակութեան բարձր խաւի կամար էր: Իսկ ժողովրդական զանգուածներու կամար ուլ դամբարաններ կը շխնէին, ուլ ուլ տեսք կրնային Սօցիալական եկեղծով անմահուայ: Անոնք շատ կին շրջաններուն իրենց մեռելները կը փոթթէին խորի կամ ցազաններու մարթին մէջ և կը թաղէին ուսուներու ասկ: Անոցի ուլ, քարձր, արքունիքին մօտ մարդոց դամբարանը կը շրջապատէին աւելի փոքր անկեակներով, որունց կը գրուէին մեռեալի տրամադրութեան տակ:

Այլապս ան շրջանին փարաւաններու դամբարանները առտինանտար կը մեծնան. կը դառնան հոգու քարոցեր: Թի Եխանան փարաւաններու մամանակ դամբարանը կը եւանկոնի հոգով, կը կազմէ քարձր հոգակցո, անոր գլխակցածը կը դրնէին մեծ քարակոթոց մը, որուն վրայ կ'արձանագրաթի փարաւանին անաւել: Թեմթիսեան շրջանին այս հոգակցոները կը փոխալին քարաշէն գերեզմաններու, որունց կը յարձրանան հոգի մահերեւելն վեր: Անոնք մասաարանիկեի հն: Միտարանն քառանկիսեի քարակցոյ մըն է. ամենէն քարձրը տարներէս. մեթր է: Ամեն դամբարան պէտք է անկեուց ետեւեույ մասանը՝ հոր մը, ար կը գրուի մովան: Գէպի հորը կը տասնի սոսանին և երկար միջանցք մը, որ կ'ըսկաթի հոգի մաս կերակն և կ'իջնայ խարձր: Գեանի տակ թնդարձակ փոսի մը մէջ կը տեղադրեն մամիան դազադներու մէջ. ուլա մուտքը ամար կը փակեն: Հոգի մահերեւին հաստարանցք մը կը տանի Գէպի թնդարձակ դանիլի մը, ար դրուանտ կ'ըլլայ մեռեալի արձանը, հոս ուն չկ'ապրիս: Անկէ ուլ հոու անգան մը, որուն վրայ այցի եկող ընտանիքի անդամները կը դնեն իրենց նուէրները, մեռելի կամար թերան ուտելիքները և խմիչքը. ար անկրամեյտ է յարուսթին ունային, Այլ դակիթի մէջ ալ կը կատարուին աղօթներ, մայթանքներ, Դամբարաններու պատերը քանդակուած, Նկարադարդուած են: Գրուերու վրայ կը գրեն և կը պատմեն մեռեալի այխարհային կեանքը: Նկարն ու

գիրը կը ներկայացնեն անոր կեանքի զանազան դրուագները: Դամբարաններու մէջ կը տեսնենք մեծ արուեստով Նկարուած գառադներ, ծաղիկներ, զգեստներ, ամենորեայ ցորձածութեան առարկաներ:

Հարուստները, արտօնեալները, մեռած ազգակոնի դամբարանին մէջ կը դնէին փայտէ կամ քարէ արձանիկներ: Կը տեսնենք մեռած կայաւաեաւորոջ աշխատաւորնորը դաշտերու մէջ աշխատանքի վրայ, անոր անասաններու հոտերը՝ դաշտի մէջ արաեղու տան: Մեռանին ամեն տեսակ յարմարութիւն, ուրախ մամանց և զուարեաթիսե տալու կամար կը Նկարէին անոր հոնայից կեանքի զըրուագները, որքը Նեղոսի ձանդուներուն մէջ, խախտանքանը, պարերը: Դամբարանային այս արուեստը կը պատկերացնէ մեռածի ընտանեկան կեանքը՝ մամանցը իր ընտանեկան շրջանակի մէջ. անոր հարատւութիւնը, ծառաներու, սարակներու այխատանքը, որնուցրութիւնը, քիւնի, գարեթուրի պատրաստութիւնը, թանկագին քարերու յգկումը, կանկարաթիներ պատրաստելը: Այս բոլորը վերին աստիճանի արձէքաւք Եխանան ան կոչիպատկան հասարակութիւնը Եանչնայու կամար: Ըն այս արգմուշէմ կեանքը կը ներկայացուի վերին աստիճանի կեանքով, գուեց մեռալ: Անոնց կը տեսնենք իրապարտ և մեծատաղանդ Նկարիչներու, փորագրիչներու այխատանքը. որով կրցեր են տալ կոչիպատկի ամենորեայ կեանքը կատարեալ հարագատութեամբ: Մեմթիսեան շրջանի այս արուեստը ցոյց կուտայ, որ ան պէտք է անցած ըլլայ նախապատրաստան կան երկար շրջանէ մը, նախաթիթիսեան և Թիթիսեան մասանկարչութիւն:

ՊՈՎ՝. Տանարներու, դամբարաններու պատկերները ունին քաղաքական գրութիւններ: Անոցի ուլ յոյները այց գրութիւնները կոչկոթի հիկուղիլիաներ, աշինքն սրբապաճ զեհու Անուք կը կարձէին թէ այց գրերը ընդ որ խորհրտ դարու նշաններ են մարդկային մտանուկները ծանկող, թապչնող: Բայց իրօք անոնց կոչիպատկներու պերն էին:

միտքն աւելի բարոյ և դժուար նախնայի, քան մեր սրբու-
 քներ: Մեզի հասեր են եզրագտական գրութեան քաղաքական
 դար նմաններ թէ աստարական պատերազմ, սխիւնքու, թէ
 արևանաքարերու և թէ պատգիրտոսի գրայ գրուած և իջից-
 տացիք այս գիր և յր գտեր էին թիմիտեան շրջանէն սոսազ,
 շորտոց նազարամեակին: Դրութեան այս ձևը՝ պատկե-
 րագրեր մեր մտածութեանը կ'արտայայտեն: Երկրորդ յի-
 շաններով, որոնք կը պատկերացնեն ասարկաներ, մարդիկ-
 քայներ, կենդանիներ: Պատկերը գիր մըն է, որով մեր մը-
 տածածը կը քաջատրեմք: Երրորդ կտրելի է գծեր
 ասարկայի կամ կենդանիի պատկերը և ասով նախնայ
 յրական կենդանին: Բայց պէտք է արտայայտել նաև շար-
 ստով, վերացական գաղափարներ, արժիւակ այդմը, ում
 քաներ մը, որոնց նկարը լինայ: Ընդհանրապէս կողմնակ
 վիճակները՝ պարզ պատկերներով արտայայտել զժուար է,
 ուստի եզրագտացիք յրացուցին պատկերը պայմանական
 նշաններով, կամ որոշ գիրով: մէջ նկարով, որոշ նշաններ
 կցելով անոնց: Պատկերը կ'ըստանար այդ կերպով ասարկու
 խորհրդատու իմաստ: Պրիմակ որ, արեւը կը ներկայացնէ ին-
 շրջանակով մը, մէջտեղը կ'էս մը: ազսթ քր արտայայտելու
 նամար կը նկարէին մարդ մը՝ ձեռքերը վեր բարձրացու-
 ցած, ումի գալափարը կը պատկերացնէին ցուրի նկարով:
 Այս ձևով ամեն պատկեր կ'ըստանար երկու իմաստ: մէջ՝
 ասարկան, մէջ այ խորհրդանշան գաղափարը: Թայէն, որ
 նորուս աստուծոյ խորհրդանշան էր՝ կը նշանակէր ինչպէս
 կամ աստուած, ճայամի վեհաբը՝ արդարութեան խորհրդ-
 դանիչն էր:

Երրորդն այս ձևը յատ անկատար միջոց մըն էր
 մարդկային քարոյ և հորուստ մտածութեանը արտայայտե-
 լու: Նաև մը պատկերներ, նշաններ էին պէտք: Այս պատ-
 կերներէն կտրելի էր ուրիշ ձևով ալ սղատել: Պատկերը
 ու միտքն կը տեսնէին: այլ և կը նշնէին: Իրեւնայն պատ-
 կերը ամեն տեղ նոյն նշանը կ'ուճեցար, բայց սուրբը
 իմաստ կ'ըստանար: Աստիճանաբար պատկերները կընտե-
 քէն:

ցին, պակեցին միտքն անոր բնորոշիչ մէջ մասը: Դրու-
 թիւնը դիւրացաւ, բայց նախնայն նոյնքան դժուար էր,
 որքան սոսազ: Կրճատեաւ պատկերը կամայ կամաց կոր-
 ունցող իր կայրը ամբողջ պատկերին նեւ և զարկու: մի-
 տքն նշան մը, որուն նշխարացիները կուտային որոշ նշն:
 շինել և իջրպատկան պիտը պատկերագրել և տեղացաւ: Կնչիւ-
 նապրի, բայց բարոյովին անչիւնայիր շարժու: Աստի
 արձանագրութիւններուն մէջ պարթիւն ունին էլ-ք սե-
 սակ գրութիւններն ալ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՒՆ.— Այս քարոյ և քաղաքան գիրերով
 եզրագտացիք ստեղծեցին նկար դրականութեւ: Այս գրա-
 կանութիւնը թէ և քաղաքան է, բայց մեծ մասամբ նորո-
 սած է կրճատկան հարպերուն: Տաճարներու սխիւնքու և
 պատերու գրայ գրուած կուն իջրպատու թաղաքական կեան-
 քին մերաքերայ արձանագրութիւններ, որոնց միջոցով կը
 վերականգնուի նշխարատու քաղաքական և քաղաքական պատ-
 մութիւնը: Աստից մէջ նշանատրեւերն են թութմէս 111-րդի
 և թամուէս 11-րդի երկար արձանագրութիւնները իրենց
 արշաւանքներու և ձագատամարտերու մասին: Քաղաքա-
 կան պատմութեան նամար շատ նիւթեր կուտան նաև
 զպիրներու և քորմերու գրութիւնները: Եր. Թամուէս 111-ի
 բարձրակ նուէրներու ցուցակը եզրագտական աստարներուն:
 Եր. Թամուէսի գրականատան գրութիւնները շատ կարեւոր լայ-
 կը սխիւն արեւելչի պատմութեան գրայ՝ Ամենային 111-ի և
 Ամենային 111-ի շրջանին՝ (1410-1300): Բայց սուտը գր-
 սած են սուտը լեզուներով, գրխաւորայար քարեկան
 լեզուով, որ մամուտի միջոցովին լեզուն էր:

Իստիքարաններու մէջ եղած արձանագրութիւններն ալ
 մեծապէս կը նշխարուի նշխարատու պատմութեան ուսում-
 նասիրութեան, մանաւանդ եթէ այդ արձանագրութիւնները
 կը վերաբերին պատմութեան մէջ գեղարար գիրք ունեցող
 մարդոց կեանքին:

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՔԷԲԷԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ 2160—1700

ՍԱՋԱՆԱԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Մեծֆրանսիական վերջին հինգ հա-
րյա տարիներն են։ Կատուսիսիսիսը հոկտեմբերից մինչև
սեպտեմբերից, մեզ չառ թանձր չէ։ Անուց արքայադուս-
թեան չորանը կեղտոնական իշխանութեան թուլացման և
անկման շրջանն է։ Անուց յաջորդները՝ Հերակլիստիսիսի
իշխանները ոչ մէկ կեղտոնական թիւն ունին։ Տեղացիին մէջ,
ուր առաջ էին եկեր ստար և ընդհանրապէս առատական
իշխանութիւններու նախնական վերին և զիպատար անուց իշ-
խանութիւնը ամբողջութեամբ շնորհաբար։ Թէրևեան իշխա-
նական տուն մը, կը մըցեր անուց նետ պահի համար։ Այս
մըցակցութիւնը վերջացաւ շուրջ 2160 թուականին, Թէրևի
չափանականութեան Մեծաւնիւց 13 փարատները դարձաւ Թէրև-
եան նոր միապետութեան իրենց զորքը։ Ան ընդունեց սեպտե-
տեմբեր անուցը, այսինքն զերկու երկիրները միացնողը
Երկու դարի անիշխանութեան, առատական պատակաւ-
մէն կարծի ան մէկ իշխանութեան տակ հասարակ ամբողջ
կարգադրութիւն։ XII-րդ հարատեթեան փարատները վերաշի-
նազ, նորոգողներ էին։ Այդ հարատեթիւնը մի քանի նշա-
նաւոր, առաջնորդար զմէքը տուաւ, Ամեմեմեմեմ I-ին (2000
1981), Ամեմեմեմ I (1981-1936), Ամեմեմեմեմ II (1936-
1904), Ամեմեմեմ II (1904-1888), Ամեմեմեմ III (1888-
1850), Ամեմեմեմ III (1850-1801), ապա Ամեմեմեմ IV
(1801-1792)։ Անուց պատակութիւնը մեզ չառ թանձր է։
Այս փարատները, ըստըն այ մեծ կարգադրութեան անը,
ուղիւն նախ և շինարարական հարաւններով անուց ամբողջ
զիւ էին։ Մեծաւնիւց 13-րդ X I-րդ հարատեթեան վերջին

Քաղաքներն էր։ Անոր յաջորդները՝ թէրև, Թէրևեան թագու-
մաւ՝ հասարակական կարգադր, առաջի իրենց,
Տեղացի նետ ըլլալու համար։

ՆՈՐ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ԲՆՈՅԹ.— Եզրպատար անուցը էր
քաղաքաւոր և անիշխանութեան երկար շրջան մը, ուր
անիւ էր էր երկու դար։ Այս մամանական վերջին կեղտոնական
իշխանութեան անիշխանութիւնը ինկեր էր, երկիրը ազատ-
տարեր, աւերուեր էր, զրանցքները քանդուեր էին։ Պէտք
էր ինարարական հակա յախառանց կատարելու Երկարատե-
ալի անիշխանութեան նետը վերականգնուած միապետու-
թիւնը նախկինը՝ Մեծֆրանսիական շրջանինը ըլլալու չէր կրնար։
Մեծֆրանսիական միապետութիւնը կատարուած էր կրնի, դա-
նազան ձեւերու և արտունութիւններու վրայ։ Միապետական
շեղափոխութիւնը, ընկերային շարժումները յազարներ էին
ոչ միայն դասաչին շարաքերութիւնները, այլ և միապետը։
Ազատարքութիւն հասարակութեան վարիչ իրաւերը՝ այ-
նարիկ և կողմնոր առատարները, անուց նետ նախ խո-
նարի իրաւերը։ Անարկաւորութեան նոր պետութեան մէջ
փարատները կ'ընդունին, որովհետեւ անուց կը թագաւոր-
ընին թարգմար որևէքներու անուցը։ Թէրևեան փարատ-
ները զանազան կը դարձնեն իրենց որդիները իրեն
նախազգացութիւն իրենց մակէն նետը ինկերից հակազի-
տական շարժումներու։ Նամարքոնները կը ճանչնային փա-
րատներ իշխանութիւնը, անուց նամար մէջ թագաւորի
զորականներն էին, պաշտանները, անուց իրենց հե-
մուտներու մէջ մառ կ'ուղարկէին շարքայական տունը։
Իրենց բանակներն այ կը միանային արքայական բանակին։
Տեղական այդ իշխանները թագաւորի նետ միացած կ'եր-
թային կոտելու արտաքին թշնամիին զմէ։ Այդ ըստըն
փոխարէն փարատներն այ կը ճանչնայ անուց ժողովական
իրաւունքները նոր և պաշտաններու վերաբերմամբ։ Մի-
այն անուց միշտ պիտի հասարակութիւն փարատներ կ'ընեն,
իրենց պաշտաններու մէջ։

ՍԱՋԱՆԱԼՈՐՈՒԹԻՒՆ.— Կը կարգադրուէր նաև վարչու-

Քիչն էր շարունակել վեհապետին նորին իշխանութեան զհեկարն էր։ Բայց նոր, փոխուած պայմաններու մէջ աւելի զարեւր նոր իմաստ կ'ըստանար։ Կաթի ղլլալ, բոնած ե ժամանակի մէկ գրուեցան մէկ, չի նստած կեր ղլլալ մեղմ, ալլ աւուր, ուժեղ։ Կր նստակէ հսկիլ, որ աւեհն ժամի իր իրաւունքը ստանայ։ Երբեմ մի յիւր արգաւորիսը, որուն օրհնակները դուք գիտես։ Մեծ վեղերէն և բոլոր պաշտօնեաներէն կանխապէս գիտակցութիւն կը պատանջուէր, որ ան պէտք է սերմանէր արգաւորութիւն, Կակէր արգաւորութեան գործադրութեան վրայ։

Մեծ վեղերը ներքին և արտաքին քաղաքականութեան վարիչն է։ Եւս մայրաքաղաքի կառավարիչը։ Փարսունի մաս կազմուած է այնքան աստեանքն, մեծ տնտեսակարգ պատասխանական ստեղծներ, որանց կը նախագահէր մեծ վեղերը։ Կն կը կոչուէր Կառավարիչ ամբողջ երկրի՝ նիւսիս և նարախ։ Ըմենէն կարեւորը ելեւմտական վարչութեան կարգաւարուին էր։ այդ պոքեր կը զիկավարէին նրկու աւան գանձապահներ, մեծ վեղերի անմիջական նկատմանը սակա։ Տարբերը և ամեն տեսակ եկամտատնայր կը նախարէին միմեքաներով։ Իրաւաւորչի շրջան, կուտար ախ։ ինչ որ կը մշակէր երկրի բոլոր մասերը ունէին պետական շտեմարաններ, որ կը նախարէր բնագործը։ Պետական ծառայութեան մէջ էին նախարար զարեւուր, որոնք կը զուգակարգէին շտեմարաններու, պահեստներու նշանուտքը։ Կը զուգակարգէին նշնպէս արտաքին տնտեսութեան ստացուած նկատուտք, ինչպէս և պետութեան և թագաւորին նախարար կայթալիւտող շինանիւթերը՝ քաղաք, քարը, մետաղները։ Արքայական, պետական հողերուն վրայ կ'աշխատէին տասնետկ նախարար բանաւորներ։ ասոնք կուտարուներու՝ տանարներու, բուրգերու, գաճաքաններու վրայ կ'աշխատէին, նախարարներ կը չիմէին, իրանցքներ կը բուսային, ամրութիւններ կը կառուցանէին։ Ղարպաւուրը և որհետարները նաւեր և նաւակներ կը չիմէին թէ նեղուր վրայ երթեակեղու, թէ ծովերու վրայ նաւար-

կիրու։ Պաշտօնեաներն ու բանուորները կը վարձաւորուէին միմեքաներով և երկրի տրաւորութիւններով։

Ամբողջ երկրին մէջ պարբերաբար միմեքաներէն կը կատարուէր նոյն ուկիւր և շարական նարարութեան։ Աւար կամապատասխան ոչ կը նախարէին ստրպարը։ Նախարարութեան բոլոր խաւերը գարեկալ նարկի նեթակայ էին։ Պետական պաշտօնեաները կը մտնէին տեղական իշխաններու կառուանները և պետութեան բաժինը կը գամնէին։ Թագաւորը նստերու մէջ կը շինէր տանարներ, կը նշանակէր քարտներ, զարեւուր, կ'ապահովէր անոնց նիւթակներ։ Այդ տանարներու մէջ կ'ապրէին ոչ թէ տեղական իշխաններու, այլ փարսունին նախարար իմէն շատը միայն կը շինուէին նախարարաներու և տեղական կառավարիչներու անտնները։ Նստերու և նստար գաւառներու մէջ կատարուող զեպքերը կը շինատակուէին ոչ թէ տեղական կառավարիչներու անուան ժամանակաւարութեամբ, այլ փարսունի անուան նետ կապակցուած։ Եւրդ ԽԿՈ թուակներն անիշխանութեան շրջանն արգէն անցեր էր և եզրիպատակուն նախարարութիւնը թեւկոխէր էր իրագործութեան և բարգաւաճման նոր շրջան մը։

ԿԿՈՆԱՎՈՆ ԵՍԿԱՆՐԱՆԻՄ. - Պաղատական վարչական այս յեղաշրջման նետ տեղի կ'աւեանար կրտնական և ընկերային յեղափոխութիւն։ Մեծֆրանսէ միապետութեան շրջանին Օգիտիսեան իշխանութիւնը ստանալը միայն փարսունի արտանսութիւնն էր, ինչպէս ու արարչութիւնները կը գործադրուէին միայն անոր վրայ և անոր նախարար։ Մեզն յետոյ ան կը միանար աստուծներուն և կը դասուէր անտններու շարքը։ Ան անոտ արտանսը իմէն կը Մեծֆրանսէ միապետութեան անկումով նստէրու աներէրը, բարձր պաշտօնեաները, սոսիթիները՝ քաղաքական իշխանութիւն մեզ անցեղէ յետոյ՝ տիրացան նաև իշխանութեան իշխանութիւնը անտններու արտանսութեան։ Անոնք տեղական տասնետներու քարտերը զարմանէ իրենց մեքը կեցրտնաքաղքին արխարիկի և նոպեար

իշխանութիւնը: Կը թաշուէին Օգիտիսեան Յէսերով և կը միանային Սոցիալիստի և միւս աստուածներուն: Անոնց դամբարաններու քով, որ աւելի մեծ էր և ընդարձակ քան առաջ, տեղ կը գտնէին իրենց ազգականները. քարեկաններու Անճառութեան շնորհը անոնց աչ կը քայտուէր: Այսպէս՝ անճառութիւնը կը դռնուր քարեր դասի մեծաշնորհքու: Ան այս աշխարհի մէջ աւժի, իշխանութեան տէրն էր, և միամտամեակի հ'ապրեղէր իրեն համար յաւիտեանկան փնտնելի մէջ եռնել զիրքը և տեղը: Այս տրդէն աշխարհիկ աւատակրներու յարթանակն էր փարաւններու տուածնաշնորհուններուն վրայ:

ԿՈՆԱՐԸ ԿԱՒԱՐՈՒ ԲԵՂԱՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆԸ.— Բայց ընկերային-կրօնական գարգացումը հոս կա՞ք չտու: Խոնարհ խաւերն աչ ուղտագրուեցան: Անոնք ոչ կրօնական արտօնութիւններու տէր գործանէ: Եւ այդ բանց անոնք ձեռք ձգեցին կոթող: Ըստ հաւանական է, որ թէրէի փարաւնները քարեր դասի նամորքաներու և քրոներու զէմ պայքարելու ատեն յեկեւած ըլլալին խոնարհ խաւերու՝ վաճառականներու, որհետաւորներու, ստորին պաշտօնեաներու, զիւղացիներու վրայ: անոնք դարձան մողովրդական փարաւններ, և զիջեցին շնորհել կրօնական իրաւունքներ և ընկերային ազատութիւններ խոնարհ խաւերուն: Հիմա քոյրը, փարաւնէն սկսած մինչև ամենէն յետին եզրագագին կը յայտարարուին իրենց մեծն ետքը սարդաւազուած եւ անմահացած Օգիտիսի ԵՅՈՒՍԻՆ: Բոլոր գերեզմանակրթողները նոյն բանանէն ունին. աստուածները իրենց քոյր նեանաղներին՝ անճառութեան սրմանանաչու համար նոյն պանանիներ փ'ընեն: Օգիտիսեան Յէսերն այժմ քոյրի վրայ կը գործադրուին: Մարմնի մաքրումը, մաքրագումը, կախարդական միջոցներով անոր շարժում, կեանք տալը նիմա քայտին մատչելի է, պայմանով, որ մէկն ըլլայ իր կրօնական և ազատ: Հասարակութեան մէկ զգալի խաւը՝ ստրուկներն ու քրոները այս իրաւունքներէն զուրկ են: Այս մեկով Մեմփիսեան միապետութեան վերջին շրջ-

ժամի անիշխանութիւնը և յեղաշրջումները ստեղծեցին կրօնական ազատութիւն և հասարակութիւն: Այսպէս զատ, արտօնութիւններ, աստուածներու առաջ քայտը հասարակ է նոյն իրաւունքներու տէր:

ՀԱՍՈՒՆՆԵՆԵՐՈՒ.— Օգիտիսի գաւառաւորն քոյրը եւթմիայն է, փարաւնէն սկսած մինչև ամենէն խոնարհ եզրագագին: Օգիտիսը՝ իրեն փարաւորն զատուր կը պանանելէ քարայրական կատարեցութիւն: Անճառութիւնը վարձուարութիւն է այս աշխարհի մէջ քարայրական պատուերներու համանոյն պարտներուն: Իսկ կատարեցութիւնը չի կատարիր դասի, դիրքի, պաշտօնի հետ: Այս տեսակէտը կը յեղաշրջէ հասարակական շարտերութիւնը. քոյրի համար բաց են պետական պաշտօնները, քարեր դիրքի հասնիլը, կրօնական և քաղաքական մարզի մէջ տեղ գրաւելը: Արժէք կ'ըստանան ոչ թէ ծագումը, այլ ընդունակութիւնը, քարայրական կեցուածքը, անճառական աստղիտութիւնները: Մեծկտայ փարաւնը իր տղան կը թելագրէ՝ ԵՃԱՐԵՐՈՒՄԻՆ մի ղնե ազնուականի զակի՞ն եւ խոնարհ ծագում ունեցողի՞ն մէկ: ԸՅՂՈՒՆԷ՝ եւ ձատայութեանը միջ բօլորին, ըստ իրենց ընդունակութեան:

Դասերն ու պատագրուած են, անոնք այժեւս փարաւնէնը չեն, պետութեանը չեն: Բմանց ազատագրումն է, թէպէտ հաշ չունին. բայց իրեն պատ մարզիկ կը վարձեն նոզը: Անոնք մեծ մասամբ տեղաւորուած են նոզի վրայ, կրնան կտակել, բամենչ իրենց դաւախներուն մէջ, պայմանով որ Կողտարիսի հանգիւղ կատարեն իրենց պարտականութիւնը: Արհեստագրներն աչ ազատագրուած են. անոնք այժեւս փարաւնի կայուններու կողմ տանարներու հետ կապուած չեն, անին իրենց արհեստանոցները, կ'աշխատին, կ'արտայրեն ազատ շակարի համար:

Այս քոյրը, ինարկէ՛ վերջ չի տուա անտեսական անհասարակութեան, զուսկարգութեան: Կային և ձեռքին աշխարհիկ և նոզեր խոչար կայունանարիւթիւնը, կային ստրուկներ որոնք ընչապարկներու շտա մեծ թիւ մը կը

կազմվելու և մեծին բարձր կանգնած է փարսուներ, որ արդարութեան պահապանն է, որից բխում է բարեպաշտութիւնը։ Այս բարեպաշտութեան պարտադրութիւններ աւելու ևն Երգիպատի բարգաւաճման խորհրդանշանն է, և կը պահէ իր կուսակցը աստուածներու հետ, բայց մէկ աստիճան վար է աստուածներէն, աւելի մտեցած է մարդոց, մարդկայնացած է։

ՔԱՆԱԿԱՆՆԵՐ — Այս ուսման վարձարժեքները կը շարունակեն Մեծֆրանսեան միակնիներու արտաքին քաղաքականութիւնը։ Գլխաւորը՝ Երգիպատի սահմաններու պաշտպանութիւնն էր։ Ասոր համար պէտք է ունենայ մեծ բանակ։ Եւստի բանակները թագաւորի հրամանատարութեան տակ կը դրոյին։ Անոնք պատերազմի մասնակի նամարքաններու գլխաւորութեամբ կ'երթային միակնի թագաւորական բանակին։ Այս արդէն տեսակ մը ազգային բանակ կը գտնուայ, բայց կնաւաւատական կեանքով։ Ասոր վրայ կուգայ աւելեացող վարձարժեքները, որ կազմուած է շրջապատներէն, նախապես ներքին, ապա արտաքին, որոնք զինուորներ են, փարսուների բանակներուն մէջ։ Ասոնց մեծ մասը սեղանորուած են սահմաններու վրայ։

Հարաւային շրջանին մէջ, փարսուների բանակները հասան մինչև Երբոսոյ սահմանքը, աւելի մեծ շափով կազմակերպուեցաւ։ Նախկին բարեպաշտութիւնը, որուն զլուխը Եւանկուստիան գիւտարական լիազոր մը։

Այս շրջանին մէջ Երգիպատը ներթափանց շահեր ունէր։ Նախապէս և հարաւորեալներու կրկններէն աւել կ'ըստանար փողակը, ոսկի, կնիզակներ, կտրուկներ, սարսկներ։ Նախապէս վարձով Երգիպատցիք կը մտնեային կարմիր ծովուն և հանկէ ոչ միայն կէտի հարաւորեալներու ու պրնիներուն կը ծանօթանային։ Հարաւոր սահմանական պէտք կը պահէին։ Նախապէսներու, իսկ նախ շարժականներուն զէմը Ամենապատիւ Լ քանի մը անգամ արշաւեց հարաւ։ Ընդհանր նախապական ուսմանը Սիմուսեա Լ յաջիկեց սեւամորթներու զայն։

Եւանկուստիան և Երգիպատի սահմանները հասցուց երկրորդ սահմանքին այն կողմը։ Հոն բարձրացուց յաջիկական կոթող մը և շինեց միայնութիւններ։ Սիմուսեա Լ Լ արդիւնք սեւամարթներուն մուտքը Երգիպատ քաղաքի այն պատուային երանասուններ կը փոխադրեն։ Երաւուտ վարձարժեքն մէջ երգիպատական աստուածներու համար տանարներ կտանուցին, անոնց պաշտամունքը պարտադիր դարձուցին սեղաններու համար։ Ըստին և շարժերէն յետոյ կուգային վանատափաններ, արհեստագործներ, նոր գրաւուած մարզերու մէջ հաստատուելու։

ԱՄԻՍԿԱՆ ԵՎ ԵՎԵՍ — Հոս փարսուները կը ջանային կանգնել սահմանի թափանցումները, որ սպասնալից շարժերու էին հասած։ Սահմանները միշտ արշաւողներ չէին, երբեմն, և շատ յաճախ, խաղաղ քաղաքականներ էին։ Եւանկուստի սահման անպարտով շարժութիւնն մղուած կը մտնէին Երգիպատ այնպէս զանեցաւ, ապրուստի միջոց արտադրու։ Անոնք կուգային իրենց կին, ու երեխայով և սահմանապարտներուն նուէրներ կը բերէին։

Երգիպատի ազգայնութիւնը կ'ըրգիպատուէր Փրնիկէի մէջ։ Բիրչոսը երգիպատական մշակութի կեդրոնն էր, ինչ կանցներ էին երգիպատական աստուածներուն նուիրուած արանար, ինչ կար երգիպատական պարտի մը։ Երգիպատցիք կենդանի ինքնակազմութեան մէջ էին կրկնապարտ, կրկնապարտ, կրկնապարտ ինչ։ Այս վարձարժեքն մէջ, պեղումներու միջոցով պահուած են երգիպատական արեւաստի և արեւաստի ապտուստուական աստիականներ։ Ատեւաստը կուգար է Փաքը Ասխան, Երգիպատ, Փրնիկէն և Երգիպատը իրարու հետ։ Եւանկուստիան է որ այդ միացման կապը և միջնորդները հզատ ընկան Փրնիկէական վանականները։

Երգիպատցիք քանի մը գարն իզեր հաստատուել էին Սիմուսի մէջ և կը շարժարժէին անոր պրնիկէականները։ Երգիպատ փարսուները աւելի մեծ շափով կազմակերպեցին այդ համաժողովները։ Այս ևնով Միջնորդականութիւնը սահմանի սահմանը մտաւ Երգիպատի սահմանական և քաղաքական ազգայնութեանց շրջանակի մէջ։ Կարմիր ծովէն

ձգիպատական նաւերը կը հասնէին մինչեւ Մամայի, որ կը հոչուէր Պոլսի: Ընդհատական նաւերը կ'երեւային Միջերկրականի ջրերուն վրայ: անուշ կը մրցէին Փիւնիկեան նաւերու հետ, թէպէտ այնքան հեռուոր ուղիներ չէին կտրեր որքան անկի ուշ փրկելիական նաւերը: Անոնք քուշուորուած կ'ըլլային Աֆրիկեան թարթիթներով, ինչ կրէտէին, հիպրոսէն, կը փոխադրէին Ընդհատական նաւերէն, ընտիր և պոնաւոր, ու զարդարան կաւանօթներ, զէնքեր և զարդեր:

Պարագուսթեան մէջ փարաւորներն իրենց հիպերը կը նուիրին հանրային շինարարութեան: Ամենեմե III Նեղոսի վրայ հիմնեց ջրաշափ, որ քոյց կուտար ջուրի աստիճանական թարթիթագումր: Ան շինել տուաւ նաև մէկ մեծ ջրամբար, տրուստական լիւ մը, Մեոսիս, որ Նեղոսի հետ միասին էր ջրանցքներով: Հեղեղումի ժամանակ, զետի յանկեալ ջուրը կը հասնէին ատոր մէջ, ինչ յետոյ յիմէն ջրանցքներով ջուրը կը տանէին ամեն փողով, զայտերը ջրելու: Այդ շինի մօտին նոյն փարաւորը շինել տուաւ մեծ պալատ մը, որ յոյները հոչեցին «Լաբիրիթթոս»:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՀՆԴԵՒՐԱՊԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

ՄԱՐԿԱՆՈՐ ԱՐՈՒՍԵԼԻՔԸ ՀՆԴԵՒՐԱՊԱՆՈՒՐՆԵՐԸ ԱՐԵՎԱՆ —
 ԻՐնչեւ երբորդ հազարամեակի վերջերը Միջերկրի Լիւանիայի պատմութեան մէջ տուրքակալ զոր կը խաղան անմասկան ժողովուրդները: Ընդհատական պարսկական են իրենց բնական ասեմաներու մէջ, Նեղոսի արեւելք, կը գրուեն Միւսյի թերակղզին, տաւառը կ'ընեն իրարմի և կ'իպրոսի հետ: Երկրպագական նաւահազարներ զեռ շէրակներ: Ինքն իր մէջ ամփոփուած՝ մշակութային կեանք վերելք կը կատարէր, շատ թիւ ռոզեդու իրեններ կրկնով զուրմի աշխարհէն: Պատմական շէրակներ և թաղաքակրթական զարդարումը կեդրոնացած էր անապատային գոտիին մէջ, որու ամբողջ տարածութեան վրայ կը թնայէին միայն անմական ժողովուրդներ: Անոնցմէ ոմանց նստակեանք էին, զարգացուցեր էին անտեսութիւն, պետութիւն, անցեր էին նուանութիւն: Իւրիշներ տալիստաններու և անապատներու մէջ շարունակ շարժման մէջ էին, կը կըտրէին հազարաւոր թիւմեր տարածութիւն, կ'որոնէին տրուստիկներ իրենց նստելու համար և հայրենիք իրենց համար: Իրնչեւ երբորդ հազարամեակի վարձանը արեւելքի պատմութիւնը սոյս վաշկատուն, շարունակ անապատաւոր թեղերու նստակեանք զարմարու, և հետո մը հոգի վրայ հաստատուելու պատմութիւնն է:

Հիւնարային գօտին քաներ էին իրեր-տարիականց կամ անլիար-
 ցիկ ժողովուրդները, ասանք շարունակ հարուս կ'իջնէին՝
 զէրգ-ումնոց կիսայուանիւ երկու թեւերուն տիրանալու: Կա-
 մարս: Ընանք սեմականներէն շատ առաջ հաստատուած էին
 Հիւսիսային Բիջուգետքի, Բիւրիոյ, Պարզաստիւնի մէջ, ուր
 սկսան երկրագործ դատնալ: Բիջուգետքի հարուսային մա-
 սին մէջ զարդացու սուսկրական բարձր քաղաքակրթու-
 թիւնը: Այս քաղաքակրթութեան մշակողը փոքր-ասիական
 ժողովուրդ մըն էր: Մայր ազիսնիկներու մեծ գանդուածք
 մնաց յեանային գօտիի մէջ՝ ցրուած Փոքր Ասիայէն — Հա-
 յաստանի վրայով — իրանի բարձրաւնոցակին վրայ: Ա-
 սանք են, որ բամբուկեցան՝ նստիւալ, տարւեիկներու, խու-
 րիկներու և ստեղծեցին յեանային գօտիի մշակոյթը և քա-
 ղաքական պատմութիւնը: Անուպատային գօտիին մէջ ու-
 նոնք կեանքային՝ ենթարկուեցան սնմանսօսներու արշա-
 ւանքին և ամեն տեղ ձուլուեցան անոնց հետ: Քսանի մէջ
 անոնք միասնացան Գաննացիներուն և Հրեաներու
 հետ՝ ազգեղով անոնց փոքրեակուն կողմին վրայ: Հիւսի-
 սային Բիջուգետքի և Ասորեստանի մէջ անոնք կազմու-
 ըցին սուսական ժողովրդի մարդարանական կազմը, Յու-
 վափնեայ վայրերուն մէջ անոնք միաձուլուեցան Վիւնիկե-
 ցիկներու և Արամեայիկներու հետ: Զարուր կուտարուեցու-
 թ նպաստ սեմականներու, որոնք անուպատային գօտիի մէջ
 թիւով աւելի գերազանց էին:

Տարածել հարուս փոքր ասիական ժողովուրդները
 միայն գաղութներ էին, փոքրամասնութիւն՝ սեմական մե-
 ծամասնութեան մէջ: Բրայն Ամանուսի և Տուրոսի հովիտ-
 ներու մէջ՝ փոքր-ասիական աշխարհին մերձ՝ անոնք թի-
 ւով շատ էին և ինչ ալ ստեղծեցին ինքնուրոյն քաղաքա-
 կըրթութիւն և պետական կեանք: Ազգանիկներու և փոքր-
 ասիական ժողովուրդներու նախնական պատմութիւնը մեզի
 շատ քիչ յայտնի է, միայն Հնդեւրոպացիներու հանդէս
 գալով՝ մեծ շարժման մէջ կը մտնէ փոքր ասիական աշ-
 խարհը և քաղաքական ու քաղաքակրթական տեսակէտէն
 կը կուտուի նշխարաբ և սեմական աշխարհին հետ:

ՀՆԴԵՎՈՒՐՈՅՈՅՆԵՐԸ.- Երբորդ հազարամեակի կէսե-
 րուն՝ Հնդեւրոպացիները կ'երեւան Բերձուսը Արեւելքի՝
 Բիջուգետքի արեւելեան աւազանի շրջանին մէջ: Ղանս
 ղաղարէն անոնք կը միարժեք յեանային գօտիէն ներս, կը
 կեդրոնանան մասամբ Փոքր Ասիոյ, մասամբ Հայաստանի և
 Հիւսիսային Բիջուգետքի մէջ: Տարածուան և Ապրուսեան
 յեանային մէջ ամրանալով, անոնք սեմական վասնզի աւել
 կը պահեն Բիջուգետքի սեմական քաղաքակրթ աշխարհը:
 Անոնք կերակրին ուժեղ զինուորական պետութիւններ,
 որոնք որոշ մամանակաշրջանի համար հանքերացան արեւ-
 ելքի քաղաքական յարաբերութեանը: Թուրքացիին
 Ազիպտան ու սեմական պետութիւնները և ի վերջոյ հու-
 դար հինգ հարիւր տարուայ մըցումէ մը շտապ Բերձուսը
 Արեւելքի մէջ առաջնութիւնը վերապահեցին Հնդեւրոպա-
 ցի ժողովուրդներուն:

ՀՆԴԵՎՈՒՐՈՅՈՅՆԵՐԸ ԱՃԱՆԱՅՈՒՄԸ.- Տեսանք, որ ըն-
 դարձակ ասիաստանային գօտի մը կը մտնէր Գանուրէն,
 Սիս Թոփի Հիւսիսային արեւելքի մինչեւ կասպից Թով, Առ-
 կու գետը և Արաւիան յեաները: Այս գօտին այժմեան հա-
 բուսային ինչուստանի շարժման ալ ղալապատար կը կազ-
 մէր: Ան միասնացող հարթութիւն մըն է, առանց ընդմիջող
 բարձունքների: Ինչուրու: Ինչուրուր կը գանալին
 սահմաններու վրայ, ինչպէս կարպատեան, հովհանեսան և
 Արաւիան յեանայիկները և Ղրիմի յեաները: Հար՝ այս
 ընդարձակ հարթութեանց մէջ նախապատմական շրջանին
 կ'ապրէին հովիտ, վաչկաուս ժողովուրդներ, որոնք երբեմն
 հսկայ գանդուածներով կը լքէին իրենց արտապայրերը և
 կը գաղթէին ամեն ուղղութեամբ: Այստեղ ապրող ժողո-
 վուրդները ազգութեանկան-ցեղական նշանութիւն չէին ներ-
 կայացներ, սկզբին իվեր ընտելութիւնը խառն էր, բայց
 գերակշռողը երկարադաւաններն էին: Բարդարանական աշ-
 խարհը ունէր երկարաւան գլուխ, երբեմն մարթ, չիկա-
 սան մարդը, կապտասուն աչքեր, բարձրահասակ էր և
 նուրբ: Այս յատկութիւնները այժմ պահուած են Հնդեւրո-

պարհիներու այն հաստատմաներու մէջ, որոնք Սե Ծալի հրա-
 սխարհին արտերէն անցան Սերուպարի հիւսիս-արեւմտեան
 երկրները, հաստատուեցան Գալիլիկ ժողով շուրջը, Սկան-
 տինուտուն ինքնակազմի վրայ, իրականացան կողմերու
 մէջ Լեմնուրեք: ուր այս երկարապարտները հաստատուե-
 ցան և խառնուեցան այս կամ այն շարքի մեկուկուսակա-
 նետ, որոն հետևի անցով պարտի փոփոխութիւն կրեց անոնց
 քիզիքական մարտաբանական արագար: Մերմասոր Էրե-
 սեքի լեռնային գտնի մէջ անոնց խառնուեցան Փոքր-
 ասիական ժողովուրդներու հետ և յատ թան կորսնցուցին
 իրենց սկզբնական յատկանիշներէն: Միջերկրական շուրջը
 անոնք մտնուեցան Միջերկրականի մտնուութիւններու հետ,
 Միջերկրականի արեւելեան ասիանին մէջ, անոնք նոյնտեղան
 սեմական ժողովուրդներու հետ, մտնելով Հնդկաստան՝ եր-
 կարագրութիւն այս ցեղերը համաձայնեցան Ընտախ արիւն
 բարձր քաղաքակրթութիւն ստեղծած տեղացիներու հետ:
 Ըս որովհետեւ գաղթողները երբեմն թիւով քիչ էին տեղա-
 ցիներու բազմաամբար, ուստի նոյնանայով անոնց հետ
 մտնական ընթացքին կը կորսնցնէին իրենց զիջական
 մարմնական ընտրութիւն յատկանիշները: Եւսպէս եւ այժմ
 Հնդկները, հայերը, մասամբ պարսիկները:

ԼՍՐԱՒ.— Էյս մտնութիւններու աղբակցութիւնը որո-
 շելու համար կը մնայ մէկ ապակով, վաստակի յիշող՝ ա-
 նոնց իրարեւ Լեռնոց լեզուները շատ մտն են իրարու, ունին
 ընդհանուր արմատ բառեր, քերականական ձևեր, թէև
 բառապատկերներ արմատ բառեր, քերականական ձևեր, թէև
 բառապատկերներ արմատ բառեր, քերականական ձևեր, թէև
 Լեռնոց լեզուներու հետ մտնութիւնը հիմք գործած Հնդկ-
 Կարպական լեզուներու թեան ուսմունքին: Ըն կ'ուսու-
 ցան թէ Հնդկաստանէն մինչև Հիւսիս-Արեւմտեան Եւրոպա՝
 մտնական կողմին, 2500 թուերուն Քր. ա. տարածուել և
 ապրել են մտնութիւններ, որոնց լեզուները շատ մտն են
 իրարու, ունին ընդհանուր բառեր, քերականութիւնը Էյս
 առևտրներու հիման վրան գիտունները սկսան որոնել լե-
 զուներու մտնութեան հիմքերը և եկան այն եղանակա-

թու լեռն, որ մէկ նախնական մտնութիւն, քերականութեան
 վարդ, ձեռքն և աչքուտան ընդը նշեցու պակաս մտն-
 անութիւններու, և ապրել է մէկ հարեմիցի, անտեսանալով
 քիչ մէջ, իստեր և մէկ լեզուով, քերականութեան սկզբ:

Երկար ցիտական որոնումներէն ետքը այն հղբակա-
 ցութեան հասան, որ նոյնի լեզուներու քերականութեան
 հարեմիցի սկզբ և երան ընդը մէկ քիչ Հիւսիսային
 շրջանները, մեծ գետերու հարեմները, մինչև կարպատեան
 լեռները, մինչև Լեռնաստանի սահմանները: Էյսեւեյսիւն ան
 սկզբ և հետեւը մինչև Էյսայեան լեռները, Վալիս պարտ:
 հարաւէն կովկասեան լեռները, և Սե Ծալ:

Մտնութիւն, լեռները, գետերը արդեւ լին անոնց յա-
 ստակապատկերներ: Հաստատուելով նոյնի լեզուներու
 շատ աւելի ընդարձակ էր Էյս սահմաններու մէջ ապրող
 ժողովուրդը կը իստեր մէկ լեզուով, որ բաժնուած էր
 բազմաթիւ բարբառներու: Ինտական այս շարքաւորաց
 տարածանիշները կը պահէին լեզուի միութիւնը՝ հանդի-
 սումները դիւրին էին, չիտանները յաճախակի, յայտ
 և ընդհանուր այդ լեզուի մէջ կը մշակուէր բարբառներ,
 որոնք աւելի ու պիտի պարպտային դասնայա համար
 տարբեր մտնութիւններու լեզուներ երբ այս վերջիները
 կարողին մայր դանդաւածէն, հետանային և հաստատուէին
 նոր երկրներու մէջ:

ԷՆԿԵՐԱՅԻՆ ԻՐՈՆԹԻՆԸ.— Էնկերային ինչ կատուց-
 ուածք ունին նոյնի լեզուներու նախնականները իրենց
 անելաւայրի մէջ Էնոնք լեզուին իրենց հարեմիցի շուրջ
 2500 թուականներու: Էնչ այդ, անոնց կ'ապրէին տան-
 մարմ անոնց գլխաւոր կանգնած էին տանմանակները:
 Էյս մարդու ինտանութիւնէն էր այդ կանանց և երեխանե-
 րու վրայ: Ընտանին կը նշանակէր տէր ինտու: Հարա-
 կան իրարու լեռն էր որ կը կիրարկուէր ընդը նոյնի լեզու-
 կան ժողովուրդներու մէջ՝ այսինքն հայրն է կերպուր ըն-
 տանային, կինն է, որ իր ընտանիքին բաժնուելով կ'երթար
 ամուսնին մտն, երեխաները ամուսնին տոնմին և որ կը

պատկանէին: Տոնական այս կարգին մէջ, սրապարտ ցոյց առնող թառ դոյութիւն չունէր. անորի ուշ աստօր կամար կը պորձածուէր ժամրոցն թառը. որ կը նշանակէ՝ թէ շատ կփն ժամանակ քաղաքը միայն պաշտպանութեան վայր էր. ապաստանն նախնի անգիւրդարիները տնտեսապահներ էին. յատկապէս ճիարոյծներ: Անոր կը նպաստէին անասն- ման տափաստանները. կզը թունակիր էր, կոմր նոյնչափ ընդհանրացած էր, որքան եզը. անոր մատուցած կաթնե- ղէնը հիմքը կը կազմէր անունդի: Ձի հեծնէր, ճիարչաւը ննջերապական նախնիքներու ամենկէ սիրած գրազուկն էր. այդպէս էին նաև անոնց ժառանգները՝ յոյները, պար- որիկները. պարթեւները. հոյերը և սկիւթացիք, այդպէս են նաև նոյն տափաստաններու այսօրուան քնակիչները՝ զա- զակները: Հնդկերոցացիք ամենէն ատաջ բնիկ նուաճող- ներն էին: Ձին կը լծէին պարտազմական երկամիւս. կատ- օքնու: Ձին և ռազմատուրը յաւազոյն միջոցներն էին նոր ժողովուրդներ և աշխարհներ նուաճելու: Միջնդե անդե- ռապաղներու հրեւիսը՝ Արեւելոյ մէջ ձին չէին ճանչնար. կամ անորի ճիւղ, ձին անոնց ռազմական գործի և անասն- սանիթեան մէջ զեր չէր իրապարհ Թատուրի. զանդապաշարժ կատքերու կը յեղին էջր: Այս որ նանդիպէին էլը և ձին՝ քա- տանիս և երկունիս կատքերը՝ էջր և քատանիս ռազմական- քերը պարտութեան կը մատնուէին:

Իրենց հայրենիքին մէջ անգերոցացի նախածուգովոր- ցի փոքր մասը միայն սկսեւ էր հրկրազորութեամբ պա- ռապիչ: Ան կրկրորդական զեր կը կատարէր անոնց կեան- քի մէջ: Վայկատուն և անասնապան՝ անանք ծանօթ էին մետաղէ զէնքերու և գործիքներու: Դարբիններու. զինա- զորքներու գաս մը ստեղծուեալ էր անոնց մէջ: Հարեան երկրորդներէն՝ Պաշտաններէն, Միջին-Սեբապէն, կոմկասէն և արեւելքէն կ'ըստանային պղինձ: Մետաղներ յարքու կամար անոնք միշտ շարժման մէջ էին. կոմներ կը մղէ- ին մետաղաշատ շրջաններու տիրապետութեան կամար: Այդ ժամանակայրջանին մետաղը զիս ընդհանուր գործածու-

թեան մէջ չէր մտած. հարուազիւտ էր. զժուար ձեռք քերուող և սուղ արժէր:

Հնդկերոցացիներու նախանայրերը նոր քարէ դարը սու- րեղան միասին իրենց հարկերի մէջ շուրջ 3000 թուին: 2500—2200 թ. անցան մետաղներու գործածութեան: Իր- տէին կատանիներ պատրաստել. պանազան ձեւեր սուր, նաշիւն, դարգարիւն, դանական գոյներով ներկեր: Անոնք վրաններ ալ կը կրակէին: Դուրջ 2400 թուականին պղինձի գործածութեան նոր ծանօթացան. իսկ երկաթը ճանչան թէ իրենց հայրենիքին մէջ թէ անկէ թամուսելն յետոյ: Միտապէ վէրքերը անոնց յաջողութեան քանակներէն մէկն էր ձիին և ռազմական քերուան նոր գաղտնիքը:

ՀՈՒԿԻՍԸ. ՄՇԱԿԱՆԻՍԸ... Անոնց հոգեկան մշակոյթի ժառին մեծը շատ քիչ թան գիտենք. ճիւղները իր շուտ- տուններով անոնց պաշտամունքի սուսական էր. յանախ ան կը կոչուէր բնայր հրկիւս, որուն պապանեա պոյտիւն ունէր բնայր հրկիւս պապանայր: Անոյ շատ քաղաքա- ներու մաս թէն պարզ մեծութեան մէջ գոյութիւն պիտի ու- նենայրին ձեւեր, ազգիքներ, սրապարտիւրներ, զոհարե- րութիւններ, թուրք անոնց մասին մեծք թան յենք գիտենք: Վայկատուն կեանքը, սամամուսիւրէ վայրերու մէջ անասնան քնդարուները, մետաղներու համար մտած կոմները, մանաւանդ անոնց զաղթն նուաճումները կը նպատակին ներսական զէպրտու և այդ առթիւ զրոյցներու ըստեղ- ծումին: Կը յայտնաբերուին ժողովրդական երգիչներ. պատմողներ, աշուղ-գոսամներ. կը մշակուին վիպեր, թա- նաստեղծութիւններ: Բայց այս ամենէն մեզի քիչ թան ծանօթ է, որովհետեւ իրենց հայրենիքին մէջ անգերոցացի- ցիներու նախանայրերը զիր չունեցան: Այդ մարդին մէջ, ինչ որ անցիւ էր. ժողովրդական թանահիտութիւն էր: Միայն սկզբնական հայրենիքէն թամուսելն և իրենց նոր հայրենիքներու մէջ հաստատուելն յետոյ զանապան մի- յերէն շատերը կատուեցան և զիր ու գրականութիւն լու- տեղեցին:

ՀԻՊԵՐՏԵՆԻՅԱՆ ԳՆԱԳՐՈՒՄ — Հնդեւրոպացիներու պատկեր կ'ըսենք որ պղծակ դարի սկիզբներու, ԱՅՏԻ թուարկաներու Կայսրի պատկերներէն զոտարբար, մեծագոյն գիւտն էր, կը դատարարէր մեծագոյն շրջանները: Ինչպէս զի զիստը առաջ կը բերէր քաղաքական և անտեսական ինքնաշարժութեամբ Արտա մեծքը որ ինչպէս մեծագոյն, ա՛ն ոչ միայն հարստութեան տէր կը լիարժեք, այլև կը գտնուար նուազագոյն, ա՛նչ որ կ'ենթարկէր իրեն հասարակութեան միւս խաւերը: Ինչպէս զի զիստը կը նպաստէր հասարակութեան շարժառիւթներու և ինչպէս զի զիստը կը շրջապատէր իրեն զինուած և հասարակութեամբ մարտերով և ներքին պայտն անցած կ'երթնար նաւանմաններ, բնակար, նոր հարստութեան արդիւնքը: Ինչպէս զի զիստը կ'արձեւար, երկար շրջան մը — մեծագոյնը երկրներու, շնորհաբար ի ինչոյնք: Ինչպէս զիստը հասարակութեան առաջ կուգար սրհնարներու խաւ մը՝ զարթններ, որոնք մեծ շարք կը մտնէին: Եւ նոնք է, որ նոյն ճիւղներէն կը կուգին և կը կուգին մեծագոյն զարթններ և զենքեր և զենք է, որ կը ինչոյնք զարթններ, կրակը կը ծառայէին նոր բան մը ինչոյնք, հարցում, ձեռքերու համար և նախա զինքերու մէջ կուգին սեղի կ'ուտենար զարթններու, համար ամեն գիւց, ամեն հասարակութեան զարթն շունչը, սկստը էր մեծք բերից փոխարինելով, պերկուր մարտն աչ զարթններն ինչոյնք կը խոստումներն դաժնակն վարքեր, շրջաններ և կ'ըստարկէին սեղաններու:

Հնդեւրոպական արշաւանքները կը կատարուէին կայսրական պատերազմի անոյն Կայսրի պատերազմի կատարողներ, որոնք իրականին մէջ այլևս անմարտներ չեն այն անոյն վեր զարթնքով, անմարտն համարուի ինչոյնք ու զոյնք զոտարտ անպատկաններ: Ինչոյնք հասարակութեան բաժանի մը, լաւ, զինուած մարտից պատերն էին և կը գեղեցիկն արշաւանքը: Ինչ ոչ կ'արժանանան առիթ մեծ միտքներ՝ պատերազմներ և մարտիկ գաղտնի խոսքեր՝ զանազան ինչոյնքներու առաջնորդութեամբ և ք-

բնին կը միտնային, կը կատարէին առիթ մեծ միտքներ, ինչոյնքներէն մէկը կը գեղեցիկն ինչոյնք, նախաձեռններ կ'ընէր, կը կատարէր: Ինչոյնք առաջնորդութեամբ առաջնակն ինչոյնք զինուած, ներքին մարտիկ, ինչոյնք կ'ընէր ինչոյնք, ընտանիքով, որոնքներով կ'երթնային նոր, առիթ հասարակութեան ինչոյնք, մեծագոյն վարքեր, արտա-անպատկան, առիթ լաւ, բարեխառն կ'ընէր սեղանի վարքերը՝ ինչոյնքներն, կամ ոչ որ ինչ մը կ'անպատկան, ինչոյնք նա կը միտնէին զինուածութեան խոսքեր, որոնք առաջնակն և ներքին, արտաձեռններու ոչինչ և նախ միտնէր ինչոյնք զինուածութեան ոչինչ էր, ինչոյնք, որ ինչ զինքով չարից առաջնակն, առաջնակն արդիւնքով, հասարակութեամբ առաջնակն կը բարձրանար ինչոյնքներու շարքով և ինչ ոչինչ կը բարձրանէր նախ ինչոյնք հասարակութեամբ զինուած մարտից:

Պատերազմներու, զարթն մէջ կը մեծին նին տոնակն կան շարքներ և ինչոյնք, և առաջ կուգայ նոր հասարակութեան — ինչոյնք և մեծ, զինուած պատերազմներու արտաձեռններն էր որ կը մեծին, կը զոտարտ այս զինուած մարտիկ, կը զոտարտ երկրի անպատկան, նախ կը ինչոյնք ինչոյնք, երկրին ոչ ինչոյնք բաժաններու մէջ կը մտնէին անպատկան, անոնց նախկին ինչոյնք և կը ծառայէին ինչոյնք նախին:

ԿԻՆՔ ԿԻՊԻ ՀԻՆՈՒՄ ԸՈՒՆԻՍԻՏԵՔ — Եւր զարկ զարկ գերջնարու ճանար-հասարակն տաժնաւաններէն Հնդեւրոպացիներու մէջ մեծ զանգուած կ'անպատկան զինք ինչոյնք արտաձեռն կը զոտարտ Պաշտիկ ծովու երկրներ, ինչոյնք ինչոյնք Ինչոյնք և Ինչոյնք ինչոյնք հարստարին ինչոյնք տեղը, որոնք նոր էին մեծագոյն արտաձեռն էր: Հոս այն նոր միտնային մէջ կը մտնէին Պաշտիկ կամ Կիւնի-յական մարտիկներ, առաջ ամենէն լաւ և համարտարար մարտը պատկան են Հնդեւրոպացիներու ինչոյնք յասարակ նիւնքեր և ամենէն միջ ինչոյնք ինչոյնք:

Անոնք այս վարքերէն տարածութեան թրիտական կ'ը-

դիւնը, Հիւսիսային ծովի ափերը եզերող շրջանները: Իսկ անոնք շատ աւելի ուշ՝ անցան Ամերիկա և ուրիշ աշխարհ-նամասեր:

ՊԱԼԵՍՏԻՆԵՐՈՒ ՄԷԼ:— Հնդկերու պայտերու մէջ ուրիշ հաստած մնտաղէ ցարի սկիզբին կը մտնէ Պաշտանները: Աստուծոյ հաստած մը կ'աւելցուի արեւմուտք, կը մտնէ Թուրքիոյ քաղաքները: Իսկ միւս կողմը կ'իջնեն Պաշտաններու ամենէն հարստարին հայերը և կողմերը: Աստուծոյ կը պրահն Միջերկրականը իր մեղով կ'ընկալուի, ծովով, հարստաստ թեմաքա իշխանարաններ էին, մամանակաւ որպէս կ'ունեւ կ'անուէին ունէ անոյ ումանք կը հաստատուէին և կ'ընկալին յաստաց Երկրապարտներ, աշտարները կը պերպարէին զհասերու հովիտները, լեռնայանները և այն բոլոր վայրերը ուր կարելի էր անաստուգանա թիւեր միացնել երկրապարտաստ թեման: Աստուծոյ ցաղիք որչափ անքի լանջի շէր կ'երթու աշխարհայ թափանցումէ կ'ընթանային հանդրաստան աստ հանդրաստան մէջ մասը կը մնար պետերու շուքը, միւսը կը շարունակէր իր ուղին միւսն հասնելը բնական սանձանի մը՝ ծովուն: Այս պայտերուները յայտերու նախաձայններն էին: Աստուծոյ քաղաքի պերտով իմերից հաստատուեցան Աստուսաստանի մէջ, կողմերու վրայ և Փոքր Ասիոյ երկրորդին մասերուն մէջ: Այս շարունակը՝ ցաղիք նախաձայնները շէր շէր արտաբերու մէջ անպամէն, աշխարհաբար տարիներու լեռնայան:

ԴԵՊԻ ԱՐՄԵՆԻԱԿ, ԱՐՄԵՆԻԵ:— Հնդկերու պայտերու մէջ ուրիշ ցաղիքայնով զիմեց զէպի արեւելք, անոնք կ'որկան անցնելով և կ'աւելցնէ ծովի արեւելեան ափերով իջան հարստ: Ինչ որ թափանցան Աստուծոյ բունցին Արարեան լիճ, Երկու մեծ պետերու՝ Արարատի և Արարատի միջև լիճակ երկրները, ապա հարստ իջնալով հասան Հիւսիս-Գանջի ստորոտները, որ երկար մամանակ դարձան անկախորդ անունը համար: Այսանց արեւելք յաղթող հնդկերու պայտերը մշակելով իրենց կրօնական պայտերները, լեռնական շտակա թիւները, այլեւ շատ մը բաները, որով կը յա-

նապատին հնդկերու պայտերու արիչ հաստածներէն: Այս ճիւղը կը կոչուի արեւելեան Աստուծոյ մէջ մտնող շուքը 2000 թուականներու անցնելով Ինաստ պետը մտան այն երկրը, որ իրենց անունով պիտի կոչուէր Հնդկաստան: Հնդկերու ստորածուցան ու պրահնին Ինաստիան կ'ընկան հովիտները: Մէջ մասն աշխարհի ծովի հարստային ստիւքով զիմեց զէպի արեւմուտք, աստուծոյ է որ Փոքր-Ասիայի և Հարստաստի վրայով Եկոյ հնդկերու պայտերը անուստ միանալով հաստային պիտի կաղմէին արեւելեան երկու պատմական մտղովու շուքերը՝ Բարերը և Պարսկերը: Բայց արեւելեաներու մեծ ցաղուած մը կ'երկրորդացան Երանի արեւելքի մէջ և կ'աւելցնէ զհաստան կ'անուստով: Այս արեւելեաները ազգակից էին Պարսկերու և Բարերու, բայց քաղաքակրթութեամբ, աշխարհաբար, կենցաղով շատ հարկին: Անպատ անունով:

ԴԵՊԻ ԱՐՄԵՆԻԱԿ, ԱՐՄԵՆԻԱ:— Արարող հազարամեակի կ'ընկան Երանիային Փոքր-Ասիա մտան հնդկերու պայտերու մտղովու շուքերու արիչ: Գաղափարած մը Աստուսական արեւելեան թիւներու մէջ անուստ կը կոչուին Արարիներ: Անոնք անգամն շրթն թիւները՝ արեւելեաները, աստուծոյ մէջ մտնող շարտուցան զէպի Փոքր Ասիայի խորքերը, միւս մասն աշխարհ կ'ընկան կողմերը, ուր հաստարար կ'աւելին անունը քեղակից մտղովու շուքեր Արարատի պայտերու արիչ: ասէլի մեծ ցաղուածներ ու զղուստան Փոքր Ասիոյ խորքերը, աստուծոյ նկարագրին էին: Այսպէս կը կոչուին նկարագրային անունով: Աւելի ուշ, Փոքր Ասիոյ արեւելեանները ետքը, անունը կաշտեցան Հարստ: Այս անունով կը կոչուէր Փոքր-Ասիան ժողովուրդներն մէջը, ցոցը ստանէն ու թեղը Տիւրքիոյ անուր և անոր երկրին նկարները իրենց մէջ համաստեղին Հարստ: զեկամար ցաղը և անունը անունն աշխարհ իրենց վրայ:

ՀԵՎԵՆԻԱՅԻ ԱՐՄԵՆԻԱ:— Այս նկարագրերը 2000 թուականէն աստուծոյ երկուսն Փոքր Ասիայի մէջ, անցնելով նեղուցները: Աստուծոյ լեռնայան հնդկերու պայտերն էր: կը պատ-

կանէր անոր արեւմտեան յիւղին, ուրեմն նախէն ոչ սոց-
ցակից էին յոյներուն և յուսիկներուն Փոքր-Ասիական
մարտիւն յիւստանալ տնտէս կատարեցին կազմա-
կերպոյն, կատարողի, միացնողի և հասարակի տես:

ՄԻՏՏԵՆԻՆԵՐԸ. Եւրոյն-Հարիւրու հասարակական
բայց կովկասեան կիրճերէն Մերձասոր Արեւելք կը մտնեն
հեղեւորայիններու մէկ ուրիշ հասանք՝ Միսանիցները և՛ անոնք
արեւելեան հիւղին կը պատկանին - յեղումով մաս էին Մա-
րիտուն, Պարսկահերուն և Հնդկահերուն: Միտանիները մը-
տան կտրոքի և իրարքի կոჭիները, Ասորպատական ու Ասսա-
լոյ թաղան, հաստատուեցան Տարրոսի երկու շանգերուն և
կեցրածուցան Հիւսիսային Միջագետքի և հարուստին Հա-
ջաստանի մէջ: Անոնք քաղաքական կեդրոնը՝ մայրաքա-
ղաքը դարձաւ Ալաշուգանին, իսկուր դեռի արին: Միտա-
նիներու հետ կովկասեան կիրճերէն անցնելու ասան, անոնց
հետ կային նաև Պարսկահայկական զանդուածներ, որոնք
քառուկերով գրկեցին իրանի քարհրատանդակը:

Մար պարսկական այս հաստաներ հանդիպեցան Բրանի
արեւելքէն հկող իրենց լիգտակիցներուն և սոցակիցներուն
և յուսով միանալուերով կազմեց Մար և Պարսկի մարտ-
յուրդները և հաստատուեցաւ իր նոր հայրենիքին մէջ:
Իսկ Հնդկի քառուկերը գրկեցին զկախ արեւելք միանալու
համար իրենց լիգտակիցներուն որոնք մտեր էին Հընդ-
կաստան:

ԿԱՍԻՆԻՆԵՐԸ. Քաներայց դարէն սուսմ մէկ ուրիշ
մարտուրդ ոչ կը հաստատուի Ասորոյն լեռներու յան-
ջերուն, ասոնք Կասեանցներն են: Բազմաթիւ փորճեր կ'ը-
նէին Միջագետք իջնելու՝ անշուշտով իրենց թիկունք ան-
պատուած Միտանիներէն: Իզերից հասեանները XV ԻԻ-
րդ դարուն գրուեցին Միջագետքը, զնրջ տաին Համարա-
քի խարտութեան և սկիզբ դրին հասեաններու իշխանու-
թեան: Մենք ոչինչ գրեանք անոնց մասին, անոնցմէ չէ
մեացած ոչ յաւարմաններ, ոչ դիմաքանդակ, անոնք լե-
զան աչ մեջ ծանօթ չէ: Քանի մը քառեր մնացել են մի-

այն անականիւմ սուսմիւրական բաւարաններու մէջ: Արթու-
ներու և սոսուածներու անունները նշեց ըրտական են: Իրենց
գրխուստ ստուածը կը կոչուէր Ռուգու, որ շատ մտիկ էր
հեղեւորայական Բուզու անուան հասեանները
հեղեւորայական մարտումով փոքրաթիւ գեկալար խաւ մը
հզուտ են, ինչպէս էին Միտանիները, Հաիները, իսկ անոնց
հետեւող և անոնք հեթակայ զանգուածները լեռնարմակ
էկիւնիցներ էին, որոնց միացուցին, գրեցին, կազմակեր-
պեցին և առաջնորդեցին Տիգրիսի և Եփրատի կովքը և
այս կղիպտա՝ Հիւստաներու արմ:

Այսպէս 2500 2400 թուականներուն Մերձասոր Արե-
ւելքի մէջ տեղի կ'առնենար մարտուրդներու մեծ շարժում
մը, որ կը լեղաշրջէր գոյութիւն ունեցող ընկերային, սոց-
ցակարկան և քաղաքական կրտիկներ: Հնդկարայացիները
արեւմուտքէն, հիւսիսէն և արեւելքէն կը պաշարեն ան-
մական աշխարհը, կը կազմակերպեն Փոքր-Ասիական ծա-
գում ունեցող մարտուրդները և պատմութեան մէջ գոյ-
ծան ում կը դարձնեն իրենց սոցիոլոգո-թիկամք: Մերձա-
սոր Արեւելքի հետագայ դարերու պատմութիւնը այս հընթ
աարքերու պայքարն է Արեւելքի տիրակառութեան համար:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՊԱՅՔԱՐ ԱՐԵՒԵԼԷԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՀԻՒՔՍՈՍԱՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ
ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
1680—1680

ԷՆԳԵՐՈՎՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐՈՒ ՀԱՏԻՒՆԵՐԸ... ՏԻ-
ասեք, որ անշեքացաքիք XX-րդ դարէն սկսած շրջապա-
տեր էին սեմական ուղիարշոյր, գրաւեր էին լեռնային գո-
տին և հոնցէ ալ փորձեր կ'ընէին ցրաւելու և լեզասարկեր
կիսալուսնի երկու բերեցր՝ արտաքարկրկուական զտրինք
Մյս շարժումին հետեւանքով սեմական թափանցումը զկայի
լեռնային ցառին զարթեցաւ իշխանոյ ազխանիկ ժողո-
վարդներու վրայ և կարգակերպելով անոնց ուժերը, արի-
ական ժողովարդները հիւսիսէն և արեւելքէն կը ճնշէին
սեմականները և կը մղէին զկայի հարաւ։ Ասոնք ալ հա-
յաւ իջնելով, կը մտան Եգիպտոսի սահմաններէն և
իջերջն) մեծ զինուած ուժերով կը ցրաւեն և կը արիւս-
պետեն հոն դար մը ամբողջ։ Այս արշաւանքը պատմու-
թեան մէջ յայտնի է. ԷՀրւսոսներու արշաւանքն անտեսով։
Դիտենք, որ Արքայաւարեր կիսալուսնի ժողովարդները,
հասակեաց թէ վաշկատուն՝ շատ անգամ բարդեր էին Ե-
գիպտոսի դուռները իբրև վանառականներ, վարձկան զին-
ւորներ, աշխատանք սրահողներ և ապաստան շարժողներ։
Արեւելքի ժողովարդները յաւ ձանթ էին Եգիպտոսին,

անոր հարստութեան, ումին Դիանոթացանք թէ ինչպէս
փարաւանները ասիական վասնպէս զէմ կը կանգնէին սով-
րաքնեք, սահմանադար ղորքերու իբրև կանգնէլին, դա-
շինքներ կը կնքէին, ևրբեմն ալ կ'արգելէին սովաքներու
մուտքը Եգիպտոս։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՆԻՇՆԱՆՈՒԹԻՒՆԸ... ԱՄ-րդ հարստու-
թեանին շատը Եգիպտոսը նորէն մասնաւեցաւ անիշխանու-
թեան։ (1800—1880)։ Տասներեք և սասնչորորդ դարրու
սուսխիւանները 153 սարուայ մէջ վախուռն փարաւաններ
գաւ թարւրացաւ ցին։ սահման շատերը զոն գագին պարա-
սական դատարան իմանցր կեդրոնական իշխանութիւնը
թուրացաւ, թուրք ցար՝ հողատէր անտեսականութիւնը,
սոսալիականք պաշտօնեաները նորէն իշխանութիւնը սոսին
իրենց ձեռքը։ Այս բանը աւատական շարժում մըն էր։
Ինչպէս ցինքու սահմանում՝ փարաւանի իշխանութիւնը և
Բարդ ասատական այս շարժումը շարունակեցին խոնարհ
խաւերը։ Երկու պապիրուանը այս մասին յիշատակու-
թիւներ աւելն։ Վիագրատի մայրախոյւսը զգաւցին
մեկ ժամուայ մէջ։ ևրխա մարդիկ բռնեցին բազաւոր,
աբունիի մարդոց դուս բիմ բազաւոր ակնէր, Գ-
Պատգիններու սարսնելովն, ստանց մաւ ևրամ վաստա-
րարներ վեցուցին։ ևրպատարերը ունչապացին հար-
կուցին վանկարպիթը, բան մը, որ ցոյց կուտայ, այդ
շարժմանը րնկերային-տեսական շնորհք։ ևրխա ոչ իարկ
հասարակ կար, ոչ հարկ տուող։ Պետական պատճառներու ա-
ւարելին, ամբողջ Եգիպտոսի մէջ ինտմերը, զրանցքները
դանդեցին։ ևրանողրուտող ամբողջ էր, որ այս ձեռք վրէժ
կը յուժէր իշխանասրներէն, կուտ տեւատրերէն։ Այս շար-
ժումը վարական և քանակը սահմանապահ գինտարները
շէր նաղանցք իրենց պատրուէ, անոնց այբու ուժիկ
տուող զկար։ շատերն անտուջիլ յրկրին սահմանները և Ե-
կան միանալու ապաստաններուն։ ևրտեսական հարստէր
հարստանութէն շատերը ուղանու ելլան, շատերն ոչ վարան
ապաստան գտան հարեւան երկրներուն մէջ։ Այս Եգիպ-

տառի այս կացութենէն սպասեցան Ասիոյ տափաստաններուն և անապատներու մէջ հաւաքուած բարբառս և վաշխատուն ժողովուրդները:

ՀԼԿԻՈՒՄՈՒՄԻՆԻՐ. — Ըստնց մասին մենք չստ լին: տեղեկութիւն ունինք: Անոնց արշաւանքը կզկարտուի ուղղու թիւաժր մեկուսացած երեսոյթ ժր չէր. այդ սերտորէն կապուած էր ազգացրական և քաղաքական այն մեծ վերջնադրութեան հետ, որունչ տեղի ունեցան մեյրնաւոր Արեւելոյի մէջ Չինական թուականերէն սկսած: Ըրաւեկներու հիւսիսային միջագետքի գրասուժր: Աստեաններու հարկերի մէջ նաստատուելը, Հիւսիսային կզկարտու արշաւորքս առանք թողը միւսնայն շարման տարբեր երեւներն են:

Հիւստաներու ծագումը այնքան ալ պարզ չէ, բայց կը կարգուի նոյն բուսական մեծայնոյնած թափանցումին հետ: Ընծ հասանականութեան՝ արշաւորներու պատգուածները պէտք է հոյած ըլլային Փոքր-Ասիական ժողովուրդներ՝ Ասորերին, Բարբելեր, որոնց նոյն բուսականութիւնը զուրս ըրին իրենց ընտանոցներէն, և սեմախուներ, որոնց մէկ մասը տեսական շարման մէջ էր և ուրարեբարար կը շարնակէր Տեղագի մրայ աւարի նպատակով: Ըստ ստանց պարսկեր կանոնած էին հնոյն բուսական իշխաններ, հրամանատարներ: Ըստնք է որ կազմակերպողին, զինեցին և նիւարկեցին իրենց հրամանատարութեան սեմական-Փոքր Ասիական կոտորները և յիւսին կզկարտուի մրայ, որ ըստ շարմին թուարար էր ներքին ածիխանութեան պատմութեան թէ Հիւստաներու այս մեծ քանակներ իւրարարկ տ կարմ ունէր, ջոյց կուտայ անոնց թագաւորներու, ստանդորներու անուները: Աստեցնէ յանի մը հաստ սեմական են Հիւստաները կոտոր, պատերազմի մարտայ իստե մէկ զանգուած էին նոյն բուսական, արիական զկապուարութեանք: Անոնց առաւելութիւնը լաւ և նոր զինքնամզ զինուած ըլլայն էր: Պատերազմի մէջ սկսան գործանէ ճիւղեր, երկունիս ստանականութիւն: Բարբելեան արձանագրութեանց մէջ կը կոչուէր այնուային էջ: Թիւիս եր-

կանիս: Դազմակարգութեան կը չէին երկու ձիւ Ապու. Հիւստաները հեծեպարզ ունէին, որ նոր երեսոյթ էր Արեւելոյի զինուորական պատմութեան մէջ: Անոնց զինքներն ալ առաջապայքինէլ էին և երկուքէ:

ԱՆՈՒՄԻՆԻՐ. — Հիւստան անունը առաջ կը մեկնարանուէր որպէս՝ հոգիներու թագաւոր: աւելի ճիշդ կ'ըլլայ, եթէ մեկնեմք, Եւրասիաներու ճիշտ առումով: Անոնք՝ ըստ այս բացատրութեան, Ասիայի մակառարներն էին, իստանարած էին, հոյի, սեմական շարման մէջ: անոնց կեանքը եւրոպեան էր, անկարգ: Իշու պատրաստ էին շարմանոյն իրենց կուտու, կանանց, երկխաներու հետ, մէկ տեղէն միւսը:

ԱՊՈՒՄՈՒՄԻՆԻՐ. — Հիւստաները եզրկարտու նուանիցին զրեթէլ առանց կոտոր: Բայց տեղի ունեցաւ սուր և աւեր: Նուանումը կասարուեցաւ մտ 1680 թուականներու իսկ եզրկարտուէր զարս հանուեցան 1590 թուականներու շարքի: Իրենիս ստանք իշխանի: Եզրկարտուի մրայ կարգի սարքի մեկի ճանթի չէ նուանութեան հետ կապուած զկարտու պատմութեանք: Ինչիս ուն՝ Կորք զարս կէտեարուն Թուրքիս Է կը չիչէ ժամտարարի մասին, որ ընտրեցնց կզկարտու: Եւրասիաներու մասին, որոնք կը մերմէին Իսայի պաշտամունքը: Հիւստաները կեղրունացան Տեղագի արեւելքը, մայրաքաղաք զարեանցին Աւարիս: Նուանողները սասեմանարար երթարկուեցան կզրկարտու մակայքին: Հիւստան թագաւորները իւրայնոցին մարտուններու պաշտական արարողութիւնները, անոնց վարչութիւնը, կարգահաւաքման ճիւղերը և զիւանագրութիւնը: Հիւստաներէն շատերը մնայուն կերպով հաստատուեցան կզրկարտուի մէջ, զարեան երկրադործ, քաղաքարեակ և սամուանաւոր կզրկարտուներու հետ՝ իստեցան տեղական ընտանութեան մէջ: Նախկին շրջանի պաշտաններէն, զարեաներէն շատերը Հիւստան իշխանարներու մտ ծառայութեան մասին: Հիւստան թագաւորները կը կոչուեարթէին այդ զարեաները Առանց անոնց աջակցութեան չէին կրնար

կատարեցի Եղիապար, սուրբերը գունձի, դարասր ու բարդ վարչ-ւթննէն ոգոսիլ: Քայց եղիապարեան զեկեւմար ներէն շատերն աչ շտեցին Տեղաւն, իրենց կայաւածները և ապաստանեցան հարաւային Եղիապար, ուրից կը հետեւէին նուաճողներու ամեն քայլին:

ՀԻՒՔԱՍԱՆՈՒՄԻ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: — Եղիապար Հիւքատեաներու ընդարձակ պիտութեան մէկ մասն էր միայն: անոնց իշխանութեան տակ էր նաև Պաղեստինը, Ախւրխան, Ախուալի թերակղզին, Հիւսիսային Միջագետքը, այսինքն ամբողջ Արգասաքեր հիւսարունի արևմտեան թեղ: Ինչ նայն ժամանակ արեւելեան թևի վրայ կ'իջնէին Կասեանները: Հիւքատ չարժան զեկեւմարներուն ազգակիցները: Այս ձևով երկար դարերու քաղաքակրթական կեանքէն յետոյ ամբողջ Արհւելցի ինկաւ բարբարոս վաշկատուն ժողովուրդներու իշխանութեան տակ: այս բանը ժամանակ մը կասեղուք մշակութային և քաղաքական հոգեմոյթի քննութեցալը Կասեաններու տիրապետութեան տակ Բաքերնը կը դադրէր մեծ պետութիւն ըլլալէն: Կը մեկուսանար միջագետքային գործերէն: Իսկ Հիւքատներու իշխանութիւնը եզրիպարսի պատմութեան ամենէն մտայ շրջանն է: Անոնց Կասեաններու, Հիւքատներու իշխանութիւնը վաշկատուներու, թափառական Պեւելներու տիրապետութեան և երկրադարձ նստակեացներու միայն Անոնք իրենց կենցաղէն շատ բան չփոխեցին, մնացին նայն վաշկատունը կը կատարին որքան կարելի է շատ հայաստանի մեծ քերի և նստակեացներուն շանդորեկէ: Անեն ինչ հարկի տակ կը դնէին ամենէն դաժան ձևով կը շտապէին, գինութեան կ'ընէին ժողովուրդը: Անոնք կը տիրապետէին միայն շուրհի: Իրենց շուր հիւստած և շուր կայմակերպուած ըլլալէն Արհւելցի շտապակցութեան պիտար ուղիները կը պարէին իրենց ձեռքը: Անարիտի թաղաւորներուն կ'ենիարկուէին Պաղեստինի, Ախւրխոյ, Հիւսիսային Միջագետքի թաղաւորները, իշխանները Անարիտի թաղաւորներէն ու մեծնն նշանաւորներն են Ապուլի և Երան, ասանց իշխան

նաթիւնը կը տարածուէր մինչև Եփրատ Անոնց սրտէ և որ եղիապարեան մշակութիւնը բարացուցան Հիւքատներու կողմէ: Բայց միայն այն ինչ կը վերաբերէր վարչութեան, հարկուհարման գործին և պարասական կեանքի ներս:

ԱՊՍԱՍԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԱՅՈՍԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: Անոնք իւր եւ մնայուն կայ մը Հիւքատներու և Եղիապարեաներու մէջ շնատարակցան: Եղիապարեաններուն կը վերադարձը շատ կայուն այն, որ իշխողները կ'արեւմտեւելին, կը վերադարձին իրենց աստուածները: Կ'աւելին տաճարները, աստուածներու արձանները կը գրելին, տաճարական կայունները կը դրաւէին և քորները կ'ըստաննէին:

Հայաձայն մը սկսեւ էր եղիապարեան աստուածներու պէմ: որոնք մինչ աչ՝ ստիճ էին եղբ անոր մեծութեան: մշակութիւն, հարատւութեան և փրկութեան ու շանդորեկ վեանք յոյս էին ներշնչեր: Անոր միտարէն Հիւքատները իրենց աստուածներու՝ Ասուլի, իսկական Տեղալի որդատուները կը մտցնէին Եղիապար և շատ անգամ կը պատանովին, որ Եղիապարք շարունակ մասնաքանէին անոնց:

Ռեակտէ և որ եղիապարք շնատուէին այս կացութեան ներս Անոնց սուրմական և զեկեւմար դասը ապաստանեցաւ Հարաւային Եղիապար մէջ, որ շատ հետու էր Հիւքատներու անիթական հակողութեան: Թէրէն դարձաւ ազատագրական շարժման կողմը: Տեղական իշխանները հետուէն շարկ կուտային Հիւքատներուն: Բայց պատեր էին իրենց կայունները և բանակը ժողովրդական աստեղաթիւնը պահած է Ակիլեյնու իշխանի անուամբ, որ ստիճիւր ապաստեցաւ: Հիւքատներու պէմ Գոնուած է անոր մուսիան, որ պիտի մրայ հինց վէրք ունի ստաղած՝ անշուտ ազատագրական կախներու ժամանակը: Այս շարժման շատազան գործարքը Ահմետ էր, որ կը ծառայէր Ակիլեյնայի բանակին մէջ, Կամիւր որ յետոյ վարաւն դարձաւ և մեծ դեր խաղաց կոխներու մէջ: ան Միլիոն Եղիապարը մտքրեց Հիւքատներէն, Ահմետ I. XVIII-րդ հարստութեան հիմնադրը (1596—1680) զուրա քչից Հիւքատները Տեղալէն:

զրաւեց Աւարիսը և փախչողները հետապնդեց մինչև Պա-
 դեսախն: Եզրպատար մաքրութեամբ թշնամիներէն: Աւիոյ
 գոները քաղաւեցան Եզրպատարներու առջև: Այս կոխիւնե-
 րու մէջ մեծ թոխչք ստացաւ անոնց ազգային և կրօնական
 ինքնաւանշումը: Կոխիւնը կը մղուէին աւստրաւաններու
 անաւնոյն իջեցաւ ստի գեկաւարները սկսան մտածել իրենց
 հայրենիքի ապահովութեան համար՝ ստեղծելու աշխարհի
 քաղաքական պայմաններ, որ Աւիայէն որևէ ուժ չկարենար
 ազատնայ Եզրպատարն: Աւար համար անհրաժեշտ էր զրու-
 սեց Պադեսախնը: Արիւրիան մինչև Օֆրասու Ինչպեքրու քե-
 րու մով իջեցաւ ստի քոնէր նաւանդակներ ու զոր թիւն: Ե
 Այդ նոյն ժամանակաշրջանին շիւսիսային Արջուզնոցի մէջ
 կը կազմակերպուէր ԵՄ մը, որ պատեւէ: Եր կանգնելու
 եզրպատարն նուաճումին: Նախնիքը, զորի Եկան վաշխա-
 ստաները կը հաւաքուէին, կը կազմակերպուէին Արիական
 ցեղերու՝ Արիականներու իշխանութեան տակ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՄԻՏԱՆԻ ԵՒ ՄԻՏԱՆԻ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՄՐՅՈՒԹԻՒՆԸ

Արիականներու պատմութեան առաջին շրջանը, մինչև
 XV-րդ դար մեզ յայտնի չէ: Հասանարար ան անցեր է
 ետմոյրի կրկար շրջան մը, որուն մասին մեզի տեղեկու-
 թիւններ կը պակասին: XVIII-XVI-րդ դարերուն արդի ու-
 սեք դեր կը խաղային Արիական պատմութեան մէջ: ա-
 նոյն պատեւէ կը կանգնէին Արիականներու պէժ և կ'ար-
 գիչէին արեւելքի քաղաքական կեանքի մէջ անոնց ի
 յայտ դարձ: Արիականները Հովիտուն ազգակից, լեզուակից
 էին, քայք կասեաններու հետ իրարեկան կամ արիական
 ճիւղին կը պատկանէին: Անոնց լեզուն մեզ ծանօթ է էլ
 Ամարեայի պիւնտաւան նախնիներէն, ան Փոքր-Ասիական
 լեզու է, քայք ունի արիական տարրեր՝ թէ քառ-
 մթերքի և թէ քերականութեան մէջ: Արիանի լեզուն
 քայք է, կազմաուծ է քրկու տարրեր լեզուներէ: Նայն է
 պարագան Փոքր-Ասիական քայք լեզուներու: Նախնական-
 նը՝ ստիւնիկն է: XV-րդ դարէն այս լեզուները կ'արհատ-
 սին, կը քայքայուին հնդեւրոպականներուն Փոքր-Ասիոյ
 և քրկանքապէս լեռնային գետի մէջ հաստատուելով:
 Անոնց լեզուներու ազդեցութեան տակ տեղական քնիկ մու-
 զովուրդներու լեզուները կը կորսնցնեն իրենց մաքրու-
 թիւնը, ԵՄ բառեր, դարձուածքներ, քերականական կա-
 նոններ կ'ընդունին իրենց մէջ: Կ'ըստեղծուի մէկ նոր իս-
 ուրն լեզու, միշտ աչ այդ կրկու տարրերէն մէկուն գերա-
 կըլուութեամբ:

ՄԻՏԱՆԻՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՄԷՋ. — Հայաստանի և Հիւս-

սխալներն Միջադեպի հնազանդ շրջանի բնակչությանը Փոքր-Ախալկան ծագում ունեւոր Միջադեպի հիմնական շրջաններուն մէջ անոնք անչի առաջ էին հաստատուելը, քան սեմական շեղերը: Անոնք էին նիւթ զրելը մեկնանկաբուս, անոնք էին կազմեր առաջին միջ-ցեղային միութիւնս ներքո: դասեցակցայիճ պետութիւնները:

ՏՈՕՕ թուականէն առաջ հովհասեան կիրճերով զկայի հարաւ կը թափանցեն արիական ժողովուրդները: անոնք հետ նաև Միտանիները: Կարճ ժամանակ Հայաստանի մէջ մնալէն ետքը արիական այդ ժողովուրդները կ'ընկնին քաղ-թիւն զանազան ուղղութեամբ: Անոնցմէ նիւթ մը իջաւ հարաւ, մտաւ Էբրաիմային միջադեպ: ասոնք Միտանիներն էին: անոնք մէկ մասն ալ մնաց Հայաստանի մէջ և կեդրոնացաւ: հարաւային դասաւորումն մէջ: Կատարականէն մինչեւ Արաքս ինկած իդալներուն միայն Քէ Հայաստանի և ինչ հիւսիսային Միջադեպի մէջ անոնք նաւորիպեցան ընդհանրութեամբ: Սուրբի, Սարբի ժողովուրդներուն: Եկուրս ներք որպէս պիտուած, արշաւող զանգուած կուլային: անոնք կրաւեցին Սուրբներու իդերը: հաստատուեցան այնտեղ և իշխեցին անոնք վրայ: Այս վերիվայրուներու ընթացքին ոչ միայն քաղաքական յեղաշրջում տեղի ունեցաւ, այլև ժողովուրդներու ձայնով, խոյանեաւ և բնկերային յեղաշրջում: մաժանակի ընթացքին այս երկու աւարը՝ միտանիականը և սուրբիականը կը մտնեան իրարու: Սուրբիներէն կը բարձրանայ իսկ մը, որ կը նայուի իշխողներու նաև կ'ըստեղծուի Միտանի-Սարբի սուրբիական ազնուականութիւն մը, որ իշխանութիւնը կը պահէ իր ներքո: Անոնք կը կոչուին շարխաթիներ, երկուսուսարիներ, այսինքն ազնուական մարտիկներ, ուղմիկներ: Անոնք կոչուող զանն են: պիտուած են, աստից Զանգուրով կը որ կը կատարուի Միտանի պետութիւնը: Հայաստանի և Հիւսիսային Միջադեպի մէջ նաստատուելով Միտանիները ակը զարման տեղացիներու նպաստ և բնիկ ժողովուրդներուն: Կերթիներուս ալ զուրս ըրին, ալ ալ

հոգաւորով ըրին, պահեցին հին կարգը: քայքայողի վրայ գերագոյն իշխանութիւնը իրենց վերապահեցին: Գիւղացին կ'աշխատէր Վարիանիներու համար: Իտեղծուեցաւ իւրը կարգաւորութիւն: Մարիանի-ազնուականներու շրջանակէն դուրս եկաւ արքայական տունը: Ան արիական ծագում ունեւոր: Միտանի թագաւորներն ալ արիական անուններ կը կրէին:

ՄԻՏԱՆԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒՆԱՆԻՆԸ. — Փանի Հաթիրը կը զոտնային Փոքր Ախոյ մէջ, քանի անոնք կ'իջնային զէպի հարաւ: Երբ առի ափերով, քանի Հիւսիսները կ'իջնէին Արաքսաւոր կիսադանի արեւմտեան թեւերուն վրայ: Միտանիներու առաջ զարդացան, մեծանալու քոչոր կարգաւորութիւնները փակուած էին: Անոնք մնացին Տիգրիսի ափերուն, Խարալի գետի շուրջը, ուր կատարուած էր իրենց մարտաքայլը: ԱՆ-ը զարէն միւղի: ԱՄ-ը զարը, այս մեկուսացան: մէջ է. որ կ'անցնի անոնք զաւստիեան առաջին շրջանը: Բայց Հաթիրը կարմատեմ վերելք և եւալու մէ ետքը կը պարիակուին Փոքր Ախոյ մէջ: կը մեկուսանան: Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական կեանքէն, իսկ Հիւսիսներու մեծ պետութիւնը կը քայքայուի Եգիպտոսի ԱՄՄ-ը նարտութեան հարաւորներուն տակ: Աս պիպտանէ մարտուելով անոնք միութիւնը կը պատակասուի: իրենց ուժերը կը զրոււն և Եգիպտացիք առանց մեծ կոթիւնը: տէր կը դառնան Պաղեստինէն, Փիւնիկիէն և Միւրիոյ: Քայքայուող Հիւսիսներու ուժերէն իսկ նոն կ'ըստեղծուին քաղաքական իրարմեր:

Միտանիներու պատմութեան այս շրջանը, մեզ ծանօթ չէ: Միայն Հաթիրու ինչպէս Փոքր Ախոյ բարձրաւանդակի մէջ և Հիւսիսներու անկու մը, Միտանիներու առջև բացին արեւմուտքի գոները: անոնք անցան Եգիպտոս և մտնուցան Միջերկրագետի ափերուն, զրաւեցին Միւրիան և կանդանեցան Եգիպտացիներու զէմ: Իրերու բերմունքով Միտանիները եզան նիւթուներու մատանցը: Հիմա անոնք պէտք

է Ըսկաստին փարասոններուն զէմը Արեւի անունը Ըստե-
 -նքով Հիւստաններու որինակին կը փորձեն արշաւել Եղիպ-
 -տաւ, բայց կը հանդիպին XVII-րդ հարստութեան մեծ
 փարասոններու զիմարտութեան: Ա՛յ-րոյ զարը Միտանի
 հարստութեան բարձր շրջանն է:

Անոր սահմանները կը հասնէին Զաղրոսեան բուններէն
 մինչեւ Միջերկրական ձով և Հարկական բարձրաւանդակէն
 մինչև Պարսասինս: Անոր սցեմաթեան ասանցքը Եփրատն
 էր, որու առեւտրական դճերուն Միտանիո՛ւ տէր էր
 զարձեռս: Ան կը դառնար կեդրոնը ժամանակի երկու
 մեծ քաղաքակիրթ աշխարհներու՝ Եղիպտոսի և Ֆարսիոնի,
 և կ'ուզէր այդ աստուհոս թիւնը այսպէս քրծել ինչպստ ի-
 -րենս: Երկու այդ աշխարհները իրենց վաճառականներով,
 բարձր ճանքով, կրօնական գաղափարներով կը հանդիպէին
 իրարու: Միւրիւր, կարստանային քաղաքներու և Փիւնի-
 կիէի ձովաճերմ քաղաքակտոսութիւններու մէջ:

ՄԻՏԱՆԵՆԵՒԻՊՏԻԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆԻՆԵՐՆԷՆՆԷՐՆԷՐԸ. — XVII-րդ հարստ-
 տութեան փարասոնները կը շարժուին Հիւստաններու ետէնէ,
 կը գրաւեն Պարսասինը, Փիւնիկիէն: Այս երկիրները անոնց
 համար կը ծառային որպէս ապստոսութեան գտնի միջրկայ
 մէջ անունը կը հանդիպին Միտանիոնէսուն և Ասունք կ'որո-
 գրէին որ Եղիպտացիները հոն հաստատուելով, Եփրատին
 մտակնանը Քուքմու (1340—1515) սկսաւ ասիական ուր-
 շառանքները, հասաւ մինչև Եփրատ, զետի արեւելեան ու-
 վին կատուցեց քարակոթող մը, իբրև վկայ իր յաղթանակի
 և սահմանագիծ իր սրաւուններուն: Նահափիման ինկաւ
 Եղիպտացիներու ձեռքը: Այսպէս կը կոչուէր Ռոսդէտի և
 Եփրատի մէջ ինկած Լոզամաքը: Բայց նոր սրաւուած եր-
 կիրներու բնակչութիւնը չհաշտուէցաւ Եղիպտոսի տիրա-
 կալութեան, անոր դրած ծանր հարկերուն, անոր զորավար-
 ներու բռնութիւններուն նետ: Քուքմու II (1515-1500)
 նոր արշաւանք կազմակերպեց հնարած գոսթեան քերձու-
 ապստամբ Միւրիոսիները: Քուքմու III-րոյ (1480-1471)
 նայնը կրկնեց արեւի լայն ծաւալով: Մեծք լաւ ծաւաթ

նէք այս վերջինին ռազմական գործողութիւններուն իրեն
 —որեզրուէի իններէն: Ասունք փոքրագրուած են Կառնակի
 Անուն աստուծոյ սահմարի սիւներու և պատերու վրայ և
 խորագրուած են հիմնուելով արքայական յուշագրութիւն-
 ներու վրայ, որով մասանելի են: Թուիմէա III 16 անգամ
 կ'արշաւէ Միւրիու, Պարսասինս: Այս ցույց կուտայ, որ Ա-
 զիպտոսը կաշտութեան ակոր էէ, որ հպարտակ ժողովուրդները
 չեն ետիւարկուել իրեն, որ իր առջև ան կը պտնէ գորաւ որ
 ախոյան մը, Միտանիո՛ւ, որ ինչ իր բանակներով և ինչ
 տեղական ժողովուրդներու սպնութեամբ կը կուտի Եղիպտ-
 տացիներու զէմ:

ՔՈՒՒՄԱՆՆԷՐԸ III-ի ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԵՎԱՆԱՎՈՂՆԷՐԸ. — Ամեն
 բարձրագոսթիւններու, ապստամբութիւններու, ստաթի տու-
 ներու համար, Թուիմէա III կանոնաոր վարչութիւնը կը
 հաստատել գրաւած երկիրներուն մէջ: Ան կը մտածէ հաս-
 տատեց կարգ մը, որ նուազագոյն չափով յարգելով տեղա-
 կան իշխաններու շահերը, միտմամբանակ շնտապնող Պա-
 ղեսասինը և Միւրիան ասելի սերտորէն կապելու Եղիպտոսի
 հետ: Ան սրաւած երկիրներու մէջ կը պատէ մեծ պան-
 կազորք, որունք կը տեղաւորէ ամրոցներու և քաղաքնե-
 րու մէջ: Եփրատի ավերած, անարդարի հզերքներուն ամ-
 րու թիւները կը կատուցանէ Միտանիներու և վարկատուն
 ասպատակողներու, զէմ: Այնու որական կրօնամատարները
 արտակարգ շրագրութիւններ կ'ըստանան իրենց յանձնուած
 շրջանները կատաղարելու, անունը ունին գատական, հարս
 կային և զինուորական շրագորութիւն: Տեղական սեզա-
 պեաները, իշխանները և յրեմիւ կը մեան ինկնց գործի գլու-
 իր, բայց զինուորական իշխանութիւններու խխատ հսկո-
 ղութեան տակ: Անունք միշտ արեւի կամ պակաս կակնածելի
 կը նկատուին: Ընդհանրապէս Եղիպտացի վարիչները նոր
 տիրած երկիրներու հետ կը վարուին ինչպէս զինուորական
 բանակարաւուած շրջաններու հետ, չեն յարպեր տեղացիներու,
 կրօնական զգացումները, կը սղծեն սահմարները, կը յան-
 զեն մատուցները, կը վերին աստուածներու արձանները:

Այսինքն անուշք աշնպէս էր վարուին Արարատը Կիսա-
յուսնի արեմտեան թևի ցնակիչներու նկատմամբ ինչպէս Հիւս-
սասները վարուիւն էին իրենց՝ Ազգայնացիներու նկատմամբ:

ԱՍԻՆՆՈՒԹԻՍ (ԱՆՆՆՈՒԹՅԱՆՆԻՍ) . Եզրայտուի նկատմամբ
կան ժողովուրդներուն կարգիւ միջոցներէն մէկն ոչ այն
էր, որ փարաւունները իրենց կանանցի մէջ կ'առնէին Պա-
ղատիներ. Միւրիտի իշխաններու կրօնէրը, ազգիկները - պա-
տանց կը վերցնէին անոնց զուտկները. կը կրթէին, կը
դաստիարակէին իրենց արդունիքներուն մէջ, սաշնակը կու-
տային եզրայտական բարձր մշակութի, կենցաղի. կը ներ-
շնչէին անոնց հասարակութիւնը Ազգայտուի նախնիքն ու
ապա շահանաս դարձաւնէ ետքը կ'ուղարկէին իրենց հայ-
րենիքը կատարելու միշտ եզրայտական փոխարքաններու
հսկողութեան տակ:

Միտանի-եզրայտական կրօններու մէջ մշակուցան պա-
րենասարման, զորքերու փոխադրութեան նոր միջոցներ
Քանանի երկիրը դարձաւ գիւտարական խարխիս. ցամա-
քէն ու ծովէն ինչ կ'երգրուեալար բանակը: Պատուցուցան
զինանոցներ, զինապանակներ, քանապարհներ, վերանու-
րացուցան նաւանագիտներ: Պատերազմներու շրջանին
փարաւունները կը փնտռէին դաշնակիցներ: Անոնց նկատմամբ
կրպորս ու կրկտէն: Աւաղիւր կը մատակարարէր պղինձ,
նասեր, նաւագներ. երկրորդը զէնք ու մետաղ կը հայթայ-
թէր: Մի-րոց դարուն Միջերկրագծի ամբողջ արեւելեան
ուսպանքը Ազգայտուի քաղաքական ազգեցութեան շրջանա-
նակի մէջ ինկաւ: Գրաւաւած երկիրներու տարբեր Ազգայտուի
տիրապետութիւնը բացաւ նոր ճամբաներ: Անոնց համար
պարտադիր դարձաւ եզրայտական կրօնը, վարչութիւնը:
Փարաւունները կը ջանային միտանիականութիւնը մտցնել ամեն
տեղ: Եզրայտական լեզուն կը դառնար հաղորդակցութեան
կարգի գլխաւոր միջոցը: Ան կը տարածուէր զորքի, պաշ-
տակներովեան, կրօնի, քրմական դասի միջոցով: Փարաւուն-
ները կը ջանային եզրայտացնել Արգաւարհը Կիսայտանի
Արեմտեան թևի ցնակիչները:

ԱՍԻՆՆՈՒԹՅԱՆ Ի (1450—1424) էր վերակախ իր նախորդնե-
րու նաւանագական քաղաքականութիւնը. որովհետեւ ինա-
յառ առ միջոցառու մեկուն, Պաղատիներն ու Միւրիտի ընտել-
չութիւնը չէր հաշտուիւր եզրայտական տիրակալութեան
նկատմամբ Ազգայտուի չէր պահուիւր միայն հարկն ու գիւտար,
այլ կ'ուղկէր աւելի խոր մտնել նաւանագներու կեանքին
մէջ. միջոցառուի զգալի աճուց կրանական զարմերուն: Այդ
էր որ Միւրիտիները կը հանէր տիրապետութեանը պիտ
Ամենիֆիս Եւր- ապատարութիւնները անչեղով ներքէն կը
հասնի երբայտ, որու արեւմտեան կանգիւրը կը նախարարէր
յաղթականակի ու ապահովութեան դրաւական: Ան զերեց նա-
րիւյաւոր ժամանակները, պրաւեզ 300 երկանիւր ոսպար-
կարներ, ոսկի անոթներ, մեծաքանակ պղինձ: Քերթները
դոնաքանց եզրայտական սատուաններուն:

ԱՍԻՆՆՈՒԹՅԱՆ ԻՄՍԻՆՆՈՒԹՅԱՆՆԻՍ . Ինչ ինչ էր Միտանի մեծ
պետութեան մասնակցութիւնը առ կրօններու մէջ. ինչ
յաղթականակներ տարին անուշք մեծք անուշակ լինեց, որով-
հետեւ միւր ազգի ընտելը եզրայտական փարաւուններու տա-
րակարութիւններն են: անուշք ալ զէնքերը կը պատմեն
աշնպէս. որ միշտ իրեն պարտուող կողմը կը Երկարաց-
ուին Միտանիներու վերջիններս ըստ այդ արմանագրու-
թեանց քայտեմներու նսներու պէս կը փախչէին Ազգայ-
տացիներու առջեւէն. անոնք կ'որակուին շփատ նաւա-
րիներ: Բացք տեսական կրօններ, յարունական արշա-
ւանքները ցոյց կուտան, որ Ազգայտուի իշխանութիւնը կա-
յուն չէր զրաւած երկիրներու մէջ: Ազգայտացիները Եւր-
րատէն աւելի արեւելք լանցան. իսկ այստեղ էր Միտանի
պետութեան քաղաքական, անտեսական կեդրոնը: Արեւմտեան
Միտանին միշտ մտաց ուղաւ Ազգայտուի անմիջական նոր-
ուաններէն: Ան կը գործէր Միւրիտական իշխաններու, պե-
տակներու, վարչատեսներու միջոցով: Ան ալ կ'որոնէր
դաշնակիցներ՝ Կրթիկայի մէջ, Բարձրների մէջ, կ'ապստամ-
բեցնէր Պաղատիներ իշխանները, փրենիկեան քաղաքները
Ազգայտուի զէնք իր անմիջական մասնակցութիւնը աւելաւ:

Նախակէ իր և ոչ տեսական: ան գիներ էր Արդասարեր Գրա
 սարգաննի արեւմտեան թիւի ժողովուրդներուն: Այս բոլորի
 հետեւանքով Հիւսիսային Միւրիան. (Նահարիեան) գրեթէ
 միշտ կը մնար անոր հովանիին տակ: Ռազմական արժէք
 ունեցող ամբողջ՝ Կասեթը, շատ աւելի Միտանի բունակ տե-
 սաւ, քան Եգիպտացի:

Մէկ դարէն աւելի տեւեց Միտանի-եգիպտական կոռու-
 ները. ան տխուս Թուֆձէւ Լոփ և Գերջացաւ Թուֆձէւ՝ Ն.
 րդով (1541 14:1): Այս փոքրիւ բաժնայ կոթունը քանան
 թերին, որ Եգիպտոսի զեմ կանգնած է հոյր և հազմակերպ
 պաւած պետութիւն մը, որ կը մրցէր անոր հետ և՛
 դիւանագիտութեան և՛ ռազմի ասպարէզին մէջ: Եւստի նա
 ւասար ուժերու պայքարը ոչինչ չան չէր ապահովեր Մի-
 տանիին, միայն սպասուէր կը ծառայէր անոր ուժերը: Այս
 պատճառով Թրփու արքայները անոր մէջ աչ հաստնաձուտ սոյն
 միտքը, թէ չաւ է խաղաղ սպայիչ, նանդեաց իրարու փո-
 խաղարձ իրաւունքներն աւ պետութեան սահմանները,
 քան տեսական կոթի մղել՝ ասանց յաղթանակներու, կատ
 և մէկ ուրիշ պատճառ, այդ նոր գործունեութիւն քննած պաշն
 էր:

ՆՈՐ ԳՈՐԹՈՆՆԵՐ. — Նչոր դարէն Մերձատր Արեւելի
 մէջ կ'ընդունայ մէկ նոր սով, որ իր նախնախնութեան պիտի
 հանգէր յաջորդ դարուն միայն: Միւր Միտանի, և Եգիպտ-
 սոսը տեսական կոթուններու մէջ էին, ու ժամայառ կ'ընէին
 իրար՝ Փոքր Ասիայ քարերու անդակն փրայ աստիճանաբար
 կը մեծնար Հարական իւրտուր պետութիւնը: Ան անցեր էր
 ներքին անխիտանութեան շրջան մը, կեդրոնացի էր ՀԱ-
 ՅԱՅԱՅ ժայռաքարի շուրջը, երկար կոթուններու ընթաց-
 քին բարձրացի էր իշխող, թագաւորական ստան մը, որ
 ստեղծեր էր զայնակցային պետութիւն մը: Հաթ թագա-
 ւորները հասարակին, միացուցին Փոքր Ասիական մտղ-
 վորդները, զիւնցին, նամարդիին անոնց ուժերը և զուր
 բերին նախնախնութեան ընկրտ: Այս և Եգիպտ պետերու հո-
 վիտանքով անոնց նախն Ան Մոփուն. հարաւ-արեւելքէն

ժողովան Եգիպտին, մասն Հայաստանի արեւմտեան գա-
 տաները: Արեւմտեայն անոնք յիշատակուած էին շրջա-
 երկայան նորանոր ժողովուրդներով: Այդ ուղիւ իրանք
 անոնք զարաւարացան և շատան կողման ծոխուն Եգիպտին
 հասնելով, անոնք բռնեցին Միտանի աջ թևը և թիկունա-
 զր: Երբ Եգիպտացի էր հարուածէին նահարիւնաւ, Հա-
 թերն աչ կ'իջնային հիւսիսէն և կը հարուածէին Միգա-
 ցեալը: Ասով ոչևար է քաղաքեր Միտանիներու կողմէն
 Մրոնցէւ Եգիպտական հողանքով՝ նահարիւնայի պարպումը,
 Միգիկերական ակերու յարմը և իրենց հայրենիքի մէջ
 անխոփու իջր Միտանի կողմէն: Աստեղանք այցեւս չէր ուզեր
 ետիւրդու իջ Միտանի տերերուն և միշտ կ'ապստամբէր
 անոնց զեմ: ՆՆՎ-րդ դարու կէսերէն Միտանի նարկազր-
 ուած էր իր ուժերու մէկ մասը կեդրոնացնէ Ասորեստանի
 զեմ: Այս կ'սխմեցու, ապստամբութիւններու ընթացքին
 թէ՛ Հաթեր և թէ՛ Ասորեստանցիները, ստանց հետ նաև
 Բարեյներ, պատգամաւորներ, նա կ'ընէր կ'ազարկէին Եգիպ-
 տաւ՝ փարաւսներու իրենց բարեկամութիւնը յայտնելու
 և պատրաստակամութիւնը թուց սալու անոնց հետ մէկ-
 սեկ Միտանի զեմ զուրս քայլու: Վերջինս ասին կողմէն
 շրջապատուած էր թշնամի ուժերով:

Միտանի կողմէն Եգիպտոսը նոյնպէս անակնկալներու ար-
 վեւ էր կանգնած: Թէև ան անխիղական հարուածներու
 սակ չէր, ինչպէս Միտանիները, թայց ան աչ երկատեան
 զեմ փրայ կ'ըզգար նոր ռազմական ժողովուրդի՝ Հաթերու
 ընդունը: Ան չէր ուզեր, որ թուլացած, ուժերն սպասած
 Միտանիներու փոխարէն իր սանձաններու փրայ կանգնած
 տեւեկ նոր, թարմ ուժ մը՝ Հաթերը: 1130 թ. Հաթերու
 թագաւոր Հասու չիլ զրաւեց Հայպայի իշխանութիւնը, ապա
 անբող Նահարիւնաւ: Այս ապարարութիւն մըն էր ուղ-
 դուած ոչ միայն Միտանիին, որու հրկրամտն էր զրաւած
 այն Եգիպտացիներուն, որ իր սանձանի վրայ տեսաւ հա-
 թերը:

ՄՈՒՏԱՆԻ ԵՎՈՒՍՏԱՆԻՆ, ԴԱՇԻՆԻՔ. — Այս պայմաններու

մէջ Քուրմիս Մարգը և Միտանի թուրքաւոր Արքայաւոր ի զաշինք կը կնքեն: Ըստ այս դաշինքի Արքայաւորն Պիտալուսնի արեւմտեան թիւր կը բաձնուի՝ աղղեցութեանց երկու բարձի՝ Պաղեստինը կը մնայ Եգիպտոսին՝ միւսն ինչի նաւ միտանը, Հիւսիսային Միւսիան կը մնայ Միտանիներուն: Եգիպտոսը կը հրամարի Եգիպտոսեան ռազմապետին: Միտանիներուն կը մնար Դանարիան, նոն գտնուող Եգիպտոսը ամբողջինը՝ Կաղէնը ալ հետը: Քաղաքական այս դաշինքը կ'ստեղծուայ ինտամիական կապերով՝ Արքայաւորն իր աղջիկը Մուստիմուան կնութեան կուտայ Քուրմիս Մարգին: Ան պիտի գտնուար ոչ թէ փարսոսնի ռազմաւորի կիներէն մէկը, այլ Եգիպտոսի թագուորին: Եգիպտոսի փարսոսնները երբեք չէին ամուսնանար ասար իշխանուորեանքու: Ինտ. կամ ամուսնանալով չէին բարձրացնիր Եգիպտոսեան թագուորի աստիճանին: Եթէ Քուրմիս Մարգը գտնուար այս օրէնքը անտես րբաւ, ասոր պատճառը քաղաքական էր: Պէտք էր Միտանիի նաւ շատ աւելի սերտ կարծակցութեան չիմք զնիչ մեծցող Հաֆեյուս զէմ: Այս բարեկամական կապերը շարունակուեցան և հետագային: Արքայաւորն ի (1404-1390) իր աղջիկը Յիլու-եմուլան կնութեան տուաւ Ամենոֆիս III-ին: Կուրմիսուան (1387-1377) իր աղջկան հարգելեմուլան կնութեան տուաւ Ամենոֆիս III-ին: գերջինս ձեռքացած էր արդէն և մինչև Միտանի իշխանուորին հասաւ Եգիպտոս՝ փարսուանը սեռաւ և Տալու-Թեպան տաճարանալու սեռած Քուրմիսուորի տաճարին: Ամենոֆիս IV-ը զի նա:

ՄԻՏԱՆԻԻ ԿԱՎԱՅԱԿԱՆ ՀՈՒՆՎՈՐՈՒՄԸ.— Միտանի պետութեան կործանումը կ'ըստուի XV-րդ դարու կէսերէն: Անոր հիմնադրին է Սուբուաուար (1455-1430) թագաւորը: Բնակիչ Միտանի թագաւորող տունը անոր տնտեսով կը կուշենք Սուբուաուարեան՝ Այդ թագաւորին գերիշխանութիւնը կը տարածուէր Հիւսիսային Միջագետքի և Ասորեստանի վրայ: Ան կը նստանէ Նինուէն և որպէս ասար կը տանի ռաւարի արծաթէ և ասէիէ դաւար: Անոր արով կ'ըսկի Մի-

տանի եգիպտական ժրտութիւնը տրեւելքի տիրապետութեան համար: Անոր շաքորդը Արքայաւորն ի վերահաստատեց իրադառնութիւնը արտաքին նախարի վրայ: Բայց Եգիպտոսի կնքանքը իրապազ չէր: Միտանիներուն մնաց վաւանդի սուկը, բայց ոչ Եգիպտոսեան, այլ հաֆեյուս և ասորական: որունք օգտակի մէջ էին ասոր Միտանիներուն արեւելքէն և հիւսիսարևուստ: արդէն Կոր կորեներու համար ան պատրաստ չէր: ան ռազմապետ թուրքի էր: անոր կուտող ուժերը բարձրանաին: Եգիպտոսը իր ներքին կրօնական կրօններու մէջ, գերապաշարներն ալ մէկ քան կը բազմային՝ Կաղ և իսպաղութիւնը: Այդ կրօններու մէջ գլխաւորն էր Դան Եգիպտոսեան ժարտիկ-կրօնող գուր, բայց անոր վերաբրինեց ձորը, աւելի իրենքն ծագում ունեցող գիւսուորական զեկապարտութիւնը: Միտանիներու մէջ այդպէս չէրաւ անոնք գոչրամասնութիւն էին իրենց գրաւած երկիրներու մէջ: Մարտանիներու անձնակազմը գիւրտեմեանը կարեւի չէր ըրը-գըննչ: Միտանի գիւրտեմեան ուժի թուալացումով Հաֆեյուս շարունակ կը միջամտէին Միտանիի ներքին գործերու մէջ ասալ բերեւով անիշխանութեան: Հաֆեյուսուորները հարեւեցին Միտանի պետութեան մէջ անջատողական ձգտումներ: Արքայաւորն ի պայքարեցաւ ներքին թշուարներու գլմ: Բայց XV-րդ դարու սկիզբին մենք կը տեսնենք, որ Միտանի պետութիւնը արդէն բաձնուածան է եղած: Սուրբներու երկիրը, որ Հարա-Արեւմտեան Հաստատանն է, կ'ունջտուի Միտանիներ և կը կուզէ անկախ պետութիւն մը: անոր վրայ կը թագաւորէ Արքայաւորն ի 11-րդ: Ապաւով ըլլալու համար Միտանիի շարժակունքներէն նոր պետութեան վարիչները քիչ ետք կը զաշխակցին Հաֆեյուս մեծագոյն թագաւոր Շուրբուաուարին նաւ: Բուն Միտանիի վրայ, որ իր մէջ ունէր ամբողջ Հիւսիսային Միջագետքը, Ասորեստանը և Մոսիսայ աշխարհը՝ կը թուարէր Տուբուաուարն (1387-1377): Անգամաւտուած և թուալացած Միտանիներ այնուհան պիտի պայքարէր Հաֆեյուսն մեծցող պետութեան զէմ թէ Սիւրիոսեան իր կուտաններ:

որն է թէ իր դոյութիւնը պահելու համար ինչ իսկապէս՝ կ'ուզէ իր դաշնակցին: Տուրադա՛յի պայտախ մէջ անպակ հասկանալի աղօթքներով ինչ խորն էր: Արքունիքը թափառած էր երկու հասանքներու: Բաժանման պատճառը Միտանիի վարչիքը արտաքին քաղաքականութիւնն էր:

ԵՐԿՈՒ ԶՈՒՄՆՔ. — Հախերուն համարներ հասանքը կը ցանար Միտանիին քաժնել: Եզիպտոսէն. ան կ'ուզէր, ոչ Միտանիին աւելի սերտ գործակցի Հախերու հետ: Անանք թշնամի կը համարէին ոչ թէ Հախերու, այլ ինչպէս որք: Թագաւորը և արքունիքի մէկ մասը կ'ուզէին հաստատել մնայ եզիպտական դաշինքին: Հախերը կը համարէին Միտանիի թշնամին: անոնց պատճառով քաժան քաժան էր եղած, անդամաւատուած: Եզիպտոսը կ'ուզէր պահել կայծակաբանները, մէկ անդամ քժած տանձանը: Այս պայմաններու մէջ Տուրադա՛ն կը դիմէ Ամենոֆիս III-ին, թիւ եզրաբն և անոր կը նույնը Հախերու երկիրը, որ պէտք է հասկնայ այն իմաստով, թէ ինքը ոչ միայն չէր Իսկանապէս, այլ նոյնինքն պաշտատ էր արդեւ ու եթէ վարաւորը յարձակի Հախերու վրայ: Իր ազնկան Տագու-Ռիքալին կ'ուզարկէ ինչպէս ու՛ Փայրաւորին կուսթեան:

ՄԻՏԱՆԻԻ ԱՆԿՈՒՄՆՔ. — 1370 թ. Տուրադան դէ կ'երթայ պայտապակի դաւադրութեան, որուն պրոքիթ կանգնած էր իր որդին՝ Մատիուապան: Երկիրը կը մասնուի անխաւանութեան: Անտառումայի որդին, Սուգանան, որ կը թագաւորէր Եսրթի երկրին մէջ կը մտնէ Միտանի: կը դաշնակցի Ասորեստանի և Ալշի հետ: Այս երկու ուժերը կը գրաւեն Վաչուկանին, կը կործանեն Տուրադա՛յի պայտախ: Փայտալին վերդուցած աւարը՝ ասկին, արծաթը, դաշնակիցները կը բաժնեն իրենց մէջ: Բայց ամենէն ծանրը Միտանի ազնուականութեան գլխատուին է: Անոնք էին կերակուր Միտանի նոյնութիւնը և շեյուկ եղեր: Տուրադա՛յին Հախերու ղեմ Մարիանիանու մէկ ստուար մասը Աստարանան կը յանձնէ Աստարանու, որանք կը կոտորեն ու նոնց Ապա յաղթանքը Միտանի երկիրը կը բաժնեն ի-

տայու մէջ: Ասորեստանը կ'անկախանայ: Բայց դեռ յոյսը հարցերը չեն լուծուած: Տուրադա՛յի դաւադիր որդին կ'ապաստանի Հախերու երկիրը՝ Երթիպուսումայի մտ: Կերթին՝ որ անոր ինքնախնամ թշնամին էր, սիրով կ'ընդունէր: Մատիուապան ու կը ծառայեցնէ իր նպատակներուն:

Եսրթիպուսուման կը անձնայ անոր իրաւունքները Միտանի զանի վրայ, իր ազնկան ոչ անոր կնաթեան կուտայ: Բարեկամական դաշինք կը կնքէ և իր որդան Բէլուսի: յայն Մատիուապայի հետ կ'ուզարկէ Աստարանայի ղեմ: Կերթին կը պարտուի Մատիուապան կը գրաւէ երբ զանու կը կնքուի ինք դաշինքը Հախ և Միտանի թագաւորներուն մէջ: Միտանի անոր — յիւս շի յիշու իր արդէս ամեն թագաւորը: Ան հեթակայ է Հախերու ամեն թագաւորին: Միտանի նորին կ'ենթարկուի անդամաւատման: Եսրթիպուսուման կը գրաւէ Հիւսիսային Միտանի, Եստուրինան և իր երկու որդիներուն համար հոն կ'բաժնուի երկու թագաւորութիւններ՝ կեցրան ունենալով կարկամէր: Երբարտի փին, և Հայպան: Միտանին կը կարուի Միջերկրական ծովէն: Ան կը կորանցնէ ստեւարական միջ և քաժնուկ ու զինները: Թագաւորական թագութեան զուգահեռ կը հետեւի անտեսական անկումը: Ան կը կեցրանունայ Եսրթուրի յորթը միւրեւ Տուրադա՛ կակ Հախերը կը կանգնին Եզիպտական կայսրութեան սահմաններուն վրայ: ԱՄՆՈՂ զարան Միտանին կրկին քանի մը անգամ կ'ենթարկուի անդամաւատման: Անկէ կը բաժնուի Ալշէն, մեր Ինքնեպայ աշխարհը, նորին Հախերու ամենպակութեամբ: Գիշ յետոյ Տիգրիսի վերին կոմիտին մէջ կը կազմուի Եսրթիան՝ Մոփապ աշխարհի պետութիւնը, Արաւանէն միւրեւ Եզիպտու և Տիգրիսի անկանքներուն վրայ կ'իջնէին Եսրթիները: Բայց Միտանիի վերջին հարուածը կուտայ Ասորեստանը, որ երկուր մամունակ Եսրթիներ էր անոր, չէր հայտուեր անոր գերիշխանութեան հետ: Այժմ անկար դարձած՝ ան կը լուծուի սպառ վերացնել Միտանին և անը դաւանալ անոր նոյն-

ժամերուն, որով իր սուաջ կը բացուէին արեւմուտքի ու գինեղը: Միտանիի վերջին թագաւորը Ասաուաթա ՚՚. կը կուտի Ասորեստանի Ասյմանասար ՚՚. ի ոչմ. կը պարտուի և կ'ապաստանի Հաթնյաւ մօտ: Ասորեստանը կը գրասն Միտանի պետութեան շնորհով: Կը վերջանայ սենար պուտմա թիւնը. Միտանին կը թագու երկու ժառանգորդ՝ Հաբերն ու Սասրններ: Բայց Արգաւանց կիսայու նի արեւմտեան թեւ ի դրայ կանգնած էր Արգայտուը. որ մեծագոյն քաղաքական զորեօն ումն է արեւելքի մէջ: Հաթնյուն կը վիճակուի ելլալ անոր ոչմ. իսկ Ասորեստանը կը մեծնայ և կը դառնայ մեծ քաղաքական ուժ ի հայր հարեւան ժողովուրդներու:

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱԹԱԿԱՆ ՄԵՄ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՀԱԹ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՄԻՅՈՒԹԻՒՆԸ Ս. ԱՐԵՒԵԼԷՔԻ ՀԱՍԱՐ

ՀՆԱԿՈՅՆ, ՈՂԱԿՆՈՒԹԻՒՆԸ:— Փոքր Ասիան եզեր է անոյսօյսը պիանիկ կամ Փոքր Ասիական ժողովուրդներու: Ապիանիկ աշխարհագրական սնուն մըն է. որ կը արուի միայն Փոքր Ասիայ հեագոյն քնակիչներուն: Կ'ենթադրուի, որ անեք եւս ապրեր են շատ երեւ ժամանակներին և մեկուսացման մէջ. առանց ուրիշ ժողովուրդներու հետ խառնուելու մշակեր են իրենց մարդարանական քեզական յատկանիչները և հոգեկան մշակոյթը. լեզուը, կրօնը: Ասոնք կը կոչուին նաեւ հայկական, զորմէնօրտ, ի նկատի ունենալով, որ անեք մարդարանական բնորոշիչ գծերը շատապէս պահպանուեր են Հայերու մէջ: Ասոնք կ'ուր զլուխ սենին, երկար, արծուակտուց քիթ, թիւամորթ են, սեւաչեայ, միջակ հասակով: Միեչեւ երբորդ հազարամեակի կենսերը Փոքր Ասիայ մէջ կ'ապրէին վերայիշեալ յատկանիչներու տէր ժողովուրդները: Բայց այս յատկանիչները մենք կը գտնենք Միջագետքի, Միւրիայ, Պարսկաստանի, Հայաստանի քնակիչներուն մէջ: Այդ կը նշանակէ Հեղեբոսպագրներու: Մերմասար Արեւելքի մէջ երեւալէն սուաջ Փոքր-Ասիական ժողովուրդները ցուցին, են իրենց հայրենիքէն և քրուիկը պանազան ազդուիթեամբ: Միջագետքի մէջ անեք Մուսէրներն են. Հիւսիսային Միջագետքի, Տարսուսուն լեռնաշխարհի մէջ Մարտրներ և հարցիներ. ոստեք կը քնակին նաեւ Հայաստանի մէջ. ապիանիկ ժողովուրդներուն կը պատկանին: Հայաստանի հոգի վրայ առաջին պետութեան

Կի՛նուցիքները՝ Հայասանները, Նույրիանն ժողովուրդները
 և Ռուսաստանը: Ինչիանիկները կը կուզվեն Միսրիոյ և Պա-
 ղեստինի բնակչութեան նախնական խաւը, սակայն ոչ ոնոնց
 վրայ առեցան սեմականները: Հիւսիսային Պարսկաստանի
 էջմաթի քնակութեան նստոյն շերտը նշուցիւ ազրաիսիկ է:
 Այսպէս՝ մենք կը տեսնենք, որ այս Փոքր-Ասիականները
 ցրտած են ընդարձակ տարածութեան վրայ զիս երեք հա-
 ղարտականին Քրիստոսէ առաջ: Իսկ սակայն ոչ՝ տեսնք
 որոշ վարձերս մէջ իրենց տեղը զիջեցան այլ ծագում աւ-
 նեցող ժողովուրդներու: Իրիպանցիք: Միսրիոյ Գաղեստի-
 նի մէջ տեսնք տեղի տունն սեմական ցեղերուն՝ Փանունու-
 ցիներուն, Ասորներուն, ամսփրական և արամէական ցե-
 ղերուն, Պարսկաստանի մէջ տեսնք նահանջեցին արիսական
 Մարերու և Պարսիկներու առջև: Իրենց քուն հայրենիքին
 մէջ տեղում ազրաիսիկները ենթարկուեցան զրտեկ ժող-
 վուրդներու արշաւանքին՝ Փոքր Ասիոյ մէջ նշուցարական
 նեմարտերու, Հայաստանի մէջ արիական Միսրիաներու: Ան-
 չի ոչ սկիզբական ցեղերու և Նիւնիներու: Այս արշաւանք-
 ներու նեմարտեցում ամեն տեղ նախնական միաստոր թուկ-
 չութիւնը Կի՛նուրէ կերպարանաւորութեանցու: Ինչականները
 իրենց մէջ ձաչեցին այլ նախաքնիկները, սեւապատուշին
 դասին սեմականացու: քնակչութեան նախնական շերտը
 թողուց անոնց մէջ իր նեմարտը՝ մարմնական արիքը, ահա
 թէ ինչու ստորիստանցին, Հրէան սակայն մտն են հայաստիպին-
 քանի մը քառեր այ սեմական լիպտին մէջ մեացին Փոքր
 Ասիական լիպտներէ: Լեռնային գաւիին մէջ տեղի ունե-
 ցու ստոր կակաստիք, Կի՛նուրէ իւրացութիւն Փոքր-Ասիա-
 կան լիպտները, թայց ենթարկեցին իրենց մասնորոշութեան
 եզրանակին, քառամիկերքը շարժարցուցին իրենց քերական
 նեմարտու: Անոնց մարդաքանական կուզին այ մեծ գնորտ-
 խաթեան ենթարկուեցաւ, որովհետեւ իրենք չուտ սակայն
 քիչ էին և ձաչուեցան Փոքր-Ասիական, հաթ խարտիւր թար-
 տական մեծամասնութեան մէջ:

ՆՈՒՄԵՐՆԵՐ.— Փոքր-Ասիական քնիկները երկուրդ հա-

պարամեակի կէնքուն ենթարկուեցան Հնդկարուցիներու
 արշաւանքներուն, որոնք կուզարին նարուպէն: Անոնք
 Պաշտաններէն, Նեղուցներու վրայէն մտան Փոքր Ասիա:
 Քրիստոնէներէն ունեց այ կ'ընդունին, թէ անոնք Կովկաս-
 եան կիրներով է, որ մտած են Արեւելք, սպա Հայաստանի
 վրայով անքեր են Փոքր Ասիա: Անոնքին թափաւցողները
 զկայի Մերձասոր Արեւելք նեմարտերն են: ստեղ Փոքր
 Ասիոյ մէջ հաստատուիցը միայն առաջին յորձանքն
 է նշուցարական ժողովուրդներու ցաղթականութեան:
 Անայ պիտի նեմարտն որին ցաղթարշաւներ, որոնց նեմ-
 արտեր պիտի ըլլայ Մերձասոր Արեւելի լեռնային գաղի
 հնդկարուցականները: Դուրէ նեմարտներէն առաջ նա հա-
 տատուեր են կուզիները, թայց մենք անոնց գաղտն և տե-
 դարտուերուն մասին քան մը չենք գիտեր: նեմարտերու
 հաստատուելով Կապուղոյիցիոյ սեմական վանտականուտ-
 թեան Քանը հարուած հասու: Անոնց գրաստեղանները կու-
 զրպտուեցան, վանտականները սպանուեցան: սեմական
 գաղտնիները ոչնչացան: Թաղիցու սեմականներու թա-
 վանցումը զկայի Փոքր Ասիա:

ՏԵՂԵՆԻՆԻ ԼԻ ԼԻՒՍԵՐ.— Հնդկարուցական այս ցեղերը
 Փոքր Ասիան գտան շարքական սեմականներն պատակ-
 տուած, քամնուած Ասիանիկ ժողովուրդները զիս կ'այրը-
 ին իրենց սոնձական կեանքը, երբեմն տեղի կ'ունենայ
 տոններու և ցեղիս մամանակաւոր միութիւն, այս կամ
 այն իշխանի զլիսարութեամբ: Թայց անոնք միշտեւ
 Հնդկարուցիներու արշաւանքը լին հասած մէկ պիտու:
 իեան ստեղծման: Անոնց կեանքը կ'անցնէր սեղական,
 մեղաւորած միջամայրի մէջ: Այնուարդական պարտան,
 շեյն այ կը նպասակին ապու: Անին ուղարկեամբ հարազ
 լեմուպիթաները երկիրը կը քամնէին փոյցը ինքնամկով:
 մեղաւորած զրկաններու, որ ստնձ մը, ցիւց մը կընար
 ապրից, շարտուել, ըլլայ ինքնաքան և դարձի հարեան
 քիզերու նեմ շարտ քիչ շարտելից: Այսպիսի վոքը հա-
 մայնքներով ապրող Փոքր-Ասիական քնիկները լին կրտար

կանցնելի աստիճանադասքը հնդկերպակալի ցեղերու, որ
 բունք յաւ հոսուողներ էին, յաւ զհետուսն և յաւ կապմանկեր-
 պուսանէ Եկուորները, ուղղմիկ, մեծ ու փոքր խումբերով
 կուսարին և քաջ, հմուտ և ընդունակ աստիճանորդներու զե-
 կաժարութեամբ: Գլխաք է նեխազրել, որ ասանք զյուրու-
 թեամբ արեւոյն Փոքր Ասիական ցրուսն համայնքներուս:
 Եւսիս կամ նեյնարուպայի ուղղմիկները փոքր Ասիոյ ար-
 րելոյժ ստեղծեցին քաւի մը մեծ ու փոքր միասորներու: Ա-
 նոնցմէ իւրաքանչիւրը իրեն հոգամասի տեղացիները կազ-
 մակերպեց. ցրուսն ուսերը միացուսն զինեց և ծառայեցուց
 իր նպատակներուս: Եկուորները սպասարեւոյն տեղացի-
 ներու, աշխատանքը, երկրի նարստութիւնը նաւաքեցին ի-
 րենց ամբողջներու մէջ: Կապմանորման, միասորման աշխ-
 աշխատանքը տեւեց քանի մը դար: Այս աշխատանքը
 Փոքր Ասիոյ քաղաքական միասորման աստիճան աստիճա-
 նըն է միայն: Միասորմանակ կը կատարուէր մէկ ուրիշ
 գործողութիւն: Երկու սպասարական տարեներ՝ ընդեր և
 եկուորը զանդադարէն կը նուստին, կը միասորուին և կը
 բռնեն մէկ մողմուրդ գառնուսու: Եւսուսն Այս շարմուսին
 մէջ մեծ զեր կը խաղայ փոխադարձ ուսուսնութիւնը: Եկ-
 ուսը Եւսիսները թիւով քիչ և մեծ մասամբ կուսողներ,
 կ'ամուսնանան տեղացի սղիկներուս հետ, կը կազմեն ըն-
 տանիք, կ'ընցունին տնոնց սուսուսանները, տեղացիները
 կ'ուսնեն իրենց քանակներու մէջ, կը մեծցնեն իրենց ուղ-
 մի ուժը և քաներարդ դարէն կ'ըսկսին նաւաւակներու:
 Այս մուսուսի նաւաւակներէն մէկն այ այն է, որ իշխող-
 ները իրենց վրայ կ'ուսնեն տեղացի նախկուսանները:

Նաթ ժողովուրդը, որ սկզբնապէս ասորների ժողովուրդը
 յատկանշող անուսն է, հիմա կը Եւսանակ այն երկուսոր-
 բարդ գանդուսանքը, որ կը կազմակերպուի ընթիւններու և եկ-
 ուսորներու մուսուսով:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱԿՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸ.— Արշաւաղ Եւսիս-
 ները 2000 թ շուրջ սկսան փոքր Ասիան մարցնել մէկ
 իշխանութեան տակ: Անոնք այս նպատակին նամար ունե-

ին ամեն ստատուսութիւն: Հեծնուսոր քանակ ունէին, կը-
 կուսին կառքեր, բունակը կ'ուսողներուէր ուղղմիկ ուղ-
 նուսականուսնը: զեկաժարութեամբ:

1100 թ. շուրջը Եւսիսներու թաղաւորը ԱԵՍԱՍԵՐ կը
 գրաւէ մանր փոքր Ասիական իշխանութիւններու նախը-
 սանցի ձիջա՝ այդ տեղակալն իշխանները կ'ընկուսնին Եւսիս
 թաղաւորի աստիճանութիւնը, գերիշխուսութիւնը: ԱԵՍԱՍԵՐ
 կը հասնի Ան ծովի արեւը մէկ կողմէն և Միջերկրակալի
 միւս կողմէն: Ամբողջ փոքր Ասիան կը նուսնայ սուսը
 գերիշխանութիւնը, Անոր մուսուսուսուսը Եւսան էր:

Անոր յաջորդներէն մէկը՝ Տիարաւեան կամ Էարաւեան
 մեծցուց պետութիւնը գլխաւորապէս Տարսուսան ընկերու
 ուղղութեամբ: Անուսնութիւնը կը կամարէ այդ թաղաւորը
 կարկանդակ մեծ սկսուսութեան հիմնադիրու: Անոր որով ու-
 սողէ փոքր Ասիան գրեթէ համ-սխմարուսն է մէկ իշխանու-
 թեան տակ, աշտակա որ անոր յաջորդը Հասուսիլ / որդէն
 կը մուսով փոքր-Ասիանէն դուստ՝ գրուսուսներ ընկուս մա-
 սին, Ան կը մանայ Միւսիս և կը գրուսէ Հալպասմ՝ այսու-
 սուս Հալպաս: Եւսը այս գրուսուսը երկար չի տեւեր:
 1810 թ. շուրջը Հասուսիսի որդին Մուսուիլ / քաղաքական
 կեդրուսը Եւսանէն կը փոխադրէ Հասուսուս քաղաքը: Ան-
 ուսը կ'արշաւէ Միւսիս, կը վերադարուսէ Հալպաս, կը տե-
 դուսնէ ընկուսութիւնը և կը փոխադրէ փոքր Ասիս: Կը
 գրուսէ Ռիւսասի արեւի կաւկիսիո քաղաքը: Հալպասի և
 կարկեմիշի գրուսուսը կը բանայ սուսը առին Ռարսուսի
 ճամբուն: Ան 1800 թ. կարշաւէ Ռարսուն, կը գրուսէ, կը
 գերէ, կ'ուսարէ և կարաւուսան կը վերադարուսայ Հասու-
 սուս: Անոր որդուսանքները ուսարի նպատակով էր: Աէր
 կընար փոքր Ասիանէն կատակարի: Միջազանքը: Մուսուիլ
 1-ը կ'ըսուսանուսի և սնոր յաջորդները կը շարմուսկնե
 Նաւաւակները թէ Ռիւսասի շուրջը և թէ զեկոյի հիւսիս՝
 Ան ծովի արեւը: Տեղացիներու մէկ գրուսութեան մէջ կը
 պուսմէ իրեն նախորդներու գործերու մասին: Ան կը թա-
 դուսրէ մինչև 1650 թ.: Անկէ վերջ մեծ արշիւն գիտնեք

հաժարկան մեծ պետութեան մասին: Ընտրել էրկու հարիւր տարի անար պատմութիւնը մեզ անբայտ է: Անոր գրաս. ա. մեքը դուրս կուզան ձեռքէն: Գուցէ անոր ընկերակցը՝ Ալեքսիայէն և Նիքիտակէ թաշարիք կուզ անի շիւք-սանե-րու իշխանութեան նեա. որոնց մէկ թեւը կը հասնէր Արև-րիա. հիւսիսային Միջագետք. Հաթիքի արքայութիւնը ալ խաղաղ չէր: Պատարտութիւնները, պայանութիւնները սո-վարական երեսոյցի կը պատկանէ: Ինչէ կ'օգտուին Անտր-ները, որոնք կը գրասեն կապաղապիկան, կ'ընկնեան. Կա-հարիւնան. Եշտուսոյ հարստանային առեւտորի քաղաք-ները՝ Հուլպան և կարկէմիչը կ'իյնան Ասորեստանի ձեռքը: Հաթիքան պետութեան աչք թաշարու մէ ալ քաղաքաւոր կը տնէ մինչև 1470 թ. երբ ան արքէն կ'երկուս Մերձու-սոր Արեւելքի պատմութեան թնիին վրայ: Այս թուին Խուրոյիս II կը վերականգնէ հաթիքան պետութիւնը: Ան կ'ընկաղթին է հարական եկեղոց մեծ պետութեան. որ կը տնէ մինչև 1565 թ: Թիւրք. Հաթիքու քաղաքական հորիզո-նի աչք երկու շրջանները ցանալաներու համար առաջին շրջանը՝ 2400 էն մինչև 1150 թ. կ'անուանենք Քիմ պի-տարեան օրօսն. իսկ 1470-էն մինչև՝ 1560 թ. Յոս պետ-րեան օրօսն: Երկու դարի թաշարումէն և անիշխանութե-նէն հետք ան նոր թաւազ կ'երկուս պատմութեան մէջ. աչք երկու պարերու ընկաղթին անի կ'ամբուսուս հաթիքու զօրութիւնը կազմուց թաղաղրիչ տարրերու միութիւնը. առե-ւքի կը մեծանայ հաթի գեղաւորս և սղմիկ սղմուականութեան քանակը. անգաղթներէն իսկ մը կը բարեբանայ. անց կը գրասէ գեղաւորսութեան, վարչութեան և զօրքի հրամա-նատարութեան մէջ:

Հաթիքու քաղաքական վերանախիւնը կը կատարուէր արեւելքի պատմութեան աչք պակուն, երբ Հիւքոսաներու պետութիւնը կարճանուան էր. Եղիպտոսները գրասէր էին Միջերկրականի եզերքները, երբ քանի մը տարի յետոյ Թուրմէս III պիտի երկուս Եփրատի սփիւն. երբ նոր կը կազմակերպուէին Միտանիի արեւը՝ Եղիպտոսներուն զի-մաղթելու համար:

ՇՈՒՐԻՒՆԻՆՈՒՄԱ.— Հաթիքան պետութեան մեծացոյցի չէմար Շուրիլուլուսէն է. 1400—1380: Անկէ առաջ երկ-րորդ հաթիքան պետութիւնը անկախ չարք մը Եշտուսոր գէմքեր, որոնք դուրս թերին երկիրը երթին անիշխանու-թեանէն. քանցին մտքը Ասիոյ միացումի և նոր Կալստու-ներու համար: Այս քաղաքէն օգտուեցաւ Շուրիլուլուսէն: Անոր գործերը մեզի յաւաղէս ծանաթ են աչք գաղթներե-րու շնորհիւ, որ ան կնքեց իր ժամանակի թագաւորներու հետ: Անոր տարեգրութիւնները հասեր են մեզի և կը ծու-րաչին իրքե ազրիւր: Անոր մասին կը խաթն հարեան սղգերու գաղթները՝ իրենց թագաւորներու տարեգրութեանց մէջ: Անոր քաղաքական գործերն ուղղուած էին երեք հարցերու լուծման: Առաջին՝ սիւրիական հարցը, երկրորդ՝ Միտանի ինչիւր, երրորդ՝ Փոքր Ասիոյ թագաւորսն գործը:

ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՂԱԵ ԻՍՐԱԵԼԻՆԻ ՄԷՋ.— Տեւանք թէ ինչպէս ան ստեղծեց քաղաքացիական պայքար Միտու-նիի պետութեան մէջ: Դանի զոյսութիւն անէր Միտանին, անկարեղի էր հաթիքան պետութեան մեծացումը: Եփրատի ափերուն և Միւրիոյ մէջ: Միտանի-եղիպտական գաղթները ստոր արգեցք էր: Միւրիա իջնուս համար Շուրիլուլու-սէն իր առջե պիտի գտնէր եղիպտական քանակը, իսկ իր նախ թեւը պիտի մտանգուէր Միտանի-մարիաներով: Մի-տանին թաշարաց, իսկ իր երազրի մէջ շէր մաներ ճար-րի պետութեան անեղացումը՝ հարաւորեւ մտնան Հոյսու-տանի մէջ: Երբ վերջինս Խոտանու II ի որով յարեւակեցաւ Միտանիի վրայ, Շուրիլուլուսէն անպէս նկաւ իրքե աղաւաղան Տաշարասի ժառանգի՝ Մուտուլույի քանակա-լական իրուանըներուն վերականգնուեցաւ վաղարացած Միտանին. իր միջամտութեան իրքե վարեց Շուրիլուլու-սէն, ինչպէս քանք, գրասեց կարկէմիչը և Հուլպան՝ և իր երկու որդիներուն համար ստեղծեց իշխանութիւններ՝ եղիպտական ստեղծներուն մասին:

ՄԻՋԱՎԵՏՈՒԹԻՒՆ, ՍԻՒՐԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՐՈՒ ՄԷՋ.— Եւս-

թիւս յումայի որով նշխարուց Ներքնապէս կը տկարանարէ
 Հոն Ամենօրն Վրացը պատգամ էր կրօնական բարեկարգու-
 ցութեան, որոնք պիտի ամբասնէին նշխարական մեծ հարա-
 բութեան շիւթերը, իսկ իրականին մէջ այն բոլորը միայն
 խախտուիին այն Ամենօրն երկիրը մասնեց կրօնա-
 կան անիշխանութեան: Եզրպատի նշխարական թիւեր Պա-
 զեասիւնի և Փիւնիկի մէջ ինչպէս Բարեկարգիչ փարաւ-
 անը որչափ թիւն չբրտ կայրութեան արական նշխ-
 րու պաշտպանութեան: Ասկէ սպուտեցաւ ճորժիչ յաման:
 որոն որչափ կրօնները բոլոր քաղաքներու մէջ աստիպարու
 զկարի Հաթիւր յարոյ նսանքներ: Եզրպատի ներքին
 թուապատմէն սպուտեցաւ մասնաբարակն անպատի թու-
 փարական ցեղերը: Պատերները Ասուք կայրու իշխանու-
 թիւն և ասկէ բանակ շքաներով իրենց ասկէ կը յարմա-
 կէին հարստ քաղաքներու վրայ, կ'աւերէին և մեծ սոսա-
 ռով կը փերայաննային իրենց անպատերները: Ասուք կ'ըս-
 ծաննէին թիւերը, որ եզրպատական նարաւոյ դարձ կար-
 ճութիւս յուման սպուտեցաւ Եզրպատի թուաթիւն և
 ինքիւն անիշխանութեան: Անոր բանակը ասանց զի-
 ժաղրութեան նաւաւ մինչև Երուսաղէմ, որ կարաւանային
 ստեղծութի նշանաւ որ կ'ըստն էր Ան կ'ըսանէր Քառնա
 սիրոցը և զարգից կատէ: ինչպէս զարգից պահպան զորա-
 յութիւնը: Երբասի աջ թևի նշխար մինչև Պաղեստին աս-
 ևս եզրպատական իշխանութեան շէր ենթարկուեր: Այս
 յաղթութիւններէն աստի է, որ ան կրօնեղմէր նարպայի
 իշխանութիւնը իր որդիներէն մէկուն նսանար:

ՓՈՒՐԻ ԱՍՍԻՐԻ ԳՈՐԾՈՐՈՒ.— Եւսթիւս յուման նարկոցը և

աւտ էր երկար ժամանակ զբաղուելու Փոքր Ասիական Ներքին
 նարքերով: Այս է պատճառը, որ ան ասկի դարձն միջու-
 ստութիւն երկու նրեցեց եզրպատական հակասիւն վրայ: Ան-
 յում մի յաման սարի նստիւնց Փոքր Ասիոյ զեղերու ապս-
 տամութիւններու անշան, ամուր իշխանութեան նաւա
 ստաման:

Հատան կարեւր է ըսել, որ միւլ ճարտիչապատմայի առ-
 ջիւս գրուած շրջար փոքր Ասիական նարքը, ան կը յուճէր
 եզրպատական կայրութեան աստիպան դարձ թիւերու ինքիւն
 արմատական ձևով: կը գրուէր Միջերկրագետի Միւրիական
 Պաղեստինեան արկերը: Փոքր Ասիան իստանարան էր զեղե-
 րու, ինչպէս ներս, անկարի ստեղծերու: Անունց և կեղծութեան
 իշխանութեան մէջ կայրերը շատ թուր էին: Ան ճոյս ու-
 փերու, Անիւի անուններու ստ, Երբասի արկերու ցի-
 ղերը զտարրութեանը կ'ընդունէին Հաթի ինչպէս որ ներս-
 իշխանութիւնը, զին ենթարկուեր ասկէ արքայի փոխար-
 քաներու և միշտ կ'ապստամբէին, երբ ասկէին, որ
 իշխանութիւնը նստա է իրենցմէ կամ թուապատ: Երբ
 Հաթի ինչպէս որ շտեղծեցին միայնակ, մէկ կեղծութեան
 կ'ապստամուր ինչպէս որ ինչպէս մը, այս զարգիւցաւ ինչ
 ստիւն, որոն մէջ զարգացաւ կողմեր նախկին տեղական
 իշխանութիւնը: Երկու Անունը պահեր էին իրենց բոլոր ի-
 ռաւաւորները: Հաթի ինչպէս որ ներս և միայն կ'ապստ-
 մին և զորք: Եւսթիւս յուման կը կրուէր կանգաններու, Պսա-
 յաներու զէմ և յարկապէս Հայաստանի և կարաններու, զէմ
 Եւսթիւս յուման այս երկիրներու վրայ կ'ապստամբէր կը նշա-
 նակէ իր նաւասարթ մարդը: Այսպէս Հայաստանի կ'ա-
 ստամբէր կը նշանակէ Հուկանային, որ ասկայն կ'ապստամ-
 քի ասկէ արքայի նս զէմ:

ԱՍՍԻՐԻԱՆ ԵՐԻՍՏՈՐԱՆԻՆԻՒՄ.— Ամենօրն Վրացը թուր

չոյց Եզրպատի սպանականութիւնը: Անոր յաղորդը Քու-
 բանիսամուլի վերականգնեց կին նստամութիւնները, վե-
 րաներուցեց Ամենի պաշտամունքը, երկիրը որոն յափով
 իսպապեցաւ: Բայց XVIII-րդ կարստութիւնը այնչա պե-
 տական ու գիտութեան շրջանակներու մէջ յարց շուճէր:
 Անոր փոխարինեց XIX-րդ կարստութիւնը, որ Եզրպատին
 ստաւ յար իր փոքրու զէմներ, ստանը կը ջանան վերա-
 գրուել Պաղեստինը, Փիւնիկի և համայն Երբասին:
 Սեթի I (1320-1300), Իսամու II (1300-1234) շար էջ կը
 բանան Եզրպատի գիտութեան պատմութեան մէջ: Անունց

գործերը արձանագրուած են Լիւքսուրի և Կարմալի մեծ տաճարներու պատերուն և սիւներուն վրայս 1320 թ. Արքիւ / կը մտնէ Պաղեստին, զրիւ կուտայ անապատի Պատեի՛ննու ռու զօրքերը և կը վերանաստատէ կարգը: Ան կը գրաւէ Իրիւնիկան քաղաքները. կը նարող նախանայրաւները՝ Եղիպտոսկան նաւերը նորէն կը յաճարեն Փրիւնիկոյ նաւաւանդիւսաները՝ Արիւրոյ և Փրիւնիկան քաղաքներու բարիքները Եղիպտոս սաներու համար Եղիպտոսկան մէկ թանակ կը մնայ Ռիւրոսի մէջ: Իւն ուրի զօրարանակներ կը պաշտպանեն արդասարէր հողամասերը անապատի յարաձակումներէն: Արիւր նարիւրուր գերիներ կը թողնէ և կը գտնէ Աման աստծուն Երկրորդ անգամ կ'արշաւէ Ասիա, գրաւելու համար նարիւրնան՝ Ռոնդէսի կովտը: Կը պաշարէ և կը վերադարձէ Կարգը: Կարգը մտ նախեղիպտոսկան թանակները կը հանդիպին իրարու՝ նախական ռու նակի գլուխը կանգնած էր Մուրախի Ռիւրոյին: Մուրվա՝ ԵԱՅԱԼԵ՛ Լաթիւրը կը պարտուին և վարաւորը կը ստնէ իր յաղթանակը կրօնական արարողութիւններով: Անուն աստաւածը յըջապատուած ասիական և Կատիլի աստուածներով կ'ընդաւելի մէջի նաւերները. գերիները և յաղթանակի նը յանները: Բայց չնայած այս յաղթանակին Եղիպտոսիները Եփրատին չնասան: Անոր անմիջական ափերը մեղքին Լաթիւրու ձեռքը:

ՌԱՍՍԷՍԻ ԿՌԻՒՆՍՔ.— Ան ասելի մեծ նրազիւ ունէր կայսրութեան ընդարձակման համար: Կը յայտարարէր. որ ոչ ոսի վերադարձէ Միւրիան և խորտակէ նախական ուժերը: Անոր կահակալութեան սկիզբը Մերձասոր Արհելիքի քաղաքական կայսրութիւնը հատեւալն էր: Միւրուսէն արեւմուտը, Միւրիւրէն հիւսիս նախական մեծ կայսրութիւնն էր. որու քաղաքակալութեան ասանցը Միւրատի ափերուն, Միւրիւրիւր անը գառնայն էր: Տիրու, Միւրու, Պէլլուսթ քաղաքները. ինչպէս և Երկրի ներքին գաւառները հպատակուել էին Ռիպիպտոսին և բարեկամութիւն թոյլ կուտային անոր: Անկի հիւսիս ինկան Երկրները՝ Նակարիւնան, Ռոնդէսի շուրջը

կուսմուած իրաւունքիւնները, Կարգը կախական արդիւցու թեան զօսի էին դարձեր: Ռիպտոս և հիւսիսային Փրիւնիկէն աչքի կ'ընարին նախակալասկան իրենց զգացումներով: Այս պայմաններու մէջ Լաթիւրու թագաւորը զրարութեամբ կրնար ուժեր հարաքի Եղիպտոսի դէմ:

Քէ Եղիպտոսի և թէ նախական թանակներու մէջ կար յին նոր թարմ ուժեր: Լիւսիւնի նարու կ'իջնէին Արիւրիւրները, Արիւրիւրները, Գալիպոսները, Ասիւրները և ուրիւ յատ Ենդիւրպական ցեղեր, որունք որդեր էին Եզիկան կղզիւները Փոքր Ասիոյ արեւմտեան եզերքները և արդէն Երեւոսի էին Պաղեստինի, Եղիպտոսի և Լիւսիւրի ափերուն: Անունք արկածախնդիր, լաւ զինուած ժողովներ էին. որ ափ կ'իջնէին, կը մտնէին Երկրի խորքերը, կը կոտորէին և կը կոտորուէին: Անունց զէ՛մ կը պաշարէին թէ Լաթիւրաւորները, թէ վարաւորները: Անունց զէ՛մ պայսարու լաւ միջոցներէն մէկն աչ իրենց թանակի մէջ ունէր: Էր Անունք իրենց ուժերը ի պաւ կը յերկին տնայ, որունք լաւ կը վարձարէին: Ետանք մտան նախական թանակներու մէջ, յատերուն տեղ ասու Ռաճալէ Ռիւնէր գիւրուած էին նոր զէնքերով՝ երկրեան կաքիւններով, երկար գայլիւ ներով: Այս նոր եկող ժողովները ուժեղացին Երկու թշնամի թանակները, բայց անոնց մեծ զանգուածը հասաստուել էր Եզիկան ժողի կղզիներուն վրայ և ասիական ափերուն: ասունք կարեցին Լաթիւրուն ժողէն և զանկեցին անոր հիւսիսարեւմուտքէն: Ենդիւրներն աչ անոնց հակազութեան տակ էր: ՄԷ՛՛-րոյ դարուն կ'ըստեղծուէին այն ուժերը, որունք վար մը ետքը յախարոյ գեր պիտի խաղային Լաթիւրու քաղաքական կահիքի մէջ: Այս նոյն ժամանակ՝ հարաւուն ՄԷ՛՛-րոյ հարստութեան վարաւորները վերսկիւնցին իրենց յարձակակալներ Լաթիւրու դէմ:

Լիւսիւրի հնդեւրպական նոր ցեղերու և հարաւի մէջ որոյ համաձայնութիւն կար: Ռաճալէ Ռիւր գործակալները կ'աջխատէին Ասորեստանի պայաւտի մէջ, Փոքր Ասիոյ մէջ, կը ջանային ապստամբեցնել նախական զանակներու:

թեան անքամ իշխաններուն, անոնք կը գործէին Հաթերու թիկանքը, անոր հարեան մեծ և փոքր պետութիւններու մէջ: Հաթերն այ իրենց ներքին զայնակեցնելու կ'որոնէին: Համառոտութեան երան Պոնտոսի՝ Կիդուսունայի թագուորութեան հետ Մուսուլման զայնք կ'առաջարկէ Հարպաի իշխանին, ոտքն կը հանէ Պլազի իններուն, խորուսներ կ'ըստեպէ Պաղեստինի մէջ: Անոր հետ կը զայնակեցին Կառաբիւնայի, Կարկմիլի, Կիլիկիայի, Կաղէի և Արփատի իշխաններն ու թագաւորները: Լաիսիան զինուորական պարտուցութիւնները՝ երկու կողմերն այ զիւսեպիտական զիւսուցործունելութիւն կ'ունենան: զայնակեցներ կ'ապահովեն:

ԿԱԳԷՆԻ ԿԱՊՍՏԱՆՍՍՈՒՄՈՒ 1295 թ. — Ռամսէւ 11-ի պահարարութեան ինկնորոգ տարին Եգիպտոսի թանակները կը մտնեն Ռոմեղէի հովիտը, զորքը կ'առաջնորդէր փարսուներ աննամքս Անոր նպատակը Կաղէի գրաւումն էր: որուն առկ մինչ այց տեղի էին տեղեք թանկ մը ձակատամարտներ: Կաղէը կառուցուած էր Ռոմեղէի արևելք, ան Լանատրիւայի ցաղապանութեան բերդն էր: Անանց Կաղէի գրաւումն անկարելի էր հաստատուի: Եգիպտոսի արհիբան, պանկ Հարպան և Կարկմիլը: Կաղէի առկ զիւրքաւորուած էին Հաթերը իրենց զայնակեց ուսերով: Կեղծ լրտեսները և հաթական սուրհանդակները, որոնք ինկեր էին փարսուների ձեռքը, կը զգուցէին թէ հաթական զորքերու զխաւար մասերը հետե ան քաղաքէն, որ քաղաքի ամրութիւնները պաշտպանուած են շատ թուր քաղաքայան զորքերով, հետեւապէս Եգիպտոսի գիւրուսի համը կրնան զրաւի Կաղէի ամրութիւնները: Ռամսէւ այց տեղեկութիւններու հիման վրայ Ռոմեղէի Յաննաղուսներով՝ իր շարաքայան թանակը կը շարմէ Կաղէի վրայ: Բայց զորքի մեծացոյն մասը զեռ հետե էր: Արայն ամրութեանց առկ ըստած զեթրուեցէն կ'իմանայ, ոչ թշնամիի զխաւոր ուսերը քաղաքի մէջ են և մէկ մասն այ շարմար պիւրքեր է գրաւեր հիւսիսային զծի վրայ: Հաթերու առաջնայան ուսերը կ'ըսկըտին շարակողականը: Եգիպտոսիներու առայ նահանգի

Ըստապարէ զկար: Պլաք էր ընդունի կոնքը: Եգիպտոսի թանակը կը կուտորուի: Ռամսէւ կը կարուի իր զխաւոր ուսերէն: Փարսուներն կը փրկէ միայն իր աննակեան աւրիս թիւնը և իր թիկնապաններու և փոքրաթիւ զինուորաներու աննուիրութիւնը: Ինքնակատքի վրայ կանգնած Ռամսէւ 11- կը զիմէ իր հարըն, Ամոն աստեղան, կը խրեղորէ անոր քղնութիւնը և խիպախարէն կը շարակի թշնամիին վրայ: Արնչ այց կը նանին Եգիպտական զխաւոր ուսերը և անմիջապէս կը մտնեն կուսի մէջ: Այժմ Եգիպտոսի է, որ պիւրակցութիւն կ'ըստանան: Հաթական և անոր զայնակեց ուսերը կը նահանգեն: Բայց կուսի ձեքը կը մնայ անորոչ: Կաղէը կը մեայ Հաթերու ձեռքը: Երկու թանակներ պարտաւ զէին նոր կուսի նամար: Դասի Կը նահանգեն մէկը՝ հարաւ, միւսը՝ հիւսիս: Հաթական քաւուները կը կեդրոնանան իրաւոր՝ Եգիպտոսի ուսին: Իսկ Ռամսէւը Քանանի մէջ կը պատմէ ներքին թշնամիներուն՝ Գալլիէի ապստամբներուն:

Կաղէի հակատամարտը պարտութեան առաջին մեծ հակատամարտն է, որ կատարուեցաւ որոշ ռազմափարսութեանը: Հաթերը հանգէս ընտրելու ոչ միայն արիս թիւն, այց և որոշ ռազմափարսութիւն: Անոնք փորձուած զիւրքաս ին կուսի մեղոցնէն էին: Այնուհետեւ, Ռամսէւը աստեղեց աւարի շարունակ կոնանի պիտի մեղք ոչ միայն Հաթերու զէմ, որոնք երբեմն հարպիկ պարտիզանական կոնանի կ'ըսէին, այց և տեղաքի սեմական գեղերու, իշխաններու և քաղաքներու զէմ, որունք երբեք չ'ապստեցան Եգիպտական իշխանութեան հետ:

ՆՈՐ ԿՈՅՈՒՄԻՒՆԻՒՆԻ — 1293 թ. մեուս Հաթերու Մուսայու թագաւորը: Անոր վերջին տարիներուն և անկէ ետքը հաթական արքունիքը դասադրութիւններու և պայաքարի կեդրոն քարձաւ: Միայն 1281 թ. Լասուելի 111 աւար կ'ըզպար իրեն զանի վրայ: Անոր արոյ մեքանար Արիւելքի քաղաքական նորոգելին վրայ նայ ուսեր երկուս հուսուն: Հաթական կարգութիւնը փոտնգրուած էր Արիւելք:

կ'ընէ չիպիացիները և իրենց դասնակիցները ինքիպետակն: Ընն կը քարոզէ փոշաւացիները, թաւջ կը հարկադրուի տնտես տեղ տուր փառանք մէջ: Վոյշաւացիները կը թունկն ծովումերս չըջանները: Իսկ Եւրոպայի ցեղերը, այսնց տնտեսները կը յիշուի ազատամքներու շարքին: Կը հաստատուին տնտես թիկունքը:

Իտալիա ի ի-րոջ կը ցուս փրկել ինքիպետար ծովային ժողովուրդներու արշաւանքէն, թաւջ հարկադրուեցաւ զի ջնչու նոր ցեղերուն ի իւրիսն, Կ'տնտեսի հրչիւրը, ամբողջ ծովամիենայ չըջանները: Ինքիպետար ինքը ապառնայիքի ուսկ էր: Կարելի էր ապասել, որ տնտեսանանայ հարկու կան մեծ պետութեան բոխտին, թաւջ ազատուեցաւ, միւսն կորակցնելով՝ տախակուն իր գաղութները: Ընց արշաւանքներէն ան դուրս եկաւ թուրքուն: ի ի-րոջ դարու վերջերուն և ի-րոջ դարու սկիզբները փակուեցաւ արեւելի պատմութեան մեծ կայսրութեանց երջանի: Ընտես կը փոխարինուի նոր աստեր, որոնք կաղմակերպման մէջ էին: Ասկայն անխիստանութեան մեծ վերիվայրուիներու աշխարհներ առանց նոր թանտեսեցու չէր փոխուեցու: Երբտուարոջ՝ արեւելեան և սեմական ժողովուրդներ՝ եկան զբաւարու իններու տեղը, ուր դասնայու տնտես ժառանգութեան: Ընտէր եկան նոր հասարակութիւններ, անդէս եկան նոր ազգեր, և սկսան մշակուիլ նոր քաղաքակրթութիւններ:

Զ. ԳԼՈՒԽ

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵԱԿՈՅԸ
ԹԵՐԷԷԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

XVIII-րոջ հարստութեան փարսագնները ինքիպետար հասցուցին իր կոչուիթեան թարմը աստիճանին: Ախալուսներուն գոյու ընկէն ետքը տնտես վերակառուցին հրկիւրու պետութիւնը: վերայինեցին և ընդարմակեցին Իլըրէն: Ահմեւ I (1580 - 1584) և Ամենօնիս I (1584 - 1590) վերայ շինեցին Միջին և Սուրին ինքիպետար տանարներու Ատաթիւնը վերանորոգեց Ըման աստուտ աստուար Իլըրէի: Գտակի տանարը Ինմթիսի մէջ: Ազատագրուած մուղուրոջը թնական է, որ պիտի կառուէր աստուտներուն և տնտես երախտապարտ ըլլար իրենց ազատագրութեան համար: Եպիպետար ազատագրական կոչիւր կը մղուէր աստուտներու անունով և տնտես դրոշի տակ Իլըրէն նորէն մուրթադաջ դարմաւ և Ամեն-Ռայի համար նոր տանարներ կառուցուեցան:

ԳԻՄՆԱԿԱՆ ԴԱՄԸ. — Հիւքսաններու արով քրմական դասը շատ էր հարածներ, ան կորսնցուցեր էր իր կալուածները: Կիմա ան կը կապմակերպուի և կը զբաւէ Նախիկին դիրքը: Ըմենթիս I մեծ կալուածներ կը նստիլ քարմերուն և տանարներուն: Ազատագրական պոշադի ժամանակ զբաւման դասը միւսքու ազգային գործին և ազատագրում մէն հոքն ալ արքայական պալատի մէջ մեծ ազդեցութիւն էնաք թերու: Ըն իր բարոյական ուժը ի սպաս դրու վերանորոգու պետութեան, փարաւաններն այ՝ փոխարին վարմարեցին քարմերը կալուածներով, ստրակներով:

պնդանական սեփականութիւն, որոնց հասոյթը կը հաւարա-
 ունը արքայազան շահագործողներու մէջ: Պատերազանը կը
 յետաշրջէր եղբայրական հասարակութիւնը: Հին կարուստու-
 սէնը հարստապետներու քոյր աստի կեանքը հարստապետներու
 դաս մը, որ հողի նեւ սիրտին ձեռք ձգեց մեծաշունակ
 տարակներ, քարքաներ, մեծապներ, զարդարանքներ: Ասանք
 է, որ կը շարժուածին վարասներ, անոր խորհրդատու-
 ներն էին ու գործակիցները:

ԵՂԻՊՏՈՍԱՆ ԿՈՒՍՏԱՆՏՆՈՒԼՆԸ. - Եղիպտոսն այժմու նեւ
 դաս շարժն սանկուսած թագաւորութիւնն էր զի - ան դուրս
 է եկած իր արգասին և ընտանեւ սանձաւորներէն և կողմած
 ընդարանակ կայսրութիւն: Եր, Նորթաշէն մինչև Եփրատ
 գետը: Եղիպտոսն մինչև Եփրատ անապատը, Պետական
 վարչութիւնը ասելի սննդան է, քարոզարածն էին զի-
 գիտի գործունէութիւնը ընդարձակում է, ան կը զի-
 կայսրը Եղիպտոսն էր արքայութիւնը, արքայազանութիւնը, անոր
 հակադրութեան ասել նեւ պետական պահուստները, պան-
 ձարանք ան ունի քանի մը ոչնչացումներ: Ամեն ինչ
 պրո իր կանոնած է կատարելի մը վարասներ արգասկան-
 ներէն կամ վասակելի վարչակէ: Անոնց մտ սակոթու էր
 է խորհուրդ մը ինչի երկու կիներէն կայսրուած: Ասանքն աս
 նման զարկները կը վարեն գրասենեակները, զրի կ'անցնեն
 ասեն ինչ էլ իմ անոնց թիւը ասելի շատ է անոնք կը
 գրեն նաև արական ընդունելով, մանաւանդ քարեկան
 ընդունով, որ միջոցառին ընդու էր ցարձան: Փարասունները
 արական իրենց հրատակ իշխաններուն, Եփրատի և Հարթ
 թագաւորներուն նեւ կը ինչի սկզբին քարեկան ընդունով
 երբեմն մեծ վճարի պայաններ կը շանձու ի մեծն արտու-
 ձոյ ցարձարուն, որով քրական գաղ իր նկարագրութեան
 ասկ կ'անել աշխարհիկ իշխանութիւնը և վարչութիւնը:

ԻՆՆԱՅԻՆ. - Ընդարանակ կայսրութեան պայտապանութեան
 համար պէտք էր մեծ քանակ բանակի միջուկը Եղիպտոս-
 ցին էր, ինչերէն հասաքսած գործը: Եղիպտոս անոնք կը
 հասաքս էին մէկ արշուտանքի համար: Իտղարութեան պա-
 նան գործը չէր պահուել, քանի յանի մը սանձաւորան

պուզերի և վարասների թիկնապան զանգնե: Բայց
 XVIII-րդ հարստութեանն անաւորապէս զարձան
 անաւորն և մեայուն երեսըթ - անաւորն անաւորն զը-
 ջանը - զորքի թիւն այ անհրատ: Եղիպտոսցին այսպան մեծ
 ընտանի ասպ չէր կրնար: անոնց վրայ անհրատ վարական
 քանակները՝ Նորթաշէնը, արտա կը զրկուէին արական
 սանձար: արտաշէնը, որտեղ կը զրկուէին Հարասաշին
 Եփրատ: Եղիպտոսցին, որ Եփրատի անապատը կը
 պահէին: Ենդուն զորքեր կը պահուէին Եփրատի արկան-
 րուն կատարած արտութիւններու մէջ: Ընդուն մեծ
 քանակին անըրածնէս էր զէնք, մթերք, կարտու, պարէն:
 Պետութիւնը Երկրի քոյր կողմերն ունէր պահեստներ, մը-
 ինչարաններ, քանակի կարիքները քարեկանը համար:
 Զինուորն ու զորավարը կը վարձարուէին Եղիպտոս, որ
 մասնագործը կ'անդէր իրենց պահակներուն, որքան զին-
 ուրն ու իր մասնագործը շարունակէին պինտարական ծա-
 ուսը թիւնը: Անտք կ'ունենային աստիճանի քարեկանը,
 պատու անընտանի կ'արտանային, Զորքն ու պինտարութիւնը
 յարդի էին և քանակը կը համարուէր հարստանալու ու
 տաղանալու ասպարէզ:

ՏԱՐՔԱՆԱՆ ԱՐՈՒՅՈՍԸ. - XVIII-րդ հարստութեան
 վարասունները մեծ շինարարներ էին - սանձարական շինա-
 րարութիւնը ուսագին կարգին կուտար - կը կատարէին
 դասարաններ իրենց շախտեական կեանքին համար: Ծա-
 ճարները իրենց նիւտով, պատերով, սիններով մնացած են
 ու հասած են մեղք, որով ճիշտ քարագործը կուտան եղիպ-
 տական ճարտարապետութեան մասին: Կատարին և հար-
 թուստ սանձարները թէրէն մէջ են և անոր շրջակայքը:
 Ծանարը երեք անհրատու քանակներ ունէր: Ստալիք, որ
 կը գրուէր Աստուծոյ արկանը: Ան իրական արտագործն էր,
 հոն մանկ երկային միայն վարասունները և քրականտը:
 Ան մով, իտեա և իտերդու որ վայր մըն էր, ոչ մէկ
 քանգսածք ունէր, ոչ մէկ պատուան, քանի գտուէն: Զոն

ամեն ինչ պատեհիք էր, ամեն ինչ խորհրդաստույգ թիւն է
 Հոն կուգար փարսաներ այսօրիցու համար, կը ինչոյէր առ-
 առածոյ օգու ռիթմերէ Հոն, խորանի մէջ կ'առանձնանար
 փարսաներ իր գերաչ հետ իր և պետութեան ծանր ճգնա-
 մամային օրերուն: Տաճարի երկրորդ մասը զբաղիլին էր-
 նա թաղման թիւ սիւներու շարքը կը թարմանանային պէպի
 փեր: անոնք փառուցուած էին լայն և հասարակ պատուան-
 քաններու վրայ, անոնք վրայ կ'ընդար տանիչի ծանրուս
 թիւերէ: Ինչուրէ կը վերջանան Պապիրուսի և Էսաուսի մե-
 տանցոց սնացոյ իւրօրոյններով: Եւնիչիք առանձնաններու
 ընդուններ թիւան և իրարմանցի, սնունդատարութեան
 մայրն է: Եւն մտնել իւրջատարուած էր ստամբուն, ար-
 քայնական սան անդամներուն և արաններուցներուն: Տաճարի
 անդամանելի մասն էր զաւիրը, որ շրջապատուած էր թար-
 ճոյ պարխապնիով, որ կը թամնէր աստուծոյ ստեր պար-
 սաքին աշխարհէն: Հոն աններուն կը նաւարուէր մայր-
 փորդը: Եւն կը կատարուէր սնունդան արարողութիւնները,
 որ անոնք կ'անենային ամբողջ մողովոյն ներկայութեան:
 Հարստապանները նա կը թերիին իրանց նախնիները, ցուե-
 րդէ Տաճարը կը կատարուէր քայրի մեծ ցանցուանները,
 իսկ խորանը, Էսա ստանուն նախնուած նաւարդութիւններ-
 ըն՝ սմէլիսկները, վարդապոյն քայրով կը ինուէին: Պատի-
 թիւն մէջ կը թարմանար սրկիտիք, խորհրդանիչը արեւի
 կենսատու հասարակներուն: Դեպի ստանար կ'առանջնորդէր
 յատուկ պողոտայ մը, որուն երկու կողմերը իրարմէ նա-
 ւասար, համայնի հետադարձութեան վրայ կը նսկին ըս-
 փինքաները: Աստիք Էստիք սանայի պողոտայի վրայ խոյի
 զրուի ունէին:

Թէրէի Էստիք ստանուն նախնուած սանարք թաղմա-
 թիւ փարսաններու գործն է և իր պատուի կրանկան ճար-
 սարապետութեան պատիւ-գործոյ: Հոն ճարտարապետի
 հանձարը սերտորէն միացած է արձանագործի-քանդակա-
 ցործի և փորագրողի աշխատանքի հետ: Տաճարի պա-
 տերը և սիւները ունին արձանագրութիւններ, որ կուց-

ժիր են զպիրները: Էստիք կը պատմեն փարսաններու
 ռազմական և քաղաքական գործերը: Հոն դրուած են նաև
 շարականներ՝ փարսանութիւններ, զոյնստեղի շիւտուած
 Ամոնի անուան:

ՓՐԷՍԻԼԵՆՆՈՒԹԻՒՆԵ. -- Հարաւային կղզիպատար յետեւ-
 րով նարուս է: անանդ, որ անունը կը շրջապատեն, կը
 սեպմեն իրենց մէջ նեպարս Էստ մայրերը նիւթ կը
 մատակարարեն շինարարութեան: Կղզիպատուի ճարտարա-
 պետութեան կատարողներու կատարելութիւնը մասամբ
 քարի գոյութեան ենք պարտական: Մայրապոյնութիւնն
 ուր՝ իրեն ուրոյն ճարտարապետական միջոց մեծապէս քար-
 պաքու կղզիպատու մէջ նախ կը հարթէին մայրի երեւոյ
 շատ բնագրանակ տաւածութեամբ: Էստը արաւաքին կողմէն
 կուտային շէնքի կերպարանը: Էստը կը փորէին աջա աջո-
 իրաւանքը կը անէր սարկիտը: Կը փորէին շատ խորը
 մայրի մէջ կը կերակրէ սաճար: շիրիմի մատուտ աշխարհ
 սանարքի թորք մասերը, սիւնապարզ սրան և ստիպին էր-
 րենն աջ փորուած սանարքները կ'ընդարին զանի մը շար-
 կանի մէջ: միւսին վրայ թարմացան: Հոն կը սեպուս-
 րէին ստանաններու և փարսաններու արձանները: մայրի
 պատերը կը պարզարէին պատկերաքանդակներով: Կը գլխին
 աղտիքներ: Էստիք Էստի մայրապէն մտաւոր շիւտն և
 կրնոյ մեկը խորութիւն ունի և թաղմանի թաճանութիւն:
 Էստիքին առջե կը թարմանայ փարսանի քան մեկը
 թարմութիւն ունեցող արձաներ: Էստիքին ստանարներու,
 մատուտներու, նկարներու, քանդակներու, արձանագրու-
 թեանց նիւթի նոյնն է ինչ որ նախորդ շրջաններունը —
 թաղմաններու, իրաններու ամենորեւայ կեանքը: մա-
 մանցը, աշխատանքը, աստաններու աշխատիչը, Էստի
 սիւնակարան ճարտարութիւնը, սանարական մեծ ստան-
 կատարութիւններու արարողութիւնները, վարաւոններու
 փախներ:

ՊՐԷՍԻԼԵՆՆՈՒԹԻՒՆԵ. -- Թէրէիան մրապետութեան մա-
 տանկը կ'ընդարան քանկանութեան ծաղկման շրջանն է:

Ան ոչնչան Մեծֆրանսեան զարկն, սակայն զարդացաւ և խորացաւ միայն ինչը ինչն շրջանին: Ինչպէս ասա՞ք, ՚իմասայ զբանական իմիներ կապուած է կրօնի հետ: Իր ներշնչումները կ'ըստանայ անկէ: Ինչ հասեր են բազմաթիւ սքրապան նրդեր, որններդու իմի ներ սաստածներուն նա իրուած: Դոյն իմիներ է ունեցեր այնաբնիկ գրականութիւն: արուն մէջ պատմութիւն է հասարակ մոլորոգի աստիճան կիանքը և նազերը: Կան իտերը զամբութիւններ կիանքի և մահուան մասին:

Ինչը ինչն շրջանի բանաստեղծներն մէկը կը գրէ մարդկային գործերու և այս աշխարհի ունայնութեան մասին: «ԼԱՆՏ ինչ իզուէ և այս անցողիկ կեանքի մէջ, ո՛ր եմ երմնի աստուածները, ո՛ր եմ մեծ մարդիկ, որոնց մասին երկմն աս կը իսսեին, ոչ ոք չի վերադաճեր համարձեան կեանքին, անդրիմեան արիարհին, ո՛ր մեզ պատմեանց զոյւրեան և մեռելներու բաժին ինչպէս բաժնի մասին: Ո՛ր եմ անցեալ աստուայ միւսները: Պէտք ոչինչ մրցալուծ, յաւիտեան կեանք: Բանաստեղծը կոչ կ'ընէ բանաստեղծի ներկայութիւնը - սպասի կեանքի հանդիսները:»

Ինչպատեմ մէջ զարդացաւ նաև մարդսեանկան որս կանոնիները: Ան մարդկային սիրան գրականութեան ձեռն է և պահուած է ունայն շրջանակին մէջ: Ան կ'արտայայտէ ընկերային արամագրութիւնները, իտեարն իտեարու աստուայանքը: Ըստ այս գրականութեան, բանին մարդային մէջ ներշնչուած բարձր զարգացումներով և իմարականութեամբ կը կանգնի ստորաշինտով և կը իտեմ երկրին ստատուացող չարիքներու մասին: Դոյն՝ մարդարկան գրականութեան կը պատկանին նաև այն գործերը, ուր կը մշակուի շարժի վախճանը և համարարած կը շինուի իտեան աստուայը: Այս բանը կը կատարի աստուայ վարտունի հետ, որ պիտի գայ յետագային: Ա՛յնպէս նա, աստիճան որով յայտնի կ'ըլլան անպարտաւոր յարգանքները, երբ արեւուն լոյսն կ'երևան արդաստեղծները: Այս գործը կարելի է համարուած իտարակէն մարդարկան զարգացումներն անոս

զնաստեղծի մը գործը հոգու հետ: Գրուածքի մէջ նորին կը բանայ ստատուացիկ, որ մանր ոչինչ ունի անտիպի: Այս գործի մէջ կ'երևան, որ ինչպատեղի կ'առնուած զարգացումները նախընտան կեանքի մասին: Երբ իտեան բարձրանա իտեան շուտ է մեր բարձրագոյն մտեր իտարակէն կեանքի նաև մար, կը յայտարարէ նորին: «Լեւոնուկ եմ եւ կուտ հսկայ զիտիմանները: զմարեւոր իտեան, հաստու մամիացումը, ունեղիլ եւ մոլորակ կախ ստատուացիները: Իտեան եմ միայն մամուր հոգին եւ մարդկային ստատուացիները:»

ԼԵՎՈՆԱՆՈՒՄ ԳԼԵՆՈՒՄԻՆՈՒՄ: Ինչը ինչն շրջանին մեռելներու պատմութեանը հասեր է և իր բարձր աստիճանին: Իտար իպատեղ կրականութեան յարգանքները: Զիմաս բարձր ոչ կրնային անմահութեան համարձեմ կիկ զործարկին կիկրիտեան ձեռքը: Այս բանը աւելի յաւ կ'ըզգայունը ինչը ինչն մէջ: Ան ներքոս զարգացումս ունի՞ իտարակէ երկուստիներուն: Անոր ձեռք ասին, շարունակուողը և մեռելներու զարգացի էր: Անին մեռել իր գամբարանն ունի, մեծ ինչ զմար, ուղիտու ինչ իտեմ՝ այս կատարած էր մտածի: Իտեարային զիտեան և իտեան կարողութեան: Իտեարիտու զարգացի աստեղ զէր: Զին մեծ հասարակութիւն կ'արդար, զրեւան զսուէն սկսած մինչև յետին ընտանկիրը: Ատեմ զբոլոր կ'ըզգայունարկին մեռելներուն — կը պահէին, կը հակէին գամբարաններու վրայ, զոներ կը մատուցանէին: մտեմարանն գործողութիւնները կը կատարէին, կը զրէին, կը զարեղակէին գամբարաններու վրայ: կրականութեան յարգ ձեռքն ու արարողութիւնները կ'ընէին: Անին որ հարկուրան ուսակներ իտարակէ մէկ ասին: հասարակութեան կը զարգացիլին: Ա՛յնքան մտեղ իտեան իտեան: Անտեղներու զարգացումս մէջ կար ընտանութեան շինքը: շանմարաններ, տանարներ: Այս իտարանսին մէջ ձեռքու մտեղ իտեան մէջ ամեն զարատե գետ իր կեանքանութեան մտածանկ կը կատարէ իր մարտար զերեպմանը: Զին կը աւելուորին անոս մտիան, այնպէս, հասարակութեան ուսակները, իտեղները, սպասներ և կարտ

սխեներ ա զարդեր: Բոցոր մեծ փարաւոններու մամբաները
զանուած են գրեթէ անապարտ գրութեան մէջ:

ԱՄԵՐՆԱՅԻՆ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿՐԹՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԻՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

Ի փոյտսական կայսրութեան ստեղծման հետեւ անդնորէն
մէկն աչ Ամերիկայի ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿՐԹՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԻՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
փորձն է: Կայսրութեանը իր մէջ կը պարփակէր բազմա-
թիւ մողոփու լոյներ՝ տարբեր իրենց պատմական անդիւարով,
մշակոյթով, չեպուով, կրօնքով: Փարաւոնները որոյ կա: Գ,
զարդութեան մեծեցիկ շարժամաս պետութեան մէջ բայց
այս փոյ չը: պետք էր անոր սոյ շոյեռայրածական մե-
տիքներէ Երջ պետք էր կայսրութեան ստեղծմանցման հա-
մարտ հեղական ազգային կրօններէն բարձր պետք էր բա-
տեղել կրօնական: ուստեւք մը, որ հասկնայի, մատչելի
ըլլար յոյր մողոփու լոյններուն յոյր աստուծոյ որոնումը
ն մէկ ուրիշ պատճառ ունէր: Ամերիկայի պատմութեանը
անբարձն կայսրութեան կը հոյրացում ջրմական դասի հետ, որ
չաստ ազդեցիկ էր պաշտոնի և հարաբարութեան մէջ: Իր
զատը ճակ ներթական մեծ հարաբարութեան աւեր էր: Ինչ
ըրմական պատի մեղս մեկըն էր, որ փարաւոնը կ'ուզէր
ազատացրուի: Նակ պետք էր ի նկարտ ունենայ, որ թէ
ուն և թէ Ամերիկայի ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿՐԹՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԻՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
անունը Իրաւունք իջնանու իրենքէն էին ծնուած և անուտ
նազան էին Իրաւունք իրենքու հետ: Աւրական արիւն կար
անոնց երակներուն մէջ: Փոխակտն դասի մեղս մեկըն անու
կարչի էր պարտութի ասանց մեղսներու Ամերիկայի աստուծու
Բարսուտակ շխտեցով ասխարհներու հետ՝ փարաւոններու կը
կրօններէն ազգային պայտեմը, բարձր իստերն աչ կը ծու-
նութանային ասխական աստուածներուն, որոնց շատերու
մէջ կը տեւէին տարբերակի իրենց աստուածներու: Մամբ
աչ կ'որոնէին ազգային ու տեղական աստուածներէն
բարձր ունէր, որոնք կատախարին բովանդակ տիեզերքը:
Ինք որչաւակնները և կայսրութեան ստեղծումը շարժման
մէջ էին գրեթէ փարաւոնները, անոնց շրջապատին հետ հա-
մամարտութեան թերեւս ասխական և եզրպատական աստ-

ուածները, համարեցով տեղի բարձր և կատարեալ միւ-
թեան մը մէջ: Մատեղներու, հոգեկան որոնողներու այս
շարքէն գորա ճկաւ Ամերիկայի ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿՐԹՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԻՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(1381—1360), Ան
արքայական զանի վրայ նոր կրօնի շիմեագրեր եղաւ: Անոր
կրօնական ուսմանքի մէջ պիտասը անդը կը թոնէր արնը:
որ ոչ կնեղանակեցայ է. ոչ մարդակերպ է, ան բարձրագոյն
էակ մըն է, որ կարէր է իր կայերը կնեղանական և
մարդկային աշխարհի հետ: Ան միայն եզրպատոն աստուած
լէ, ոնոր բարեքները եզրպատական մողոփոյի համար չեն
միայն: Ան բարձր երկիրներու և յոյր մողոփու լոյններու
աստուածն է, ան տիեզերական ուժ է: Նոր արև-աստուածը
մէկ ճանաչափայց պոնոյ է, այնպէս ինչպէս աստանելի է
ամեն մարդու: Ան կը կոչուի Արոն:

Հին մայրաքաղաքի թէքէն շարմար միջագայր չէր
Ամերիկայի պաշտամունքի համար: Մայրաքաղաքի անդնայը,
ազգային-կրօնական ստանդարտները սերտորէն կայսրութեան
էին մեղսի հետ: Ամերիկայի ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿՐԹՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԻՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
կան զեր էին կատարեր: Նոր աստուծոյ համար՝ Նոր մայ-
րաքաղաք էր պետք: Թէքէն իբախ Ամերիկայի ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿՐԹՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԻՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
չինէ Նոր կրօնական կեցրոն: Ներկայիս ան կը կոչուի
Թէքէն Ամերիկայ, իսկ բարձրագոյն փարաւոնի որով իրաւ-
քարոն՝ այսինքն Էրթոն Արթոն: Թագարոն անգամ իր
անուեր կը փոխէ՝ Ամերիկայ, որ կը նշանակէր՝ Էմերիկ
խաղաղութիւն: Կը դասնայ Էրթոնեոն՝ այսինքն Էրթոն
որուն կը սիւն Արթոն: Թէքէն Ամերիկայի աստուածը և իր
քուրմերը կը նախանին, անոնց հարաբարութեանց կը գրաւեն:

Նոր կրօնը մեղսարանութեան է Էրթոնի հիմնը շարականի
մէջ, որ իբախ էր ինքը փարաւոնը: Ան շատ բանաստեղ-
ծական, սրտաբախ երգ մըն է՝ անմիջական ազգուծով
գրուած: Ըստ այս շարականի արևը տիեզերքի՝ յոյր աչ-
րոյ էակներու, բովանդակ կեանքի սկզբունքն է և ազդե-
րը, ան արարիչ է և անուցանող- աստեղ արևի կեանք ջր-
կայ: Իրև-աստուածը իր կեանարար ուժը կ'ընծայէ յոյրին
և եզրպատոնին և Էրթոնեոյին և Նոր քաղաքին և էրթոն-

քիթն և նն բարբ մարդոց աւերն է և շուն ազգայինը սեղի չ ստան իսմամարդկայինն և իղիկացիի կրօնական միջին բարձրագոյն սասիկսնը կը ներկայացնեն Ամենայնիս Մ-րդի կրօնական գաղափարները և նն մէկ կողմէն նշխարաւոր քաղաքական ընդարձակման, կայսրութիւն գաղտնաւոր և հետեւ ասել է և Միւս կողմէն նշխարաւոր կրօնական զարգացման գերջին փուլն է և նն ասելը էր միաստուածութեան գաղափարին և այդ մէկ աստուածը սերտորէն կը կտակարարուի ոչ թէ ընտանացաւորութեան հետ, այլ բարոյական մեծ քաղաքականութեան հետ և նն Օգիտիւն շատ քան է իւրացուցած, ան արդարութեան, ճշմարտութեան և իսման բարոյութեան աստուածն է և

ՄԵՆՏԱԿԱՆԱՆՈՒՄԻ ԵՎ ԲԵՐԱՆԵՐՈՒՄԻ ԿՐԹԱՆՈՒՄԻ ԵՎ ՄԵՆՏԱԿԱՆԱՆՈՒՄԻ ԵՎ ԲԵՐԱՆԵՐՈՒՄԻ ԿՐԹԱՆՈՒՄԻ

Յինչ որ ցիւանք թէ ինչպէս կը վերաթերէին գաղափարացեղ հայաստանները փարսաւոր տալ փարսին և հոյ գիտնէք, որ նշխարաւոր մէջ տն չը յաջողեցաւ, դարձաւ անարմատ փայտեցիկ մէկ զիպուած և ժողովուրդը հաստարիմ մնացողացին և նին աստուածներուն և մեկնութիւն Աթանի ուսմանցով ոչ միայն կը մերժէր նման աստուածը, այլ ընդհանրապէս ումին բազմաստուածութիւն և նյդ ըմբռնումով տն իր ղեմ հանեց թովանդակ Եղիպտոսի ընակչութիւնը իր բարբ իստերով, դասերով և նն իր պաշտամունքը սան մանուփակուեցաւ նեղ շրջանակի մէջ՝ փարսաւոր, իր ընտանիքի և անմիջական պայտական աւազանի թրման համը ասել շատ ումեղ էր և նայածանքի տարիներուն ան հանգիս եկաւ որպէս ազգային և աւանդական կրօնի պաշտպան և նն յնունած էր մտղովորական զանգուածներու վրայ և Յէտք էր արքայական ներկայութիւնը թուրքաւոր, կամ բարենորոգիչ մեծեր որ թուական ումերը Երեսն քաջին Թիւս կողմէն և նն Ամենայնիս Մ-րդին որպէս էր զինուորական Գրամանաւարութիւնը և նն որով գաղտնականութեան շատ քիչ ուղղութիւն կը դարձուէր և նն Շուսի իստ շուսան յաղթականութեան կը գործէր նն իր և Պարսպարի մէջ և նն Ամենայնիս Մ-րդի յաջողի թուրքացիականի և

թով սկսաւ Ամեն աստուածը քարներու շարժումը և նն զվերահաստանցին իրենց աստուած պայտամունքը և պայտանայ փոխադրուեցաւ թէ ընչ և ան հայտուեցաւ Ամենի ինտ և նն Աթան աստուածն է, որ հայտանքի կ'ենթարկուէր անոր նախնան տանարները կը քանդուին և նն անոր անունը կը ընդունէր բարբ աստուածներու նախնանքն և թարմարութիւն փարսաւոր իրաւանքը և նն իր փարսաւոր և նն արքայական արամադրութիւնները կը յաջողանան և

և նն ներքին պարզութի մէջ թուրքացաւ նաև իրաւորութեան և Մ-րդ հարստութեան մեծ ռազմական և դիւանագիտ փարսաւորներու զորքը փոխադրուի ենթարկուեալս և

Է. ԳԼՈՒԽ

ՄԻՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱԹ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

1. Մ Ի Տ Ա Ն Ի

Միտանի ընկերային կոոպերացի, պետութեան և կրօնական գաղափարներու մասին, մեծ քառ քիչ բան գիտենք։ մեզ հասած տեղեկութիւններն այ կցկոտուր են և պակասաւոր։ Միտանի հասարակութիւնը ստեղծուեցաւ ընդհանրաւ և նիդերլանդներու հանդիպումով՝ միացումով։ Թէ ինչ կազմ ունէր ընդհանրաւ հասարակութիւնը նախքան նկարագրական միտանիներու երեւոյթը, այդ մասին քիչ բան գիտենք։ Բայց Միտանիներու երեւան գալով Եսթլանի ընկերային կեանքը մեծ փոփոխութիւն կրեց։ Նախ եկար ներք կազմեցին հասարակութեան խիստ զարու մասնակի բնակացիքն ընդհանրաւ շարք մը, նախկին գեղատարւերը, քարմարացան և միացան, ձուլուեցան Միտանիներու հետ։ Այդպիսով առաջացաւ խոն ծագումով բարձր՝ ազնուական դաս մը։ Ենարկէ ասոնց մէջ Միտանիները թիւով շատ էին անոնք այ առաջնութիւն առաջան։ Բայց Միտանի այդ ղեկավար դասը աւելի քիչ էր, համեմատած ընդհանրաւ քաղմութեան հետ։ Այս բանը ունեցաւ նշանակալից նշանակություն։ Այդ ղեկավար դասը նոր գրաւած երկրներու՝ Հիւսիսային Արկտիկայի և հարաւային Հայաստանի մէջ մեծ քաղաքացիական միջ դաս, միշտ պիտուած, միշտ զինքը ներսին։ Արեւմտեան շատ քան զինքերով, անոնք պարակշտութիւն ձեռք բերին ընդհանրաւ հանդէպ։ Անոնք ունէին ռազմական քեր, հեծելազորք, մեծազէ զէնքեր, միջ տեղադրելու այդ զինքերուն հետ նոր կը ծանօթանային։ Հաստատուելով մետալուրգիայի, շրջաններու մէջ, անոնք ստացարժեքին պիտիմը, անագապիտիւն, մասամբ երկաթը։ Անոր հետեւանքով Միտանիները կարծ

ծանանակի մէջ մեծ նուաճումներ բրին և մրցակից խոշոր ու մ գարնան եզրագրական մտաւորականութիւնը։

«ՄԻՏԱՆԻՆԻՆՈՐ»։ — Միտանի արշաւողները պիտուած մտաւորականութիւն մըն էին։ Անոնք կը կոչուէին մարիա-նիներ, այսինքն գերիտաւարց կոտորելու, զմարտիկներ։ Արքայական սոսնձ այ անոնցով էր ստաց եկեր։ Ընկերային տեղեկանքն անոնք խոշոր իողատերք էին։ Հետեւապը նուիրեամբ թէ քանութեամբ անոնք ունէին էին զարկեր քա նիկներու, նոյնքուն։ Հողերու մեծագոյն մասը զմեծ արքային էր։ Կարծէր, հողային այդ հարստութեան ան բաժին կը հանէր մարիանիներուն՝ իրենց ծառայութեանց համար։ Գատերակներու հետեւանքով Միտանի պետութիւնը ընդարձակուեցաւ, Մարիանիներն այ ցրուեցան նոր գրաւուած երկրներու մէջ և աւելի գարնան նոր կայտաւորներու՝ պայմանով, որ այլապ է պակասակից պետութեան սահմանները և պիտուարական ծառայութիւն մասուցանելին։

Թէ երկիրը կառավարելու, թէ պատերազմ մղելու համար զմեծ արքային շնորհաւոր զմարիանիներուն էին։ Անոնք միտանի էին մեծցեր և անոնց շահերը ընդունուր էին։ Իստով երկրի վարչութեան, քաղաքական կարգերու մէջ թագաւորը միշտ կը խորհրդակցէր Մարիանիներու հետ։ Թագաւորի իրաւունքները սահմանափակուած էին։ Մարիանիներու պարտականութիւնը ոչ միայն պատերազմներ մղելն էր, այլ և զմեծ արքային ժողովներուն մասնակցելը։ Այդ ժողովներու իրաւասութիւնը մեծ մանրամասն յայտնի չէ, սակայն հասանարար իրեն սահմանափակուած կարգեր՝ հոն կը մտնէին պատերազմի, իրազարկութեան և զանակարութեան վերաբերեալ խորհրդներու։

ՀԱՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԱՊՂՈՒԹԵՐ՝ — Քանի որ Մարիանիները մարտիկներ էին, ազնուական իողատերք, նուաւաբար և ընդհանր քիչ քաղաքութեամբ զուր քաղաքան ռազմական և քաղաքական ապարդիւններէն։ Անոնց մեծ քաղաքանը նուիրուեցաւ խաղաղ աշխատանքի՝ առնուաբար, արհեստներու և երկրագործութեան։ Շատ էին մասնակիներէն ա-

նոր ք շաւ ժանօթ ձին արեւելքի առեւտրական մեծ շուկա-
 ներուն և կարաւանային ուղիներուն: Իրենց երկիրն ալ
 հարուստ էր մետաղներով և հացահատիկներով: Անոնք
 շատ կանուխէն ընդգրկեցին առեւտրական ապարկզոր: Մի-
 տանիներու իշխանութիւնը այս դրութիւնը չփոխեց՝ այլ
 ծառայեցուց իր նպատակներուն: Միտանիներու նաւանում-
 ները անոնց առեւտուրի առջնի քաղ ըրին նոր ուղիներ,
 տէր քաջաւորին նիքուստի առեւտրական բանակ նամբանե-
 լու: Թէ թնչ էր Միտանի պիւղաշրուի թեան իրաւական վի-
 հակը, ժանօթ շնեք: Բայց անոր մշակած հողը իր սեփա-
 կանութիւնը չէր: Հողի քերտոյն աւեր: Միտանի ուղ-
 միկ ազնու ականներն էին: Գրագայտութիւնը կ'աշխատէր
 անոնց և արքայական հողին վրայ: Սրկրի հարստութեան
 զիտուսը աղբիւրը հողն էր: Մարիանիները շանօթ կը պա-
 նանջէին թագաւորին հող, առատ հաց: Հողի նեւ միտանի
 գարդացած էր անասնապահութիւնը: Հիւսիսային Միջա-
 փետքը շատ շուտ արտաւտեղիներ ունէր: Մարիանի-
 միկներուն հողով քաւարարիլու: համար է, որ Միտանի ճմեծ
 արքաները պատերազմի կը դիմէին: Մարիանիներն պարա-
 ցային: Մարիանիները նոր կ'ըստանային զբաւած վայրե-
 լուն մէջ՝ Ատրեստանի, Միւսիսի մէջ և Սիբուսի սփերուն:
 Անոնք կը ջրուէին և կը դառնային սահմանապահ բանակ-
 ներ: Մայր տեւական կոխները Մարիանիներուն կը կրա-
 ըր իրենց կաշուափնիրէն, և անոնք կը կտորուէին կոխ-
 ներու մամանակ, ուստի երբևէն Մարիանիները կը պա-
 նանջէին թագաւորին հողի և հացի նեւ միտանի նաե իսու-
 րագութիւն: Հող և իրաւագութիւն, անա Միտանի Մարիա-
 նիներու բաղձանքը:

ՄԱՐԻԱՆԻՆԵՐԻ ԿՐԻՆՆԵՆԸ: . Անասնապահութեան գարդա-
 ցած էր շաւկապէս ձիարուծարիլու Միտանի բանակը
 այրուէի էր: Մարիանիները սմեծ արքայից կողմ շնեքով
 կուգային անոր պնտութեան իրենց նեւեւայ մարդոցմով:
 Միջապետքի աւիաւսանները, Տարուսի շուտաւանջերը,
 հարկական մեծ պնտերու նախաները արքային արքայատե-

դիներով՝ նպաստեցին ձիարուծութեան զարգացման: Աին
 վանաւորի առարկայ էր: Միտանիները մեծ քանակութեամբ
 ձիեր կը զրկէին Ռարդուի, Փիւնիկի և Սիպուսի շու-
 կաները: Այս առեւտուրը կ'ապահովէր անոնց մեծ հարստ-
 անութիւն: Միտանիներէն առաջ Հիւստաները միայն ու-
 նէին նեւեւայ շաւ բանակ, որով զբաւեցին Սիպուսուր: Աւ-
 նեւայով մին և ուղղակաւորը և իրրու դէնք երկրներուն կա-
 ցինը, նիդուկը, վանուր, սաղաւարդը, Միտանիները և ընդ-
 նանդակ Նիդուրպական ժողովուրդները քանի մը դուր
 աճեցին ուղղակաւոր ուղղ մնացին Միտանի Միւսիսի մէջ:
 Միտանիներու առաւելութիւնն այն էր, որ անոնց բանակը
 ազգային էր, չէր յանուած վարկանիներու ումբուն վրայ:

ՄԱՐԻԱՆԻՆԵՐԸ: . Միտանիները թուրք էին երկու զօտի-
 ները իրարմէ քամեղ լեռնաշղթան՝ Տարուսան լեռները:
 Անոր թիկունքը, անոնց ձեռքն էր Հարաւային Հայաստա-
 նը, իսկ ներսեւքն Տարուսան լեռները, կորդուսը ընտ-
 նաշրարիլ: Այս լեռները հարուստ էին աղի հանքերով,
 պղինձի և երկաթի մեւաքներով: Դեռ Միտանիները գա-
 ըն առաջ այս շրջանի մետաղները կ'ապագործուէին:
 Մուսիկները, Համուրարի մետալուրգիայ այս լեռներու հա-
 ըրաւութեան տիրելու համար է, որ կը դիմէին Հիւսիս
 Միտանի վանաւորները Փոքր Ասիայ, Հայաստանի
 մետաղները կը փոխադրէին Միջագետք: Միտանիները ա-
 յելի թափ տուին մետալուրգութեան: անոնք անպար
 կ'ըստանային իրանէն, իրարի վանաւորաններու միջոցով:
 Այս բոլորի հետեւանքով Միտանի պնտութեանը զարկու
 արեւելքի աճեցին հարուստ պնտութիւնը: Անոր մետաղ-
 ները կ'արտահանուէին արեւելքի թոյր մեծ շուկաները: Ա-
 նոր պատագինման նպատեց իր սահմաններու մէջ գնեւաղ
 մետաղներու առտուութիւնը: Իհարկէ մետաղները և մետաղ
 պարուսակող հողերը արքայական կամ պնտական սեփա-
 կանութիւն էին, անոնց սէրը ճմեծ արքանն էր: Թագա-
 ւորի կուսքերը, ուղղակաւորը արեւմտագարդ էին, իսկ
 զոհուները սկզբած: Անոնց արքաներու հարստութիւնը

կ'երեւայ այն օրիակն, որ կուտային իրենց նոցիպատն նարս զրկած ազգիկներուն:

Տուչրադան՝ իր աղջկան ամբողջն մէջ կը յիշէ արծաթապարզ կառքեր, ոսկեզօծ աղեղներ և վաճառներ, սաղմակառքեր, որոնք յուրն այ պոյնիէն և նրկաթէ ու անաս պապղինձէ էին ու սոփեզածուած: Պայատական աչաւները արծաթէ և անագապղինձէ էին: Պարխուպներու, սպայատներու զուռները երկաթապատ էին կամ պոյնիէի շերտերով ծածկուած: Ինչ պայատներու և թէ թերջերու մէջ կը հասաքէին մեծ քանակութեամբ զկնքեր՝ աղեղներ, կաղիններ, սարեր, վաճառներ, սրանցմով պատերազմի պարպաս շին կը պինդէին բանակները:

ԿՄԱԴ. -- Միտանի կրօնը՝ դեռևս յամբողջացած, և իր յուր բազարքէն ասորերը ամուր ձեռով շահաւորուած մողոլորդի կրօն էր: Անոր մէջ մեծը կը հանգիպէր կաթական, փոքր տիկան, նոցկաբրանակուն և սուրբաբարեխակուն տարրերու: Ան այս յուրը գրեթէ յամուած եւ իրար յով մեկուսացած ապրող: Միտանիները ժամանակ շունեզան ստեղծելու իրենց ազգային կրօնական աշխարհ, ուր այդու մասերը կրօնացուցած բլլային իրենց հետքերը և կազմուած ըլլար միակ ազգային կրօնական աշխարհացողութիւն մը: Ասոր պատճառն այն էր, որ Միտանի պետութեան ժամանակաշրջանը յատ կարճատև եղաւ:

Միտանիներու մօտ մեծ յարգ ունէր և կը պաշտուէր Տեռու պատուածը, որու ծագումը Փոքր-Ասիական էր: Անոր պաշտամունքը յոյճ կուտայ, որ Փոքր-Ասիական ցեղազրական շերտ մը թափանցած պէտք է ըլլայ Միտանի մէջ և իր նեւ թերած Տելուպի պատամունքը: Գուցէ Տելուպի պաշտամունքը, թիկներէն՝ Իւրարիներու միջոցով բարձրացած ըլլար ընդհանուր յարգանքի սատիւանին: Տելուպի նեւ սերտորէն կը միանայ Ենպան գիցուին. որ մէկ արտայայտութիւնն է Փոքր-Ասիական մայր գիցուինին: Միտանի կրօնական աշխարհին մէջ կը նկատենք

նոյնն արիական աստուածութեանց գոյութիւնը, որ կուտուած է Միտանիներու ծագման հետ: Յիշեցիք, որ անոնք աղգակիր են նոցկաբրանակուն մողոլորդներուն և անոնց բարեմանն հաստատուն են: Ասուց մէջ կը հանգիպինք Միտան, Վարուհա, Ինքու, Նաւաթիա աստուածութեանց պաշտամունքին:

Այս ցեղական աստուածները Միտանի պետութեան մէջ չազգայնացան, և Միտանի միայն վարչ զասի՝ Մարխանիներու կրօնը: Ինչ ինչ մողոլորդը միշտ Միտան պաշտուէր: Ան կը պաշտէր զուր, զհոր, զհողերը, աղբիւրները: Անոնք պիտներու թեւկաբարերն էին՝ մարդիկ անոնց ի պատիւ կը կուտուցանէին մատուցելը, կը բարձրացրէին յարակիտներ, կը շինէին տաճարներ: Բոլոր ասաններն ու քաղաքները ունէին իրենց սատուանները, պատուական հրեշտակներ: Զուր կ'ընէին անոնց և աղօթքներ և շարականներ կ'երգէին: Տեռուպի՝ Վարուպանի մայրաքաղաքի ստուգանն էր, և արքայական տան հովանաւորը: Միտանի աստուածներուն մեծը կը հանգիպինք պաշտարար կ'ըջումին առթիւ: Անոնց կ'աւանաբարութեան տակ կը դրուէր կնքուած գաշնագիրը:

Շատ քիչ բան գիտենք Միտանիներու տաճարներու անոնց արուեստի, ճարտարապետութեան մասին: շատ քիչ ծանօթ է մեզի նաև Միտանի քրմական դասի կրօնական արարիւնը: Չէտք է ձեռնադրել, որ անոնք ունէին բարդ քրմական դաս: որովհետեւ ունէին հարիբաւոր ստուգաններ, այդ ստուգանները բարդ հասարակութեան մէջ էին սկիզբ առնու: Բարձրը պէտք է կարգաւորէին անոնց յարարներով: և նոյնին յապարու մէջ ստուգաններու ազգակցութիւնը: Բայց այս բոլորի մասին տեղեկութիւններ կը պակաս: Միջակայքի աստուածներէն Միտանի մէջ մեծ յարգ ունէին Իչուարը և Շամարը:

Ի Լ Ա Թ Ե Ր

Հաթական մեծ պետութիւնը զինքի գորութեամբ կառուցուեցաւ: Անոր պատմութիւնը տեւական կտրի էր Փոքր Ասիոյ մեծ ու փոքր իշխանութիւններու զէմ. որոնք ամուր ձեւով կառուած էին իրենց անկախութեամբ. և չէին ուղեր Հաթերու մեծ թագաւորին ենթարկուիլ: Փոքր Ասիոյ գրաւումը, մէկ իշխանութեան ներքեւ հաստիքը դիրքին չէր երկիրը շուներ ճանապարհներ, քնականէն բաժան-բաժան մասերէն էր կազմուած. նոսաւոր վայրերը անմատչելի էին Հաթի թագաւորներուն: Մեծերու, լեզուներու բազմապետութիւնն ալ արդէր կը հանդիսանար միացումին: Իսկ Հաթերու համար, Փոքր Ասիոյ ամբողջական տիրապետութիւնը և խաղաղացումը անհրաժեշտ էր իրենց առեւթ ընդարձակ քաղաքական ծրարիւններու իրականացման տեսակէտէն: Փոքր Ասիոյ միացումը՝ նկատ Հնդեբուպայագիւններու գործնեղաւ: Բնակապէս Եոթրուլուսման իր ամբողջ կեանքը ու իրենց ուր նպատակի իրագործման: Բայց նկատները թիւով փոքր էին, ասոր համար ալ նաւան. մենք զանդազ չ'ընթանալին: Օւ որովհետեւ անոնք միաժամանակ ամեն տեղ հասնիլ չէին կրնալ. աստի քրաւած վայրերու մէջ, միայն փոքրաթիւ գործ կը պահէին: Այս պատճառով ալ նկատներու իշխանութիւնը կայուն և ամուր չէր Փոքր Ասիոյ մէջ: Անոր հետեւեցում ալ անոնք շատ պարագաներու մէջ կը նախընտրէին ապստամբներու, ըմբոստներու նետ բանակցիլ: Վրնեյի նարցերը համաձայնութեամբ յանձն լան երկարատեւ և մարդ կոխներու զիմիլ:

Հաթերու զեկազարութիւնը լանայ պետական միութեան նետ Փոքր Ասիան միացնել նաև լիզուով, կրօնով, մշակոյթով և ընդհանուր գրեւորներով: Բայց այս գործը չ'իրականացաւ. ամբողջովին ու մնաց կիսաւարտ: Փոքր Ասիան չի վայելեց ոչ քաղաքական, ոչ լեզուական, ոչ ալ

մշակութային ու կրթական միութիւն: Իրացման գործը մնաց կէտ ճանապարհին, անկատար: Ինչպէս բոլորք ասոր համար նկատ-Հաթերու միջոյն ու միջոյնները, աստճանափակ էին. անոնց իշխանութիւնն ալ երկարատեւ չեղաւ: Իսկ Փոքր Ասիական աշխարհն ալ քարեկացեալ չէր այդ միութեան հանդէպ: Միեւն ազգագրագիտի ասորներու համաձայնութիւնը կիսաւ կատարուեցաւ:

ՊԵՏՈՒԹԻԱՆ ԿԱՌԱՅՐՈՒՄ.— Հաթական պետութեան գրաւութիւնը կանգնած էր թագաւորը, ան կը կողմէր բնիկ թագաւոր: Անիկ ուր, գուցէ եզրայտական ազգեցութեան տակ, ան կողմեցաւ արքայ: Հաթերու մտ թագաւորը ոչ ստատած էր, ոչ ալ աստատոյ որդի: Բայց իր մտնեւ հաթ կը գտնար աստատ և անգրէն կը շարունակէր կամեաւորիլ իր ժողովուրդը: Մեծ թագաւորի իշխանութեան տակ կային քաղաքի փոքր թագաւորներ, զեղապետներ, մեծ ու փոքր շրջաններու տէրեր: Անոնք գոյութիւն ունէին հնդեբուպական նկատներու թագաւորացումէն առջև իրենց ջեղերու պետներն էին, վարժուէր էին ինքնապարտի իշխանութեան հաղորդ և մէկ կատարով միացած էին իրենց ջեղերու նետ. ունէին կոտորներու, զինակիցներու մեծ քաղաքիւն: Անոնք էին, որ գնաւորութեամբ կ'ընդունէին Հատուլասի թագաւորներու զերիշխանութիւնը: Միտան նետ էին կեդրոնէն՝ սյնքան աւելի անոնք իրենց ազատ կ'ըզգային: Անոնց վրայ թագաւորի իշխանութիւնը միայն տեսանական էր:

Հաթերու պատմութեան քեթացքին կը տեսնենք որ մեծ թագաւորը կը լանայ շրջաններու, աստանէին երկիրներու բնիկ իշխանութիւնները զնջել և անոնց փոխարինելը արքայական ընտանիքի անդամներով: Թագաւորական կարեւորութիւն ունեցող վայրերու մէջ մեծ թագաւորը կ'ընտանգէր նոր փոքր թագաւորութիւններ, հաթական պետութեան մէջ և անոնց գոյութիւն կը գնէր իր որդիներու: Այս քայլը իշխանութեան կեդրոնացման մէկ մասն էր, որով Հաթի թագաւորները կը կոտորէին անկատարան լիզուրը

տարրերու զէմս Շատ անգամ այ տեղական իշխաններուէ կամ անոնց որդիներուէ երկար մասանակ կը պահէին Հաստաչաչի պալատին մէջ, կը կրթէին, կը ներշնչէին անոնց հաթական զինարկում և կ'ուզարկէին իրենց երկիրները կառավարելու:

ԱԻԱԳՆԵՆՂԻ ԵՒՂՈՎԸ.— Հաթական շահ թագաւորը քղիպտական իմաստով թագարձակ միւսպետ չէր. չունէր փառաւորի ոչ աստուածային ծագումն ու աստուածային անդամանքը, ոչ աչ անոր պէս թագարձակ միւսպետ էր: Անոր իշխանութիւնը սահմանափակուած էր նուազներու ժողովով, որ հաթերէն կը կոչուէր Պանկլուէ: Այս ժողովի մէջ տեղ ունէին արշալական բնասանիքի անդամները, զինուորական իրամասնաարկերը և երկիրներու, նահանգներու կառավարիչները: Այս առաջանին՝ թագաւորին հետ էր մեծցած, ստեղծուած. թագաւորը անոնց վրայ կը շնորհէր երկիրը կառավարելու և պատերազմներ բնուած մամուռակութեան կը, որ անոնց աչ մասնակից ընէր իշխանութեան: Հաթերու թագաւորին ժող կար վարիչ դաս մը, իւրհրդատու և արկնոցիք մարմին մը: Անոնցմէ ժողովը աստիճան հաթական պետութեան շրջանին, միայն իւրհրդատու ժողով էր. նոր պետութեան մամանակ ան մեռչ թերու. մեծ իրատունքները. նորինի թագաւորին կընար դատել, եթէ մեղաւորուէր արքայական շնասանիքի անդամներու սպանման ժամանակէն: Այս ժողովը մասնակից էր դաշինքներ կընուցելու, պատերազմ շարարարելու մէջ:

Անպիտակ մարտի անպիտակներ հասարակութեան թաղանթը, վարիչ իրան էին. անոնք ունէին խոշոր կարգաւածներ, արոնց արքայք էին արքայաւորներու ինտելիտներով: Կայսր անոնքու մէջ անուշ ունէին վարչական և քաղաքական իրատունքներ: Կենդանական իշխանութեան անդակ ունէին երկը պարտաւորութիւն. դիւանական արտութիւն ստեղծութիւն թագաւորին, հարկ ստեղծ կարողաններին. և թագաւորի իւրհրդոցին մասնակցիչ: Այսպիսով հաթական պետութիւնը աստուական ընդմէ ունէր և՛ ինչպէս թաղար աս

ւասական պետութիւններու մէջ, այնպէս աչ Հաթերու մաս թագաւորի և աստատարիչը զոն շարարերութեան որոշոց՝ անոնց ումն էր, զինուորներու քանակը և ներքին կան նարտութիւնը: Աստատարին ու թագաւոր կը յնուակէին իրարու վրայ, միասին կը գործէին, պէտք ունէին իրարու: Անկն ստանց միւսին իրենց իշխանութիւնները պակեչ չէին կրնար, ոչ քարեկամ Փոքր-Ասիական միջագայրի մէջ:

ԹԱԳԱՆԻՐԸ.— Թագաւորը կանգնած էր քաղաքի վարժարանութեանց գլուխը: Ան ոչ միայն պետութեան զոչուն էր աչ և արարիմ իւրիւր: Ան աշխարհիկ և հոգևոր տէր էր: Արալի քրմապետ անոր փնթիարկուէին թոյլը քորմար, անոր արամարտութեան տակ էին տանարական հարստութիւններու: Ան կը նեւեչր աստարական արարտութիւններու, ձեւերու: Ան շատ շանտ կը չըջէր քաղաքի քաղաք, նախապահելու նախը կրտական մեծ ստաներու արարուցութեան: Ժողովուրդը իրմէ կ'անկախէր քարեկեցիկ կեանք, իտղագութիւն, ստատ անունը, որովհետև ան մտ էր աստուաններու, կը խուէր անոնց հետ, զիւտը անոնց կամքը: Թագաւորը աստուած չէր, թայց որպէս արտուպետ միջնորդ էր աստուաններու և իր ժողովորդին մէջ:

Թագաւորը զինուորիմ դասակարգ էր արդարութեան պաշտպան: Անոր անունով թէ քորմար և թէ դասաւորները քաղաքներու և գիւղերու մէջ դատաստան կ'ընէին: Ինք անմամը կը վարէր կարեւոր դատերու թէ որքան կարեւոր տեղ ունէին դատն ու դատարանը հաթական պետութեան մէջ, կ'երեւայ արդ իմուն, որ Հաթ թագաւորները կազմուցին «նարական օրէնքներու ժողովածուէր: Ան Համարարի օրէնքներու ժողովածուէն յետոյ կրկուրդ է. մեզ ծանօթ մտղմածուն է աչ:

Թագաւորի ամենէն կարեւոր գրագում, և արարկան է. ան քանակի հրամանատարն է և շատ շանտ ինքն է, որ կ'առաջնորդէ իր զօրքը: Արդարար պատերազմը կ'ընկնէր միւսահալքին, դարեան, իսկ միւսն կ'ոտները կը դողըլին

և զորքի մեծ մասը կ'արձակուէր: Պատերազմը ամենէն կարեւորն էր «մեծ ինքուսուրի» գործին մէջ, որովհետեւ ան էր որ կը հայտնաբերէր գերիներ, նոր երգիծներ և նոր հպատակներ թէ թողաւորին. թէ ստատական դասին և մինչև իսկ տաճարներու: Ան կուտար նաև յայտնուիլ ինչ և փառք:

Հաթիհրու թագաւորներն այ իրենց մասնակց. արեւելեան իշխաններու պէս նուաճողներ էին: Անոնց նուաճողականութիւնը ուղղուած էր նախ Փոքր Ասիոյ սիրաս պետութեան, ապա իփրատեան գո՛՛թ գրաւման, որ մէկ կողմէն անոնց պիտի առաջնորդէր զէպի Միջագետք, իսկ միւս կողմէն դէպի «նահարիւս» Ասոր համար այ Հաթի թագաւորները միշտ կը պահէն մեծ թանակներ: Այդ թանակներու միջոցը աղղային էր. սրուն շուրջը կը հասաքուէին վարձականները: Քայր Հաթիքը գինուար էին: Բանակը կեդրուսազած էր երկրի ծայրամասերուն վրայ և սահմանազրոյթներուն, ուղղակայուններու և թերդիւս: մէջ: Պատերազմի ժամանակ հողատէրութեան տասներ մարդիկ կուղային իրենց գոյքերով թողաւորին: Եղևութեան Հաթիական թանակը ունէր ուղղակայութիւն, կենեայ և հետեակ ուժերու բաժիններ: Թագակալութի վրայ կը տեղաւորուէին երեք մարդ՝ կստակար, մարտիկ, որ սովորաբար ազնուական ծագում կ'ունենայ և կը կրուէր թշնամիի դէմ և վահանակիր, որ մեծ վահանով կը պաշտպանէր կռուողը: Կառելի ճակատամարտին Հաթիքը ունէին 17.000 շուսակ և 3500 ուղղակալք: Արևուստներուն և նրամտնաւորներուն իրենց ծառայութեան փոխարէն կը սրուէր հող և սուրբն մաս մը: Վարձական և ձուլուն թանակը, իսողադութեան մասնակց, հասարակական շինարարական աշխատանքի կը շրթուէին, ընդհանրապէս պատերազմի ժամանակ, թաղմամբ իւարեւատու արներ զորակոչի կ'ենթարկուէին՝ ինչպէս դարբիններ, մետաղագործներ և այլն: Անոնք զենք ու զրան կը պատրաստուէին թանակի համար ամրոցներու և թերդերու մէջ: Երկրի յոյսը ընակիչները անթակայ էին անմահուս:

ծառայութեան. անոնք է, որ կ'աշխատէին ճանապարհներու և ընդդերու շինութեան, տաճարներու և պաշտաններու կառուցման համար: Ըստ քիչերն էին, ապա այս պատրաստութիւններէն արժեակ քորակերը և քարնը պաշտաններու:

ՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՒ ՓՐՈՂՈՎԱԾՈՒՆՆԵՐ.— Հաթիքը ունէին իրենց սրէնքներու ժողովածուն: Ան կարգուած էր երկու մաս. իւրաքանչիւր մասը շուրջ հարիւր թղուածները կը թողալանայ: Անոր խմբադրութեան և նրատարակութեան մաս ճանակարջիւնը որոշէր: Գծուար է և Անշուլտ պէտք է զոյսութիւն ունեցած ըլլային արժեքներու մասնակց հասարակ. մասեր. որոնց միացումով է կարգուէր մայ հասած արժեքներու ժողովածուն: Հասանարար ան խմբադրութեան ըլլայ Շուրջիւրութեան անմիջական նախորդներու արտ, ուրի՛նք XV-րդ դարու կէսերուն և Էնգլանտը առուստով, հաթիական արժեքները պատիւներու վերաբերմամբ աւելի մնլմ նն. աւելի մարդկային, քան Համասարիի արժեքները: Ան կը պատկանի հասարակութեան մը, որ մահուան պատիժը կը վերաբերին ի տուգանքներով, իր թական հատուցութեանով. ուր մահուան պատիժը մեղեր է միայն հանրային կարգը խանգարողներու և թագաւորի դէմ դատադրողներու համար:

Հաթիական սրէնքի համաժայն հասարակութիւնը բաժնուած և եղևու դասի՝ ապուներու և սրուկներու: Միջին դասը, Մուշիները, որ գոյութիւն ունէր բարեկան և հասարակութեան մէջ՝ այստեղ չկար: Ատրուկներու թիւը հաթիական հասարակութեան մէջ շատ էր. տեւական պատերազմները անոնց կը հայտնաբերէր գերիներու մեծ թիւ. ասոնք կը դատնային սարուկներ: Ատրուկներ ունէին թատաւոր, քորակեր, տաճարները և ապա դասին պատկանողները: Ատրուկները կը կատարէին բոլոր աշխատանքները: Հանքանորերու, ճանապարհ շիններու, տաճարներ կառուցելու, թերդեր և պարիսպներ թարգրողներու համար կ'օգտագործէին անոնց աշխատանքը: Արժեքը կը պատուսպուէր ստրկատէրերու շահերը՝ խատարէն պատմելով փախչող, ապստամբ ստրուկները:

Հաթական օրէնքը յանցանք կը նկատէր իրեն հասարակական կարգը իանդարտու էրեւոյթ, որով հասարակական կողմակերպութեան ուժն ալ պիտի պատուէր յանցանորս և հնանական վրիժաւոր թիւեր գոյութիւն չունէր, սպաննուածի և կամ տաժողի ընտանիքը չէ որ փոխ վրիժ կը չունէր սպաննողի ընտանիքէն: Եւս պետութիւնն էր որ կը նետու պընդէր արդարութիւնը ի յայտ բերելու: Արեւմտ վրիժաւորութիւնն ալ կը փոխարինուէր նիւթական հասուցումով, Եարեան գնովն, որ կ'ըստանար սպաննուածի ընտանիքը: Հասուցումը կ'ըլլար կամ նիւթականով, կամ անձամբ, կամ անասուններով: Հասուցումը կ'ըսուէր ի նկատի առնելով ոչ թէ մարդը, այլ անոր ընկերային գրութիւնը: Երբեմն սպաննուածի ընտանիքը կ'ըստանար սպաննողի անբող ստանը, նոյնիսկ ընտանիքը: Այնէ յանցանքի համար ազատ մարդը աւելի կը պատժուէր քան ստրուկը: Եւ ազատ մարդուն սպաննելը կամ անոր միասելը շատ աւելի խիստ կը պատժուէր, քան ստրուկին: Այն մէկը կտորէր ազատ մարդու մը ստքը կամ ձեռքը՝ ան կը տուգանուէր քսան սիկլով, իսկ եթէ միասուողը ստրուկ մը ըլլար, նոյն յանցանքի համար կը պատժուէր միայն տասը սիկլով: Այն մէկը կտարացնէր ազատ մարդու մը, պէտք է որ գնարէր մէկ մին աքծաթման վախճան սիկլ-ստրուկի համար կէսը միայն: Երկնքը իւրաքանչիւր մարդը կը նկատէր ոչ իրեն անհատ, այլ իրեն առկամ այն դասի անդամ և ըստ այնմ ալ կը սահմանէր պատիժը:

Օրէնքներու ժողովածուն թագաւորի գլուխները նրա իրաւած էին գողութեան և հանցին խիստ արեւելիք և մշակութեան անասուններու յափշտակութեան համար: Այս նշան է, որ հաթական հասարակութեան հարստութեան աղբիւրը անասնապահութիւնն էր և որ ան պէտք էր ուղարկէր աւազակներու գէջն: Երկու տարին չըրացան ձիու կամ եղան զոգութեան համար՝ գողը պէտք է տար երեսուն ձի կամ եզ, հետագային օրէնքներու ժողովածուի մէկ ուրիշ խրատազրուութեան մէջ հասուցման այդ թիւը կ'ըլլար տասնը-

հինգի: Այն էր մտնայ ուրիշի մը արտը, այդ արտին սեփականատէրը իրաւունք ունէր ձգը աշխատցնել ամբողջ օրը:

Ըստ օրէնքների հաթական հասարակութիւնը կ'ապրէր ընկերային այն աստիճանին վրայ որ հայրխեթանաթիւնը տիրապետող էր: Հայրն էր ընտանիքի տէրը, ամուսնութիւնը կը կատարուէր համաձայնութեամբ, կինը կ'երթար ամուսնի սուգը: Հաթերու մտ կար նաև չղմուսով ամուսնութիւնը, տարածուած էր նաև արեւանդումով ամուսնութեան ձեւը: Աղջիկը նոր տունն կը բերէր իր օմբուր: Գնումով ամուսնութեան պարագային հարսնացուի գինը կ'ըսուէին նորը վճարելով անասուններով կամ անշարժ որեւէ արժէքով: Երկու դասերու մէջ ամուսնութիւնը հարգանքիւ էր, յայտ օրէնքով խախտ արդիւնքն չէր: Ազատ կինը եթէ ամուսնանար իրենցին իստի ազամարդու հետ, երեք տարի ստրուկէր կը դասուար: Նոյնպէս՝ ոչինքը կը հանդուրժէր, որ ստրուկին ամուսնանայ ազատ մարդու հետ: Բաժանման պարագային ստրուկին կ'ըստանար արեւային ունեցումով կէս մասը:

Այսպիսով կը տեսնենք, որ հաթական օրէնքները իր հակողութեան տակ ստեր էր ընկերային ամբողջ շարքի տակնը, ինչպիսի, գոյքի և անձի պաշտպանութիւնը, ընտանեկան շարքի տակնը: Ան կը մթնամտէր նաև աշխատանքի կազմակերպութեան մէջ՝ յրոշելով աշխատանքարեւը, բարիքներու գները: Հաթական պետութիւնը այնքան չաւ կազմակերպութեան, և այնքան ուժեղ էր, որ կը մտնէր հասարակական կեանքի շատ մը կարծուր խնդիրներու մէջ՝ ան միշտ կը հովանաւորէր ազատները, կը պատուանէր ընկերային այն կարգը, որ ստեղծուած էր դարերու ընթացքին և պայքարով: Այդ հասարակութիւնը դասային հասարակութիւն էր, ուր ազաններ կը չհագործէին անպատեւեր, սպաննելու ալ իրենց մէջ կը բաժնուէին ընկերային զանազան խմբակցութեանց: Եւս որ հողատէրերը գրեթէ արական ազնուականութեան հետ՝ արքայական տան

դիտարկութեամբ կ'ընդունին մեացած աղանդներու և սարսակ-
 ներու վրայ և կ'ապրէին անոնց աշխատանքով: Բայց անոնց
 և յազմազեղու այս հասարակութեան մէջ միացնուցի, և ա-
 լաքողի գծեր կը կատարէր կեդրոնական իշխանութիւնը՝
 իր շառ կազմակերպուած վարչութեամբ, որ էն քերթով, կեան-
 քի և գոյքի ապահովութեան վրայ կանգնով, խտորէն
 պատմելով ընկերային կարգի խանգարողները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Փոքր Ասիան գիր ալ գրականա-
 թիւն չէր եանչուար միշտ ահմականներու այնպիսի
 փունջիչը: Երբորդ Կապադովանի վերջերսն ևս Կասապ-
 ունցան ասորա-բարեկամ վաճառականները, ասանք ա-
 նէին իրենց գրիչները, որոնք գրէ կ'անցնէին ահաւորա-
 կան գործերը: Փոքր Ասիական ժողովուրդները՝ անանցմէ
 վերջուցին սեպագրերու գործածութիւնը: Թղիսներու
 վրայ անտեղ կը գրէին իրենց գայիթները, ահաւորական
 պաշտանները, որ էն քերթով, կրօնական թէսերու: Հնագոյն
 ժամանակ անտեղ կը գրէին սկիզբով, կը թարգմանէին
 սուրա-բարեկամ գրութիւնները կաթերէնի: Կ'ըստեղծ-
 ուէր կաթական ազգային գրականութիւն և կաթ լեզուն կը
 քարտուկար գրական լեզուի ստեղծանիւ: Այս առթիւն ա-
 ղիւնակն է, որ ներքերագուծ լեզու մը գրականութեան լե-
 զու կը գտնուի: Կը գրեն մեծ մասամբ կրօնական երգեր,
 ժիւղական հարցերու մասին, կը նուիրեն այս բոլորը Տե-
 յուպ աստուծուն:

Կաթական այս գրական լեզուի մէջ մեացեր են սեմա-
 կան քաղմութիւն քառեր: Մեզ հասեր է ետեւ կաթականացա-
 կան բառարաններ: Այս բոլորը քոյց կու տան այն մշակու-
 թային կուպը, որ գոյութիւն է անեցեր Միջագետքի և
 Փոքր Ասիայ ժողովուրդներու մէջ: Ընդհանրապէս մա-
 ժանակէն շատ անգամ կրօնականները, կրօնականները և սա-
 ղեզուութիւնները կը գրէին սկիզբով և լեզուով, բայց Մաշ-
 աի 11-ի ժամանակն Կաթական լեզուն վերջնականապէս
 փոխարինեց սկիզբով: Այս յրջանին է, որ իսկապէս
 կ'ըստեղծուի կաթական ազգային գրականութիւն, ան

սկիզբը կ'ընդգործնակէր քարեդառնան ձեւերը, նիւթերը՝ և՛-
 բաներու և աստուածներու մասին եղած աղանայնախան
 պատմութիւնները: Նոր բան մը կար կաթական գրակա-
 նութեան մէջ: Թէ նշխարասի և թէ ասորա քաղաքական
 գրականութիւնը ներքնականներ չի ճանչնար, անանուն գրա-
 կանութիւն էր իրենցը: Հաթերու մաս շատ գրականներ,
 երբէր անին իրենց ներքնականը, որոնց անունը կը յիշուի:
 Գրականութիւնը կ'անհետականանայ: Գրականութիւնն էր,
 թիւն ալ քաղմուպան է՝ աստուածներ, պատմութիւններ, այս-
 իսկապէս թիւններ թագաւորներու գործերու մասին, ա-
 ստուրական պաշտաններ, քաղաքական գայիթներ իջն
 արքայի և իր վասակներու մէջ, գայնագրեր ասոր մեծ
 պետութիւններու նստ, ձիաբուծական զասագիրք և քա-
 ուրաններ:

ԿՐԹՈՒՆ.— Հաթերու կրօնը կրօնանք միայն ընդհանուր
 մետով բնորոշէր: Թէ ընտանայնութիւն է, շատ ընդհանուր
 կանք անի արեւելեան ժողովուրդներու կրօններու նստ: Թէ
 չունեցու պատմական այն նշխարներ, որ ընտանայնու-
 թեան միջով հասնէր բարոյական մեծ և բարձր զարգացա-
 ներու մշակման՝ ինչպէս կ'ընդգործակէր: Գարսիկներու և
 Թորայերայիներու մաս: Հաթ պետութեան յազմութիւն մասն-
 քոռ անին իրենց ուրոյն աստուածները, պահապան ոգիները:
 Հաթերու աստուածները մեծ թիւ կը կազմէին: միջոցային
 գայիթները կը գրուին ձեպարք աստուածներու պաշտա-
 նութեան սակ: Այդ աստուածներէն շատերը միայն պարզ
 ոգիներ են՝ այս կամ այն գերդաստանի կամ ցեղի հովանա-
 սոր: Ետեւ քիչերը անոնցմէ կը հասնին համահաթական
 պաշտամունքի: Այդպիսիներէն է Տիւպուրը, որ ամենամեծ
 աստուածն է: Ան բնութեան տէրն է, ամպրոպի, փոթորի-
 կի, անձրեւի աստուածն է, կ'ապրի լեռներու վրայ: Հու-
 թական կրօնի յատկանշական գիծն այն է, որ Մեծ աս-
 տուծը նստ միշտ անբաժան է Մայր Դիցունիի պաշտամուն-
 քը: Ոչնչուպէս երկնքի աստուածն է և այն բոլորի թիւ: որ կը
 կատարուի բնութեան մէջ: Մայր Դիցունիին երկրի, հովր

պատուաժաններն է: Այս նրկաւքի միասնեանն առաջ կու գայ կեանքը՝ իր քուրթ արտայայտութիւններով: Անոնց կանգիւ պատճառով միասնեանք տեղի կ'ունենայ շնորհաբար, բարեկամական վերաբերմամբ, ամուսնացումով, փոփոխութիւններով: Բնաւ շարժման առաջ կրկնուած աստուածութեանց շնորհաբան է Ողջ աստուածը: Ան կրթելու կանգիւ կուգայ՝ իրրիւ արդին մայր գիգուհի, երբեմն ալ իրրե անոր սիրամայրը: Անախ կրկնուած միասնեանք կ'առաջանայ, փոփոխական ձևով որու ան է երգողութեան զարգացումը, որ աշխարհ մեծ դեր կը խաղայ արեւելքի կրկնական պատմութեան մէջ: Արական աստուածութեանը՝ Տէրու պր ունի արպիւ ու մի խորհրդանշան՝ կայլակ եւ կացիւ, իսկ անոր կենդանական խորհրդանշան է ցուլը կամ հովիտը: Ինչ որ դիտուին կ'երեւայ երկու գիծագծով՝ ան աստուածութեան աստուածունի է: Կր շնորհաբանայ կ'որտ կ'երպարանքով, որու իր թագով ծածկուած, երկար դիտար հայած, ան թիզիկաւորութեան աստուածունին է՝ կը ներկայանայ կատարելապէս մերկ հաստատեալներու առաջ: Եւ յար գիգուհի կենդանական խորհրդանշան է երբեմն արեւը, երբեմն ազանին:

Այս գոյց աստուածութեանց պաշտամունքը տարածուած էր ամբողջ Փոքր Ասիոյ եւ Միջին մէջ եւ յայտնի էր գանդական անուններով: Միջին մէջ աստուածունին կը կոչուէր 'իւմէտիս', մեծ աստուածը՝ Ազազ: Երիտասարդ աստուածն ալ Աստիս: Թէ Փոքր Ասիոյ եւ թէ Միջին մէջ այս աստուածներու յարկը ստեղծուել էին վէպեր, առասպելաբանութեան պատմութիւններ, անոնց սիրային կեանքի մասին: Հաստիսայ մայրաքաղաքին մասին արքայադիր մը մէջ՝ ժայռերու վրայ քանդակուած է մեծ աստուածոյ եւ մայր գիգուհի խորհրդաւոր ամուսնութեան պատկերը: Այս պատկերաչառքը շնորհաբար է ոչ միայն կրօնի եւ արտեսութեան կեանքի, այլ եւ կոն կը գտնենք Հաթիւրու. երկու մարդարանական թնորդի գիծերը, անոնց զգեստաւորումը: Ժայռի վրայ քանդակուած են երկու կարգով մեծ աստուածը եւ մայր գիգուհին իրենց շքախումբերով՝ երկրորդ

գտնան կարգի աստուածներով եւ շքախումբով: Աստուածորդին կը պահուի մայր գիգուհի շքախումբին մէջ: Աստուած է աստուածունին հակառակ կողմերէն պայտ կը դիմեն իրարու ընդ առաջ: Այս քանդակի մէջ քանդակ է իսթական արտեսութի ճանի մը ընտրողի կրծքը: Հաթիւրը կ'երպարանութիւն կուտան ժայռաքանդակներուն եւ կը գտնուակեն երկարաւիպ պատկերներ: Եւ ան ժայռաքանդակներ պանուած են իսթական մեծ պատմութեան շարք կողմերը: մանաւանդ եւրասի մեծանութի եւ Տուրքի թանաքաւանութեան մէջ: Հաթիւրու ժայռաքանդակներու մէջ մեծ տեղ է տրուած մարմնի շարժմաններուն եւ աստուածները, ժայռերը եւ ինքաւորները կը քանդակուին շարժուն, զործու պատկերով: Հաթ արտեսապատկերը, քանդակելու աստի, իրենց սեպուղի թիւնն կը նկատուին մանրամասնութեաները: Առաջարկութիւն կը գարնինն կ'ակտի. յաստիկականի վրայ որոնցով կ'ըստեղծեն իերդաշունկ պատկերաքանդակ: Հաթիւրու մէջ դարգացած էր նաև կենդանիներու արձանաշինութիւնը: աստի, պաշտի եւ պարիպներու գուռնարուն մասն Անոնց քանդակումը կապ ունէր կրօնի նաև կենդանիները՝ ստեղծելը պահպան, բարի ոգիներ էին: անոնք կը հսկէին երկրի, քաղաքի եւ տուներու ապաւորութեան վրայ: կը հաւանելին թշնամիները եւ շարքիները:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԿ

ՓՈՔԻ ԱՉԳԵՐՈՒ ՎԵՐԵԼՔԸ

XV-XIII դարերու ջնթարցարին Մերձարար Արեւելքի Մարգարեանք կիսաւրոսանի արեւմտեան թեոքի և Միջերկրասկանի ափերուն ևամայ կը պայտարէին Նախ Կղզիպոսու ու Միտանի պետութիւնը, ապա Եգիպտոսն ու Նախական ակեծ Պատմութիւնը: Այս պայտարի մէջ անոնք թուրքուն, թէ ներքին ումերու պատման հետեւանքով, ինչ արտարքին ումերու նարուածներու տակ, Միտանին ոչ միայն պարտուած զորս հկան կրինէրէն, սչի և վերջ պուս անոր քաղաքական կեանքը: Հախելը ինկան շնոյխուրու մարդուրդնուրու և արուսաններու տակ, իսկ իգիպտար ընկրկնց, լքեց սիւրիական իր պարտութիւնը և մուսուպուեցու: Եգիպտոսի պաշտպանութեամբ, ուր հրեւոցք էին Նոյն շնոյխուրու մարդուրդնուրու: Մեծ պետութիւններու գերիշխանութեւն պաւապարուեցան Պայտարինը, Փրուիկէն, Միւրիան: Այս երկրներու մէջ սկսան անկախութեան շարժում մը, ուր նաւարդնեակ ևարդու պետական ինքնուրոյն կեանքի Միտան մանակ նման շարժում մը տեղի ունեցան: Լեռնային գոտիին մէջը Հախական կայսրութեան անկումով Փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծուեցան պետութիւններ՝ Փուրգիան, Լիդիան, Կարուկաէմէլը: Առաջին երկուքի մէջ քնակուրութեան նիստական խաղ Փոքր Ասիական էր, իսկ դիկաւարութիւնը կը պուսնուր նոյն ինքուկան ևարդու մարդուրդնուրու մետար, Կարակաէմէլի մէջ քնակուրութեան իստական շարժում մուսական էր, սուր իշխանութիւնը Հախական էր: Նոյն մուս

մանկարջարին՝ Հիւսիսարեւմտեան Հայաստանի մէջ, երկուսէն արեւմուտք: Այիսի ակունքներու շարքը Հայաստան երկրորդ կ'ապարտարուէր Նախական գիւրջիսանութեւն և կը սկսէր իր անկախ գոյութիւնը: Բուն Հայաստանի մէջ Միտաններու անկումէն ետքը կը կատարուէր ցիւքու, սուսներու: Կուսարման նոր շարժում, կ'ուսեցծուէր Նախական գաղնակարութիւնը՝ գուրախ ումերու զէմ պայտարեղու համար: Մեծ պետութիւններու վրայուց մարտարար պայտաններ ստեղծեց քոքը ազգերուն և մարդուրդներու ստարգանալուն, մեծարուն և քաղաքական ու քաղաքակրթական կեանքի տիրանարու համար: Եւ անոնք այդ կեանքը պապականեցին այնքան աստե նրքան Մերձարար Արեւելքի մէջ չէր կազմուած նոր մեծ ու կար կայսրութեան մը, ուր սպանար անոնց անկախ գոյութեան և քաղաքակրթական վերելքին: 12-ին միւնի 9-րդ դարը Արեւելի պատմութիւնը փոխ ազգերու առարաջման, մեծարմաթ պատմութիւն և: Այդ պարտու և կը պատկանին Մրաւէլագիւրքը՝ Միւրիոյ մէջ: Փրուիկէլցիները՝ Միջերկրականի ափերուն և Հրէաները՝ Պարսկաստանի մէջ: Արալէ-մարգուրդ ասանք գոյութեան էին կուրուր լաս նին մամանակներէն, Նախապատմական մթութեան մէջ: Անոնք իրենց կարգուարման մէկ շրջանը անցուցեր էին մեծ պետութիւններու՝ Եգիպտոսի, Հախարա գիւրջիսանութեան տակ, սուրք էրք օտարի լուծը ինկան, անոնք էրքան կեան որպէս սարուն պարտութեան և սանգանցին իրենց պետութիւնները և քաղաքակրթութիւնները: Մեկ կը կուսարքը և այդ մարդուրդներէն Փրուիկէլցիները և Հրէաները:

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՓԻՆԻԿԷ

Փինիկէցիք սեմական մոլոփոքերու շարքին կը պատկանին: Երեք հազարամեակի սկիզբը անոնք սեմական ուրիշ ցեղերու հետ վաչկատուն և վրսմաքնակ կեանք ունէին: Բայց իրենց մշտական թափառումներու ընթացքին իջած Միջերկրականի արեար, չփայլի իրենց վաչկատուն կենցաղը և դարձան նստակեաց: Հոն անոնք գտան նպաստաւոր պայմաններ կապուելու նոզին, ջուրին, ծովափերուն: Փինիկէն կոչուեալ, Բարեյոնի և Կարհատանի նման մեծ կայսրութիւն շտեղծեց, Բարսիլի նման միառատաւեութեան կրօնի փրկարար շարժաւ: Բայց այդ մոլոփոքը ասիական ծայրամով աստիճան ծովափեացը եղաւ: Ան Միջերկրականի արեարուն դադութեան, Կիլիկիոյ և իր անտարական զարթի դիւրութեան համար: Ինարեց մարտկային միտքն արտայայտող նոր միջոց մը, նշխարական այրութիւնը:

ԵՐԿԻՄ.— Փինիկէն երկար աւանդ հողայերու մըն է Միջերկրականի ասիական արեարուն: Ան կիւսիսէն հարաւ երկու հարիւր քիլոմետր երկարութիւն անիւ: Ան կիւսանան չեռներու և ծովուն մէջ ինկած հողայերու մըն է: որուն ամենէն չափն մասերը հազիւ շիսուն քիլոմետրի կը հասնին, իսկ ընդհանրապէս քսաներեսուն քիլոմետր ընն ունենիր, չեռները երբեմն կ'իջնեն մինչև ծով: Իրմամբը հովիտները իրարմէ կը բաժնուին ուղղահայեաց յանդերձ կամ քեռակով մը, որ աւելի կեղծապա մըն է: ամբուն կը չարնու, իսկ եմբուն և ցարնան առատ ջուր կ'ունենայ: Գետերը կտրն են, արագաձագ, կը հոսին ցար-

քարատ հաւեով, կիրճերով: Կուտրկնիք լինէ: Անոնք ուղիներն են բարձրանալու Լիբանանի չեռները աւ հասնելու աւանց թիկունքն ինկած Պէքայի դայար:

Փինիկէի կիսման Միջերկրականեան ծովային է, դարունը վտղակաւ, ամառը տաք և խոնու, աշունն աւ ձմեռն անձրեւային: Փինիկէն իր գոյութիւնը պարտական է ծովուն, պարբերապար տեղացող անձրեւներուն: Իրմամբը վայրերուն մէջ կիսման վտարադէ է, միայն բարձունքներուն վրայ, չեռներու շունջերուն տողաքար է, խոնուութիւնք քիչ: Լին մամանակ Փինիկէն չեռները ամբողջութեամբ մինչև ծովի մտերը ծածկուեց ևն մայրի անտառներով: Ան դաշտադաշտներ չունի, աւաթի բնակչութիւնը երկրագործ չդարձաւ: Լիբանանի և Անդիսիանիանի մէջ կը տարածուի Պէքայի ընդարձակ դայար, որ ջրառատ է աւ պողպար: Անոր տիրուպետութեան համար կը կոռէին Լիւսիւնայիներն աւ Փինիկէցիները: Մշակելի հող ծովամերձ շրջանները քիչ անէր, որով հողի ամեն կտորը արժէք կ'ըստանար: Քարքարոտ հողերը և չեռնայանջերը շարժաւ էին խաղողի, շիթնիկի մշակութեան, իսկ ծովափնեայ վայրերուն մէջ արմաւենին ամենէն տարածուած բոյն էր: Միթիւն և արմաւենին բնակիչներուն անունը կը մատակարարէին: անոնք նաև անտառի քրիսաւար նիւթեր կը կազմէին: Կենդանական այրարեք նոյնն էր ինչ որ հարեւան երկրներունը:

Իր արաւորութիւնը հազիւ կրնար կերակրել փոքր հասարակութիւն միայն: Բայց անոր բնակչութիւնը շատ աւելի արագութեամբ տեղաւ: քան ուրիշ երկրներունը: Միջերկրականը գրաւել էր, հզորական ուժ անէր: Ինքնովը Լիւսիւնայի կիսաշուսիկը մշտական վտանգի տակ էր: անպատի վտակատուներու կողմէն, մեծ, նուաճակական պետութիւնները Փինիկէն դարձուցեր էին խարխիւ իրենց տրչաւանքներու նամար: այս պատմաւորով աչ Փինիկէն դարձաւ տպաստուն, բնակներու կեդրոնացման կայան, անտարակամներու, արկ սմախնդիրներու հուսալից արկ:

Մովսիսիննայ վաչրերուն մէջ սկիզբը քննկշռութիւնը էր պարտազէր ձկնորսութեամբ, որմէ անցաւ Յովագնացութեան և ետևանալիքը որպէս զորոքութիւն կ'ընկին նախ, իսկ յետոյ սկսան անասնապահութեամբ զբաղուիլ: Փիւնիկէի ընդհանուր ասորականութիւնը հարկա կը մտածուար ասանքինք հազար քառասկասի քիչմեթրի:

ԲՆԱԿԱՅԻՒՄԻՆԻՆՔ.— Ինչպէս ամբողջ արեւելքի մէջ, Փիւնիկէի ընկալութիւնն այ խառն էր: Ընկերու, մոզոմայ, բոլորիս: Ինչպէս մ. քաղաքներ, միաժամուր սկսել էր նախապատմական շրջանին: Անասնապահութիւն, ասորականներն այսուտեղ կուգային մեծ ու վոքս մարտիկներն գաղութներ, ինասնչոք, մեծ քիւրիս հարստութիւն. կեանքի և զոքրի ապանմայութիւն, ինչպէս նաև արհամայր կեանք: Ետևանական քննկշռները կարճացուիսնէր էին: Կ'ապրէին քաղաքներու, մէկը նկատելի էր նոր քաղաքացիական կըրթութեան անարար: Ընդհանրութիւնը մտնուի էին առնուց: Մեծ հարգար թողանկանի շուրջ, ոչոքեղ արեւալին անասնապահներ, միաժամանակ անուր հաստատուեցան Պապուսիս: Այս վերջինները Քանանացիներն էին: Երկրին ալ իրենց անուրով կոչուեցաւ Բանանի եկիր նախապէս Փիւնիկէի զբաւեր էին ծովագնաց ամբողջ շրջանը, մինչև Երևանի անասնապահ, Պարսիսի ծովագնաց քաղաքներու: Իսկ աւելի ուշ այդ տեղերն անոնց դուրս քրին նախ Քանանացիները, ապա Փղոսացիները, որոնք նշուակս մասնական և ծովագնաց ժողովուրդներ էին: Փիւնիկէիները կեդրոնացան Իսրայէլի շրջանին մէջ: Ընտանային գտնիքն էր թագանցելին ասիանիկ ժողովուրդներու, որոնք իբրև քաղաքական նշար ու իրենցին Փիւնիկէին, ԱՄՆ-ուց զարուն, նախկան մեծ պետութեան ժամանակ և իսրայէլի կոչուային նաև Ընդհանրացիները, որոնք երբորք հարստականի կեանքուն ողորդին Երևանուր Արևելքի ընտանային գտնին, իսկ երկրորդ հարգարանի սկիզբը մասն նաև անասնապահներ գտնին: Ընդհանրացիներու այս երկրին մէջ երևուին ալ կ'ընկնի երրորդ հարգարանի կեանք: Այսպէս՝

Մերձաւոր Արևելքի աղագրական երկր իրենցուն կայտմի: ասորները՝ Արևելքի, Արևելքաններ և Ընդհանրացիները կը հարգարին Փիւնիկէի մէջ: Միջերկրականի ծովագնացին՝ ստեղծելու համար մարտկազին այն տիպարը, ոյ մեծը կ'անուանենք Փիւնիկէի:

Բայց անոր մէջ տիրականը, իշխողը անասնան էր. առնոր զեղուն և կրծքը միայն միտ սեմական: Ան պահպանեց իր սեմական նկարագիրը, որովհետև անոր թիկնուր սեմական յայնանաս աշխարհն էր, ուրկէ շարունակ՝ մարտկազին նոր նախնայներ կուգային թարգմանելու և զորացնելու սեմական ասորու: Եւ յի հարգար թողանկաններու ստատուութիւն Իսրայէլացիներ ալ նու հաստատուեցան և զորացուցին սեմական ասորու: Փղոսացիները ասանց առջև տակն էին Միջերկրականի զուտները: Միջերկրականի հասարակագրութեան պարզարին մէջ՝ յարկանկար Միայն Փղոսացիներուն, որուն կեանքանքն այն հղաւ, որ Իսրայէլի զեղները մեծ զանգուածներով հաստատուեցան Փիւնիկէ: Երկրագնացական և կրթական կարծի հաստատուեցան, մասնաւոր ինչպէս որով էլ կուտն ալ կը նկատին թողանկնի Փղոսացիները: Երկուքն ալ վտանգուած էին անասնապահ վաչկատուններն:

ԿԱՆԱԿԱՅԻՒՄԻՆԻՆՔ.— Փիւնիկէիները իրենց ուշադրութիւնը երկրի խորքերը: Միւրիս ուղիղ ընկն կրտնար: Փիւնիկէի քաղաքներու հզորացման հետ Միւրիայի մէջ երևալին Արևելքիները և հաստատուեցան Երևանի տիկերուն վրայ: Մէկ մասը թափառական ու վրանարանի, վերջի վերջոյ հաստատուեցաւ Գաղատի մէջ, երկրի ինքնակալներու՝ Արևելքիներու կողմին: Անոնք աստատուող զարկն մինչև ութերորդ դարը (մ. Ա.) ապրեցան քաղաքական կեանքով, բայց թողանկն ասիանիկ Գաղատի շուրջ արանկական զեղներու միտն էին: Անոնց թագաւորները մեծ զիջ քրին՝ պատուար կանդներու Ասորեանի նախնայներուն և թոյլ շտալու, որ Ասորները հասնին

Միջերկրական ժողովը Միեւնոյն առեւն աւելնք կ'արդիւնէն, որ Փիւնիկեան վանականները ցումաթի առևտուրին մասնակից ըլլալին Դամասկոսի հետ մեծցան ու հարստացան Հոյնացը, Հոմաը, Սրուսուղմը, Պետրաւի Այս քաղաքները իրենց Աեռքն էին պահեր Միջագետք-Եզրիսոսի առևտուրը: Աստուք կարաւանային քաղաքներ էին, ունէին շատ խառն բնակչութիւն, քաղց սեմական գերակայութեամբ: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը կ'աչխատէր խաչապուսթիւնն ու ապահովութիւնը վերահաստատել կարաւաններու համար, որովհետեւ միջագետքին այդ առևտուրէն շատ մեծ շահեր ունէին: Երբեմն այս քաղաքները կտն կ'ընէին կարաւանային ուղիներու այս կամ այն գիծը իրենց ձեռքը պահելու: Մեծ, քանակ ճամբաներու վրայ պահակներ կը նշանակէին, կարաւաններու ապահովութեան վրայ կը հսկէին գինուած խամբերով: Կարաւանային այս ուղիներու մէկ ծայրն այ կը հասնէր Փիւնիկեան քաղաքները: Փիւնիկեացիք և Սիրամեացիք կը մրցէին այս գծի համար: Ինչպի Փիւնիկեացիք աւանդ այս ճամբան կ'անցնէր Պէքայի դաշտով: Երբ այդ ընդարմակ և ուրջաւաթից դաշտը կրկնակի արժէք կ'ըստանար Փիւնիկեցի համար:

Միջը. — Ի՞նչ կարաւանային-ցումաթային ճամբաները ունէին իրենց սէրը Սիրամեացիք, Բանսնացիք ու իտիկեացիք: Երբեմն Վանառականները, ժողի ճամբան այ բոց էր Փիւնիկեացիներու առջեւ: Եզրիսոսը Միջերկրական ժողի ափին միակ մեծ պետութիւնն էր երկար դարերու ընթաց ան իսկական և մեծ ժողային պետութիւն չգարձու, սահմանափակ առևտուր միայն ունէր՝ դեռ երբորց հազարամեակէն սկսած՝ կրէտէի և կիպրոսի հետ, անոր հաւարկութիւնը քետային էր, առևտուրն այ գլխաւորապէս ցումաթային, ժողով կայուած էին միայն Փիւնիկէի, կրեաէի և կիպրոսի հետ: Միջերկրականի առաջին ժողային պետութիւնը ասորիքն էր: Իրեն չուրջը հասարակ Միջեան կղզիները, Առևտուրանի հարաւային և արեւելեան մասերը, մշակեց նիգեանն շատ դարուցած էալաւակրու-

քիւնր: 11-րդ դարու կէսերուն կրեաէի ժողային մեծ պետութիւնը կարծանուեցաւ, ան անտեսական և քաղաքական ուղարկելէն դուրս ինկաւ: Յոյները դեռ կազմաւորուած չէին անոնց անցը քոնեյու, և դեռ չէին ասորիքացիք Առևտուրանի գրաւումը: Երբ անը չուրջ շուրջ էր Փիւնիկեացիներու առջեւ:

ՔԱՂԱՔ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ. — Փիւնիկէն քաղաք-պետութիւններու շարք մըն էր, մեծն քաղաք իր շրջակայքով Փոքրիկ պետութիւն մըն էր՝ միայն ծայրի կարգին հասնելու մը ունենայով, որ անոր Եւստանիսոսն էր: Ան հարեան քաղաքացիութեան կը ըստնէր գետակով մը, կամ ուղից ժողի իջնոց լեռնային շրջով մը: Անոն քաղաք մեծ ճիգ կ'ընէր իր անկախութիւնը պահելու, որոն հետեւանքով Փիւնիկէն մէկ և միակնայ պետութիւն չգարձու, ինչե շատ անգամ այս կամ այն քաղաքը իրենց իր իշխանութիւնը պարտադրելու միտներուն: Պարագապետութիւններու կազմութեան և պահպանումին կը Եպարտէին Եուսե, ժողպիտեայ շրջաններու կարողութեան իրենց և այն, որ անոն քաղաք-պետութիւն անտեսական միակ-ը մըն էր, ունէր իր նիւթակուն-առեւտրական շահեր, անոն սեղ՝ ինչ ցումայի և ինչ ժողով վրայ մրցորդ էր միւս քաղաքներու հետ: Կը մրցէին գաղութներու, առևտրական ուղիներու, հոմ նիւթից և շուկաներու համար: Եւսերու այս հակադրութիւնը իր չէր սար որ անոնք միանան, կազմեն մեծ պետութիւն մը, ինչե բոլոր քաղաք-պետութիւններու մէջ ու իրեւնոյն լեռնով խառն, միեւնոյն կրունն ու միեւնոյն մշակոյթը ունեցող ժողովուրդ մը կ'ապրէր: Ենթական շահերու հետապնդումը անցի կենսական էր, քան ինչ մէկ արդային պետութիւն ստեղծելու կամքը: Երբեմն միայն ճամբանակաւոր զայինք կը կնքէին հաստատութիւնները պահելու համար, կամ կը միանային՝ անապատի իտալաական ցեղերու արշաւանքին պայտպանուելու համար:

ՊԱՏՈՒՄԱՆ ԸՆԹՈՒՆ. — Եւսապէս բոլոր քաղաքներու մէջ իշխանութիւնը կը պատկանէր ճամբանակալ իտալապրեւ-

յուն, ինչպէս արեւելեան միւս միասնաբնակներու մէջ, միայն մէկ տարրերու թեւամբ. գիւնդինան քաղաք-պետութեանց մէջ թեպէս որ իշխանութիւնը տանձաւարական անկէր ձեռնարկուող մը, այսինքն անհոնէն ուղղակի ու հարուստ ընտանեկաններու ժողովով մը Փիւնիկեան քաղաքներու մէջ հարուստ թեան ազգերը ինչը չէր ինչպէս Եգիպտոսի. Մարտիրի և Սևրեոսի մէջ, այդ արեւմտեան աստղուած շուն էր, — ապրանքը. մեծազնեւոր, ձոյց ունեւոր, արծաթէր հողատէր, սպանականութիւնը չէր, որ կ'իշխէր, այլ գրասմառէրը, Անուստրի մէջ, մեծ քանակութեամբ նստերու տէր եղոյր, ապրանքներ, բարեբանք և շուկայակա մեծազնեւոր ունեւոր ընտանեկաններու այ թագաւորի հետ իշխանութեան տէրն էին. Քաղաքը ալ գործ էր կ'իջնէ անոնց շարքին՝ անհոնէն հարուստ և ազգեցիկ ընտանեկան Արաբի. սոք գիւնդինան քաղաք-պետութեանց մէջ ստեղծուեցաւ ճեղկայայտուցական իշխանութիւն մը. ձեռնարկուող մէջ տեղակալը գրաւէին հարուստ մեծատուն ընտանեկաններու անդամները, պահպանողական անգութիւններով սնուած, կրուական արտադրութիւնները և ձկները արտաթեւած պատգանները. Միտոնի մէջ անոնց թիւը հարիւրի կը հասնէր. յատուկ տեղ կը գրաւէր ձեռնարկուող մէջ քաղաքի պատեպան աստուծոյ քրմապետը. Տիրուսի ձեռնարկուող մէջ Մեկնարտ աստուծոյ քրմապետը թագաւորէն անմիջապէս շեռոյ աստիճան տեղը կը գրաւէր. Մեքսիկայը կը նշանակէր բարեւոր պաշտօնեաները, անոր կը պատկանէր պետական գանձի վերտանալութիւնը, նոր գաղութներ հաստատելու հարցը, պատերազմ շարտարայնը:

Քաղաք-պետութեան մէջ այս երկու ուժեր՝ թագաւորն ու ձեռնարկուող շատ շահաւոր միասնաբար չէին գործեր. Քաղաքները կ'ուղղէին միասնական գաղտնայ. նման ուրիշ արեւելեան պետութեանց մէջ եղածին. ձեռնարկուող վտանգաւոր կը նստաւոր իր իշխանութեան համար թագաւորի մտանկայական շրջանը. Այս նակագրութիւնը կ'ընտելէր քաղաքացիական կռիւներ, որոնք հետեւանքով շատ վայրե-

յուն մէջ թագաւորութիւնը զիջուեցաւ և իշխանութեան ամբողջութեամբ անկաւ. ինչոք արեւելեան ընտանեկաններու ներքին Ստեղծուեցաւ տեղակալ գրասմառէրներու նստաւարութիւն, որ ձեռնարկուող իշխանութիւնը կը շանձնէր Պերսոսըն. Իտալիայի և անոր սպանականներու նստաւարութիւնը կը գործէին այդ պաշտօնը մասնաւորաբար պատկերները ընտանեկաններու մէջ. Իտալիայը Իտալիայի Իտալիայի կը գործէին թագաւորութիւնը վերանստատուելու մէջ. բանը անոյն ունեցաւ Տիրուսի մէջ նոր-Մարտիրի տիրապետութեան մասնակի վեցերորդ գաղտնայ:

ՔԱՆՆԱՆՈՒՄ.— Աղաթ միւնիկեցիները նստաւորութեան ծովային տեղատեղին, եւաւորութեան, արեւմտեան, արդիւններութեան. Անոնք բանակի մէջ չէին ձառայեր. այդ գործը շահաւոր չէր. մանաւանդ հարուստ ընտանեկաններու համար. Անոնք անէին վարձկաններու բանակ մը, որոնք մէջ տեղ էին գտեր արեւելքի բոլոր ցեղերն ու ժողովուրդները. Միայն բանակի հրամանատարները քննիկ Փիւնիկեցիներ էին. Բանակը ներքին ապակոմիտեան և անպատի թափառարկի և արշաւազ ցեղերու քնն պաշտպանուեցաւ համար էր:

ՄԱՐՏՈՒՆԱՄ.— Փիւնիկեցի մէջ ստրուկներու թիւը շատ էր, անոնց աշխատանքի վրայ էր հիմնուած ազատներու հարստութիւնը. Մարտիրի անէին հարուստ ընտանեկանները, տաճարները. ասոնց կ'աշխատեցնէին արեւմտաւորներու, նաւանորդներու, անասնապան ճիւղերու թեանց, և նաւերու վրայ. Անոնք էին թիւաւորները. Մարտիրի թիւը շատցաւ ծովանկատեան, արեւմտեան մաս, գնաւոր միջոցներով. Միջերկրականի բոլոր եզերքները Փիւնիկեան վաճառականները գերիւնը կը բերէին և իբրև արուկ կը վաճառէին Տիրուսի, Միտոնի շուկաներու մէջ. Մարտիրի շատ գաղտնայ պաշտօններու մէջ կ'ապարկէին նաւերու վրայ և հանքերու մէջ աշխատող ստրուկներու ստրուկը յղթանէր. էին անոնք անձ թէ չպատկուէր և թէ անգաղտնայ բոլորու համար. Բնական է, որ ասոնք

որինչո՞վ կապուած շրջաջին վիճեցեան ազատե՞րաւ հասարակութեան ներս և շարմար առիթներով փորձէին ապրատաւորութիւն և ազատագրութիւն Վարսեցան բանակը թէպէտ աստեղ փերահեկէր: համար էր, զայն ինչն այժմասնէջի չէր: շատ անգամ անոնց պետերը կը ծառայեցնէին սրբաջիւրեանց իշխանանշան թեան համար, կը սրբաւէին պետութիւնը և կ'ենթարկէին հարստացած ընտանիքները իրենց կամարին:

ԱՍՏՈՒՆՄԵՆԵՐԸ— Եւ իհնէ քաղաք իր աստուածն առէր, իսկ ամեն ընտանիքս պէրզաստան, առն իր պանակցան ոգին: Քաղաքներու այս աստուածներն այժմութեան, ամս ըողական և մէկ պետութեան կապուցուս պէ՛մ էին: որովհետեւ իշխանները աստուծոյ ծառայող քաջանքը իրենց աստուծուն և որ կը համարէին ամենէն կոթըն ու կատարեալը և նախանձախնդիր էին անոր ստաջնութեան: Քաղաքն ունէր իր տաճարը, քաղաքի մասերով: Քաղաքը շրջապատուած էր պաշտպաններով, ուր էր միակ ապանով միկոցը անապատի թափառող շէնքերու: Վե՛մ պաշտպանութեամբ համար:

ԱՍԻՆՏՈՒՄԸ— Փրօնիկէի նիւթական հարստութիւնը չէր կրնար կեցակեց թաղմանը քնակչութեան: պէտք էր ապրուստի նոր աղբիւրներ որոնել և քարիքներ զանել: Պէտք էր ծոցային անասնորին գրծել, առհնէն հին շրջանին Փրօնիկցիք անասնոր կ'ընէին մօտիկ նրկորներու հետ՝ Ազիպտոսի և Կիւրոսի հետ: Առեւտրական առաջին քաղաքը Էփրսոն էր, որ շատ կանուխէն կապուցուս Ազիպտոսի հետ:

ԲԻՍՄԱՆ— Բիքրոսը կառուցուած էր Էգրոնիսի գետաբերանին, սո՛ւն փրօնիկեան քաղաքներու քաղաքամայրնք էր: Բիքրոսի պատմութիւնը կը հանդի մինչեւ նրորդ հազարամեակի ոկիցքը: այդ ժամանակէն ան անասնական կասպեր ունէր Ազիպտոսի հետ: Եւսիֆրեան շրջանին եզիպտական ծառեր կ'երեւային Բիքրոսի ծառանախոսը՝ փայտն ճիթապտուղ, իսկ ինչպէս և անասններ տանելու Ազիպտոսու նուստով եզիպտական գաղութ մը հաստատուեցաւ:

աշխարհ և անոնց թիւը այնքան շատցուս որ աներածելու համարուեցաւ եզիպտական Լիցիոս աստուածութիւն համար տաճար մը կառուցանելը: Բիքրոսը գարնաւ արտասահմանէ մէջ եզիպտական քաղաքակրթութեան կեդրոնը: Էնտեղ էր ցահր նաեւ եզիպտական կրօնական գիցարուութեան մէջ՝ կապուած Բիքրոսի և Լիցիոսի պատմութեան հետ: Բիքրոսը ասեւտրական կապեր ունէր նաեւ Միջագետքի հետ: Էգրոնից կը հանդիպէին արեւելքի բոլոր աղջերուս մասառականները և անոր շուկաներու մէջ կարեցի էր ցանկ տրեւելքի բոլոր քարիքները: Ազիպտոսից հոսկ կ'արտահանէին գանաղան անուշահոտութիւններ, սնանեղիքներ, իւղեր, Կիւրոսի պղինձը, անագ, արեւելեան գոշեզգոշի պատասաններ, Թիքրոսի գզեւաններ, սրբուածքներ, իսկ իրենք կը բերէին Բիքրոս անտիներ, փղոսկր, ռակեղն գաղթը, թայֆամաններ, աստուածներու արձաններ: Ազիպտոսէն՝ Բիքրոսը կ'ըստանար պապերուս: և ասկէ կը պատրաստէր գրծուս թուղթ: Պապերուսի ցողուեր կը բաժնէին շերտերու, կը թրջէին, շերտերը կը մշակուէին իրարու: որով կ'ըստացուէր մեծ թերթեր: Եր գրէին անոնց վրայ մեղանով և սրեւայր վառել պրիշով, շատք կը ծաղկէին: կը կապէին և շատուց գարակներու մէջ կը պանէին: Պապերուսի այս էնի պարծածութիւնը նպաստեց գրապրտութեան զարգացման: ան ոչ քարակոթող էր, ոչ սրեւ կամ աղբուս, այլ թերթեր, թերթեւ և փոխադրելի, շատ անող շրջապող: Անոր վրայ գրելու այժմոսին էր: Թերթը և գրիչը մասշնչի էին շատերուն: Պապերուսի այս գիտար ընդհանրացուս արեւելքի մէջ և ինքը քաղաքն ուր գարնաւ անոր ամենասեծ մասնառանկէն: Ազիպտական կաշարութեան ժամանակ XV—XIV րդ դարուն Բիքրոսը ինկուս եզիպտական իշխանութեան տակ, և ան կ'ըրուցուց իր աստիւնութիւնը և քաղաքակ գիւրջը: Պապերուսի արեւրուն նոր քաղաքներ կառուցան և փրօնիկեան ուրիշ քաղաքներ աստիւնութիւն աստեղան Ազիպտոսի համար: կհնոսական աներածելուտութիւն զարնա Պաղեստինը իր ձեռքին մէջ պանելը, ցամաքային

ույթն աւելի կարեւորութիւն ստացաւ Բիրյանի տեղը բռնեց Միտանը :

ԱՅՏՈՆ.— Անոր հարստութեան այբբերը նախապէս Այրապետն հետ ունեցած նիւթական և քաղաքական կապերն էին : Անոր հզօրութեան շրջանը կը սուղապիտի Եղբարտի առիական կայսրութեան հետ՝ 1500 էն մինչեւ 1250 թուականները : Ուրի՛ք պատմական դիպուած մըն ալ նպաստեց անոր ծովային հզօրութեանը : Եղեան կողմերու և կրեանէի իշխանութեան անկումը : Միտանը սպառնալու առիկ և քայքայ առ քայքայ բռնեց անոր տեղը : Անոր ձեռքն անգամ կիւրքուի պղինձի արտանման թիւերը : Հասարակութեան կիւրքուի մէջ՝ Միտանի մասնակցութեանը հոնկէ ալ ստացան Հոռոտը, շեռքը Եղեանի կողմերը : Հոս անոնք կը պնէին մարմար, ծեղուք, սոկի, խեցիներ, որոնցմէ կ'ըստանային ժիրանի գոյլ : Փոքր Ասիոյ արհեստ և նեղուցներով անոնք մտան ինչ ծով որո հիւսիսային ափերու ժողովուրդներու հետ առեւտրի սկսած և ինչ քսան անագ, ծովառաքի, գործն, մորթիներ, մեղքը Այսպէս՝ անոնց առեւտրական առաքարէջը բնական ձևերուցու և անոնք դարձան քաղաքի ապրելու և մուղտուրդներ իրար կապող միջնորդներ և նիւթական քաղաքի մասնակցարդիներ : Ուր ուր երթային կը նիւնէին իրենց գրաստանները, շտեմարանները, անմիջապէս հարգակցութեան մէջ կը մտնէին տեղացիներու հետ, կ'առաջարկէին իրենց բարիքները, կը կոտորակէին տեղական ապրանքներու հետ, շեռք իրենց քանակները կը յեղնէին նաւերը և կը վերադառնային : Միտանի գաղութները առեւտրական կայաններ էին՝ ձոմափէն ոչ նետու : Իրենց այս գաղութի մէջ աւելին մասնակցականութեան ներկայացուցիչներ, գայիներ, սարճանդակներ, տեղացիներ, որոնք կապեր կը հաստատէին ծովէն ներս բնակող բնակիչներու հետ : Գրաստանակցը և շտեմարանները պարիսպով կը պատէին ապահովութեան համար, երբեմն ալ կանոնաւոր քանակ կը ուղարկէին Անտաթի անգամ Միտանի մասնակցութեանը Միւզնկրակցանի արեւելեան առաջանի մողովուրդները կապեցին

ինչ ծովի շուրջ ապրող ցեղերու հետ և մասնակցարդիներ անոնց բարձրարժեք ապրանքներ, մետաղներ, զէնքեր, կաւանաքիներ հիւսուածեղէններ, տաշի տետեց այն ապրանքները, որոնք կը պատրաստէին Բարեկունի, Դամասկոսի և ուրի՛ք քաղաքներու մէջ : Տնտեսական այս շրջանառութեան մէջ ինչու և կարողատու կրեան, Եղեանի կողմերը, Թրսկիայի ուրի՛ք, Իտալիայի գետաբերանի շուրջն ինչու և կրեաներ, Փոքր Ասիոյ ծովափերը շրջանները : Միջագետքը, Միտանու մտանը միացնող փիւնիկյան քաղաքներն էին : Անոնք նպաստեցին ժողովուրդներու փոխապարձ ձանձախման, կրեանի քաղաքներու առաձգման : Միտանը և փիւնիկյան քաղաքները շրտակամաքան միայն առեւտրական միջնորդի դերով, առի՛ն անարար անցան արդիւնաբերութեան, եւսմ նիւթերու մշակման : Օտար շաւկաներու մէջ ծանոթացան տեղացիներու ձաղակի, պակասիչի և փորձեցին բաւարարել անոնց :

Այդ նպատակով բոլոր քաղաքներու մէջ նիւնեցան արձեւաւնեղներ : Անոնք ընդարձակ տաներ էին, ուր արհեստարաններ կը հաստատէին միասին աշխատելու որեւէ արդիւնաբերողի համար, որ անոնց կը հարկաւորէին եւսմ նիւթեր : Այս նորութիւն մըն էր, որ փիւնիկյան մտնեց արհեստագործական ձեւերու գործարդման մէջ : Այդպէս սկսած էր դարձնել ստանույ մետաղ, ժոյլ սոկի, սրճուք, և անոնցմէ կը պատրաստէր զէնքեր, գորգեր, գործիքներ, որոնք մեծ շարք ունէին միջագետքի շաւկաններու մէջ : Միտանի մէջ գործարդու մետաղագործութեանը, սոկերու թիւեր և փորձագրութիւնը : Ուր գործարաններու մէջ կը պատրաստէին ընտիր կերպաններ, կը ներկէին ծիրանագոյն, առնաք շաւ մեծ շարք ունէին արեւելքի փայտարներու, իշխաններու պարսպներու մէջ : Ինչպէս քրեանի դասի մաս : Մագնիսիայէն, Ափրիկէն Միտանցիները կ'ըստանային քարոյ, բոմպակ, որով մեծ թափ կ'ըստանար մանուածեղէնի և հիւսուածեղէնի արդիւնաբերութիւնը :

ԱՅՏՈՆԻ ԽՈՒՆԵՆՈՒՄԻ ԱՆՎՈՒՄԸ.— Այլ ըզ դարու կէտերուն Միտանի առեւտրուրը տաղանափ կ'անթարկուի և ընտ

վաղին մեղադրույթները կը յեղանշեցին Իժմանապէս Արեւելքի կարգն ու խոստացու թիւնը. քաղաքական կառուցու թիւնը և իզելեան կողմները, Կոթը Ասիոյ արեւելք, նեղուցները կ'իջանան նոր մեղադրույթներու ձեռքը. որոնք շարունակ շարժման մէջ էին: Իժմանը այս վարչերու մէջ կորուսեց իր շուկաները և Աւերի նայում: XII-րդ դարուն երեսուցին Փոչուսացիները, մէկ նստուածք ձեռնարկու մեղադրույթներու ք. որոնք գտնուեցող մասը խումբէն կ'ընկեր վրայով Եկան նստուածուցալ Քանանի արեւելքը, Պարսկաստանի մէջ: Անոնք յառ ծանոթ էին Իժմանի շուկաների արեւելեան ստացանին, շուկանդն նստուածուցներ էին ու իբրև ճարտար վաճառու կաննէր: Երկուսը էին Բիւնիկ(ցի)ներուն Իժմանցիները պայտարի մէջ էին այս վերջիններուն նեւ Պարսկաստանի ձովեպէրքի և Եգիպտոսի շուկաներու համար մեղադրույթները շատ յառ գիւտած էին, անոնց բունակը արգաւթն էր. ուր-սինքն բարդ մեղադրույթները առեւտրական ընկալով հանդերձ գինուորներն ալ էին: Այս բանակով անոնք 1200 թ. գրուեցին Իժմանը, քանդակին նստուածուցիստը, քանակու-թիւնն ալ գերի տարին. և այս բարդ անոնք ըրին զեռեւ Պարսկաստանի մէջ ամուր հաստատուել ասալ: Այս բարդի նեւեւանքով Իժման նախին գաղութները կորուսեց. գրա-սենեակներն ու պահեստները աւարի տրուեցան, առեւտրու-կան գաւը սեւեկացաւ, արհեստաւորներու դասը այնու-սանքէն գրկուեցաւ, սկստե ներքին շարժումներ, քաղա-քացիական կոխ, որուն մտանակից եղաւ վարձկան գործը: որ յառ ու կանտուար չէր վարձարուէր:

Արով գաղութները և շուկաները կորանցուցած, ներքին երկարի վրայ, պատկուտած՝ Իժմանը XII-րդ դարու կէսերուն սկսաւ զէպի անկում զիմէ: Ան իր գոյութիւնը՝ իբրև առեւտրական քաղաք՝ պահեց մինչև XIII-րդ դար՝ մինչև Ասորեստանի տիրապետութիւնը, յայց միայն իբրև երկրորդական կարգի քաղաք-պետութիւն: Անոր տեղը թանց Տիրասը:

ՏԻՐԱՍ. — Ան կատուցուած էր քանի մը փոքր կողմնե-

րու վրայ, ցամաքէն մէկ քիւմնէթը նեւաւ: Անոր բնակ-չութեան մէկ մասն ալ կ'ապրէր Եգիպտոսի՝ Կողմի զիմուց: Ան այնքան նեւաւ էր ցամաքէն, որ կրնար ապահով պահել զորոյի շարժականութիւնն և այնքան մաս էր, որ ամեն յառ-բից, շատկուպէս ջուր, կրնար ստանալ նեւէն: Կողմին պի-մացի ընդարձակ սարածութիւնը՝ իր դարձերով, արան-քով, մրցուցաւ պարտկոյնով և այցիներով քաղաքուան գիւղերով, կը մտնէր անոր քաղաք-պետութեան մէջ: Տի-րասը մաս էր Բարսելի պետութեան և սերտ ու քարեկա-մական հարգարկուցութեան մէջ էր անոր ու Իրքանանի նեւ, ուրկէ կ'ուսանար հարստացիս Ամենամեծ կողմին վրայ կատուցուած էր միջնարկը, որ կը հաւաքուէր Գերուկոյսը, հոն էր արքայական պալատը և տաճարը:

Իժմանի տերութիւնն ու թալանային եռքն է, որ Տի-րասը պարեւ Իժմանի շուկանի ամենամեծ, հարուստ և ա-ռեւտրական քաղաքը: Ան նիմուած էր երրորդ հարարու-եակի սկիզբներուն, յայց կ'ընթացաւ և միջնարկին համ-բաւի տիրացու միայն XIII-րդ դարու վերջերուն: Ան այս-գիւրքն ու հարստութիւնը, ինչպէս և ձովու տիրապետու-թիւնը ան պահեց մինչև ութերորդ դարու վերջը՝ Ասու-րեստանի այնպիսի վարձութիւնը: Անոր ծովային գերակա-յութիւնը տեւեց շոք հարիւր տարի: Այս՝ Իժմանապէս Ա-րեւելքի պատմութեան այն շրջանն է, երբ կ'ընկան Այ-խարը քանդադրէն կը կերպարանափոխուէր և կ'ըստանար յաւնական դրոշմ, երբ Սոյնը կը բռնէին կողման ծովը շրջապատող բոյր արեւը:

Իժմանի կրակներ հարուչ և արեւմուտքը, Հոսոսը, Յոնիական ծովը, Արեւմտեան Իժմանի շուկանը սահայն մայ էին Տիրոսցիներու առաջ: Անոնք հաստատուեցան կիպրո-սի կիլիկիոյ մէջ, յայց ունի կիւսի շրջաններին: Հարաւի մէջ անոնք սերտորէն կը գործակցէին Բարսելի նեւ, երկուքն ալ ունէին իբրև ընկաւուր թշնամի՝ Փոչուսացիները: Անոնք տալիներու զեւ վաճկը էին ծովու զոները, իսկ միայն նեւ կը մրցէր ծովերու տիրա-

պետութեան համար: Տասնեքորդ պարսկէսն Տիրուի թագաւոր Հիւրմուր (ՅՅԹ . . ԹՅԿ) գաղտնիցեցաւ Իւրաքիէի Խոզման թագաւորի նախ Տաւառ ունաւ մեծն անապի շինուիթ, փարձուան ճարտարապետներ ու վարպետներ Երուսաղէմի ասեւրի շինութեան համար: Անոր նախաորմիցը առաջինն էր Միջերկրական ծովուն մէջ: Աոգոմանը Հիւրմուրի թաւեղակութեան փոխարէն կ'ազարկէր անոր զորան, մեռողներ, զրում և ունոր կը յանձնէր իր պետութեան նիւթատչին նահանգին Գալիլիայի քաան քաղաքները: Հիւրմուրը առկէ առաջ՝ Գալիլիան սքմում էր բաժնուարներով: ճարտարապետներով՝ Երուսաղէմի մէջ ուրջաւայկան պարտաին շինութեան առթիւ: Գալիլիա և Գալաթիան իրենց կերթին կ'ապահովէին կարասանային այն ճամբան, որ հարուստ էր, կարմիր ծովէն՝ կ'անցնէր Գալաթի վրայով և կը հանազէր Փիւնիկիէի նաւանագիտները: Հիւրմուրը կ'իշխէր նաեւ Բիտանի վրայ, ծովային առեւտարի մէջ ձեռք բերած իր հարստութիւնը ան գործադրեց երկու քաղաքները գեղեցկացնելու նախ շինութիւններով, պարտաներով, ասանարծեւրով, ջրանցքներով:

Այնպէս Տիրուսը առեւտուր կ'ընէր քաղաքապետ և զգաւոր տոսի կեա: Ահմիթի մէջ մէկ ամբողջ թագաւան կար ուր միայն Տիրուսիները կ'ապրէին: Անանց արժէք և ազնուցութիւնը այնքան մեծ էր փարսեանի արքունիքին մէջ, որ կրցեր էին արտադրութիւն ձեռք բերել՝ նեղութի ջրանցքներէն մէկով կարմիր ծով իջնելու իրենց նաւերով: Այս բանը անանց առջիկ կը շանոր Երուսաղէմ և Երեւելու հան Ամբիկիէի շակտները: Ինոգոմանը նախաորմից շուրհը, բայց ան պայման կապեց Հիւրմուրի հետ, որ Տիրուի նախաորմիցը Իւրաքիէի ուրտարտութիւնները բայիւր Բիջերկրականի երկիրներուն՝ իսկ հանկէ աչ Երեւելէր Ինոգոմանին անկրածելու ապրանքները: Երբ Երեւելու փարսեանը ուղեց երկրպետական առեւտարի առջեւ բանայ Արեւելու Ամբիկիէն, ան գիտեց Տիրուի ծովագնացներուն: Անոր ուսումնասիրեցին Ամբիկիէի արքանը, և վերապարս

ճան իջրպետս Արեւմուտքէն՝ միայրուղարի նեղուցէն՝ կարտարեով յարջուփրիկեան առաջին ճամբորդութիւնը:

ԳԼԿՈՒԹՅԱՆՈՒԹ ԽԱՅԱՆՈՒԹՅԱՆ:— Տիրուի գաղտնիքին ծաւալումը գրուի նկատ Արեւմտեան ուղղութեամբ: ան գի. մեց Արեւմտեան Բիջերկրականը, Արեւելքը թողնելով Արեւելու: Տիրուի վաճառականները հաստատուեցան Իւրաքիէի, Արեւելի, Գալաթի, Հիւսիսային Ամբիկիէի և Գալիլիայի մէջ: Այն և Կիլիկիայի վրայ տարեալ շրջանին, Արեւմտեան Բիջերկրականը ազատ դաշտ էր ան անեղ շէն հանգիստի ոչ մէկ կազմակերպումով, որով առանց զգուշութեան ծաւալեցան անոր բայր արքան վրայ: Անանց իրենց ազնկիցը գաղտնի կը պահէին, իրենց գաղտնիքը ոչ մէկ մրցակից քաղաքի թաղ շէն տար մուտք գործելու, և կը հաստատուին իրենց առեւտուրը կան մեծաւորութիւնը: Աստիպէս Տարսուսը — ուղտակակ Անդալուսեան — ամեն գնով կը պաշտպանէին, որովհետեւ ան հարուստ էր զորանով, կապարով, ոսկիով: Աստուածաշունչի մէջ Եւրոպի մարգարէն կը խօսի այն երկիրներու մասին, որանց հետ Տիրուսը առեւտուր կ'ընէր, կը թաւ այն բարիքները, որ ան կ'ըստանար օտար աշխարհներէն և այն երեսութիւնը, որու մէջ Տիրուսիները կ'ապրէին: Տիրուսը համաշխարհային հոշակ ունեցող շուրհաւան էր, ուր կը կեդրոնանային Բիջերկրականի և Արեւմուտք Արեւելքի բարիքները և արկէ կը զբաւէին ամեն ազգութեամբ: Անոր այս հարստութեան համար է, որ Արեւելու մեծ պետութիւնները ամեն ջանք կը թափէին իրենց գործիքանութիւնը տարածելու անոր վրայ: Աստիպէս անանցից երկար ժամանակ փորձեցին գրաւել այդ քաղաքը: Անանց Տիրուի ուր դառնալու Բիջերկրականի ապիւրան հաստատուիլը անկարելի էր: Տիրուսիներուն Աստիպէսանի զէմ կ'ոգնէր Երեւելու, բայց երկարատեա պայտքարէն յետոյ, Տիրուսը կը համաձայնէր Եւրոպի վճարել Տիրուսի Գալաթիայի Իլիւրի, Երեւելի Բիջերկրականի առեւտրական մեծագոյն քաղաքը կ'ոգնէր բոլոր այն ունե

րուն, որոնք կը պայքարէին ինքնաստանի դէմ՝ Գամաա-
 կաթին Մամարխաթին, Երասայգէմին և նաև ասաները տայրի
 (585 573) զիմաջրէց Եւրոպայականութիւն, որ պայքարէր
 իր քաղաքը ինչպէս երկուս ժամանակ ահ զիմացու չը-
 նորին իզիպատտի և իր հետաւոր քաղաքներու սգնու-
 թեան: Այս պայքարումը ծանր հարուած հասցաւք անոր,
 քաղաքացեացու իր տաւաւորը, կորսնցուց քաղաքներէն
 շատերը: Արդէն Արեւմտեան Միջերկրականի մէջ կը կուգ-
 մակերպուէին այն ուժերը, որոնք աւելի ոչ զուրա պիտի
 վտարէին Փիւնիկցիները այդ շրջանէն, այսինքն Ռոյ-
 ները և յիշ յետոյ Հռոմէացիք: Ի վերջոյ Տիրոս համա-
 ձայնութեան եկուա Բարսելոնի հետ՝ ընդունեց անոր գերիշ-
 իանութիւնը: Իր նաւատորմիցը յետ այսու պիտի ծուար-
 չէր Բարսելոնեան երկրորդ միապետութեան: Այս համաձայ-
 նութենէն ետքը շուտ քաղաքներ ահջատուեցան: Ինչու-
 հետեւ է, որ Արեւմտեան Միջերկրականի մէջ առողջու-
 թիւնը անցուա կարթագէնին, որ իր շարքը համախմբեց
 Փիւնիկեան թաղը քաղաքները Արեւմտեանի մէջ:

ԿԱՊԸ ԳԱՄԱՐԽԱԹԻՆ ԻՆ ՓԻՆԻԿԻԱՆԻՆ ԲԱՄԱՐԽԱԹԻՆԻ
 ՄԵՋԷ. - Փիւնիկցիք առողջին էին, որ շիմք զրին տրն-
 աեաւական արվէք ունեցող քաղաքներու: Առեւտարէն
 փիւնիկեան քաղաքները անցան ճարտարագիտին և ի-
 րենց թարիքները տեղաւորեցին Միջերկրականի երկու ա-
 տաքաններու շարքը ինկուած երկիրներու, ինչպէս և Մեր-
 ձուտը Արեւելքի թաղը երկիրներու մէջ, Փիւնիկեան քա-
 ղաքները գերբնակուած էին, սկսած X-XI-րդ դարերէն
 քուակութիւնը սկսաւ քաղթել զէպի Արևմուտք, քաղաք-
 ները ստացան Փիւնիկեան բնակչութիւն: Տեսանք, որ
 իզիպատտի մէջ հին քաղաք մը կար: Մեմֆիսը ունէր
 իր փիւնիկեան թաղամասը: Գաղութներու մէջ անոնք
 կ'ապրէին ի մի հաւաքուած, ունէին իրենց առեւտրական
 զբաւնեակները, պանծատները, ասոնց քովը կը թարթա-
 նար Կոմանուտը իստաւոյ մասուար: Գաղութն ունէր իր
 դատարանը, տեղացիներու հետ կը շփուէին միայն ասն-

տորի ժամանակ: Գաղթականութեան շարժումը մեծցու
 IX-րդ դարէն, իթրն Կեանքանք Տիրոսի Միսոնի մէջ տեղի
 ունեցող ներքին կռիւներու՝ թագաւորներու և ձերականտի
 մէջ, անգործ արեւասարներու և ճարտարարեւտտի ու-
 թերու մէջ, սարսկներու և վարժու քաղթի ուստուարու-
 թեանց և արտաքին եւժերու շարժակաւու: Պարտուած կող-
 մը կը լռէր իր հարեները և կը գողթէր հետաւոր վայ-
 թեր թախտ որոնելու: Այս ձեւով է, որ Հիւսիսային Աֆրի-
 կէի մէջ կառուցուեցան մէկ քանի քաղաքներ: ՏԻԳ-
 Կրմուսեցաւ կարթագէնը: Անոր հիմքը զրին Տիրոսի քաղ-
 թականները Գեկուն թագուհիի առաջնորդութեամբ:

Փիւնիկեան քաղաքակառութեանց իշխանութիւնը չէր
 սարաեաւեր քաղաքներու վրայ, անոնք անկախ և ինք-
 նախար միաթիւններ էին: Միայն անտեսական կապերով
 կապուած էին մայրաքաղաքի հետ, այսինքն իրենց թա-
 ռիքները կուտային անոր և իտխարէն կ'ըտաւանային ու-
 թին թարիքներ: Բայց կար անոնց մէջ ամենէն կարեւորը՝
 կրօնական կապը: Ամեն ասրի քաղաքի մասնաբաժնի
 կէր տասնորդ մասը հարեներէի Աստուածուհիին՝ Աստու-
 տին, Մէլքարդին: Այս կ'ըմտուրը՝ յոգուտ մայր հարե-
 նիքի տաւարին՝ կը կուտէր «Տաւարի օտլէտ»

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Փիւնիկեցիները մեծ ընդունակութիւն ունեցան իրենց հայրենիքի մասին և ճարտարապետութի մէջ: Այդ ապարդիւնութիւնը մէջ անոնք մրցակից չունէին: Լագուար մշակութի մէջ, սակայն՝ ինքնուրոյն բան մը չստեղծեցին: Ըստ անգիտողութեանը չէին, այլ ուրիշներու ստեղծած իւրաքանչեւ շարժանական միտք ունէին, վերացական գաղափարներու, կրօնական մաքուր յղացումներու, արտեսարի մէջ ինքնուրոյն բան մը չխնայեցին: Անոք համար շատ սեւեռի խոր, տնայնատնայի հոգի պէտք էր. որ փիւնիկեցիներ կը պահակէր: Ինչպէս աստուածներն ու զօրք էին ինքնուրոյն գեղեցիկ, բայց քաղաք պետութիւններու աստուածներն ու իրենց նկարագիրն ունէին, նոյն շատկանիւնները, միայն կը տարբերէին իրենց անուններով: Երանի մէջ ստեղծագործութեան պահար աշտ աստիճանի կը հասնէր. որ թէև ծովերու տէր և ծովափնայ շուրջին անգամ իրերու, շատեղեցութեան շատեղ աստուած մը. ծովն էր անոնց հարստութեան տղրիւրը. բայց ծովի աստուածն պահարստուածն չմտաւ ինչ փիւնիկեցիք տեղն իրենց անոնց պահանջները: Կրօնականները ընտանեկան թուրքերու, մասնակցութիւն ստացած կրօնական գաղափարներու: Ետք միշտ անոնց մտքին մէջ կը կայարարէր ընկերային վերափոխութեան, հարստութեան, զիրքի կարուստի հետ, ուստի միշտ կը կատարէին հիւնը, արտեսարի կարգաւարտն հասնական աստուածները, որքէն անփոփոխ, պահպան իրենց գոյնութիւնը փիւնիկեցիներու մօտ: Փիւնիկէն շատ երկար մասնակցութիւններուն ենթակայ եղաւ, այս ու ինչպէս կրթութիւն անոնց կրօնի, արտեսարի կարգաւարտն համար:

ՍԻՆՏԵԼ՝... Ինչպէս արեւելեան թուրքերը կրկնեցին մէջ փիւնիկեցիներ անոնք թուրքեր ունէր իր աստուածը. Կրօնականութիւն, որ քաղաքի տէրն էր և փիւնիկեցիները անոնք զուգակց ստատուած իրանի գաղափարը: Հասնականութիւն այս բանն անկողնան էր քաղաքի:

Այսպէս քաղաքի մէջ աստուած կը կոչուէր 'Կազոն, Թուրքի միակ աստուածն էր, որ փիւնիկեցիք ունէին, ան ուր ստեղծութեան կը աստուածայ մէջ տարբերակներ էր: Ինչ Կրօնականներու պահանջներն ուր էր: Միայնի մէջ կը պահուէին Կազոնը, Կրկնի, Կոյի աստուածը, որ միայնակ մասնակցութեան թաղանթն էր և ընտանեկան թուրքերու պահանջները: Միայնի մէջ Կրօնական աստուածը Ազոն ինչն էր, անոր արտեսարի միայնակ էր Կազոնը աստուածութիւն հետ, որ մէջ տարբերակներ Կազոնի ինչպէս իրարմէ մէջ կ'իշխէր Կազոնը, որ կը ինչպէս կը տէր, Թուրքերու: Եւ իրք Ազոնը-Կրկնիք քիչքք կը ինչպէս կը ինչպէս ինչպէս ինչպէս, Կրկնիք տէր, Կազոնը ան աստուած Կրկնիք տէր, աստուած իմաստը: Ինչ իրարմէ կրկնադիրն էր, անոր շուրջն ստեղծութեան էին գրգռակներ. Կարթագենի աստուածը Կազոնը-Կրկնն էր, ինչի զուգակց, որ կը ինչպէս անոր կրկնականութեան Կազոնը:

Ինչպէս էր մասնակց փիւնիկեցիները կը պահուէին ընտանեկան կրթութիւնները, այն թուրքը, ինչ որ աստուածներու հետ կոչ կրկնութիւնն և ինչ որ կրկնութիւնն արդէն ինչպէս թաղանթ վրայ: Կազոնը ստեղծութեան իրեն, քաղաքի, Կազոնը, Կրկնի, աստուած և Կրկնիք պահարստուածը: Հասնակ ար արտեսարի կրկնութեան քաղաք, որ իրենց արտեսարիները, մասնակցները կարողեցն թուրք տեղերու, թուրքերու վրայ կամ գեղեցիկ, արդէններու անոնցներու մօտ:

ՏԻՆՏԵԼ՝... Ինչպէս աստուածները շատ պարզ կատարում անոնք փիւնիկեցիներու քաղաքականութիւնը ևս ուր կ'իշխար՝ մեծ թաղանթն անոնք աստուածներու համար շքեղ և մեծ աստուածներ կատարեցաւ. ինչպէս կ'ընէին Կրկնութիւն և Կազոնի մէջ: Տանար անոնք անոր Կազոնը ևս ինչպէս:

բարեբաւթիւն մըն է հաւատացողի կողմէն՝ աստուան, Ան հաւատքի և նախնու՛մի գարն է. այս զգացումը սիրական էր Ազիպապոսի սրտի մէջ. այդպէս չէր փրենկէ՛ցին. — ո՛ր որ այդ խոր հաւատքն ունէր, ոչ ալ այդ նախնու՛մը: Անոր կրօնը ձէս էր և արարչութիւն: Փրենկեան տաճարը մէկ շրջանակ, պարսպապատ ասրածութիւն էր՝ տնոր կեդրոնը կը թարմըւանար մատուցը, դիմացը զոհարե՛րութեան սեղանը, ապա աշրիւք մը կամ սրբազան աւագանը, իսկ Տօները սրբազան անտառը: Պայտուսու՛մքի առարկայ էր ձուրթ քսւնը. հունի և աստուածութեանց մէջ սերտ կապ կար: Ազանիսը ձեռնդ էր ասեր ծառն, ծառը յաւերժական կենդանութեան իտրերդանելն էր, մեռեաց, քայք միշտ շիրմանուրդ աստու գոգափարի մարմնացումը: Քարի պայտամանը նոյնպէս մեծ տեղ կը բռնէր Փրենկէ կէցիներու մասը. կանամե քարը՝ Բեթլէմ՝ կը նշանակէր աստու թեւկափայր: Արբազան քարի պայտամանը գոյութիւն ունէր նաև Քանանացիներու և սեփական քոչար ժողովուրդներու մէջ. ան յարասեակց մինչև Արարները: որոնց կրօնի մէջ Աճքքայի սրբազան քարը ստանդարտաց տեղ ունի:

ԳՐԻՄԻՆԻՎԵՆ՝. — Փրենկեի մէջ աստուածներու ազաւարկութեան համար գոյաւթիւն ունէր կազմակերպուած քրմական դաս, անոնք քաղաք-պետութեանց մէջ կը յատուցային նաև քաղաքական դեր — ձերականի և դատարանի անդամներ էին. քրմայեկալ թագաւորն հարը երկրորդ դէմքն էր պետութեան մէջ: Իրմապետութիւնը քանի մը քաղաքներու մէջ ժողովուրդներէն էր, սն մեծ հարստութեան և դիւրքի ուր էր: Արքիմն այ ոչխարիկի իշխանութիւնը՝ թագաւորութիւնը անոնց ձեռքը կ'իջնար: քաղաքը դարս կու գոյին հարուստ և ազդեցիկ տուներէն և տնոնց աշխարհիկ ու տուեարական հարուստներն ալ կը թերէին քրմութեան մէջ: Տուարք մեծ կազուածներ ունէր, սն մասնակից էր առեւտրի, ճարտարարուեստին, ունէր արհեստանոցներ, սարուկներ: Քաղաքու մէկ մասը սուսա-

բական տնտեսութիւնը կը կառավարէին: Տաճարները և քրմական դասը կը հարստանային գազութիւնըն ստացած նուէրներով, որ աստուարդի ձեւով ամեն տարի կու գար մայր տաճարի համար: Տանարը և աստուածները միակ մնայուն կապն էին գազութի և մայր հայրենիքի մէջ, ուտի և տաճարի գիւրքի թորիւր ըլլայը. տնոր պայտուսումը քաղաքու և ձերականի համար կ'ըստատար քաղաքական արժէք: Ամեն տարի գազութիւնըն ուխտաւորներու մեծ խումբեր կու գոյին տաճարին մէջ ազգութեան և նուէրներ կը թերէին:

ՁԻՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ՝. — Փրենկեան կրօնը պատմական շրջանին պահեր էր զոհարչութեան այն ձեւը, ինչ որ ուրիշ ազգեր կանուխէն չքեր էին: Աստուածներուն կը գոնէին կենդանիներ, քայք երբ քաղաքի մը նիմադրութիւնն ընէին, կամ աստու համար տուանք կատուցանէին կամ երբ քաղաք-պետութիւնը արհեստական կազմութեան մէջ իջնար, այն ժամանակ աստուածներու մարդկային գանչ, կը մատուցանէին և այն ալ ազնուական ու հարուստ ընտանիքներու անդամներ և ուրու գաւազները: Անուարութեան այս ձեւը յարասեակց շատ երկար ժամանակ կարթնացներ մէջ: Այս գոյարչութիւնը փոստ է փրենկեան կրօնի քոչարական մեծ, քոչար պահանջներու պակասութեան: Մարդկային զոհարչութեան սովորութիւնը կար աշխարհուն միւս ազգերու մէջ ալ, քայք երկրպետի և Բարեյունի մէջ աստուներ կը գոնէին: Այդ սովորութիւնը երկար մնաց Քանանացիներու և Հրեաներու մասը:

ԱՆՈՒՐՈՒՄԻ, ԱՆՏՈՒ ՊԱՆՈՒՄԻՆՎԵՆ՝. — Ամբողջ արեւեկքի մէջ աստուածներն ունէին տեղական հանդամանք՝ անոնք տեհեղու, նոմերու, քաղաքներու, քաղաք-պետութեան և ազգային պետութեան հետ էին կապուած, կրուական քաղաքիարի գործուցումը գոյք կ'ընթանայ ընտանիքի և քաղաքական հարկոյթի հետ: Այդպիսի աստուածներու գործունէութիւնն ալ պարփակուած էր այդ սահմաններու մէջ: Քայք մարդկային միտքը կ'ըստեղծ աստ-

Թատր համար պատկերագիրը և սեպագիրը շարժաբար շփվելով
 Պլուտո էր պարզ գայանից զվրթու և անսփռելիական զի-
 սունները։ Կուսանարար զուրա եկած յարմարեալից ցուսին և կը
 փոխեն գրեցու սկզբունցքը Թեմն Զնչին մէկ Նշան, առեն
 Նշան մէկ Զնչին -- ահա նորոթիւնը, որ կը բերէին Փիւ-
 նիկէցիներու Այց Նշանները աշիւս ոչ պատկերագրներ էին,
 ոչ սեպագրեր, թառ կամ վանկ, այլ պարզ պայմանական
 ստաներ էին՝ յարմարեալեւ մեր Զնչիւնական կարգութեանը
 Փիւնիկեան Զնչիւններու ամբողջութեանը կ'արտայայտուէր
 քառն և երկու Նշաններով, ստաներով Այս պարծի մէջ ալ
 Փիւնիկէցիք գիւտարարներ չէին, այլ յրացնողներ և ամբ-
 թողածնողներ։ Ընտնչ շատ բան ընդարձակեցին Ազգայնա-
 ցիներէն, որոնց զբաղեալն մէկ և եւր կը ստանար Զնչիւ-
 նագրութեան Թայց ընկաւար Զնչիւնային գրութեան պար-
 թագրողները և զան Փիւնիկէցիք և Երամէացիք՝ երկուքն
 ալ փանտական մարտիրոջներ։ Փիւնիկէցիներէն Առյունքը
 ընդարձակեցին իրենց գրութեան և եր, ինչ որ ընդ-
 ընդմէջն էր մէջ, դարձաւ շարք մը Արեւելեան ժողո-
 վարքներու համար, Թայնքէն վերջուցին Կատիւները, ա՛ն
 ալ հիմք դարձաւ Արեւմտեան Երայայցի սզգերու Զնչիւ-
 նագրութեան։

ԱՅՈՒՄՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ... Երամէացիք ալ փանտականներ
 էին. կարուանային փանտականութեանց Այսոց դարէն
 սկսած անոնց ձեռքն էր Ընտնչ ալ զբողման մէջ առ
 աշխուժիւն ստացան յատկապէս Ատրեասանի և Պարս-
 կաստանի ափրայեանութեան մամանկարչութիւն։ Երամե-
 ընդը դարձաւ միջազգային լեզու՝ թէ ստեւտուրի և թէ
 արամէական շքութի շնորհիւ, ա՛ն ևս և Երեւելցի գի-
 ւանագիտական լեզուն էր։ Թեւոյնի կարգումնակիտ (Գր-
 Ա.) ա՛ն փոխարինեց քարեյակա՛ն լեզուն։ Թատր պատ-
 ճառներէն մէկն ալ այն էր որ Նշանաւար տակասրական
 Երամէացիք, խոշոր գրամատիւր էին, ինչպէս ևս և քա-
 ղարտական գեր ունէին այլ կամ այլ թուպատի, իշխու-
 նի սպարանքի մէջ։

ԱՄԹԵՎԸ. — Երանագրերու գիւտը հոգու արժէք ունե-
 ցու մարդկային մտքի զորքացման և գաղափարներու
 մշակման ու տարածման համար։ Դիւրացու գրեյն ու կար-
 ղալը, գաղափարներու արտայայտութիւնը, Ընտնչ կար-
 ցաքողներու և գիրք ունեցողներու թիւը։ Ընտնչանջատ
 ժողովուրդներ ալ մաւնի գիւտութեամբ կը մտանային
 իրարու և կը հասկնային իրար։ Դիրք և պատեց մարդ-
 կութեան հոգեւոր գաղափարական միութեան։

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԻՍՐԱՅԷԼ

ՊԱՆՍՏՆԻՆ.— Այն երկիրը, ուր հաստատուեցան իսրայելացիները կամ շրջաններ կը կոչուի Պաղեստին: Այս անունը փոշտացի բառի ազգապատկեր է: Փղշտացիք շատ շատով պատմութեան ասպարէզէն դուրս ինկան, ևս անց անց մը թողնելու, քոյց իրենց անունը միայ այն երկրի վրայ, ուր ապրել էին քանի մը դուր: Պաղեստինը՝ Արգոստեր կիսաշաւանի Արևմտեան թևի ամենէն հարաւային երկիրն է: Արեւելքէն ուն յիջարարուած է Արարիական անապատով, Հարաւէն Արևույթի թերակղզով, Հիւսիսէն Փիւնիկիով, իսկ Արեւմուտքէն՝ Միջերկրական ծովով: Այս սահմաններու մէջ պարսկական երկիրը ունի մօտ 22.000 քառ. ծիլովեթր տարածութիւն: Իրերեսի տեսակէտէն Պաղեստինը կը բաժնենք երեք շրջանի:

Առաջին՝ ծովամերձ դաշտային մաս՝ այստեղ կը գրուուին քանի մը եռանկյաւորներ՝ Ասկալոն, Եւֆրա, քանի մը քաղաքներ՝ Գազա, Գաթ: Երկրորդին շրջաններու մէջ կ'ապրէին փղշտացիք:

ՊԱՆՍՏՆԻՆԵՐ.— Եւրոյ 1250 թ. (Ք. Ա.) ծովամերձ դաշտային մասերը գրաւեցին փղշտացիները: Անոնց պարտութեան մասնէն Ռամսէս III-րդը, քոյց յետոյ թոյլ տուաւ, որ թուրքներն հաստատեն Պաղեստինի մէջ: Երկրաստի տեխնիկան կ'աւարտութեան փոքրամի ճեղքանքով փղշտացիները անկախացան և յարստն կուսի մէջ էին իրենց կարեաններու՝ Յախ Գաւանացիներու, ուրա Իւրաւիչի կեա. որոնք կ'ազգէին ծով իջնել, Փիւնիկիցիներու կեա. որոնք նախապէս գրաւեր էին Պաղեստինի ամբողջ

եզերային շրջանները: Այս կռիւներու մէջ անոնք յանախ յողթական ելան, քոյց մաշեցին իրենց ուժերը և ուստի նախարար անհետացան պատմութեան թեմէն:

Երկրորդ՝ յարստալանդակը կեդրոնական մասում՝ Զալափնոնայ շրջանի և Երոզանուի ու Բեռուայ ծովու մէջ: Այս բարձրալանդակի հարաւը քարքարոտ և բլրաշատ երկրամաս մըն է՝ 600 (500) մետր բարձրութեամբ: Բարձրալանդակը Երուսաղէմի մասերը ունի 1000 մետր բարձրութիւն: Իւրայելի. նաև հաստատուելն հասցը կը կոչուի Երուսալի երկիր: Մասնա կարաւորային աստիճանի առեւտարի կեդրոններ են: Երոզայի երկրէն հիւսիս թեղած է Դուշիլէն: Անոր վրայ հիւսիսէն կ'իջիւր Զարոտ լեռը, իսկ հիւսիս-արեւմուտքէն՝ Եարմէլը: Անոնց մէջ կը տարածուէր Եզրայիլի ընդարձակ դաշտը, ուր կ'իման անելի բարեխառն է, նոցր բարեբեր, դաշտերը շարժար են հացահատիկի մշակութեան համար, իսկ բլուրներու շանջերուն կ'անին արձաւ, ձիթենի, խաղող, նաև: Բնակչութիւնը նաև անելի խիւ է, քան Երոզայի երկրի մէջ: Պաղեստինի այս մասն է, որ շրջանները կ'արձեցին Երուսաղէմի երկիրը:

Երրորդ՝ Երոզանուէն և Բեռուայ ծովէն արեւելք Անդրարդանան է: Անոր մակերեսը սարահամարա կ'իջնէ՝ արեւմուտքէն արեւելք, չնոնք կը նստին մինչև 1200 մետր բարձրութեամբ: Հիւսիսը Հեռնոն է, ունոր շանջերէն ակիցը կ'տանէ Երոզանու գետը: Այս շրջանը շատ շարժար է անասնապահութեան, և տեղ-տեղ ոչ երկրագործութեան համար: Աւելի արեւելք՝ անապատն է:

Ընդհանրապէս Պաղեստինը իր կարստութեամբ, պատմութեան մէջ ունեցած քաղաքական կշիռով չի կրնար համեմատուիլ ոչ Երկրագործի, ոչ Եզրայտարի հետ: Այնտեղ յնազանցաւ մեծ պետութիւն, և նաև հաստատուող մուղաբարդներն ոչ նշանակալից դեր չի խաղացին Արեւելքի քաղաքական պատմութեան մէջ:

Պաղեստինի կլիման խիտու է, ձմեռը ցուրտ, ամառը տաք և ճնշիչ. քանի մը կ'ազգէին ու գոյտեր միայն

յարժար են թնակութեան: Ե՛կ քանի հաջաբոյնդու: անստանա՞նք շրջաններու և տարածուն արտաարհղիներու գոյա՛խիւնն է, որ անապատի մէջ թափառող Բարաշէիք քեդերուն ան երեսաց որպէս Վեհտեաց երկիրու: Պարզուտինը թնական սահմաններ գրեթէ չունի՝ ինչպէս բեռնէր Երզնասար, Երջնացեաքը: Բայց այդ՝ ան միակ ուղին է, որ կը կուգէ Երջնացեաքը, Ասորա-բարեխան ժողովուրդներուն Երջնացասար հետ: Ասոր մէջ ոչ կը կայանայ անոր արժէքը:

Բայր յրջնակայ ազգերը, որ հիմներ են աշխարհակալ կայսրութիւններ՝ անոր վրայով են անցեր, անոր ժողովրդի վրայ են իշխեր, ան է անակոխ եղեր մեծ պետութիւններու քանակներէն: Ան յարունակ յարձակման է ենթարկուեր, տիրապետուեր է, երթին Երջնացասար, երթին Լաթիթա և Ասորեստանի աւ Բարեխանի կողմէ: Եր աշխարհագրական զիրքի պատճառով Պարզուտինը չի աշխարհի արժենէն դժբախտ երկիրն է հզեր:

ՔԱՆԱԿԱՆՈՒԹ. Բարաշէիք Պարզուտինի մէջ երեսայէն առաջ չուն կ'ապրէին Քանանացիները: ասոնք աչ սեմական ժողով մանէին, ազգակից էին փրեիկէլիներուն և Բարաշէիք: Բայց աւել շատ լքեցին վաղատուն կեանքը և հաստատուեցան Քանանու մէջ 2000 թուականէն առաջ: Դեռ անապատներու մէջ թափառում շրջանին անտեք ծանօթացան առեւտրական այն մեծ ուղիներուն, որ կը կուգէին Երջնացեաքը Երջնացասարը Երջնացեաքը և հաստատուեցան Քանանու մէջ 2000 թուականէն առաջ: Դեռ անապատներու մէջ թափառում շրջանին անտեք ծանօթացան առեւտրական այն մեծ ուղիներուն, որ կը կուգէին Երջնացեաքը Երջնացեաքը և հաստատուեցան Քանանու մէջ 2000 թուականէն առաջ: Դեռ անապատներու մէջ թափառում շրջանին անտեք ծանօթացան առեւտրական այն մեծ ուղիներուն, որ կը կուգէին Երջնացեաքը Երջնացեաքը և հաստատուեցան Քանանու մէջ 2000 թուականէն առաջ:

կանան թուր ցործերը անտեք էր իր ձեռքը: Ընտր համար կ'աշխատէին հազարաւոր արհեստագործներ, քանակիրներ, տարւոնդակներ, առեւտրական զարծակալներ, զպիրներ, փասանելի և ստանձնակ հարարուար ստրուկներ: Ընտեց քաղաքակրթութիւնն ու ինտրոյն: Ինքնուտիպ աշինչ ունէր-կրտնի մէջ շատ մեծ ցեղ էր կատարելի կիմ աստուածութիւնը, որ Երթիմի մայրական իշխանութեան նշան էր և մնացորդը:

Ազոնիսի տեղը կը կատարէին մեծ հանդիսութեամբ, կրտնի մէջ կանուցի տարրը կը ներկայացնէր երկիրը- ուր-կէ գարնան յարութիւն կ'առնէր քառակուսի թիւեր: Ամեն քաղաք տեղը իր աստուածը, անոր կը գոնէին անգրտնիկ գրականները: Բարաշէիքները երբ անապատի վաղատուն կեանքին աչա երկիրը հաստատուեցան զիւրութեամբ ընդործակեցին Քանանացիներու կենցաղը, վարքը ու բարքը: Երենց վաղատունի պարզ կեանքը պիտի ազդատուէր:

ՔԱՆԱԿԱՆ ԵՐԻՊՏԱԿԱՆ ԳՈՒՄՆԻՔ. XV-XIV-րդ դարերուն Քանանը մաս կազմեց Երջնացեաքի ստիական կայսրութեան, վարաւաններու համար Պարզուտինը կամ Քանանը ռազմական կայուն էր՝ նստանշու համար Քիւնիկէն, Միւրիան և հասնելու Երջնացեաքը: Աստի իրաւ կարգեր մացալցին հոն, քաղաքներու մէջ երկրին կտրելուց զազարեցան, անապատի վաղատուններու արշաւանքները կանգ առին, երկիրն ստացու իստացութիւն և ազատութիւն: XV-րդ դարուն՝ երջնացեաքի արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Երջնացեաք ժողովրդի անունը, ասոնք կը փորձին անապատի կողմէն մտնել Պարզուտին, Բարաշէիքի ինտրոն են ասոնք, շուրջ 1200 թ. անտեք կը մտնեն Բարաշէիք կեանքու վրայ ազդուելով այն հանգամանքին որ սեմական արեւելքի մէջ կը թույնայ երջնացեաքի իշխանութիւնը:

Քանանի մէջ կ'ապրէին ներքին աշխարհայեցողներ, ոչ ոչ նպատակաւոր էր Բարաշէիքներու աչա երկիրն մէջ հաստատուելու: Երթիմի միտմամտունի երկու կողմերէն Քանան կը մտնեն երկու ժողովուրդ՝ ձոմախիւմ շրջաններու

վրայ կը հաստատուին Փղշուտցիք, իսկ արհեստըն ներս կը խառնեն իւրայնչի ցեղերը: Փանանուցիք այլ կ'ընկա՞նք ըն-
 թացքը կ'անցնէ՞ք շէն կրնուր: Այս գոյգ հարուստներու
 սակ Քանանացիք նոխ՝ առաջնութիւնը կը կ'արեւցե՞ն:
 Երկրորդ՝ որպէս ժողովուրդ կը միանալուին մասամբ
 Փղշուտցիներու և մեծ մասամբ իւրայնչի ժողովրդի նետ:

Հին ԱՏՈՒԿԵԼՐԱՆ. . . Իւրայնչը՝ իր կեանքի գլխաւոր
 ղէպքերը, առաջատի մէջ ապրած արկածները, Արգուսու-
 բեր կիսաշուտի մէջ իրենց թափառումները, իր ցեղապետ-
 ներու կեանքը, Յուսայի նետ թանկած կապերը, հարեան
 ժողովուրդներու ղեմ մղած պայքարը, Պաղեստինի մէջ
 հաստատուիլը, Եգիպտոսի դուրս գալը և շատ ուրիշ ղէպ-
 քեր բանաւոր պատմութեան նիւթ էր դարձուցած: Այս
 պատմութիւնները պատմուե՞ր են և անցեր սիրունղէ սե-
 բանց և պիտուութեան ու ներշնչումի տղաբոններ են ծա-
 ոայեր և հաստեցացիք սերունդներ: Այս բոլորը շատ ուշ
 գրի առնուեցան, միտքուեցան և կազմեցին Հին կտակա-
 րանը կամ Աստուածաշուկնը, որ հսկայ, եղանկ գրական
 կոթող մըն է, որ կ'ընդգրկէ հրեայ ազգի վիպական պատ-
 մութիւնը, իր ծագումն մինչև քաղցածական իշխանա-
 թեան անկումը և սուր սիրապետութիւններու Այսպիսի
 գրական վաւերագիր չունեցաւ ոչ Եգիպտացին, ոչ Բաբել-
 չացին: Ան գլխաւոր աղբիւրն է ոչ միայն Հրէից քաղա-
 քական պատմութեան, այլև մեծ յայտ կը տեսնուի մտքով
 Մերձասոր Արեւելքի պատմութեան, ազգերու փոխ յարա-
 րեութեան վրայ: Ան կը պարունակէ նաեւ կրկական արեւա-
 դրութիւնը, կենցաղը, ժողովրդական բանաստեղծութիւնը,
 բարոյական գաղափարները, փիլիսոփայութիւնը: Այս գիր-
 քը կ'աղմուտէ է բազմաթիւ մասերէ, հասցում և գրում
 դանազան ժամանակներու մէջ:

ԻՈՐԱԿԵԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱԿԻԼԻՔԸ. — Իւրայնչի ցեղերու
 պատմութիւնը քաղաքական տեսակէտէն շատ քիչ արժէք
 ունի: Իսոյք ան ունի ուրիշ արժէք մը: Ժողովուրդներու
 պատմութեան մէջ անոր արժէքը ցու կ'ոճակամ և քառ-

յակսն գաղափարներու մտկանք մեզ է: Բարայնչը առայժե
 ժողովուրդն է. որ մերժեց բազմաստուածութիւնը և աստ-
 աւտ չըշտակելի, կեղծանկերպ և մարդակերպ պատկերաց-
 ներ: Մետոյ՝ ինչ որ ամենէն էականն է, ան կրնի նետ
 սերտորն կապեց արեւքն ու բարոյական պատուէրներու:
 Կրնի աղբիւր կանգիսացաւ ընկերայն կեանքի և անհա-
 տական վարք ու բարքի մշակման: Աստի ան ճանապարհ
 հարթեց քրիստոնէութեան, որ մեաւ և մեծացաւ կրկական
 միջնադարի մէջ: Այս ճանապարհով Իւրայնչը խոք ազդե-
 ցաւ ինչ թագաւոր տարկութեան կրեանկան և բարոյական
 ուսման շնորհալ գորգացման վրայ:

ԻՈՐԱԿԵԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՁԱՆՆԵՐԸ. — Իւրայնչի
 պատմութիւնը կարեւի է բաժնեց երկու շրջաններու: Առա-
 ջին՝ վաղկաւուք, խաւնուած կեանքի տրամ, երկրորդ՝ Երս-
 ապկեայութեան տրամ:

Առաջինը՝ նախապեաներու շրջանն է: Իւրայնչը կը բաժ-
 նի ասաներկու ասեմերու, անոնց պոխը կը կանգնին տուն-
 մասպետներու, նախապետներու: Տակի անդամները կը ծագին
 մէկ ընդհանուր նախնայով: Աստի ալ կը սերին Արցախու
 մէն, որ կ'ապեր յուր՝ ՆՈՐ թաւին, Համարտի ժամանակ
 և կը դարձի Միջագետքի Ար քաղաքին: Ան և անոր սեւ-
 բունդները քանի մը հարիւր տարի կը թափաթին անու-
 պատներու մէջ. անոնք վրանարեանկ Հին-իրենց վրանները
 կը դարձնին երթիկն խոտաուտ տափաստաններու մէջ, եր-
 քանն պատերու, այրիւրներու, ջրհորներու յուրք: Անոնց
 հարստութիւնը ուղանէ էր և էջը, այնպէսներու հար: Կ,
 սնանկին կաթնեղէնով, արմաւով, ձիթապատի գով, մեղրով-
 տան արեւուն կ'ուտէին միտ կը թափաթին: Միջագետքն
 սկսած մինչև Եգիպտոսի սանձանները, սերտ յարաբերու-
 թեան մէջ կը մտնէին նախապետներու նետ- չունէին ոչ
 մէկ անշարժ հարստութիւն: Նախապետներուն կը վանա-
 ունին իրենց անասունները, կաթնեղէնը և բուրջը, իսկ կը
 գնէին անոնցմէ մեաւաղէ գէնքեր, կրտուածեղէն, քաղա-
 բանքներ, ցորեն:

Թարաշէլի սանձար մտական կռիւներու մէջ էին առ յուսպատի մէջ թափառական ուրիշ փայկատուն ցեղերու նետու լիջ կռիւներու մէջ կը մշակուէր Թարաշէլի սանձարու համերաշխութիւնը և կրնային լիցրուիաւնն և անոր անմիջական յաջորդներէն ծագը՝ շուրջ 1000—1500 թ. Թարաշէլի մէկ մասը դարձաւ նստակենց։ Փոքր խաւքերով անանք հաստատուեցան Արգասաթեր կիսաբուսնի երկիրներուն մէջ և ձուլուեցան տեղացիներու նկատման մեծագոյն մասը մինչև XI V—XIII-րդ դարերը մնաց թափառական և սբարիական անասպատի մէջ շարունակ կը զնգծընէր, Եփրատէն մինչև Եգիպտոս՝ արձակագիտներու, անուղի և ջուրի թիւնդիւր։

ՌԻՐԱՅԻՒՆ ԵՐԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ.

Էրիպտոսներու նետ Թարաշէլի ցեղերու մէկ մասը կը մտնէ Եգիպտոս և կը հաստատուի Ռուվէլի պարանոցի շուրջը և Տեյգայի մէջ։ 1580 թուին Էրիպտոսները կը թողուն Եգիպտոսը և կը սրուին կիսաբուսնի և անասպատի մէջ։ Բայց Թարաշէլի միակուսնի մասը կը մնայ Եգիպտոսի մէջ. անանք տուն ու տնայ կը ցառնան. բնասնիք կը կազմեն։

Շուտով անանց սրուիւնը կը վատթարանայ։ Տեղացիներն ասորու թեանք կ'ընկնին յայնի անանց. ծանր աշխատանքներու կը չեն և կը շարշարեն ու գաղտնորէն կ'ըսպանեն։ Այս պայմաններու մէջ մէկ միտք կը ծայր անուն մէջ, թողուց Եգիպտոսը, անցնիչ իրենց Նախահայրերու հրկիրը՝ անասպանները։ Այս ճրագրի իրագործման կը նուիրուի Ռովուլը և դուրս կը թերև Թարաշէլը Եգիպտոսէն։ Կ'ատաջնորդէ Աննայի թերակղզին։ Հաս շատ ծանր կը դառնայ անոնց կացութիւնը՝ անտոյց և անորոշ ապագայ, քաղց ու ծարաւ։ Շատերուն յուսահատութիւնը կը վարակէ. շատերը կը դիմուն Եգիպտոսէ. ցայթերան, և կը պատրաստուին շրջուի Ռովուլը և վերադառնալու Եգիպտոս։

Ռովուլ կ'ատաջնորդէր գանձոց Աննայի անուսով, Անոր օրէնքներով, պատուիրաններով այ կարգաւորեց իր նկատման Թարաշէլի ցեղերու կենները, անոնց յարաբերութիւնը։ Աննայի յերան գաղտնէն յայտարարեց ձուլը

պատուիւնները, համարեթեց Թարաշէլը մէկ տասուծոյ՝ Եննայի շուրջը. սպարնոյնց անոնց սնունդը՝ յարաբերութեան մէջ մտնելով անասպատի վաշկատուն և անասնապան ցեղերու նկատմանը պարունու օրէնդիր, ազատարար և նոր կրօնի նիւնդիր. ան կրնա հոգիական ազդուրէնան կույմակեպոզը և ակնզնուրը։ Եւ որովհետեւ այդ կազմակերպութիւնը առաջացաւ Աննայի շուրջը ուստի և այդ ազգութիւնը ստացաւ կրօնական համայնքի բնույթ։ Երբ Թարաշէլը կը թողու Աննայի անասպատը և կը գլմէ նիւսմ ստեղի արգասանոց նոցեր որոններու համար՝ անոնց կը մի նաև իրենց այն ազգակիցները, որոնք մնացել էին սբարուկուն անասպատի մէջ և կը շարունակէին իրենց վաշկատուն կիսանքը։

ԵՆՆԱՅԻՆ ԹԱՐԱՇԵՂԻ

Աննայի Թարաշէլի աստուածն է. ան միտն աստուածն է. Ռովուլը անոր նետ գաշինըր կնքեց Թարաշէլի համար և Թարաշէլի անուսով։ Անոր նստանալով Աննայի և Թարաշէլը յախտնուողէն կապուեցան իրարու։ Անոնց որոշ պարտաւորութիւններ ունէին միմիւրեւոր հանդէպ։ Այս գաշինքով Թարաշէլը պարձաւ ջնտնայ ծովալաւրդ։ Անոր բոլոր գործերը կը ներշնչուէին Աննայէն. վերջինս Թարաշէլին կ'ընտրէր որպէս իր կամքի, իր պատուէրներու գործադրողը։

Աննայի իրատ է. եթէ Թարաշէլը մեղկութեան կամ յուսախաբանութեան պահու մը չըն Աննայի, պաշտէ ճոսկիէ նորիճը. ան կը պատմէ իր մուսթորդը։ Նախ կ'ուղարկէ արգասները, իրեն հաստարիմ մնացանները, երթալ յարաբերու և զարձի բերելու մայրենայներու։ Արգասներով և վերկուրեան ուղիք ջոյց սուղոններ կը կաշուին մատուցելու։ Անոնք անասպատի պարզունակ պայմաններէն դուրս ելան, կը կանցնին մեծ քաղաքներու հրատարակներու։ Մէջ կ'ուրեան արքայական պաշտներու մէջ և իստորէն կը կրչատմբեն բոլոր անոնք, որոնք կը մտնան իրենց և Աննայի մէջ կ'ապուած ուրտը։

ՊԻՆԵՍԻՆԻ ՆՈՒԱՆՈՒՄԸ.— ԵՆՆԱՅԻՆ ԵՐԵՐԻՆ ՆՈՒԱՆՈՒՄԸ

նուր անդի ունեցաւ ինտուի առջնորդութեամբ: Սկզբը գրուածքին Որիմոյ ժառանգը, որ կ'իշխէր Սորոսանանի եզրեր վրայ: Քանանի եւաւածածը կատարուեցաւ դանդաղ, առանց հրուցի, իւրաքանչիւր ցեղ կ'ը գործէր ինքնազուխս հունանացիք յաւ կը կուռլին, յաւ էին սինաւած, անոնց քաղաքները մեաւ պարիսպներ առկէին, մարայելայացիները միջոցներ շառլէին պարսպապատ քաղաքներ գրաւելու, որով կը մար դիմել երկար պաշարման: Մարայելի ցեղերը առաջ փոխարէն ծանորդէն կը հարուսնէին Քանանացիներու ասեւտըը՝ կը կտրէին կարուսնային ուղիները, կը շարիչուանլէին և անսպանով կը դարձնէին միջագային հարգակցութեան ցծերը: Միայն երկու դարուայ յամուս կոխներէն ետքն է, որ անուր տէր գարձաւ Քանանի սկիզբը գրուածքին միայն թայ պաշարմանու ժաղաքները, իսկ երաւաւղեք Քանանացիներու ձեռքը մեայ միայն իս 1050 թուականը: Երաւաւղեք գրաւածն ետքը Մարայելի ցեղեր անդարուեցան հոն:

Քանանի ասանաւք կատարուեցաւ մարայելի այն հասուսանի կողմէն, որ Միկայի անսպաննէ կրկնայ մեցաւ իբարիս և մասա Քաղհասին արեւելքէն: Անսպանի թափուսակուն ու սպանկից ցեղերը միացան իրենց ցեղակիցներու և ունեղացիներով Քաղհասինի կրկնիքը: Մարայելի ցեղերը Քաղհասին մոնելով առաջնաւորայ լրեցին իրենց մուշկուսան կեանքը և դարձան եսակեաց: Քանանացիք տէր էին արեւելեան հասուսանս թաղաքակրթութեան, անուր ունէին քարեկցիկ կեանք, տաներ, առաններ, շաքորպապատ քաղաքներ, հարգակցութեան յաւ և սպանով ճամբաներ, վարչութիւն, շարժական և անշարժ հարստութիւն: Այս բարբ գրաւել էր մարայելայացիներու համար, որ պայմանները պիտի յարաբերէին անուր կենդաղը: մարք ու բարձը: Նուս բուն վերջուցին Քանանացիներէն՝ հողակցակցութեան գործիքներ, զէնքեր, տաներու շինուս թիւը, արհեստներ: Մայց պանցին իրենց շնկերային կասառցը՝ սահմանկան կազմը. անուր նայնիակ անդարուեցան

շատ տաներու: մարքուսանցակի վրայ, անդարուեցան Սիւլանի, կազալի, ինեխամիւի, իսիրեմի տանները, Կարալանանն արեւելք՝ Կանուսի, Գուվի և Կուսիի տաները: Միկաներն ուլ ցրուեցան գանուսան չրճաններ, Քանանի մէջ եսասասուեցին ետքն ուլ մարայելի երկար մամանակ տան մակուննէն սեւիք բարձր կապ շնասասուեց թամուսան տաններու հետ:

Մարայելայի մարայելի համար տանական կազմը նայնքան բարայել է, որքան Փիւնիկցիներու համար քասաղապատութիւնը: Ցոնոյ անելի անմիակամ, կենդանի կապ էր եսեւ այն ժամանակ, երբ մարայելի միացաւ դասասարներու, սպան եսեւ թուգասարներու գերիշխանութեան սահմ:

ՔԱՆԱՆԱՆԿՆԵՐԸ ԳՈՒՆԵՐՈՒ ԳՈՒՆԵՐՈՒ ԳՈՒՆԵՐՈՒ — Հաստատուելով Գուգեսանի մէջ կրկնութեան առաջ կը գրուէր երկրի բնիկ անկերու հետ ունեւանիք շարակրթութեան հարցը: Մասակացիք հարուստ էին, թայց անգլան կուտիչ շառլէին իրար հետ: Երբքին միաթեկնէ գուրկ էին, գրում, բարիքներ շատ ունէին թայց պետական, սպայսին կուտիչ շատ ելին: Միայ կազմէն մարայելայիք թէեւ ցանուսիք, կը գործէին ինովայի անուսով, որ անուր յարթանակներ կուսար: անուր համագուսան էին, որ կուսան է, որ կուսանւարդ գործնք: Իսկ ինովան հակասակ չէր, որ մարայելի ցեղերը թմովինէ բնեն ինք բնիկներու: մարայելի զեկուսարները սար մէջ կը գանլին իրենց ուսանուովիքներ, մասնուսակ որ շատ վարիչու մէջ իրենք վարքամասնութիւն էին: Քանանացիներու մէջ մեծ մասը հարկաղարուցալ քաղթիչ իր դարուսոր հարիւրիքէն և նասասուիչ Եզրպասի և Փիւնիկի մէջ: մայց բուսիցուս միակ միայնք չէր Քանանացիները թուայացուս: Կուսան արդիւր էր Հրկաներուս մասնանուսլ ասարներու հետ: Այս ինքնապաշարանութեան միջոցն էր ասարներով չրջուսարուսան Կրկութեան համար: Կուսան կը կրամայելը՝ ինուսիքիքիւն շրիւն ուրի: սպգերու հետ, անուր արաններու սպիկլ շտայ:

անանց ազդիկները իրենց ազաներու համար շտապէր ինչպէս
 այս պատուէրը շարունակէն ինքուրեւ զնայերը . . . Իստան աւ-
 ճուանութիւնը սկսաւ Պատանուցիներու և ինքուրեւ ինքի մէջ
 Այս բանը ի վերջոյ ծառայեց շարժաւ ինքուրեւ ինքի ունեւ
 դարձան թիւով շատ և իշխող մարտիկը . Հրէութիւնը իր
 մէջ ձուլեց Գաղատի թիւները . հարգարարական թուին ապրելն
 անեւք ալ միայն երկրի վարչութիւնն առեր էին իրենց
 ձեռքը . այն Գաղատի թիւները թուական մեծագոյն մասը
 երկու թիւնը կը կազմէր . թէև այստեղ ու այնտեղ գոյու-
 ռարագէտ հիւսիսի մէջ ահմտկան գոյուցան հաստատմանը
 զեռ կը պատկեր իրենց գոյութիւնը :

ԿԻՒԻԻ ԹԵՆԻՔԻՆԻ ԱՌՈՒՆԻՄԻՒ ԿԵՒՐ . — Հաստատուելով Գա-
 ղատի մէջ Հրէաները շատով նկատեցին որ պաշարու ած-
 են անապատի ուրիշ վարչատեսչութիւն Վիսուպիներով . Աս-
 աքացիներով . Իրաւանցիներով . Իմպերիալիստներով . Այս
 ջնդերը բարձր աչ շրջապատեր էին Գաղատիները հարաւելն .
 արեւելքէն . առեւք սեմականներ էին . առեւքմէ հաստատմ-
 ներ կը մտնէին Պարտիան . կը դառնային նախակնից և կը
 ձուլուէին սեղանցիներու հետ . իսկ մեծ մասը կը մնար հաս-
 տատարի անապատականի խափարիկ կենցաղին . Երբեմն
 անեւքմէ այն կամ այն ջնդր իւր գիւղական ուժը կը վա-
 ճուէր փոխանակներուն . անապատի ուղիները պահպա-
 նելու համար . Ինքուրեւ այս ջնդերու տեւական շարժակ-
 ման կ'ենթարկուէր . Ինչքան անեւք մեծ թշնամիներ
 ըն մնային փոխանակներու . Անեւք կը ջանային դուրս ընել
 Ինքուրեւցիները գրաստան շրջաններէն . Ինքը համար կը
 գաշտակցէին Գաղատի քաղաքներու հետ . կ'սքիւնէին անեւք-
 ապա կը դրոշմէին անապատի թիւները թիւներէն շարժաւ
 կնիս Ինքուրեւցի վրայն ինքուրեւցի անեւքմէ փոխանակ-
 ները կը մանային Գաղատի թիւները և կը գրուէին
 Երեւ քանակական քաղաքներու . անեւք մասն Գաղատի .
 շարժակցան ինքուրեւցի նրկրի վրայ :

ԿԻՒՆԻՒՄԻՆԻՒՐ . Իմեն կազմէն երեւ ձեռք մեկուս շար-
 ճականներու տակ Ինքուրեւցի ջնդերը կը վարձէն միայն և

միայն դիմացիկ թշնամիներու . Այս բանը մէկ անգա-
 մէն շրջականերու . նախքան ընդհանուր . համարեւելու
 միութիւն անեւք իր կարգու եզուն շրջանային միութիւն
 ներ . միայն այն ջնդերը . որոնք ուն կ'ազմէն անեւք
 կան վառեց կ'ըստանան . Հարաւի ջնդերը միայն Այս-
 դիմացիներու . Ընդմացիներու ղեմ . Երեւելու ջնդերը
 Ամուսացիներու . Ինքուրեւցիներու ղեմ . Ինքուրեւցիներու
 ղեմ է . որ քանի մը անգամ համարեւելու ձեւուտ
 կազմակերպութեամբ . Ի՞նչ շրջանային . սեղանի և ի՞նչ ընդ-
 հանուր ջնդական դաշնակցութեան գոյութիւն կը կանգնէին
 պատասխաներ . Անեւք աչ միայն դաստարներ էին . այլ և
 դիմուորական առաջնորդներ . Անեւք այն գիտակցութիւնն
 ունէին թէ կը պաշտպանէին Երեւելու գործը՝ անոր մա-
 ղովութեամբ . Երեւելու ուղիք անեւք հետ Երբեմն այս
 դաստարները նուս մարտարկներ էին . որով անեւք գործը
 կը համարուէր Երեւելու թշնամիներու . Երբեմն աչ դաս-
 տարներու շրջանային մէջ կ'երեւար մարտարկ մը . որ
 թէ ու թիւները կը դառնար անոր :

Դաստարները Ինքուրեւցի բարձր ջնդերու վրայ իշխա-
 նութիւն չունէին . անեւք ջնդի մէջ կը գործէր իր պետ .
 իւր դաստարը . Ինքուրեւցի ղեկարի զատարարի իշխանու
 թիւնը կը տարածուէր այն շրջանին մէջ հասարակ իս-
 տուցի վառեւք ջնդերու վրայ . որոնք միայն ջնդը կը
 հարեւաններու շարժականներու . Ինչ Գեղեւնը . աչ Ինքուրեւցի .
 աչ Ինքուրեւցի իշխանութիւն չունէին Ինքուրեւցի բարձր ջնդ-
 րու վրայ . Ինչ անեւքիցի կը . քանի որ անեւք համա-
 խուսը չէին . ջրասան էին անեւք ? Գաղատի մէջ . Տե-
 դական դաստարներն աչ մնայուն չէին . անեւք կ'երեւար
 ինչ միայն վառեւք պահուն . պատեւարներու մասնակ .
 կ'ընեւք կը ետք անեւք կը միայնակային իրենց տես-
 ները և կ'ըրարուէին աստիակայ քարներով . Ինչք և այն-
 պէս դաստարներու երեւան գոյը միութեան աստիակայ
 շանն էր Ինքուրեւցի պատակութեամբ և ջրասան տեղներու մէջ .
 Ինքուրեւցի կազմակերպութեամբ և ուժերով է . որ Ինքուրեւցի
 ջնդերը կը կ'ունէին փոխանակներու և փոխանակներու ղեմ :

1080 թ. ՊԱՐՅՈՒԹԻՒՆԸ.— Փոքրասցիներու և Իւրաչէջի պայքարը տեսցնելի գարշի աւելիս կուսի նպատակը՝ Պատեմաթին մէջ առաջնութիւն ձեռք բերելն էր։ ԱՄ—ԱՅ—բոց դարերուն Փոքրասցիք է, որ մեծ յաջողութիւն ունէին. աւելիք չաւ էին կազմակերպուած։ Անոնց հինգ քաղաքները գաղնակցեր էին Իւրաչէջի դէմ. ունէին միայն իշխանութիւն, ընդհանաւոր հրամանատարութիւն, պատերազմական կառքեր. ուժեղ նաւատորմից։ Ընդհակառակը՝ Իւրաչէջի ցեղերը քրտան էին, անկազմակերպ, միայն իշխանութիւն գտնելի։ Այս ուժերով երկու կողմերը 1080 թ. Երկնիզիտի մտտ հանդիպեցան իրարու։ Իւրաչէջի քանակը կը ցարձէր Եղիս մարզարէի որդու հրամանատարութեան տակ։ Հակառակ անոր, որ Իւրաչէջացիք իրենց հետ կուսի էին սարելու նաև Տապանայ ուխտի, անոնցի պարտութիւն կրեցին և սապանայ յախտին այ գերի ինչուա փոքրասցիներու ձեռքը։ Վերջինները անը գարնան ամբողջ Պողոտաթին, իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին Իւրաչէջի ցեղերու վրայ, պիտիւթի քրին և անոնց արդիւնքին երկուքէլ գնացեր և արտիքներ յեննուլը։ Տապանայ Ռեխտի գերի իշխանը, ազգային փոստամ էր Իւրաչէջի տեղերու համար։ Կրօնական միութեան կապը այրուս չկար։ 1080 թուի յաջիւնակը՝ Փոքրասցիներուն Պողոտաթին մէջ առաջնութիւն տալու շուրջ շիտան սարիւ շրջանները ենթարկուեցան ձանր հարկերու։

ԹԱՐԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԾԵՂՈՒՄԸ.— Այս ձանր վարձութեանը հետքն է, որ Իւրաչէջի ցեղերը համոզուեցան, որ իրենց փրկութիւնը բոլոր տեղերու միութեան և մէկ միայն իշխանութիւն հաստատելու մէջ է։ Վերջին դատարարը՝ Մամուկը, որ մարդարէ էր միաժամանակ, այս միտքը ներառելից Իւրաչէջի ցեղապետներուն։ Մամուկը միաժամանակ պայքարեցաւ Իւրաչէջի մէջ տարածուած Քանանացուց և փոքրասցուց տարածներու պաշտամունքին դէմ։ Իւրաչէջի քանութեանը իր կրօնական պատկերացումներով յատ այ բարեւ չէր իր միջավայրին. անոր աւելի հասկը-

նարի էին անդական ստառածները, անոնց մարդակերպ և կենդանակերպ պատկերացումը, քան Ենայան, որ վերաքական, անշարժիչ ողի էր. մտտ քիչերը՝ ընտրեալները, մարդարէները հաստատելով միացին Ենային և պայքարեցան կրօնայ քանութեանը նիւթականացու կրօնական ըմբռնումներուն դէմ։ Ենայի հանապարհն շեղիք, Քանանացիներու նետ անյու շքում հաստատելու շեղանքներն մէկն էր։ Մամուկը կը քարոզէր թողույ Քանային և մատարտէին, նետելի միակ տարածայ՝ Ենային, Ան կուս գեր վերակատուցի կրօնութեանը տարով անոր քաղաքական միութիւն և վերակատարելով Ենայի տարածայ՝ Ենայի և Իւրաչէջի մէջ եղած դարձեցաւ փոքրասցիներու դէմ ան մեծ յաջիւնակ տարու, որով Իւրաչէջի ցեղերուն ներառելից մեծ հաւատ և վստակութիւն իր կրօնութեան, ուժերու մասին։ Ասիկէ ետք ան բոլոր տեղերու համաձայնութեամբ մեծիւմինի ցեղին Մամուկին ընտրեց Իւրաչէջի թագաւոր 1025 1010։

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՄԻԱՏԵԱԼ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՆԻՈՒՆ՝... Դուք թագաւորի առաջին գործը պիտի ըլլայ՝ թագաւորին աջն աւելնելը, որովք կ'ըստանանային Բարաշէլիէր Մաւուշ Զարգեց Ամուսցիները, Ամուշեկուցիները, այս վերջինի թագաւորը գերի բռնեց և զոտրեցնող ինքնաինչև Ապագարգեց փոշտացիները: Զարաւէն՝ Մուղային կ'ըստանանային Մարաշիները և Լիւսուցիք: Զոս ան Զարգեց անապատի վրանաբնակները և հասաւ մինչեւ Արգիստոսի անձնանկերը: Այս բոլոր կոխներու մէջ Մաւուշին կ'օգնէր Սուգայի սուլմէն Դաւիթը, որ իր քաջութեան պատճառով մեծ համբաւ և ժողովրդականութիւն կը վայելէր: Թագաւորը անոր կեռութեան տուաւ իր ուղիները: Բայց Դաւիթը չարտեսեց անոր մեղք թերտե ժողովրդականութեան՝ հայտնեց զոյն: Դաւիթը ապաստանեցաւ Փոշտացիներու մաս, յարէր հաւանութեամբ 600 մարդ փորձեց Սուգան և Ամուշեկուցիներու երկրը անջատել Մաւուշէն և իրեն համար իշխանութիւն մը ստեղծել: Փոշտացիներու զէմ մշտեց Դուր կոխներու մէջ Մաւուշը՝ Արաքիի զայտի հակաամարտի մէջ պարտուեցաւ: Անոր որդիք Սուլեյմանը ապանուեցաւ: Մաւուշ չկարողացաւ տանել պարտութիւնն ու որդեգրեւ մտնը, ինչպէս իր սուրին վրայ և անձնատուտն եղաւ 1010 թուին: Այս հարուածը ծանր էր Բարաշէլի համար: Պետական միութիւնը խախտուեցաւ, իւրաքանչիւր ցեղ սկսաւ մտածել իր փրկելու ճանին: Անգիւստանի փրկութիւնը պիտի գար Սուգայի երկրէն, և Բարաշէլի քաղաքական միութեան վերականգնողը պիտի ըլլար Դաւիթը՝ 1010 թուին:

ԴԱՒԻԹ՝... Զրէից ուղչային կերտել է ան, անոր շուրջ

Զոս շատ սրբաշնորհն էր հիւսուած, յայտնի է Դաւիթի և Գուգիւթի պատմութիւնը: Լիւսուցիի յաղթանակէն ետքը Փոշտացիք Դաւիթին վստահեցան Մաւուշի երկրին կտուս վարութիւնը: Ան հաստատուեցաւ Զերքուի մէջ և Պաղատիին հարուա՛ր՝ Սուգայի երկրէն և հարեան անապատի ցեղերէն ստեղծեց մեծ պետութիւն, մինչ կրկնեան միւս ցեղերու վրայ կ'իշխէր Մաւուշի որդիք Սուգայը: Այս վերջինին կ'օժտուեցան Լիւսուցի, Ենեխամիւնի սուլմէնը, Դաւիթի և Բարաշէլի մէջ սկսաւ ներքին կռիւ՝ իշխանութեան համար:

Այդ կռիւր կը կրակելին Փոշտացիները, որոնք կը հետապնդէին Բարաշէլի թագաւորը: Բարաշէլի քոչոր ցեղերը համոխմարեցան Դաւիթի շուրջ և թագաւոր յայտարարեցին: Դաւիթը իշխանեց միացեալ Բարաշէլի վրայ: Այս միացումը պիտի նշանակէր, որ Բարաշէլ կրնար ուղատագրուել Փոշտացիներու գերիշխանութեան և որ Բանտի մէջ առաջնութիւնը կրնար անցնել Բարաշէլի մեղքը: Դաւիթի առաջին գործը Արաւ ամրացի գրաւումն էր, որ զեռ Բանանացիներու ձեռքէն էր: զրուեց քաղաքը և վերակոչեց Սուլեյմանիւն: Այն զարմուտք իր մայրաքաղաքը:

Արաւի գրաւումով վերջ կ'ըստանար Բանանացիներու դիմադրական կարգութիւնը: Անանք այնպէս գործած ու ըլլալէ զազրեցան: Մինչև երուսուղեմ մայրաքաղաք դառնալը ոչ զատաւարները, ոչ Մաւուշը մայրաքաղաք չուեւէին: Անոնք կ'ապրէին իրենց ցեղերուն մէջ, ոմանք ալ վրաններու տակ: Արաւուղեմը յարմար էր մայրաքաղաք ըլլալու համար, առեւտրական կեդրոն էր, պարսպապատ, Բարաշէլի սեւէ մէկ ցեղի հողամասի մէջ շէր, անգական մրցութիւններէն զուրկ էր: Դաւիթը վախազրուեցաւ միջկարեքը, կը մտածէր նաև ժողովրդականեցանել, բունակցութեան մէջ էր Տիրտի կեռ շինամիւթ, հարտարապետներ և արհեստարներ ստանալու համար: Արաւուղեմ պիտի դառնար արաւան քաղաք: Բայց այս գործը զլուխ բե-

րու Դաւիթի արդին Սոզոմոնը: Իսկ Դաւիթը մաստու մը միայն շինեց Եւսոբայի համար:

ՔՆԻՒՄԻՒ ԿՈՒՆԵԼՍԻՍՏԻ. Եւր պատմութիւնը կարելի էր պահել միայն ասպի՛ր ուժերով: Ահե՛ր կողմէն ան շրջապատուած էր թշնամիներով: Դաւիթը ստեղծեց մեայուն բանակ (21.133) գինու որմերէ թողկացա՛ւ, որունցմէ՛ ամեն աւժիս (200) ր զեծքի սակ պիտի մնայր և երկիրը պաշտպանելու էիս միտմեան մէջ Եփրատի և Բլենուսի յեղերը կորսեցուցե՛ր (ի՛ն իրենց տառաջնութեանը և այց պատմաւորաց կասկածելի էին Դաւիթի աշխիւ: Աւանջ աւելի հարուստ էին, համարուէր, հաւաքե՛ր էին իրենց շարիք միս ցեղերը: Թուղան աւելի ազատ էր, պաներ էր հոգաւորան պարզունակ կենցաղը, շատերը ծառայեաց տնայա՛մ չէին: Ան աւելի վտանգուած էր, տեսական կոխածերու մէջ էր անապատի վաշկաստեմներուն հետ: շխախի և հարուսի հակադրութեանը խիտ կերպով կ'ըզգուցուէր: Խէ պայտական ծախքերը կողպուէ՛ թէ զորքը պանելու համար Դաւիթը հարկի տակ դրուէ Եւրասիցի գեղերը: Ասոր համար ան միեակեցրութեան կողմեց, ցուցակագրեց մարտիկը, անոնց նիւթական հարստութիւնները, բան մը, որ ծախուպէս Եւրասիցի ցեղերը չէին տեսած: Այս բոլորը մեծ դրժգոհութեան առաջացուց անոնց մէջ, հարկերու ծանրութեանը կ'իշխար հիւսիսի ցեղերու վրայ: Բուղան ազատ էր սուրքերէ: Մինչ այց Եւրասիցի ցեղերը ոչ մէկ կեղ, բունական իշխանութեան չէին ենթարկուած, ոչ մէկ սուրք չէին տեսած: Դաւիթը կողմեց իրեն համար արքայական պահակախումբ մը, որ ամբողջութեամբ տարներէ կը բաղկանար:

ԻՍԻՐԵԱԼԻՍ ԼԵՔՍՈՒՄԻՄԻՍԻ.— Դաւիթ այս բոլորը կ'ընէր, իբրև փղջատական բարձր իշխանուար: Բայց անոր այս քան անեղնայր Փղջատայիներու ուղքին կասկածելի երևուաց: Անոնք թոյլ տուին, որ Դաւիթ կռուի Իշխապի դէմ, որու մէջ կը տեսնէին Եւրասիցի թուրացումը, բայց չէին կրնար հուշտել, որ Դաւիթ ստեղծէ Եւրասիցի ցե-

ղերու միութեանը: Կը հուշտուէին այն մտքի նետ, որ ան Եւրպատի տեսական արշաւանքներու գիւտաց ան զորարուանակ մը ստեղծէ, բայց մեծ գինու որական ուժ, մնայուն բանակ՝ մասնադար կը իրենց համար: Դաւիթի և փղջատայիներու շարսերութեանները շարուեցան: Իր բանակով Դաւիթ շարանկեցու անոնց վրայ: մնում էր ազատագրութիւն անոնց հոխանիւն և Եւրասիցի բոլորովին անկախացան: Ան Եւրասից Դաւիթ, Իշխապը, Զարուց փղջատական ուժերու, ազատագրեց անապանկ ուխտին և մեծ հանդիսաւորութեամբ վախազրեց Երուսաղէմ: Արգ, գերի դառնույու հերթը փղջատական տատաններուն էր: Գղջատայիներու պայտութեանը փոխեց հիմնովին Պողոստիի քաղաքական կաստեմները: Փղջատայիք այնչես Պողոստիի տէրը չէին: Եւրասիցի էր որ տուղնակարգ քաղաքուար: Բանանացիները իսպառ զարս էին նատեր մրցոց ուժերու շարքէն: Փղջատայիներու տիրապետութեան ազատուելով Դաւիթ գէնքը դարձուց անապատի վաշկաստեմներու դէմ, ենթադրեց մտաբացիները, Ամանացիները, և անոնց գինուարական ուժը ծառայեցա՛ց իր նպատակներուն: Հպատակեցուց աղաճական բողմութիւն ցեղեր, գրուեց Դամակար և հասու Եփրատ գետի ափը: Հարուէն ան տրեց կողմին, անոր քանկուրիւեան մէկ մասը կատրեց և հասու միւնչու: Կարձիր եւ՛ մկրտի ծախանցի մտերու: Դաւիթ ժամանակ առաջին և վերջին տեղամ Եւրայիկ մեծ պետերիւնը սեղծուեցա՛ւ Արգուսայեր Կիւսայուսի Աեւմոնեան, րելլն արուց և բանեց այն տեղը, ինչ որ իրմէ առաջ բունը էին Հաթերը և Եփրատայի: Դաւիթ ուր դարձու միջագրային անատերի ցամաքային մեծ գծին, որ Արգուպեարը կը միացնէր Եփրատային: Անոր ձեւքն էր արումէական տեսասայի մեծ կեղրոնը՝ Դամակարը: Եփրատայի ստեղծանուն տեսասայի մէջ հիմն կաստամ ունէր անկէ: Փրեմիկիլ նեա՛ Եւրասից պանեց իր բարեկամութեանը:

Դաւիթի շաղթանակով Արգուսայերը կիսապաւսի Արեւմտեան ինտին վրայ ստեղծուեցան երկու ուժեր՝ Թլուցիկ'ն

Եւ Խորախիլլու Աստիճակ մէկը Թամարային պետութիւն էր, միւսը շարունակեց Եովերու վրայ իշխելու: Այդ երկուսը մտնակից չէին այն գործակից: Երրորդ ոչ ոք Պիլատոսիէ չունեցին անկման ճամբան, շորորդ՝ արամիական քաղաքները կորսնցուցին իրենց քաղաքակուն արժէքը և իրենց Երթնական ուժերն ալ ի սպաս բերին Խորայէջի Նորակառույց թագաւորութեան:

Ինչոք Խորայէջը Նուանդական ոգի չունէր և ոչ աչ աչքան մեծ պետութիւն մը կառավարելու շախ բանակ և շխթական միջոցներ: Դաւիթի պետութիւնը միայն գիտարական անդադիկ յաջողութեան ևետեանք էր: Այ որ քշուաւորն է Խորայէջը ինքն իր մէջ ու մեղ չէր, երախի և հարաւի պայքարը կը շարունակուէր, մէկ քանի տարաւորութիւններ տեղի ունեցան Երթնակ Դաւիթի արով, ցեղային խտրակումութիւնը շատ աւելի խորն էր, քան նոր սաղմուսորոտող տղային ինքնուանաչաւոր Դաւիթը փորձեց թեթեւցնել Խորայէջի ցեղերու վրայ իր գրոտ տորք քերք: Գտերաւզմի մամանակ բանակը կը կերակրուէր գրաւուած և թշնամի երկիրներու հայտին: Իսկ խաչադուսիտան մամանակ Եանը տուրքեր պրաւ հպատակ ցեղախումբերու վրայ և ստով կը հարկաւորէր Եան իր պահակախումբի Եախքեր:

ՊՆՏՈՒԹԵԱՆ ԻՆՈՅԹՈՒՆ.— Դաւիթի թագաւորութիւնը Խորայէջի ցեղերու համադարձակցութիւն էր: Ամեն ցեղ իր ներքին կեանքի մէջ ինքնավար էր: Ամեն անկառ Նախ իրեն կ'ըզգար այս կամ այն ցեղի անդամ և ապա տնտեց միջոցով Խորայէջի պետութեան:

Գետութիւնը անոր կեանքին մէջ երկրորդակուն էր, ընդհակառակը շատ մը կապերով կապուած էր իր ցեղին հետ: Դաւիթը փորձ չըրաւ ցեղերու կազմակերպութիւնը վերաքրնելու, չէր աչ կրնոր, այդ՝ աւելի կենտունակ մարմին էր: Աստի իր պետութիւնը ոչ թէ արեւելեան միւս պետութիւններու նման կեդրունացած մէկ իշխանութիւն էր, այլ իրոյ կապերով համադարձակցութիւն մը, որան մէջ

կեդրոնի դերը չնչին էր: Եթէ Փիւնիկէի մէջ թագաւորի իրաւունքները կը սահմանափակէին ձերականի հարաւաւ ցած ընտանիքները, Խորայէջի մէջ ալ չինէն իվեր արմատացած ցեղերն ու զարգացած ցեղային գիտակցութիւնը Նոյն դերը կը խաղար: Եթէ Փիւնիկէի մէջ ձերականացը կը պայքարէր թագաւորի դէմ և շատ մը տեղեր անոր կը յաջողէր, Խորայէջի մէջ ալ թագաւորին դէմ եղող պարտար՝ Խորայէջը հասցուց ցեղերու քաղաքական պառակտման և երկու թագաւորութիւններու ստեղծման: Դաւիթի իշխանութեան տակ համապետական հաստատութիւններ քիչ էին և թոյլ էին զարգացած: Պայտի մէջ երբեմն միայն ժողովի կը հրաւիրուէին բարձր պաշտօնեաներ՝ հրամանատար, մեծ վեցիքը, դպիրներու պետը և քահանայապետը:

ԿՊԿՆՆՆ.— Գաղաքական այս մեծ միութիւն ստեղծել յետոյ՝ ինչ կրնական գաղափարներ կային Խորայէջի մէջ Դաւիթի արով: Ըստ շին կառուարանի Դաւիթի արով հրէութիւնը միաստուածեան էր: Ենթման խիստ էր և Նասիւնաւաւ, չէր ընդունէր, որ իրեն պատկերացնեն կառքի, ոյհէ կենդանիք, Նոյն իսկ մարդու կերպարանքով: Ան ընտանիք չունէր՝ միւս ազգերու աստուածներու պէտ, չունէր ոչ կին, ոչ մատնեղներ: Ան միւսակ էր և ինքն իր մէջ իրքեւ մէկ միութիւն: Բայց և այնպէս այս մամանակ գետ ան հասակնութիւն չունէր միակ և տիեզերական աստուած ըզբայու, ան կ'ուզէր ըզբայ միայն և միակ աստուածը ընտրելու ժողովրդի՝ Խորայէջի: Թանտի գրաւումէն և Երուսաղէմի մէջ հաստատուելէն ետքն ալ Ենթման հունդարձող էր Թանտի աստուածներու, պայմանով, որ ոչ մէկ Խորայէջացի չնետելը անտոց: Ամբողջ Խորայէջը միայն իրն էր, Ենթմայինը, իրեն պէտք էր ազգիւր շաւաղոյն գահերը իրեն պէտք էր մատուցէին: Դաւիթը և քորմիքը Երուսաղէմէն դուրս վտարեցին քանուակաւն և ընդհանրաւ պէտտար աստուածները: Երուսաղէմը Ինաց միայն Ենթմային: Ենթմային վարտեցան Եան միւս քաղաքներու աստուածներան հետ: Ենթման Երուսաղէմի մէջ հաստատուելով

կը պահանջէր Իւրաչէյի ցեղերու միութիւնը. առ պիտի ըլլար օժանդակ քաղաքական միութեան, առ՝ վեր էր ցեղերէն, առհմերէն, առ համակրական միութեան խորհրդօրէնքն էր. Իսոյց Իւրաչէյի ցեղերը պատրաստ չէին ինչպէս քաղաքական, աշխարհայ կրօնական միութեան մը համար: Քանանի աստուածները՝ Բահուղները, Աստուրտէն, Իրենց համար աւելի հասկնալի էին, աւելի զերազատ, քան Երասաղէմի Ենօփան, որ առեւտրական էր: Դուսիթի Թագաւորութիւնը կրօնական չիմք չուէր. Թագաւորը Իւրաչէյի մէջ ոչ աստուած էր, ոչ աստուծոյ որդի, այլ միայն ընտանիք էր աստուծոյ: Ան կարծես իշխանուոր չէր, ոչ ալ քրմայեան: Բնական սինայ էր, ապիւշն աստուծոյ խոսքերուն, Կորչնչուսներուն քարոզիչը, մեկնարանը չէր: Այս բանի համար կային քահանաները և մարգարէները: Դուսանանքը առաջ կու գային Դեւտի ցեղէն, առնք է, որ կը հսկէին Ենօփայի օրէնքներու գործադրութեան, առնք է, որ զխտէին և կը մեկնարանէին օրէնքները: Դեւտի ցեղի մարդիկ կոխներու մէջ կորսնցուցնու էին Իրենց անպէտք և քրուներ էին միայ ցեղերու մէջ և քրմական պայտօն կը վարէին: Առնքմէ կը յառաջանար Եսեա զարիներու և պայտօնէութեան դասը, որովհետեւ քրիչ և կարգաւ գիտէին: Մարգարէները Ենօփայի խոսքով ներշնչուածներն էին և շատ յանախ անտէք կը հասանային Թագաւորներու զէմ յանուն Ենօփայի և անոր օրէնքներուն:

ՅԵՐԱՍԱԳԸՆ.— Դուսիթի մահէն ետքը՝ իշխանութիւնը անցաւ իր որդուն՝ Սոլոմոնին. 935—936. Կուսիթը պիտու որական պետութեան զլուսը կանգնած Արեւելեան միայն էր. Արղամտը նախութեան, յառաջութեան սիրահար: Թայց միտմամտանկ շուս վարչապետ էր: Իր պետութիւնը միջազգային աստիճանարդ առեւտրական ուղիներու վրայ ըլլաւ, առ կ'ազէր խաղաղութեան մէջ մեծագոյն շունտ պահպանել առեւտրական այց գիծէն: Ան՝ նոր քրուստիներ շրջու, թայց քանակ կոր քրուստի պահել, Երկրի սահմանները ամրացուց, ընդհանրական բանակներ զրուս Մագի-

շոյ, Հազար և Ինչսուսուս յաղաքներու մէջ: Դուսիթը կնքեց փարասանի կտու և կինուսու անոր աղջիկներէն մէկը: Համաձայնութիւն կնքեց Իրաւի վազաւոր շիրաւի կնա, որով պիտի ազատէր անոր Եստատրիպէն Յոփային աստուարի համար: Դուսուսը յարձու թիւնեքը կտք՝ Իսուսիւր կը Կուսիթուր իւրազու շինարար տախտակաւ: Արղամտը Երասաղէմի մէջ Ենօփայի համար ասանոր կանգնեց և կնա աստուարեց Եստատուկ ուխտին: Երասուս շէմք միտմամտանկ կը դառնար և քաղաքական և կրօնական կնքերուն Եստարը կատարեցաւ միջնարեքիւն մէջ շիրաւի նիթակուն օգնութեամբ: Այս վերջիւր հայրկայթեց շիրաւիայտ, արեւատուարներ և Եստարուսեաներ:

Ինչ բանակի և թէ շինարարութեան. ինչպէս և պաշտի Եստութեան ու յառաջութեան համար անհրաժեշտ էին խաղաղ զուսները: Արղամտը Երաւիւրի վրայ համար տարաքերը դրաւ: Եստուսային պայտուարեց Եսեա առեւտրական աշխատանքներ տանարի, ամրացներու և քրիպերու շինութեան համար: Երկրը քամեց աստեղեկաւ հարկային միակարներու, որոնց վրայ նշանակեց հարկային անօրէններ: Ապահարկ էր միայն Արղամտի տունը. որմէ անքան էր արքայական տունը: Ան տարքի տակ ասուս Եսեա կայտակները, քրուստեմ Երկրները, յատկապէս արմաւէական հարտաս քաղաքները: Ան հարտասուս միջնազգային առեւտրով, զաշինքներ և կամուսնութիւններ կնքեց՝ առեւտրական Եստատակարով: Երկրասուս Եսեա միայն կ'իշխէր Երաւի կրօնաստուարի իշխանութեանց կտու: Երկրասուսէ ան կ'ըստուանար զինուորական կոտորք, մեր և կը վտանակէր սիւս ըրիական իշխաններուն: Ինք կը Եսեանկէր աստուարին՝ իր Երկրասուսեցիներու միջոցով: Ան առեւտրական Թագաւոր էր:

Արղամտի Թագաւորութիւնը փայտեւ էր, ապիւշն աստար և իրիտուար չէր: Պայտուսական քրուստութիւնները, արքայական ընտանիքի մէջ հզուծ կոխները անհայտն կը դարձնէին Եսեա Եստուսները: շիրաւի և հարտուր պայտ-

Քարը կը շարունակուէր: Քննեամբնի, Եփրեմի, Պաղի տակները շէրն հաշտուիլ Երեզայի արածուի իններուն և առաջնութեան նետ՝ առ ապահարկ էր և անձնական անուարութիւններէն ստուար: Իտղամանի կեդրոնացեալ միտումը կը փոքրէր երբեմն շաշն անգական և ցեղային տգուտութիւնները, որով հպարտ էին Իւրաշէի ցեղերը: Իւրկ հարկը և անձնական այնատուները ընդհանուր զժգոնութիւն առաջացուցին: Հիւսիսի տոնիկը տպաստութեան Իտղամանի զէմ Հերոսամի ներշնչութեանը. անոնց կ'ստանդակէին նաև սեղանի մարգարէները, որոնք կը արքայէին ամեն անց և ժողովուրդը կը գրգռէին թագաւորին դէմ, որ քառ անոնց, շնորհեր էր Եփրայի ուղիէն: Իտղամանը ճշնց ապաստանութիւնը, Հերոսամի փոխուս Երգիտուս և փոքրաքանակ միայն Իտղամանի մակէն հարց: Իտղարեկերը զէմ էին թագաւորի օտարներու նաև կապած դաշինքներուն, անոր քաղաքներու ամուսնութիւններուն և զիպտական, Միգանի, Մարգարի, Էրամի իշխանութիւններուն նաև Երեզայի ան Երեզայի զէմ Երեզայի կը թափանցէին նոր սովորութիւններ, փոքր քաղաք և որ զիշխանութիւն է: անոնք կը բերէին իրենց Լիտուանները և պաշտարն մէջ ապաստան կը պաշտարն Իտղամանը նշնիսկ օտար ապաստաններու համար մատուցէր կատարեց: Իտարութիւն կանայք անոր միտքը կը դարձնէին զէմ Լիտուան, զէմ Երեզայի Թագաւորի կրօնական այս անկարծողութիւնը և անոր շուտ, զէմ կեանքը շուտը կանանց շրջանակին մէջ՝ Լիտուանց իրեն քարտերը և մարգարէները և իր զէմ Լանից Իտարէի տակերը: Այս նոր պայմաններու մէջ կրկնուեալ ժողովական միութիւնը՝ պիտի խախտուէր:

ՊԱՌԱՎՏՈՒԹ ԻՍՐԱԵԼԸ

1. ԻՍՐԱԵԼԸ

ԲԱԿԻՆՆՈՒՄԸ.— Իտղամանի մակէն հարց կրկնութեան ժողովական միութիւնը խախտուեցաւ: Պաղիի-ն, Հիւսիսային տար ցեղերը Եփրեմի քաղաքութեամբ, Միգանի ժողով մէջ որոշեցին բաժնուիլ Երեզային և կազմել առանձին պետութիւն: Բեռի-միտի և Երեզայի ցեղերը հաւատարիմ մնացին Իտղամանի որդան Բորամանի և կազմեցին մուշայի պետութիւնը: Հիւսիսի պետութիւնը կազմեցաւ Իսրայիլ-նից իւստապ, ան այնու շէր պարունակէր Կարաի երկու ցեղերը: Իտարէլը թագաւոր ընտրեց Յերոբոամի, որ նոր էր փոքրաքանակ Երգիտուան: Անոր իշխանութեան տակ մտան Իտղամանի երկու ակերը, մայրաքաղաքը՝ սկիզբը Իիսիմէն էր, յետոյ Սալաւան: Երեզան կը տարածուէր Իտղամանի հովիտ մինչև Եփրայի կողմ, ի իր անուց կարային նից յերազ, որ կը գտնուէր Փղարապիտի անոց, Երեզայի իրեն մայրաքաղաքը Մայ միայն Սրուսիզմը:

Պաղիցական բաժնուիլը առաջուց կրօնական երկասութիւն: Երեզայումը Իտարէի մէջ վերահաստատեց քանանական կրօնապաշտարանը: Դանի և Բեթէլի մէջ երկու ուկիի հորիւս պայտամանքը մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ: Բորամանը հաւատարիմ մնաց Երեզային, իսկ որովհետև Երեզայի պետութիւնը շատ անկէր երկար կեանք ունեցաւ՝ քան Իտարէի, մարգարէները կը շարաքարէին թէ ատոր պատեալը՝ Երեզայի Երեզային հաւատարիմ մնալն է:

Իտղամանի առաջին կեանքը եղաւ այն, որ Իտարէլը Պաղիսիտի մէջ իշխող զէմի վար տղա ըլլաւ:

րեցաւ, և դարձաւ ստար շունձգութեանց ենթակայ՝ և զգիտ-
տասի, և քրտնաքիտներու, Տիրասի և վերջուպէս Ասորնասանի
և Ռարսիանի և և ինչ երկու թիւնը երեք դար քաղաքական
կեանքով ապրեցաւ. այդ պէտք է վերադրել անոր շուրջը
և անոր համար պաշտարաց ու մերս առնամանայնութեան և
լսեմբար հակադրութեան:

ՄԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ՄԻՐԱԼՄՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Երկու
թաղապարտութիւնները առեական մրցութեան մէջ էին: Ա-
յրպայսկան պարտերը մտան Պաղեստին իբր թէ պնդու-
իտենց դաշնակից Անտրասամին: Երկրացիները գրաւեցին
Երասուղէմը. թալանեցին տաճարական դանձերը, և Պաղեստին
ուսկ վաճառեց վերջուպէս: Ան դան հարկատու դարձաւ Ե-
րկապոստին: Հրէութեան այս թուրութիւնէն պատուեցան ար-
դէն բնակուող Փոյնացիները և գրաւեցին Եւրալէյի մէկ
քանի շրջաններ: Արամիական Դամասկոսը իր ուսուցակու-
թիւնը կուտար երբեմն Եւրալէյին, երբեմն Երուսաղէմ՝ մտայն
հարստեանը. նպաստակու, Դամասկոսի թագաւորը ԲԵԳ-
Հադադը գրաւեց Եւրալէյին և Անգր-Յորդանանը: Այս կրիս-
տերու և դաւադրութեանց մէջ վերջ դաս: Անտրասամի
ստեմը: Օմեր արքայական Եր ուսմը (885-811) Դամաս-
կոսի զէմ պաշտարելու համար գոյն-կեցաւ Տիրասի թա-
ղապարտութիւնէն: Օմեր որդին Ասաբը անուանեցաւ
Խառասանի աղջկուց: Արքայի նետ և անոր միջոցով փրակել-
եան աստուանները ազատելն մուտք գործեցին պալատին
մէջ: Երկուսի անունը այնքա չէր չիլունը Եւրալէյի սեւ
մէկ ցեղի մէջ: Փրեմիկան իշխանութի մը հրամանով կու-
տարեցին բոլոր մարզերէնը, ազատուեցաւ միայն Արքան
և ուսի հանց ժողովուրդը իշխող ստեղծ, կործանեց
ստար աստուաններու տաճարները: Ասորգարէն Աքաբը կը
մեղադրէր Երուսաղէմ անապարէն շեղուելու մէջ, անարգա-
րարէն՝ Երաստին ազանելու մէջ, որուն ամբողջ մեղքը պա-
լատին կից մէկ կտոր կայ ունեանին էր: Անպատմութեան
մէջ կատարուեցան Աքաբի ընտանիքը, իր որդին, մայրը,
նշարեցը և ետնանասուն իշխաններ: Ասունց կտորորդը ԵՊԱՆ
յարտարարուեցաւ. Եւրալէյի թագաւոր 841 թուին:

Արքայի թագաւորութիւնն ալ ազատ շնաց քանա-
նական և փրեմիկան աստուաններու աղղկոյն ինչէն: Ա-
քաբը կ'ուզէր համարալի ապրել Երուսաղէմ և իր աղջիկ-
ը կուտ թեան ստաւ: Իրասիակի որդու՝ Երասիակ: Արքա-
տաւարը իշխանուին: Աքաբի թիւն և անուող էր փրեմիկ-
եան աստուաններուն: Ան այդ պաշտամուելքն ալ մոռուց
Արքայի պալատին մէջ՝ հակառակ Երուսաղէմ մարզարէններու
դիմադրութեան: Արքա կրկնուեցաւ զաշինքը տեւեց շուրջ
երկունս տարի:

ԱՍՈՐՈՒՄՏԻՆՆԵՐ ԳԱՂՆԵՄՆԵՐ ԵՒ ՄԵՋ.— Մինչ Եւրալէյը և
իբր շուրջ գտնուող փոքր իշխանութիւնները՝ արամիական
Դամասկոսը, փրեմիկէն: Յուդան և անունը շուրջը գտնուող
անապատի զեղախոսքերը կը կուտ էին իրարու զէմ, առե-
տրական ուղիներու, կարաւանային քաղաքի մը կամ տե-
ղական աստուաններու պաշտամուելքին համար՝ Ասորեստինը
կ'երեսար: Արքայի մէջ: Ան դուրս էր եկեր իր նեղ սահ-
մաններէն և կ'արշաւէր ամեն ուղղութեամբ: Անոր քաղա-
քական ծրագրերէն մէկն ալ Արքաներկական ծովուն հաս-
նիլն էր, փրեմիկան հարստ քաղաքներուն տիրելը և
Արքաները—Արքայտու տեւարական ուղիի գրաւումը: Այս-
մանասար 111-րդը (858-824) մտեր էր Արունդէտի հովիտը
հասեր էր մինչեւ Փրեմիկէն Տիրասը, Արասը փրկագին էին
գնարեր անոր և իրտուացեր տարեկան հարկ տայ (800),
Արամանասարի զէմ կազմուեցաւ արամիական քաղաքներու
դիմակցութիւնը, որու միացաւ Եւրալէյի թագաւորը, տա-
լով դաշնակիցներուն 1000 ռազմակառք և տասը հազար
կտուողներ: Այս դիմակցութիւնը պարտութիւն կրեց Արուն-
դէտի ափին 854 թուին: Արամանասար 111 մինչեւ 40-ական
թուականներու վերջը գրաւուեցաւ սիրիական իշխաններու
և փրեմիկան քաղաքներու խնդրներով, ոմանց երկրի
գրաւեց, ոմանց Երէն ծանր հարկերու ասկ դրու, Եւրաս-
լէյի նոր թագաւոր Երան ալ անոր հարկատու դարձաւ:
Ասորեստանիք թուարարուեցան Արքասայի կրտսերանի
յուրըր ստեղծուած պետութիւններու այս ներքին իշխանական

որովհետև նոր հարցեր ծագեցան իրենց առաջ Բարեկրօնի և Աբարաուտի շարաքերովեանց առթիւ, այդ ժամանակներուն երևալին նաև Յրմեքները Ասոր հետեւեալնքով Ասոր ներք՝ փրահելիցիներուն, արամեական քաղաքները և Իւրաշէր շուրջ մէկ դար նանցիստ չղեցին Այդ մէկ դարու ընթացքին Իւրաշէր, Աուդան, Դամասկոսը, անապատ վաչկատունները, սեւական, չրնդմիջուոյ կոթներու մէջ էին Այդ կոթներուն մէջ Դամասկոսը այգրասացաւ կորսնցուց ստեարական ուղիները, պերիչխանութիւնը Թայց անոր թուայցումէն ոչ թէ Իւրաշէր պատկեցաւ, այլ նոր և նորացած Ասորեսուեր, որ ալիքարոյց դարս կհատն նարէն երեսայ եփրուտի և Արանդեւի աներուն: Տիգրատ-Յայասար III 738 թ. տիրեց ամբողջ Հիւսիսային Աիւրբոյց: Ան կը մտնէր Դամասկոսին և Ամմարային Ասանց թագաւորները պիտակցեցան, յայց ոչ թէ Ասորեսուեր, այլ Աուդայի թագաւորին: Իսսանի ղեկ Ասոր քաղաքը Ախազը իր ամբողջ գանձը ուղարկեց Տիգրատ-Յայասարին որ սքնէ իրեն Ասորեսուերից արշաւեցին նորա և պրահեցին Դամասկոսը 732 թ. ինչ ընակչութիւնն ալ պերիսարին Միջագետք:

ԽՈՒԱՅԷԼԻ ԱՆԿՈՒՄԸ.— Դամասկոսի գրաւումը ցնցեց Իւրաշէրի և զնկազարութիւնը և ընակչութիւնը Այց ժամանակներուն է, որ կ'երեւան նշանաւոր մարգարէներ և խորհրդատեթեան նիւթ կը դարձնեն ստեղծուած քաղաքական կոտորածներ: Այթերոյց դարը Ավսե, Ամոս, Եսայի մարգարէներու դարն է: Այց դարու վերջին քառասուցին հարցը չէր գրեւոր ստար, փրահելիցան և քանանական աստուածներու ղեկ պայտար մշտնու մասին, այլ կը մտածէին, Խտայիկի պեթալիւնը վրեկիս Եսայի: Պէտք էր վերսկի Ասովան Ասանց վտանգ սպառնացողը այլևս հարեւան փոքր պետութիւններն չէին, այլ հսկայ Ասորեսուեր, որ կին աշխարհի պիտարական ամենամեծ ունէն էր: Մարգարէները նորը կուտային. թէ ինչու եկեղան չի պայտարան ներ իր ժողովուրդը, ինչու ան պետութեան չի հասեր

նոր վտանգուած և Իւրաշէր պետութիւնը և կը պահաստատուէին թէ Իւրաշէր ամբողջութեամբ, սպաւտ թէ խրճիթ չգեցին եկեղան, ընթացում ստար աստուածներու հետեւն, մուցան միակ ստեղծ յընթացներն ու պատուիրանները: Եկեղան անոնց պիտի պատկէր, և այս պատմի գործարարողը պիտի բջար Ասորեսուեր թագաւորը: Ան եկեղանի վրեժառութեան գործիքն էր՝ ընտրեալ յայց երախտամտ ժողովուրդը պատմելու համար:

Ասկոյն եկեղան նաև զիտ է. տանարներու քաղաքներու սերունդն, Իւրաշէր ժողովուրդի զբաւմէն ետքը ան պիտի պահապան կանգնի իր ժողովուրդին, պիտի հաւաքէ գանձը, պիտի տայ նարէն իր արէնքները և փաստար պիտի կացուցանէ, յայց ժողովուրդներու մէջ: Մարգարէները կը թարգմէին նաև թարգմանե նոր կարոյ մը, որ մտացութեան էր տրուած Իւրաշէր հարաբերութեան մէջ. արէնքը պիտի բջար ազգասնէրու պատարան, անարգարութիւնը պիտի վնասուր և արդար դատարանը պիտի իշխէր: Արեմի մարգարէները ուխտաւարեցին կը համարէին Ամմարայի անկումը և Իւրաշէր պետութեան սերունդը: 722 թիւին Ասորեսուեր յեժագոյն թագաւորը Ասորան II գրեւեց Ամմարան: Իր տրեւորագրութեանց մէջ ան կը պատմէ, որ գերի վերցուց 27,290 մարդ, 50 ուղմանաք, ընակչութեան միտ մասը թողուց իրենց բախտին: Իւրաշէր վրայ ան նշանակեց ընդհանուր կուտարիչ և ճանր հարկի տակ առաւ Սեացեայ ընակչութիւնը: Իւրաշէր մարդիկ գերի տարուեցան Կալակ քաղաքի մէջ և Ասորու գետի ափին, անոնց մէկ մասն ալ զրկեցին Մարասուն: Քիչ յետոյ Մարգար ամայացած և ունքակ Ամմարայի մէջ տեղաւորեց Բարեյանէն գերուածներ:

Ամմարայի անկումով կը վերջանայ Իւրաշէրի և իր առաջ ցնջերու անկախ կեանքը: Պետութեան անկումը առաջ բերաւ ժողովուրդի սպաւտարեւարումը: Այլ միայն ճարեչացիք, այլ և ունայտարի թափառուչիկները կուտային հաստատուելու չրուած գիւղերու և քաղաքներու մէջ: Ամմարայի անկումը գուր քուցու Իւրաշէրի ժողո-

վերջի աշխարհացումքն : Էիմա՛ Մնաց միայն Յուզայի պետութիւնը , որուն շուրջ պիտի մըցնին երկու մեծ ու մեք՛ Լեւոնեաննը և մեծցոյ կոչուտաւ : Այս մըցոյ կոչումերու մէջ Աւուղայի պետութիւնը կարողացաւ իր ցոյցութիւնը պահել Մամարայի անկումէն ետքը մօտ 150 տարի :

II. ՅԱՆԴԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ (935--986)

ԲԱՂԱՔԱՆԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԹԱՅԻՐՁ .— Դատիթի յաջորդները թագաւորեցին Սուղայի վրայ : Փաղաքական անասակնէն Սուղայի պատմութիւնը անվերջ ներքին կռիւներու , պայտասկան պատարտութեանց պատմութիւնն է : Այս կռիւներու մէջ կը թռչնար անոր ապմի ու մը , կը մթապուէր ազգային միութեան գիտակցութիւնը : Ինչու որոշ դարուն Սարաջնի մէջ կատարուած կրօնական և քաղաքական յեղաշրջումները իրենց անդրադարձումներն ունեցան նաև Սուղայի մէջ : Աթուշիտ իր հաստատիմ միաբնակեան թիկնապան քանակի միջոցով կոտորեց Ռասաֆաթի ամբողջ անունը և վեց տարի Սուղայի իշխանութիւնը պահեց իր ձեռքը : Բայց կոտորածէն ազատուեր էր միայն մէկը՝ Սոնաւր : որ վեց տարի զաղտնի պահուած Մնաց քանանայական մասն Ասային Արուսազէմի մէջ վերանաստանց փրկեցեանն ասուածներու պաշտամունքը : Բայց ստարածին թուրքերի դէմ կարմու եցաւ զաւարտութիւն մը : Ասային սղանուեցաքանանայական իրամանով , փրկեցեան քորակերը կոտորուեցան , թիկնապան զանցք փախաւ և Սոնայի պաշտամունքը վերականոտանուեցաւ Արուսազէմի մէջ :

Սուղայի թագաւորութեան ամենէն փայլուն շրջանը Ռիլիանի իշխանութեան ամանակն է : Ան մեծցուց Ռուզայի պետութիւնը , ջարդեց Փոյրաքիւները , հասաւ Կարմիր ծով , ցրաւեց Ալաք նահանգի սար , և Արուրտ Արդ , անոր պետութեան ստիւանը կը մտանար Արիպտոսին : Ան Արուսազէմը ամրացուց , և կազմակերպեց նոր քանակ քաղաքներ , հարուան ջրերու վարկաններէն : Ազիանի յաջորդներէն

մէկը Ալուար՝ ըրաւ քախտորոշ քաչը մը : Բարսէջի թագաւոր Հովակէմ փառանքուած ըլլալով , իր բոլոր ցանկերը նուէր պրկեց Ասորեստանը Տիգրատ-Բարսաւար III ին և ինչոքեց միջամտել իրական գործերուն յայտու իշխուն : Անոր որդւոյն՝ Եզէկիայի՛ որով Ասորեստանցիները կը միջամտեն Ռուզայի գործերուն մէջ : Ինչոք պատեր էին Իւստակար , Մամարիան և Աննեքերիմի քաղաք , ինչ թուին մտան Սուղայի նրկերը և պաշարեցին Արուսազէմը : Սուղայի թագաւորի քաղաքական գործերու խորհրդատուն Եսայիք էր : Ան ինչ թագաւորին , ինչ կոտորուեցաւ քաղաքներն կը ներշնչէր ըսելով , որ Արուսազէմը պիտի ազատագրուէր , որ ասոր կամոր միայն կը պահանջուի շնորհիչ Սոնայի ուղիւն : Եւ իրոք Արուսազէմը ազատուեցաւ , Աննեքերիմի քանակի մէջ փախակիչ իր անդու թիկնա և Ասորիները վերցուցին քաղաքի պաշարումը :

Եզէկիայի որով և անոր կարգադրութեամբ անդի աննեցաւ կրօնական քարնեղորդութեան վտան մը , ան հրամանեց ոչնչացնել թողոր ստար աստուածներու աշխանները Սուղայի պետութեան մէջ : Անոր պետութիւնը քաւականին ընդարեակ էր և քաղաքները ցնդեր կը ընկուէին նոն : Այս փայն մըն էր ստարներն աչ կարողակից ընելու Եւսովայի պաշտամանքին : Բայց կրօնական այս քարնեղորդութիւնը նտեանք չունեցաւ :

Եզէկիայի մտնէն ետքը Սուղայի պետութեան կացութիւնը նոյնքան էանը էր , որքան ասախ Ասորեստանը՝ Ասորեստանի թագաւորութեան շրջանին՝ (781--688) ամբողջ Արիանայի անուն էր , քաղաքներ իշխաններ անոր կարկատու էին : Եզէկիայի յաջորդը՝ Մանանեք պարտաւորուեցաւ ասորեկան սուրբ փոխակ Ասորեստանին : Իսկ երբ Ասուր-Պանիպարս վարչուէր Ազիպտոս , Մանանեք՝ արամեկական , պաշտարինեան քաղաքներ իշխաններու նտ կ'ենթար անոր իր կայսապութիւնը յայտնելու : Այսպիսով Ասորեստանի յո-

մանասարսիքներ հաստատուեցաւ Յուդայի պետութեան վրայ: Եւ նիւզ Մուսաղէժը՝ Սամարիայի նման շինեալ Մուրիստանի ներքո, պարզ այն պատճառով էր, որ Յուդայի թագաւորները կը փախչին իրենց յանձնարարութիւնները կատարել տնոր հանդէպ ճշգրտակութեամբ: Մասնաւն աչ սիւայն Մուրիստանի ներ կը գործակցէր. այնն կը փանար հարեան իշխաններու նետ համերաշխ ապրել և ամեն կերպ անոնց յարմարութիւն ինչ նպատակով ան հովանաւորեց ստար կրօնական պաշտամունքները. ինքն ալ էր նետացած Յուսայէն և հակառակ էր փիւրիսկեան և սեմական ցեղերու կրօններուն. Ան Եղիսիակ իր արդիները գոհարերեց Մուրիստանում: Ինչ հարանց մարգարէները, իսկ բառ աւանդութեան Ասայի մարգարէն ալ սպանուեցաւ տնոր արով:

ՅԵՐԿՈՒՄԻ ԹԻՒՆՈՅՆ ԿՈՐԷՔ.— Յուդայի թագաւոր Հուսիսայի իշխանութեան մասնունակ 621 թուին, տեղի անեցաւ կրօնական բարեկարգութիւն մը, որ պատճառեց ամէլ յայտնի և երկրորդ սրճնաց դիւր անուան տակ: Տարւորի մէջ ինչպէս եկաւ արկնքներու նայ գիրք մը: Այս գիրքը ինչպէս մարգարէներու, անոնց կրօնակցութեան գործն էր: Այս գիրքը աչքի կ'իջնար իր արտակարգ միաստուածութեան ուսմունքով: Եւրոպայէներու երկարատեւ գործունէութեան և անոնց մասնունակ մէջ եկեղան ստացեր էր նոր կերպարանաւորում, ան շարունակ պայքարի մէջ էր բոլոր շրջապատող ստուածներուն նետ:

Այս վերջիններն աչ գրուեր էին Յուդայութեան մէկ գրգայի մասը՝ թէ բարձր, թէ խոնարն խուսերու մէջ: Ասփայի նետեղաններու թիւը կը նուազէր: Գէտք էր փրկել թէ եկեղան և թէ կրօնութիւնը: Այսպիսի միջավայրի մէջ կը ճշակուի եկեղանի նոր գիմափոխը՝ ան միակ տէրը կը ներկայացուէր այս աշխարհի, ան միակ ստուածն էր արեւելքի: Անկէ գուրս ստուածներ չկային: Եւ Երկրորդ Արթնաց գիրքի յայտնութեամբ Հովանան կը մղէ կատարելու իր կրօնական բարեկարգութիւնը: Ամբողջ Յուդայի

պետութեան մէջ կը կործանուին ստար ստուածներու տրամանները, կ'աւերուին անոնց տաճարները, կը կատարուին անոնց քրմական դասերը: Կրօնակրօն այս վերածնունդի տակ նպատակն էր վերականգնել Յուդայի թագաւորութիւնը, սակ տնոր ազգային կրօնական բնոյթ և հանդէպ այսու հետ իրան մէջ աչ փարք մտղոգութեան ազդեցութեան:

ՍՈՒԿԱՅԻ ԿՈՐԷՔԱՆՈՒՄԻ.— 612 թուին Նիւսուէն կործանուեցաւ Հրէաները կարծեցին ինչ իրենց ազատագործեցան Մուրիստանի միւս ազգութիւններու նետ միասին: Իսկ աչքովն չեղաւ Մուրիստանի տեղը քանից Բաբելոնի նոր կայսրութիւնը, որ իր իշխանութեան տակ ստաւ ում. քաջ սեմական աշխարհը՝ Արգասաքեր կ'աւարտուի երկու թեւերու: Եւրոպան շարունակեցաւ նոր ստեղծուած կայսրութեան նետ շուղեց կայսրակալից Բաբելոնին: Իսկ կողմին Գաղիստինի վրայ իշխել կ'ուզէր նոր վերածնունդ կ'ապրուար, որ կը փորձէր հանել միւրեւ ինքուտ կ'ապրուարի զեմ մղուած նպատակարարի մը մէջ աչ պատմուեցաւ Հովանիան: Անոր յաջորդներէն մէկը՝ Նովակիմը եմբարկուեցաւ Բաբելոնի մասնակին: Դարեղույնուտը յաջիւց Նիւսուս 11 գուրսունին կարկէմիչի մաս, գրուեց Գաղիստինը և պատմեց, որ Յուդան ընդունի իր եղանակն ու սուրք տուչ: Նովակիմը մեղմեց, Բաբելոնի թագաւորը գրուեց Երուսաղէմը 597 թիւին: Սոսկիս թագաւորի օրով ինչպան ապստամբուեցաւ Բաբելոնի զեմ: Այս անգամ Դարուկոտուտը գրուեց Երուսաղէմը. կայսրանց ստուար, ամբողջ քունկուսիներ գերի տարուեցաւ Բաբելոն: Այս Բաբելոնի գերութիւնն է, որ տեւեց 50 տարի (587-538), Վերջացաւ Հրէութեան տեղախ պետականութեան շրջանը. սկսաւ Հրէութեան ցրումը, կրօնական շարքերից կ'ուտուի շրջանը:

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԿՐՈՆԸ

Իսրայելցի ցեղերը Մովսէսին և Քառասնի մէջ հաստատուեալն առաջ քաջամտութեամբ ին թարք սեմական ժողովուրդներու նման: Անոնք կը պաշտէին, զոհեր կը մատուցանէին երկնային մարմիններու, ընտելեան երեսփններու, անոնց մէջ տարածուած էր քարի, քարի, ջուրի, լեռան պատմութիւնքը: Անք յարգ աներ անոնց յոջանակին մէջ ետև նախահայրերու յարգանքը:

Իսրայելցի նախապետներու կրօնը շատ ընդհանուր բան մէկը Միջագետքի՝ սամելքապոսական կրօնին հետ: Ըստ սեմական թիւում էրբանամի ծննդավայրը Իսր քաղաքն էր: Իսրայելցի ցեղերը երկար ժամանակ Գառնուսիներու անապրեր էին միասին, ունէին միեւնոյն աստուածները, հէտերը: Մէկ աստուծ զապախորը Իսրայելցի աստուծութիւնը կը կոչուէ Մովսէսի անուան հետ: Մինչև Մովսէսի երեսուն տարի Իսրայելցի աստուած ընտման նախապետի աստուած էր ինչպէս Մարդուկը՝ Իսրելցանի, Էսայր՝ Ասորեստանի համար: Ան ալ բաներ իր մէջ ունէր, երկնքի պաշտամանի տարրերը և ինտման հասանորտը սկզբնապէս ընտելեան ուժերու մարմնացում կը համարուէր: Անոնք ոչ էնոփայցի պաշտամանքին միացան նա, ունի թարքը կրօնական եւ քարայական գաղափարներ: Իսրայելցի կրօնական ուր քարեփոխութիւնը կը կոչուէ Մովսէսի անուան հետ: Այս պէս անգամ մը մշակուած, քարեփոխութեան կրօնը անոնք զարգացու և կատարեցարժանեցու Իսրայելցի մարգարէներու յոջանակին մէջ: Անոնք մէկ կողմէն կը մշակէին ու կը լրացնէին Մովսէսի կրօնը. միւս կողմէն կը պաշտու պանէին՝ ստար նարմանութիւններու, գանձական յաւերգում-

ներու զմ, որոնք անյարիւր էին անոր պարեմ և քարայականներ: Իսրայելցի ամբողջ պատմութիւնը Ենոփայցի կրօնի շարքը մշակուած պաշտարն է՝ քիչ թիւով հաստատրիւններու, մարգարէներու և Իսրայելցի զանգուածներու միջև, որոնք յանտի և զիւրտեթեամբ կը լրէին Մովսէսի կրօնը և կ'երթնային ստակի հարթերու և ետևէն:

ՄՈՎՍԷՍԻ ԿՐՈՆԸ. Մովսէսը ամենէն առաջ Իսրայելցի ընտել մը զեղերու իջնապատան շարք թերքն է, ապա տարրը: Անոր աստուծութիւնը սակ եղող ցեղերը Պաղեստինի և Երիզատար աստուծական զարթոյտն մէջ հանգիս պէջան իրենց հետ: և մասին ազգակիցներուն և քարեփն ստար. սեմական ու վանկասուն ժողովուրդներուն: Մովսէս աստուծ թարքին միացուց մէկ կրօնի, մէկ աստուծ շարք: Անոր կատուցած Իսրայելցի շտեղի ծագման նոյնութիւն, ալ միայն կրօնական միութիւն և սկզբնական շրջանին Իսրայելցի ցեղերը միացան էին Ենոփայցի միջոցով: Իսրայելցի ոչ թէ պետական, կամ ազգային, ալ կրօնական հասարակութիւն էր: Իսրայելցի ցեղերը թարքային անչ ոչ էին հարգա սիրու հետ: Կը միասնային իրարու հետ, ունէին ինչ պետութիւն կազմած շրջանին: Ան անոնք շատ ցեղերու համար աշխարհայեցութիւն էր, քան կեցրանացած, ներքնապէս միացած պետութիւն:

Մովսէսի կրօնը ամբողջովին և մաքուր միասնականութիւն չէր: Ըստ մարգարէներու մտաւ ինոփայցի կրօնը միայն Իսրայելցի համար էր և թեալ չէր միտեր ուրիշ ազգերու աստուածներու գոյութիւնը: Երեսնաքի թարք մէկ կրօնները ազգային էին, անոնց աստուածները կը նոյն նախընտրէին միայն մէկ ազգ: Ենոփան ալ թագաւորապէս Իսրայելցի ցեղերու աստուած էր և անոնց հոյանաւորը Բայց ան ամենէն մէկ և մեկ աստուած էր: Ան ճշտամամային պահան ոչ միայն կ'ազատէր իր ժողովուրդը, ալ և հարեան մէկ պետութիւններու զեկամարները իր կամքին գործիք կը զարմնէր իր նպատակներուն համար:

ԵՆՈՓԱՅԷԼԻ.— Ան աշխարհան միւս երկիրներու աստու

ուսանողներն կը սարքերու էր աշն թանոգ, որ անհանդարժող էր: Ընկալն ինքք՝ Ենոփան պէտք է ըլլար Թորաչէջի աստուծո՛ւն: ան չէր հանդարժեր, որ Թորաչէջ իրմէ դատուաբիշ աստուածներ աչ ունենար, եթէ Թորաչէջի ցեղիցը շնորոհին աշտ պատուիրանն, ան կը պատժէր, վրէժ կը յուժէր: Ենոփան վրէժիւնդիք էր: Աստուծուն կարծիք չէր չուստիկնի և սեռաների պատկերել, արմանել, Երեթուկանասցընել: Ենոփան ձեւաւորել քարի, հողի, մետաղի միջոցով՝ իսկուսար վճռար կուսպոչտաթիւան: Աստուած ոգի էր, ան ամեն սեղ էր, պէտք էր սրտի անոր ներկայութիւնը, անոր պատուիրանները պէտք էր յարգել, պահել: Կրօնական տառարիւի յմարմնութիւնը չէին կրնար նպաստել արտեառի՝ քան պակասքոթութիւնը, և կարչութեան պարզացման: Ընկալն որ Լիւրեհիքի ժողովուրդներու մէջ կրօնն աւարտեալ սերտութիւն կուստան ինքարու հետ, կրօնը ներշնչարան մըն է արտեառի համար: Թորաչէջի մտ Ենոփայի պատուելունք կարեցին աշտ կուսք կրօնի և արտեառի մէջ: Աշտ քանի պարտից նախ ասանարներու շինութեանց, սեռուց պարզարանելի: Բրայ - ամեն արտեառ, արհանարտութիւն, քանդակ, արուած գործ էր արտեառ Թորաչէջի տանարնն:

ԵՆՈՓԱՆ ԵՒ ԵՆՈՓԱՆԻ ԹՈՐԱՇՅԵՂԻ ԿՐՈՆԱՆՈՒՄԸ:— Ենոփան Թորաչէջի հետ ստիպու էր կրօնաւ, որ Թորաչէջ պէտք է ընդունի և ցործարքը Ենոփայի ասանարանեայ պատուելունքը: Ան կ'ըսէ... ընթէ դաւ լմի լմ հայն, եթէ հուսաւոր լման պաշինկն՝ դաւ կ'լուսունաւ բոլոր սպիտակ մեջ լմ ամենեւ իսկկողմն պակսելու: Թորաչէջ կ'ըսէր: Ենոփայի հետ Թորաչէջը կ'ըստուար լիւրեհայ ժողովուրդ: Ենոփան ընտրան էր Թորաչէջը իր մտուածները, իր մտայինները աշտ աշխարհի մէջ իրարարներու համար: Հոսկէ ոչ կ'ուկտի Թորաչէջի աստուծութիւնը, պատմութեան մէջ գտնուել հոստիգիլ: Եւ Լառոյիցը աստուածային կառիւն և յաւիտի: Ենոփան իր մտայնորդի նկար էր իւր իսկուսարութեան և իւր պատերազմի մտմանով: Ան է. որ աստուծուրկուց Թորաչէջը պէտք Գաղտալի, ան է, որ չարիքանակները ստուաւ անոր, հայնց անոր մեծաւ

ցումին, թիւին և որակին: Թայց կրթումն աչ Թորաչէջը աչտ Թորաչէջ յանձնարութիւններու սուկ՝ կը կտէր, կ'ընկնէր, կը թուլուար, կը զայթակղէր, կը շեղուէր և կ'ընթանար ուրիշ աստուածներու հետ: Ան Թանանի և փիւնիկանի Թորաչէջներու հետ: Ան աչ՝ արեւելքի բոլոր միւս ազգերու նման՝ կ'ուկտէր շոշափնի, նիւթականացան սեռանց իր աստուծոյ, կ'ուկտէր երթոյ աչտ աստուածներու հետ: Ան, որունք շատ քան չէին պակասել, աստուծ խոստականի: Երն Ենոփան իրք և կատարելութիւն կը պահանջէր, Թորաչէջը շատ յուսաւոր աշտ իրքը չէր ընել, հոսկէ աչ գոչիւնքի իրարմէ Ենոփայի և Թորաչէջի միջեւ: Գաղտալ խոստ կ'ըստ, Ենոփան ընտրանց ժողովուրդը կը մտանէր թշնամիներու ձեռքը, դերի կը դրկէր Լիւրեհուան, Թորաչէջի ուրիշներու ձեռքով կը քանդէր Երտուարէր, մինչև որ ընտրեայ ժողովուրդը զգուս և Թորաչէջի փորպոստուար զկար Ենոփան:

ԲԱՐՈՒՄԻՍԻՆ ԹԱՆՈՒՄԸ:— Ենոփայի և Թորաչէջի շոշինքը քարոյական պատմութիւններու տեղը: Ենոփան աչտ Լիւրեհիքիցը էր ասանարանեայ պատուիրաններու մէջ: Ան պատուիրաններու մէջ որոշուած էր Թորաչէջի ամեն մէկ անհատի պարտականութիւնը միւսին հանդէպ, ինչպէս ան Թորաչէջի պարտաւորութիւնները Ենոփայի հանդէպ: Թորաչէջը միշտ պէտք է լի: Ար Ենոփան յուստանական էր, ան իր սպասարարն էր, անկէ բացի ուրիշ որեւէ աստուած չպիտի ունենար, աստուծոյ պատկերը չպիտի վերածէր արձանի, տեւ քան չպիտի պաշտել երկնքի և կամ աչ կրկնի վրայ: Բնց որը՝ աշխատանքի համար էր, եթէ որդր Ենոփային էր, աչտ որը արդիւնած էր աշխատիցը: Աստուծ և Ենոփայի հանդէպ ունեցած պարտաւորութիւնները: Թորաչէջիցիցը իրարու հանդէպ աչ ունեւին արտ պարտաւորութիւններ: Աստուծ վրայ էր կատարուած Թորաչէջի հասարակութիւնը: Ենոփան կը թելադրէր յարգել ձեռքները, չի պանել, չի յնալ, ուրիշներու ընտանիքի վրայ աչտ չսանկնայ, գողութիւն չընել, սուտ չի վկայել, թոյլերուն չի զրկել, արհարուն չի շահարարել: Ենոփան կը

պահանջէր անննակաց կաթարեցութիւն եւ ընկերային սուղօ-
րուքիւմ:

Կրօնը եւ բարոյական ներշնչանքները նշխարային պատուի-
րաններու մէջ միացած էին իրարու հետ: Բարոյական
պատու ընկերքը կը քոյնէին կրօնէն: Այսպէս էր արեւելքի
քոյրը կրօններու մէջ: Ենթադրելի բարոյական կրօնաւարները
վաչկաստան, պարզասան կեանքի համար էին մշակասեռ,
ուր չկային անտեսական բարդ քարտեղութիւն. դասա-
կարգիւր, ներքին կոխակեր: Արիւնքի այս պատուի րանները
մշակութեան հոյս Բարոյելի ցեղերը չեն կը թափառէին ա-
նապատներուն մէջ, երբ տոնմովան, քերտաստանային կա-
պիքը աճեց էին եւ հասարակութիւնը կատուցուած էր ու-
րխնասկզկան կողմերու վրայ:

Երբ Բարոյելի ցեղերը առանձին կամ միացեալ ուսու-
րով գրուեցին շէնտեանց իրկիրը, երբ վաչկաստանը պար-
ձաւ նասակեաց, երբ առաջ եկան քոյրքի, անեցումայ
աննաւասարութիւն, անեղծեացաւ դասային քառանգում, եւ
ստեւատուր, ու նոր սկսու մեծ դեր խաչու մարտոց յու-
րարեութիւններուն մէջ, այն մամանակ զգացին, որ աս
նասպատ մէջ մշակուած տասնորանեաց պատու իրանները
սներու սրար էին մարտոց յարարութիւնները կարգու-
աւորելու: Այդ պատճառով ուր անակուն ընդհարումներ էին
քարոյական պատուէրներու եւ նոր կենցաղի, նոր հասարա-
կութեան մէջ: Դուրիւքը կը խախտուէր եւ նեղան կ'ընդ-
հարուէր իր ժողովուրդին հետ: Ինտման՝ նոր պայմաններուն
մէջ կը դասնար որբերու, աչրիներու, ընդհարակալա թոյ-
չիւրու եւ հարատանարուածներու, խանարն խաւերու պաշտ-
պանս: Ան արդարութիւն սերմանոց է:

ՏԼՊԱՆԵԼԿ ՈՒՆԵՆԵՆ ԵՒ ՏԱՆԻՄԷ՝ վաչկաստան եւ խաչու
նարանութեան շրջանին Բարոյելի կրօնական պարտաւան-
քը, ժեւերը շատ պարզ էին: անգիթ, քարձրուչիք վաչրե-
րու վրայ ոչխարի եւ ցոյթ զանաքերութիւն՝ ամենէն ան-
կրօնեան էին: Ենթադրելի եւ Բարոյելի դուրիւքի խաչուրու-
նիւրը Տուպանակ Ուխախ էր մայրի վոյսակ, անկեղծ սրն:

սուկ մը, որու մէջ պահուած էին տասնարանեաց պատուի-
րանները: վաչկաստան Բարոյելի ցեղերը այն կը վախապ-
քէին մէկ տեղէն միւսը իրենց թափառումներու ընթացքին:
Յակ երբ անեղծ նասակեաց դարձան եւ վաճառի մէջ հաս-
տատակցուն՝ պէտք զգացին տանարի մը, մնայուն սրբա-
վոյրի մը: Տաճարի չիւնութիւնը կապուած էր իշխանու-
թեան կեդրոնացման, թագաւորութեան հետ: Երուսաղէմը
Դուրիւքի սրբով զերանակցու մայրաքաղաքի, թնկուն է որ
ան ուղիւստար Տուպանակ Ախախին պակպանման միակ
վոյրը: Ապաման կատուցեց տանարը: Ան կատարեացաւ
սասար հարատարակներու, արեւատարներու ձեռքով, որ
նշան է թէ Բարոյելը Նոր դարուն շուէր որակուած մաս-
նաւորներ եւ արեւատարներ: Երեւթեան համար կ'ուշ-
խատէին տասնակ հազարաւոր վաճառարներ, նոյնքան
այն միւնիկէցիներ՝ սրբա իրենց անտարեւելն մայրի ժո-
ուր կը կտրէին, քայներ կը անէին քայանաքերէն, կը
տաշէին: կը յղկէին եւ կը վախապքէին Երուսաղէմ: ՅԱՄՈ
պախտասարներ երեք նասպով՝ խաչանչիւրը տաս նա-
զար մարդ՝ եսթ տարի շարունակ վաչխատէին տանարի
չիւնութեան վրայ Տիրախ հարատարակներու զեկապարա-
թեանը: Տաճարը կը բարձրանար քարձր եւ ընդարձակ հար-
թաքչուրի մը վրայ: որան երկարութիւնը 450 մեթր էր,
չափաւթիւր 300 մեթր: Ան շրջապատուած էր կրկնակի
պարիսպներով: Տաճարը երեք մաս ունէր: Եւթ Պաւլիւր,
ուր կը հասարակէր ժողովուրդը: Այդ շրջապատուած էր
արտաքին պարիսպով, որ ընդարձակ դարպասներ ունէր:
Իսկ մերեւը կատուցուած էին աշտարակներ: Երկրորդ, ա-
նկի վաճար պարիսպը կը բաժնէր մէկ ուրիշ դուրիւք ար-
տաքին պարիսպէն, անոր կեդրոնը կատուցուած էր անպակ-
մաքրի: Ըրով իւ տասարներ յնուած էր տասներկուս ցու-
չիւրու կանակիւն: Ընտրութեան թեւէն տասն քանակները կը
մաքրուէին անպակի Տուրով: Անոր քով կ'սր իր՝ անպակու-
չիւն սկզկանը: Այս վաճար պարիսպը մուտք ունէր միայն
քանաններու:

Անոր խարքին մէջ կատարուած էր սրբաբանք՝ երեւորեալ մեքիք Երկարութեամբ և սուսք մեքիք լայնքով: Շինուած սմառ, զխմացիուն քարերէ և ծանկուած մայրի սուկիզսն վարչեղան: Արարանը երկու քառանկանց աւեր, մէկը սրբաանդին էր, ուր կը պահուէին եօթ ինեւորս սուսարանակներ, սեղան մը որուն վրայ ամեն շաբաթ կը դրնէին տասներկու հաց, շատկուցուած Ղեւսիներու: Երկրորդ քառանկը սրբաանդի սրբան էր, ուր պահուցուած էր ճիւղանակ Ռիսախեւ վերջինիս մէջ պահուած էին երկու քարէ ստիպանկներ, որ Ռոմանոս քառանկայի աստուգութեան ստացեր էր Սինայի մէջ Ենոփայի: Աւաղիկն իսկ հանուն քարին անգամ մը կը մտնէր այլ սրբարանը:

ՄԱՍՏՆԻՍԻՍԻՍ. -- Այլ Դաւիթը, ոչ Սողոմոնը քանանաշապեանք չէին: Բարաչէի մէջ հոգեւոր և սրբաարժիկ իշխանութիւնները միացած չէին ինչպէս էր Եգիպտոսի և Իֆրայիմի մէջ: Քաղաքն ոչ ստուած էր, ոչ աչ ստուած էր որդի: Հոգեւոր պետերը քարտերը դուրս կուգային՝ Ղեւսի տանէն: Այլ իսկ պատահով անոնք ստացեր էին իրենց «Ղեւսիներ» անունը: Գանձարարութիւնը ասանց մէջ ժառանգակուն էր: Անոնք, Իիմոնի ցեղի հետ՝ կապուած չէին որոշ հոգամասի՝ ինչպէս միւս ցեղերը, անոնք ջրուած էին Եսրայէի բոլոր ցեղերուն մէջ և քանանայական պաշտան կը կատարէին: Բարեբեկ գերութիւնն ստաց քանանայապետի պաշտան չկար այլ կար միւսն ստալին քանանայ, որ թագաւորի մտ կը գտնուէր և անկէ ցուխով անէր: Քանանաները կը հսկէին պաշտամունքին, կը հետեւէին, որ շարաթը սրբութեամբ պահպանուի: Կը նախագահէին կրօնական սրբաբանութիւններուն, Ենոփան ոչ խառնուցանէր չէր, ան կ'ազէր միւսն ստեղծելու աղօթք, հաց, խմելք, գտնուած միւս հոգեւոր մէջ մեծագոյնը պատկի անն էր, որ եգիպտոսէն ելնելու իշխանակն էր նորաւան: Այդ օրը ստեղծ քանանիք ոչխար մը կը գտնէր և վաճար, կարն ծածարողութիւն մը պէտք է կատարեր՝ Եգիպտոսէն գալուց ալ իշխանող: Ենոփան քարոյ ծակերու,

սրբաբանութիւններու սիրանար չէր, ան կը պահուէր Դաւթուր, զթաւ սիրտ, սրբաբանութիւն և սուսաբանելու պատուաբաններու տասնաթի կատարում: Եւ Ղեւսիները կը նսկէին որ այս քաղաք կատարուի ամենայն մանրամասնութեամբ: Անոնք Ենոփայի կրօնին տասին կատարեցան, և իսրայէլի կրօնը դարձաւ ձեւ և արարողութիւն: Անք զգով Ղեւսիները անկարող էին պաշտարելու, իրենք էին, որ կրօնի այդ ըմբռնումով և դրութեամբ կը քառակունտուային: Եւ այս այդ միւսն, քարտուած կրօնը քառարար չէր մարգարէներու համար:

ՄԱՍՏՆԻՍԻՍԻՍ. -- Իսրայէլի ցեղերը մինչեւ Պողոստիկ մէջ Կատարուէին կ'ուարէին պարզուակ, Ենոփայի կրօնով: Նստակեաց քառանկով անոնք ստեղծեցան չրփման մէջ մտան Փղշտայիներու, Գանձարարներու, Գիւլիկիներու հետ: Անք Ենոփանքն այն եղաւ, որ անոնք շատ քան իսրայէլի հարեան ժողովուրդներու կենցաղէն, կրօնէն, զրոյցմանցէն: Անոնք շարժարակեցան իսր միջուկայրին, շատերը հարաւորան ստեղծարով, շատերը ստեղծան արեւաստներ: Իսրայէլի նախկին միտարար, պարգտանկ Կատարութիւնը շարաբարակեցաւ, ստեղծակեցաւ հարուստներ և պաշտաններ: Աղքատներու ձեռքէն հոյր գալու կուգար և հարուստները կը բոնագրուէին շքաւորներու, արքայադիրներու, արքերու և խնայրի խուներու ինչքն ու ստացուածքը: Եւ այս քաղաքի հետեւներով Իսրայէլի կրօնն աչ շարք ձեւափոխման եմթարկուեցաւ: Հարուստները, իշխանները շքեղին Ենոփան և անոր ստանարանայ պատուիրանները: Հարեան՝ արեւարական և երկրագործական երկիրներու տասնամանք թանկաներն ու Կատարանէները անոնց համար դարձան գրաւիչ, հարստութիւն, ըլլալով անկի հասկնալի անար մտքին ու սրտին, և ստեղծ շարափոխի: Անոնք մեծութիւնը ստեղծող էր Կեկայ սուսարանով, ճօխ, հարուստ ծեւերով, արարողութիւններով և հաւաքական խնայրներով: Անոնցմէ շատերը կը կապուէին վարչիքի, հնչարարութեան հետ: Այս քաղաքը Իսրայէլի

ժողովուրդի քարերը, զնկւոյաք, վարիչ զուանա մէջ սնց-
 քուանք առաջացանքին: յառնար շքեցին Եւոփան և հետե
 շիցան օտար կրօններուն: Ասոր նպաստեցին Եսե տեղա-
 դններու հետ կնչուանտ ամասնութիւնները: Բաւանացի,
 Փիւնիկացի ազգիկները տեղ բանեցին Բարայէրի հարստացած
 ընտանիքներու, արքայական պարսաններու մէջ: Անոնք հետ
 տիրարին Բարայէրի մէջ մուտք կը դարձէին իրենիցնուն և
 քանակական ապստամբները: Աստուածներուն կը հետեւէին
 քորթիք և քրտահներ, մէկ տմբողջ շքախաւք: Երանք
 ստար կրօնական քաղաքներուն տարածողները կը նսն-
 ցիտանային Լասայոյս զնային՝ Բարայէրի զնկւոյաքները
 կը շարունակէին Եւոփային նուեր սուր, զոն մաստօքաներ,
 ծէաները կատարել, յայտ մէկ կողմ կը թողանին Եւոփայի
 քարայկան պատուէրները և կրանական պահանջները:
 Կրանեցեալք փարիսէցիութիւն, կեղծիք և արտաքին ծե-
 սեր: պաշտամտանք:

Նասակեցութենէն ետքը Բարայէրի մէջ տեղի ունե-
 ցու երկու շատ թնորոշ շեղարջեւ՝ քնկիրային աննա-
 ւաստութեաւ առաջացանք: Արիւայի լիւսնը: Ասոր զնմ
 դուրս կու գան մարդահները: Բարայէրի անկման քոյոք
 չըջաններուն կային, փոքրութիւ խաւք մարդիկ, որոնք
 միշտ հաստարիմ Թուցին Եւոփային: Ասոնք մարդարեւ
 ներն էին, յայտնատեանները, սպազոյոյ մասնորոշները,
 Բարայէրի անկումը նշողները, և անոր ախտերէն տգտա-
 տելու, մաքրուելու ուղիները ցոյց տաողները: Անոնք
 ներշնչուամ էին Եւոփայէն, անոր մարդարէներն էին,
 նոր խոտքի և քայմի քայտիչները: Անոնք ընդհանրացու
 մասնակից չէին այս աշխարհի շարիքներուն, վայելքնե-
 րուն, թշնամի էին ասոր ազգեկութեանց: Փիւնիկէի և
 Բանանի կրօնները տեղեց համար նեխմնասութիւն էին: Ա-
 նոնք իրատրէն կը քննադատէին ընկերային ախտը կարող
 հարստաներու դուր յաւաքացուն և յոսի կննցարը:

Անոնք կ'ապրէին մեծ քաղաքներն հետե, մեծութեան
 մէջ, շարունակ կը մտաբէին այս աշխարհի կարողի, եզան

տնարդարութեան շարունակութիւններու մասին: Երտերն
 անոնցմէ ներքին պահանջ մը կ'ըզդարէին հրապարակով
 խտտելու, Եւոփայի պատուէրները շիջեցնելու և Եւոփայի
 ժողովուրդի հարգի հրախրելու: Այդ պահանջ անունք
 Իրենք մէջ կ'ըզդարէին Եւոփայի շունչը:

Անպատի մեծութեան յետոյ անունք ի յայտ կու գան
 քաղաքներու մէջ, կը կանգնին պարստներու առաջ և
 յանդապն ձեւով կը պատասխարեն այս աշխարհի անկերը:
 Անոնք ուսուց կ'ըզգան իրենք, որովհետեւ Եւոփայի սնու-
 նէն կը խստին և արդարութեան դատը կը պաշտպանեն:
 Անոնք հասարակ ծագում ունին, երթնին հովիտեր են՝
 պարզ կեցեալով, քգեատուարումով, յայտ ոգեկան մեծ
 ուսով և պայքարելու կամքով:

Եւոփայի. — Այստեղի թողաւոր, թեան ժամանակ հան-
 ունե եկու Եւոփայ մարդարէն: Եւոփայի հոփը էր. խոտապա-
 նանց էր ինքն իրեն նանդից, կը խաւտակը ոտք քգե-
 սուարումէ. կը սնանէր կաթնեղէնով: Ան կը պատմէր իր
 նեւե ունեւուն թէ՛ ի՞նչ շարիքներ կը կատարուի արքա-
 յանուն պաշտին մէջ, կը քարոզէր թէ մեզք է հարստու-
 թիւնը, որ մեք է քերտան հարստահարութեամբ, մեքք
 է վարչաքը: Կեանքը շեղուէր է Եւոփայի օրէնքներէն: Ան
 կը պահանջէր վերադարձ կեցի պարզուելու կեանքը: Եւո-
 փայի կը պահանջէ հաստարութիւն. արդարութիւն: Այլ-
 տառնկ աղբիւներ, սրբեր և շնանիներու թղթան կու-
 ծանեց Բանադին նորիւտան շէնքերը, կտորեց շարուն-
 րիւր շխան քորմիք, իսկ անոր աշակերտը՝ Եւոփային կու-
 տորեց տուտ թագաւորոց սոնքը, սպաննեց տուտ նարտու-
 ները և փիւնիկեան տ քանակական ստատաններու քոր-
 մերը: Եւոփայի պայքարն տ հայտնանք ուղղուած էր որ-
 քան ասոր ազգեկութիւններու հետեւողներուն: Եսեքան և
 բնկերային շարիք սնամանողներու զնմ: Անոր քորեղ ուղ-
 քարքն կրօնական և բնկերային իմեր ունի:

Մարդարէները սնտարքեր չէին Բարայէրի քաղաքու-
 կան քախտի հանդէպ: Ամոխք՝ կը յայտարարէր իր ժողո-

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԳ

ՍԵՄԱԿԱՆ ԱԹԽԱՐՅ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՄԻԶՄԱԿԵՏԲ

ԲԱՌԻՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Միջապետքը Արցախարքի Կրասնովոյն արեւելեան ինչու է. ան սարածուած է Եփրատի եւ Տիգրիսի մէջ: Այս պետերը կ'իջնեն Հայաստանի շրջանին. կը յետըն շատա ջուր, տիգր, բուստիղ եւ կը պարարտարենն կրկիր: Առանց այս պետերու Միջապետքը կը պատկարարաբար յիշական անապատներու շարունակութիւնը: Իր աշխարհագրական զիրքով Միջապետքը կը բաժնենք երկու շրջանի՝ հարաւ Սուսեի երկիրն է. անկէ նշար՝ Ակապէն է: Այս երկու երկիրները միեւնոյն ժամերեան ունին. միեւնոյն կշիռան եւ նամեմատարար նոր կապմութիւն: Երբեմն Պարսից թուր շատ անկէ խոր կը թափանցէր երկրի խորքը. աշարու այ Միջապետքի կէտն անկէն ներքեւ խոր ծովածոց մըն էր: շրջապատուած արեւելեանն է նիւսիսային կողմերէն շեննելով եւ բորտներով: Բայց տանեակ հարաւարտարարիներու ընթացքին Հայաստանի պետերու ընթաց տիգրը նստեր է աշխույ, քայք առ շտայ նուաներ է ծովիցերքը եւ կաղնի հարաւային Միջապետքը: Առ մէկը եւ Ակապէն հարկան պետերու ստեղծածն են. ճիշդ աշխույն ինչպէս Տիգրան ներքու ստեղծածն է: Առ մէկը եւ Ակապէն կ'ընթական շրջանին կը կոչուէին Միջար. իսկ անկի ուշ Բարեկոյն:

Հիւսիսը Միջապետքի բարձրագիւր մասն է. բարձրատ մէկ երկիր. մէկ ընդարձակ սարածուածին երկու պետերու մէջ: Անոր արեւելեան մասը Տիգրիսի նովիսն է. շեննելով եւ բորտներով ծածկուած մէկ շրջան. ուր պատմական մաս մասկներուն մեծցաւ. ու նորացաւ Ասորեստանը: Անոր հարաւարեւմտար միջնու եփրատ կը սարածուէ ընդարձակ սարածուան մը, որ դայնան կը ծածկուէ խոսով եւ վաշխատուն մայրուրդներուն: Կամար կը ծառայէ որպէս արտաստեղքի Երզնիսիսային Միջապետքն է՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի մէջ ձգուող շարածուակ նորայնարը:

ՍԱՀՄԱՆՆԱԾՔ.— Եփրատի եւ Տիգրիսի երկու կողմերը, ունի Միջապետքն զուրս կը սարածուին ընդարձակ սարածուաններ: Տիգրիսի եւ Հարաւային շեննելով մէջ ապ սարածուանները նին ժամանակ անասնապաններու համար կը ծառայէին իրեն ձմեռանոց. անոնք կ'ընտրէին շեննելն եւ կը պատուարուէին պայտերու մէջ: Եփրատի եւ արաւսիւսիւսեան անասնապան մկ այլ սարածուաներ սարածուանարար կը գործուէր անասնապան շանի նմանար Եփրատէն: Հիւսիսէն անոր ստեմանը հարաւային շեննելովն է. ու Հայսկան բարձրատանց կը բամնէ Միջապետքն: Արեւելային Հարաւային շեննելով Միջապետքը կը բամնեն իրանի բարձրատանց կէտ. այս երկու շեննելովները իրար կը կտրեն կապմտով ընդարձակ շախ մը, շեննելովն ուր ստեղծանարար հարաւ եւ հարաւարեւմտար ինչոց շեննելովներով: Միջապետքը այս նիւսով նիւսիւն եւ արեւելային շրջապատուած է պարսկեան շեննելովներու պատկով: Անոնք կ'ընթակէ արմէր ունին Միջապետքի համար:

Հնարային շրջանէն աշտ շեննելու շանցերուն կողմանոցով էին անասնապան եւ վաշխատուն հարաւարկութեան մեծ խոտերը. անոնք սարքեր իրաններ եւ սարքեր ծառայում ունէին. շտայ ընկերային միեւնոյն կապմն ունէին եւ միեւնոյն միտումը հանցէս կը բերէին, այն է իրանի իրանի շեննելով. հասարակ շարասարքեր զաշտերու մէջ, անոր զանույն նասանցներու հարաւարկեան, շտայ շեննարեան

և մաշկատուներ կեանքը, դատուած նստակենաց, երկրագործ, Մի Բա չազգատքը չըջապատող յիտեղը հարուստ էին յիտանիսիտու-
 րով որոնքմէ զուրկ էր Արցախաբեր կիսաշուտի արեւելեան թեւը: Անոնք ունէին բազմաւեանակ յարս, յիտամիտս, մե-
 տաղներ: Այս բոլորը զարտարնակներուն անհրաժեշտ էին կեանքի բարձր ձեւեր ստեղծելու, աւելի կատարեաց զոր-
 ծիքներ և գէներո ունեւորու համար: Հասկէ ալ աջն յա-
 մաս միտուած, որ երեւոն կը բերէին թէ յեռարնակները և թէ զարտարնակներս: Դայտ իջեւի և սեր զանայ զար-
 տեցնելու հարաստեթեան և յեռ բարերանաց սէր, զատուած չըջապատող յեռներուն, անոնք բնական հարաստեթեաննե-
 րուն կամ համարումը ուժեղով կատեցնեց յիտային ցրգե-
 րու արշաւանքներս: Կ'բակասի դատարնակի եւ յեռարնակի
 կի պայտար, ու Միջագետքի պատմութեան ամենեկն մնայուց
 եւ բնութիւնը վաստակեց մեկն է:

Արեւմտաքնն Միջագետքը չըջապատուած է Միւրիտի
 և Արաբիայ անապատներով: Անոնք թիկնուեցին ինկտե՛ և
 Արցախաբեր կիսաշուտի Արեւմտեան թեւը: Մայրաքննը
 շարք մը Միւրիտի անապատին մէջ, եփրատեւ հարսու կը
 կայտեն կամուրջ մը և կը միացնեն Միջագետքը Միջերկ-
 րակներին: Այդ սպիտակը առաջացած են եփրատի յու-
 րերէն, որոնք դարերու ընթացքին ձեռներ են աւազուտ հողի
 մէջ և ստորոյնընայ ուղիներով իտայանցեր են հարսու.
 մէջ տեղ անոնք բոլոր են արպէս աղբիւր, որպէս գետակ
 շատ տեղ ալ մաշկատուները փորեր են ջրհորներս Այս աղ-
 րի բներս, ջրհորներս շարքը ստեղծուեց է բուսական եւ
 կենդանական կեանքս: Այս շրջանի բնակչութիւնը շարժուե-
 լը, մաշկատուներ կ'ապրէին նա աշխատե աստեւ, որ ջուր
 կայ: Սրբ ցամաքը ջուրը և աղբիւրը կամ ջրհորը՝ մաշկատ-
 տուներու համայնքը կը սրուէր, կը զաղթէր նոր սպիտ ո-
 րոնելու: Մայրաքննը բնական ուղիներ են միջագետքին կա-
 րասանային առնտարի. անոնք անապատի մէջ, կամ անոնք
 ժայռամասերուն կ'ընդարձակուէին. կը զատուան քաղաքներ,
 տպա քաղաք, պատմութիւններ, կը շարունակե աստարակաւս

միտանակութեան ուղիները պանի իրենց նեղը և իջեւի
 Արցախաբեր կիսաշուտի երկու թեւերու վրայ: Հիւսիսային
 Միւրիտի աւղ ստեղծներս, եփրատեւն զիտը՝ հազարաւոր
 սարիներու ընթացքին եղեր են ուղիներ՝ շարունակ շարժ-
 ման մէջ գտնուող մտղաւորներու համար, շատկապէս սե-
 մախաններու, որոնք արեւմտաքնն ուղիներ են գէպի արե-
 տեք՝ Միջագետքս:

ՋՐԱՐԱՆՆԵՐԻ ԻՒՒՆ. — ԲՈՒՄԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՆԳՈՒՆԱԿԱՆ ԱՇ-
 ԽՈՒՐՆ. — Կրիտայական տեսակէտէն Միջագետքը երկու քի
 կրեանք բաժնեց: Հիւսիսը ցամաքային է. հեռուը ցարս,
 յեռները կը ծածկուին միտով, աշխտ կ'անըրեւի, ամառը
 շատ տաք է. հարսուի մասին մէջ անըրեւներ շեն տեղար-
 քուի մը ամիս անտանելի տաք կ'ըլլայ, աժեւէն հարսուը
 հանուտ է, մաստաղող, արեւը ամեն բան կ'այրէ. երկրը
 զարնան կը ծածկուի եփրատի և Յիգրիտի ջուրերով: Ինչ-
 պէս եգիպտոսի մէջ աշխտ ալ Միջագետքի մէջ անհրաժեշտ
 է մարդոց համարումը աշխատանքը բնութեան ուժերը
 կարգաւորելու, իրեն ծառայեցնելու, հանրեւելքը շարժելու,
 ողորդումներու գէնէ անելու, ջրանցքներ կոտորեցնելու, նո-
 րակելու, ջուրերը ամբարնելու համար: Մուսկը-Ակագի մէջ
 հողէն մեծ արգիւնը ստանալու համար անհրաժեշտ էր, որ
 ջուրը երկար մամանակ շարունակ հողին վրայ աւղ հողը կը
 պահուէր պարբերական և արեւատական ոտղորմ: Միայն
 այս պարպային հարաւի ջերմ սրեր իր կենսարար պերը
 կը կատարէ, աշխտէս ողորդումներէն ետքը հայր կը կարծ-
 րանայ, անոր մէջ նետուած հազարաւորները ու սեր-
 մերը ստուց լին ստանալ, շեն անիլ:

Չնայք չըջանէն Յիգրիտի և եփրատի շարք համա-
 խըմբուած մարդկային խումբերս: Կեանքը զիտին չէր.
 անոնք յաժուտ և տեսական աշխատանք պիտի ընէին ջուրի
 ընթացքը կանոնաւորելու, պիտի պայտարէին կիսանդու-
 թիւներու, տեղի, մահուան գէմ: Անոնք անասունները
 միշտ կրեային կոտորուիլ եթէ ջուր չհասաքէին, արեւա-
 տական ջներ չկոտուելին: Անոնք հարստութեանը կրեար

հարեւան յեռնաքնեակներու աւարին ճշմարկուից, ճիճ շք-
կարգմէին գիտաորական միութիւններ՝ ինքնուպաշտպանու-
թեան համար, թէ արտաքին վտանգը, թէ երկրի սոսոք-
ման խնդիրը Միջագետքի բնակիչներուն կը հարկադրէր
միասնական աշխատանք և քաղաքական միութիւն:

ԲՈՒՆԻՒԿԱԿԱՆ ԿԵՆՆԵՒՅԹ.— Կարին, քորենը, կորեկը աշ-
տնդ առատօրէն կը մշակուէին: Առաջին բնակիչները այս
բայրը բերին իրենց յեռնաշխարհէն: Ըստ Հերոդոտի. որ
այս երկիրն այցելէր էր Վրաց դարուն (Կ. Ա.). Միջագետքի
հոյս մէկին կուտայ Չ(Պ), մինչեւ իսկ Յ(Պ) բերք: Միջա-
գետքը անտառներ և պտղատու ծառեր չունի: Հարուի
ճանաչմը վայրերու մէջ կար եղէզն, որ կը ծառայէր որ
պէս յինանիսթ, ինչպէս և գրիչ՝ ազիւններու վրայ գրելու
համար: Եղէզի մոխիրը ըստ միջոց էր գոծաստներ մարտնչու
Միսի ծառը, որ շատ մեծ արժէք ունէր: Միջագետքի հստ
մար արմաւենին էր, որու պտուղն, արմաւն կը պատ-
րաստէին աշիւր, գիւնի, շուքայ, քաղցախ. անոր թերուսք
մասերէն կը յինէին կիսաւածնդէն, կորիզն ալ կը պոր-
ծածէին իտրե մասերանիսթ դարբնոցներու մէջ, և երբեմն
ալ կը ծծէին, կը մանրացնէին և կենդանիներու և կուտային
որպէս կեր: Կիւրանական մասերու մէջ կը հոտաննար
խաղաղ, ծառ:

Ուրեմն Միջագետքի բնակչութեան համար հոցը, շէք
պակտեր, անոնց անուոցի միասորը արմաւն էր, բայց
մուստի, շինանիսթի կտրիք տե միշտ զգացէր և Մագնոնը
մեասոցներ չունէր: Հիւսիսը հարուստ էր հսեքերով, ան-
տառներով և քարով:

ԿԵՆՆԵՒՅԹԻՆԿԱՆ ԿԵՆՆԵՒՅԹ.— Կենդանական աշխարհն ալ
այգտտ շէք, ցեռերը լիքն էին ձուկերով և ձարձներով:
Ինչպէս ներքին Միսիսի հետ՝ ձուկը ամենէն ասարածուստ
ուսելիքն էր: Մարդիկ ընտանեցուցնէին ոչխարը, եղը,
այծր, խոզը, շունը: Ենթ ընտանակիր էր: Մեղու արուծու-
թիւնը կը զարգանար Եփրատի միջին և ստորին հոսանքի
շուրջը: Ան մեծ յարդ ունէր վազկատուներու մօտ: Արև եր-

կայ մամուռնակ անծանօթ էր Միջագետքին: Ուղալը պէր
շէք խաղալ: անոր տնտեսութեան մէջ, ան անասնաբուսին
կենդանի էր: Ենթ ընդհանրապէս կարտանային կենդանի
էր, կը չծէին ուրի իսկ ասղմակատայերու: Վայրի կենդանի-
ներու մասին մեզ զարգափար կու տան: Ասորհոտանցիներու
հարթուքանցանքներ, որոնք տեսարանները: Միջագետքի մէջ
կ'ապւլին վարազ, առիծ, վայրի ցոյ, եղջերու, ընծա-
սիծ: Աստից որոն յիսթ էին արքաներու և իշխաններու
համար: Պատմական շրջանին մարդը զամառըն կը պայ-
քայէր դադաններու ցեմ, դուրս կ'ընէր բնակիչի վայրերէն,
անոնք ասպարուստ կը դանէին հարաւի ծանձուտներու և
մօտիկ անասնաբուսներու մէջ: Կամ Ասորհոտանի յեռնարու
կամ անտառներուն մէջ:

Սյուզէն, Միջագետքի ունէր շատ քան ինքնաբաւ ըր-
չալու համար: Բայց շատ քան ալ կը պակսէր իրեն, ինչ որ
կը մղէր անոր բնակիչները դուրսի նեա կայտուցու: Կոխով
կամ համաձայնութե թեամբ նեալ բերելու իր շունեցածք:

Բ. ԳԼՈՒԽ

1. ՍՈՒՄԵԼՆԵՐ

ՍՈՒՄԵԼՆԵՐ.— Միջագետքի նեոպոյն ընկալիչները Սուս մէջրներն էին. անաւք հոս նաստատուելը էին սեմադարնեւ-րէն առաջ: Սուս մէջրները ոչ-ննդեցութեամբ մոտ-մոտայ էին, ոչ ալ սեմադարնեւ Լեզուով և ազգագրական ծուղումով կը սարքարուէին երկուքն ալ: Անոնք ղեղակից և ղեղուակից էին փոքր Ասիայ ընկի մոզովութեամբ նեո, որոնց ընդ-նանուր անուամբ մենք կը կոչուէք սգիանիկներ կամ յետ-նայիներ: Արեւն սեմադարնեւերու, ննդեցութեամբներու նախ մենք քաղնիք ղեղուական և ցեղական մէկ երբորդ իտեմք, որ անոնց նախ միասին եղեր է Մերձագետ Երեւելքի ազգե-րու, մոզովութեամբ կազմիչ տարրեր:

Սուս մէջրները Միջագետք իջան կամ Հայաստանէն կամ Ելամէն: Անոնք շատ կանուխ, չորք 5000 թուրի բամբու-ցան մալր ղեղական մէկն ըլլան Միջագետքի ու Տիգրիսի նովի-տը և զիսկայն ղեկի կարաւ. թերեւս քչուելով ուրիշ մո-զովութեամբէն և Հոս անուր աննպատակ պայմաններու մէջ կը գտնուէին: Պէտք է պայտարէին ճարտարներ, անասողք կրկնայի և ընտներէն իրենց կրկնայիներու ղեկ: Անոնք շա-մատ աշխատողներ էին, ղիմացկուն, սովորն ղիմաւորներ և միայն իրենց աշխատանքով, պայտարով կերպարանաւոր-սեղիքն Սուս մէջր և դարձուցին աշխատարեւ կրկն մը: Զրանցքներ կատարին, ծախաներ չորցուցին, արեւատական-ըներ յինչիքն և ապանոյցիքն իրենց արտերու ստուգմէր-ն ալ աշխատանքներու և պայտարներու մէջ մշակուեցաւ Սուս մէջրերու նկարագրերը՝ յամատ, սովորն, սակաւապէտ:

ՓԼՂԼԵՔ-ՊԵՏՈՒԹՅՆՆԵՐ.— Միջագետք և եթ մենք Սուս մէջրներու կը տեսնուէք իբրև քաղաքներու ընկալիչներ:

Անոնք ոչ անցիկ էին սեմադարնեւ-նեոպոյնեւ կեանքի շրջանէն. բայց պատմական շրջանէն առաջ է կուտար-աւած ալք փառքը: Դաշմերու, կոխներու մէջ նախ-նական ընկերայիքն կեանքը կը քայտարուէր, կը մշակուէին նոր մեքեր, առաջ կուգայ աննասարութիւն, կ'ըտանցեն իշխաններ, կառուակներ, Հոտի, արտատեղիներու, Եւրի, Գուրի արքեր կը գտնուէր իշխան, որու և նամալ կ'աշխատին բազմանպատ մարդիկ: Սուս մէջրները կ'ըտանցեն քաղա-քակուն ձեւ մը, որ մենք կը կոչենք Լուպակ-պետերն: աշխիքե կեղրուական քաղաք մը, որ լրջակայ անանե-րով, ղիւղերով կը կազմէ պետութիւն մը:

Սուս մէջրներու ալ քաղաք պետութիւններէն նշանաւոր դարձան Սարը, Սարուքը, Քիշը, Լագաշը, Նիքուրը: Անոնք շորքորդ նապարամեակի կեանքն սկսած կ'ապրէին քաղա-քակրթական ներու կեանքով. ստեղծել էին քարի մշա-կութիւն: Միջագետք արտարին մեծ մտանցներու կերպարան էին. կը կուտար արեւելեան լեռներէն իջնող կրակներու, Պար-սից մոզի արեւմտեան կողմէն եկող անապատի մաշկա-տաններու ղեկ, բայց չորք 2800 թիւին անննց ղեկ կանց-նեցաւ սեմադարնեւ քաղաք, որուն ղեկ պայտարերով Սու-ս մէջրներ թուրքան և իշխարիք ղեղակայն անննց թէ քաղա-կան առաջնութիւնը և թէ իրենց ալ մոտեցան սեմադարնեւ տարրն մէջ:

ՊԱՏՆԻՒՆ.— Ամեն քաղաք պետութիւն անէր իր հովա-նուար ստուամը, միջք կ'աշխատական նոմերու նման Հոս թագաւորը քաղաք-պետութեան և կատարարիչն էր և քրմապետը: Փոքր-թագաւորը կը կոչուէր Պաւնիլ: Ան պետութեան տէրը չէր, միայն ղեկ, երկրի և իշխանու-թեան իսկական տէրը Լուտուամն էր, Պաւնիլն միայն անոր տեղապանն էր, քարտակալը: Ան սատուան անուամբ կը կատարարէր, Պաւնիլն աւալին և նուիրական գործը հովա-նուար ստուեռչ համար ուսմար կատուցանելը էր, անոր կարտութիւնը մեծցնելը, ողջութեան մատուցանելը, սա-կարական դաշակը հերկելը, ցանելը և արշիւնքը սատու-

ծոյ յանձնելը: Պատգամն միաժամանակ քաղաք պետու-
թեան գինեւորական ուժերու նրաժանաւորն էր, ինչպէս և
քաղաքական գործերու տնօրինողը: Ինչ էր մէջ կը կնգ-
րանցնէր հոգեւոր և աշխարհիկ իշխանութիւնը:

ՊԱՍՏՆԱԿԱՆ ՏՆՈՒՄ: Պատգամն կ'ուպրէր պաշտօնի մէջ,
որուն մօտ կառուցուած էր նովանաւոր սաստիճոյ տանա-
րը: Պաշտօնը և աւանդը կառուցուած էին բարձրագիտ տե-
ղերու կամ արհեստական քաւերներու վրայ, ուրկէ կարելի
էր տեսնել ամբողջ քաղաք-պետութեան սահմանները:
Պաշտօնն ու տանարը պարսպապատ էին, պարիսպն էր ոտ
քաղաքի թեւոյթ կուտար անոնց: Հաս ուխտի կուցային հա-
րձան գիշերու, աւաններու բնակիչները: Ինչ ինքուր
տանարը համառօտէրական համբոս ունէր: Ինչպէս պա-
ռակուած, քաճուած մանր քաղաքական միութիւններու,
մտածիւններ կը միաժամային շփոթի մեծ սաստիճոյ շուրջ:
Կազմելով կրօնական միութիւն մը, ինչ մէկ գործ կը ձեւ-
նարկէին, ոչ մէկ դաշինք կը կնքէին, կամ պատերազմ
կ'ընէին ոտանց անոր կարծիքը հայցնելու: Պաշտօնը կը
կատարուէր իրանցներուն մօտ: Իրանցներով ու անոնց
ովերով, քաղաքը կը կապուէր պետութեան բոլոր մասե-
րուն նոս, ինչպէս և ուրիշ քաղաք-պետութիւններու հետ:
Կամուց-կամաց պարխապներն զուրու կը հատարուէր գրեթէ
հասարակութիւն. կը կառուցուէին շէնքեր ուխտաւորնե-
րու, արհեստաւորներու, պաշտօնեաներու, համարողներու
համար, շտեմարաններ, արհեստներ՝ պաշտօնի և տանա-
րական հարստութիւնը միտրելու, համար: Իմաստ գիտելի
կը վտխարուէին նաև ուսուցիչութեան համար, ոմանք ի-
րենց տարրեցիկը վաճառելու համար: Ինչպէս նաև տեսնուածով
պարխապներն զուրու կ'ըստեղծուէր նոր քաղաք, որուն
համար պարխապն ինչու քանակութ տանարն ու պաշտօնը կը
գտանար միջնարկով ու սերտիւր:

Պատգամն չբազմապատուած էր պաշտօնական կանանցով,
բարձր պաշտօնեաներով, ինչպէս պահ թանկով, ծառայե-
րով: Պաշտօնի մէջ կուցին քաղաքի իշխաններ, որանք ու-

ղիւաներու վրայ սեպագրերով կը գրէին երկրի մէջ պա-
տանած ղէպերը, աստուածներու պատգամները, կը պատ-
նէին տարեգրութիւններ... Պաշտօնի մէջ կուցին երաժիշ-
ներ, խոհարարներ, կհասողներ, մանուկներ, սափրիչներ,
վարսահարթարներ ևնանց գրախր կանգնած էր պաշտօնա-
կան աւսույցը: Պաշտօնը մէկ ամբողջ տնտեսութիւն էր, որով
եւտք կուտար տանարը: Ինչ սաստիճոյ բնակարանն էր, այն-
տեղ էր պետեղուած սաստիճոյ արձանը, տանարը ոչ միայն
արքայանիցի էր, նաև սաստիճոյներու համար ուխտաւորիցի, այլ
և հարաւաս անտեսութիւն մըն էր, ինչ Պատգամն և ինչ հա-
ւաստեցիւնները անոր կը նուիրէին հողեր, անասաններ,
թանկագին քարեր, տաններ: Տանարը կուրուածտիրութիւն
մըն է, ինչն ստանար ունէր իր քրմական զուգը՝ ինչ ուս-
տուած: Ծառայելու և ինչ տարրական հարստութիւնը կա-
ռուցուելու համար:

ՄԱՆՈՒՄ ԵՎ ԿՐԹՈՒՄ: Պատգամն ինչպէս և ինչպէս — մտածելու
քաղաք-պետութիւնները տեսական կոխներու մէջ էին ի-
րար հետ, երբեմն միջքաղաքային կոխները կը վերջանա-
յին գինադադարով, զաշինքներ կը կնքէին, երբեմն քանի
մը քաղաք-պետութիւններու սահմանային վեճերը, իր-
անցներու հարցը կը յաճուէր իրաւարարութեամբ և եր-
րորդ, չկարող ուժի միջամտութեամբ, երբեմն այ մէկ քանի
քաղաք-պետութիւններ կը միաժամային միաներու պէմ,
աշխարհակալութիւններ կ'ընէին: Եւ կոխները, ներքին
պատերազմները տեսական թեոյթ ունէին, սրտվեանտ ամեն
քաղաք-պետութիւն իր շտեմար կը նետարկուէր: Օւղիւն
Պատգամն իրեն կուտար նոր տխուր, շատեայ բազում կա-
ղաններու, աւելայ աշխատի շուր կուգնուտ: Եւ այ վերջին
անունը կ'ընդունէր ան, ինչ զուրու քաղ Մանկիկ տան-
մաններն և հասնէր ծովերուն: Ինչ կոխներու հետեւան-
ցով է, որ քանի մը անգամ ստեղծուելու շատ քաղաք-
պետութիւնները միացան մէկ իշխանութեան տակ, որոց
այդ բանը կարճատեւ եղաւ: Հոս քաղաք-պետութեան չը-
փոխարինեց ներքին պետութեանը, որ քաղաք ստեղծուելու

Քաղաքները ստեղծելու իր իշխանութեան տակ, օտեղծելով մէկ ստեղծարարական, ազգային պետութիւն: Մրցութեան, բաժանման պիտի, տեղական շահերու գիտակցութիւնը, շատ աւելի խորն էր քան համաստեղծարարական միասնական գաղափարը:

ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ԳՐԱՐԻՇԵԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԷՐԸ . Իրենց 3000 թիւերը ստեղծարարական պետութիւնները մատնուած էին անիշխանութեան: Այնուհետեւ մէկ քանի քաղաքներ ենթոյն առաջնութիւն ստացան: Լեռնային Լազաչն էր, որ փարսեց ամբողջ Ամերիկը միացնել իր Գառլաթ իշխանութեան տակ: ԱԼԵՎՅՈՒՄԸ, Կալիֆորնիա, Գրանդ Բարը, Աւրուզը, Ամուսը, արդուեցին իրարից՝ Լեկազի վրայ, որ սեմական քաղաք-պետութիւն մըն էր: Անոնք մտան Էլյում, որ Մոսկէթի տրեւելիան սահմաններուն շեռնային երկիր մըն էր և միշտ մտանգաւոր ստեղծարարական քաղաքներու համար-ան հարուստ էր փայտով, քարով և պղինձով: Կանադա՛ն էր այս նուսնուները կը յաւերժացնէր քարակաթողով մը: Ըն նշանուար էր քաղմական արտեստի տեսակէտէն: Քաղաքը կ'արշաւէր բանակի գլխին անցած ան կազմուած էր պիտուարներու նման, պախը սազուարտով ծածկուած, որպէս պաշտպանութեան զննք ունէր վահան, իրրեւ յարձակման զննք պղինձ կաքին՝ փայտի վրայ ամրացած, նիգան՝ այսուայս մասողեայ այսքով: Կարողութեղի վերել կանգնած էր իրենց ստորուածը, որ կ'առաջնորդէր բանակը, յաղթանակ կուտար: Կոխները անոր անունով կը մղուէին:

Բայց մեծ քաղաքները միջ կ'ընէին ալ միայն ստեղծարարական քաղաքներուն տէր դասնայաւ: Այն և գրաւեց մէկ կողմէն շեռնային Էլյումը, միւս կողմէն հասնիչ հարստեան աշխարհին՝ պղինձ, փայտ, շինարարական քարերու համար: Բայց այս նուսնուները սույ կը նստէին ստեղծարարական քաղաքներուն: Ժողովուրդը կը նստազէր, հրաքինն քաղաքները կ'աւերուէին: Լազաչի քրմական դասը հակառակ էր նուսնուներուն: Բայց քաղաքական գոնգուսած ներսու գլուխն անցած ան կը կասէր սակաւագէր պատկախ:

ներսու զէմ: Երկու յարմ յաջորդարար տէր դասնան Լազաչի իշխանութեան, երան պատկախ Անոնք նուսնուներ շորին, ալ զինքին խալաղ ապրիլ իրենց կարեաններու նետ, յայց նուսնուս եղան սանարական կարստութիւնները սու շչչնեղան: Ինչ պատճառով ալ անոնցմէ զմարտ մաքին կասարակութեան խաճարն իրաւորը, արանց սանարներուն մեծ տարածքը կուտային: Դերքին շարժումները տեղի ունեցան, տեսակ մը քաղաքացիական կռիւ և իշխանութիւնը անցու կասարակ պաշտպանարշ մը ձեռքը: Ըն իրեն յայտուարանց զՊազաւոր Լազաչի եւ Աւմիլիո, քանի մը բարեկարգումները զբաւ: Կանադական քրմական դասի իրաւունքները և արտուութիւնները: Գրաւեց սանարական կու զերու մէկ մասը, աւելի արդար: Երկնքներ սահմանեց:

ՈՒՐԱՎԱՆԻ ՄԵՆԻՆԱՆՆԷՐԸ . Այս կոխներու մէջ Լազաչի թուցում և զորացում Ամուս քաղաքը: Անոր պատկախ գրաւեց Լազաչը, Դիչը, հասու Գարաից Մոց, յարմարացու իմբրտի ամերտով, միշտ: Իրիչերկրական ծով: Կուսուստե երկիրներու, քաղաքներու ստորուները քերի վերցուց և զանոց ստեղծարարական ստորուներու շարքը: Այս ձեւով օտայ ստորուներու զորութիւնը և ուժը սմանակ պիտի ըլլային միայն իրեն: Բայցին զանոր սահմանեց կամաւայն անոնց զիրքին, ումին, յայց միշտ առաջին տեղը վերաս պանեց Ամմայի ստորուայ Նիլլաւալից, որ երբեմն հացահատիկի, երբեմն բուսական ստորու էր և որու պաշտամունքը ընդաներացած էր ամբողջ Ամմայի մէջ: Ամմայի թագաւորը այս նոր և մեծ պետութեան մարտաքաղաք դարձուց Աւուկը 2897-ին և ընդունեց որպաւոր Աւուկի և երկրն տրոզուր, այսինքն Մոսկէթի և շերկրի, ամբողջ Իրիլաքեթի թագաւոր:

II- ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԺՈՒՆՈՎՈՒԹՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԷՐԸ

Սեմական ժողովուրդները ունի քանի քան հրկու հարար ասարի ստալուկարը քաղաքական և մշակութային դեր:

խաղաղութիւն Մերձուսքը Արեւելքի մէջ: Անուշք իշխանացիները
 նախապատշաճ զօտիքն, անապատներու, անապատներու,
 Արգաստները կրտսերները երկու թեւերուն: Կարմիր հովիտն
 մինչեւ Կարմիր և Տարածան լեռնաշղթան, անկէ աչ մինչեւ
 Պարսից ձոց՝ անուշք ասորածման, հաստատման, քաղա-
 քական գործիք և քաղաքակրթական մեծ աշխատանքի
 շրջանն է:

Ինքնաբերական Միջերկրականն ան ջեղախառնումն Կր
 պատկանէին: Անուշք շատ հին ժամանակներէն ասորածուեր
 էին Միջերկրականի արեւմտեան, կողմերու վրայ, այս պատ-
 ճառով աչ կը կորսէին «Միջերկրականն ան անուշք»: Ան-
 նուշք արեւելքիան թեւը կը հասնէր մինչեւ Հնդկաստան: Այս
 ցեղախառնումը երկարատեւ չէր, թաւի աչք և մորթ ունէր,
 արեւմտահասակ էր և նախքան Անուշք կը կապէին ինքնաբեր-
 ան, կրկնէր, մտնաստանի ամենուրեք ընկնու թիւեր: Ան-
 նուշք մէկ հաստանը կ'ուզէր արտաբար ինչպէս երկրորդ-
 րու, անապատի և անապատներու մէջ: Հաս անուշք մշտ-
 կեցին խորաստանի մարտարաններու կողմ և հողերը
 մշակոյթի ու շնորհ: Միջերկրականն ցեղի աչք արեւելքիան
 կամ անուշքան հաստանը քաղաքներու մասե-
 րու, արեւելք խորաստանի վրայ: մշակոյթ իր շնորհն՝ կատար-
 ան ընկնուսը կ'ընէրու վրայ:

ՆԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆՆԵՆԿԱՆՆԵՐ:

Հաս անուշքը Միջերկրականն է
 եղած անապատի մտնաստաններու նախնական աննախնայրը:
 Սարկէ շատ ուշ անուշք քաղաքներ էին դանապան արդար-
 թեան: Անապատային գոտիի երկրներէն միայն Միջերկրական
 տակաւները անուշք արդարեւ հարեւրիք ըլլալու: Ան քաղա-
 քան ընկնուսը կը մտնայէ աչին մեծ քանդակներու պար-
 փակելու համար: Անոր ցանկերու քաները, Միջերկրականն Յու-
 վա արեւելքը, խոր անուշք անապատները շարժար միջնախնայր
 էին ի մի կամարմարեալ ցեղերը՝ մրայներու, մուշկու և
 անուշքներու մրայներու հաստարաններէն: Բայց միամտան
 նակ աչք նախնական ցեղախառնումը գիւրթութեանը կը ջր-
 ունէր ինքնական անուշքի նախնականը և ինքն անապատներու:

րու համար եր արտաստեղծներ որոնելու համար: Անուշք
 մէկ հաստանը կը շարժուէր զէպի կրտսեր՝ մինչեւ Ամա-
 նու և Տարածան լեռնաշղթա, որ անուշք անապատն էր անուշք
 շարժարանութեան: Մէկ ուրիշ հաստանը կը գիւնէր հաս-
 րու՝ և կը հասնէր Կարմիր հովիտ արեւելքը և կը հաստատ-
 ունէր Կարմիր հովիտ շարժաններուն: Անուշքն ինչպէս միայն
 հաստանը Արգաստի խորքերը և հաս մեկուսացած պարսկան-
 ներու մէջ պակեց անապատի մտնաստաններու շարժար մար-
 քանական շարժանիչները՝ աչքի անապատը գրութեան
 մէջ քան միայն վարժանէր մէջ, ուր անապատները աչք կամ
 աչք շարժար խորաստանն ուրիշ ցեղերու, մտնաստաններու
 հետ: Մէկ ուրիշ հաստանն աչ կ'ընտարի արեւելքի միջ-
 քաղաքներ՝ արեւմտար իրարու շարժար զաղաքներու
 ինքնական մտնաստաններու աչք ջրանմուշ, քանակու մե-
 ղի շարժանը մէկ անապատն, աչք աստիճաններու: Երկր
 (ՀՀ) թաւի արդէն կատարանը էր քանակու մուշ, շարժ ան-
 սապային եւս անուշք անուշք քանի մը դաղթաններու մեծ
 մասանը զէպի Միջերկրական: Այս քաղաքի նախնականը սե-
 մականներու նախնական շնորհ ասորեր խորաններու և
 ասորեր վարժանէր մէջ զգուշի փոփոխութեան անապատե-
 ցան: Հաստաններու մէջ անուշք անուշք ասորերու, որոնք
 հաստան քանակու շնորհ աստիճանին և կ'ընէր զարժան աչ-
 քային մշակոյթի:

ՆԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆՆԵՆԿԱՆՆԵՐ:— Կրտսեր անապատ: Արեւ-
 ղեպի շարժար: Տարածան լեռնաշղթան անապատի մտնաստաններու և կը
 հասնէին, կը խառնուէրէին անուշք ինքն, և որու հետե-
 ւանքով Կարմիրներէն մինչեւ Միջերկրականն անապատի
 նախնական արար զգուշի փոփոխութեան կրտսեր:

ԸՆԿՆԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆՆԵՆԿԱՆՆԵՐ: Ինքնականները շատ եր-
 կար ժամանակ վաղատան կանցածով կ'ուզէին. որարը
 էին և անապատներ, կը թափուէին անապատներու մէջ,
 անապատներու քաղաքը, կը հաստատուէին ցրտներու և
 աղբիւրներու շարժը, և հաս կը ինքնին իրենց վրանները:

արօսասանդիներ կ'որոնէին իրենց ոչխարներու, կոմկուս
 և եզներու համար. կը գաղթէին պիտու թեամբ մէկ վայր
 ընծ միւսը. շարժական իրենց հարստութիւնը կը բնօրինէին
 էշերու և եզներու վրայ և համար կ'ենչէին: Երբայտ ըն-
 դարձակ կոմիտը՝ քարնու կը ձանկարէր ծայրկենքով և
 խոտերով. սեմական ցեղերը կը հաստատուէին այս տափասա-
 տաններու վրայ. ուր ուտելիք կը գտնէին իրենց անաս-
 տաններու համար. յետոյ կը քայքայուային միջոց Տաւ-
 րասի լանջիցը. իսկ արևուն երբ սկսուէր ցարտը. անանք
 յորհն կ'իջնային հարստ՝ օսոյիսներն ու անասանները:
 Ինչիկերկրականի ակերը: Իրենց թափառումներու ընթացքին
 անոնցմէ մաս մը անասնապահութեան կ'անցնէր երկրա-
 գործութեան, թափառական կեանքն անասնապահ կեանքի:
 Այս քանը կը հասարակը ցեղերու հոգիներու, ջրաստ
 և ընդարմանկ զարտերու և թոյմանքն շրջաններու մէջ. ուր
 մտրդիկ կ'ընչոյն իրենց և իրենց անասուններուն սեռնը
 ձեռք քերէ: Երանական միեւնոյն տեղը միայն մ'ենկերային
 կեանքի այս անցումը կատարուեցու Փիւնիկէի: Գողես-
 տինի մէջ. Որոնդէտի և Յորդանանի արեւմտե. Եփրատի
 եզերքներու: Այս վայրերու մէջ հիմնուեցան քիւղեր.
 ուսաներ. ուսուցան մէն ու փոքր քաղաքներ: Իսկ
 ազանց շուրջը արտաստաններու և անասնապահներու մէջ գեռ
 և միւսնարձակները կը շարունակէին ապրիլ վտակատան
 կեանքով՝ կը փոխադրուէին տեղը տեղ. երբեմն անոնք կը
 միանային, կը կազմէին արշաւադներու հսկայ քաղաքներ
 ու քորապետի մը առջնորդութեամբ կ'արշաւէին նոր եր-
 կիրներ քրահու: Այս ձևով կատարուեցու սեմականներու
 կազմէն Եփրատեցի նուսնուցը. այսպէս տեղի ունեցաւ
 Եգիպտոսի քրահուցը շիքահներու կողմէն:

ՏՈՂԱՐ. — Ինքնականներու ընկերային կեանքը ասեմա-
 կան էր. անոնց մէջ կապը արիւնակցութեան էր. տանի մոր-
 ցիկ իրենց ձեռքն կը համարէին նոյնատրոպէ մը. որ եր-
 բեմ ցերեանկան ուժ մըն էր, երբեմն ներս մը, կէս աստ-
 ուան մը: Տանի գլուխը կը ցանուէր տոնմացեացը. անոր

առաջնորդութեամբ է. որ կը կատարուէին մշտական թա-
 փառումներ: Ինքնականներու հարթիջաւնութեան այս կա-
 տայք մեաց երկուք մամանակ նստէ. երբ անոնք անցան
 երկրագործութեան, անասնապահ կենցաղի Տոնմացեաց իր
 եղբայրներուն, որդիներուն, հարսներուն անանք քաւակ-
 անքուն և թոռներուն հետ կ'ապրէր համայնութեա: Տոնմը
 անտեսական միտքիս մըն էր. ան կ'արտադրէր ոչն քո-
 շար: Ինչ անըրտեղա էր ապրուստի համար: Կանայք կը
 շիւտէին, կը մանկէին, կը կարէին, կը կ'էլէին, իսկ աղա-
 մարդիկ կ'որոնային, անասնաներ կը պահէին, որոտտե-
 դիները կը պաշտպանէին. կը կ'ուէին արիւն տոնմերու
 ղէմ: Ակար ունեցանք ի աննաւասարութեան, ամեն քան
 տոնմին էր. տանական համայնայինը: Ակար ուեղի քարմը
 իջնանութիւն՝ քան ասնապետներ: Տոնմի անգամները քո-
 շարն աչ զննուր էին և արխատող, անոնք զինուան էին
 նետ ու սպեղով. նիգակներով. մանակներով: Ինքնով էին
 պղինձի իրենց տեսական թափառումներու մէջ Տոնքունան
 լեռներէն մինչեւ Եփրատի անասնապահ: Երբ անասնապահը
 անցնէր երկրագործութեան՝ ան պիտի շարունակէր հողին
 վրայ նստիլ անքողակուն տոնմերով. հողը սկիզբը պիտի
 դառնար տոնմի սեփականութիւնը. միայն քանուան ցեր-
 դասաններու մէջ, այն աչ աչ իրեն սեփականութեան, այս
 իրեն օգտագործելու միջոց: Այսպէս են ապրան երկար
 դարեր Եփրատ, Գողեստինի, Ինչուեցեացի սեմականները,
 անոնց կեանքի քայտան պատկերը մենք կը ցանենք Հին
 կտակարանի մէջ:

ԿՐՈՆԸ. — Ինքնական ժողովուրդներու կրօնական ցո-
 ցափարները սկզբնական շրջանին շատ պարզուանկ էին:
 Անոնց մշակուելու էին անծայրանիք անասնապահութեան հետ
 տեսական լիմուն մէջ: Ինքնող աշխարհը՝ սեմականներու
 համազուտով լեցուն էր. անտեսուելի ոգիներով, ժնխե-
 տով. արոնք ստուան էին ցերեանկան քորութեանմը: Ա-
 ցիները կը բնակէին անասնապահութեան, լեռներու մէջ, աղ-
 ջիւրներու սեփականութեան, քորերու խոտղներու մէջ: Ոչ

մէկ տեղ բնութեան համադրութիւնը — յնպէս ցույց տան ձեռով շէր հրեւար, որքան Արգասարեր կրտսւրանի և տնայ պատի նստման կլատումս Անուպանն ու արգասանդ հոյճ մարմնաւորումն էին բարի և չար սգիներու: Այս սգիներուն ան կ'ազէր տեսանելի և յօյափնչի դարձնէջ, ունեւում իրեն հետ, կը պատկերացնէր զանոնք իրական և երեւակայական կենդանիներու մէտօ՛ք և կը վերացրէր անոնց անսահման զօրութիւն: Գար սգիներէն ազատուելու համար ան կը զիմէր զանոնցան կոխարդութեանց, որոնք կրտսրին շեղագոյնէր անոնց ազգեցութիւնը:

Անհամար, անկազմակերպ և անզէմ սգիներէն բարձր սեմական կրօնական միտքը ստեղծէր էր աստուածութիւններ, որոնք զանդազորէն իմաստ և զէմք կ'ըստանային, կը բարձրանային միւս սգիներու շարքերէն: Անոնք տիեզերքի սկզբն էին, անոր օրէնքներ աստուածողները և ասոր մէջ կարգ ու կանոն մտնողները: Անոնք կը ներկայացնէին բնութեան այս կամ այն ուժը, որ մարդու կեանքի մէջ որոշ շէր կը խաղար — արեւը, երկիրը, ջուրը, հացահատիկը: Աստուածութիւնները սրբութիւններ էին, որդարութեան պայտուաններ: Անոնք կ'ապրէին աստղերու, փոխորիկներու, քարերու, կենդանիներու մէջը և յգապէս աստիճկաւ այս աստիճկաներու, կենդանիներու պաշտամանքը:

Անոնք բնականութեանով կը կոչուէին Եյ. Աստուած, Ռանսոյ. Թէր, Միլլիկ իմպատոր: Աստուածահինները կը կոչուէին Արհատ. Աստուած, որու սկզբնական իմաստը կապուած էր երկրի. հօտի արգասաւորութեան հետ: Բնաւար և Աստարդէն աստուածներու տրուած և անտեղէն տարածուած անուններն էին: Ամեն աստուած մէկ տեսի, մէկ համայնքի պահապան սգին էր, իսկ նրա սեմականները անցան նստակեցութեան՝ ամեն քաղաք իր շրջակայ գիւղերով դրանցաւ, հովանուար աստուծոյ պաշտպանութեան տակ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՍԵՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՍԷՋ. ԱԿԱԴԱՑԻՔ

Որքորդ հազարամեակի սկիզբը սեմական ցեղերէն՝ Ամովրոցիք Եփրատի ափերով մտան Միջագետք: Անոնք կազմային յոր և հարուստ հողեր գտնելու: Միջագետքի հարստութեան մասին անոնք վաղուց չսեր էին իրենց ցեղակիցներէն, ստակրական վաճառականներէն, որոնք իրարու կը հուսոյալէին հիստիասիոյ Միջագետքի մէջ: Ամովրոցիք Եփրատի ինչոյով կանդ առին ստակրական քաղաքագետութիւններու սակմաներու վրայ: Ստակրներու հետ տեւական չփման մէջ էին. շատ քաներ ընդօրինակեցին, իւրացուցին անոնցմէ. դարձան նստակեաց, բարձրացուցին արհեստական քաւերներ, և կառուցին գիւղեր ու քաղաքներ. անոնց առաջ՝ արեւելքու ջրանցքներ փորելու, խումբեր կառուցելու, հանրոնէր շորքներու հարցերը: Անոնց քաղաքներէն ճշմանաւոր դարձան Կիւլ, Կուսան, Արուստր, և մանաւանդ Ակուլլը: Անոնք անսահման պատեմունտ մարտաքաղաքն էր. իր անունով ալ պատմութիւնը կոչուեցաւ Ակուլլի պիտոլիւն: Անցի ուշ այս քաղաքներէն հիւսիս՝ հիմնուեցաւ Բարձրոնը, որ արտակարգ մեծ զէր խաղաց արեւելքի մշակոյթի և քաղաքական պատմութեան մէջ:

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻՆԻՄՈՒՆ ԲՆՈՈՒԹՅՈՒՆ. Ինչպէս ստակրական, այնպէս ալ սեմական քաղաքները մեծ գիւղեր էին՝ քրտուծ բնարձան տարանութեան վրայ, շրջապատուած տղիներով, սարտերով, քանջութանցներով անոնց բնակչութեան գոյաւոր զբաղմունքը հազ հերկնէն էր, քանելը, ջրերը.

անուանուպահան թիւներ: Մեծական քաղաքներու կիսաքիւն մէջ առեւտուրը շատ մեծ դեր չէր խաղար, բայց վարդապետ լին արհեստները, որոնք զգրեաւորապէս կ'ապուած էին պայտաթի և սաւնորի նետ:

Տոնական կեանքը մէկ անգամ էն շաննետացու, այլ շարունակուեցան նաև նասակեաց պայտաւներու մէջ: Մեծ տակները համախմբուեցան գաւուպան փայրերու մէջ, կառաքելն ամբողջը և պարխուպով պատեցին: Տոնականութիւնը քանակութեամբ աստիճանաբար զատուեցաւ ասմի միւս անդամներէն: Ան արպէն կարուստ էր, ունէր գինուած և հասարակ մարդիկ, որոնք նետ տեւական արշաւանքներ կ'ընէր սոսմէրական քաղաքներու վրայ ինչպէս և սեմական ուրիշ, հարեւան տուններու ղեմ: Տոնականութիւնը իշխան, ամբողջու պարպուպուս ամբողջ մէջ, որոնք քովը կ'առուցուեցաւ աստուծոյ տաճարը: Իշխանը կ'ոխներու միջոցով ընդարձակեց իր իշխանութիւնը, հիմնեց քաղաք պետութիւն: Ինքն ալ դարձաւ Պատկախ: Միամասնական քանի մը քաղաք-պետութիւններ ստեղծուեցան, որոնք սկսան տեւական կոխներ ուղեղ իրարու ղեմ: Հաս ալ քաղաքական հոգովոյթը ընթացաւ այն ուղղութեամբ, ինչ որ սոսմէրական աշխարհի մէջ, միայն թէ միտիւնան կեդրոնացման փորձը հոս աւելի յաջող եղաւ, քան սոսմէրներու մտաւ Ամսվրայիներու հետգայն քաղաք-պետութիւնը Վլոն էր: Ան երրորդ հազարամեակի սկիզբներուն զերիշխանութիւն ձեռք բերուաւ Ակաղի մէջ: Մեծական քաղաք-պետութիւնները ոչ միայն իրարու ղեմ կը կոռւէին, այլ սոսմէրական քաղաքներու ղեմ, որոնք կ'ուզէին այս վրանգուսար կարեւանները իրենց ենթարկել և բանալ հիւսիսի և արեւմուտքի դռաները: Մեծական քաղաքները Եփրատի փերտով նարմար քաղաքականութիւններ կ'ըստանային՝ հիւսիսային Միջագետքի ցեղակից և յեղուակից սեմականներէն: Ակաղական քաղաքներուն մէջ աշխարհունք լցանալով շատերը կը հաստատուէին սոսմէրական քաղաքները, որպէս բանուորներ, վրանուակուններ, որպէս

վարձկան դինուորներ: Սառնք սոսմէրական քաղաքներու մէջ սոսմէրացան, բայց իրենք ալ սոսմէրական յեղուի մէջ նոր բառեր, անուններ մուծեցին: Թափանցու մի, փոխադարձ շփումի այս գործողութիւնը տեղի բռնեցաւ հասարակար տարիներու ընթացքին:

ՈՍԵՒՆԻՐԱՅԷՆ, ՄՇԱԿՈՅԹԸ, ԱՆՄԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. — Միւս կողմէն սոսմէրական յեղու, մշակոյթի քր մտնէր ակաղապական քաղաքներու լուրջալի և մեծաւթի կարագածան շրջանէն սկսեցական քաղաքները և Եփրատի շարքը կասաստաւած վրանարեւակ ցեղերն մտան Սոսմէրներու իշխանութեան տակ: Անոյ հետեւանքով սոսմէրական յեղուն, կրօնական կաղափարները, շինարարութիւնն ձեւերը, արհեստները ծաւալեցան սեմախս հասարակութեան մէջ: Անոնք իր-ցուցին Սոսմէրներու սեպագրերը, անոնց կողմէր մշակոյթը, բանուիւսութիւնը, աստուածներու և ներսներու մասին եզան պատմութիւնները, կրօնական ծէսները, պրօթալութիւնները: Ակաղաքներու մտ ալ սոսմէրական յեղուն դարձաւ կրօնական շարակներու, հիւսական արարողութիւններու յեղու և իր այս գիրքը անպակեց սեմախսներու մտ շատ երկար դարեր: Ան դարձաւ սրբազան լեզու, հասկնալի, մատչելի միայն քարմեաբուն, տեսակ մը գրաքար յեղու:

Մեծականներ խորապէս ներշնչուած էին սոսմէրական մշակոյթէն, բայց պակեցին իրենց քաղաքներու անկախութիւնը: Այդ շրջանին դուրս եկաւ Մեծականներու մեծ նուաճոյնէն մէկը:

ՄԱՐԳԱՆ Ի. (2126—2670). — Մարգանը Միջագետքի սեմականները միացուցաւ Ակաղը դարձուց մայրաքաղաք, կազմեց մեծ բանակ, գրաւեց Ռարուքը, Սոսմէրներու սրբազան քաղաքներէն մէկը: Ռարը, Լազալը, Ռեմար և վերջ տուաւ սոսմէրական քաղաք-պետութիւններուն: Մայրաքաղաքը իրեն թողաւ ուր Ակաղի եւ Եփրատի, տիպոս մը, որ կը կրէին սոսմէրական Պատկախները: Կեդրոնները թուալացեր էին տեւական կոխներու մէջ, անոնց մէջ շատ խոր

էր անգրական շահերու հակացրաթիւնը, որով ընդհանուր հակառակ շարժան կազմելով Լիկապոսիներու դէմ: Խաղոնեցի սկսած Լիզազիւնի մեք հազարական առաջնորդները Խուսիւր Կիւրեան անցաւ անկողաններու: Իստմէրական քաղաքներու գրաստանները՝ Սարգսն արշաւեց իրան՝ Պարսից ծայր իրախարհեցեան կողմը: Իշումցիք՝ յեռնարկով ժողովուրդ մը՝ պատահաւ Էրն ստմէրական քաղաքներու համար: Խաղոնը գրասեց Էրանը, գիրք վերցուց անգրական իշխանները և անկողան գրեանքական ոչ մի թուղաց հոն կարգի և խաղաղութեան վրայ հակեցաւ: Իշումը փնտրակառնովն անկողանէն էր ինչպէս ստմէրական քաղաքներուն, այնպէս ալ Լիկապոսիներուն իր անասողներով, շինաներ, թերով, քարերով և մետաղներով:

ԴԻՊԼՈՄԱՏԻԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ և Իստմէրի հարցերը յանձնելն յետոյ Խաղոն իփրասի ասփերով քարծրացաւ Իիւրիա, գրասեց սկիւտրիո քաղաքները, հասաւ Բիթլիկ, բական ծով: Իրանեացիութեան մը մէջ սն իրեն կը կոչէ քմայիներու և արծարի լեռներու սուր, այսինքն Իիւրիոյ, Էրանանի և Բմանասի տէր: Լիզազեամբ Իրդաւանց երեսարուսի երկու թեւերը միացան մէկ իշխանութեան ներքեւ: Խաղոն գրեթէ քաղաք անկան ցեղերու միակնիւն ստեղծելը՝ Բիթլիկեացի մէջ և անկէ դուրս: Ելլա միակնիւնը ունեցաւ նշանակալից երեսնանքներ՝ դիւրապաց և սրբազանց Լիզազիւնի անկողաններու սեփականացումը: Իիւրիոյն, սողիաներն և որ ցեղախումբեր անկան հաստատուելու Բիթլիկեացի: Ելլա մտմանակներուն ճիգը իսկ երկու ասփերուն կէսն հաստատուելու այն ցեղերը որոնք հետագային պիտի կուտանք մէջ Խաղոնեանի հար կաշարութիւնը: Բիթլիկեացի կեդրոնին մէջ կը հիմնուարուէր Խաղոնը՝ հետագային անկողաններու ամենամեծ և բարգաւաճ քաղաքը: Ելլա քաղաքը կը խախտէր Իստմէրական անկողան թմակնութեանց հաստատուելու թիւեր: Խուսիւր ներք քաղաք պետական անկողանութիւնները կարանուցան ժամանակով քիչ, դեռեւս քանի մը անգամ պիտի վերադրու-

նէին իրենց անկողանութիւնը, բայց այնուս անկողան անկն և հարաւորեանը շարժան հասնէին: Լիւնք աստիճանաբար պիտի ձաշաւէին սեմական մեծապանդուս և հարաւոր ցեղերու հետ: Բայց այս բանը պիտի տեսնէր իստմէրի տիրակալութեան մամանակ:

Խեցի Էրանի արեւելեան Տաւրուսի լանջերու և Կապառոյի շտրոջը՝ այժմեան Իիւրիասանի մէջ անգրապրուէր էին Կուսիները և Լուրիքիները: Խաղոն անոնք ալ իրեն անկողանց: Լիզազէն՝ դաշտային Բիթլիկեացի սուսա սպանով սեմաններ՝ ամայ հաստատուելով զայն շրջապատող լեռնային մասերուն մէջ՝ Էրամէն սկսած միւնչեւ Լմանուս և Փիւնիկէ:

ՀԱՏՈՒՄ ԵՎ ԿԱՐԳԵՐԸ.— Ելլա նստանումներու թերակամ զէպի Լիկապոսի կողմէն Էրանանի մայրի փայտերը, Տաւրուսեան լեռներու մետաղները, Էրամի իշխարակալան նիւթիք՝ փայտու քար, անապատներու անհաշիւ կանցանիւնները: Պատերազմն ալ նստանումները Խաղոնին և իր գոյափարկերուն առին մեծաքանակ գերիներ, սրանք իրեն ստրուկներ կը փակառնէին Լիկապոսի և ստմէրական քաղաքներու շտեմաններուն մէջ, անոնք կ'այխառնէին արքայազան, ստանարական կաշաւաններու վրայ: Խաղոնի նըստանումները շտեման էին նաև ստմէրական քաղաքներուն: Լիւնք իշխանութիւնը վերջ սուսա քաղաքներու մէջ տեղի անեցող անընդհատ կռիւներուն, հաստատեց հոն խաղաղութիւն և բացաւ նոր ընդարձակ շտեմաներու դաներ: Լիւնք փանառականները անկողաններու հետ հիմա անցի սպանով ալ իրենցով կը հասնէին Բիթլիկերուկանի ասփերը, կը թափանցէին Կապառոյ խաղաքը: Կապառոյ վերջ մէջ կը հաստատուէին անկողան և սեմական աստուրասկան գաղութներ: Լիւնք Փաթր Լիւրիւն կը տանէին մետաղներ, կաշի, մետաղէ գոյծիքներ և գէնքեր: այս բոլորը կարաւաններով կը փոխադրէին Բիթլիկեացի: Լիւնք ստանարական կեդրոնը Կուսից քաղաքն էր, ուր անկն քրտանեաններ, պանեաներ, կ'ապրէին անկողաններն մէ-

կուսացած խումբերով, առանձին խաղամասերու մէջ, ունէին իրենց մասնաճեղքը՝ կրօնական պէտքերու համար, կը դասաւէին իրենց գատարաններով և իրենց օրէնքաւարով: Անոնք առեւտրական կրօնական համայնք էին ասիական հողի վրայ: Առաջնորդու: Ենթադրեալ և Անախարստներու կատարելագործած սեպագրերը տարածեցին Վաքր Ասիայ մէջ իրենց առեւտրական գործառնութեանց համար, ինչպէս նաև մտազոյցին գրանակնիքներու դարձածութիւնք: Տարրաբի երկու կողմերը սեմակաները չաշխարհէ տարածուեցան, անոնք հասան Այթն գետը: Այս պատճառով ալ կապարով կիտայի քննիչները քիչ տեղի ունէ կոչուեցան: Ենթադրեալ սուրիացիները: Այթն շնորհաբարտներու երկուսն զայնով սեմականներու այս իրփոնցումը կանգ առաւ և Արքայաւոր Արեւելքի լեռնային գոտիին վրայ հաստատուած սեմական քաղաքները մուշուեցան տեղացիներու հետ:

ՆԱՐԳԱՆԻ ԳՐԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ.— Մարգանք իր շայնածաւալ պետութեան նոր կազմակերպութիւն տեսաւ: Նախ նուաճուած երկիրներու վարիչ զաները՝ պատկախները, իշխանները և անոնց գերդաստանները գերի առաւ Ակազէ, անոնք միշտ ալ աւելի կամ նուազ կատկածեցի էին: Գետաբիւնը բաժնեց նահանգներու, որոնց վրայ նշանակեց կեդրոնէն զբարեւած կառավարիչներ, որոնք կը կոչուէին օլլալաթի օլլաթիներ: Ասոնք խաղաղութիւն և ապահովութիւն կը հաստատէին իրենց վաստակած նահանգներուն մէջ, հարկեր կը հաւաքէին, ճանապարհներու վրայ կը հսկէին, կարաւանային առեւտրը կ'ապահովէին, ջրանցքներ կը կառուցէին և շատե՛կ ունիտարութիւն կը գործէին: Որոշման ցանցի վրայ: Մարգանք, լեռնային վայրերու մէջ նահապարհներ անցոց ուղղական նպատակներու համար: Ան սկսաւ այն քաղաքը, ինչ որ իրմէ ետքը պիտի կատարելագործէին Բարեխալիները, Ասորեստանցիները և մանաւանդ Պարսիկները: Մարգանք կառուցեց քաղաքներու, քաղաքեղ պետութիւն մը, սեմական տարրի գոյաւորութեամբ և փորձեց անոր առ կատարելալ կարգաւիճակ:

ՆԱԿԱՎԻՄՆԵՆԻ ԱԿՈՒՆԻ ԳՐԱՆՑ. Մարգանք նուաճուած երկիրները չէին հաշտուեր Մարգանքի և անոր յաջորդներու տիրակալութեան հետ: Ապստամբութիւններ կը դառնային յաճախակի, անեղնէն աննաշտները սամէրական քաղաքներն էին, ասոնք երբեք չհաշտուեցան իրենց անկախութեան կորուստի հետ և արիւմարիանքով կը նուրթին մշակութեան պէս աւելի քան Ակազացիներու և Անախարստներու վրայ: Անոն տեղ կը գտնուէին Պատկախներու գերդաստանէն մարդիկ, ցեղապետներ, ռազմական իշխաններ նախկին իշխող տոհմերէն, որոնք կը կանգնէին շարժման դաշխը: Մարգանքի պետութեան կ'ընդունային լեռնաբնակները, որոնք երբեք կողմէն կը չընկալուէին անոր սահմաններէ: Երբեմն կ'ապստամբէր Ռաքայանը, որ մեծցեր էր, հորըստացեր և որուն համար ծանր աւ ճնշիչ կը իրենը Ակազի իշխանութիւնը: Բոնի պետութեան զեկը Մարգանքի ձեռքն էր՝ ապստամբները բան մը չընեցան, իր մակէն յետոյ սակայն պետութիւնը չուրջ վտանգի ենթարկուեցաւ: ՆԱԿԱՎԻՄ-ՍԻՆԵ.— Մարգանքի թոռը՝ Կարամ-Աինը 2043—2007 զբաղեցաւ ոչ սեմական ժողովուրդներու ապստամբութիւնները ճնշելով: Էբուխէն կ'ըստարանային Կուսիները, Կարաէն՝ Կլամազիլ, Կարամ-Աինը վերագրուեց իշխմանը, բնակչութիւնը տեղական ըրաւ և անոնց փոխարէն բերաւ սեմական ցեղեր: Առաջնական քաղաքներու մէջ ան սեմական զօրք դրաւ, ստոր յաջորդեց վահապականներու, պաշտօնակարներու թափանցումը: Ան Առաջնորդը փոխադրեց Եբուխային Արջագետը: Այն սեմական ուժերու զբաւմը, թախտակն ու քաղաքայն մը որոշ հեռեւանք ունեցաւ, մամական մը հակա-ակազական շարժումները կանգ առին: Կարամ-Աինը իր յաջմանակները կ'անմահացնէ սիւրբակալը Կարակոյուղի մը մէջ, որ նուիրուած էր յաջմանակներ պարգեւով՝ Արեւ աստուծուն: Քաղաքը կանգնած է քարեր մայրի մը վրայ, և իր բանակով կը պաշտպանէ Զազրոյեան լեռնակրները Կարակոյուղի գէտ: Ժայռի քաղաքին կը փայլի ու ինչ նապաստակ արձակող

ար կը մերտաչինէ, կը գեղեցկագինէ Ռոբո իր րանանը կը կազմէ պետութեան մէջ ասորոց բարբ օգուտաւորներէն: Ապրտեան շրջանին մէջ ան կը հաստատէ յոյճչիտութիւն մը, աշխինքն գինուարակունը շրջանէն: Կը մերտաչուէ էջամ մը և հոն սեմախոս և սումէրուխոս ցարդիականութիւն կը հաստատէ: Ինտէրակունը յեղուն մուտք կը գարնէ այդ լանաչին երկիրը:

Հիւսիսային Իրիպագետքի թնիկները՝ Իուրարինները միտ կը պաշնակցէին յեռնական իրենց ազգակիցներու և քեզակիցներու հետ և շէին հաստախը ոչ սեմականներու, ոչ այ սումէրներու իշխանութեան հետ: ԱՄԻԱ-ԱՄԻԱ-յոց պարտուան անունը անշուր ասեցի գրայի կը գուանայ. ասոր պատևարը Հոյեթապագիներու կամ անունը արեւելեան էր: Գի՛ արիակուն հասաւակի երեւան գալն էր յեռնային ցասիկն ներս: Ինունք թիկունքէն կը եւչէին յեռնարակ աքրանիկները, որունք տեղի սուրով կը մղուէին ասաջ, կը մտնէին Իրիպագետք: Մեծ դժուարութեամբ Դուգիմ կանեցուց յեռնական բարբարոսներու արշաւանքները և նորէն միտաղս Կիպոցը, էջամը, Իուրարին, Ինուարուն, միտին Իիարիուն: Այս մեծ պետութեան ցլուխը կանգնած էր ԱՅԻԻ աստուածը, որու փոխանորդը Դուգիին էր: Բաղթութիւններու համար ան աստուծուն զոներ կը մաստցանէր: Կնչիցի տանարին ասարէն քաժին կը հանէր եզներ, կոմեր, գառներ, ինչպէս և էջ ու շուն: Իւրի թագաւորութիւնը մերթին ցոյացուին էր սումէրակունը Կգորութեան: Իտկէ հաջը Ինտէրակներ անկետոցուն պատմութեան թեմէն:

ՍՈՒՄԵՐԻԻ ԱՆՎՈՒՍՐ.— Իսկն քաղաք անէր իր անցեալը, տեղական աստուածը, կ'ապրէր իր տեղական շահերով, ունէր իր Պատէտին, որ շէր ուզեր ենթարկուի ուրիշներուն, ասաջնութիւնը գի՛իչ ուրիշ քաղաքի: Կար և այն, որ սումէրակուն ումերը քուարար շէին այդքան մեծ պետութիւն պահելու համար: Իտեցծուան սումէրակուն պետութեան մէջ սումէրակուն տարրը թիչ էր, թայ էր: Կերթին կեանքին մէջ այ ազգային շարաքնութիւնները

փոխուեր էին: Ինտէրի հարուստ Կոցը, քաղաքները, արհեստները, վաճառականութիւնը ղէպի իրենց կը քաշէին և յեռնարնակները և անապատի վայկուսուն և Նասակեաց Իուրարինները և մեծապան Ինտականները: Պատերազմակուն ցերթները, սարուկները յեցուեր էին սումէրակուն քաղաքները: Իտեց շատ քաղաքներու մէջ տեղի գերաս կշիւ էին թնիկ Ինտէրներէն: Ինտէրը կը սեմականանար: ԱՄԻԱ-յոց գարուն Եփրատեան ճամբայէն եկող սեմականաներու զժմ կատաքին ակնուստ Եկերի պարիսպը: Էջամը ապստամբեցու և անջատեցու, միտին նորը Թուց Ինտէրներու ձեռքը: Այդ դարու գլխերուն կ'ըսկուտի կիւտաւային Իրիպագետքի ապստամբութիւնը: Իարու վերջին սումէրակուն քաղաք պետութիւնները իսպառ կ'անկետանուն: Անունք անկարող էին Իրիպագետքի միտիթիւնը պահելու և անոր տպունովութիւն ասպա: Այս գործին պիտի նուիրուէր սեմակուն նոր հասուն մը, որ սակնէն յեղունակն էր: Կամախմբումը և թիւով այ մեծը: Եայց քաղաքակունուսողի սեմետացող Ինտէրները մուանկութիւն թողային Իրիպագետքի մոզովուրդներուն իրենց քաղաքարեան մշակոյթը: Երը պիտի ծառայէր իրեն հիմք և գործաքնելով այդ մշակոյթի տակարները պիտի կատուցէին իրենց քաղաքակրթութիւնը:

Դ. ԳԼՈՒԽ

ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՄԱՌՄԱՐԻ

Այսի պետութեան անկումով ասպարէզ բացուեցաւ գանազան ցեղերու և ոգոցիւր մարտիկան և տիրակալական տնայեցուն։ Երկիրը մատուցեցաւ անխնայանութեան և մեծուրեք երեսացին տեղական իշխանութիւններ, քաղաքներն սկսան կոտորի իրարու զեմ կամ ամբողջ Միջագետքի կամ անոր մէկ մասի գերիշխանութեան համար։ Մրցող կազմերէն ամենէն անկողը և թիւով գերազանցը սեմականն էր։ Ան ալ դուրս եկաւ շարժական։

ԲԱԲԵԼՈՆ.— Հիւսիսային Միջագետքի մէջ, Եփրատի յարաջը կը թափուէին Ամուրացիները, որոնց մէկ հասուածք երրորդ հազարամեակի սկիզբին մտեր էր Միջագետք։ Անոր մեծագոյն հասուածը XXIV-րդ դարուն հիմնեց Բաբելոնը։ Բաբելոնը սկիզբը աննշան քաղաք-պետութիւն մըն էր՝ երբեմն Ակադի, երբեմն Մուսկոնի որս գերիշխանութեան տակ։ Ան կը գտնուէր Միջագետքի կեդրոնը, երկու գետերը անոր քով կը մտնեն այն իրարու, կարծես միանալու համար, բայց նորէն կը հեռանային և զուգանեա կը հոսէին հարաւ։ Գետերը ընտան ուղիներն էին հազարդակցութեան, թէ հասերով և թէ քամաքով Միջագետքի բոլոր մասերը կապուած էին Բաբելոնին։ Ամուրացիներ ցեղերու մեծ մասը մնացեր էր Միջագետքի մէջ և շարունակ շարժման մէջ էր, միւս մասն ալ մտեր խումբերով գրուած էր Եփրատի ափերուն։ Այս բանը նպաստեց Բաբելոնի տնտեսական կապերու ընդարձակման։ Միւս կողմէն անոնք կապուեցան Երանի քաղաքականութիւնի,

Ելամի և Պարսից Զոքի հետ։ Անոր հետեւանքով Բաբելոնը շատ հարստացաւ, իբրեւ հանգոյց Մերձուոր Արեւելքի տնտեսական շարժարտութեանց։ Որ շարտութեան համար ալ ան մշտական եմիտիկալ էր բարձրադասերու շարժակման։ Անոր պատկանէր վարժական մեծ քանակ կը պահէին թէ Բաբելոնը և թէ կարաւանային տնտեսական ուղիները պաշտպանէրու համար։ Անոնք վերջ տուին Միջագետքի անխնայանութեան և վերադարձեցին Էլամը, Մուսկոնը, Ակադը։ Այս քաղաքական յայտնութիւնէն յետոյ է, որ Բաբելոնի անուր տարածուեցաւ կեդրոնական և հարաւային Միջագետքի վրայ և շեղագացեց Մուսկոնը և Ակադը։ Երկրի քաղաքական միութեան ստեղծումէն հետք է, որ Բաբելոնի մէջ զան քաղաքացաւ Ամուրացի հարստութեան մեծագոյն զեմքը և արեւելքի ին պատմութեան ամենէն հետաքրքիր սնեկրէն մէկը՝ Հուսուարիին։

ՀԱՄԱՌՄԱՐԻ (2123—2083)--- Ան տաղանդաւոր վարչապետ էր և մեծ արէնագիր։ Անոր արով տեղի ունեցաւ կրտսեական յեղաշրջում մը, որ քաղաքական նոր շարժարտութեանց հետեւանք էր։ Ինչիւր՝ ստմերական արգոյնի աստուածը իր տեղը զիջեց Աարդակին, որ Բաբելոնի աստուածն աստուածն էր։ Այսուհետեւ Մարդուկի պաշտամունքը մի քանի դար պիտի խորհրդանշէր Բաբելոնի պետական կարգութիւնը և զոգող աստերէն մէկը պիտի ըլլար քաղմազցի և բարձրագոյն պետութեան համար։ Այս պետութեան ստեղծմանը զինք էր Սարգոն Է. սկիզբային, Համուրաբին իր ներքո պիտի պահէր Միջագետքը շրջապատող յեռները, ոչ յայտն անոր ապանովութիւնը խոխտուած կ'ըլլար։ Ան պիտի գրուէր իմպրատեան ուղին, որ ամենուտեմ և քանուկ համարն էր գրեկ ցեղերու թափանցման։ Ամուրացիներ Բաբելոնի իշխանութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Փանան, Գամուկաս, Համուրաբիի նախորդները վերադարձեր էին Ակադը, Մուսկոնը, Ելամը։ Համուրաբին զորքերը կը կուսէին Տիգրիսի ափերուն, անոնք տեր դարուան Ասորի երկրին։ Ուրջ բաւական չէր նստուել, պէտք

էր կառավարիչ իմանալ, իմաստուն վարչութիւն նստա-
տեղ: Այս գործը գլխի բերաւ Համուխարին (2123—2081):
Ան ստալին թագաւորն է՝ քրոս գործի. Յրագրիներու և
գաղափարներու մասին մեծ քանակութիւն ունից իր
խիկ կրթութեամբ որինքներու ժողովածուին, կրանագրե-
րէն և նամակներէն: Մեզի կատար են անոր թղթակցու-
թիւնները, որ ուղղուած էին ծանակագրան կառավարիչնե-
րէն մէկուեր:

Ան աշխարհի կր կեանքի ամեն բանի, կը հսկէր, կը
կեանքը քրոսէր իրարաշխութիւնով, քանզու ան իրանքներու
նորոգութիւնով, վարչական անկարգութիւններով, ա-
ռեւարակուն ուղիներու ազանւումով, աւագաններու
կեանքներով, կարկերակ նստաքանով, ստեղծարկան
ստեղծութիւն քանակով, քառայանով: Այս քրոսի մասին
ան զեկանքներ կը զանակէր, կարգադրութիւններ կ'ը-
նէր և կը կրթութիւն որ իր կրանագրերը նշանակեմք կա-
տարութիւն: Յատկապէս ուղի կը դարձնէր, որ ստեղծաները
յարգութիւն և հրկրի թերքերէն իրենց բաժինը ստանան: Իր
կրթանները կուտար քրուար զեկանքներն ալ կ'ըստա-
նար քրուար: կը տեսնէր, որ պետութեան զրուսը կանգ-
նած է շուտամբ միտպետ մը, որ իրագոյ աշխատանքը
կը քերտաւ նստանուններէն ու կոխներէն:

ՕՐԿՆՎՆՆԵՐԻՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ. — Բայց Համուխարիի
ամենէն մեծ գործը իր որէնագրութիւնն է. ան պիտու-
թեան առաջին օրհնագիրն է. անոր կազմած որէնքներու
ժողովածուն շուտոյն ողբիւրն է քան մէկերորդ դարու
Բարեւոյնի նստարկութիւնը նանչույնու կամար: Առ մէրու-
կան քաղաքներն ալ որէնքներ ունէին. բայց մեզ մինչև
հիմ յայտնի չէ սամէրական որէնքներու որն է ժողովա-
ծու: Ետտ քան Համուխարին մեջուցիւ է Սամէրներէն
չտտ քան իրն ստեղծութեան իրանունք կը գործադրու-
ուէր նաև սամականերու մէջ, բայց այս քրոսը միտին
նիւթ էին ծառայելու Համուխարիի կամար: Անոր որէնք-
զեկանքը ի նկատի են ունեցիւ պետութեան մէջ ազրոյ

տարբերագրութիւն քոչքային, քնտանեկան, հոգային, սեփու-
կանութեան իրանունքները, կառուցիւ են այդ քրոսը, կա-
մանայնեցուցիւ են, խմբագրիւ և կազմէր որէնքներու ժո-
ղովածու մը՝ պարտադիր և գործադրիչ քոչքին կամար:
Անունք նշան որէնքները յարմարացուցիւ են Բարեւոյնի այդ
մամանկուար ստեղծութեան, ընկերային մակարդակին:

Ըստ այս որէնագրի Բարեւոյնի նստարկութիւնը ար-
դէն բարք կազմ ունեցող նստարկութիւնն է. ան շուտ է
միտուած Խորգան 1 ախագոցու մամանկի կառարկու-
թեան: Բարեւոյնին մէջ ստեղծուած են դասեր, քառայու-
քներ, ազգեր, առաջ է եկեր աշխատանքի խիտ բաժանում
քազմագան արեւաններ, որոնք կը պանակէին մասնագի-
տացում. քարք յարարութիւն է ստեղծուելու հոգի, սե-
փականութեան յարգ, քառութիւն է ստեղծելու խոչար և մանք
կարուածութիւն: անոր զուգանն քարքուցիւ է վար-
ծու և ստեղծուելու աշխատանքը, ձեւաորուել է ընտանե-
կան յարարութիւնը. նստարկութեան մէջ խոչար նշա-
նակութիւն է ստեղծելու առեւտուրը, կուտարուած, սեղանա-
արք, դրամը և դրամագրիւ: Հստարկութիւնը իր քառ-
մագան յարարութեամբ պէտք էր որէնքներու սակ-
զեկ, ենթարկի մէկ կամ պետական կամքի, որուն ար-
տաշարութիւնը Համուխարիի որէնքներու ժողովածուն էր:
Սորէնագրի իր շուտարանին մէջ կ'ըլէ. որ՝ ԷԱՍԱԻ ԵՒ ԲԵՂ
աստուածներ խեծ կալ թի՛ճ ձեկրի միտ արուտութիւն և
իրաուցի հոստակու, շարուրիցի ԵՒ վիտարիւնը ունչապ-
նիլու, արդիլիլու նպոցներու կալիկն խեկնեանն ԷԱՍԱՍՈՒ-
ՆԱՐԻՍ: Ան ոչ միտին իր միտպետի քանկութիւնն է եղեր,
այլ և ստեղծաներու կրանակը, որոնց անունով կը գոր-
ծէր Թագաւորը:

'ԻԱՍԱՐԻ՛. — Համուխարիի որէնքներն արեւանագրուած են
մէկ մեծ յարարութեան վրայ, որ քառասուն տարի առ-
ջ ստեղծուելու ինչի աւերակներուն մէջ, թւին 282 յոգուած-
ներ: Ըստ այս որէնագրութեան Բարեւոյնի նստարկութիւ-
նը անհասարկներու նստարկութիւնն է, բաժնուած քա-

անբու, որոնք օրէնքի առաջ նույնիսակ և նոյնարժէք չեն։
 Կայ երեք դաս. 1) պատկերային, մուգիլիներու և դարակներու
 (հաշիվներու հասանարար միջին տեղը կը թռնեն ասորակներ-
 րու և ազատներու մէջ)։ 2) հիմնական ստրուկներէն բաղկի
 ցածր վար կը ազատներէն։ 3) ի դեպ ազատագրուած ըստ
 ըստակներու և իսպիտներ մէջ կրկնաւ ապրած ասորակներն
 են, որ կազմեցին այդ դասը։ Անոնց առաջ գործի, այնա-
 տանքի ասպարէզը փոփոխած չէ. բայց անոնք խափա կը
 սարքերաւին ազատներէն իրենց աշխատեցող և իրաւունքնե-
 րով։

Որէնպէս թիւեր կ'ընդունի հասարակութեան կայուն
 դրութիւնը, տե պուշուպան կը կանգնի այդ հասարակու-
 թեան և կ'որոշէ անոր զէմ գործողներու յանգանքի ու
 պատիժի։ Ըն շատ մեծ աշխատութիւն կը դարձնէ յան-
 զանքներու պատճախան կողմի վրայ։ Անոնցմէս կամ կը
 պատճախ. կամ անոր փոխարէն հասանցում կը տրախի
 վրիժառայութեան սկզբունքը, որ յատուկ և անհական հա-
 սարակութեան իկայ. մեքուած է թէն բարեխոսան հա-
 սարակութիւնը զեռ ունէր իր մէջ տոնմարցեղային կեան-
 քով ապրող մարդուրդներ։ Ունեցաւորները պատճիցը
 մասնաւորներու գործը չէ. այլ պետութեան։ Անոնցմէս
 ուր կը նկատուի իրեն հասարակական շարիք։ Որէնքի ու-
 առջ երեք դասեր միւնոյն յանցանքի համար միւնոյն
 պատիժը չեն կրեր. միւնոյն աշխատանքի համար սարքեր
 հասանցում կ'ըստանան։ Որինանկ վիճարարական մէկ զար-
 ձորութեան համար ազատ մարդը կը վճարէ ասուք սիկի.
 մուշկին իրեզ. իսկ ասորակը կրկու. Եթէ ազանտի ազատ
 մարդը՝ անոր ընտանիքը որպէս փրկագին կ'ըստանայ մէկ
 մին. իսկ մուշկիի արեան ցինը հուսաւոր է 1/2 մինի.
 ասորակինը այլ անչի պակաս։ Եւրեպանի հասարակութեան
 մեզ մուղու արժէքը կ'որոշուի որս կանակարի։

ԱՍՐՈՒԿՆԵՐ. — Բարեխոսի հասարակութիւնը ասորակու-
 բանքն էր։ Տնտեսութեան մէջ անոնց ամենամեծ դերը
 կը խաղային. ուստի օրէնագրութիւնը շատուկ ուշուրդու-

թիւն կը դարձնէր ասորակի և ասորակուի շարաքերու-
 թեան վրայ։ Ասորակներ ունէին արքունիքը, սահարիները,
 բոլոր ազատ մարդիկ, որոնց սուսն ու անտուտիւրիւնը աշ-
 խասուող մեքերու կարիք ունէին։ Համարարի օրէնագրու.
 թիւեր կը պաշտպանէր ասորակներու շահերը՝ անոր պատ-
 աթները անհմանեցով իրենց տէրերէն, այնատուտիւն փոխա-
 չուր ասորակներու և անոնց փոխառութիւն օժանդակող մուշ-
 քաց համար՝ ըլլաւ այդ ուղատ թէ մուշկի։ Ասորակները
 կ'աշխատէին դաշտերու մէջ. ջրանցքներու կառուցման
 վրայ. արեւատանոցներու մէջ, տանարական կառուցման
 վրայ. ինոնային շրջաններուն պետական հանքարդուր
 մէջ մեքաղներ հանելու համար։ Անոր էր անոնց կացու-
 թիւնը, ուստի անոնք յանախ կը փոխուէին միւնակ. խաւ-
 բերով, երթնէն կ'ապաստանէին շահերը և կ'ապաստանէին։
 Ասորակներու փոխառումն ու ապաստանութիւնը կ'ըստու-
 նաւ արդէն կ'ազատներուած հասարակութեան. ուստի
 Համարարի օրէնքները խառնութեամբ կը պատմէին փո-
 խըստական ասորակները, որոնք մանուան կը դատապար-
 տուէին, իսկ անոնց ապաստան տուողները կը տու գանդուէին
 և մարմնական պատիժներու կ'ենթարկուէին և որպէսզի հա-
 սարակութեան մէջ ասորակը գիւրուութեամբ աչքի իջնայ՝
 անոր զէմքը. մեքերը կը գրուէին շատուկ փրկագին։
 Բայց օրէնքը անոնց կու տար նաեւ որոշ գիւրութիւն, եթէ
 ասորակը ազատ կ'ընէ նա ամուսնակար. ինչ որ օրէնքով
 կը թոյլատրուէր, անոնց մտանդը ազատ կ'ըլլար. ստու-
 կը կրնայ զենչ իր ազատութիւնը, եթէ համապատասխան
 հասանցում ընէր տիրոջը։

ԱՋԱՏՆԵՐ. — Ազատները կամ ամբողջներ հասարակու-
 թեան բարեք դասն էին, անոնց կը պատկանէր նաեւ, ու-
 նոնք էին ունեարակները, անոնց մեքն էր իշխանու-
 թիւնը, անոնց համար կ'աշխատէին ասորակները։ Բայց ա.
 զտանելու մէջ գոյութիւն ասէր ընկերային անհուսաւ-
 րութիւն. կային խոշոր կառուածատէրք, կային և ընչաւ
 գուրի բանուորներ, կային՝ թէն քի՛ մանր ցիւղացիու-

թիւն, կային սերնետուտները, և ասորանցիկ տակտորի մեծ գաւառապետները: Անխորհրդանախաբանք անհասարակ էր՝ ոչ սովորաբար կամ գերազանցաբար: Անհասարակ տարաբար էր ստեղծել և փերցնաստեղծել: Ան իր հոգի և ստեղծարար կատարելուց տէրի էր, կրնար վաճառել, գրուցնել, նուիրել: Անկայն ամբաստան, այս մարդու իրաւունքը օրէնքը կը սահմանափակէր յոգուտ կնոջ և երեխաներու: Արեւնքը կ'ընդունէր միակնութիւնը, այսինքն մէկ որինսկանել կին ստեղծարար, այսպէս էր և ստեղծարարն օրէնքը: Գոյութիւն ունէր նաև ղոցնաւորութիւն: Անուանանալէն իտք կ'ընէր իր հօր աստեղն թերած օժիտի տէրն էր, այդ իր անստեղծ կը պահուէր: Դասարանի մէջ կնոջ վերաբերման կ'ընդունուէր: Անոր գոյնն ու շունքը, իրաւունքները օրէնքի պայտագրութեան տակ կը զտուէին: Ամբաստան կրնար կնոջը աստեղն արտաքսել, բայց միայն ծանր մեղքերու համար, այսպէս ան պարտաւոր էր նախապէս արդար:

Արդիները ձեռքներու իրաւասութեան տակ էին, հայրը ամեն իրաւունք ունէր անոնց վրայ, նայնիսկ կրնար վրաճառել, սերիշներուն ծնունդութեան տակ, կամ բրած պարտաքի վտարման արդէս այնպիսի որ վաճառել արդ ծամանակով: Այնպիսիպէս օրէնքը գոյութիւն ունէրպէս կայրիշնութեան պայտագրան էր:

ԱՆՍՏՆՈՒԹՅՈՒՆ ԸՈՒՆ ԵՍՏՆՈՒՄ.— Բարեկրօնի ստեղծութեան գլխաւոր տղրիքը երկրագործութիւնն էր, աստի օրէնքներու մարտնչութի մէջ հողային շարտերութիւնը մեծ տեղ կը բռնէ: Գոյութիւն ունէր մանր հողատիրութիւն, այդ հողատիրերը ստրուկներ շունէին, իրենց աշխատանքով կը մշակէին հողը: Գերակողքը խաւոր կուտակաստիրութիւնն էր, կայտաններ ունէին ասնարները, արքայական տանը, վաճառականները, բարձր պայտանէտութիւնը, գործարարները: Գրաստան երկիրներու և տասրի մէկ մասը կ'ընտանային տանարները, արքանիքը: Կուտակները կը մշակէին ստրկական այնպիսիով, կային և

հողին կապուած ազատ գիւղացիներ, սրունք գաւազ ըլլալով սեփական հողին կ'աշխատէին կայտանատիրոջ կամ տանարական հողերու վրայ: Ատրուկները ոչինչ չէին ստանար, անոնք մաս կը կազմէին կայտաններու և կը կերակրուէին միայն: Արեւնքը միջամտելու կ'ըլլար կայտանատիրոջ և ազատ գիւղացիներու շարտերութեան, ան կը պայտագրանէր հողատիրերու շաները, գիւղացին բերքի երկու երրորդ մասը կուտար հողատիրոջը: Ան պայտան էր լաւ կայտանութեան մէջ պահել հողը, ջրանոցը և ընդհանրապէս հողատիրոջ սեփականութիւնը: Կայտանատիրը երբեմն ալ հոգի նեղ յեղաններ ալ կուտար գիւղացիին: Այս պայտագրային գիւղացիի կասանելիքի շահեր կը պահուէր և ան պարտաւոր էր առողջ գրուկութեամբ լեկանները վերադարձնել տիրոջը, հակառակ պարագային վաճառուէր պիտի վաճառէր: Այսպէս կայտանատիրերը շահագործուէին, օրէնքը կ'որոշէր նաև այնպիսիով: Այդ կը վերաբերէր յասկանալ տրանսպորտներուն:

ԱՆՏՆՈՒՄ.— Արդիները բարձր քաղաքներու և մասնատրապէս Բարեկրօնի մէջ գաւազապա տակտորը: Ամեն տեղ ստեղծուեցաւ ստեղծարարներու մէկ դաս, որ թէ երկրի կարտաւիտերը արտասահման կը տանէր և թէ դրախ կարտաւիտերը կը բերէր: Արդիները Բարեկրօնի տակտորականներու շարիք իրարու կապուեցան: Արդիտարեր կ'ընտանէր երկու թեւերը, մտքը Ատման, Երանի բարձրաւանդակը: Բարեկրօնը շատ տեղի լայն, ընդարձակ շահերու հարցոց տակտորական այն գործը, որ սկսուէր էր ստեղծարարն քաղաքներու և Արդի մէջ: Բնական է, որ Համարարի օրէնքութիւնը գրուցուէր նաև տակտորի կանոնադրան կարգով: Բարեկրօնի մէջ կար խոշոր և մանր տակտոր, աստիճան՝ միջադպրային տակտորն էր և կը կատարուէր կարտաններով: Երբեմն մանր գրու մարտնչութիւնը կը միանային կազմելու համար տակտորական ընկերութիւններ՝ արտաքին տակտորի կաւոր: Անոնց տակտորն իր մէջ տներ էր: Արդիներականի մարտչարե-

եղիան աւազակները, Արարիան, միեւն Ղիզկաստանը ։
 Գետաթիկները կը կսկէր սոսկաբանի մեծ քաղիներու սպա-
 նազութեան վրայ ։ Թախառակուն քեղապետներու հետ դա-
 շինք կը կնքէր, որով անոնք շանձն կ'առնէին վերահսկել
 կարաւաններու ապահովութեան ։ Արարաթին առեւտուրին կը
 մասնակցէին պայատուր, տաճարները ։ Անոնք իրենց շահա-
 րաններու մէջ հաւաքուած բարիքները լուկա կը կոնէին՝
 կաշի, մետաղ, ձուլ սկի, ցենթեր և գործիքներ ։ Իսնա-
 կազին քարեր, օձանեղիքներ, համեմներ, կաւորոթներ, և
 անասուններ ։ ։ Ինքեւրակները մտնէ հողեր կը գնէին
 ու կը վտանակէին ։ Առեւտուրը մեծ մասամբ փոխանակու-
 թեամբ կը կատարուէր ։ Երբեմն բարիքները կը գնուուու-
 ունէին ձուլ արծաթով ։ Անշանաւորները ձուլ արծաթի և
 սկիի առեւտուր կ'ընէին ։ Պարտաբառ համար ստեմանաւած
 էր այս քաղաք ։ Առակուն թերթերու համար 33' ։ ։ ձուլ ար-
 ձաթը մինչեւ 20', շահ կը քերէր ։ Իսկին դեռ շատ հագ-
 ուագիւտ էր, ան շատ հարուստներու ձեռքն էր և կը մա-
 աաչէր իրեն գարգարանք ։ Ուայց առեւտուրը կ'առնուուու-
 արագութեամբ կատարուէր ։ Կամար աներամեյտ էր 11կ շուկ'
 ապրանքներու գիները որովորու համար ։

*ԵՐԿԱՆ՝.— Այգաթիկ շուկ ու կշիտ կրնար ծառայել
 ոչն ապրանքը, բարիքը, որու վրայ աւելի գիտրին էր
 գնահատել միւս բայտ ապրանքները ։ Այց աչ կրնար կու
 տարել գրամի գերու ։ Հիմա այդ բարիքը մետաղէ և թըղ-
 թէ գրամներն են ։ Արեւելքի հնարուն պատմաբանն մէջ
 մետաղը հագուուգիւտ էր, կամ եթէ գոյուեթիան ունէր շատ
 անգամ շմշակուած և չգտուած վրանկի մէջ էր, աստի որ-
 ւղի գրամ կը մտուուէին ոչ թէ մետաղները, ալ մորթին,
 եղր, ոչխար, պարկ ցորենը ։ ։ Երբեմն որոշեալ համար
 սարուկի արմէլը կը գնահատէին ան՝ տուար եգ, հինց ոչ-
 խար, գերի թիկան արգաւանկան տան անպակներու փրկուցին
 կ'որոշուէր արմէլ 100 եգ ։ Երազանչիւր ժողովուրդի մէջ
 գրամական միւս որբ արտաք էր ։ Այս բունը շատ մեծ յա-
 ուակցութեամբ էր ասկէ աստի եղած ապրանքային վա-
 խանակութեան, սակայն այց աչ անյարմարութիւն ու-

եղր ։ Երբ մարդիկ անաթագան մետաղի մշակուեթեան, կամ
 ստայան ուրիլ տեղերէ, անոնք մտածեցին որպէս փոխա-
 նակութեան, առեւտուրի միւսար ընդունել մետաղը, որ ա-
 ւելի շարժար էր, չէր մաշուիլ, չէր վեւաւար- մետաղի
 կտորը կարելի էր քամեղ աւելի մանր մտակու ։ անոր
 ախն մասը իր գինը կը պահէր ։ Այգաթիկ կարելի էր
 արժէքաւորել և սուղ և արժան ապրանքներ ։ Բարեկարգի-
 ները դարուար առեւտրակուն փորձէն եաք մետաղը դու-
 ձուցին հիմք իրենց առեւտուրին ։ Անոնք մեծ քանակու-
 թեամբ մետաղներ հրապարակ կանցին, սակայն եղաւ
 գրամ ։ Այց մետաղի կտորներուն անոնք գունագան հեւեր
 կուտային՝ որինակ եգերու, կամ հզան գլխու ։ Երբեմն ա-
 նոնք կ'ըլլային մետաղեայ կտոր ձուցեր, մտանքներ,
 զնդրիկներ ։ Բայց միշտ կ'որոշուէր անոնց կշիտ և արժ-
 քը ։ Այս բանը արտակարգ մեծ ցարկ տուա առեւտուրին ։
 Բայր քնամներու ժամանակ կը վճարէին կաշիիկ մետաղ-
 եայ գրամներով ։ Հարուստներու, առեւտրներու և պայատի
 մէջ կը կուտակուէր մեծ քանակութեամբ մետաղեայ գրամ ։
 Հայրային հարապարկեան կից ստաշագաւ գրամական հա-
 ռուութիւնը ։ Կանարներու գրամական հարաու- թիւր մի-
 ալն բրենց չէր ։ Հաւասարեակները սուսարական պահեստ-
 ներուն կը վտանակէին իրենց գրամները ։ Հոն աւելի ապա-
 նով էր ։ Կանարը այց գրամները շրջանառութեան մէջ կը
 ղնէր և կը հարատուար ։ Ան ապրանքներ կը գնէր, կը
 վաւորէր ։ Բայրակը հարակի վաճառակները դարձան ։
 Անոր անեւ անցով մետաղի գինը կը բարեյանար ։ Վաճա-
 ուակներուն մէկ ամբողջ դուր կար, որ կ'ըզբազուէր մի-
 ալն հարեան երկիրներէն մետաղ ներմուծելով ։ Անով ե-
 կան խոշոր առեւտրականներ, որոնց ձեռքը կնդրուացու
 մետաղը գրամները, անոնք ալ իրենց ձեռքը կուտակուած
 գրամները սկսան առեւտուրով տուր ։ Կամ առեւտուրը կը
 պահանջէր ստազաթիւն, հաշիւներու նշուութիւն, շրջու-
 ալի մտերամանութեանց մէջ ։ Ամեն գործուուութիւն կը
 կատարուէր գրուար կը ընդէին գրամ վերցնելու, փոխ-
 նակելու պայմանները ։ Առեւտրակները կը գրէին աղիւտ

ստիտուտներու վրայ և ստորագրութեան փոխարէն կը գրայմէին պատկերներով: Արիւղակներ մեծ քաղաքներու պեղումներէն հանուած են այդպիսի հազարաւոր գրաստր պատմանագրեր, ստացականներ, պարտաւարկներ... Առեարտական և փոխանակութեան գործը իր մէջ առաւ հասարակութեան շատ խուերը և այդ պատճառով գրեթէ ամեն քաղաքաբնակ անձը իր կնիքը, բացի ինարկէ ամե. Նէն ուղղաւորները և ստորակները, որոնք ալ անծայր շնչե- ին, ոչ գովազդներ:

Այսպիսով մենք կը տեսնենք, որ Քարեշոնի հասարակութիւնը շատ ցարդ կազմ անէր: Ան դասակարգային հասարակութիւն էր խիստ քարացած՝ այնպէս ասէր թա- ժանուամբ: Հասարակութիւնէն թաւր կար ուսեղ կեցրո- շացած իշխանութիւն մը, որ միջամտել կ'ըլլար ամեն գործի մէջ, կը կարգաւորէր անտեսական շարքերու թիւ- ները: Այս պատճառով գլխաւոր կանգնած էր Աստուած, որ կը տեսնէր ամեն ինչ իր սրտով միջոցով:

Իդար շէ, որ Համալսարանի արձեւներու քարակաթողի վերջ կանգնած է արդարութեան և շոյսի աստուած Շամա- յր, իսկ անոր առաջ խոնարհութեամբ կանգնած է ինքը՝ Համալսարանի Ան աստու ձեռքէն կ'ընդունի օրէնքները, որով պիտի կողմանայ ի պետութիւնը: Արեւն արեւքը կը դառնար աստու հրամայականը, բարոյական պատուէրնա- յու ժողովաման:

ԱՆԿՈՒՄՆԵՐ, ԿՈՒՄՈՒՆԻՆԵՐ. Համալսարանի գիտատեխնիկ և Քարեշոնի առաջին կայսրութիւնը երկար կեանք չուներ անցանց շնորհաբան և սեռ արդիականութեան արեւու քիմիայի արդիականութեան մէջ: Այսպէս հազարակալն ինքն- կաններուն արեւելքը անտեսան վերջիւ յայտնեցին մէջ էր: Աստիճանաբար անոր արդարական և քաղաքական գիտա- պիտ կը փոխուէր: Ազգերն ու ժողովուրդները դուրս կու- տային իրենց մեկուսացումէն և կը մտնէին իրարու հետ անբար յարաբերութեան և գործակցութեան մէջ, կուսիւն. Ներսէս անշուքը անցի կ'ուսուցանար Քարեշոնի վրայ: Ար- ժան և Համալսարանի անմիջական յարգանքները ընդունակ և

գործունեայ թագաւորներ էին, որոնք և այնպէս Եկուոր- ներու առաջին առնչ չկրցան: 1714 ին կուսուներու Գաթեիս թագաւորը գրուեց Քարեշոնը և հիմնեց Նոն կուս- եան Տարսուրիս մը, իսկ ան թիւղ քիչ, գիտեալ և շա- կազմակերպուած փոքրակա խումբի մը արտակարգութիւն էր նասակեաց մեծամասնութեան վրայ: Կուսակները այն- քան ուսեղ էին, որ իրենց երկրորդ թագաւորը կուսակա- յիւր շոյսի արքայ և անամբի և Մուրաթի ուխարի թա- գաւոր: Այս ցայց կուսու ին կուսակները արեւը էին ամբողջ Արիւղակները: Անոնք շոյսուցեցան դուրս գալ մի- ջագետքի սահմաններէն և նոր նասակակներ ընել, անոնց զէմ դուրս եկան հիւսիս արեւմտեայ մէջ Համբերը, որոնք նոր կը կազմակերպուէին և անգամ մը արդէն հասեր էին Քարեշոն, կուսակները նոյնիսկ դժուարութեամբ կը պա- ճէին իրենց ձեռքը ամբողջ Արիւղակները: Կայսու արեւելքի մէջ անոնց մրցակից էին իշուները, որոնք կը փորձէին տէր պահուիլ իրիստի և Նիզարիսի գետակերպիւն, հիւսիսի մէջ՝ Ասուրները, որոնք զէմ կը պայքարէին կուսակները՝ գտնէ Քարեշոնը իրենց ձեռքը պահելու համար: Կուսակ- ները Քարեշոնի մէջ անգամ մը որ հասարակեցան հար- կարաւոր և ին իրենց հերթին կուս մղելու անպարպայի- ներու նոր հասուններու զէմ, որոնք կ'ընէին Արիւղակները, հիւսիսի և հիւսիս-արեւելքի շոյսուսող շոններէն: Անոնք՝ թիկունքէն կ'ընէին ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք մէկ թե- ռը Արիւղակները հիւսիսային մասերուն մէջ կուսակեց Արի- սուտի պետութիւնը: Կուսակներու թուական փոքրութիւնը և անցի բարձր մշակութային միջավայրի մէջ ինչուսը ան- հետեւանցը անեցան որ անոնք դանդաղորէն համանայտե- յան անգական թարեւական սեմական սուրբի նետ: մէկը որ յու- ճուամբ մէջ թիրաւ իր ուղղաւորութեանը, միւր իր դա- յուսու մշակութիւն: Ասոր նետանցով է որ ինչե թուայցած՝ Քարեշոնի պետութիւնը, դեռ երկար ուղիքեցան. իսկ մոպ- փուրջն որ շարունակեց ստեղծագործել և Արիւղակները մէջ էին մշակութիւն ամենէն մեծ գործուն, թարեւոր Աստու- սուտի քաղաքական գեկամարութիւնը:

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԱՍՈՐԵԱՏԱՆ

ՈՂԱՎԼԵԲԿ՝.— Միջուգեստքի ամենէն հիւսիսը Ասորեստանն էր Ան սեմական աշխարհի հաղորդակցութեան և մեծ շարժումներու քիչէն քիչ մը դուրս է ինկած: Կը տարածուէր Տիգրիսի երկու սփերուն և սեւեջի մաս աւերա յարաքերութեան մէջ էր իրանական փոքր-ստիական քաղաքակրթական աշխարհներու հետ: Էթովներէ և բյւզանդացիներէ հաղմուած երկիր մըն է սուր Էմատը հոն սուս է և շոր, անուշ քարտ և ճիւղտու Ջուռն արտա է, քաջի Տիգրիսէն՝ Մեծ և փոքր Սուր քաղերու սփերը մարդկային մեծ աւ փոքր խաւքերու հասարակարգեր են, հաղորդակցութեան քնական ուղիներ: Փնտերը կը հասնէ Եւրփինէ խոր ձորերու և կիրճերու մէջէն, շատ սեղեր պիտանի շին անոնը շարժը համախառնած մարդկանց, անոնք շին ջրեր իրենց նունն շատ բարձր քունուղ դաշտեր: Ասորեստանի արտա ջրեր աւելի կը շահագործուէր միջին և հարաւի Միջուգեստքի քան իր պէտքերուն համար: Մակերեւոյթի կազմութեամբ, բուսական հարստութեամբ, կլիմայով ան միանգամայն հակապակերն է միջին և հարաւային Միջուգեստքի: Բարեչտի Ասորեստանը շրջապատուած է երկու կողմէն Տաւրոսեան և Սևաբազեան լեռնաշղթաներով, այս լեռները նապոյն մամանակներէն քնակուած են նոյն խաչնարած և վաշկատու, միշտ շարժման մէջ եղող և միշտ փոանգաւոր ցեղերով: Անոնք փոքր-ստիական, իրանական, սեմական ծագում ունէին, Հնուց անսի Ասորեստանը անցման ուղի մըն է եզեր՝ լեռնաքունկ բարբարոսներու համար՝ քաղաքակրթ Քաքեչոն արշաւ:

լուս Եւրփինն աչ այս լեռնաքունկ ցեղերը կամ ցեղական հասարակները հասարակներ են, տեղաւորուէր Տիգրիսի, անար փոսկներու շարժը, դարձեր են երկրագործ, յատուկ-եաց: Հոս ապրող ժողովուրդները ինքնուրու ըլլալ չէին կրնար: Երկիրը ծախքէն շատ հեռու էր, ինչպէս և առևտրական մեծ ուղիներէն: Ան մեկուսացած աշխարհ մըն էր՝ երկու կողմէն շրջապատուած լեռներով, իսկ արևմտաքլն և հարաւն թուց սեմական ժողովուրդներու և սսեռեց քաղաքական ու քաղաքակրթական շարժման դիմաց: Անք պատմութեամբ աչ ցեղերու, լեզուներու և մշակոյթի պայթարի մէջ սեմականը առաջնութիւնը առացու: Հիւսիսային ու հիւսիս-արեւելեան Միջուգեստքը իմերթոյ դարձաւ սեմական աշխարհ:

Ասորեստանը աղքատ, շարժաչ քիչուցիներու և հուշիներու աշխարհ մըն էր: Այս կազմութիւնը իր դրոշմը կը դնէր անոր նկարագրի և կենդանի, քաղաքականութեան վրայ: Իր քոչուութիւնը և իր աշխուստնքի արդիւնքը պահեւ շու համար պէտք է որ, սե միշտ պատրաստ ըլլար կռուելու պաշտպանուելու լեռնաքունկ հարեւաններու դէմ: ան կըուով միայն կրնար գուրս գաչ իր ուղքատ կրկրէն, Կանիչ հոմեյուն, յամուս պայքարներով միայն կրնար տիրանալ Իերձուար Իրեւելքի ոսկարական գրծերուն և դառնալ հարստութեան և իշխանութեան տէր:

ՀՆԵՂԵՆԵՆ ԻՆԵՂԵՂԵՆԻՎ՞՞.— Ասորեստանը իրեն ժողովուրդ և պետութիւն կը կազմուարուի շատ աւելի ուշ քան Եգիպտոսը, Բաբելոնը, իսկ պատմութեան թեմ դուրս կու գայ և համայնարեւոյթն մեծ դեր կը խաղայ, երբ վերայիւնու ժողովուրդներն ու պետութիւնները կատարեր էին իրենց դերը և արդէն բոներ էին անկումի ուղին: Ասոր ժողովուրդը կազմուարուէր է շատ քաղաքական ասորերէ: Հնուցայն մամանակներէն Հիւսիսային Միջուգեստքը մինչև Սևաբազեան լեռները բոնէր էր փոքր առիական ծագումով ժողովուրդ մը: Իսորարները: Իեր ունեցած սեպեկութիւնները սսեռ կը համարեն աստիճն քնակիչները Հիւսիսային

Միջազգային. առնչ ներքին հուլիսիանով քարէ դարէն
 անցան ճանաչեցներու դարը և ստեղծեցին բարձր մշակոյթ:
 Աւարարիները Ասորեստանի մէջ՝ նախ քան Ասուր ժողովարդին
 երեսան գալը՝ կատուցին առաջին սրբապատկաները
 Ասուր աստուծոյ տանարը. անոնք են առաջին քաղաքա-
 կան միութիւններ ստեղծողը, որոնք ընդհանրապէս միջնադար-
 ան միութիւններ կազմողը:

Երբորդ հազարամեակի սկիզբները հաս հաստատուեցաւ
 սեմական մեծ գաղթականութիւն մը. որ քանի մը հարիւր
 տարուայ մէջ սեմացոց այս երկիրը. անոնք իւրեքին ի-
 րենց մէջ Փոքր-Ասիական ժողովուրդները: Անոնք Ասուր-
 ները ենթարկուեցան հեղափոխական ժողովուրդներու տե-
 ւական յարմակութեանը: Իրաւունք և մեծերակ-ան գերիշ-
 խանութեան հարաւէն: Հիւսիսէն եկողները սաղմունակ և
 յար կազմակերպուած ցեղեր էին, որ յետոյ պիտի հասնե-
 ալէին, միայնէին իրենց ուժերը կազմելու համար Միտանի
 պետութիւնը: Մեծերները հաս թափանցեցին իրեն վանու-
 ունականներ, նետագային իրեն վարչութեան և պետութեան
 ղեկավարները: Վանականները կազմուին այս շրջանի մե-
 տադներուն համար. իշխանութիւնը կու գար սպասուողութեան
 գիրք ուղղական շեշտային գիրքերը գրուելու համար:
 Մեծերները հաս թերին իրենց բարձր մշակոյթի տարրերը:
 սեպագրերու գոյծութեանը, կրօնական գաղափարները
 և սրբապատկանները, բարձրը: Ուրջ անոնք հաս թնակ-
 յութիւն չէին, այլ վանականական գաղութ, ընդդիմաց
 գործ. վարչութեան ղեկավարներ: Անոնց տիրապետութեան
 ժամանակ թէ հարաւէն և թէ արեւմտեանէն սեմական ռա-
 բանոր գաղթականներ եկան հաստատուելու այստեղ: Մե-
 լերները կը հովանաւորէին այս թափանցումը՝ նոր եկող-
 ները կրօնային պատեղ ըլլալով՝ շեշտականներու ներխու-
 ման ղէմ: Իսկ սեմականներուն այս այս շեշտաւ, կանաչա-
 ւուն և բարձրաւ երկիրը կը գրաւէր իր շատ յաւ և ըն-
 դարձակ արտատեղիներով: Ընթաց, պաշտպանութեան
 թնական վարձերով:

Բարեկանի հարստութեան ժամանակ սեմական տարրը
 ունեցի կ'ուժեղեայ. ապահաստաններէն և տնտեսականներէն
 նախ գլխի և փրատի, ապա Տիգրիսի փոխը կը ղիմեն խաչ-
 նարան ցեղերը. անոնք կը կազմեն մեծամասնութիւն:
 Կ'ըլլան տիրող, բայց իշխանութիւնը դեռ կը գտնուէր Բա-
 թլոնի մեծքը: ՆԱՅ-րդ դարուն առաջին անգամ Ասուր-
 ները կը վերստին սպասուէին Բարեկանի գերիշխանութեանը.
 անկասանայ և իրենքի տրչաւել Բարեկան: Բայց անոնց
 տրչաւանքը յաջողութիւն չունեցաւ: ընդհակառակը ղեկի
 տրչաւուտը և իրաւա տրչաւելով անոնք նոր երկիրներ
 կը գրաւեն, կը հասնին Հարիւրու երկիրը, կ'ըլլեն իրանի
 քաղաքականացողը:

Ասորեստանի կազմուելուն շրջանի ամենամեծ ղեմար
 Ասորցն էր: Ան Տիգրիսի փոխընդմիջում վերջնականա-
 պէս հաստատեց սեմական Ասուրներու գերիշխանութիւնը:
 Իրանական, Փոքր-Ասիական ժողովուրդներն առաւ իր իշ-
 խանութեան ասկ, ան կասեցող կրօնական սպասանացող ամեն
 տրչաւանք. պաշտպան կանգնեցաւ Փոքր Ասիայ քաղաք-
 ներու, յատկապէս կանէջ քաղաքի սեմական վանականա-
 ներուն:

Մամաթուկուար ուժեղացումէն ետքը անկախ Ասորես-
 տանը նորէն թուրքա և թնկաւ Էլամի իշխանութեան տակ,
 իսկ Համաբարիի ժամանակ ան մաս կազմեց Բարեկանի:
 Վերջինիս իմաստուն թագաւորը կը հովանաւորէր Ասուր-
 ները կը պահէր անոր ցեղերու ինքնավարութիւնը՝ կր-
 ախային Եսկուտի պաշտպանութեան համար:

Համաբարիի պետութեան անկումով Միջազգային մէջ
 Էրկու ընդ քաղաքական յարիւրուտեք առաջ կու գայ՝ երկու ժր
 մէջ այ իշխան ու ղեկավարը՝ հեղափոխական ցեղախում-
 բերու տրչական հաստատե ըր: Հիւսիսային Միջազգային
 մէջ Միտանիներ, հարաւային մէջ Պասսանները: Միտա-
 ներներու իշխանութեան տակ էին նաեւ Ասորները: Անոնք
 կրօնական կանգնեցաւ ունէին, հարկ կու տային կեղծական
 իշխանութեան և սեմական գործ՝ պատերազմի ժամանակ:

Տեսանք որ Ի հոսանի պետութեան յազմական ուժերը կը գործէին Ռոսիայի, Եփրատի ափերուն՝ իր հիպոտոսի զէմ-տյա քանը յայտատար էր Աստրաներու համար, որոնց կը կերբ Ի հոսանի պետութեան արեւելեան չրջանի մէջ էր: Ինչու, մեծ պէտքերու կեդրոնէ հետո՝ կազմակերպեցին իրենց ուժերը, համայնքներն իրենց ճիշտը և յարմար պահուն փորձեցին ազատագրուիլ Ի հոսանի իշխանութենէն: Հաճեան ալ իրենց միջամտութեամբ՝ Ի հոսանի գործերու մէջ, աճար ի սուլացման նպատակով՝ համար թաղին Աստրաների կորուցման: XIII-րդ դարուն առ յոճեց Ի հոսանի սկսիլ: Բայց վերջինս անկումով տկարեցու մէջ մը քաղցածութեան Հաճեան և Աստրաների մէջ՝ Ի հոսանի կրկնորոնու արիւթապետութեան համար: Այս կտուր մէջ յարկեց դարու եկուս Աստրաներ և գրուեց Հիւսիսային Ի իջուկեաքը միջնե կարգէմէ: Եփրատեան գիծը և շուտով պիտի դառնար առաջին մեծ պետութիւնը արեւելքի մէջ:

ՆԿԱՐԱԴԻՈՒՄ.— Ի սկզբան այն հաստատար, որ անգուս Եփրատը և մտու Տիգրիսի հովիտը ենթակուց էր աւելի դասան պայմաններու՝ քան անոր միւս հաստատարը, որոնք հաստատուել էին Արցախաբեր կիսաշուանի արեւմտեան թեւին վրայ: Ինչոք կը բնակէին Տիգրիսի շարքը աւելի խիստ կլիմայի տակ, աւելի անհրապտը պայմաններու մէջ, կարեան լեռնարկներու մշտական փառկիւն աակ: Ինչ պայմաններու մէջ կը կազմուէր իսկ Աստրաներու նկարագրերը՝ շարքաւ, տակաւուղէտ, սուղամակ և դասման: Աստրը, որ հողագործ էր և կոփո՝ աստիճանաբար շարժու միայն գինուար, առ շարունակ ինքնապայտայանութեան մէջ էր, միշտ գինուան: շարք ինքնապայտայանութիւնը միջն զանոնք կարգաբարձակում, շարձակում: Ինչու անպարկուշտութեան: XIII-րդ դարէն անոր համար պատարագը դարձաւ արեւտ և հարստանորու միջոց: Ի կիրքը առ միայն անպատկութիւններ կ'ընէր հետու և մասնկերկրներու մէջ, ապա դարձու հասանուց, գրուած երկրի կազմակերպող և աճար կարտութիւնը իրազնուց: Այս աս-

պատկութեանց, նուաճութեան մէջ ստեղծուեց զիմուտուս կուն միտակետը իմ մը, աճան քան կեդրուարցու թուգասարի անէի մէջ, որ աճանին տուալ գորտար էր և արուն գործը իստաճութեան ընդը էր ու ապա ճեւք բերեցր:

ՆՈՒՆԿԱՌՈՒՄՆԵՐ՝. Թագաւորները սկիզբը կը նուէին Աստր շարքի մէջ. այս անանը կը տրուել և շարքին և ժողովրդին և անոնց կոմանուար աստուան: Դիմուէն միայն կրակական արտաճի էր, հան էր իշտար ուստուս մեկանը: XIII-րդ դարուն Խաղաճուար 1- 1290 1290 մայրաքաղաք կը գործըր կայտար, Տիգրիսի շուխ արկուէն կը քան հաստատութեան ուղին: Ինչ այն շրջան էր, երբ արեւելքի մեծագոյն ուժը՝ Հաճեան պետութիւնը գրուած էր իր արեւմտեան ստեղծանները պայտայանով՝ հոգեւորպակուն նոր ժողովարդներու արշաւանքը կատարեցու և կիրպտուի հետ համաձայնութեան գուտու մայմանաւար 1. կը կտուի իարեւանի կատաններու զէմ, որոնք արդէն թուարցեր էին: կը գրուէ քանի մը դաստաներ: Ինչ կը քարեքանայ եփրատով և կը գրուէ հոթակուն երկրորդ պետութեան մայրաքաղաքը՝ Կաղկիսի: Այս գրուածը մեծ արժէք ունէր Աստրաների համար: Ինտր առջե կը շարքէին Ի իջուկակուն տանուց գրծերը: Հաճեան իշխանութիւնը Եփրատի շարքը կը թուարց, տուաճութիւնը կ'անցնէ սեփականներուն և այն ալ անոր աճանին սուղամակ հաստատին:

XIV - XIII-րդ դարերը արեւելքի մեծ կայտարութեանց անկման շրջանն է և փոքր ուղղութիւններու շարքաւական ազատագրութեան և մշակութային վերերթի սկիզբը: Աստրաների տուալ շիւր մէկ մեծ ուժ, որ պատնէ կ'անցնէր անոր մեծագոյն և սարունման: Եւ եթէ ան անմիջապէս շանցու մեծ նուաճութեան՝ պատուար արտաքին և ներքին այն սուղեպակներ էին, որոնց առ կ'անթարկուէր XIII-րդ դարերուն: Խաղաճուար 1-ի արդէն Թուկլաթ Իմու (1260-1240) շատ անգամ կ'արշաւէ կիսային լեռնականներու և Նայիրեան ցեղերու զէմ, որոնք ուժեղացր

էին Միտանիի ցեղերու զէպի էիւսիս քաղթելով և հարաւային Հայաստանի մէջ հաստատուելով: Այս քաղթը հետաւորաբար էր սեմականներու, շատկապէս Ասորեստանի ճիւղման ամէ: Դաշխրեան զարչակցութիւնը էիւսիսն վտանգաւոր էր Ասորեստանի նստար թէ սաղմապէս և թէ տրնտեսապէս: Տուրքանեան մետաղաշատ լծոները և հարաւային Հայաստանի արգասանց դաշտերը անանց ձեռքն էր: Պէտք էր գրաւել ամրոհաւազէս հարստ աշտ շրջանները և վերաջնել Դաշխրեան ցեղերու վտանգը նիւսիսէն: Այս մէկ խնդիրն էր զբուսած ասորեստանեան զեկաւարուիկան սուսք, որոս լուսման վրայ անունք աշխատեցան ևրեք դարէն աւելի և երբեք չլուսեցին օգտաւ իրենց: Տուկլուս-Ինուսիսի արաջ զբուսած էր Կահա Բարեյունի հարցը, որ լեռնաքանկ կասեանները կ'իջիւնէին: Բուլաշակաւապէս ունեք ոչ մէկ զեր չկատարեցին արեւելքի պատմութեան մէջ, քաջ անոնց օրով Բարեյունը մնաց իրրեւ արեւելքի առեւտարի ցլխասուր կեղրուն: Կասեաններու արով աշ Բարեյունի մէջ կը հանդիպէին իրարու հնդկական, Երանի, Էյամի վաւորաս կանները՝ եգիպտական, սրամէական, հաթուկան առեւտրականներու հետ: Միջագգային աշտ առեւտարը իր շրջանակէ մէջ էր առեր Հնդկաստանը, Երանի քարերուանդակը մինչեւ Միջերկրական ծով, Էգիպտոս և Կիպրոս: Ատոր հետեւանքով Բարեյունը արտակարգորէն հարստացեր էր, փորթաւմացեր: Էս թէ և Միջագգայի մէջ քաղաքական քեւրակչութիւնը անցեր էր Ասորեստանին, Բարեյունն էր սեմական մշակութի կեցրունը: Կասեանները իշխող փոքրամասնութիւն մըն էին՝ որանք եւթարկունցան սեմական մշակութի խոր ազդեցութեան և սեմականացան: Անոնք մտցան իրենց լեզու և իրապայտի քարեկանը: Այդ է պատճառը, որ մեզի կասեան լեզուէն բան մը չէ հասեր: քաջի քանի մը քաւեր: Բարեյունի տնտեսական և մշակութային աշտ առեւտրութիւնն էր պատեաւը, որ Ասորեստանը իր կազմաւորման սկզբին փորձեց զբուսել Բարեյունը կամ ձգել իր ազդեցութեան շրջանակին մէջ: Ատրմանասար Լ.

գրաւեց Եւրոստեան տնտեսական զիծը, աշտ մեծ հարստած էր Բարեյունի առեւտարին համար: Տակչուս-Ինուսուս Լ. գրաւեց Բարեյունը և իջաւ հարստ: Ան շաշտարարեց իրեն սիւապար Բարեյունի, քաջ աշտ յաջողութիւնները վաստացիկ էին: Ան կ'ըսպանուի և Ասորեստանը երկար ժամանակ կը մասնաւոր անիշխանութեան, Բարեյունի մէջ նարէն կը վերահաստատուի կասեան հարստութիւնը:

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԹՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՊԼՏԱՄԱՐՆԵՐԸ -- Երբ ըջ 1200 -ական թուականներու ինչա հաթական մեծ պեռութիւնը: Արեւելեանքն Եւրոստեանը Եւրոստեանը արտակարգորէն անար էիւսիս: արեւմտեան սեմականները, քաջ անոր անկման պատճառներէն մէկն աշ Եւրոստեան հարստ և արգասարքը շրջաններու կորուստն էր, անքաժ Ասորեստանի ձեռքը: Հիմու միւսն զգուշի դարձաւ քաղաքական աշտ սխալը, որ կատարեր էին հաթական զեկաւարները զուր մը առաջ՝ երբ անունք Եպաստեր էին Միտանի թու, յաջման և անկման: Եթէ անունք պուսէին և զրնուարական սեմականութիւն ընէին Միտանիներու և չկատարէին անանց ուսկի սւսը, ՎԲարեյունիները, աշտ կերպով պատուար կանդեան կ'ըլլային Ասորեստանը քաղաքական կարացման և անոնց զէպի արեւմտաք Եասեաններու զէմ: Հաթական աշխարհը վերիմարտալեւրու: Եւթարկիկ յետոյ փոթեպակման ցեղախումբերը հասան Ասորեստանի սեմականները: Տուրքանեան լեռներու շարքը սկսաւ երկայնաւե կոխ մը Ասորեստան և արեւմտաքէն արչուող ցեղերու մէջ: Փոթեպաքիք և անոնց հետ կիող հաթական զանգուսները կուգային Եոր հարեւնիք արեւելու: կը լուսային գրուել Եւթարտի երկու ուիները, հիւսիսային Միջագգայի Ասորեստանի ապահովութիւնը վտանգուած էր և Երթական քարեկեցութեան ազդեւրները ցամաք: Այս զէպերու ազդեցութեան տակ զբուսած երկիրները վտրեցին ապատարուի Ասորեստանի ծանր լուսէն: Միտանեանկ Ասորեստան, աշտ սուսեւապայից արեւել անոր զէմ կը կանգնին անապարի վաչկատաները, ստամական ցելերը, որոնք հարուէն կը

չարժուքն հիւսիս, կը գրասեն եփրտտի երկու եզերքները, կը շփն վրան-սրնակ կեանքը և կը դառնան նստակեաց: Անոնք չեն նշխարկուիր Ասորեստանին, ընդհակառակը՝ առաճեական այս ջեզախումբերը անխնայութեան կը մասնակն ամբողջ Հիւսիսային Արթագեաքը: կը շարձակին Դասակուսէն մինչեւ Լիառան, Ամանոսէն մինչեւ Էրաբլը գեան ինկած եղամասերու վրայ: Ասորները կը կորսնցնեն իրենց հարուստ, արգասանչ, հողերը, առեւտրական գլխաւոր ուղիները, բարեկեցիկ քաղաքները: Այս գէպքերու հետեւանցով Ասորեստանը կ'ընկնի, կը քայուի իր ազգագրական սահմանագիծերը, կը պարփակուի իր ազգաւոր ու աներապոյր սահմաններու մէջ: Անապատի վաշկառուներու և մոխրական քեզերու զեմ մշտն պաշտօրը կը կրննէ անոր բոլոր ուժերը: Այս կացութիւնը կը շարունակուի մինչեւ ի Արդ դարու սկիզբները, երբ նոր, աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ կը վերակի իր նուանունները:

ՏԻԳՂԱՏԻ-ՔԱՆԱՆԱՐ I (1110-1100) - Ասորեստանի անկման այս դարերուն մէջ վաչաւոր բայց կարծես աւելի կը հանդիսանայ Տիգրատ-Մուշասապի թագաւորութիւնը, ինչ որ միշտ վերջ կուտայ դարսի շուքակումներուն, այլ և կը բռնէ նուանուններու ուղիւն Անոր թագած տարեգրութիւններէն է, որ մենք գիտենք իրիչ տառք կատարուած քաղաքական զէպքերու մասին: Եւրոք մը ժողովուրդներ որդէն տեղաւորուած են Ասորեստանի սահմաններուն վրայ, առանք կազմէր են միջեզույին դաշնակցութիւններ: Տիգրատ-Մուշասապ I կը կրուի անոնց զեմ՝ հիւսիսը՝ նաչրեան դաշնակցութեան զեմ, կը հասնի մինչեւ Վանայ չիւ աիերը: Արեւմուտքն՝ կը գրուէ Եփրատեան շրջանը, կը հարստակեցնէ արավանկան քեզերը և կը մտնանայ Արթագրականին: Հիեք տարուայ մէջ ան կը նուանէ ժքառասուն ժողովուրդներ, որոնք աւելի ո՛րչոյ քեզեր են կամ միջեզույին միութիւններ: Ան կ'ուարի և հսկայ հարցառութիւն կը հասալէ իր պայտաներուն մէջ: Նայրիի երկրը, Իսմոպէնը, հաթական մանր իշխանութիւնները, Աս-

Մովրոսիք, Արամէացիք, փեւեկեան քաղաքները կ'իշխուն անոր իշխանութեան սակ կամ կ'ընդունին անոր հոս վանին: Առաջին անգամ Ասորեստանի թագաւորը կը կուտայ ի սորորդանչոյ ձեւ մը՝ կը բարձրանայ նաև մը և իր զէնքն ու գրուչը կը լուսայ Արթագրականի լուրերուն մէջ: Աս նշան մըն էր, որ ան կ'իշխէր Ժովու և ցամաքի վրայ: Ասորեստանը նորէն դուրս կու գայ իր մեկուսացումէն և ձեռք կը ձգէ Եփրատեան առեւտրական գիծը: Անկէ ետքը ան կը դիմէ Բաբելոն:

ԱՍՈՐԻ ԱՎԱՅԻԱՍԻՆ ԱՐԻՍՏԻԹԵՆՆԻՔ - Ասորս բարեկան պայքարը չիւ էր: Ասորները կը Քանային տէր դառնույ ամբողջ Արթագեաքին, անոր արգասանչ դայաներուն, արբուսան քաղաք Բաբելոնին, անոր մեն հարստութեան, կ'ուզին հասնի Եւլաթի ծովուն: Պարսից ծագին: Ասանց անը բշարու Արթագեաքին անկարելի էր ամուր և սաստառիչ Եփրատի ափերուն, Նայրիի երկրի մէջ: Անհրամուշտ էր ամուր չնարան անեանց Արթագեաքի մէջ: Ասորեստանը մեն հեզինակութիւն ձեռք կը ընդէր, երբ Բաբելոնը պահէր իր գերիշխանութեան սակ, իսկ վերջինս որպէս հեզոյն քաղաքակրթութեան սեւիս, Ասորներուն կը համարէր բարրորտ, կ'արեւմուրէր գայն և շէր հայտուեր անոր տիրապետութեան հետ: Պայքարը նոսե զինաստրուկան էր: Կասեանները թէեւ թուլացան, սակայն կատան էին իշխանութեան և սեմականացեր էին: Այս իշխող սան անկումովն է որ 1180 թուին, Բաբելոնի պատու թիւնը կը քայքայուի կ'երեւան մըցորդ ուժեր, որոնցմէ ամենէն զորուորը Ասորեստանն է: Բայց անոր տիրապետութիւնը երբեք միայն չեզոյս Ռաբելոնի վրայ: Վերջինս երբեք չհաշտակցաւ տիրոջ հետ: Տիգրատ-Մուշասապ I-ի մունէն չետոյ Բաբելոնը նորէն ապստամբեցաւ և մտքեց երկիրը թշնամիներէն: Այս շուղութիւնը անեցաւ մեն նշանակութիւն Ասորեստանի հակաապարհի համար: Բայրո նպատակ, տիրակալուած ժողովուրդները ապստամբեցան յասակապէս արեւմուտքի մէջ՝ Եփրատեան գիծի շուրջը, Արա-

մէացիք, Փիւնիկէցիք, Լաթական փոքր իշխանութիւնները: Ասորեստանի շերտին կեանքն ալ խաղաղ չէր. կոխ իշխանութեան, գահի, դիրքի համար: Ասորեստանը կորսնցած զբաւած երկրները, փլուզումի ենթարկուեցաւ անք մեծ կայսրութիւնը՝ Միջերկրականը Զաքրոյ: Ամեն քան պէտք էր նարէն սկսի:

Երբև դար ինքն իր մէջ ամփոփուելէ ետք՝ Ասորեստան վերակաւ իր նուանումները: Բայց այս երկու դարը ինչպէս ըսինք, որեւէչքի փոքր մոլոմբուրդներու յառաջացման, մեծացման և ոգեկան ուժերու նսիրացման շարքանն է, ինչպէս և քաղաքական անկայացման: Փիւնիկէն, Բարսելը, արամէական քաղաքները կը նորանան, կ'անկախանան: Բարսելիք ցեղերը կը բանին ընդհանուր շահերով, ընդհանուր ծաղումով և կրօնով միացումի և ուզոյ դուռնալու ուղին: Լաթական փոքր իշխանութիւնները՝ Եփրատի յարջիք՝ կը շարունակեն ապրիչ հաթական հին պետութեան սուսդաթիւններով, հրախ Եւրասիան ցեղերը աստիճանաբար կը ձեւաւորուին իբրև Բարսուտի պետութիւն: Եւ այս յոյսը անդի կ'աւելնար, որովհետեւ փոքր ազգերու յաւաքիմուիեան սուջա որեւէ արգելք չկար:

ԱՌԵՐԱՆՈՒԹԵՐ II.— Բայց IX-րդ դարէն ամեն ինչ կը փոխուի: Ասորեստանի ուղմական գործադութիւնները, նաւահումները նոր թափ կ'ըստանան Սարմանաս II րոյ գլխով (մթ 824): Ան երեսուն և հինգ տարուան մէջ կրեւսան երկու ուղաւանքներ կ'ընէ. կը կոսի քոյր ձակասուներու վրայ, զի կը դնէ արամէական իշխաններու գիւնակցութեան, որուն մաս կը կազմէին Լամայի, Գամասկասի և Բարսելիք թագաւորները և Փիւնիկեան քանի մը քաղաքներ: Դաւնակիցներու քանակը կը համոզիղի ասորականին: Իրանդէսի ափին՝ կասկարի առաջ: Բայց պատերազմի ելքը կը Սեայ անորշ: Իւր զինքը ձախողեց, գիւնակցութեան յաղթանակեց: Սարմանասուրը քանակութեամբ բաժնեց գիւնակիցները և առանձին առանձին

Քարդեց զանեք: Իւրայլիք թագաւորը Թեսան ընդունեց Ասորեստանի Լոմանուարութիւնը: Իրամէկական իշխանները դարձան Կարկասու, փիւնիկեան քաղաքները պարտաւորուեցան տարք վնարել: Կարսականոյին առետարի ձամբաւերը Ասորեստանի հակողութեան ասկ ինկան. ան պահակ նշանակեց այդ համբաւերու հանգոյցներուն վրայ և ջանաց սպաւովել առետարը, որմէ մեծ հասոյթ կ'ըստանար:

IX-րդ դարու վերջին Ասորեստանի վերապոկծած մեծ կայսրութիւնը կ'որն մամանակով կը մատնուի անիշխանութեան: Բայց ութերորդ դարու կ'ըստին ան կը փորձէ յայն չափով և ասելի մեծ յաղողութեամբ աշխարհակալութիւն ընել: Շարք մը տաղանդաւոր թագաւորներ՝ դաման կռիւներու մէջ կը վերանուանեն Դարեյուր, Իխարթան, Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Իզիպուսսը: Անեք կը մխրձուին Երանի քարերուանդակը, կը յաղթահարեն իրենց մրցակից ուժը՝ Բարսուտը:

Յիլլար-Բալասար III 746—727 կը վերագրուէ Դարեյուր, կը հասնի Պարսից Կոթ, իրեն կը կուէ ռեալուտը Բկլաղի եւ Սուվեի, եւ աշխարհի շոս կ'ըստես բազաւոր: Ան կը վերանստատէ Ասորեստանի գերիշխանութիւնը Եփրատիան քաղաքներու և իշխաններու վրայ, 732 թուին, կը գրուէ Գամասկար, վերջ կուտայ արամէական ամեն սամեծ քաղաքի անկախութեան: Ասկէ կ'ըսկսի հպատակ մոլոմբուրդները սեղանանելու իր քաղաքականութիւնը — արամէական ցեղերը կը տեղաւորէ Զաքրոյեան յաներու յանջերը, Եւրասիի երկրին մէջ և այդ շրջանի թնակիչներն ալ կը տեղափոխէ Իխարթա. գլուսան երկիրներու մէջ որք յարգ ու կանոն կը հաստատէ: Եւ ամենած վարչերը կը կատարուէ ոչ թէ տեղական իշխաններու ձեռքով, այլ կեղքանն յաղարկուած յատուկ կուսովարիչներով: Իր մահուան ատեն՝ 727 թուին ուրզէն կազմաւորուած էր ընդարձակ տարեատանեան կայսրութիւն մը, որու սակմաները կը հասնէին՝ Պարսից ծոցին մինչեւ Եւրասիի երկիրը, Իֆրիկարականէն, կիլիկիայէն մինչեւ Իրանի քարձրասանդուրը:

Հին քաղաքակերթ երկիրներէն միայն Ագիւտսան էր և մտքը Ա-իան. որ դարս կը մեարշին այս սահմաններէն: Տիգր-Սարգսար միացուց սեմական տշխարհը մէջ իշխանութեան սահման:

ՊԵՐՎԱՆԵՆԵՆԵՐ. Արեւելիք նուաճումը շուրջա Սարգսանեան կարասութեան ժամանակ: Անոր կըմ սերբիական իշխանները մեծ գննակցութիւն մը կազմեցին արան կ'ազնէր կարգապահ փարսառնը՝ Նուրա կին: 722 թուին Ասորգանը Արանկէսի արին՝ Կարկարի երկրորդ ճակատամարտին մէջ Քարպեց գննակիցները, արշաւեց Նարաս և Նոյն թիւին քրակեց Նուրալէի մարտաքաղաքը՝ Սադուրսն: Անրէ առաւ Նարալէի պիտութեան, և ընտելիչները գնրի սարսաւ: Հիւսիսի մէջ՝ սն շարիեց Արարատին, որտե թուրքաւորը մտասան իր իտասարտութեան անկումը տեսնուող անձնապառն եղաւ 714 թուին: Տարեշտը Նարէն վերադարձեց Նուս անդերու մէջ տն սարս քաղթականներ նաստուեց, իրր իր իշխանեան թեան ընտարաններ: Այս գրաստութեան ընտոյ Ներթը հաստա կարգապահեա Սուրան 11 տնոր բանակը Չարպեց մասի քաշի մտերը- թուց Ագիւտսար չքրուեց: Եր սկսած գործը շարունակեց արդին՝ Սեկեմ լիւր (705-681). Ան Նիկեոսի դարձուց մարտաքաղաք և հոն կրասուցեց մեծ պալատ մը: Ինե շիտարտութեան նսմար տն ունէր Նիթակուն թուր միջնակներ- տմրող կայարտութիւնը կը մտասկարտէր շիտանիթեր՝ փուրս, մետաղներ, բանասարներ, հարսարտպիտներ: 690 թիւին փորձեց մտնայ կարգապահ, թուց շարթուցեալ: Անոր բանակին մէջ տարտուեցաւ մտնասար, բանակի մեծ մտար ոչնդուցաւ - Եսաշի մարգարէն կ'ըսէր, որ կ'ըսան է պատեր Ասարները իրենց անարգար գործերուն համար, իսկ կարգապահը կը անդէին, թէ Գուսն տաստանն է, որ սպասեց կարգապահը՝ թշնամիին բանակները ջնջելով: Ինեներիկ վերադարձեց Տարեշտը, որ տեսեան տպաստարութեան մէջ էր: Ան բանեց արտագան քաղաքը, պարիսպներն անեցեց - Եր արդին Նուսեանիւր (688-660).

որ Տարեշտին մը դասակէ էր. վերակառուցեց գաշն, թուց ստերեց Սխտեր 618 թիւին, իսկ 575-ին արշաւեց կարգապահ Արարները արնեգին իրեն, ուղաւորով փոխարեւորին տնապատի գրաւող բանակը և կեանամիջիցը: Անուց մեծ կոթակըսեա իտարեաներ մտաւ: Անկնջու և տէր պարնա Տեղարշին, Ասարեանեան բանակ մը մնաց կարգապահ մէջ կարգը պահեցաւ - տն դարձաւ փոխարտարտութիւն: Անուրսնիւր (660-624) գրակեց Իւրնի, փարսաւոր փոխտա Հուպէշտասան: Թէրէի բնակչութիւնը փոխարտուեցաւ Իրէնդեանը: Երկու արշիսկներ թերին կ'ըսուէ:

ԱՍՈՐԵՆԵՆԵՆԵՐ ԻՊԻՆԵՆԵՐ. - Տարեշտն այս կոթակերտա մէջ ապարտեցաւ Ասարեանի ապմակուն ոչնդը: Ասարեան իր թիւով ըրէ էին հակայ կայարտութեան ընտելութեան մէջ: Տեսուցան կոթակերտա մէջ պոնտեցաւ անտեց կոնտասանի սարրը: Երրե փոքրութիւն կեկալար տարր՝ Ասարեանը կարկարուտե էին մէջու կեկար ձեռին պանեց գիտուած ըրրայ կպտակ մտգոմարդները. զիցիւր իրենց իշխանութեան սակ պանեց կարեանուցա համար, Ասարգանի ժամանակ զեա գորթի և վարչութեան մէջ իշխողը տասարական տարրըն էր թայց հեապուշին, եսթերորդ պարտն Ասարեանեի թարգարտուցան զեկալարները տարտուած էին վարձկան մեծ բանակ պահել, վարչութեան մէջ տարեներուն տեղ տալ, թէեւ միշտ իրենց նակողութեան տակ: Իրարն կպտակներն կազմուած բանակը, անեցակ դարս ելում պարտանկութիւնը միշտ սը մնաց տեղի կամ նուազ շարով կաակունիի և քաղաքակաւորէն անպատանջի:

Կոթակերտա մէջ մարտեցաւ ոչ միայն ստարտական թուանկը, այլև զոն գնաց ստարտական երկրագործութիւնը: Երկրի մէջ աշխատող ձեռք շիտուց- ապա Ասարեանը թիւր ինչու նասարայեղին, երկկտայ շոխրն ու գիւղացին կտրուեցան իրենց խաղաղ աշխատանքի, կրտուցութիւն աշխատեալու հակումը, մտան գորթի շարքը Նուսանն հարրեի հողէն, վարձակեցան աւարի, աւարի և արկանախընդիր, անաշխատ կեանքի: Անանց տեղը բանեցին նուսանեան

քույր և քույրները չեն ընդունում գերիները, որոնք իրեն աստուծ կ'աշխատէին քաղաքներու և գիւղերու մէջ: Ատրուկներ ձեռք բերելու համար էր մասամբ. որ պատերազմներ կ'ըս նէին: Այսպէսով գերիները փոխարինեցին ազատ լիսուրները:

Այս կողմէն լիսուրներու ստացման ոչ թի թաւաւոր յոյս ներշնչեց հայաստանի մարտիկներուն ազատագրման փորձեր ընելու: այս շարժումները լիսուրներու կը ճնշէր զամենաթեւամբ շինարարով ոչ մէկին: Արտամասնակ միջազգային կազմութիւնն ալ աննպաստ դասակարգում կ'ըս տանար լիսուրներու համար: Անոր սահմաններու վրայ կ'երեւային նոյնպէսպէս նոր մարտիկները՝ Նիւրնբերք, Իկիթաքիթ, կը կազմակերպուէին լիսուրներ: Բարեկարգ քանակագութիւններ կը վերէր քույր դժգոհ տարբերու. հետ, ընդհանուր ճակատ ստեղծելու լիսուրներու զէմ: Այսպէս առ և Մարաստան ազատակերպեալ ետքը Իկիթաքիթ մասն լիսուրներուն, գրեթե չեն կարգուի, լիսուր և ուրիշներ թան առարկան նահանգները: Այս հարուածներն ոչ մի, այն լիսուրները թաւաւոր, այլ և հասարակ մարտիկները նորն յոյս ունեցան, թէ կարելի է թողնուի լիսուրներու թանկարժեքներ և ազատագրուի: Երկու ուժեր անցան այդ գործի գլուխը՝ Նիւրնբերքը և Միւրնբերքը: Միւրնբերքը կ'աշխատէր կ'աշխատէր, միւրնբերքի իշխան կարագործները: Ասանց ուժերը երեք տարի պաշարեցին Նիւրնբերք և միւրնբերքը: Այս գրեթե լիսուրներ մարտադաշտը: Իսլանդիկները աւերեցին և կործանեցին թէ Նիւրնբերք և թէ միւրնբերքը: Մէկ հարուածով լիսուրներու կարգութիւնը քաղաքացիական պայտեթիւն ունեցաւ. մեծ աւարտութիւն և կրօնական պատմանով արեւելեան բոլոր ազգերուն:

ԿԱՅՈՒՄԻԹԱՆ ԿԱՅՈՒՄԻԹԱՆՆԵՐԸ:— Այս կողմ կարգութիւնը, որ իր մէջ կը պարփակէր Միւրնբերքը Արեւելքի անապատային գոտին ամբողջութեամբ և շեղարկէր գոտի ալ մէկ մասը՝ կառուցուած էր զէնքով, ռազմի յաջողու-

թեամբ: Այնքի յաջողութիւնն էր, որ միացուցեր էր իրարու անձնակ, իրարու հակառակ տարրեր, մարտիկները, նոյն զէնքի սարսափն էր և համատարած անարկուտը, որ այդ քույրը պահեց լիսուրներու գերիշխանու. թեան սակ երկար մամանակ: Այնքի և թանկէր յաջողութիւններուն պատկառ շնորհակցին շարք մը տաղանդաւոր թաղանթներ, որոնք միամասնակ առաջնակարգ գործարարներ էին: Իրգլաթ, Բարասար, Լիսուրներու, Այսմասնաւորը, Բարգանը և Լիսուր-Հարոնք անձամբ կ'առաջնարկէին իրենց թանկները: Արեւելեան ոչ մէկ մարտիկը պատկառովը չգարեաց արևուտ և զբաւար տախտակեց ըստի լիսուրներուն: Ան մեծցաւ պատկառութիւնը մէջ. մեծ ճիգ բրտ պահելու միւրնբերքի իր ստեղծման կարգը, որով կ'աշխատէր իր գործարարները: Ան տանեց պատկառովի, խաղաղութիւնն մէջ պարիլ շէր կրտար՝ տրտման մեծ և բազմազգեան իր կարգութեան մէջ լիսուր թեղը քիչ էր քանակով և անոր որակն ալ կ'երեւար միայն ռազմի գործերու մէջ:

ԿԱՅՈՒՄԻ ԿԱՅՈՒՄԻԹԱՆՆԵՐԸ:— Այս ազգական գործերու մէջ լիսուրները քանի մը նորութիւններ մտցուց, ինչ որ անոր առաջնութիւնը հասարակարգութիւնն էր: Անոր գիւրնուրը լիսուրներու էր, ուժեղ, ջշուտ: Գոտիկները լիսուրներ անոր համար արհեստ, անկէ կը կազմուէր թեթիւ և ծանր գիւրնուած նեղազորք: Արեւելքը դարէն լիսուրներու թանկը թանկը նեղազորքին թանկը, ապա տանց վրայ աւելցաւ ազգականութիւնը թանկը, Հարեւոր, Բարեկարգ շանէին կանանուտը և մեծ լիսուրները, թեթիւ լիսուրները լիսուրներ և մեծ լիսուրները, թեթիւ լիսուրները, թանց միայն լիսուրներու մէջ էր, որ այդ զէնքը մաս կազմեց նեղազորք և նեղազորք թանկին. անոր ռազմի գործն ալ սերտորէն կը կապուէր այդ գործարարներուն հետ: Ին վերջապէս լիսուրներու թանկը թանկի ճարտարագիտական թանկը, որ պիտի դիւրացնէր կուտը գործարարներու գործը ճանապարհներ, կամայական իշ-

նեղով, բերդեր, ամրեցնելու կամ թշնամիին ձեռքին եղածը քանդելով: Նախարարապետական բաժնից բանակի մէջ առաջին անգամ Ասորեստանն է, որ մտնուց: Անոր ուսգմական սուր աշնակա շուռ էր կազմակերպուած, մասերը աշնակն ներդրուածակարէն կը յրաջնէին իրար. որ կը յիշեցնէր շատ աւելի աչ ուսգմապէս կազմակերպուած իշխանութիւն մը՝ Հասմուր, Սպուր, շէ, որ Ասորեստանը կոչուածը առ զիրենց շատ մաս Այս երկուքը իրարու նման են թէ զարգերու կազմով, թէ նաւանումի ոգիով, թէ կոչուրութեանն ընդարձակութեանն և թէ վարած քաղաքականութեամբ՝ նուազանաւ ժողովուրդներու հանդէպ:

Մանակը կազմուած էր կանոնաւոր պայտարութիւններով, որոնց մէջ կը մտնէին նեոեակ, նեոեալ և ուսգմական քերու բաժնիներ: Ասանկ պիտուած էին ներդրուելով, նեո ուսգեպով, կաջիներով, սուրերով և վտանաներով: Զինուորական գլխաւորն ա. զէմքերնին կը ծածկէին սուղաւարով լակ ամբողջ մարմինը պրահով. աշնակա որ թշնամիին զէմքերը հարուստիւս զէպքերուն միայն կընար ուսուց ինաս պատմական: Գեղարմերը երեսուն են ընկեր Ասոր թագաւորներու պալատներու մէջ պէնթի և ուսգմամիներքի մեծ պահեստներ. ինչպէս և պշինն, անպարպղիւն և երկաթի Գայրամին կից և գիւսարական կայաններու մաս կը կուսուցէին արևեականոցներ, պիտապորմարաններ, նեոյներ՝ մետաղներ հարկու, ձուլուած համար: Զինուորական այս նպաստակներու համար Ասորեստանի թագաւորները նուազանաւ սպգներու մէջէն կ'ընտրէին շուսգոյն արևեակաւոր մետաղագործները. դարձնելով և գիւսգործները և պործի կը յիշէին: Անոնք պետական սարուկներ էին:

ԳԱՆԱԲՈՂԱԿԱՆ ԶԷՆՈՒՄՆԻՒՄ — Գտնորագմական գործերու մէջ Ասորեստանցիք մտնուցին պայտարողական նար միջնուներ իրկրորդ հարարամեակին պարիսպներ քանդելը և պրատմը գրեթէ անկարելի կը գուտար: Եթէ մէկ գրանով շերտային գրուել, ապա երկարատեւ պայտարումը և սովը կը մնար միայն զէնքը վերջնական յաջիւս

նակիս Ասորեստանեան բանակի հարարապետական գրուածը անոր համար էր, որ կարելի դարձէր պայտարուած քաղաքներու գրուելը: Ասորեստանի նարարապետները կուսուցեր էին սեռակ մը անխաւոր գրուելուս կատար, որոնք կրկնով կը մտնեցնէին պարիսպներուն: Անոնց մէջ թագնուած էին գիւսարներ: Զրանապատ կատարներ ունէին զիւսարաններ, որից կը հետագումին թշնամիին շարժումները: Գարիսպներուն մտնուելով անոնք յատակ մեքենաներով կ'ընկնէին քանդել պարիսպները, անցքեր բանար դարերը նեոյն պարիսպներէն ներս: Ասորեստանի ուսգմա գորութեան մէջ նկատելի է շարժման արագութիւն և ուսգմական պարծողութեանց կանոնաւոր քաղաք:

ՎԵՆԱԳՈՒՄՆԻՒՄ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻՍ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՆԻ ՇՐՆԻՒՄ. — Մտնու հակառակ այս բարբիւն, այս ուսգմական կատարելութեան, բանակի սպգոյն յիշուած, սուղանդաւար պրատարութեան քանդումը Ասորեստանի նուազանոցը մնայուն նեոեակաւոր շուսգոյն: Կաջարութիւն մը, որու գոյութիւնը երկար տեւէր և որն սուղանով էր իր մէջ սուղանգ բոյս ժողովուրդներու գարգացումը և իւսգողութիւնը: Ասոր կայարութիւնը նար կը վերջնուցէր իր կուսուցումը, երբ ինկու և վարագումի անթարկապետ: Ան շատ մ'սղանցուց կեանք ունեցու: Ասորեստան զէնքի ուսգմ անդծեց իր կայարութիւնը. բայց ընդունակ յեղաշուստոյն միջոցներ մշակելու գոյն սեռական դարձնելու համար: Ասոր պատմուց հայտուց ժողովուրդներու հանդէպ իր որդեգրած քաղաքականութիւնն էր՝ հարածի, սուղանի քաղաքականութիւնը: Ասորեստանի թագաւորները մ'ընկնէին շուսգոյն սեքումի սուրբ էր, ընդունումի և գործարարութեան մէջ: Այնուարեկան անպակու մեքեր, զանցու սուղանի Գարգը գարնու պետական շուսարակուսութիւն: Այն ինչ որ արեւելքի միայն նուանոց պետութիւնները կ'ընէին հարուստիւս պարպուններուն մէջ, Ասորեստանի գիւսարներ և վարի: զամի համար խնդումս իրենները գարնու սուղանական կրկնաթիւ Թագաւորները՝

ասպակաւոր միտքինակութեամբ արեւանագրութեանը մէջ կը նկարագրեն իրենց հասարակ տնտեսականները, դանգաւաթային կոտորածներու և անդամանայինանց մանրամասնութիւնները: Նենք, թարմեր, քաղաքներ և գիւղեր հարկէն չը պարտաւաններ, գերիներու հաշին քերթելը, ողջ ուշք քիցելու վրայ քարմարտները, քիթը, ձեռքը, քայլեր կրու թելը, աչքեր փորելը սոխարական միջոցներ էին ասորիստանեան գործի: Գտնուածներու, ինքուարներու համար: Այդ քայլերը անոնք առանձին հարտութեամբ կը պատմեն իրենց տարեգրութիւններու մէջ: Բան մը, որ կը ցուցանեն այդ մասնակներու քարտուկան ըմբռնութիւնը ու քարքերը Այս միջոցառումներով անոնք կ'անարկէին հրայատակ ժողովուրդները, որոնք այնքա երկար ժամանակ ապաստարութիւններու մասին մտածելու անգամ անընդունակ կը դատուային: Այսուհանդերձ երբեմն այնչափ կողմնակ բողոքի մայրեր կը լսուէին. քաղաքներ, քիցելու ու քաղովուրդներ կ'ապաստամբէին: Նման պարագաներուն՝ Ասորիստանի ղեկավարութիւնը կը դիմէր ամենէն դաժան միջոցներու: ամբողջ քաղաքներ, ժողովուրդներ անդաման կ'ընէր և ուրիշ վայրերու մէջ կը հաստատէր: Այս միջոցառումը քաղաքացիան ապաստութեան համար էր: Այս քանչ անոր միտմամբնակ կը մտասկարէր քանուարկան արակուսած աշխատանք: ասորիներ իր երկրի վերակուուցման, շինարարութեան համար: Ամենէն արակուսած, մասնագէտ ուժերը կը փոխադրէր Ասորիստան, իսկ միտքաձեռքը կը ցրուէր կայսրութեան քաղաքան մասերու մէջ: Իրերիսկան քաղաքներու թնակիչները փոխադրեց Ասորիստան, անոնց անկր թերեւոր Ասորիստացիներ, Ասորիստանեակ կազարներով: 722 թիւին Սարգսնը՝ Սամարան գրաւելէն ետքը 25,000 շրեաներ փոխադրեց Ասորիստան փեղը և Մարաստան: Բարեկանի քաղաքի սպասամբութիւնները միշտ կը վերջանային թնակչութեան մէկ մասի անդամանումով՝ 200,000 Բարեկացիներ տարուեցան թնակչու Արիւրկրականի եզերքները՝ Արցուն և փեղերկան ու:

րի: քաղաքներ, և այդ անդերէն ու անոնց մէկ մասը քաղաքներ և փրկել: Դամասկոսի Արամէացիք հարկադրուեցան շքելու իրենց և-խ և հարուստ հարեւիքը՝ Տարուի շուրջ թնակչու համար: Տարագրութեան մէջ ժողովուրդի մեծ մասը կը հիւժուէր, կը մեռէր- անթաթիւնը, հիւանդութիւնները կը հատարէին իրենց ուերը: Գերապրուշները նոր վայրերու մէջ կը դատուային անվառ: պաշարը շարունակելու մասին չէին մտածեր, ոչ ալ հարուստութիւն ունէին պաշարելու: Այս քանդիչ, քայլաւոր միջոցներով Ասորիստանի ղեկավարութիւնը նպաստեց ժողովուրդներու մուշման, իրարարանուածին: Քայլ այս ձեռով նաւանուած նրկիներուն ոչ մէկը կապուեցաւ փրկելի նաւ, կը հնազանդէին միայն անար համար, որ անարկուսած էին: Այս երբ երկու ժողովուրդներ՝ մէկը նաւանուածներէն ամենէն քաղաքակիրթը՝ Բարեկացիք, միւսը՝ ամենէն թուրքն ու սալմանակը՝ Մարերը, գրուեցին և կործանեցին Նիւուէն, ամբողջ արեւելքը ազատ շուշ քայլեց և Թանք քիւն մը ազատուեցաւ: Նրկից մարդուրէ՝ նաուսը այս ընդհանուր արամագրութեան արտայայտիչը էր. երբ կը գրէր. «Վայ, ախի՛նարու Եպիսէն, վայ խաբէութեան րազահու՛ն, որ լինի և բաժութեամբ: Անտ կը լսուի մտակի օտաշը, անիւնեու զգողոյր, ծիւերու սմրակներու ժայնը եւ ուղմակաւեու օաշիւը: Լուսագոսնեու քիւն ամասման և անո՛մ կ'իյնան իրենց մեռելներու վրայ: Նիւուէն անի՛ծաւա՛ և եւ ո՞վ է, որ կ'աբասուէ- ո՞վ որ կը լսէ այդ մասին միայն կը ծափահարէ, կ'աբասուայ, որովհետեւ ով է ան որուն չի եստե անտ կեղծիքը և ետուածը:

Զ. ԳԼՈՒԽ

ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԻՋՈՍԹՂԱԿԻՆ ՊԼՅՈՒԹԻՒՆԸ. — 612 թիվ նիսու՛ղի ան-
կումէն ետքը Գրաքսարը և Նարու-Պայասարը Ասորեստանի
կայսրութիւնը բաժնեցին իրենց մէջ: Մարերուս ինկա-
հայկական թարծրաւեղակը, ամբողջ Իրանը, Էլամը, Հայ-
կական սոյխարհն, ուր ուրախական պետութիւնը կ'ապ-
րէր իր վերջին օրերը, Մարերն անցան վաքը Ասիա, ուր
ստեղծուեց իր Իսրայէլեան պետութիւնը: Իրկար Կորնուրն
ետքը Լիդիոսիք և Մարերը 555 թ. հայտնութեան դաշինք
կնքեցին՝ Լեոնային գաղթն բաժնեցոյ իրենց մէջ: Նարուս
Պայասարը գրաւեց Ասորեստանը, արամէական կում սիւ-
րիական սոյխարհը, Պոպետսիւնը. ան սկը գարծու. Արգա-
ւանոյ կիսաշուանի երկու թե. երուս և ի մի հասարակ սե-
մական մարտուրդները: Անոր իշխանութիւնէն դուրս էին
միայն Փրոնիկիան քանի մը քաղաքներ: Եղիպտոսն ալ
սպասուողութեամբ Ասորեստանի դաժան վարդաբնէն և
սկսաւ իոր, անկախ շրջան մը: Վեցերորդ դարու սկզբին
Մերմուսը Արեւելքի մէջ սանկուսեցաւ տեսուկ մը ուժերու
հասարակչութիւն՝ Եղիպտոսի, Բաբելոնի, Մարաստանի
և Լիդիոսի մէջ: Այս մասնակ սեղի ունեցաւ Բաբելոնի
քաղաքակրթական նոր վերածնութիւնը, գուգունեա եղիպ-
տական վերածնութեան, որ կը կատարուէր Մարտուսն իւր
բարտաբնան օրոյ: Բայց արեւելքի մէջ ստեղծուած ս-
տերու այս հասարակչութիւնը երկար չտևեց. և զործ
կայսրութիւնն և գծուած արմատներէն ալ մէկը գտն էր: Ե-
ղիպտոսը կ'ուղէր ուր դառնալ կիսաշուանի արեւմտան

թիւն, Միջերկրականի Պոպետսիւն-Փրոնիկիան անկումե-
ան կ'ուղէր վերակառուցիչ XVIII ուր հարստութեան եղիպ-
տական կայսրութիւնը: 608 թիւին նեխաոյ փարաւոնը
փորձ րուս այդ ուղղութեամբ: Բայց Նարու-Պայասարը
Ասորեստանը չէր կործանեց Եղիպտոսի համար: Ան իր
ենթին կ'երազէր Եղիպտոսին սկը դառնալ: Վեոական
դէպքեր սեղի ունեցան 605 թիւին: Եղիպտական բունակ-
ները գրաւեցին Պոպետսիւնը, Մարերն և հասան Եփրատ և
կը Էսանային գրաւեց կարկէմիքը, որ միջազգային աւու-
տարի կարեւոր կեդրոններէն էր և հայկական քաղաքա-
կրթութեան սմայր:

ՄԻՋՈՍԹՂԱԿԻՆ ՊԼՅՈՒԹԻՒՆԸ ԶԱՄԱՐ. — Բայց կարկէմիքի
ճակատամարտին մէջ Եղիպտոսիք պարտուեցան և պար-
պեցին Մարերն ու Պոպետսիւնը: Նարու-Պայասարը, սակայն
չկրցաւ արշաւել Եղիպտոս, ինչպէս նախորդ ձրադրեր
էր: Ապրիլ փարսուեր նրաժարեցաւ արիական Եղիպտն,
բայց չէր ուզեր, որ Բաբելոնը միայ Պոպետսիւնի մէջ Եր-
կու մեծ պետութիւններու մէջ ինկան իր Բաղայի թա-
գաւորութիւնը, որ դարձեր իր միջազգային դաւադրու-
թեանց կեդրոն: Անոր թագաւորները երբուսն քաղաքա-
կանութիւն կը վարէին. անեց պաշտօն մէջ կար երկու
հասանք՝ կողմակից Եղիպտական և Բաբելոնեան գիտնալոր-
ման: Եղիպտոսը Բաղային կ'աղնէր զէնքով, նիթապէս,
որպէսզի զարս գայ Բաբելոնի զէմ: Այս դաւադրութիւն-
ներուն վերջ զնեյու համար էր որ Նարուգագոնոսը իրոյր
արշաւեց Պոպետսին՝ Բաղայի թագաւորութեան և Փրո-
նիկիան Տիրու քաղաքի վրայ: Վերջինս շնտուած եղիպ-
տական գիտնալորմ անէր: 597 թիւին ան գրաւեց Երու-
սակէմը պատմեց հրեայ զեկամարութիւնը, բայց պահեց
Բաղայի պետութիւնը, որ պետք է ենթարկուէր Բաբելո-
նի հովանաւորութեան: Պետք է խզեր իր կ'ապերը Եղիպ-
տոսի նուր: Բայց այս պայմանները չգործադրուեցան:
Բաղայի պետութիւնը իր առաջին և մեծ թշնամին կը
համարէր Բաբելոնը: Հրեայ արագիւրները, որ հաստատ-

ուեր Հին Եգիպտոսի մէջ՝ Կեփոս շէին. անոնք Ապրիլ փարուանի նիւթակն և գիւական օմանդակութեամբ շուրուանկ զաւարտութիւններ կը կապէին Բաշակի պատմութեան մէջ ընդդէմ Բարեշուի և ոտքի կը հանէին Կեփոսները: Առջայի թագաւորը Աեղիկեան հրեք տարի յետոյ եգիպտական դիմաւորում ունեցող հասանքի Կրդոմով փորձեց դաշտ գալ Բարեշուի նովանիէն, թայտ 556 թիւին Նաբուգոդոնոսորը նորէն գրաւեց Արուսայէնը և գործարդեցով Ասորեստանի պատճիչ քաղաքակման թիւնը, քանդեց քաղաքը, աւերեց տաճարը և Հրէաներն ալ գերի տարու Միջագետք: Այս՝ Բարեշուի նշանատր գերութիւնն է: Հրէաները մնացին գերութեան մէջ յիսուն տարի. անանց տղատարեց և հայրենիք վերադարձուց Կիւրսը 538 թ.

Երուսաղէմէն հաքը հերթը հասու Տիրոսին: Այդ ժողովրդը տաներեք տարի պաշարուած մնաց, թայտ 340-էն հազարդակցութեան մէջ էր Եգիպտոսի հետ. ուրկէ կ'ըտատուար կենսամթերք և գէնք: Արկար պաշարուածի մէջ անոր կ'օգնէին Նաե իր գաղութները և կիպրոսը: Ի վերջոյ Տիրոսը համաձայնութեան հկաւ Բարեշուի հետ. ընդունեց վերջինիս հովանի և ասրեկան տարք տայ:

ՆԻՆԱՍԱՐԻՍԻՒՆԻՆԻ. — Հրէական հարցի յուձումէն հոք, որ Բարեշուի գեկալարութեան ասուջ դրուած ամենէն հրատապ հարցն էր, նրկիւրը կը խաղաղուի, իսկ Եգիպտոսըն ալ չի փորձեր միջամուխ ըլլալու Պաղեստին-Միւրիական գործերուն: Բարեշուը կ'ապրի խաղաղ յիջան մը. այս խաղաղութեան մէջ Նաբուգոդոնոսոր կ'ըզբարդուի երկրի վերադարձութեան և յիւարարական գործերով: Իր մեծ պետութիւնը կը թամնէ ճանանդներու, որանց վրայ կը նշանակէ Բարեշուի կառավարիչներու Ամեն Նանանդ հարկային միուարի մը կը վերամուխ, որ պէտք է հարկ վճարել: և պոք տար: Նաբուգոդոնոսորը միջամուխ շրջար նպատակ աղգհուի ներսին-կրտական գարծերուն: Տեղական իշխաններուն կ'ենթարկէ իւ հակադրիւն. ամենէն մասնակցուած վարերու մէջ զարք կը պակէ: Ապա իր ամ-

տոջ ջանքը կը յուիրէ Բարեշուը գեղեցկացնելու. Նոր շէնքերով Բարեշուը Ասորեստանի իշխանութեան ասակ քանիցս աւերուեր էր: Նաբուգոդոնոսոր Բարեշուը կ'օղակէ կրկնապարիպներով: Բարձրագիւ դուռեր կը միացնեն քաղաքը արտաքին աշխարհին:

Այդ դուռներէն մէկը կոչուեցաւ Իօսաթ անաւոնայ հու ա-նուկով: Թագաւորը սալաշատակեց զԼպի մեծ տաճարը տանող պոչոտան, որ կը կաշաւէր Սերուրեանց սլալատայ: Բարեշուը ամբողջութեամբ վերականուցուեցաւ. Նոր հանրային լէնքեր շինուեցան, պաշտաներ կառուցուեցան, կամուրջներ անցուցին: Այս բոլորի հետեւանքով ան դարձաւ արեւելքի առեւտրի գլխաւոր հանդոցը: Հոնկէ կ'անցնէին վաճառականական մեծ ուղիները: Իրանի քարերուանդակէն, Պարսից ծոցէն քանի մը նամրաներով արեւելքի արտադրութիւնները կ'աղղուէին Բարեշու, հոնկէ ալ կը թամուրւէին արեւմուտքի երկրները՝ Փոքր Ասիա, զԼպի Միջերկրական ծով, Եգիպտոս: Հին կարաւանային մեծ քաղաքները՝ կարկէմի, Դամասկոս և Երուսաղէմ նորէն վերջուտան իրենց դիրքը Միջագետքին վաճառականութեան մէջ:

Բարեշուի շինարարութեան մէջ Մաղուկ անաւոնայ նահարուած տաճարը աս-ջեակարգ նշանակութիւն ունէր: Անոր կառուցման վրայ աշխատեցան ժամանակի յաւաքայն հարտարապետները, իսկ իշխանութիւնն ալ յաճարէն աս-ջակցեցաւ նիւթապէտ: Տաճարի վրայ քարերուցաւ եօթ-նայարկ աշտարակը որու եօթներորդ յարկին մէջ գրուեցաւ Մաղուկ աստուծոյ ասկէ արձանը: Հիմա ան կը համարուէր ոչ միայն աստուծոներէն մէկը, այլ գերազոյն աստուածը. ան էր միայն ճշմարիտ և ամենակարող ստեղծիչը ամեն կենդանի արարածներու, միւս աստուածները տուր ստորադասներն էին, սուրբերը. որանք իրենց կառուցութիւնն ալ գործուն գերը կ'ըստանային Մաղուկէն: Իրութեանց պոչոտան կը միացնէր մայր տաճարը արտաշական սլալատի հետ: Կրտական մեծ տոներուն թույտ-

ւարը մեծ շքախմբով և յատուկ արարողութեամբ կ'երթար մայր տանար՝ շրջապատուած Մարդուկ աստուծոյ քուրսմեքով: Պալատը բազմաշարկ էր: Կէր բարձրացող յարկերէն խրաքանելիւքը քիչ մը աւելի վաճար էր նաստրղին: Առաջինի տանիքի մէկ մասը երկրորդի համար կը ծառայէր որպէս պատշգամ: Կն աճրողութեամբ ծածկուած կը կանաչներով և ծաղիկներով, որոնք տանն կողմէն կ'իջնէին պատերուս վրայ և կը ծածկէին: Ասանջ ևն Բարեշունի համբուսաւոր առկաթ պարտեղները:

ԱՆՆՈՒՄՆ. — Բայց վերակառուցման և խաղաղութեան շրջանը երկար չտեսցա: Զագրոչեան յիշներու արեւելեան շանջերուս տեղի ունեցաւ քաղաքական յեղաշրջում մը. որ կ'ընտովին փոխեց արեւելքի մէջ ստեղծուած ուժերու հաստարակութիւնը: Ըստ իշխանութիւնը Մարերէն տնօցաւ Պարսիկներուս: Կիւրաս գրեթէ քերու այս խաղաղ յեղաշրջումը և կիմք գրուա Ալեմէնեան հարստութեան: Տէր դասնալով Փոքր Ասիոյ, իրեն եւթարկելով Իրանի բարձրասանջակի անիշխանական վաչկատուները, ան 535 թ. եկաւ քրաւելաւ Բարեշունը: Եւրոպոզոնսորի մակէն ետքը՝ Բարեշունը ինկաւ անիշխանութեան մէջ, որ տեսեց վեց տարի: Երկրի տէրերը՝ պալատական սուլտանին՝ քաւ քարնաւազցին Եւրանիոյին (550—538), որ քրժուհի մը զաւակըն էր: Ան քաղաքական գործերով չէր գրադուէր, յուսկըցաւ իմաստը արեւելքի յետնաշին գետի մէջ կատարուող զէպքերու: Անոր սիրած գործը կրօնական հարցերն էին և աստուածներու նետ կազուած թէսերը: Իշխանութիւնը ան յանձնեց իր որդուն՝ Բաղդասարին: Եւրանիոզ պատուհան թոյր կազմերէն և մեծ քաղաքներէն Բարեշուն փոխուղրեց տեղական և ազգույին աստուածներու արձանները: Կը ճաւճէր նոր կարգ հաստատել անոնց մէջ, աստուածներու յարաբերութեան, ազգակցութեան նոր տեսակէտ մշակել: Այս պատճառով ան իր զէմ հանեց թէ քրմական դասը, ինչ քաղաքներն ու աստուածները, որոնք զոհուէր էին իրենց հովանաւոր աստուածներէն: Իժդուութիւնը

այնքան խորն էր, որ երբ կիւրաս մտեցաւ Բարեշունին, գրեթէ ոչ ոք մտածեց անոր դիմադրել: Կրկեջ պետութիւնն ու թագաւորը: Բաղդասարը սպաննուեցաւ կրտի պալատին, Եւրանիոզ գերի բռնուեցաւ և Բարեշունը յոյսաւորուեցաւ: Պարսից մեծ կայսրութեան նստանշնեղէն մէկը: Բարեշունը սեմականներու կառուցած վերջին պետութիւնն էր: Անոր անկումով սեմական տարրը ոչնչու կը յազրէր քաղաքական ազգուկ ըլլուի, տուղիութիւնը կ'անցնէր հնդեւրոպական արիացիներու նետքը:

Է. ԳԼՈՒԽ

ԱՍՈՐԱ-ՔԱՐԵԱԿԱՆ ՄԵԱԿՈՅՔԸ

ԿՐՈՆՐ. — Հին հասարակութեանց մէջ կրօնի գերը յատմեծ էր: Ան իր գրոշմը կը զնէր կեանքի թոյր հրեւոյթներու վրայ. արուեստը, մարդկային մտածողութիւնը, գիտութեան սկզբնական ձեւերը, հասարակական և պետական կազմակերպութիւնները խորապէս ներշնչուած էին կրօնական քաղաքարներէն և յանախ այ կը ծառայէին սևոր: Ասորս քաքեւական կրօնական քաղաքարները մշակուել էին Սուճերներու և Ակադացիներու շրջանակին մէջ և փոխանցուելու տեսչը: Սուճերները կառուցուել էին ասալին տաճարները: Սուճերական լեզուն Ռուցեր կը ասորա-քաքեւական միջնադարին մէջ իրեն կրօնական արարողութեան, թխական լեզու, որ միայն տաճարներու մէջ և ծրմական դասի կողմէն գործ կ'ածուէր: Ան արթազան լեզու էր: Ինգուի նա տեսչ Սուճերներէն ժառանգելին ձէները, պայտամանքի, գուշակութեան գանազան խօսքեր, բանածուեր: Սեմական Ակադացիները մշակել էին կրօնական գրեւտուարման ձեւ մը՝ երկուր հազուատներ՝ թէ քարմերու և թէ աստուածներու համար, գրեւտներու նա երկուր ու փոսասար մօրուք: Ասոնք այ տեղ գրանցին ասորա-քաքեւական ձէներու և արարողութեանց մէջ: Սուճերականացիները ասալինն էին, որ որոշ կարգ մտայ, զին աստուածներու քաղաքանութեան մէջ, տեղեկցին երբորդութիւններ, կապեցին աստուածները ազգակցական, ղեասանկան կապեցում: Ան այ տեղաւ Բարեյունին և ապա Ասորեստանին: Այսպէս՝ Միջագետքի մէջ կը ղեկատեւք ոչ

միայն ժողովարարներու և իշխանութեանց յաջորդականութեան մը. այլ և մշակութիւն, շինարարական մը կը փոխանցուելու, ծարը կ'ըստեղծարարէ, կը մշակել կրօնի ժառանգութեանը:

ԱՍՏՈՒԽԱՆԵՆՈՐ.— Ինչպէս իգիպտոսի, այդպէս ուլ Միջագետքի մէջ կ'իգրաները աստուածները կը պատկերացնէին կենդանակերպ, այսինքն կը հաւատային, որ քերթական զորութիւնը մարմնակազմեր է այս կամ այն կենդանիի մէջ: Այդ պատճառով այ կենդանին կը դառնար ազու կրօնը, կը պաշտուէր, կը համարուէր սուրբ, մաքուր, իսկ այն ապանելը և անոր միան տեսչը մեղք: Բայց Միջագետքի մէջ կրօնական այս քաղաքարը աստիճանաբար փոխուեցաւ, աստուածները քարման մարդակերպ: Ինչպէս թէ քաղաքարներու այս հալովոյթը մէկ անգամէն տեղի չունեցաւ: Ինչպէս փոխանցման շրջան մը, երբ աստուածը և քրիստը կը պատկերացնէին կէս կենդանիի և կէս մարդու ձևով, կամ կը միացնէին երկու կենդանի ասայով անանց մարդու մարմնի որոշ մասերը: Այն կը միանցնէին առիւծը արծաի թեւերով և մարդու գլխով: Այսպիսի երկու կապակուել կենդանիներու պատկերացումը մեծ տեղ ունէր Միջագետքի կրօնի և արուեստի մէջ:

Ասորա-քաքեւացիները քաղաքաստուածեան էին. թուական թուրը կրօնայինները աստուածներու կամքին ուրտայայտութիւնը կը համարուէին, ուրոյ՞ թուականը լեցուած էր անտեսանելի ոգիներով, որոնք շար էին և կամ քարի: Այդ նոյն ոգիներու կզոր ազդեցութիւնը կը նկատուէր աստուածի, երկնային մարմիններու, պողպատու ծառերու, արդասարքը կողմ մէջ: Արեւի՛ յոյսի և շերմութեան ազդեցութիւնը էր, ան կեանք տուող ոգի էր: Այսպէս իր շրջանով, կիսալուսնով և քաղաքանութեան կը ներշնչէր մարդուն մասնակի բաժանման քաղաքարը, շուտը գիշերային շամբորդութեան պահուն կայաւաններու մամնէն վաստելի ուղեցոյցն էր. ստաղիւր քոյր կու աւային հանդիսով, գարթնութի ժամանակը, կամ գործի և դադարի և կը պայտու:

Եւստորեւ անոր այնուտանքը երկիրը, որ առատութիւն պարզութեամբ էր, զք խնամէր, կը անուշամէր- գուտը, որ կնանքի ուղղութեան էր կենդանիութեան և բոյսերու ծարաւը յարեցնալու ինչ յարոր տեղ ունէին իւտրու-Սարեանի կրտսնական ըմբռնութեան մէջ: Ինչ որ գինեքը քարի էին, հոս վանաւոր: Իստեղ կը հակադրուէին անապատի խորշակը, սառ չափերը, զիշտայն թուշուններու ոգինեքը, գազան- հեքը, սուրանները, մէկ խաւքով շարութեանն ոգինեքը, արտեղ կարեւոր էր յարգելի քարի ոգինեքու սգնութեամբ:

ԱՆՏՈՒՆԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՒՆՆԵՐ — Իստուածներու և ոգինեքու քաղձուտանութիւնը կը մտցնէր անտեղ մէջ խառնաշփոթութիւն: Դեռ ըմբռն, ժամանակի գիտունները և աստուածային գործերուն շատ-ժամանակներ՝ աստիճանաբար աստուած- ներու մէջ կարող մտցուցին, դասաւորեցին, ազգանկարներն ստեղծեցին, սմանք քարեքրուցեցին՝ առաջին աստուծոյ սուտիւններն: Միանեքը ստորագրեցին անոր: Իստուածութիւններու դասաւորման մէջ իբրեւ օրինակ կը հաւաքէր մարդկային հասարակութիւնը, ընտանիքը: Մարդիկ աստուածները կը կերտէին օրստ իրենց պատկերներն: Մշակակեցան ճարտարութիւններ: Իստեղ մէջ ոչ քարեքրուցու աստուածներէն մէկը, որուն շատկանիշներն ստեղծեցին ընդհանուր էին և արտ ձեռ որոշ կրակերով շարկապուած էին ճարտարութեան միւս անգամները: Ինչ առաջին աստուծուն կը վերադրէին քայր մեծ գործերը, սրարշաղթները, արեւոյն-տեղերը: Ինչպէս՝ աստուածներու շուրջ կ'ըստակցեցին պատմութիւններ, ստասպելներ, կը պատմէին անտեղ հարգման, շար ոգինեքու զէմ մղած կրեաներու, անտեղ գործերու մասին: Ինչպէս կու գար զիցարմութիւնը:

ԵՐԿՐՈՒՆԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՒՆՆԵՐ -- Տիեզերքը -- ըստ իրենց հաստատութիւն — ստեղծուեք էր և կը կատարուէր առաջին ճարտարագիտական աստեղծութիւնը: Տիեզերքի հայրը Անտ աստուածն է. Երկիր՝ երկրի, օդի աստուածը, կան ճարտիւնը կան միաժամանակ գիտութեան, արտահաստներու և արեւաններու ստեղծուցն է աւ հովանաւորը: Ան է.

որ մարդուն ստեղծուց պիտութիւն և արտահաստ: Ինչ երտարդութիւնը պարզութեք է նախնական Դատի զէմ, որ անկարգութեան, խառնարի ոգին էր: Կատուքը է տիեզերքը, ստեղծեք է մայրը, ուղեւորը կարող և կանտե է մարտուցեք Քասախն մէջ: Ինչ երտարդութեանն ոգին է Մարտուկը, որ Համարարի ժամանակ յայտարարուեցու Մարտուի առաջին աստուածը: Եւ այն քայր տիեզերայնէն զորեքը, որ սկզբնապէս կը կրակէին առաջին ճարտարութեան անուս՝ հետ, համարուեցան միայն Մարդուկի ըրտուժը: Մարդուկը իր արիւնը կու տայ, որպէսզի կան սարգնաւորը, հեւաւորը մարդը և կենդանիներ: Իստ Մարդուկի արիւնով կը շարախէ հողը, երկիրը և կ'ըսկցքնուատը կենդանական և մարդկային հասարակութիւնը, Ինչպէս՝ աստուած-քարեքրուցման քրմական զեկարար շրջանակին մէջ կը մշակուի այն տեսակէտը, ինչ մայրն ունի իր մէջ աստուածայինը և նիւթականը: Իստ կը ներկայացուէր ճակի մարտինով և գլուխով, որուն շեքքե թաղանթած ունէր մէկ ուրիշ՝ մարդու մարտին այն ներկէր ան կ'այրէր մարդկանց մէջ. կը ստեղծուէր հող մշակուց, գորգ-քանիք օգեկան ումերու գիշերը կը սուտուէր ծովին մէջ: Ինչ կրկանուցուող էր: Ինչպէս պոչաւորմանը աստուածուցու ծովամերս շրջանի թնակութեանց մէջ, թուշերներու մաս, որունք իրենց սպարուտը կը հարթաշինէին ձկնարտութեամբ, վանաւորանուութեամբ:

Բ. ԵՐԿՐՈՒՆԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՒՆՆԵՐ — Երկնային շտաստաններէն կողմուած էր երկրորդ ճարտարութիւնը: Ինչոր մէջ լուսնի աստուածութիւնը առաջին տեղը կը գրաւէր, ան կը կաշուէր Սիմ, անոր խարհրդանիշը կիսարուսինն էր: Ինչոր երկու գլուխ ունէր՝ Լամուտը որ արեւի աստուածն էր, ան կը պատկերուցնէին սկաստակի ձեւով, որուն մէջ զիւղրուած էր մէկ մեծ աստղ: Ինչոր պայտամուտը ստարածուած էր արեւեկի քայր ժողովարդներուն մէջ, մանուանող վաշտկատուն սեմաքաններու: Երկրայնայինեքը, Հալիեքը Եւրոպէս կ'աստուածացնէին սրտեք և սկաստակի ձեւով կը պատկեր-

բացնէին, ինքն աստուածութեան շարքը կ'ըստեղծուէր քանակաւ պատմութիւններ, որոնց մէջ կ'երեւար և անոր բարութիւնը և գերընկալան ուժը: Ան թեւեար արեւ է, արդարութեան սեքմանոցը: Համարարին անկէ հրահանգ կ'ըստանար արէնքներու ժողովածուն կողմէն: Արին երկ- ըրորդ քուսակը՝ Վեհուսն էր, իրար աստուածուհին, ան բա- լակալ է, բարեշնոր՝ աստուածուհի է, որուն երբեմն կը ներկայացնեն իբրև աստղ, բայց աւելի յաճախ կ'ըլլ մարմ- նով՝ կանգնած երկու ոտի ձեւերու վրայ:

ՀԻՎՈՍՈՒՆԵՐ ԿԵՒ ԿԻՈՒՍՏՈՒԱԾՆԵՐ. — Բացի այս քյուս- ոսք երբայց ամբիւններէն Մամէր-Ակագոցիները և Անուրա- Բարեշնոր անէին թագմութիւն երկրորդ-կան աստուածներ, արածք ոնէ է երկնային մարմին մը կամ ընթացեալ ոնէ է երևոյթ մը կը մարմնացնէին: Բացի աստուածներէն Մի- րազեացի թնայիչները յատուկ պայտամուծք ունէին հե- շուածորու, աստուայեղական թույլատրեալու, համարուոր ո- գիներու հանդէպ. որոնց մասին չիստեր էին պատմու- թիւններ, կիսաստուածներու, չեթաներու մասին եղած ոչ ոք պատմութիւնները ցոյց կուտան թէ ինչ գիտեր. նկարագրի ինչ յամուսնութիւններ արեւելի էին Մամէրներուն, Բարեշն- օրներուն, ինչի հասնիչ կը քանային: Այդ չեթաններու, թագաւորներու մէջ յանուխ մարդկայինը չքաղած էր. ա- մեն ինչ անոնց մէջ գիպական ընայթ էր ստուգերու Այգայի- սի կիսաստուած էր Քամուրդին: Անոր ստորաբարկները մեծք կը տեսնէրք փրէնկէցիներու մօտ, ուր կը կոչուէր Անու- նիս, Ագիպտացիներու մօտ, ուր կը կոչուէր Ագիբիս: Թա- մուզին մեծանոց և յարութիւն աննոց ընթացեալ պայտա- մուսնէն էր: Թամուզի նիս սերտորէն կը կատարէին ստու- ուանութեան զաւարտորու ան իրարու է: Իշտարը կը կոչ- արեցնէ Թամուզը և կ'երթայ կ'որովէ, ստորաբարկայ այ- յարարին մէջ, որ մահուան թագաւորութիւնն է: Անոր նե- տեսածով երկրի վրայ կիսանքը կը դադարէ, թատկանու- թիւնը կը թատամիս: Իշտարը՝ եսթ զոններով, իսթ պա- ըրալներով կ'անցնէ, կ'ազատէ Թամուզը և կը բերէ եր-

կիր: Անոնց վերադարձով թովանդակ ընութիւնը նորէն կենդանութիւն կ'ըստանայ, կը ծաղկի: Կիսնիր յարաքիւն կ'առնէ: Այս դիպագմէլը կրնար ստեղծուիչ երկրագործ Կասարակութեան մէջ, որու գործը ընթացեալ նիս է և որ կը սնանի ընթացեալ բարեքներով:

ԴՆԻՊՈՒՍՏՈՒՆԻ ԱՐԻՍՏՈՒՅԵՐ. — Թամէրական ծագում ունի պատմութիւն մը, որ յետոյ թագմութիւն գրուակներով, վաճախակներով տարածուած էր սեմական ժողովուրդներու մէջ: Իրիզամիրը ըստ աւանդութեան եղիւր է Արուսի թու- ցաւորը, նին: Ուն աստուած, որդին: Ան սերեմ հաւուրով աստուածային էր, մեկ հաւուրով մարդու: Աստուածները ա- նոր վրայ թագմութիւն պարտականութիւններ կը դնեն, որ չրիւ կը կատարէ, Ան կը յազթէ մարդներու թագաւոր Համարային: Իրիզամիրը կը մերթէ Իշտարի սէրը. վերա- ստուած աստուածուհին անոր զգժ կը գրկէ կատարի զույ մը: Իրիզամիրը պարտութեան կը մատնէ ցուցը. յետոյ իր ընկերոջ Լուկիդուլի նիս կը չրթի մարտի աշխարհը, կը վարէ արկանախնդիր կեանք մը: Ընկերոջ մահէն յետոյ ան կ'իջնայ ստորաբարկայ աշխարհը վնասուելու մտերիմը: Բայց կը հանդիպի միայն անոր ստուգիին, վերջինս կը պատմէ անոր մեծեղներու տխուր թախտի մասին. կը տե- ղեկացնէ թէ ինչ կ'ըսպատէ ամեն մտկանացուի՝ մահէն ետքը: Վարդը նոյն սխաւ, անմարտի ըստին՝ ոչիտի ա- ժ տեսնանք, խաւարի մեջ ոչիտի ապրին: Այս քանի մեծ շխալ սարժերովն ազնուականի եւ հասարակի մեծ: Անեմ ինչ եւ անեմ մարդ փռուանայու և:

Իրիզամիրը գուրա ցալով ստուականներու աշխարհէն կը քանայ ձեռք բերիչ անմարտիան հաստուգում միջոց- ները արածք մարդը միշտ երիտասարդ պահելու պիտի ծառայեն: Երկու, որունսնէնը ծառ ան կը գտնէ անմա- կանութեան զաղմիտը, բայց տեղ կը յափշտակէ անկէ աչք և Իրիզամիրը ուր կ'երթայ տարեղու ուրուակներու, խա- ւար աշխարհի մէջ:

Իրիզամիրի աստուայելը շատ թնորդիչ է ստորս բարեւ

չակտն կրօնի տեսակէտէն. ան կրօնի մէջ մեծ փոփոխու-
 տեր, բարբառական թեքադրանքներ չի դնել, հասուցման և
 հանգերձեաց կեանքի գաղափարը չուճի, ինչպէս ունէին
 Ազգայտաի և հրէաներու կրօնը կամ Արարչայտի աւամու-
 քը: Կեանքը կը վերջանայ մահով. իսկ մահը մեզ կը տա-
 նի խաւար և ստուերներու աշխարհ մը, ուր բոլոր մահկա-
 նացուները, հարուստ թէ ազքուս, տէր և ծառայ, թագու-
 սար և հպատակ, յախանական կորուստի, մահուան պիտի
 մասնուին:

ԱՆԻՄԱՀԱՌԻՒՆՆԸ ՏԵՆԵՐԸ. Դոյն Գիշգամիչի նա կապ-
 աւած երկրորդ վեպը չի հաշտուիլ մարդու այս տխուր
 քահուրի նեա և անմահութիւն կ'որոնի. կը գտնէ զայն կա-
 խարդու թիւանց մէջ. բայց անը կը յափշտակէ մարդաց ան-
 մահութեան միջոցները: Լիցիպտոսի քրմական դասը ան-
 մահութիւնը կապեց մարդու հոնդէս քերած առաքիւնա-
 թիւներու հետ, ան հասուցումն է: Եր կ'ըստանայ այս
 կեանքի մէջ առաքիւնար սպրոյ մարդը: Ատրու քարն-
 չական կրօնը այս քարձրութեան շնասու: Ատրու-քարեզա-
 կան կրօնը չի նմանար վերջին դասաասունի ցաղափարը:
 Եր ստուտեմներու վարձասարտութիւնն է մարդկանց այս երկ-
 րասար կեանքի համար: Ինչո՞ւնի արդարութեան և մեղ-
 քի փոփոխութիւնը: Ինչո՞ւնի շարիք կը պատմուի այս աշխարհի
 մէջ. այդ պատիժն այ կը հասկնային շատ թանձր-ցրտե,
 յայտիտիչ ձեւով՝ հիւանդութիւն, աղքատութիւն, մարմնա-
 կան պահտաութիւն: Ատրու-քարեզական թագուարները և
 սգուտ մարդիկ իրենց ազգիքնէլու մէջ կը ինդրէին Ասա-
 ուաներէն սեղանը կիսակ, արուս սեւը, զարծի յազուու-
 թիւնը, միայն աշխարհային ցանկութիւններ, իսկ հանդեր-
 ձեաց կեանքի մասին չէին հոգար:

ՋՐԸՆԳՆԻՒՆ ԽԱՌՍՊԵՆԻՐ. Եթէ Գիշգամիչի վեպը ան-
 մահութիւն որոնող մարդու պատմութիւնն է, ուրի՞նք ջր-
 նեղեղի վեպը մարդոց՝ սատուածներու դէմ կուտարած ընդ-
 վըզումի պատմութիւնն է: Աստուածները կը որոնեն մեղ-
 քերուն համար՝ սչնչացնել մարդկային ցեղը: Բայց անոնց.

մէ մէկը կը յարանէ ԹԻՍՍՈՒՆԱՅԻՆ. Եր նա կը բարեխաւար
 իր ամբողջ ընտանիքով. քոյրը կենդանիներէն մեկական
 դոյց վերջնէլով նեարա Արնեղեղը կը շարունակուի վեց սը.
 Եսթիւրոյ պը նաւը կ'իջնայ շերան մը վրայ: Երեսուրտաք
 դուրս կու ցայ հաւելն, զան կը մտաուցանէ սատուածե-
 րուն. ինք և իր ընտանիքը կը շարունակեն անբնայտոր-
 ճել և շեցնել աշխարհը: Իստուածները զմեզմա թեանք
 թէն, բայց կը հաշտուին անոնց ազատման և Եսթիւրի Դի-
 սաւտրոսին ան՝ սուրբիւն կը պարգեւեն:

Այս ստուտեմա վեպը մասամբ ընտկան հիմքեր ունի.
 ան անդրադարձումն է Եթեպեթի մէջ շունայ կրկնուող
 չորդուներուն, որու ընթացքին Եսթիւրի և Տիգրիսի ջու-
 րերը կը նեղեղէին ամբողջ Եթեպեթաքը և կը ոչնչացնէին
 քուսական և կենդանական աշխարհը, ինչպէս և մարդիկը,
 գիւղերն ու քաղաքները: Ինչպէ՞ որ այս ստուտեմա վեպը
 իւրացուցին Արեւելիքը և անոր վրայ կուտուցին արեգեթա-
 շիտութեան մասին ամբողջ վեպ մը քաղմութի, գործարա-
 թիւներով, որուն մէջ ասաջիւնը՝ արեգեթաձեւութեանն է
 նուիրում, վերջինը՝ արեգեթական աւերումն. Գրնեղեղին:

ՊԷՆՈՒՆԻ ԱՅՏՈՒՆԵՐԻՆԵՐԻՆ ԹԵՂՈՒՆԻՆԻՆԻՆԻՆԸ. --

Առակերներու քաղաքական հզորութեան շրջանին Էջմիւր
 ստալին տեղը կը գրուէր: Գիտենք, Եր սոււերական սեմն
 քաղաք իր ստուտածն ունէր ինչիցը համաստմէական
 սատուած էր: Անոր ուխտի կուտուցին սոււերական բոլոր
 Պատմութիւնը, Եսթիւր կը բերէին, զանի կը մատուցանէ-
 ին: Անոր համաստմէական արմէքը ի նկատի ունենայով
 է, որ երբ քաղաք մը ուժեղուար, ինչպէր միւսներու վրայ.
 անպատմա կը ջանար գրուել ինչից սատուածոյ տանարը:
 Այս քանը անոր արեւադարձութեան հաստա: Երիւնականութիւն
 և Եսթիւրականութիւն Եսթիւրի կը քուտուցում և ստալինու-
 թիւն ստանալովը: Աստուակ սատուածը դրաւեց անոր տե-
 զը: Ինչ համարեանկան սատուած գործուա: Իւրացուցր կը
 հանդուրէր արիչ սատուածներուն, բայց անոնցմէ քարձր
 ինք պէտք է ըլլար: Արդէն արեգեթաձեւութիւնը, մարդու

ճագման հարցը կը հասկանա՞նք անոր հետ: Ինչ Ասորհասանի քերթչիանութեան շրջանին Ասոր աստուածը յայտարարուեցաւ աստիճան և քերտագոյն աստուած: Ինչ էր, որ կուտայեց Ասորհասանի պետութիւնը, յաղթութիւններ պարգեւեց թագաւորներուն: Անոր կողքին իշտարն ալ դարձաւ մեծ աստուածուհի, արցաաարեբութեան, արողջութեան ինչպէս և յաղթանակներու պարգեւադր:

ԱՄՈՒՎ՝ ԱՄՏ(ԱՌՊՈՒ)՝.— Ասորհասանի աստուածները խիստ են, ուղմաւէր, անգիջող: Անուր աստուածը կը ներշնչէր թագաւորներուն և իր բանակին ըլլալ անոցորմ պարտուածներու նգատմամբ, կտտրեչ գունտեք, շինանչի աչ ոք և ոչինչ: Ասորհասանի նուանոյ թագաւորները Ասուր աստուծոյ պաշտամունքը կը փորձէին դարձնել համապետական, պարագայի բոլոր հպատակ ժողովուրդներու համար, աչ նպատակով ալ անոնց կ'ուերէին անդակուն, գրաւած երկիրներու աստուածներու տամարները, կ'ուարէին անանց հարստութիւնները և աստուածներու արևաններն ալ գերի կը տանէին: Իայց ասորներու փարձն անչափոյ անցաւ, Ասորի պաշտամունքը համապետական չը դարձաւ. ան շրտնեց անդակուն աստուածներու տեղը, չազգայնացաւ, չգարմաւ ժողովուրդներուն միացնող, հասարակ գարձան, կայարութեան անկումէն ետքը, Ասուր աստուծ պայտամունքն ալ փերջ գտաւ:

Իարեւնի երկրորդ կայարութեան մամանակ կորէն Մաթուկն և, որ աստուածութիւն կ'ըստանայ, անոր համար կը կատուցուի տրեւեչքի ամենէն քեզեցիկ տանարներէն մէկը: Նարտիդոյ, որ ուեչի շուտ քուրմ էր քան թագաւոր, կ'ուզէր իր պետութեան բոլոր ժողովուրդներուն աստուածները հիթարկել Մարդուկին, ուստի Իարեւնի կը հաւաքէ բոլոր աստուածներու արձանները և կը յայտարարէ Մաթուկի իրեն գերագոյն աստուած, միւս աստուածները միայն անոր ումերու արտացոլումն էին:

Իայց բոլոր քաղաքներու, ժողովուրդներու քրմական դասը, որ գրկուեր էին իրենց զիրքէն, ինթական հարա-

տութենէն, այս իսկ պատճառով, Իարեւնի անգման ժամանակ ողջունեցին կիբոու իրքն երկրի իրաւական տէրը, որ Մարդուկէն ալ միւս աստուածներէն արտցած էր իր յաղթանակը:

ՄԵՆԵԼՆԵՄԻՒԹ ՊԵՇԱՍԻՒՌՆԻՐՈ՝.— Մեռելներու պաշտուածները, որ կը հպտար մէջ այնքան զարգացած էր, մեծ անգ չէր գրուեր ասորու քարեշական կրօնի մէջ: Անմահութիւն և փերջին դատաստանի քաղաքարք անձանթ էր անոնց: Ասուր իտեւանքով ալ այս երկու ժողովուրդներու քարոյշական քաղաքներն ալ տարբեր ուղղութեամբ ընթացան: Գունեւոյով ոչ արգարութեան, ոչ հատուցման ու փերջին դատաստանի քաղաքարք, ասորու-քարեշագիք կապուած մեուցին այս աշխարհի քարիքներուն, անոր ուսրիւթեան, աստուածներէն կը խնդրէին միայն երկար գեւնք և ուրախ արեր: Կիբուացիին համար այս աշխարհի բոլոր քարիքները ունցողիկ էին, միայն պեկան արեւէքներն էին յախտնական: Անանց մէջ մշակուեցաւ մարդկային աստքինութիւններու և անհատական պատասխանատուութեան գաղափարը: Անոնք կը հաստային թէ՛ կայ աստուածային արայարութիւնը, մարդը պարտաւոր է աւրել անոր կրտնագներով, իր կեանքի շար ու բայի գործերուն համար պրուախան ստաւ էր Կիբուացիի աստգտայինութիւնը պիտի ապանովէր յախտնական կեանք: Այս քաղաքները չունէին Ասորու-Իարեւնիները, որով և մեռելներու ապագայի մտքն չէին մտանդուեր: Վուրկատուերը իրենց մեռելները չէին փոխադրեր մէկ անգլէն միւր, և չէին հոգար քերեզմաններ ունենալու համար: Մեմական հասակուցներու թողմուն քեւերն ալ պարզ էին: Մեռածի մարմինը կը թողէին ուղիւս պատերով փակերու մէջ, անոր նեւ կը գնէին քանթ մը ուտիմեր: Կը հաւատային, որ մեռելէն ետքը մարդոցմէ կը Սույ ստուեր մը միայն, ուրուական մը, որ կ'երթալ քեանկն Ներդուլ աստուծոյ մտ: Ինչ հոն կը դառնայ շարութեան ուղի, որ մէ պէտք է զգուշանայ: Ինկ կարեւի և ազատուի թու-

չխամաներով, կախարչութեամբ, կը հաստատային, որ մարմինն աչ. հոգին աչ պիտի ոչնչուեսն, ոչ մէկ մահկանացաւ կրնայ ազատուիլ աչ անյոյն և արևոյն հոգեաւարդն:

ՔԻՒՄՈՒԹԻՆԵՆԸ. — Ասորյա քաղաքական կրօնը անէր կազմակերպուած քրմական դաս մը. ան մեծ դեր կը խաղար ԻՒՒՅԻՊՅԵՐԻ հասարակութեան մէջ, ոչ միայն կ'ըսէ պատարկէր աստուածներուն, այլ և կը զննարարէր հասարակութեան միտքը, կը մշակէր ցիտական տեսութիւններ, կը մեկնարարէր թնութեան երեսընթիւնը, աստղագիտականութեամբ կ'ըզգրազէր, որմէ աստիճանաբար տեղիք պիտի առնէր ցիտական աստղագիտութիւնը: Բրմական դասն զարս կազմային թմիչներ, որոնք կախարչութեամբ կը թմչկէին հիւսնոցները: Անոնք կը մշակէին ցիրն ու ցըրականութիւնը: Տանարական դպրոցներու մէջ կը պատրաստուէին դպիրները: Այս պատեաւորով քուրմերու ազդեցութիւնը, հեղինակութիւնը շատ մեծ էր հասարակութեան մէջ: Անոնք կը համարուէին գերբնական ցարութեանց տէր, կախարչներ, որոնց նետ շու պէտք էր մտրուիլ իրենց թշնամութիւնը չզրգոնյալ համար: Անոնք աստուածներու կամքը իմացողներն էին:

Բրմական դասը կը բաժնուէր քանի մը մասի: Առաջին մասը անմիջականօրէն կապուած էր աստուծոյ, գունը կը մասնաճանկէր, ազգութիւնը կ'ընէր, աստուծոյ պատգամները կը յարմարէր թագաւորին, իշխաններուն: Ան է, որ քրմապետի նախազանգութեամբ կրօնական արարողութիւններ կը կատարէր, յատուկ տօներուն աստուծոյ դուրս կը հանէր աստուծոյ արձանը և անդիսուայ թմիչները կը կազմակերպէր: Արևոյն մասը ցուշակնայն էին. ասոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին ժողովուրդին վրայ. արքունիքի մէջ: ԻՒՒՅԻՊՅԵՐԻ մէջ կը հաստատային, որ մարդկային քոյրք արարչակերպ, երազները, գործերը կարծիք ունին մեկնարանութեան, գուշակութեան: Պատերազմ մտնելէն առաջ ճանապարհորդելէն առաջ, կաշառանները ու զարկելէն առաջ պէտք էր հարցնել, իմանայ աստուածներու կամքը:

Անոնք համար էին գուշակները, որոնք աստուծոյ և արքաներու նետ հարցադիմից էին, կը հասկնային անոնց կամքը և կը յարմարէին իրենց զիտողներուն: Անոնք ոչ միայն գիտակն աստուածներու պատասխանները, այլ և շատ ընդարձակ տեղեկութիւններ ունէին քաղաքական կացութեան, միջազգային զեչքերու մասին, ինչպէս մեծ աստուական շուկաներու և ուղիներու մասին: Անոնք շատ պէտ անտիք էին պաշտական կեանքին, զօրքին և ցարականութեան: Այս քոյրք ծանօթութիւնները անբաժնաւ էին աչ կամ աչն շարիով հարսիս պատասխաններ ասոյն համար: Անոնք՝ աչ կերպ կ'ազդէին թագաւորներու, զօրքի և անտեսութեան վրայ և կը խաղային քաղաքական զեր:

ԱՅՏՈՒՄԻ մասն աչ կ'ըզգրազէր տանարական հարստութիւնը կառավարելով: Տունարը մէկ մեծ կաշառմատիրութիւն էր: Անոր հարստութիւնը կազմուէր էր հաստացեալներու նախարարութեամբ, ուխտաւորներու աստուծոյն վախ տուած քրմներով: Թագաւորները կը նստիւնէին տանարներուն հոգեր, շէնքեր, անտեսներու հատեր, շաղկոպ պատերազմներէն վերադարձին կը նստիւնէին աւարի մէկ մասը: Անոնք՝ հաստացեալները իրենց հարստութեան մէկ մասը իրեն աւանց՝ պակ կա տային աստուծոյն, անոր շտեմարանները շատ աւելի ապսևսվ էին. քան իրենց տանները: Տանարական հարստութեան մէկ մասը կը ծառայէր քրմական դասի ազրուտին, մաս մըն աչ թամին կը հանէին ազգատներուն, որբերուն և աչրիներուն: Ահե տասնայներուն կ'ից գայութիւն անէր քրմական դպրոց. ուր կը պատրաստուէին զպիւրներ, քրազու պաշտօններ, ապագայ քուրմեր և տանարական պատասխաններ: Անոնք կը սորվէին սեպագրի գործածութիւնը, աստուական ձևներն ու արարողութիւնները. թմչութիւն որ կուպուած էր կախարչութեան: Կես, աստղագիտութիւն, որ կապուած էր գուշակութեան նետ: Տանարի հարստութեան մէկ մասն աչ աչն դպրոցներու վրայ կը ծախուէր: Մայց անոր մեծ մասը կը վաճառուէր, աստուծոյ մասնակից կ'ըլլար երկրի

տակարական մեծնարկներուն, իր շտեմարաններու հարքստութիւնը շուկայ կը հանէր, կը գնէր նորովն վաճառելու համար: Վրոնկանն և աստարական կարգի կարուստները աւելի ապակով էին, որովհետեւ կը գտնուէին աստուածնէրու հովոյումիւն ասկէ:

ԳԻՐ ԵՒ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Աստուածայայտագիտ կը գրէին ազգականներու վրայ, անոնք ունէին սեպագլուխ, թուղեր են հարուստ գրականութիւն: Անոնք կը գրէին եղբայրաց սուր գրեցնելով, իրարէս գրութեան նիւթ անունք ունէին Յան կաշիք, վաշտը և պապիքսանները՝ բայց մորհակեցրու, արջայական հրամանները, զիտական վառտաթղթերը, արջնքները և աստուածներուն յուրուած երգերն ու այգիքները անոնք կը գրէին ազգականներու վրայ: Աղջիկներու վրայ կը գրէին երբ թաց էին և կարելի էր գրեցնելով պիտեք քաշիչ, ետքը կը յուշեցնէին կամ կը թրծէին և կը պակէին յատակ պահարաններու մէջ: Աղջիւսը կը գրէին քաղցր կողմերով, որու հետեւանցով մէկ աղջկաք հրքեմի քանի մը տասնեակ և միւնքն հարիւր տող կ'ուսնեար: Գրուած այս աղբանները կը պակէին սովորաբար արահարներու մէջ, ուր կը գրուէին աստուածներու նուստիքն ասկէ: Մասնաւոր ինքզանորենքն ալ իրենց պալարներու մէջ կը կազմէին քրադարաններ: Ի՛նչ տանարները և ի՛նչ պալարները կը պակէին աստուածի գրչագիրներ:

Ինքագիրի ներքինները Սուսէրներն էին. անոնցմէ վերցուցին Սարգիսներու վերջիններէն ալ ընդարինաւ կեցին Աստուանը: Եւ նետարային տարածուեցաւ իրենարուր իրեւելիք շատ մը մտղոյութիւններու մէջ: Ինքագրերու հետ միասնամանակ քարեչական լեզուէն ալ տարածուեցաւ ամբողջ արեւելքի մէջ և դարձաւ միջարցարային լեզու, ի՛նչ սեպագրերը և թէ եղբայրական տանարական գրութիւնները պատկերագրութիւններ էին, միայն Սուսէրներու մաս գրութեան նիւթի և գրչութեան մեքի նետուներով պատկերագրերը աստիճանաբար կորուցուցին իրենց կապը ա-

տարկայի, կենդանիներու, պատկերներու հետ: Գրութիւնը ստացաւ պարտական իմաստ. հրքեմի ան ցոյց կուտար տարկայ մը ելրեմի նշիւն մը, երբեմն ալ գուղոյմար մը: Այս ունիքի զիտին մեան էր մարդկային մտքերու արտայայտութեան, քան եղբայրական պատկերագրերը: Աստուածականցով ալ շխարհեամք տարածուեցաւ ի՛նչ սեպական և ի՛նչ վարք Աստուական Ժողովուրդ մտղոյութիւններու մէջ:

Գրութեան այս մեքի Սուսէրներէն անցաւ ի՛նչ արցեանքի սեպական մտղոյութիւններուն: Բայց անոնք մտաւեցաւ ի՛նչն ստուցան յետ Սուսէրներու գրականութիւնը՝ վեպեր, աստպեցներ, հոգեւոր երգեր, զիցարանութիւն: Անուսկանները աստեց վրայ սոյնատեցան, վերապատմեցին իւրայատակ մեքով՝ համապատասխան իրենց նկարագրին, ապա գրի անցուցին, կամ արտագրեցին և իրենց լեզուով ստեղծեցին մեք գրականութիւն: Այդ գրականութեան նիւթը շատ բարձրական է, բայց գլխաւորապէս կրտսեպան: Հետ կարելի է գտնել անհատական խոր ապրումներով աղբաներ, կարարգական բանաձեւեր. գուսակութիւններ, զիցարանական գրութեանքներ, բանաստեղծութիւններ, փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ և պատմութիւններ: Այս պատմութիւններէն և աստպեցներէն ներշնչուեցին աստուածագրական արտասպեցանները իրենց արձանագրութեան, քանդակներու և նկարչութեան կամար. նշուարեր էն, քանդակներ, պարայարեր են պալարաներն ու աստուարները:

Աստուածայայտները կը հաստատային, որ երկնային մտղոյութիւնները կը ներգործեն մարդու վրայ, կ'որոշեն անոր բախտը, ապագան ևւ այդպէս կը մտածէին, որովհետեւ աստպեցը կը համարէին ողբներու բնակ-սփայր: Եւ ի՛նչ անոնք ալ քնութեան քայքայ երեւոյթներու նման իրենց կեանքն ունիւն: Իմեն արարած ծնունտ է աստղի մը տակ և ներքին. անքննելի կապ մը կայ մարդու և աստղերու մէջ: Այս հիման վրայ կը մշակուէր ամբողջ փիլոսոփիւն

մը՝ աստղագուշակութիւն, օրօշոշու համար տեղեց շարժաւիճերը, չօշափ վոպօխութիւնը, անար արդէնցութիւնը մարդու թախտի վրայ: Աստղերու վրայ իրենց ջրած դիտողութիւնները կը քուցուիւն զրոյս տանարներու մէջ, աս դիւանատախտակներու վրայ: Կը նկարագրէին աստղագիտական ճշանաւոր զէպքերը, որով աստիճանաբար աստղագուշակութիւնէն Բարեւոյնի դիւանները կ'անցնէին աստղագիտութեան:

Կախարդութիւնը շատ մեծ դեր կը կատարէր արարաբարեւական հասարակութեան մէջ: Կախարդն ալ ամենէն ազդեցիկ զէմքն էր այդ հասարակութեան: Ինչ ընկերային մեծ գործ կը կատարէր՝ վերցնելով շարիքը, կռուելով շարագիներու զէմ: Լուր համար կախարդն ունէր շարակիւսն զէմ կռուելու քաղցունի, իրեն միայն յայտնի միջոցներ: Ինչ կը գործէր ազոյններով, նմայութեամբ, գունդան թու: Եւսններով, որտեղով կը կուպէին շարագին կամ կը հաւկարէին անոր շարակիւսն: Կախարդութեան ներ կը կուպուէր թշնամութիւնը: Հասարակութեան մէջ այն մտայնութիւնը կ'իշխէր, որ մարդու մարմինն ալ ոգիներու սուսն է, տեղեց թնակարանը: Հոն թոյն կը զննէ երթնել շար ոգիներ, կը քայքայեն մարդը, մահ կը պատճառեն անոր: Կախարդի և թոխի գործն է՝ այդ շար ոգիները գուրա ընել մարդու մարմնէն՝ ազոյններով, սպառնալիքներով, քանդակ զեզներով և հմայութեամբ:

ԱՐՄԱՆՈՒՄՆԸ ԵՒ ՏԱՆՈՒՄՆԸ . . .

Մտե՛ր-ակոյտական և աստարաբարեւական ամեն քաղաք ունէր իր աստար. ան կատուցուած էր արհեստական կամ թնական օրօշոշու, քարքարեխտ վայրերու վրայ, ցետերու նեղուց: Ընկրէն նուազ Մուշու համար: Տանայր Կուխուսան էր հովանաւոր աստուծոյ կամ տեղական սուրբին, ան ուխտաւորի էր հաւատացնելերու համար: Փաստակերտի շէնք մըն էր՝ պարիսպներով շրջապատուած: Ընդարձակ ցուրիք կեդրոնը կը գտնուէր գոհարութեան սեղանը: Մտե՛ր-արք. արքայան էր աստուծոյ արձանը, փոքրիկ շէնք մըն էր. Եր-

թին: Իրան տուներկու մեթր երկարութեամբ և հինգ մեթր յայտնութեամբ: Լուսաւորներու հանգստութեան ալ անկիւնը քիչերան միայն մտաչի էր՝ քարմեղան և թագարին: Ընդէն աստուծոյ այցի կուգար միայն մեծ տաներուն կամ պատերագով մեկնելն ասաջ՝ խնայելու աւուր օգնութիւնը: Կատարագովն ետքը՝ շնորհակալութիւն յայտնելու սուրած յողթանակի համար և նախորդու սուրբին թերած ասարէն մաս մը: Կանարի անբաւանկի մասը կը կուպէր եօթ յարկանի աշտարակ մը կամ զլղու: Եաղը: Ինչ շատ քարքար շէնք մըն էր: Կարեւորագոյն աներուած աշտարակը՝ էրմա ալ կ'արարանց գրութեան մէջ քարուսան մեթր քարքարութիւն անին: Բարեւոյնի աշտարակի միայն ուսիքն յարկն է Մուշու և ինքուան մեթր շրջապիւսն: Ընդդէմ այս գիտարարներն են, որտեղ շարքը հիստուած է Աստուծոյնի մեթրիսի տաւալակալ: Կուպուս արտաւոյնիւն և անոր նու է, որ կը կուպուի մարդակիւսն ինքուներու ծաղուս և ժողովարդներու թուսն: Գրուիւն ուրիշ վայրեր: Աստարակի իւրաքանչիւր յարկը նախորած էր աստուծոյ աստուծութեան և ներկուած էր սուրբեր գոյնելով: Իմեն յարկ նախորդն քիչ մը փոքր էր. նեղ: Աշտարակը կը բարեբանային մէկ ընդ հանար փերիքով, քովընտի կուտուցուած աստիճաններով: Իմենէն թարմը յարկը սակեզած էր, հոն կուտուցուած էր մատուս մը. սրբատեղի, ուր ցետեղուած էր սակիէ սեղան մը և մտնակուս մը՝ աստուածներու համար: Հոն պաշտամունք կ'ընէին. հոն մատք ունէին միայն քարմերն և թագարները: Բարեւոյնի աշտարակի եօթներորդ յարկը կը թնակէր Իշտար աստուածակին:

Բայց աստարաբարեւական աստարները այ իրենց ցետեղութեամբ, ոչ ալ ներքին քարքարաններով, պատկերներու ու քանդակներու նախութեամբ չէին կրնար հաստարիք եղիպտական աւանարներու ներս:

ՊԱՆՈՒՄ: Տեղական պատերագովները կը հարստացնէին աստարաբարեւական քաղաքները. մեծ աստար կը հասարակէր

Նիկեոէի և Բարսիլոնի մէջ: Նաւանուած երկիրները, անոնց քաղաքներն ու տաճարները կ'աղքատանային, կը կտրուպտակին Բաբելոնն ու Ասորիստանը հարստացնելու համար: Այս հարստակիներ կը նպաստէր մեծ շինարարութիւններու: Կը կատարեցին պարստներ, տաճարներ, ամրոցներ, կամուրջներ, ջրանցքներ, պարիսպներ: Քաղաքները կը մեծնային, միջնաբերդը սղակոյ պարիսպներէն դուրս կ'ըստանդծաւէր նոր քաղաք՝ իր թագմամբոյն և թագմադրած թնակչաթեամբ: Բայց չէնքերք թագաւորներու մէջ կտուղտուած էին ազիւաներով, կամ թրծուած կամ արծաի սակ շարքուցած: Իսկաքը սղակոյ պարիսպը իր մէջ կ'առնէր աչ միայն թնակչի մասը, այլ այգիներ, արտեր, պարտէզներ, արով քաղաքը շատ բնդարձակ տարածութիւն մըն էր և պարիսպներն այլ շատ երկար: Հին մարդիկ Բարսիլոնի մասին կ'ըսէին, որ ուն աչ թէ քաղաք մըն է, այլ ամբողջ պետութիւն մը: Պարիսպները շատ ետատ կը կառուցէին, երբեմն տաս մեթրէն աւելի, երբեմն քսան մեթր: անոնց վրայ կը բարձրանային աշտարակներ:

Այս քաղաքներուն մէջ կամ անոնցմէ զոտր կը կուտուցէին արքայական պալատները: Հին պալատներու ճարտարապետութեան շատագոյն եմուշք Ասորցոն II ի պարտապապատ դրձակն է Ասորիստանի հիսիսը՝ Ներկոյ Խուտարուղի մէջ, որ հին մասնակ կը կաշուէր Ասորցոնուէն: Ոտրտարապետութեան ոճը սաղմակն և կրճակն է միւսմաս մանակ: Այլ քուեր բնորոշիչ է Ասորիստանի համար: Գույատը կատուցուած է թարձուքի մը վրայ, որ չընկայ հարթավայրէն տասնիկեք մեթր վեր է: Գույատի սնքածանեյի մաս կը կազմեն զիգուրուղը: Գույատ և տանար՝ աւստնք միտաին իրենց աննրածելտ մասերով կը կազմեն միջնաբերդը: Արքայական պալատին լուրջ կուտուցուած են շէնքեր՝ երկու ետրիւր սենեակներէ թաղկացած: Երկնաբերդը չընկայտուած է քսան մեթր թանձրութիւն ունեցող պարիսպով մը: Պարիսպներու վրայ կը բարձրանան աշտարակներ և մարսկոցներ՝ պալատի պաշտպանութեան

համար: Պարիսպին մէջ կը թաղուին թագմաթիւ կամարուկուպ տաներ՝ մետաղածածկ, անոնց մուտքին կը կանգնէին պահապան սղիները՝ ցուչերու և առիւծներու արձանները՝ մարդկային դուրսներով: Յանարին կից զիգուրուղը նախուտուած է Ատար տատուոյ: Պալատի ստորերկրայ յարկերու մէջ կը պահուէին պետական քանձերը, աւարը, զէնքերը, մետաղները: Այս բոյոր շէնքերը կատուցուած են աղիւսներով, բայց քարաշէն պատերու վրայ: Պալատներու և տանարներու մէջ պատերու ներքի կողմը աղիւսները թաղմուտոյն են, ներկուած են և դասակարուած իրարու քով այնքան ներդաշնակ, որ կը թագուր ցնդարուտասական կերտուածքի մը տպուորութիւնը: Անոնց կ'ընտանդնեն կենդանիներու, Նկարներ, դիւրագներ և գանկան փարագրութիւններ: Եինարարական այլ արտեստի մէջ Ասորիները աշտարակուն են Հաթիւրան: Անոնց վարպետներու ձեռքով է, որ կատուցուած են սկզբնական տաճարները ու պալատները: Ատար թագուորներու պալատները այնքան մեծ են, որ ինքն իր մէջ կրնայ քաղաք մը համարուիլ: քանի մը հազար թնակիչներով, որոնք բոյորն աչ պարտի սպասարկութեան են որդուած: Ըստ կուն պալատական սպասարներ, պետական թարձրաստիճան ծառայողներ, դինուարական կրամանատարներ, թագաւորի սպայակոյտը, զպիւրներ, քարմեր և քրմակներ:

ԱՐՈՒՆՈՍ.— Երկրագնաքի սեմակուն մողպուրդները Ասմէրներէն սարկեցան նաեւ աղիւսի գործածութիւնը: Երկրագնաքի հարուը քար չկար: Ասորիստանը միայն քար ունէր: Քարը Ասմէրներն ու Բարսիլոնի կ'ըստանային իշտուէն, իրուէն, ամենէն հին չընենէն Հարստանի քարը: Երկրագնաք կու գար իրեւ գործիք և զէնք: Պարը պատմական չընենէն միտապատուած էր շէնքերու հիմքերու համար, արձաններ քանդակելու, արքայական տարեգրութիւններ, արձններ արձանագրելու համար: Քարին կը փոխարինէր աղիւսը: Երկրորդ աղիւսը կը գարնածէին հում դրսութեամբ, միայն կը շարքնէին արծաի սակ, Անտոյ սորու

գեղացան թրծեց կրակի մէջ. այս ձևով ուն աւելի կարծր
կ'ըլլայր և զխմացկունս ևկտրուի գործածութիւնը իբրև շխ
նանիւթ առանձն-շատուկ քնոյթ կու տոր ստորա քարեյա-
կան շէնքերուն:

Գլտեղը տրտակարգորէն հոստ կ'ըլլային: Պարեպ-
ները շատ թանկեր կը կատուցաւին՝ թշնամա հարուածները
զիմագրաւէրու համար: Իսկ ընդհանրապէս շինութեանց
մէջ այս թանկութիւնը անհրաժեշտ էր. արտփնտես քարէ
սիւներու գործածութիւնը զնո շէնք, քաստի առաստուղի
ամբողջ ծածրութիւնը կ'իշխար պատերաւն վրայ: Իսկ կ-
դած սիւներն ալ փաքը էին. բարակ՝ զնչյածն խոշորկնե-
րով: Երբեմն ալ կը գոյծածէին մետաղով ծածկուած փայ-
տէ սիւներս: Բայց թէ փայտը և թէ մետաղը հազուապէս
էին և ստղ. ոստնք դարաւն կ'ըստուցուէին: Երբեքուն
կը փոխարինէին կամարները, արնք դածագան ձեւեր
կ'ըստածային՝ կ'աւարտուակ. պայտան: Ասործատանի մէջ
շինութիւններու սանիթները գմբէթանք ցաւածքներ ու-
նէին. արնք հասանարար սնեքիւնները սանիթի վրայ շն-
ւաքեչու համար էին: Անոնք մեր ոչաճրուած գմբէթներու
նախանելուն էին միայն: Ասորու-քարեյական շէնքերը
պատուաններ շունէին. ըսքը կը թուփանցեր դուռներն և
առաստուղի բացուածքէն: Տան պտերը կը բացուէին ըն-
գարծակ բակի վրայ. ուր և կ'ընթանար Ասորու-քարեյա-
ցիներու կիւնքի մեծ մասը իրենց աւարեւոյ հազարով և
ոչխատանքով: Տանը բազմութիւ սենեակներ կ'ունենար.
արտփնտես հոն կ'ապրէր ամբողջ գերդաստան մը՝ քանի մը
սերունդներէ կազմուած: Տանը ոչ մէկ բացածք ունէր
փողոցի վրայ. միայն փախիթն զէպի փողոց կը տանէր
զտու մը: Տան մէջ ամեն ինչ կը կատարուէր դուրսի աշ-
քէն հետու. փակ և մեկուսացած: Փայտներն ալ շատ նեղ
էին. ազտու: Երբայն մեծ քաղաքներու քանի մը պոչու-
տաները լայն էին, մայթան և սալաշառանգան. այդ փո-
ղոցներու մէջ ալ երթեւեկը շատ էր. առատ և երեկոյ
հուզեղը սնպակու էր:

Մի թրծուած աղիւսը երբակուան էր. թրծումով
կ'ըստանար կարմիր գոյն: Երես թիւններու պատերու սր-
տաքին երեսները կը ծածկէին թրծուած աղիւսներով. իսկ
մէջը ամբողջութեամբ շինութեան աղիւսներով: շինակ և
կարմիր աղիւսներու պատուգան շատուարումով կ'ըստեղ-
ծուէր բազմագան ձեւեր, պատկերներ: Երբի աղիւսները
կը ծածկէին կրտուածքով, շաղախով, որմէ կը նկարէին
գորդեր, պատկերներ, տեսարաններ: Բարեյակի Երբ կար-
թութեան շրջանէն ալ շաղախի և լուսիլի գործածութիւնը
ընդհանրացու: Ասորու-քարեյական հարտարապետութեան
նուագոյն շէնքերը, պայտներն ու սանարները փէք ու
ոչնչացեր են: Թէ նիւթի և թէ կշիմայի պատճառով սնեք
շէին կրնար այնպէս սնեթոր մնալ, ինչպէս Եգիպտոսինը:
Իւստի արտաքին շիշատակներու և շէնքերու տեսակներն
Երջագետքը ազատ է. եղածներն ալ տեքրակներու կոչ-
տեր են. գաղափար մը կազմելու համար սնեք մասին,
պէտք է պեղել. հանել փայտակներու տակէն:

ՀԱՍՏԱՆԿԱՆԻՒՆ ԵՒ ՊԵՏԱԹԻՒՆ: - Նուանք, որ Եր-
թագետի մէջ ամեն աւան, ամեն քաղաք ունէր իր հոխ-
նուար աստուածը: Ան միայն կրնի և պայտամանքի ա-
ռարկույ շէր. այլ կեանքի բազմագան արտայայտութեանց
սկզբանք, գերագոյն զեկամար, խորհրդատու: Պատերազ-
մը, խաղաղութիւնը անար սնեքով կ'ըլլար: Ան կ'ընարէր
թագաւորը. կը հախանուար իրեն և իր մողոփալոցը:
Աստուածներու մէջէն կը քարեքանար մէկը, որ կը դու-
նար պետութեան ստեղծելը, կեանք առուղը, իշխույ հա-
ընտութեան պահպանելը: Առմէր-սկապական շրջանին
այդպէս էր Ենիքը: Բարեյակի մամանկ՝ Մայրու կը, Ա-
սործատանի նգրաքման քրծուն՝ Ասորը: Երբեքագետի մէջ
թագաւորը ոչ աստուած էր, ոչ ալ աստուածոյ ուղի. ինչ-
պէս Եգիպտոսի մէջ, այլ միայն աստուածոյ ներկայացու-
ցիլը, տեր: տեղապահը: Առմէրները կը կոչէին Բունկու.
սեմախտաները՝ Պանսիլ: Ան իշխանութիւնը կ'ըստանար
աստուածէ. Ասոր համար մեծ ուրարագութեամբ, շատուկ

ձևերով տաճար կը մտնէր, կ'առանձնանար աստուծոյ հետ անոր սրբարանին մէջ, կը խնայէր աստուծոյ առջև, ասնոր ձեռքէն կ'ըստանար իշխանութիւնը և սրբաշայկան հեղինակութիւնը: Երբ Ասորեստանի թագաւորները կը տիրէին Մաքելոնին, կ'երթային Մարգուկի տաճարը և ինն միայն քարտէրու բերանով կը յայտարարուէին Մաքելոնի թագաւոր՝ Մարգուկի համանշնուցութեամբ:

ԹԱԿԱՆԱԿՆԻ ԻՆՏԵՆՍԻՎԻԹԻՆՆԸ.— Ան աստուծոյ անունով կը հսկէր, կը կառավարէր երկիրը: Ըն զօրքի գերազանց նրամանաստան էր և կ'ուսուցնէր իր բանակը, կը կրօնէր առաջին շարքերուն մէջ: Թագաւորը զնուարական գործունէութիւնը շատկապէս աչքի կը վարէր Ասորեստանի մէջ: Ընդհանրապէս Մաքելոնի մէջ շնչուած էր իշխանութեան շինարարական, օրէնսդրական կազմը: Ինուորսնէրու մտ կոտի մամանակ թագաւորին կ'օգնէր յատուկ զօրակրամանաստոր՝ օստուերը, սպարապետը, ու միամտմանակ պետութեան մէջ բարձրագոյն պաշտօնակներէն մէկն էր: Թագաւորը հոգեւոր իշխանութեան, քրմական գրասի գլխին էր, քրմապետը: Անոր անունէն քարտէրը կը գործէին ամբողջ պետութեան մէջ: Միակէտ քրմապետ ան իրուսունք օւնէր տաճարական կարասութեան անարիւման մէջ: Ան օրէնսդիր միակետ էր, անոր կրօնակները կը գործադրուէին անմիջապէս, սրովհետեւ կ'օրէնսդրէր և կը դատէր աստուածներու թնայողութեամբ, օրէնքը աստուծոյ պատուէրն էր: Համարարի կին դարերու մեծագոյն օրէնսդիրն էր, թայց ան աչ ներշնչուած էր Շամուշ աստուծոյ պատուիրաններով: Այստեղ աչ, ինչպէս իւրույնչի մտքադաճացիական և պատմական օրէնքները սերտօրէն միացած են աստուածներու ներշնչած կրօնական պատուիրաններու հետ: Ասորեստանի օրէնսդիրները կը հանդնային երկու տեսակ զատարաններ՝ արքայաշան, իսկ ամեն տաճար անէր իր քրմական զատարանը: Ին Ասովրուերու և թէ Մարելոնի մէջ թագաւորի ամենէն անկան գործերէն մէկը ջրաբարձութեան կանանսորունն էր, հոգեւոր քրմապետները:

Այս՝ կը շամարուէր աստուածանոց գործ: Ասովրներու և Մարելոնի մէջ թագաւորի մեծութիւնը, արժէքը կ'որոշէին անոր շինարարական գործերով, հայտարարուած մշակութեամբ, ջրանցքներու վերականգնումով և արքայասպասութեամբ: Ասորեստանի մէջ մեծ թագաւորը անպատճառ պետք է ըլլար ռազմապաշտ, նուաճող: Ասովր-Ակագոսքներու և Մարելոնի մէջ շինարարական աշխատանքը կանոնաւորուէր, անոր վրայ հսկելու համար գոյութիւն ունէր լաւապէս կազմակերպուած վարչութիւն, պաշտօնէն թիւն Անանց գործունէութենէն կախուած էր ոչ միայն անասաներու, բնուանիքերու, այլ և պետութեան: ամբողջ հասարակութեան գոյութիւնն ու ապահովութիւնը թարեւորի սարեցրութեանց մէջ շատ անգամ կը յիշուէր քարէր պաշտօնականներու նրանցները ստարուա պաշտօնականներուն հար ջրանցքներ շինելու, եղանկեր վերականգնելու մասցիւրու, երկրի մէջ կարգ և խաղաղութիւն հաստատելու մասին: Ասորեստանի թագաւորները կը հետապնդէին հասարակական նպատակներ, կը մտանգուէին ընդհանուր բարօրութեան համար:

Բաւական չէր ներկիչ, ցանիչ, հուսաքիչ, այլ և պէտք էր մտանիչ յուկեկոյի վաճառման մասին, օտար երկիրներէ անկրօնեղտ սպրանքներու ներմուծման մասին: Պէտք էր մտանիչ նաև կանոնաւոր մտքաներ անհետու մասին: Ամեն ջրանցք մէկ մէկ սեղի էր: Ջրանցքներէն շատերը, շատկապէս բարձրական մեծ ջրանցքները նուարկիչի էին: անոնք կը հասցէին Միջագետքի մասերը իրորու նուս, միայն ոչ նուարկիչի ջրանցքներու եզերքները՝ բնական ցամաքային աղիներն էին գիտերու, քաղաքներու միացման, Թագաւորները կը նախընտրէին կարասանային աղիներու ապահովութեան մասին: Իայնքներ կը կնքէին նետու և մասիկ վաշկատուն ցիպերու նուս, որոնց սանձաններով պէտք է անցնէին ասորական կարասանները, կ'ապահովէին անոնց բարեկամութիւնն ու պիւնայ հովանաստութիւնը: Ասոր-բարեկան վաճարակները կը յաճա-

խէին փաթր Ասիոյ Թրանի բարձրաւանդակը, Միջերկրա-
կանի ափերը :

ՎԱՐՊՈՒՓԻՒՆԻ . . . Ասորեստանի վարչական մեքենան
փոխ էր առնուած Բաբելոնէն : Անուք իրենց ընդարձակ
կայսրութիւնը բաժներ էին Եանանդեերու՝ որոշ շահով
նկատի ունենալով անոնց սոցալիս, ցեղային միաստորու-
թիւնը : Եանանդեերը կը կատարուէին կեդրոնէն ու զարկ-
ուած կատարիչներով, որոնք յստիս աքթայական ըն-
տանիքէն կ'ըլլային իրենց գահին աւելի հաստատրիւններ :
Ամենէն նշանաւոր ղեմքերը կը գրկուէին Բաբելոն, որ ցոյց
կու տայ կայսերական քաղաքներու մէջ իրեն վերապան-
ուած արժէքն ու դերը : Գետախեան բազմակի և ննու որ
մասերն իրարու նետ կապելու համար թագաւորները կա-
ռուցեր էին ուղիներ, գետերու վրայ կամուրջներ, կիլիկե-
րու մտ ամրոցներ, անապատներու մէջ արհեստներ և
հանգստեան փայտեր : Մշակուիք են հարողակցութեան կա-
նանաւոր ու բարդ ձեւեր : Ինծ ճանապարհներու վրայ շին-
ուած էին գինեւորանիւն և հարողակցութեան կայաններ,
որ միշտ պատրաստ կ'ըսպանէին «արհմեղաններ» թաղա-
ւորի, կատարիչներու հրամանները փոխանցելու յաջորդ
կայաններուն և հասցնելու ուր որ հարկն էր : Հարողակ-
ցութեան այս կազմակերպութեան մէջ Ասորս Բաբելոնցիք
կ'օգտուէին նշխարասի փորձէն, իրենք ալ մասնակցութիւն
թողնելով Պարսիկներուն, որոնք աւելի կանոնաւորեցին և
ընդարձակեցին արքայական ուղիներու ցանցը :

ԱՐՈՒՄԷՆԱՅԻՔ . . . Ասորեստանի այս բոլոր միջոցառում-
ները կը ժառանգէին գինեւորական նպատակներու, այսինքն
որքան կարելի է աւելի մտնել և խոտորելն վերականգնու
պետութեան քառասրկական ժողովուրդները և ցեղերը :
Բայց սպառնական այս ուղիները մասնաշեղծի նման անուս-
տական զարգացման : Ամբողջ կայսրութեան մէջ առեւ-
տարն ինկաւ Արամէացիներու ձեռքը : Ինքը՝ Ասորս պա-
կուս տաղանդաւոր փոխտակաւն իկը, բայց ղեկըներու թե-
րուածով տն ընտրեց միայն քաղաքական գինեւորական ա-

պարկզրու Անոր կայսրութեան մէջ Արամէացիք բունցին
այն դիրքը, որ Ասորս ցեղ էր : Վանապական-Արամէա-
ցին ահա տեղ էր իր կարուստներով և նփրատի ափե-
րուն, իր ցեղակիցներու նետ, և Միջագետքի մէջ՝ իրեն
մրցոյց Բաբելոնի վաճառականներուն : Այս վերջինները
Ասորեստանի համար միշտ կտակակցի էին, միշտ թշուա-
մի, ուստի Ասորսները անուց դիմաց՝ առաջնութիւն կու
տային Արամէացիներուն : Ասուք գրասենեակներ և գոր-
ծակիցներ ունէին Թրանի Բարձրաւանդակի մէջ, ինչպէս
նաեւ Գաղեստիների մէջ : Արամէական լեզուս այս վաճառու-
կաններու նետ տարածուեցաւ ամեն տեղ, զարձաւ արեւել-
քի մէջ միջագետքին ընդու և դուրս վաճեց Բաբելոնական
լեզուն միջագետքին հարողակցութեան ասպարէզէն : Արա-
մէական լեզուի տարածման, և միջագետքին լեզուս դու-
նուսուն նպաստեց նաեւ անոր նշխարական գիր անենուսը :
Ինտուք փոխտակաւն էին և կ'որոնէին դիւրին միջոցներ
իրենց մտքերը արտայայտելու և ապրանքներու հաշիւները
անենուսը : Հուսանաբար փխնիկները լինէին վերջուցին նշ-
խարական գիրը և տարածեցին արեւելքի մէջ : Արամէա-
ցիք մեծ յարգ ունէին Ասորեստանի արքայներուն : Մէջ
Անունս պարտին, արքայական ընտանիքին, բարձր ազ-
նուականութեան և քրմական դասին, որոնք մասնակցի
յաւազոյն գնորդներն էին, կը մասնակարարէին միջագետ-
քին շուկաներու յաւազոյն ասքանքները : Ինտուք յասերը
կը վաշելէին թագաւորներու վասալութիւնը և կը կատար-
ւէին նաեւ քաղաքական յանձնարարութիւններ : Այս պար-
տական բանաշեղծները, արքայական պատարարները
չէին յաջողեր, այլ տեղ նորոգիկ փոխտակաւնները գրուի
կը թելին իրենց տարաբնութիւնը : Արամէական վաճառու-
կանները միայն խաւն էին, որ կատարուած էին Ասորեստանի
պետութեան և կը ցտեկային անոր ամբողջութեան պարտա-
նութիւնը և յարստեւութիւնը : Ասորեստանը անուց առէի
քաղեր էր թովանդակ արեւելքի շուկաները : Կայսրութեան
անկումէն հետք անուց առեւտարը անկում շուկանց և

Արամէացիք առաջնակարգ տեղ գրահեցին Պարսից կայսրութեան մէջ:

ԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆ, ԱՇԽԱՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՅՈՒՍՏԻՈՒԹԻՒՆ. —

Միջագետքի մէջ սեմական ցեղերը նստակեաց դասնայով երբեք չկարանցուցին մայրաքաղաք կենդանոցի ազատութիւնը: Արմենացի, մանասանցիները ազատ էին. սեւե գործով պարտաւոր կախաւած էր միայն ընտրուած կամքէն, ցտնկութեանն, Գաղաթները, Կապուսները, սեմականացիք էին. ինչպէս և մասնաւոր մարդիկ: Հայր միայն թագաւորինը չէր, այլ սակեւ մարդ կրնար հող ունենայ, եթէ իրաւական կարողութիւն ունէր: Ամեն մարդ կրնար ունենայ տուն, պարտեզ, այգի: այլ բոլորը աւ կրնար ազատորէն մտնուել, մասնագութիւն սուր: Այս ընկերային ազատութեան մէջ, գնումի և վաճառքի մէջ հողի մեծագոյն մասը կեդրոնացու շատ քիչերու ձեռքը՝ ստեղծուեցաւ խոշոր կարուստատիրութիւն՝ որոնց կը պատկանէր նաև քրոմական դասը: Ինչոր կարուստատիրութեան հետ ստաբիլութեամբ վերցուեցաւ մտեր ազատ հողատիրութիւնը. աւ կորսւնցուց իր ունեցած հողը, և իրրև հետեանք, երբնին ալ տնտեսական ազատութիւնները: Կարուստատիրական հողերը կը մշակուէին ստրուկներու միջոցով: Ասորհասանը, ինչպէս և Քաթալանը ստրկատիրական պահութիւններ էին: Ինտրեստանի մէջ տնտէք հաւասան, անկրամեչութիւն դարձան, որովհետև փոխարինեցին Իսալիքի քնակաւթեան: Մարտիներ կը մատակարարէին կայսրութեան բոլոր ազգերը: Իրենց երկրի նուաճումէն ետքը՝ Ասորի թագաւորները արժայական սեփականութիւն կը շուտարարէին նախկին իշխաններու, թագաւորներու կարուստները պատահաւ սեփականութիւն կը դարձնէին մետաղի հանքերը, առաւանցերը, քաղաքները:

Ինչոր կարուստներ ունէին գիւտարական հրամանատարները, որոնք կարստացեր էին կրիւներու մէջ: Ասանք ունէին մեծագումակ ստրուկներ: Մերձիկներու ունեւն հասնըր աշխատանքները կը կատարէին և կասարակութեան

ունեւն խոնարհ, արհամարաւած խաւն էին: Ազատներու առաջ փոսկ չէին շատախ դժեչու, կարստանաչու միջոցները: Դասային խարականութիւն չկար, արտանախիւնները պարտիւն չունէին: Կային ի կարկէ կարստաններ, ազգաստաններ, բայց անոնք միշտ ընկերային միեւնոյն զիրքի վրայ չէին մնար, սուրբեզ կուր առաջանաչու, կասարակութեան մէջ նորմերը պիւքերը գրահչու իրենց ընդունակութիւններու, կարողութիւններու կամապատասխան:

կ'ուպրէին ցեղերու, չճերու եզերքներուն, չեռնայիններուն, ազգերներու մաս: Բնական քարայրները աննոց հասարակարարական, աննոց վայրեր էին, ամենէն ինչ քանակաբանները: Քարայրները Հայաստանի մէջ շատ կային, աննոց բնութեան ստեղծածն էին: Բարդ միայն քիչ մը կ'ընդարձակէր, ձեռ կու տար, կը յարմարեցնէր իր կարիքներուն: Քարայրը պէտք էր գիշերելու, ցուրտէն պառպարուելու, դաշտներէն պաշտպանուելու համար: Լեւոյի ուշ, ծար քարէ դարուն. քարայրներու պատերու, ժայռերու միայն մարդը կը գծապէր զանազան նշաններ՝ գուցէ ուղիներ գիշեր՝ իր միտքերն արտայայտող, կը նկատէր իրեն հանձն աշխարհը, գագաններ, մարդիկ, որսի տեսարաններ: Քարայրի մարդը արդէն կը յարձէր արտայայտել իր հոգեկան աշխարհը: Լեյս քարայրներէն շատերը նաև գեղեցիկագույններ էին: Հնագոյն մարդը իր մեղեքները կը թողէր իր խնկ բնակարան քարայրի մէջ: Բեռանք կը համարուէր սուս անդամը, և նոյնքան խնամքի ենթակույ էր, որքան ազգազը: Բզէրու հուսար էր մեղեքայր, կը կերակրէին և կը շինէին: Լեյսզէտով սկիզբ կ'առնէր մեղեքներու պաշտամունքը:

Բարդու կեանքի և աշխատանքի այս պայմաններուն կը համապատասխանէր և անոր հոգեկան աշխարհը: Լեյս կեանքին քարէ դարի շրջանին կը մշակուէր կենդանական վէպը. ուր բոլոր գործող ղէմքերը կենդանիներն են, երբեմն բնական, բայց շատ յաճախ անբնական, երեւակայական կենդանիները իրենց արտակարգ ուժով: Կը կուգտաւորուին նեքիաթները, ուր մարդկանց հետ միտարին կ'հայտան, կը խօսին կենդանիները, կը կերպարանափոխուին, կենդանիները մարդ կը դառնան, մարդիկ կենդանի: Լեյս ժամանակներէն սկիզբ կ'առնեն ստասպանները, որոնց նարաններ, չեղուեր էին Հայաց չեռներն ու ձորերը, հար յայտ կուգան բնութեան ուժերը՝ ամպերը, մշուշը, փոթորիկը, արեւը և իր պայծառը խաւարի և մշուշի զէմ: Կախարհական մարդու հոգեկան կեանքը սեւեւան շարժման

մէջ է. ան կ'ըստեղծէ իր կրօնական և հոգեւոր աշխարհը: Բնականակ ընտելիներ ան կը ընցնէ ոգիներով, ազգոց և ցեղերու արարածներով, որոնք ստեղծուելն ետքը կ'իջնան ինչ որ ստեղծողին մարդու վրայ, կը զննարկէին անոր կեանքը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒՆԱԿՈՒՄ: . Ընդհանր կրօնը հարկար խնամհունին նախնական այս հասարակութիւնը՝ թատիկ և անկայուն, կը դառնայ անստանալի և երկրորդ ցուրտ, անոր կեանքը կը կոչուենաւայ: Ընդհանր ցարձիքները կը կատարելագործուին, կը բազմանան, նար ձեռ կ'ըստանան: Ընդ ընթացքին համար Հայաստանը կը հայթայթէր միջոցներ՝ ընտիր քար՝ կայծքար, թերթ-քար, սուրբաքար: Բարդը կը տուէր, կը շղկէ այս քարերը, կը հուկէ, կոթ կը շինէ, զանազան ձեւեր կուտայ, կը յարմարեցնէ բունկայուն, կը սրէ, կապիւն, սղոց կը շինէ, ձեռնամուրձ և ձեռնադաս: Ընդ շրջանին քարայրանոցներն աւելի ընդ կը դառնան, աւելի բազմազան — սկիզբներ, խնամելիներ, զանազան թատկան ներկեր:

Լեւոյնն ու շաղբուք անթմներու պատրաստութիւնն է. սկիզբը կուտանթները կը շինէին, կը շղկէին ձեռքով, ան դուր կուտար կուպիտ, անհարթ, տպա գործի կը զնէին քրտու թանր: Կուտանթները կը գորդարէին, գծեր կը քաշէին, կը նուշիւէին: Լեւոյի ուշ կը գծէին ամբողջական մարմիններ, տեսարաններ՝ կենդանական, մարդկային ու բուսական աշխարհէն:

Ընտանապաւ այս հասարակութիւնը բնակչացուց երբ, կոճը, կըր, աշխարհ ու այլք: Ընտանապաւ շուր քամանուժ տեղի ունեցաւ. ապամարդիկ տեսարանները կը պահէին, արտաստեղծները կ'արձնէին, կը հակէին որ իրենց հարգաբանութեան ազդի ընդհանր վտանգի շեղումներ չգործուին: Ընտանապաւը միայն պիտուած էր. միայն պատրաստ կուտանայ: Կուտար, սուրը կը միտարին, երեխաներուն կը մեծեցրէին, կենդանիները կը կրէին, կախարհիկի գանազան տեսելիները կը պատրաստէին: Բարդը կը դառնար կաթ:

նակեր, մասկեր: Այդպէսով օժտուողը աւելի ապովով
կը դասուար, աւելի բազմագան:

Մարդոց թիւը աւելի մեծցաւ, աշխատատեղերու աւե-
ջի մեծ կարիք գագառեցաւ, միտմամբ կերակրելու ա-
ւելի դիւրին դարձաւ: Անասնապահութեան միտքու, երկ-
րագաւթութիւնը: Ասոր համար անհրաժեշտ էր, որ մարդ-
կային հասարակութիւնը կապուած մնար միեւնոյն վար-
քին, ասով ստանալ իր սնունդը: Երկրագործութեան մա-
մանով հողն էր հարստութեան աղբիւրը, անոր ետ կապ-
ուած կ'ըլլար անասնապահութիւնը: Հայաստանի մէջ կա-
տարուած պեղումները մեզ կուտան հատիկներ, ամբողջա-
կան հասկերու մնացորդներ: Երկրագործութեան ետ կը
գորգանային արհեստները: Հայաստանի պահանջներու մտ-
նազի շերտերու մէջ գտնուած եւ յարկ գործիքներ՝ մուր-
նիք, քարէ գանգեր, որոնցով հին մարդը ազ կը կտրէր-
վայոց Աորի մէջ գտնուած են քարէ սպառներ, դանակներ:
Կուսարի գամարաններու մէջ գտած են կուէ տմաններ,
դանակներ, քարէ սուր շեղքեր, քերիչներ, մուրնիք, կո-
ցիներ, սկրլ բիւլեր և սանձներ: Եւ այն սոր քարէ դարու
մշակոյթի կեդրոններ են եղած Արագածի լանջերը, ուր
գտնուած են քարէ նկույզ վրայներ, անոն:

ՔՆՆԿԻՆՄԱՆՆԵՐ. Անոն ի Արարատեան դարձի մէջ
գտնուած են կենսաբան քերիչներ, ամբողջներու մնացորդ-
ներ, անոնք կատարուած են մեծ, անասն քարերէ: Անոնք
հասանարար սոր քարէ դարու շինութիւններ են: Բարայր-
ներէն դուրս գալով մարդիկ կ'ապրէին ցեանափոր քուկու,
բաններու մէջ, որ Հայաստանի պէս պարզ երկրի մէջ չաւա-
ղայն ապաստարանն էր:

Պատմական շրջանին ալ Հայաստանի քանկիները
կ'ապրէին այդ մեծ բնակարաններու մէջ: Եւ որ քարէ դա-
րու մարդը կը կատարէր ամբողջը, շրջագործութիւնը, ու
բունք կը ծառայէին իրեն և իր անասններու համար որ-
պէս ապաստարան: Այսպիսի ամբողջներ կը շինէին յոռնե-
րու լանջերուն, վերը, որոնցով վրայ կը կատարէին
ամբողջը, ապա լանջերը՝ վարէն վեր կը շրջագործէին պա-

րիւպներով երբեմն կենդանի շարժով: Պարսպի պատերը
կատարուած էին անասն նկույզ քարերով, որոնք կը բեր-
ին շրջակայքին, կը դասաւորէին իրար վրայ, այդ մեծ
քարերու ճեղքերը միայն կը գոցէին աւելի փոքր քար-
կտորներով: Պարիսպները երբեմն կ'ըլլային մեծ լայնու-
թիւն կ'աւանային: Անոնք բնակարաններ չէին: Վարը
լեռան աւելի ընդարձակ դաշտերու մէջ կ'ապրէր երկր-
գործ և անասնապահ հասարակութիւն, ան վառնի պա-
հուն իր անասններով, ընտանիքով և անեղանածով կը
հասնուէր պարիսպներէն ներս, կը պաշտպանուէր և
թշնամիին կը դիմադրէր պարիսպներու առկ: Վերը մեծ
և անասն քարերով կատարուած ամբողջի մէջ կ'ապրէր
միայն տեմապետը: Այսպիսի ամբողջներու, պարիսպներու
կեղծեր գտնուած են Էջմիածնի, Երեւանի շրջաններուն մէջ,
Արագածի շուրջ, Անանի լիճը շրջագործող լեռներու լան-
ջերուն: Այս շինուածքներու մեծ ժայռեր երբեմն կը զար-
դարէին նկարներով, ցածրով և պատկերապրերով: Այս
քարէ կուսույ, որ Հայաստանը սոր քարէ դարու կ'ապրէր
շինարարական կենսաբան, անկը իր հետև արհեստաւորնե-
րը և սրտը կ'ազդեցնէր: Հանրային ուժ այս աշ-
խատանքները պաշտպանէր իրեն համար:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿՆԻՄԱՆՆԵՐ ԵՒ ԹԱՂՈՒՄ.— Ըսինք
որ էին քարէ դարու մարդիկ մեծաները կը թաղէին քա-
րայրներու մէջ, սոր քարէ դարուն կը հանդիպինք թա-
ղումներու բազմապէս ձևերու: Այդպէս գիտնենք կը թա-
ղին ուղղակի կողմի մէջ, հետագային գիտից կը տեղա-
դրին մեծ կարտաներու մէջ: Կարասը կը ծառայէր իրեն
դազադ: Հայաստանի մէջ գոյութիւն անկը եւս գիտեց
այրիւր սովորութիւնը: Այս կը նշանակէ, որ մեր հայրե-
նիքի մէջ հնագոյն ժամանակներէն կ'ապրէին արկու սուր-
բեր ժողովուրդներ, որոնք իրանց ձևերն ալ տարբեր
էին, մէկը գիտնենք կը թաղէր, միւսը կ'այրէր: Ետ
վայրերու մէջ գերեզմաններու յատկանշական և կողմնաւոր
չարուած են անասն քարեր, գերեզմանն ալ Եւսկուած է

Քարերով, այսպէսով կ'ըստեղծուէր արկաւանի դամբարան մը, որուն մէջ կը հասնուէր մեռելը: Երբեմն կը հանդիպինք խմբուկան գերեզմաններու՝ քանի մը սաւանակ գիւղակեր իրարմէ քիչ մը հեռու թաղուած: Հաւանաբար ասանք ստեղծական գերեզմաններ են: Դիակներու հետ գերեզմաններու մէջ կը գնէին մարմեր, սեպեր, քերթչներ, կաւէ ամանակը, որանք կը պատկանէին մեռածին և մահէն ետք քեւ ու ռեզր կայրիքնէրուն պէտք է ժողատչին: Կերակուսակներէն հետեւած են նոյնպէս դանդաղ կենդանիներու ռակոները, սանիքը, պանակներու մեծած մարդու գերեզմանի մէջ այս պէնքերու և գործիքներու գոյութիւնը կ'ապացուցէ, որ նոր քարէ դարձան հասարակութիւնը այս կամ այն շաբաթ անկէ բարձր կենանքի մը պատկերաստեղ, որ շարունակութիւնն էր ըլլալու այս կենանքին, մարդը այն կենանքի մէջ ալ պէտք է անձնար այն քարը յարմարութիւններ, որոնցով օժտուած էր այս կենանքի մէջ: Ուրիշ կենանքի մը գաղափարը մարդու մէջ կը մշակուէր զիս եւս հին քարէ դարի շրջանէն, թուք ունի կը պայծառանար Նոր քարէ դարին:

Թաղման և մեռելներու պաշտամաններն հետ կը կապուին այն բազմաթիւ և բազմառեսակ յաշարմանները, որոնք ցրուած են Հայաստանի բոլոր կողմերը և որոնք յայտնի են Իսլամներ, Բեհեմներ և Պոմիլիներ անուանուող և որոնք ընդհանուր անուամբ կը կոչուին Արգալիներ, որոնքըն ևս ինչ հասարակ կարգիւնք: Այս յաշարմանները պարզապէս Հայաստանի առատ և բազմապոյն և բազմերանգ քարերու շնորհիւ: Հուպայն մարդը միայն իր ստեղծագործ աշխատանքը կը գործադրէր անոր մշակման, անոր ձեւաւորման և իր կրօնական ապրումները արտայայտելու համար: Բեհեմներու այս քարակաթողները յատուկ են նոր քարէ դարերուն: Իսլամներ կուսուցուած են խաչը անտուղ քարերէ՝ անոնք երկուքէն շոք մեթը քարակաթողն ունին և մէկ-երկու մեթը յայտնութիւն: Այս նկատ քարերու մէկ մասը մխրձուած է գետնի մէջ, Անտք

հասնուած են յայն և երկուք սալաքարերով: Այս կապուածեամբ անոնք կը թողուն գերեզմանի ապաստարանի հետ: Իսլամներ միշտ համարում էր են, իրարու մօտ կուսակուած կը կապուին իրարմէն: Կուսակուած է, որ անոնք ստեղծական գերեզմաններու յաշարմանները ըլլան: Այսպիսի գործիքներ ցրուած են սմբողք Կարապաշի մէջ, անոնք ստեղծուած են նաև Հայաստանի շատ մասերուն մէջ: Դոյմէնիկուս հետ են և մեհեմները՝ որոնք ամբողջական, սիւնաւոր, պղպի վեր բարձրացող, ուղղանկարաց քարեր են՝ վարի իւրով անկուած իրի մէջ, կրովիլիները շրջանուած, իրարու քով շարուած խաչը քարակաթող են, երբեմն աս նոնք մէջ կը բարձրանայ մեհեմերը:

Հին ԱՐԿԱՆԻ ԶԻՆԱՏԻՎՆՆՈՒՄԻՆ Թէ թաղման ձեւերը, թէ գերեզմաններու մէջ զանաւոր գէնքերն ու գործիքները, ինչպէս և ստեղծիքները, և ինչ նկատ յաշարմանները՝ հոսանական մարդու կրօնական աշխարհայեցողութեան հետ են կապուած: Այդ բոլորը ողելագատիլի և նոր քարէ դարու մարդը, կը հաւատար, որ բովանդակ թուիլիւնը լնցուած է ոգիներով, այդ ոգին ան կը տեսնէ նաև իր մէջ: Ինչպէս մարմինն ալ ոգիներու թուկարան է, այդ ոգին երբեմն պարս կողմայ մարմնէն, կը թափուի, այսպէս նա ընդ հանդիս կ'ըստանայ իր մարմնին մէջ: Ոգին մարդու էական ստան է, ան շունչն է, կենդանութեան սկզբունքը: Ինչպէս ոգին աստեղ մարմնի միշտ կը մնայ թափարտական, կը պատնայ շաք ոգի, հանգստի տեղ չի գտնէր և միշտ կը հայտնէ ստեղծակիցները: Երբեմն կը թափուի կը թափուի իր թանայ գիւղեր պատնայ տեսարան, և կը ետեւի ու շաքիք որ ան շիրտուի, ինչիսի կը թողնէ շոք իրարու մէջ, կը ծանկէ սայ քարերով, երբեմն կը գնէ քարէ դար-դի մէջ, կը փաթիլէ խաչիներու մէջ: Տանակիցները մեծած ազգակունին կ'օժտան ամեն յարմարութիւններով՝ իր գործածած գէնքերն ու գործիքները անոր հետ պերեզման կը պնեն, կուսակուածներու մէջ ստեղծիքն: և խմբիքներ կուսուած, երբեմն ալ կենդանիներով կը շրջանայան, որ մեծած ազգակցի ուղի

զանաւանջ, ուստի և իրենց զէմ հարսնանք շուտօրօքնէս նոր քարէ զարի մարդիկ կը հաստատան, որ այս կեանքը կը շարունակուի, որ մահ չկույ, և միւս կեանքը յար և նման է այս կեանքին: Այս հաստուն է, որ անգնց կը թնայողն հոգւոյ մեռածի կարիքներու մտախն: Բայց տեղակիցները ենթակույ են մեռած ազգակիցներու հարսնանքին, եթէ չկատարեն իրենց պարտականութիւնը: Ասոր զէմ միջոցներ կ'որոնեն մեռածի ազգակիցները: Եւսեւ շատ քեղերու մէջ կ'այրեն զիակը, այդ կերպով կը կարծեն կը կտուրի կուպը մեռածի և իւր սանձակիցներու մէջ: Անոնք իրարու հետ չեն հարգարգակիր, այլեւս ազգակիցներու ազատ կ'ըջան հարսնանքներէ, որ մեռածի նոցին կը հսկէ անոնց զէմ: Եւս ունի զնոց, որոնք թողնան սոխորութիւնը կը պահեն, անանք ալ կը ջանան, որ ոցին իրենցմէ որքան կարելի է հետս ըլլայ: Ինչպէս պերկամենին վրայ կը դնեն մեծ քարեր, անոր շուրջը քարեր կը հաստատեն, կը կուպեն քարակաշակ, որով առաջ կուգար ըջուր մը: Հաստատարու յարն մատուցել արդիւնք են և Ինձնիքները, Երգելիները: Կարմրելիները:

ՀԱՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆՆԵՐ:-- Դասակարգման հասարակութիւնը շատ պարզունակ էր, ազամարդիկ շարունակ պարան էին՝ երկրագործ և անասնապահ: Կիներ կը մնար ասան մէջ: Ան կը նկէր արեխաններուն վրայ, մտտ կը պահէր միւսը, կը սպասուրկէր անոցին, սանձակուն պիտեբուն, կիներ էր կեդրանը և ազգակցութեան և անասնութեան: Ան հարսնան զուգարը կը մարէր թան ու քրիչով, կ'ըզբուրուէր հասարակ արկազորութեամբ: Ազգակցութիւնը կ'որոշուէր մայր զեմով, արեխանները միայն մօրն էին, անոնք կ'ապրէին մօր հետ և իր մօրեզբուրներու հակապութեան և պարտապահութեան տակ: Մօր այս գերակշռութիւնը անասնակուն կեանքի մէջ և անոր զեմով ազգակցութեան որոշումը, մեծք կ'անտանննք մարդիկուսներին: Ան հարսնակուն կուգամակերպութեան նախնակուն աստիճանն է, բայց որքան անտեսութեան մէջ ազամարդու ուշիատունքը առաջնութիւն

կ'ուստուույ, եւրթան և հարեւական իշխանութիւնը կը հաստատուի: Ինչքը դուրս կուգայ իր նոր և կըզուար, ձեռու շրջանակէն, կ'երթայ իր ամուսինին մօտ և կ'ապարի անոր կոխանիին տակ:

Աշխատանքի մէջ արկազորութեան անաշունկարգ զեր կը խաղույ- տըսը, չենան եւնեյր, ենրկիչու ու ցաննը կը շեղուրջին մարդու կեանքը: Այս քուրսով կ'ըզբարայտին ազամարդիկ, որոնք աւելի ասեղ են սակուն, ընդունակ ծանր ուշիատանքի: Հասարակութեան մէջ ան է, որ ստանձակարգ պէր կը խաղայ: Կիներ կը կուպուի սպամարդուն և կ'ենթարկուի անոր: Կ'ըսկուտի հայրիկուսանութիւնը: Թէ մայրիշխանութեան և ինչ հարիշխանութեան շրջանին հասարակութիւնը կուգամակերպուած կ'ըջուր տեղեկութիւն:

ՏՈՒՆՆԵՐ:-- Տեղեւ ուրեւակիցներու միտիին մըն է: Տեղեւ անյանները կը հաստատեն, որ իրենց ուրին ընդհանուր ծագում, անտան ևն մէկ նախնայի կամ նախնամօրէ և իրենն այ աննք իրենց ծագումը կը կուպեն որեւէ կենդանի: քարի կամ ստարկայի նետ, կը հաստատեն, որ այդ կենդանիի և քուրս ու իրենց մէջ կուր ազգակցական կուպ: Այդ պարտազային կենդանին, քուրս կը դասնան անոնց կոխանուար ոցիները: Տեղեւ կը պուշով իր կոխանուար ոցին, գուեր կը մատուցանէ անոր, շատեր անոր միւրի եթէ կենդանի մըն է, չի կուրիս ծուար, բայց: Տեղեւ գըտիւր կանգնուէ և ստեմպկուր, որ իր իշխանութիւնը կ'ըստանույ տեղի կոխանուար ոցին, ան քուգարուն գուրիեր ունի կատարելիք, տեղի ներքին խաղաղութեան մօր կը նակ, տեղեւ անտանները հարս պիտի ըջան իրարու հետ, ան խաղաղութիւնը պէտք է իշխէ, այդ ներքին խաղաղութեան կուխուած է անոր ումը: Տեղեւպար զատուար է, ան կը կարթէ քուրս մէջները: Ան կոխանուար տեղակուն ոցին հետ կուպ կը պանէ, ան միայն կը հակուայ անոր չեղուն, կ'ազարթէ, խնդիրներ կ'ընէ անոր և կրանանցներ կ'ըստանույ, զան կը մատուցանէ: Անտեսանցի ոցին գերու:

Յակասէ կարողութիւնները աստիճանաբար կը խառնուան աստիճանաբար մէջ, առ կ'օժտուի արտակարգ կարողութեամբ, գորակեամբ, ինչ որ շատին տակ՝ միայն անոյճանկերու և կրօնայ իրեն անթարկելի թուական հոգեբան, պարզարիչ մանուսն զէմ: Տոճակապետը զտարփար է, մարտիկ, իր ստեմակիցներու գլուխն անցած կը պայտապանէ իր արտաստեգիները, զաշտերը, անասունները, ջուրը: Արքանն այ ան կուսնուներ կ'ընէ, կ'ընդարձակէ իր իշխանութիւնը:

Տոճի բոլոր անդամները կաշի իրանունները կը մտաշին: Տոճը հասարակներու հասարակութիւն է: Երբորն աշխատողներ են և զինուորներ, զկայ նպի անասուններու մասնաւոր սեփականութիւն: Լախապարի ան այս համայնական կեանքը մարտի ուղիներու գործարարման մէջ աստիճանն է մրայն մարտարդիկ որպէս իրենց սեփականութիւն տանին իրենց զէնքերը յակ համայնք իրենց դարձեցնելու: Այս բոլորն այ մեծերնու հետ կը ինպետե: Տոճակապետը ստեղծելն զեր շէ, ան իշխան շէ, այն մարտի կարգ ու կանան սերմանող, հասարակութեան սկզբունքի պայտապան: Իսկ շնորհաբանն այս հասարակութիւնը աստիճանաբար փոփոխութեան կ'անթարկուի, կ'ըստեղծուի իր կարգերը, իր արտաբերութիւններ թէ մարդկանց և թէ անտեսութեան մէջ:

Մ.Պ.ՈՎ.ՈՒՂԵՆԻՒՄ. — Անշիշի մասնակներէն Հայաստանը հար է գանազան հեղեղու, ցեղախումբերու ապաստանու իր լեռնային գիւղեր, անասնան կարտուանները, անշիշախոր ձորերը, քարանձանները յաւազոյն ինքստուանքներն են հոյած ունեն կողմէն դարձեցնելու: Անոնք շիներ են, հասարակ իր քարէ կարտուանները, պարտապանները, արտաբերները, յարտապանները, զարդարանքները, քարէ զէնքերն ու գործիքները, զանապարտ ստաները և ասանդանները: Պեղակներու յայտարարութեան կ'մտաբերուան աստիճանաբար թիւերը ցոյց կուտայ որ Արարտաբերներէն և Հայերէն աստիճան Հայաստանը անէր ընտելութիւն մը, որ արիւնակցութեան կուտուած էր իրենու որ Արեւելի լեռնային

գործի թուականներուց անտ ևն միակը շէր, բայց նաստիճան էր:

Տեսնուք, որ գլխու թիւեր կ'անտուանէ գանազ Սոյնու ինկնուր, որ ապարտաստանը գարտար շէ, այն սեղանարտանու Անոնց հասարական կ'արտար կեղեր է Քոթը Ասիան: Սոճանք կ'ըսեն, որ անոնք հար են իրիւր իրար: Կարտուանն են ընդարտակարտանութեան միայն իրան: Հայաստան, Քոթը Ասիա, Պարտաններէն միայն թիւերնուան լեռնայնութեան իր արտաբերութեան թէ Ասիայ և թէ իրարայն մէջ անոնք իմարտ են լեռնային յրջաններու մէջ, նանուար անոնք կը կարտին կակ Ալպակներու Տեսնուք, որ անոնք սը ասանց կուտան հայտարար անոնք, ի նկատի անտարտ, որ անոնք յարտարտար բոլոր գնորը շասպէս պահուան են Հայերու մէջ: Ինչ անտանք այ անտնց արտաբերար բրանք՝ մէջ րան կը մնայ հիւր և կարտար, այն այ մարդկային ուրջն յարտարտարտան սէր զեղեր կ'ուարէին անարտն յրջաններէն՝ իրարու որ Արեւելի լեռնային զարտի մէջ: Անոնք ապարտիք էին հարտարտին և արտարտին անտարտարտն, որտեղ իրիւրարտարտին արտարտն զիման մէջ էին իրիւրարտարտան կուտան մարտարտարտն անտ Այս ապարտարտարտ կամ հարտարտարտ անտարտ էին, բայց արտէ եկուտ արտարտին լեռն գիտարտ իրանց կրնանք րան, որ անտնք իրենց մարտարտարտան յարտարտարտն՝ կարտ, ինչ զըտարտ՝ արտարտարտ, միջին հասակ, ինչու մարտի գարտ, սոս արտարտ՝ մարտարտ են լեռնային գարտի, իրենց արտանտարտան, մեկուտարտան մէջ: Այս արտարտ յարտարտարտն յարտարտարտ, անտն կուտան ինտարտարտն կամարտ՝ արտանց հարտարտարտ արտարտարտ արտարտ արտարտ և իրան արտարտ, հարտարտարտ մէջ: Հայաստանը այս ապարտարտարտն Հայաստանի մէջ ապարտարտան արտարտ շաս կ'ան մասնակներէն, անտն արտն արտարտ գարտ արտարտարտն և իրենց կը արտարտարտ այս գարտարտարտն իրիւրարտ և հարտարտ մարտարտարտ արտարտարտարտն, մեծ յարտան յարտարտարտարտ, անտանապարտարտան անտարտ և արտարտարտարտարտ:

Բարց — յա ազգանիկներէն քաջի գոաջէ աւելի աւ շա-
 յաստան Կն թուփանցեր եւ յարազիւ յա մայրոսրոյնէր Թ-
 սոնց հաւարքման և ինքնորոշման միայնը եղեր և Հայաս-
 անէն և կազմակերպան շնորհիւն հիւսիս Թեա և կուսակց
 Երկր մէջ ինկուստ քնդարձակ տակաւաւանները: Թեանց շա-
 յուանակ ուղղուեր են հարաւարին զայտուփայտերը: Եւ իստ-
 ներըս կազմակերպան կիրճերով անունք իջեր են քէպի Կուսի
 և Թրաքի կազմակերպու Թեանք Երկարուսչուիս էին: Երբի
 քաջ պոյն անէին, կապուսուսիւս և շինկուսեր էին: Դարե-
 րու խաղաղ թարմանցումիս նեանեանքով Հայաստանի հի-
 ստարին մասի քնակչութեան ուղղակիական կապով փոխ-
 անցուս Հոս, գտնէ 'ՇՈՍ' թիւերու շուրջը քնակչութեան
 մեծագոյն մասը Երկարուսչուիս և Դեմոկրատիան պիտու անկրթ
 աչք կ'ազարցուցեն հիւսիսարին կամ ուրեւելեան Հայաստա-
 նի նկատմամբս: Ենց Երկարուսչուիս մարդոց քերտկամանե-
 րու մէջ կրկան են րերուսած պոյնէն, անուգապոյնէն
 զննչեր և քարճիքներ: Կը Եղանակէ Նար Եկող քերտկոր կամ
 պարար կամ Հայաստանի մէջ առկէն Եունով էին մեաւոր
 քարճանութեան: Թիւեր և մեաւորագործութիւնը: Զիւսիս
 աքն Եկող աչա Երկարուսչուիս ցնդերը, ուր իխաղ էին, են-
 թարկուսիցան հարճանութի, ոչնչացման, անունք թիւը Հա-
 յաստանի մէջ պրակակցուս և Եւր միայնի մէջ ապրող մա-
 ղուփուրոյներու մէջ Եւրէն քերտկուսութիւն ստուցան ազգա-
 նիքները, Հայաստանը:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՍՈՒԲԱՐԻ, ՇԱՅԱՍԱ, ՆԱՅԻՐԻ

Դ. ՍՈՒՐՈՒՐԻ

ՍՈՒՐՈՒՐԻ. — Ընթ քարէ դարուն Հայաստանի մէջ կ'ապ-
 րէին քազմութիւ ցեղախուսերը, սոնմային միութիւններ:
 Ենց Կուրը սոնմային կուրդի են աւարման, կառուցման
 մամանկուսչուսն է: Հայաստանի քազմութիւ մասերու
 մէջ աչ անչի կ'ուսնեաչ առմական կարգերու միակուսը և
 յաւաճացումը: Ես սոնմային աչա գրութիւնը իր գոյս-
 թիւեր կը պանէ մինչեւ պիտութիւններու մայաւեր: Իր
 սկզբնուսարութիւնն աչ պիտութիւնը նման քազմութիւ սոն-
 մերու միութիւն մըն էր մէկ սեփեղ առմէի գերիշխանու-
 թեան սակ: Դեմերուս աչա միութիւնն աչ իր անուսը կը
 ստանուս Երկարուսչուի քերտ կամ քերտկամրի սեանէն: Եր-
 րորը կազարուսեակին Հայաստանի մէջ կ'ապրէին Սուրա-
 տիները, աւելի Ենց — զ անունով մեզի յայտեի սոնմային
 միութիւնները. ոչնչով և քիչ թէ շատ մանով և սոնմ աչն
 հաստեանը, որ հաստարուեր էր Հայաստանի հարաւը, և
 անկէ իջեր էր հիւսիսային Միջագետք և Եւր քան Թուս
 մէրներու ու սեմական քերտերու աչա վարերու մէջ Երե-
 աւըր. մշակեր էր ընկերուսին ձեւեր և քազուսակչութու-
 թիւս, Թուս ք անունն Ես Երբեմն կը շիտի նաև Գուիսի-
 ներու, Գուիսի մի անունը: Սուրարիները՝ շաւ քազմիկ-
 ներ՝ պարագոսքին իրենց առմական միութիւնները, ԳՐ-
 րուսնին գիտակերուս արգասարքը Կազմակերպ, ուր անունք-
 մէ մաս մը — ուցու Երկարագործութեան, մաս մըն աչ գիւ-
 սուս ինքանուսրներու առաջնարգոսթեանք շարուսակեց
 աւարով և քերտկուսութեանք գրագոսիլ: Ինունուսնէրուն:

բուսականութեան շարժը, սղթի բնորոշ մասին անձնա կառուցին իրենց տարրերը, շրջապատեցին պարիպներով և առջ քարերուց զիջեցին ալ արեւոյն զաշտեցան, հովիտներուն և իշխեցին մեծ նախապարհներու իրենց կառուցումն: Անոնց Լանսի էին յանի մը արհեստներ: Արեւելիները կը թողնին սարաշատակաւ արկղաւն քերտումներու մէջ և կը նստնին զարեւոյտ: Ահաւոր հետ կը թնայնին անոր զէնքերն ու գործիքները: Ասոնց ինչպիսի ձեւերը շատ կը նմաննին Նիւֆոնսի մէջ արաւաքներ մէջ արեւմտեան թաղամասերու: Կոն այ ընդհանրացան էր արկղաւն քերտումները:

Առաքարներու շարքերուն պատմութիւնը մեզ անշուշտ է: Անոնց ունի հասարակութեան սեղանները էր հիւսիսային Միջագետքի մէջ Նոսի նեթարիներ էր արեւմտեան, ապա սեմական մոպոսիտներու շարքերուն և քաղաքակրթական արկղաւն արկղաւն: Այս վերջիններէն վերջուցին անպարտեալ զանաւորները: Ասոր իշխանութիւններու հետ չէին կապուեր: յանախ կ'արտատարէին: Բայց զանախ աներու զիմ չկրցան անպիտան սարաշատակուն ջեղերու միտքին մը:

Հայաստանի Հայաստանը կամ Առաքարներու պատմութեան սոց մասը, հետազոտին ինչպիսի Ասորիստանի իշխանութեան տակ և ենթարկուեցաւ սարաշատակ և կոտորածներու սարաշատակ արեւմտեան իշխանութիւնները կը շինեն սուսնեակներով թեղանակներ և տեղանակներ, որոնք Առաքարներու մասնակներէն վերապրոջ թեղեր են, և որոնց տեւեր սարաշատակուն իշխանութեան տակ որեւէ տեղ չի իշխեր: Առաքարի թեղաշատակի զերիշխանութիւնը մասաղաթեան էր տարած անոնց տեղանակն անաւները և տեղափոխերը: Այ տեղի ուղի հասկանան տեղանակները զոյց կատարել սոց ինչ թեղերու գոյութիւնը, որոնք հարաւային Հայաստանի մէջ ապրեր են հարաւային սարաշատակ և Առաքարներու շարքերուն իշխանութեան անկումէն հետք մտեր են Միտանիի և սոցա Արարատի տեղանակներ մէջ և սոց անի

հետք վերապրեր են Հայերու մէջ, դարեւապի անոնց ռազարոջ տարրերէն մէջը Հարաւի մէջ նման անաւներ են Լոսոնեան, Հասեան, Հաննիլի, Նասան, Լիլի, F և շատ արիւնները: Այս անաւները զոյց կատարել նախնական տեղեր, որոնք իրենց անաւները փոխանցեր են իրենց ապրած ընտանիքներ: Առաքարներու թեղերուն տիրապետութիւնը թուրքաւ և քաղաքակրթութեան սեմական մոպոսիտներու Նիւֆոնսի Միջագետքի մէջ հասարակութեան մասնակները ի յայտ չեցին հարաւային կամք և զի մասնակներ կարող տեղանակներուն ներխուժումը կատարելու: Անոնց մէջ մասը տեղանակներու, միտները քաղաքները հիւսիս, Հայաստան, ուր ստուարացաւ Փարսիական սարաշատակ Առաքարներու մէջ մեծ հասարակութեան ուղիները զէպի հիւսիս-արեւմտեան, կեղծարարութեան արեւմտեան ճիւղերով անաւներուն և Եփրատի մէջ սարաշատակ հողամասերու վրայ, իր անաւն ու տարու սոց վարչերուն: Առաքարները սոց հողաշատակ կատարելին Աուպալի, անշուշտ կազմուած սարաշատակներ: Հայերը Միջագետքի կոչեցին սոց շրջանը:

II. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— Թէ Առաքարներու և թէ Միտանիներու զանգուածը տեղադրուած էր Հայաստանէն դուրս՝ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ: Առաքարներու քաղաքակրթութեան կեղծարարութեան ուղիները կը գտնուէր, ինչպէս և Միտանիներունը: Անոնք տարազանութեամբ Հայաստանի պատմութիւններ չէին: Անոնք Հայաստանի տեղանակներու վրայ կատարուած տարածաշատակ միտանիներ էին՝ մէջ թեղի կար իշխանութեանը զինակարար, որ երբեմն մեր հայրենիքի քոջ գաւառներն ու կ'առնէր իր իշխանութեան տակ: Այսպէս անոնք Հայաստանի հարաւի գաւառները մասնակից կ'ընէին Միջագետքի ստեղծարարութեան շարքը քաղաքակրթութեան: Բայց բուն հայկական հողերու վրայ կազմակերպուած տարու

րոջ դարձնել արքայական կամ արքեպիսկոպոսի ծագումով ժողովուրդ մը կանգնելը է անդադրեցնելու դրախը և պաշտարհը Հաթիբուլ Դէմ, Քաջ Հայաստանու արքեպիսկոպոսի Կառնաբը Լիզինքը՝ Փոքր Հայքի մէջ ուսուցիչ և բարձրագոյն Գեղարքայանանագման երթարկուեցան քիչ մը աւելի աչ Նի յոյ դարուն :

Հաթիբուլ արքանագրութիւնները Հայաստաներու անուրախացը քոյց կուտան Փոքր Հայքի և Բարձր Հայքի մէջ, ուրկէ, ինչպէս ըսինք անոնք ինչան են մինչև Վանույ չիմի արհարը : Անոնք համարաբար են երկուստի երկու արհարուն : Արաքս եւ Ճորոխ գետերու արհարներուն շուրջը իրենց այս նախնական հայրենիքն Հայաստաները քաղթներ են զԼիզին արքայարեւելք : անոնց առաջ միայն այս համարան էր քոյց, որ անոնք չէին անդիպելու անդրահան քեդերու և մանգուներու զխմարութեան : Հայաստաներու այս շարժումը երկուստի արին զԼիզին արեւելք ընանան ումի կամ արտաքին մէկ արշաւանքի պէտք է անուանք եղած ըլլայ : Ընկերային կառուցում՝ անոնք անուանապաններ էին : միայն մէկ մասը դարձեր էր նստակեաց : Փոքր այդ անուրախան : անուանապան խան էր, որ ուսուցիչ անուանապաններու զգիտարութեամբ՝ արհարք կը շարժուէր իրեն համար ուր հայրենիք, իսկ իր հետերուն համար այնոր արտաուտդիներ արտեցու : Անոնք է, որ հասան վանայ չիմի արհարը : զրաւեցին Քաւենը, Խնուար, Տարունի մէկ մասը, իրարակնան չհոնաչիման : Քոյց այս քաղթուիներըն ետքն այ երկուստի արհարուն, Փոքր Հայքի մէջ Հայաստաներու մեծ զանգուած կը մնար : Անոնք՝ իրենց հայրենիքի մէջ աւազուցուցին քեդերու, անմերու միութիւն, կարգեցին աւազին պնտութիւնը, որ միայն քեդերու միութիւն էր Հայաստան մեծ քեդային միասորի զերիխանութեան սուկ : Անոնք երկուստի մամանակ պայքարեցան Հաթիբուլ Դէմ, երբ թիւն մնացին անոնք իշխանութեան սուկ, երբիմ արգարտագրեցան : Այս Հայաստաներն են, որ մեր պատմութեան մէջ քալուարք զեր պիտի կատարեն, իրենց անուր յայտով

մեր հայրենիքին : Քոյց նախքան մեր երկրի Հայաստան դառնայ՝ ան դարձու ակիցքը Եղիշի երկիր, ապա Եւրասիա :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՂՈՒՔԱԿԱՆ ԳՈՍՏԱՌԹԻՒՆԵՐ. — Հայաստայի քաղաքական պատմութեան մասին մեծ քաղաքական անդեպութիւններ ունենք Հաթիբուլ մեծ թագաւոր Նուպիլուա լաւույի սարեգրութիւններէն, ոյտեք խմբագրուած են այնոր որդի Մուրատի ինչ կողմէ : Նաեւ նախահայաստանի բարձրութեանց մասին հետաքրքիր անդեպութիւններ կուտան այն զուշինքները, որ Նուպիլուա լաւույն կեցեր էր հարիան քեդարեւելքու, թագաւորներու կեան : Այս քոյորը համարաբարով, կարակցելով անուանաչը կրնանք ըսել Հայաստայի քաղաքական շարժումի մասին : Հայաստայի թագաւոր Մուրատը զաշինք էր կեցէ Հաթիբուլ լաւուարին կեան : զաշինքն մեզ հասեր է միայն թիւոր մը : Անկէ կեդրեւայ, որ մարտիստի կեան Հայաստայի իշխաններն այ դաւանակը կողմ են եղան : Այսինքն թագաւորի զաշինքը այն շարժում արժէք ունէր, որքան Հայաստայի իշխաններն այ կը նամանայնէին և կը վաւերացնէին այդ զաշինքը : Պէտք է նիթարքի, որ այս քանը արտաուտգրութիւն էր ընկերային այն կացութեան, որուն մէջ կը զանուէր Հայաստաներու հասարակութիւնը : Անոնք էր երկուստի մեծ ընդարձակ շարժում իշխաններու խաւ մը, որ ունէր նաեւ զինակուն մեծ ոյմ : Այս քեդ պէտք է ի նկատի աւանար թագաւորը թէ պատերազմի և թէ զաշինք կեցելու մամանակ, թագաւորի իշխանութիւնը փաստօրէն անմանափակուած էր նոր մեծ քեդ աւատակներու, նախկին քեդապաններու ուսուցում : Անոնք շատ քիչ էին նիթակայ կեդրանական արքայական իշխանութեան : Հայաստայի քաղաքական շարժումի այս աւազանը ամենէն նախնականն է : Քոյց ՆՄրք դարու վերջերս Հայաստայի մէջ իշխանութիւնը կը կեդրանանայ և միասնութեան սկզբանքը զԼիզին արգարտագրու յաղթուակ կը անին : Այս կեդրանագումը տեղի կ'ուներու : Հայաստանի արհարեան մասին մէջ, որ շու

յուսեակ բնագրաբաններու և շփման մէջ էր Հաթիւրու հետ: Այս շրջանին մէջ Հայաստանիս գիտական ուսերը կ'ենթարկուէին թագաւորին՝ յաջողութեամբ պայքարելու համար Հաթիւրու դէմ:

ՀԱՅԿԱՆՔԱՆՔԻՆ ԻՒ ՏԻՌԻՍՊՈԼԻՍԻՍԻՆ ԿՈՆԵՐՆԻՆ՝

Մերոյ դարու ոտանոցին կէտին Հայաստանի վրայ կ'իջնէր Հաթիւրուայ թագաւորը, որ Հաթիւրու ամենէն ասեղ և քորածունեուր թշուառին էր: Ետեքից յաման անոր հետ պայնիք կը կնքուէ ևն կնքուած է հաթիւրու յաղթաւթեան հետք: Ինչոքը՝ հաթիւրու յեզաւոյ յամբարտուած՝ պահուած է հաթիւրու մարտաբարտի յիսանաւան մէջ: Ըստ պայնիքի Հայաստանի թագաւորը պէտք է ամուսնանար Ետեքից յամանի քրոջ հետ, որ պիտի ըլլար Հայաստանի միակ թագաւորին և իմէ անոն պահուէ է որ պիտի քահն մտանալէր: Հոսկանուցը կրնար ունենայ արիւ կանայք, բայց անոնք երկրորդական կարգի վրայ պիտի դասաւորին և ոչ իրեն թագաւոր, ոչ ալ անոնց զանակները կրնարին քահն մտանալէր: Ինչպիսիան անակէտէն հետաքրքիր է այն, որ Հայաստանի թագաւորը հաթիւրու թագաւորին ուղղած քըրուսթեանց մէջ չէր կրնար սկսիլ յար անուսնէ և չէր կրնար ինքնորեն կաշի արքայից արքայու: Այս կը նշանակէ, որ պաշտպանը կողմէր հաստար և յայնիցու չենը կատարէր: Հաթիւրու թագաւորը յետ քորի է: Հայաստանի թագաւորը ասորայան է: Հայաստան չէր կրնար պայնակցից կրորդ պետութեան մը հետ երկ աչք քանկայի չէր հաթիւրու մեծ թագաւորին: Հայաստանի թագաւորի իր քաւաւնքները արտաքին քաղաքականութեան մէջ սահմանափակ էին: Այս պայնիքը պարտադիր էր ոչ միայն պայնակցող երկու թագաւորներուն, այլ և անոնց ժառանգներուն համար: Ինչոքը երկու կողմերուն ալ կը պարտադիր փոխադարձ գիտական ոգնութիւն, երկ մէկն ու մէկու զանակայութեան փոխից պատնար: Համաձայնութիւնը կը պարէր երկու երկիրներու ալ անգար աստուածներու և նախակին սակ, որ կը նշանակէր ինչ պայնիք զմայն կը պատանասէր աստուածներու կողմէ:

ԱՋԵՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՓՈՐՁԻՆ՝ - Այս պայնիքը Հայաստան կը պնէր ասորայան գիտական մէջ, ան կը քանակէր հաթիւրու հան մեծ պետութեան շրջանակին մէջ և անոր հարկատու էր ու վասակար: Ինչոքը ի զորու մեծ միջնէն Ետեքից յարտուայի մայր: Հայաստանի մէջ ոչ ուս անուսնութեան յիմ բնագրաբան զգաւորութիւն կար: Ժանաւանց ման քեպապահներու և հայաստանի իշխաններու կողմէ: Կեզանեցու գրուից կանգնեց Հայաստանի իշխաններէն մէկը ևն յարա մեծ քաւա Հաթիւրու մեայուն թշուառներու հասկանեցու և ինչպիսի իշխանութեան հետ՝ ընդդէմ Հաթիւրու: Ետեքիցու Հաթիւրու վրայ, վերայուց մեծաքանակ կերիներ և աներկց հաթիւրու պետութեան արեւելեան սահմանները: Այս յաղթանակները քորիցուցին անոր զիրքը Հայաստանի քեզաւորներու մէջ, անոր յայնքը հաւաքուեցան Հաթիւրէն զմեծ քորը քեզապետերը, իրենց ուժերը արամորքեցին ևն իրարին: Այս ուժերով վերջին ալ միայն ամբարէն հաստատեցու Ետեքիցը Հայքի և Փոքր Հայքի մէջ: Եւ ասորութեցու անի արեւելք և հարու՝ անիւրով իր իշխանութեան սակ և Հայաստանի նոր ստեղծեցաւ իր արեւներ և արեւելան ու ապակեց մարտարկներ: Եւ հիմա կը ներկայացնէր պատկառելի պն, ասորական ուժ, անէր անի քան 15(XI) նեանակ և նեկուս կուուղներ և 7(X) ասգմակայութեր:

Անիայի ալ յաղթանակները կը պտպող իսկին հասկան կարգաւթեան թագաւոր շրջանին: Ետեքից յարտուայի մանէն ետք հաթիւրու պետութիւնը կ'իջնայ անի իշխանութեան մէջ: Երան Ետեքիցի ի ի քան քորերանուրով զկպքայու ընթացքը իրաւեցու: Անոր արմանուգրութիւնները արտ կերպով կը պահեցրուցին ժամանակի քաղաքական զկպքերը, որոնց մէջ նշանակայից պեր կը իսպան Հայաստանի տերերու Մարտիցը (1317-1318) քան քորերանուրով քաւական յետոյ միայն կ'ըզարուայ Հայաստանի գործերով: Մկիցը ան կը քանակի Անիայի հետ՝ իսպաղութեամբ լուծեցու վիճելի հարցերը: Ետեքիցը քորու:

ուած էր ուրիշ նախատեսքու վրայ. ուրիշ ուպատմութեան ինքններ ձեռքէս գործով: Բանազնուցներու միջոցով Հայաստանի թագաւորէն էր պահանջէ վերադարձնել վերջուցած գերիները, յարգել էին դաշինքը և նկատարելի էր իշխանաւթեան, ընդունելի Հաթերու գերիխանութիւնը: Անխոսք ոչ միայն ազատագրուել էր հաթական յանձն, առջատուել էր և հասարակ առանձին պետութիւն, առջեւ շարունակ էր յարձակէր և հ'աւարէր հաթական նրկիւնները, էր տանէր մեծաքանակ գերիներ: Մուրախը շատ անգամ քաղաքներ էր այդ արարքներուն դէմ, և պահանջներ էր դարձնել ապաստանութիւնները և վերադարձնել աւարն ու գերիները: Անխոսք ոչ մէկ գիշում չէր ընկր, էր շարունակէր յարձակութիւնով թույլացնել Հաթերու պետութիւնը:

ՉԼԱԼԻՊԱՌՍԻ ԱՆՎՈՒՄԸ.— Մուրախը իմերդայ կ'ընդհատէ քանակագութիւնը և էր պատրաստուել արշաւելու Հայաստանի գործերը: Գը կեդրոնացնէ Տիգրիսի ակունքներու մաս: Անգիւր բերդի շարքը: Անոր հետ էր միանան աւելի հարաւ՝ Քուրանի մէջ հասաքանակ իր քանակները: Այս մեծ գորտաբանակը Մուրախի գլխաւորութեամբ կ'ուղղուի արեւելք և էր հասնել վանայ լճի արեւմտեան ափերը: Էր գրուէ Արտանի հովիտը, Հայաստանի հարաւարեւելեան Եանանքները, որոնք շատ քիչ էին կապուած Հայաստանի կեդրոնի՝ Փոքր Հայքի հետ: Թագթական արշաւանքի հետեւանքով քաղաքներ քեղախուճեր, բերդեր և քաղաքներ՝ պատուիրակներ կ'ուղարկեն Մուրախի մաս՝ խնդրելու որ իրենց չկողտայտէ, չքաղաննէ, այլ ընդունի իրենց իր նպատակներու շարքը: Անոնք կ'առաջարկեն ուղարկել իրենց Հայաստան և մտնել հաթական քանակի մէջ: Հաթ թագաւորը կ'ընդունի անոնց առաջարկը և միայն մէկ քաղաքն ՇՆՅՈ քերի էր տանի սեպտեմբեր և կատարարելիք գործը ընդուն համար: վանայ լճի ափերէն առ կը թեքուի դեպի հիւսիսարեւմտեան և էր մտնէ Բարձր Հայքի և Սլիս ու Եփրատ գետերի յարջ տարածուած կողմերը, որ էր կապ-

մէր քան Հայաստանը, Եփրի քաղաքական և ուղղակիան կեդրոնը: Հաս անոր առաջ կ'էլան Հայաստանի կեդրոնականները և իշխանները և էր խնդրել շրտարկել իրենց: Հետաւորքերն առն է, որ անոր ընդունազույր, անոր հետ քանակացողը Անխոսքը չէ, անոր անուր չի յիշուիր, ան դուրս է եկած քաղաքական տարաբնույնի ազանունութեամբ կամ յեղաշրջութեամբ և իշխանութիւնը անգամ է Հայաստանի կեդրոնականներու ձեռքը, որոնք հիմա էր քանակները: Հաթերու հետ Անոնք է, որ էր խառնատան ծառայութիւնը, կ'ուղղեն միայնի հաթական քանակի մէջ: Էր համառոտաբան վերադարձնել գերիները և հարկ վճարել: Մուրախը այս քայլով ի նկատի ունենալով չի կործանել Հայաստանի քաղաքները, քայլ առաջընել գերիներ էր տանի՝ իր գործի թիւր քառուարաղնելու համար: Ան կ'ուղարկ նաև հաթ գերիները:

Այսպէս հաթ հայաստանը շարաւերու իրեններ էր միայն Եան հար վտարի մէջ: Հաթ թագաւորը Հայաստանի իշխաններէն հաստատութեան երդում էր պահանջէ: Ան իր քառուարութեան մէջ կ'առնէ այդ իշխանները: Հայաստան ուղիւս շուրի կեդրոնական իշխանութիւնն ուր Հաթ արքան իր քառուարութեամբ իր իշխաններու, յեղաշրջաններու հետ էր կապուել: Անոնց վրայ էր նշանակել ընդհանուր հաստատուելով մի գորտարքայ մը:

Այլ-ոչ գորտ գերիներէն մենք առջեւ տեղեկութիւն չունինք Հայաստանի քաղաքական կարգութեան մասին: Հաթական արքանուղարկութիւններուն մէջ անոնց անտարայնութիւն իշխուիր: Անոնք ոչ կազմակերպուած պետութիւն են, ոչ այ գորտարքայ որ զինուկան ուժ: Բայաքականապէս անանք էր քառուար իր քաղաքներ իշխանութիւններու, որոնց միայն յուրիւնը թոյլ չի տար ու մերս նոր կեդրոնացում անոնց ձեռք: Այս քանիս հակառակ էն նաև հաթ թագաւորները:

Անկախ Հայաստանի անկումէն յետոյ Հաթերը սկսան հարստիլ անոր կեդրոնական և ուղղակիան կեդրոնականութիւնը: Ետեւորը մտան հաթական քանակները, դարձան վարձուած գրեւորներ և քաղքին կուսելու սորիշ նպատակներու վրայ:

Ոճանք կեդրոնացած Լատուշայի արչամեթոդի մեջ արեւելի մասը ընդարտ կաթ թաղանթներում, ապրեղու անոնից հսկուղաթեան տակ, իսկ շատերն այլ լիցքին Հայաստան, անցան արեւելք՝ Արածանի և Արարսի շուրջը համախառնեցան, բնակեցան իրանական և տեղական ազիանիկ ցեղերու հետ Լաչուսայի քուսպական քաղաքաման հետևանքը պարզին նաև Լաթերն իրենք, Մեծպոզ, արչանոց Ասորեստանը իր կարուածներն ուղղեց Տրպրիսի և Արածանի շուրջը ապրող ցեղերուն դէմ, որոնք շիրջան պաշտպանութի, քանի որ իրենց ումերը ազատեցին Լաթերու տասն Կարուածները և տեղափոխուեցան ինչպէս Ասորեստանի շրջաններու արևելք դարձաւ այդ գծանային շրջաններուն և սուսպարու միջին հաթիւկան հողերու Լաչուսայի քաղաքները կը կրուէին Փոքր Թաթարան աւրիչ Եակասներու վրայ հաթ պիտու թեան պաշտպանութեան համար, մինչ իրենց հայրենիքը ոստան կրի կ'ըլլար Նար և անաս թնամներն Ասորեստանի կողմէն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒՅՑՈՒՄԻՆՆԵՐՆԵՐ - Լաչուսայի ներքին

կեանքի, դասերու ընկերային կազմի մասին մենք շատ քիչ քան գիտենք: Լաթական այթիւրները այդ մասին ոչինչ կը յայտնեն: ՆՎ-ՆԻՎՎՎՎ յարեերուն Լաչուսան արդէն կազմուսորուած հասարակութիւն էր: Ինչ պիտու թիւն էր, անէր թագաւոր, քանակ, ցեղայեանները զարներ էին կայուն անասներ իշխանութիւններ: Հասարակութիւնը շերտաստրուած էր: Հոն աւր կայ թագաւոր, իշխաններ, իւրաքանչէր անասներ, սազմի դաս, ուր կան զերիներ, քանազաններ, աշխատանք նախնական, հասարակութիւնը պարութիւնը պատկեր ի կրուար:

Լաչուսան պետութիւն մըն էր, որ կազմուած էր բազմաթիւ տնտեսացանքին միասորներով, ասորք չիպուակից և թեղակից տարրերէ ինչ թաղկայան: Ինչ պիտու թիւնը սուսմերու, զիգերու իւրաքանակ զաշխակցութիւն մըն էր ամենէն քորեց, մեծ քեղի իշխանութեան տակ: Իմեն տնտեսացանքին միասոր ունէր իր իշխանը, որու նովանին տակ կ'ապրէր, որու զնկազմարութեան տակ դուրս կուգար կոտոր:

Ոչոք իշխանները կը կազմէին պիտուարական դասը և շարունակ կ'ախներու մեջ էին և իրարու և դուրսի ցեղերու հետ մերթնան անուր կը հասարակէին զերիշխան տնտէր, պիտի շուրջը, որու իշխանը կ'ըլլար թագաւոր: մեծ իշխան և անոք տնտէրարութիւնամբ կ'երթային կուտի: Մարդի աշուղայ կ'ապրէր Լաչուսայի անտառայեցի ընտանոցներէ՝ տնտեսութեան, ընտանեան մեջ: Ինչպէս շրջանայաւորած էին պիտակի ընտանոց, սազմի ընկերներով, և երկրի իրական տեղերին էին Ինտնը թերցներու, պիտակներու շուրջ, որ սուսարուարարու էր, սատիւնտարար կը հասարակէր պիտուարական հասարակութիւն մը - նովիւներ, պիտուցիներ, արահետասարներ, որոնք տարաստան, ապահովութիւն կ'ուրուէին: Պարտուր շուրջը կը կառուցէին տնտէր, արհեստանոցներ, ընտանութիւնը, կ'աշխատէր տնտեսաց զաշխարհէն մեջ: Իր հարստութիւնը կը հասարակէր ամառներու մեջ: պարտուրներէ ներս Ինտնամ իշխանը, իր նովանին կը սաստանէր անոն, աշխատանքը պիտուցիներու, արհեստանոցներու վրայ, կուտար անոնց կեանքի և գոյքի ապահովութիւն: Երբ ամբողջ շուրջը այս աշխատանքներու թիւք մեծանար՝ նոր պարտուր կը կուտուցէր ապահովութեան հասարակ կ'ըրուեցան էր կեդրոն մը թիւքարեղը՝ ուր կը ընտանէին իշխանը ու իր պիտակիցները, շատը կը կազմուէր ասորայի՝ միջնորդիցի շուրս կողմը նոր պարտուրի մեջ: Փաղաք և ամբողջ արհեստանոցներու ու պիտակներու ընտանոցներին էին:

Ըսինք որ Լաչուսայի պետութիւնը տնտէրու, ցեղերու զաշխակցութիւն մըն էր, զաշխակցից տնտէրու պետութիւն, իշխաններն էին, որ պիտուր կուտային թագաւորին և կը կազմէին տնտէր տնտէրը: Ինչ իշխանները թագաւորին հետ մտանակից էին զաշխակցներու, համաձայնութիւններու կրուտումին: Ինտնք է, որ կեդրոնական իշխանութեան անկումէն ետք՝ Ինտնք իրեն երկրի իրական տէրերը և իրենց անտնտէրի ամբողջներէն կը կուտուգուէին իրենց կայունութիւնը և ապահովութիւն կուտային նովիւներուն:

գրիզաքանդակներու և Հաթիւնի մանրանկարներու միջեւ կը յիշեն քաղաքային քաղաքներու ստեղծումը, որոնք իրօք մեծ ու փոքր գիւղեր են, սուրբներ կառուցուած ամրացման, զոհակներու, ընդհանուր շուքի: Բնորոշում ամրացման շուքի կը տարածուէին ընդհանուր դասեր, արտեր, արտաստիպներ: Հաւանաբար սենեք սեփականութիւնն էին թերահաւերներու: այդ կողմերու վրայ կ'աշխատէին գիւղացիները, որոնք իրականութեամբ մասին մեծ քանակութիւն շուքի:

ՊՄԻՆԸ.— Տեսնուք, որ Հաթի-Հայասան գոյիները պակասակամ կը դրուէր երկու կողմերու աստուածներու համարին առջև: Դաշնագրի թիկոնք մը պակեր է Հայաստանի աստուածներու անունները: Կ'երեւի, որ ամեն քաղաք, աւան և ամրոց բանէր իր հովանաւոր աստուծոյ: Հայաստանի աստուածները մեծ մասամբ քննութեան հետ են կապուած և Հայաստանի թուրքութիւնը թուրքաւոր է և կը քանակի հաթիւնի փոքր-աստուծոյ կրօնական գաղափարներու շրջանակէ մէջ: Անոնք կը պայտէին Տեառնը, հաթիւնի տշխարհի մեծագոյն աստուածը: Ան Գաթիւնի քաղաքի աստուածն էր, որու պաշտամունքը սակայն ընդհանրացած էր ամբողջ Հայաստանի մէջ: Հայաստանի մէջ ինչո՞ք պաշտամունքը փաստ է, որ իրենք Հայաստանը քեզայրորէն Փոքր Ասիական միջամբարին կը պատկանէին: Իրենք կը յիշուի իրեն Գաթիւն քաղաքի աստուած: Գիտենք, որ ան աստուած-քաթիւնի աստուածներն է, անոր պաշտամունքն ալ ընդհանրացած էր արեւելիքի մէջ: Փոքր Ասիոյ և ընդհանրապէս յեռնային գոտիի մէջ իշտարի պաշտամունքը մուտք կը գործէր սեմական քաղաքականներու միջոցով: Ինչպէս Հայաստանի մոզոմարտը յաղմուտէր էր, պէտք է ճիշտորէն, որ անոր կրօնական աշխարհն ալ, աստուածներն ալ քաղաք Թաթուս անկէն: Արդարեան իրարաբանչիւր միտար իր հետ թերեր էր աստուածներու շարք մը: Այդպէս էր նաև Հաթիւն և Միտաններու մաս: Ինչպէս թիւնի կողմնացումը, քաղաք քեզիքու աստի-

նականութեամբ պէտք է ընդհանրացնէր այս քաղմուտի աստուածներէն մէկուն պաշտամունքը: քաղաք կրօնական և զոհարարի այդ աստիւնի մասին մեծ քանակութիւն շուքի: Գաթիւնի քաղաքային գոյիներն ալ մեծ պայտէ ընդ Հայաստանի կրօնական քաղաքներէն: Կոթոմարի մեծ սակարար, թերի ինչպէս այս քաղմութիւն աստուածներ պէտք է անձեռն իրենց աստուածներ: Ինչպէս արեւելիքի շուքի գոյիներու մէջ և նա ալ անոնք կրօնական պէտք է բոլորին իշտանական պաշտամունք, ամրոցին: Հաթիւնար իշտանը ալ աստուած քաթիւնի և անոր պայտէնացումն, անոր անդիւնականութեան աստուած Կոթոմարը: Տեսնուք, աստուածը Կրօնի անկէր նաև իր քիւթիւնի աստուածները:

III. ԿԱՅԻՄԻ ՄԻՋԻՍԻՄԻՆՍՈՐ

ԱՆԿՆԵՆԻՄԻՄԻՆԸ, ՄԵՏԻՆԻՄԻՄԻՆԸ ԵՏԻՄԻՄԻՆԸ ԵՏԻՄԻՄԻՆԸ.— XIV-XIII-րդ դարերը Միտանի և Կրօնի ընդհանրութեամբ մէջ քաղաքային մեծ շեշտը բնութեան գործեր են: XIV-րդ դարի վերջին կ'իրան Միտանի պետութիւնը- Կրօնի միտանական Հայաստանի պետութիւնը կը գործի գոյութիւն անձեռն: Այս երկու պետութիւններու անկումը կը կատարուի Հաթիւն անցում: Ինչպէս յետագային կ'ըջան միտան և Կրօնի ինչպէս, որ Կրօնի տարի Միտանի քաթիւնի միտան մէջ կը կապմաներուին որպէս մեծ պետութիւն: XIV-րդ դարին Միտանի պետական աստուածներ կ'ըջան կ'ըջան թայ շտալ, որ անգիւրդուկան քեզիտամարի կ'ըջան և արեւելիքի ինչպէս հարաւ, ու արեւն սեմական աշխարհին: Ան կը պայտէն քաթի մը դար շարունակ սեմական աշխարհի պաշտպանը և անոր քաթի մոզոմարտը մէկ իշտանութեան սակ հաւաքողը: Միտան աստուած քաթիւն անկէր Միտանին, այնքան ստեղծ Միտանիներուն և Միտանիներուն միտանը չէր ըստպանար: Ինչպէս Միտանի անկումն անց կաթիւնի կը

գործառն և ստամանակաւոր անխիտանութենէն կ'ազատեն ան-
 մահան մտկաւորները . որումէական ցեղերը . կը բարձրու-
 նան ինքնաւոր ափերը և կը հաստատեն իրաւաստիքն Մի-
 ջազեաբար մէջ : Միտանի-Մուրաթի քաղաքները և գիւղերը
 կը կործանուին , մայկատուները կը շարժուին Նիսիս և կը
 ճնշեն Միտանի քանկչութեան վրայ : Արամէական ցեղերը
 կը մտնեն Խարուս գետի հովիտը , կը հասնին ամառ ու
 կանչակերը և նախ քան նստակեաց դառնալը կ'աւերին և
 կ'աւարեն անէն ինչ : Արշաղանին կը կործանուին : Արսու
 մէական մայկատուս պետ մը ՆՆ-րդ դարու սկիզբները Մի-
 տանիի անկրակնչուտն վրայ կը կտորցն անական իշխուս
 նախին և քա Այս անխիտանութեան հասնանքով Նիսիսա-
 յին Միջագետքի քանկչութեան՝ Միտանիներու ևս Մուրա-
 յիներու մեծ մասը հարաւէն Նիսիս կը քաշուի , ստեյի ա-
 պանով մայրեր կ'արժն Տարսուսան յուներու մէջ և անոր
 ինսիսը ևնոր իտեանքով Փոքր-Ասիական և արխոկան
 ասորրը կը թուշույ Նիսիսային Միջ-տետքի մէջ . Ենդ-
 հակտակն անական ասորրը կը գորանայ : Սուրբ Մի-
 տանիները Նիսիսային Միջ-տետքէն դուրս ընելը մեծ
 զաղմուշարժի միտն առաջին փուլն է : Ասորեստանցիք կը
 շարունակեն այդ գործը : Անոնք կը զբաւեն Խարուսի և
 գերքները . Նիսիսային Միջագետքը , գերջ կուսան Արսու
 մէացիներու ստեղծած անխիտանութեան և կը հասնին Մի-
 տանիներու ևանէն : Անոնք շարունակ պայքարելով Տիգ-
 րիսի ակունքներու շուրջը հաստատուած քանկչութեանց
 հետ՝ անոնց կը քշեն Նիսիս :

ԿԼԽԻՒԻ — Ասորեստանի արձանագրութեանց մէջ մենք
 կը հանդիպինք Նայիրի անունին : Այսպէս կը կոչուէր Ա-
 րեւմտեան Տիգրիսի աւազանը : Յիդրաս Պարսուս Ի-ի մա-
 մանակ ՆՆ-րդ դարու Նայիրին քաղաքային զաղմուշար է .
 քաներեք թագաւորներ միացն էին զիմացրելու համար
 Ասորեստանին : Ան իր մէջ էր առած Տիգրիսէն սկսի Նի-
 սիս ցանաւոց հոգերը մինչեւ Արամանի գետի միջին նասան-
 քը , մինչեւ Մանազկերու և Վանայ լիճի ափերը , գերջինս

կը կոչուէր Վնայիրի ծովք : Այս հողայնաք արկու դար ա-
 ռաջ կը պատկանէր Հայաստաներու : Ինչպէս կ'երեւի ա-
 նոնք չքեր էին և հասակը կազմակերպուած էր Խոր իշխա-
 նայիւն Նայիրեան յունաններու պաշտակցութիւնը : Խարուս-
 ան այս իշխանութիւնները հարուէն զաղմուշ Միտանա-
 ցիներու ուժերու շնորհիւ աւելի կզօրացան , ազգապէս
 մեծցան : Աստը էին որ ընդին որոշ անդանուններ և սուին
 ետ վայրերուն : ՆՆ-րդ և ՆՆՆ-րդ դարերուն ճնայիրի
 երկիրը կը կոչուէր Խարուս և Նայիրի գեղերու աւազանը .
 արեւմտեան ան կը հասնէր մինչև Լիբանոս , կնդրուր Տի-
 արպէքիի գայտն էր : ՆՆ-րդ դարու արջ անանը կը
 արուէր արեւմտեան Տիգրիսի ակունքներու և Արամանիի
 մէջ ինկած հողամասին :

Ան կը նշանակէ , որ Նայիրիի ցեղերը սեմական ժողո-
 վորդներու՝ Արամէացիներու և Ասորեստանցիներու երկու-
 ման առկ Նադուալ քաղաքային Նիսիս՝ հայկական լեռնայն-
 յարին արեւմտեան և հարաւի շրջանները . անոնք նոր Եյ-
 կիրներն ալ գերակայիցին Նայիրի : Այս զաղմուշ կատար-
 ուեցաւ ասորեստանաբար . սուսին կայանը Տիգրիսի միջին
 օղիտն էր . կարող զայանը՝ Արամանի հովիտը , զաղմուշ-
 ները ցրուեցան Վանայ լիճի շուրջ : Արախսով Հայաստանը
 Երսեկներու : Երսեկներու այս երկիրը քաղաքովն անանախ
 չէր : Հարասային Հայաստանը մտն կը կազմէր Միտանի
 պետութեան Տեղական ցեղերու որո մասը լեզուական և
 ցեղական կապեր ունէր թէ Փոքր-Ասիական Երսարիներու .
 և թէ արխական Միտանիներու հետ : Անոնք երեսայր , դան
 գուածային զաղմուշ կը մեծցնէ ընդհներու ուղիւնայն
 թիւնը . երկրները կը բերեն վարչական և ազգական մեծ
 փոքրանութիւն : Անոնց՝ վանայ լիճի և Արամանիի ափա-
 ռուն հաստատուելով կ'ուժեղնայ Նայիրեան ցեղերու
 զաւեակցութիւնը : Այս միութիւնը կանոնաւոր և անական
 պայքար կը մղէ Ասորեստանի դէմ , որ զաղմուշներու ևան-
 լէն ինչն ալ կը թափանցէ սկիզբը Տիգրիսի ապա Արա-
 մանիի հովիտը : Մկրցրը Նայիրեան այս քաղաքակցութեան

մէջ կը մտնեն 23, այդս ինչ) շինարարները որոնց մասին կը յիշէ Տիգրանի Գաղատարը իր արձանագրութեան մէջ: Ան պատուութեան կը մատնէ ամեն ինչ ալ և կը նստի մինչեւ Մանուկներու հան կը հանդնդողէ արձանագրութիւն մը: որուն մէջ վառնայ հոմը կ'ըստունէ ընտրիքի ճակտ: Այս արշաւանքի նկատմամբով Ասորկետանցիք հաստեարար հասուն ներքաւտի ուիերը, բռնեցին հախտիան արիարնի ձախի թեւը: Բայց Նիքրատը շանդան, այլ զնայի նիւսիս արեւելք զանաւարով քարերսգան նրանանի արիերով միւշն: Բարբեւանդ, գրաւելով հարստոսին Հայաստանի մեծագոյն մասը: Ասկայնի Ասորկետանցիք թէ ոչ ուտեցան և թէ աւելի ոչ շնաստատուեցան Հայաստանի մէջ: Ետեւք միայն կ'ատարէին, կ'արեւելին և զերիներ կը տանէին: Նեւի ու շանդանք Հանեցին, որ հարեւան քարերս անդակի վրայ սաղմուտեակ մեծ ու մը շատեղծուի իրենց թիկունքը, թայց այս ալ չյաջողուեցաւ անոնց:

Ասորկետանի արձանագրութեանց մէջ Նայիրեան գաղնակցութեան անդամները կը կոչուէին «բազաւտներ»: Այլ ինչ զարուհ մարմանաւոր / կը գրուէ անոնց շխտն քաղաքները: Եթէ ինչապի ունենանք, որ Նայիրեան գեղերու միութիւնը բունը է, վառնայ ինի, Արածանի աւիերը միւշն: Բարբեւանդ, պարզ կ'ըսէ, որ այդ 23 թարգմանութիւնները շատ վտար քաղաքական միասունք և ինչ Անոնց իշխանութիւնները շատ աւելի վտար էին թան նախարարական Հայաստանի միջին կարգանաւտիսն Հոգերու նա անոնց քաղաքներն ալ միայն ամբողջն էին: Բերդեր բնականքէն պաշտպանուած, անարիկ ժայերու վրայ թառած, կամ սրեւնասական պարխաղներով շրջապատուած: Մաս դարք ալ ժամանակ միայն պաշտպանութեան վրայ էր: շրջակայ հովիտներու, զաշտերու հողի և երկրագործ բնակչաւտ թեան ասպատան ծառայող: Անս արշաւի քաղաքներու բերդերու ակերքն էին որ կը կոչուէին շինարարները: Ետեւք միայն բերդաակերք էին, ղեղապետներ, որոնք աննայն հասանականութեամբ ուր իրաւունքներ ունէին

զարտայնն ընկաւթեանց և անոնց հողերու և եւ կուտ մասաներու վրայ:

Տիգրան-Գաղատարի սրով Նայիրեան գաղնակցութեան գլուխը կամ գլուխ էր Դաշակի ցեղի թագաւորը՝ Այլն: Այս իշխանութիւնը կը գտնուէր ակիգը Արածանի ստորին նստանքին շուրջը: Դայուկի ցեղի վարիչները Արարտուն ռուսի փորձեցին թանի մը տեղով Նայիրեան ժողովարդներէն կարգէր ուսող գաղնակցութիւն մը: Անոնց գլխաւոր թիկունք է, որ սեղի ունեցաւ Նայիրեան ցեղերու ինք: Կարգաւարանութիւնը Ասորկետանի ղեմ: Տիգրան-Գաղատարէն ետքը Նայիրեան ցեղերը ղեմեցին հակաշարժակում և ոչ միայն թաթալիցիներ տարական յուշը, այլ և վերագրուեցին Հայաստանի հարուը գտնուող շատ մը հողամասեր, որ հաստատուէին Ասորկետը: Ապաստուեց, ցանկանաւ, Դորիան, Ալդիս, Էուպրիան, կապան, Մուշկիս, Ալաւմիս և ուրիշ շրջաններ, բայցն ալ հարաւ ընկածան Հայաստանի մէջ: Ըստ ինչ Նայիրեան ցեղախումբերը մտան կրեւիտային Միջագետք և արշաւեցին Ասորկետանի հողերու վրայ: Նախը կը կուտ գուր, միւշն Ասորկետարար (ՏՅՆ--ՏՇՈ) Նայիրայիները սպաս կը մտան հարաւն կատարուող յարձակումներէն: Նիւսի Ասորկետարարը նորէն կը վերակախ Նայիրեան արշաւանքները և կը գրուէ ՊՄՈ քաղաքներ, բերդեր: Ան սեղանցինները կը բռնագրուէ ջորեն, գարի, շարք, սնաստներ, ինչ որ ցոյց կուտայ մէջ կողմէն Նայիրեան ցեղերու ընկերային կարգութիւնը: միւս կողմէն կը նշէ թէ ինչ նպատակի հասար Ասորկետար կ'արշաւէին Հայոց լեռնայինարիս: վերջինս ունէր անոնց կումար ոչ միայն ուսգմա քաղաքակում նշանակութիւն, այլ և անտեսական արժէք:

Բայց Նայիրեան գաղնակցութիւնը միայն չցար, ևս, ան շտեղծեց անչի սեքտորէն միացան պետական միաստ մը: Զարս հարիս ասորի Նայիրեան գաղնակցները կուտ մղեցին Ասորկետանի ղեմ, բայց չէր կում տոնու: Գեղարիս միութիւնէն քարնը միութիւն մը ստեղծեց:

ցեղերէն անցնիչ պետութեան: Այս սոսկա-ցեղային միութեանը կամ Նույրեան զաշնակցութեանը կեանքի վը կոչուելը միայն պատերազմներու մամուլով, երբ ընդհանուր ուժերով պէտք էր պայտուցանել ցեղերու ընդհանուր շահերը: Ապագութեան շրջանին ցեղերը կ'ապրէին իրենց ինքնուրոյն կեանքով, մեկուսացած, կը գործէին առանձին ու իրենց կամար: Փուցը Նույրեան պետութեանն ստեղծելու կամար, այդ զաշնակցութեան մէջ կը մտնէին ուժեղ սոսկա-ցեղային միաւորներ՝ Իսլամները, Աւրաբացիները: Ի՞նչն այդ իններորդ դարու սկիզբէն Աւրաբաստանը դուրս կուգար անխիտութեանէն և իր զենքերը կ'ուղղէր Նույրեան ցեղերու դէմ: Փուցը արտաքին այս վտանգին ազդեցութեան տակ Հայաստանի հարաւը Նույրեան զաշնակցութեան մէջ կառարուեցաւ յեղաշրջում մը՝ բազմաթիւ ցեղերու շրջանակէն բարձրացաւ Աւրաբաստան և վարձեց կողմակերպիչ անոնց ստեղծելու իր զենակարութեամբ: Նույրեաններէն հարկոյթի ենթարկուելով զարմաւ Աւրաբաստան: Այդ կերպով քաղաքական եւր ներանկար բացուեցաւ անոնց միացեալ ուժերու առաջ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ՆՐԱԳՈՒՄԸ.— Ընթաց դարու կենտրոն քայքայուեցաւ Նույրեան զաշնակցութեանը: Անոր շարքերէն կը բարձրանայ Աւրաբաստան, որ սկիզբը միայն այդ զաշնակցութեան անգամներէն մէկն էր: Եւրոպացիներուն մտաւայութեան կը արտի Նույրի անունը և անոր կը փոխարինէ Աւրաբաստան, Ան ալ միայն առաջնութեան կ'ըստանայ Կաշիբեան ցեղերու մէջ: այլ կը դառնայ միակ զենակար ուժը, և կը կառուցէ աւելի կեդրոնացած և ուժեղ պետութեան: Հայկական քարտեզանդակի վրայ կը կատարուի քայքայական այն հաշտոյթը, ինչ որ տեղի էր ունեցեր Միջագետքի, Եգիպտոսի և արիւնջ վայրերու մէջ, այսինքն ցեղական միութեանէն հասարակութեանը կ'անցնի պետական միութեան: Նույրի այս հաշտոյթը տեղի ունեցաւ Ասորեստանի ճնշման տակ:

Աւրաբաստան Հայաստանի հարաւն ապրող թիկ ցեղերէն մէկու կամ ցեղախումբի մը անունն է: Տիգրիսի արեւմտեայ անոնց մէկ հաստեամը անցեր էր Իսախ և մտեր Տարսն. հանկէ ալ շարժուեր էր վանայ լիճի հիւսիսը, Հուսոց Ասորեստան քաւառը և հասկէ ալ քրտուր էր նոյն լիճի արեւելեան արեւոտան վրայ: Այսպէսով Մուշի դաշտէն, Տարսնէն, Աւրաբաստանը դիմեցին Իսախին արեւելք և ազնոյնանելու շրջապատեցին վանայ լիճը: Անոնց մէկ ուրիշ հաստեամն ալ արեւելքէն մատնեցեր էր վանայ լիճին: Անոր արեւելեան եզրքնայուտ վրայ Աւրաբաստանը հանդիպեցան Միւս ցեղին, որոնց նա միախառնուելով կազմեցին այն ուժեղ կեդրոնական ցեղախումբը, որ այնուհետեւ պիտի զնկու-վայրէր նորայ սուր պետութեանը:

Ուրարտական արձանագրութեանց մէջ կը յիշուին Ուրույ մարդիկ, որոնք թագաւորէն կ'ըստանան պարէն, մթերք, կենդանիներ և հայեր: Հուանաբար այս Ուրույները Ուրարտացիներն են, անոնց իշխույ, զեկույսար խաւս, աագմի ազնուակնաւորներ, որ կուզեաւած էր յարգուողն խմբաւորութիւնը և որ միայն զնոյսին ընդհանուր անուն կը կրէր: Այս ձևերուցներն կ'ազնակերպուելով և ընդուանելով իրենց մէջ ուրիշ, յատկապէս Ոլլա ցեղի մարդիկը աստիճանաբար զբաշման ընկերային իշխող խաւս գաւա:

Ուրարտաի պետութիւնը կը սալջնուարուէր վանայ լիճի հիւսիս-արեւմուտքը, նա էին անար գլխաւոր քեր-գիւղը, քաղաքները: Հոս, Տարսի մէջ, Ուրաւանիի ափին անոնք իրենց կ'ենթարկեն տեղական ցեղերը, կը պայքարին իրենց մրցակից ումերու դէմ: Ակիզքը անոնց մայրաքաղաքը Լեզաակուն էր: Գաջէ աշտրտան Մանուգ կերտը, որ կարաւանային ուղիներով միացած էր արեւել-քի, հիւսիսի և արեւմուտքի նեա: Ուրարտաի քաղաքական գործառնամ այս սկզբնական շրջանին՝ անոնց իշխանութիւնը կը սարսափէր արեւմտեան Տիգրիսի ակունքներէն, Տարսի վրայով մինչև Այրամանի ակունքները: Դեռուս անոնք չէին հասած վանայ լիճի արեւելքը: Այս սահմաններու մէջ Ուրարտան իմի հուսաքելով հարիւրնան բոլոր ցեղերը՝ սահղծեց քաւակուն ընդարձակ պետութիւն մը: Ռայց սն ինթակայ էր պարսի՝ Կարեւասանի՝ յարմուկաւններուն, որով և անոր հարաւարեւմտեան քաւաները անակուն վտանգի տակ էին:

ԱՐԱՄԷՆԻ ԱՆՍՏԵՆՆԱՆԻ 111-ը 15-րդ դարու ՅԱւկան թուականէն Ուրարտաի քաղաքական կեանքի վարիչը Անսու մ.Ո. է: Անոր զէմ է, որ երկարատեւ կռիւներ կը մղէ Մալմուս շասար 111-րդը Արամէի սրով այ Ուրարտաի քաղաքական շահարկութեան կեդրոնը վանայ լիճի արեւմտեան և հիւսիսային քաւաններն են: մայրաքաղաքը Արգասկուն է: Արամէն ցահ բարձրացաւ 883 թուին (մ. Ս.) և իշխեց մինչև 813 թիւը, քաւասուն տարի: Արամէն մէկ կողմէն պաշտպա-

նորական կռիւներ կը մղէր Մալմուսաւորի դէմ, միւս կողմէն կ'ընդարձակէր իր երկրի սահմանները: Ուրարտաւանի թագաւորը սկիզբը հիւսիսային Ռի. ինան Նասանկով էր գորդուած որ Միջերկրականին հասնէր: միակ ուղին էր՝ ՏՏՑ թիւին Կասրները քրակցին Ալշէն, և նոնկ մասն Ուրարտա: Ըստ Կասրներուն արձանագրութեանց անոնք անցան Ալշէով, մասն Ռուինի, Կայեանի, քրակցին Արգասկու քաղաքը: Գիւղան և Կասրակցիան: Ռամէն անց Կալմանուար կ'ուերէր և ուարի հուսար: Ոլլաւանցի Ռաւմի ընդակապով Սուզակույի մտեկայ, Կալմէին վրայ յարմանցայ, սնու պրեկի: Անոր գորկերն ասներ պալմենցի-- դեղի Նալիի ծովն իջայ, պեննու ծովան մէջ միւրենցի, ասուածնեւուս գոնե մասուցի: Տոյն ծաւակակ իմ անձնա պապներ շինցիս... Մալմուսաւորը յայտը արշաւանքով կրցաւ Ուրարտաին տիրել, հարուէն քաղաքանալ, մասն ինդրան, մեր Հասէիքը, անոնք Այրամանին, մրտանէ Ալշէն, անցորի ակելի հիւսիս, Սուլմի երկիրը կարեղ Կարանի երկրի հարաւային սահմանները, մասնուց Արաքսի ակունքներուն իջնալ հարաւարեւելք Կամէլ երկիրը, յետոյ քրտան Արգասկուն, Կասրակցիան: Բայց այս յայտը իմուկը միայն պատմիչ արշաւախաւթի ապագորութիւն կը թողու: Կասրական զերազանց ասերու համն սակ Արամէն և անդական իշխանները կ'ապաւասանին անարտիկ թեւեր և նոնկ յարձակումներ կ'ընեն դրաւոյ քանակի վրայ: Այ Արամէն, ոչ այ անար յարիչ հուսաքուած իշխանները զիտախալ չեն ըլլայ: և Մալմուսաւորը երկուքուսեւ կռիւներէ խաւաթէրու համար կը լքէ Ուրարտաւ՝ սանեղով մեծ ուար և ցերիներ:

Արամէն իրաք, հիմնուողին է Ուրարտաի պետութեան: Ռե է, որ կը միացնէ հարիւրեան ցեղերը և իր իշխանութիւնը կը պարտադրէ անոնց, կը կուլմկերպէ անոնց ուսմերը: Անոր գործի նմայքը և նկրնակութիւնը այնքան մեծ էր, որ իր մունէն ետքը Նոր սանդաւան պետութիւնը չքայքայուեցաւ, այլ յարատեւեց նուանաբար Արամէն

սերտե նարատաթեան ասկէ Անոր օրով Արարտան քաւաս
 քան ընդարձակ պիտաթիւն էր գործած — ան կը պարտե-
 նակէր հարկակիտ բարձրաւանդակի հարսուային նստանց-
 յեղը: Անոր սահմանները հասեր էին Արարտանի հովիտով,
 մինչեւ Հայկական Պարթ հարսուային շանջերը, հարցնու-
 ցը: Արեւելիան սահմանագիծը այն շեմնայղթան էր, որ
 Մասիսէն կ'ընթանար զկար հարսու և կը թափէր Բրանու-
 քան աշխարհը Վասպուրականէն: Հարսուէն ան հասեր էր
 Բեհ Անքի և արեւելեան Տիգրիսի ակունքները, իջեր էր
 մինչեւ Բաղէշի կիրճը, ուրկէ Ասորները յանախ իրենց
 յարկակաւիները կ'ընէին: Ան հասեր էր Եփրատ Արարտանի
 և արեւմտեան Տիգրիսի մտերը: Եւման պիտաթիւն ստեղ-
 ճերս համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն ռազմական ուժ,
 նիւթական հարսութիւն, այլ և պայծառ քաղաքացի, մը-
 շակուած ծրուցիչ: Արարտէն կ'առաջնորդէր այն քաղա-
 քացիով, թէ որ պիտաթիւնը պէտք էր ապահով գործնել՝
 սուշով անոր քուսկան սահմաններ՝ Հայկական Պարթ՝ Ապ-
 րոյնան շեմնայղթան, Տարսի անցքերը, Եփրատ և Եփ-
 րակնեան շեմներու արեւելեան շանջերը: Այս սահմաննե-
 րուն մէջ կ'ապրէին թաղամթիւ ջեղեր, կը խօսէին շատ մը
 յեզակներ, ժողովուրդը կ'ըզգուզուէր երկրագործութեամբ
 և տնտեսապահութեամբ և ծանօթ էր մետաղներու և թաղ-
 մաթիւ արհեստներու:

Մարդուրին, Հուսիսարիսի որդին պիտաթեան կնքածը
 կը ստիպէր կը փոխուցըլ ալմեկը, Արգուկան կը փոխարին-
 ուի Տուսպարով, որ Բիւս ջեղի կեդրանն էր: ԻՆ ըզ քարա-
 երեսնական թաղականին Արարտուղիներու միայն այն հա-
 ուածը, որ Բուղէշի կիրճերով բարձրացեր էր Կիւսիս, կ'ըս-
 կըսին քաղաքական պէր իտպայտ Թէպեա Տաշպան ակնի
 մաս էր Ասորեստանի սահմաններուն, թույց մինչ այլ հե-
 ուաւոր Արգուկանն էր, որ կրէր էր տարակիան հարսուածը:
 Վասպուրական կնքուել փոփոխութեամբ Արարտան
 կը ծորիւրէր երկու հարցերու շուծման: Առաջինը Վա-
 սիսիկ Ասորեստանի վաւանը, երկրորդ շարունակէ Արա-

մէջ գործը՝ հայկական բարձրաւանդակի նստանքն հս ամ-
 բողջույնով: Հարսուային ճակատի վրայ Արարտանի թա-
 քաւարներու հիշք ուղղուած էր Բույց շարսու, որ Անուիտ-
 ան մտնէ շեմնային գոտին, և սահմանափակէր գայն սե-
 մակուն աշխարհի, անապատային գոտիի շրջանակին մէջ:
 Երկու ուժերու այս պայքարը տեղի կ'առնէր Արարտան յի
 սուտը, Մեծ Չարի արեւմուտը Հաս՝ Արարտան և Ասորե-
 տանը կը մրցէին Մուսուսի շեմնային աշխարհի նամար,
 որ բնական ուղի մըն էր Մեծ Չարի արեւմուտ իջնայն: Ա-
 սորեստանի վրայ Արարտան ինչ հարսուարեւելեան արե-
 լան Մանուշի երկրը և Պատուան կուստիւնծար էին հը-
 կու կողմերու համար: Իտաքանչիւրը կ'ուզէր իր քաղա-
 քական ազդեցութեանը շրջանակի մէջ առնել այդ երկու քը
 և սուսուտի իր գերիշխանութիւնը այս շեմնու, սուսու-
 պէս հարսու աշխարհներու վրայ: Տաշպանի ապահովու-
 թեան դատին Չարսուիան շեմներու արեւելեան շանջերն
 էին, Արարտան ինչ, Մեծ Չարը, Երկն պայքարը՝ սուսու-
 քան սուսուտի գոտիներ ստեղծելու համար անդի կ'առնէր
 եւ Եփրատի արեւմուտ, Տիգրիսի արեւելեան մաս Ա-
 րարտանի թաղաքները կը շեմնային այս շրջաններու ը-
 յուր մեծ ու փոքր անկախ իշխանութիւնները միացնէր և
 պարիսպ կանգնէր Ասորեստանի առջն: Այս պայքարը հը-
 թննն Արարտուղիք միանկ կը ստանէին, երբեմն պայծառից-
 ներու հետ, որանք արեւելքի մէջ կ'ըլլային արեւելեան ջե-
 ցիւրը, իսկ արեւմուտի մէջ կ'առնէին ժողովուրդները: Այս
 վերջինները փոքրագիւր էին, ընկճուէր, թույց քանի մը փոքր
 պիտաթիւններ էին կողմեր Եփրատի արեւմուտ: Արարտանի
 այս պայքարներուն մէջ զաշխարհային պիտաթեան կուստ-
 արուտը անդի ստուա ուժեղ, կնքրոնածից միապետութեան,
 որ աշխարհ անհրաժեշտ էր տեւական պատերազմներու մէջ
 զանազան Արարտուղիներուն: Վասպուրական և թաղական
 իշխանութիւնը կնքրոնացու միակ թաղաքի ծնաքը, որ
 Արարտանին ուղիւնակն ուղիւր ուժերու աջակցութեամբ
 կը կատարէր իր նուաճումները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱՆՈՒՆԴԱԿԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

նի սկիզբը զրեք էր Աբուսին, բայց անոր մահով զբուսուած երկիրնեքն ու ցեղերը ազատամեքեցան և Արարատուն Կորէն ամփոփեաեցու իր նեկ սանճաններուն մէջ։ Բայց Կարաբ մեծ պետութեանը զէմ յաջոյտեքեամք պայքարեքու Կամար՝ աներածեչա էր Հայոց բարձրաւանդակի ու մերու կեդրանու ցումը մէկ իշխանութեան տերքեւ։ Տորչպս Կաստատուելն Կար Արարատու զեկեղարները գրադեաեցան ուր էական Կարցով։ Մեկուան (750--751) իր նուանութեքը կասարեց էքիրաւէն միւղե Արաբիոյ զեքն և Կարական Տարատուն միւղե Հայկական Պար, վերադարեց Արաւելի նուանութ երկիրները։ Ան աւելի առաջ զնուց, մտուս Արարատեան գաչար, Լեաքաքի կոքիար։ Արաւանին իր ամքոջ ընկաւ քով զարմուս Արարատեան գնաւ Կարեքի է բան, որ Մեկուան Կիւնուքիքն է Արարատեան մեծ նուանուկուանութեանը։ Ան անցուս էքիրար, մտուս Կաթանան ուրարեքը, իակ Արաբիոյ զեքի ամքին զբուսեց Մուսալար և Ամուսքի երկիրը։ Այս վերջին երկու երկիրներու գրուածք անոր աստիճութեան ասքին Ասորեստանի գրուս, որան քուպարուկան կեդրանները, ուր կեդրով կը գտանգուէքեւ Արդիւսի՛ն (751--755) շարանութեց Կոր նուանութեքը Հայաստանի մէջ։ Ան մէկ կողմէն գործեց Արարատու էքիւսար վերու գրուեց Բագրեւանդը, Բուսէնը, Մանուգեքար, Արաւանի է ամքոջ կոքիար, Արարատեան գաչար, անցուս Արաքար և վերանուանեց քորքարաններուս, և յայաներուս երկիրը։ Ան Արաքաքի կոքիարն մէջ էքիւսեց քարգաքաքաւ մը։ Արդիւսիւկիւն, որ յետագային մեր Արմուսիքը քուսււ Այս ընքըր յնուարան մըն էր և պիտի Կեղէր Արարատեան գաչար պաշտպանութեան վրուս։ Միւս կողմէն՝ Հրազդանի ամփոփ Արքայտին բարձրուցուս էքիւս և Կասուս Մեանուս յեքը։ Սարիդամիւղի գիւսով ան մտուս Անուանը, Կարաքի զքքեանը և Կասուս միւղեւ Արդը ինը և մտուս Երրուկ, Արաքարեանի ամքեքը։ Արաւանի է ամքոջ ան իքուս միւղեւ Եքիւսուս մտուս Կաթեքու երկիրը, գրուեց Մեկիւկիւն, որ Կու

Բուսան իշխանութեան մը կեդրանը էր։ Բագմուսար Հասթեք գեքեք և փոխարեքն Տուսար։ Մոքուս ուրարեքի Բագարար Կորքասուս զարմուս Արքայտին գրեթէ ամբողջուցուս Հայոց ուրարեքի նուանութեք և Կարական յետագային մէջ աստիճին մեծ պետութեանը Կիւնուցը։ Անոր որքին Արարատի 11 (755-756) Կորէն կը վերագրուէ իր Կոր նուանութ երկիրները, կը Կամար միւղեւ Կոքիւսի երկիրը, Ան քովի ասքին, կը Կուսէլ Կորքիւկի Կոքիւսը, սագու Կեքրուսան անցեքով անը կը գտանուս Կոքիւկիւն։ Կորէն յաջոք արշաւանքով մէջ կը նուանէ Մանուկի պետութեանը և Արաբիոյ զեքի ամքեքը, որ Ասորեստան ուր երկիրներու մէջ ամուս Կաստատուէր։

ԱՐԱՎՈՒՍԻ 11 ԵՎ ԱՐԱՎՈՒՍԻԱՆ - 757 թղ զարման Ասարեստանի զէմ Կեդրուսը մեացեք էր միւսն Արարատեան Այս վերջինի թագուարը Աարդուրի 11-թղ կը կուսէր ոչ միւսն իր պետական անկախութեան Կամար, ուրիւ էքիրարար շարք ամքոքուս Կաթանութեան փաքը իշխանութեան, Կերուս ազատութեան Կամար։ Անուց Սարգուրի 11-թղի ասքով Կուսարեցուս Արարատի զքքեք Արարատու է թագուարը իր ասքան անէք մեծ, սուսանքուս մքքակից մը՝ Տիգրան Պալատու 11-ր Աարդուրիին նուս զանուկեցուս Հիւսիսային Միւսիոյ արամեկան իշխանները, Կամուսը, Մեքիւսինը, Կամուսմըս ևն յուս կ'որգար թէ ինը արմէք անէք Հիւսիսային Միւսիոն իր պետութեան պաշտպանուս, թեան Կամար, Կիրար և Միւսերկուսան քովի մէջ ինկուս երկիրները պէտք է ըլլային Ասորեստանի գերիշխանութեանը սագուս և զանուկից Արարատուս։ Միւս կողմէն ան Տիգրիսի անուսքեքըն ինուսով Կաստատուէր Հիւսիսային Միւսիոքարը՝ միւղեւ ուսմեան Տիգրակեքիքը։ Հաթ, արամեկան, երկուսան երկիրները, փեքեքեան քաղաքները Աարդուրին կը նկատէին իքքեւ իքքեց սագուարարը և Կորքեքին անոր քարեկամութեանը։ Աարդուրին էքիրուսն միւղեւ Տիգրակեքիք կը կուսէր Ասորեստանի Կարգուսարը թեան ուրարեքը, կը յամբարակէր միւսերները, Կարք, մե

տաղները, որոնք կը գրկուէին գրուաւուտն և հարկատու երս
կերներէն Ասորեստանս :

747 թիւին Ասորեստանի գահը կը բարձրանար Տիգր-
յան-Պարսասոր 111: Ան յաւ ժամաթ էր Սարգսարի Երազդի-
ներուն, անոր գաշնակիցներու պատրաստութեամբ: 743
թիւին ան անցուա Նիւրասը և պաշարեց Կաւմուխի Կամոզէ-
նի Ալարսը բերդը: Եր հերթին Սարգսարին իր բանակները
կ'աւղղէր Եփրատի ափերը, դաշնակիցներու օգնութեան
հասնեցաւ: Անոր միազան կամոզէնի, Մեշիտինի, Գամգու-
մի, Ագանիի թագաւորները:

ԿՈՒՄՈՒՆԻ ԱՆԿԱՍՏԱՄԱՐՆԸ 743.— Երկու հարստակոչ
բանակներու հանդիպումը տեղի կ'ունենայ Կաւմուխի մէջ.
Եփրատի ափին ճակատամարտը կը տեւէ ամբողջ եր մը:
Երկուսն ալ զէմ յարարակամ աչքուէին և մարտակոչ քե-
րը ջրիս կուգան: Ատկէ առաջ զաշնակիցները չքեր էին
կուտի դաշտը, ուրարտական բանակը կը մտնուէր անա-
բեկման: Սարգսարին, ըստ Ասորեստանեան արձանագրու-
թեան կը կորսնցնէ եօթանասուն հազար կուռոշներ- գի-
նակցութիւնը կը քայքայուի և զաշնակիցները կ'ենթար-
կուին յաղթողին: Սարգսարին կը չքէ կուտի դաշտը և մէկ
քուտի ինկնուպաներով կ'անցնի Եփրատը: Ան կը կորսնցնէ
այ միայն ճակատամարտը, այլ և իր սազմակառքերը, որ-
քայական վրանները, թագաւորական զարդերը, շորձական
գունը: Տիգրյան-Պարսասոր այս բոլորը կ'աչքէ, խրախմունք-
ներ կը կազմակերպէ ի պատիւ Ասոր սասուհոյ, որ անոր
պարգեւեր էր այս յաղթանակը: Սաւորոսի Ուարթայիք
լնձմէ ակսամբեցաւ, կ'արձանագրէ Տիգրյան-Պարսասոր 111,
Եփեսի-Իսուի հեռ զաւեարդութիւն ըսաւ: Կիսուն և հարի-
եկրի մէջ, ու Կուսուխի Լաղամի մէկ վիճակն ետ, զաւկի
միկնէս եղծուր: անոր ամբողջ կարասին տալի: Ձկնեւու
ուարտափէն զաւեարեցաւ, իւ կեանք վուկկուէ համար միակ,
միայնակ վախասական զնացը:

736 Թ. ԱՐՆԱԽԱՆՔԻ ՈՒՄԱՐՆԸ.— Ասորեստանը Սար-
գսարիի զէմ սկսած կուրը վերջնացած չէր համարեր: Սայց

կուսուխի ճակատամարտէն ետքը ան անմիջապէս չար-
հակեցաւ Ռուարտուի վրայ: Ան աւելի յաւ համարեց նախ
չուէն անմտկան աշխարհի առկախ մտացան հարցերը, հաս-
տատուէլ Իրջեկրահանի ափերուն, Եփրատ 736 թ. Տիգր-
յան-Պարսասոր մէն բանակով մտաւ Ռուարտու: Ասանց մէն
գիմարդու թեւան ան հասաւ Ռուարտուի մայրաքաղաքը՝
Տուշպան: Պրուուում շրջանները աւարի մասանց և ցերի-
ներ վերցուցր Պարսպեց և գրուեց նաև Տուշպան, միայն
միջնորդը ազատ մնաց զբաւումէ: Էն ան այ տագրատաներ
էր Սարգսարին: Եւր հալան Տուրուսայի մէջ զանի վա-
կեցի, անոր բազմաքիւ պաւեաղմուցներ եղնի դուռեւուէ
արշու ականեցի. -- Լայնասաւա Ռուարտուի մէջ Խորանա-
սուէ կեկիմ ժամ սեռոյ նահապարհի՝ վերեց միկնէս վար
ստուուցի, հասասարաղոր ոտիս մի յկար: Ապա վեր-
դաւնայով Ասորեստան՝ իր պետութեան կցեց սանմանային
բազմաթիւ շրջաններ, քաղաքներ ու գաւառներ, նշանա-
կեցով անանց վրայ բերդակաշներ, կառավարիչներ շիրեւ
հարգարտուս:

ՀՈՍՈՒՆԱՎՆԵՐԸ.— Սարգսարիի պարտութեան հետեւան-
քով Ռուարտուի մայրամասերուն մէջ կ'ընկաւ անջատ-
գական շարժումներ, որով անոր յաջորդը՝ Ռուսա 1 (730-
714) Կախ կ'ըզբարդուի այց յարժանները նշեցով: Կը վե-
րադրուէ Անանայ չիւի ափերը և կը մտնայ Անանայց աշ-
խարհը: Ան նոր գրասուներէ կը խոստայի, բայց կ'աշ-
խատի պակեց այն, ինչ որ հայրը ժառանգութիւն էր թա-
ղեր իրեն: Լիւսիսը՝ ան կը վերադրուէ քանմէկ Երկեր-
ներ, բնակչութեան մէկ մասը կը վախարկ Սիւնաս: Ու-
րարտուտ ժանը հարուստ էր ստացել Եփրատի ափին- այս
ժամ Ասորեստանը քերիխան ակըն էր արեւմտեան շրջանի
և իր ձեռքն էր Ռուարտուի պաշտպանագական գծերը, ու
գիւները: Ռուարտուի պարտութեան հետեւանքները անմի-
ջապէս զգացուեցաւ Արեւատը Արեւելքի մէջ- 732 թիւին
իւկաւ արամեական Գամակուրը, իսկ տաղը տարի յետոյ
722 թիւին ինկաւ Ռարտուի թագաւորութիւնը: Փիւնիկ-

եան քաղաքներն ու կարկաստա կցան (կարեւատներն) մը-
քան ասան որ մեծ էր ու նոցա էր Ռարարտան, անուց աչք
կամ այն շարժով կը պտնէին իրենց անկախութիւնն ու ա-
զատութիւնը: Ինկա Ռարարտան, շուքիցը իր քոչոր ու
մերը ուղղեց ստանց զձե՛ն և վերջ տուա անոնց անկախու-
թեան ու գլխաւեց կամ տեղանն ըրաւ անոնց կենսաւեանկ
և գործն տարերբ:

ԱՌՈՍԱ Դ. (730 714).— Բնուան մտա տուա տարի ոչ
մէկ րան ձեռնարկեց կարեւատանի զձե՛ն. բայց անոր զձե՛ն
պաշարեցաւ մարէն շէր նրամարան: Անոր օրով Ատրեւ-
տանի մէջ կ'ընէին նոցա թագաւորներն մէկը՝ Ատրուկը-
ան ու գրադուան էր ապստամբ երկիրներու շարժուիները
նշեցով: Թուան կ'աչնէր Ռարարտի թշուա՛րներու ումնե
տեղ. կը լանար անոնց ումերը միացնել, կամաղրել և
զննել: Ան յատկապէս ամբողջ իր պատեթեանն նորաւ
արեւելեան սահմանները: Կուրթ Եւկատամարու պիտի
ըլլար Ռարտի լիճի շուրջը, Մանայի, Մուսաբիթի կամար,
Արք գնտի արիւն: Հոս է, որ կարեւատանի և Ռարարտի
շահեցը կը հակադրուէին: Եւկեցաւ այց կուկաղրութիւնը
յուսեւեցաւ եփրատի արիւնը և վրայ յօգուտ կարեւատանի
Թուան յարմարեցաւ Մանայի վրայ, որոս թագաւորը
զուրա էր եկեր Ռարարտի ուղեկցութեան շրջանակն և
զայնակցեր կարեւատանի կնա, իր երկիրը արամաղրելով
անոր: Այս բանը ռազմակամ մեծ սուսեցաւ իրեն կուսար
կարեւատանին, կը վտանգէր Տուրպան: Ռարարտ, որ կը
գործէր իրենուտքի մէջ, շաւպեց արեւելք: Ան 722 թ.
վերջ տուա Խորաշէրի պետութեան, և իր ումերը կեցրու-
նացուց Արք գետի հովիտ, Ռարտի լիճի արիւնը պաշա-
պանելու կամար: Առանց զժուարտութեան ան զրուեց Թու-
ան և ապստամբ քաղաքներու թմուկութիւնը վախազրեց
եփրատի արիւնը և շիւտաշին Ռարտու Թուան քուկեց
իր բանակները Մանայէն, չկամարեւեցաւ հակատամարտ
տուր Ռարարտին: Ճիշտ այդ ժամանակ, երբ երկու թշնամի
թագաւորներու յարաբերութիւնները լարուած էին, 717

թիւին, հաթակամ Կարկաստի քաղաքուտարիւնը ապստամ-
բեցաւ Ռարարտի զձե՛ն: Անուղղակի կերպով այս ապստամ-
բութեան մատուցից էր Թուանն, որ կ'աշխատէր իր հա-
կատակորցը գրաւեցնել, ուր որ կրեար. Բայց Ռարարտ
Քարդեց ապստամբները, վերջ տուա կարկէմիշի պետու-
թեան:

Այս նշաւաւոր երեւոյթ մըն է արեւելքի պատմա-
թեան մէջ: Հարեւան վերջին իշխանութիւնն էր, որ կը
կործանուէր: Հաթարը շատով բռնեցին ապագգաւրացման
ճամբան և ճաշտեցան անակամ մագոսարդներու հետ:
Կարկէմիշի անկումը ծանր հարուած մը եղաւ Թուանի
համար: Ան այլեւս հարաւ արեւմտաւոր մէջ ոչ մէկ դաշ-
նակից ունէր. բայց իսթատակուեցան կարեւատանի հար-
ուաններուն տակ: Ան միւսկ մնաց: Մորձեց կարեւատանի
զձե՛ն անեկ Եփրատէն միջեւ: Կարտի լիճը ապրող կնա
հաթակամ, կնա արեւելեան ու անակամ ընդերը և ընդու-
պիտեւորը, այնուց համար շաւ ծանր էր կարգանի շուրջ:
Բայց անշարժը Ռարարտ մէկիկ մէկիկ Քարդեց անեւթն
ուշ: Իկաւ Ալիկարթուի թագաւորով, քանուկ Մանայի
քաղաքները Քարդեց Ռարարտ, արամեւեան ընդադեւեւ
յուր Թուանի վերջու որոշեց անեւթը կուտի դուրս գալ
Ռարարտի զձե՛ն: 716 թիւին ան մտաւ Մանայի երկիրը. զը-
րուեց քաններկա քաղաքներ, ամբողջներ: Բայց այս ը-
տրը մեծ արժէք չունեցան: Արքի հովիտը մնաց Ռարարտի
մեղքը: 724 թիւին իր երկիրն Ռարարտը մտաւ Մանա,
վերագրուեց Չիկարպուե և կը պատրաստուէր արշաւել
Ռարարտու, բայց Թուան ինքը ընդուտը գրեց Ռարարտին:
Ինչ շատուե համար, որ սուսարկամ բանակը մանկ իր
երկիրը: Երկու բանակները իրարու հանդիպեցան Մուսայ
լիւան մտա:

ԹԱՌԱՅ ԿՐԱՆԻ ԸՆԿՈՍԱԿՐԵՍԻ 714.- Արեւելքի գե-
րիշխանութեան համար էր, որ կը մղուէր այս կռիւտ: Ան
վերջացու Թուանի պարտութեամբ, անոր բանակները
չուղաւեցան և գերի ինկան: Ռարարտը կրնար համարել

իրեն արեւելքի անմրցելի տէրն ու սիրականը: Ռուսան կորսնցուց և բանակ և դաշնակիցներ և հողիս փայտա կառուի դաշնակ: Ի՞ր հարցը պարտուեր էր արեւմուտքի մէջ. ինչն ալ կը պարտուէր արեւելքի մէջ: Մարզո՞ւր նետա պընդեց զայն և Մուսասիրի յեռնեբու մէջ նորէն ջարդեց: Տեղի ունեցաւ անուարը՝ Մարգոնի ձեռքն ինկաւ Մուսասիր սրբալան կալակը, ուր կը զտնուէր: Խալիլ աստուծոյ ասնու ըր. Ասորեստանի թագաւորը քանդեց Ռարթուսի հովա նաւոր աստուծոյ տաճարը. քրմութիւնը վերի տարաւ, աւարեց տաճարական հարստութիւնը: Այս լտեսնուած հարսուած մըն էր. որուն մինչ այդ՝ չէր ենթարկուեր Ռարթուսին: Մարգոն Մուսասիրէն՝ կը պատրաստուէր մանկու Ռարթուսական հողերը: Այս պարտութեան ընթացքին հանգիստ չէին պատուական հրահայտին նախնայները. ոչ միայն տեղական քեզերը կ'ուպատմէին. այլև նոր ուժեր էին երեւցեր հրահայտին ստեմաններու վրայ՝ Քիմոնիւր և Ոկիւրացի: Ռուսան՝ զորք ալ չուէր. նոր բանակ կազմելու փորձերը անցան անյախոզ: Անոր վրայ ծանրորէն կ'աչջէր Մուսասիրի տաճարի կործանումը: Հարսնասակը թագաւորը չկրցաւ սոփաչ այս ըրորին և անձնասպան եւ զաւ: Վերա Ուրարտի բազմաւոր Մուսասիր կաղախն կործանիլը, իր Բաղդիս աստուծոյն աւարի առնուիլը լսեց՝ իր ձեռնովն իր գոտի՛ն կեղաթ դառուցալ յմեղիմն ի կենաց գրաւեցա:

Հ)ՏԵՆԻՆԼՔԸ.— Ռուսը շերան կազատամարտը արեւելքի պատմութեան մեծագոյն զէպքերէն մէկն էր: Վերջ կը զտնէր Ռարթուսական մրցութիւնը: Մարջանակը կը թոր վերջինին: Ռարթուսն ապուեր էր իր սեփերը և հազիս կրնար իր վերքերը բուժել, աւերակները վերականգնել: Ան այնչաւ արեւելքի միջուցային քաղաքական եռաթեան վարիչ գործուն չէր: Ան պակեց իր գոյութիւնը իրեն պատուին. բայց զրկուեցաւ սոսալուայ զիրքէն. ան դարձաւ քարնկամ ու հարկատու Ասորեստանին: Անոր վարիչները Ասորեստան կը շրկէին պղինձ, երկաթ, զէնք,

պագմակառքեր և ձիեր: Ասորեստանը պրուեր էր հարաւ էն Տուրպայի վերեւ ինչպեղ լեռները և անոր կուսակալները անկէ աչալարի կը շարկէին Ռարթուսի մարտաքաղաքին վրայ և միշտ գնկուցումներ կը զրկէին ան սեղի ունեցայ զէպքերու մասին: Ասորեստանը արդէն տէր էին Ռարթուսի ինն ափերուն, Մուսասիրին, արեւմուտքի մէջ աւտեց իսակը էին Արաւանի գետաքնայնը: Երեք կողմէն անկու սյակներ էին Ռարթուսն՝ պանկոյ վերեւ ձեռքին մէջ անոր ուղղակիան քայրը կարնուր զիրքերը: Ռարթուսի իխախան ալ կանգիստ չէր, ան կատարուեր էին քիմրական և սկիսթական քեզերը: Ռարթուսի թագաւորները մեծ ընթ ըրին ազատելու և իրենց ձեռքը պանկու աչալ անանգները: Բայց և այնպէս անեղ կու ուր նախկին զիրքերը վերականգնել և պրուել չկրցան:

ՆՈՒՐ ՈՒԵՒԵՐ ԱՐԴԵՆԱԿԻ ՄԻՋ. ԿՈՒՐՆԵՐ ՍԻ ԱԿԻԹՆԵՐ.
 1. Երկու դարաւոր մրցակիցներու թուշուար նպաստուոր պայմաններ ստեղծեց Միւսասիր Ռարթուսի մէջ նոր ուժերու երեւուցում: Այլ Քիմրոնիւրը, ոչ ալ Ոկիւրացիները առաջին անգամ չէ, որ իխախային Հարստուսի և իրանի մէջ կ'երեւային: Անեղ սեւակուն չվումն, առեւտրական յարաբերութեան մէջ էին արեւելքի նետ: Կոմիւրական կիւրնեղն սկիսթական քեզերը կը թուփանցէին Ասորեստան: Միտին Ռարթուսի թուշուարն անտեւանքով այդ թուփանցումը փոխաւեցաւ արշաւանքի: Անեղ կ'ուպրէին Սև ծովու հրահայտին ափերուն, մեծ գետերու եզերքներուն, Տանուրէն սկսած մինչեւ Ազովի ծովը: Կիւր և Ոկիւր աւտեւները ընդհանուր որակումն էին այն ժողովուրդներուն, որանք վաչկուստան կնուեց կը վարէին, դիւրութեամբ կը պաղթէին՝ կամ նոր արտաստեղիներ և կամ նոր հարկերիք որակելու: Անեղ ուղղազրտկուն տեսակետէն խառն էին մեծ մասամբ իրանական՝ խառնուած հաքթական-փոքրասիական ժողովուրդներու նետ:

Քիմրոնիւր ու ինքորոյ դարուն երեւային Ասորեստանի արեւմտեան մասերու մէջ, ուրկէ թուփանցեցին կուպա.

դովերու և այս պատմագիրները այս երկիրը կ'ունենան ինչ
 'Վալիսի, որ ստացաւ զայս և կ'իմաստանայ: Սկիսելով ընդհանրապէս կը գործէին հասակ, Արաքսի շարժը: Ան
 սորապատեալսն զձ. մարտիսն ցեղերու զէմ: Ընկերորդ
 դարու վերջերս ունեւ այս անգամ այն պատճառ, հասան ձին.
 շեա Պաղեստին: Եւ թիւին կ'իմաստանայ և Սկիսելով ընդ
 միացեալ ըստակները պարտաբեան մտնելովն Ասորհա-
 տանը: Արարտան ամենէն շատ աստեղ կ'իմաստանայ ար-
 շաւանքէն: Ինչպէսով կ'ովկասեան կ'իմաստանով ամենը սկիզ-
 բը հաստատուեցան Արարտանի կ'աւիտը՝ այժմեան Արար-
 քայակն, Արարցիտայի, պատմական Զուսիտի մէջ: Ըստ
 տաստեղով այս վայրերու մէջ՝ Արարտանին հարկասու
 դարձան, յետոյ նաև գաղտնակից: Բարտեղով Արարտանի
 պարտաբեանն և ներքին քայքայումէն թէ կ'իմաստանայ և
 թէ սկիսեալսն ցեղերը սորաբեանցան հարաւ: Գրաւիսն
 Երևակը և Վանանցը:

Կ'իմաստանայ մեծ մասը մտաւ մեքս Ասիա և հարաւոր-
 աւեցաւ Կապադովկիոյ մէջ, թայց անոնք յարտովին լլծի-
 քին Հայաստանը: անոնց մէկ հաստանը հաստատուեցաւ
 Երևակի և վանանդի մէջ: անոնց կեցւոյնը դարձաւ հե-
 տադարձի հայկական 'Երևակի ... կ'իմաստան, որ կը յշուտ.
 կ'կ'իմաստան երկիր: Ինչպէսով կ'աւ անդամուներէն շատե-
 րը կ'իմաստան թագաւ ունին և որոյ հետեւանք է
 կ'իմաստան թագաւ անոնց հաստատուեցաւ, Արար-
 տանի թագաւումէն յետոյ: Ինչպէս Երևակէն, վանանդէն
 իջան նաև Արարտանի դար և վերջինն նայս քան Հայս
 Արմենիոսն ձեռք անցնելը՝ ևրկայր մամուտակ թիւց սկիս-
 թական ցեղերու իշխանութեան սուկն շինցերորդ դարած
 դեռ շինարարին Հայաստանը հայացած չէր: Արարտանի
 մասնակները հոն՝ այն թագաւ թիւ կ'իմաստան ցե-
 ղերն էին, որոնք սորաբեան էին Ան ծագէն միւշեա Ա-
 սորպատական մարտական այսարկը: Սկիսեալսն ցեղերու
 հետքերն այ ձեւակն Հայաստանի տեղաւորներու մէջ:
 Հայոց Ասիոյ գաւառի մէջ Երևակն անոնով չիջան ժը

հայ- իսկ Իրաքսի մէջ կ'ար Երևակաւ, որ բաւ ցիտուանե-
 րու կը հրանակէ զՍկիսելովն մտայն: Ընկն Իրաքսից այ-
 իսարի մէջ այ կ'ար Երևակ շարժը: Սկիսելովն մէկ հաս-
 տանն այ տեղաւորուեցան Արարտանի մտն ամին Գոյթան
 գաւառի մէջ: Երևակայն անոնք կը կ'աւան զով, որ չեղ-
 ուտարտարէն կը ծագի սուկ բաւան: անոնք հաստատուին
 հայացած, թայց պանդըն իրենց թագաւ, որ կը համարուի
 Հայոց ինչորի մէկ թարգմար:

Ընկն Երևակայն մէջ կ'իմաստանայ և որ այ Սկիսելովն մեծ
 թիւ չէին կ'աւանք: անոնք արշաւանքներ էին և կը գործէին
 շատ ընդարձակ տարածութեան մտայ՝ Գարակաստան, մտայր
 Ասիա, Արարտան, Պաղեստին: Իրենց աստանուտեալ ուտարը
 զրուցին մեծ աստաններու վրայ և ամեն տեղ Արարցին
 տեղաւոր մեծ աստանութեանց մէջ որպէս անարժէք փոք-
 րամասնութիւն, որով և ձեռնուեցան տեղաւորներու հետ:
 Այս պատճառով այ անոնք ոչ սոցապարտէն, ոչ այ քաղա-
 քական տեղաւորումն չիւղղորդեցին ոչ Արարտանին, ոչ Ա-
 սորհաստանին, ոչ այ մեքս Ասիական փոքրիկ իշխանու-
 թեանց: Բայց կ'իմաստան և Սկիսելովն սորաւանքը մեծ
 հետեւանքներ անեցաւ արեւելքի համար: Անոնք խորտե-
 ցին արեւելքի հաստատուեցան թիւնը: Կարաւանքին Ա-
 րարտան և Ասորհաստանը, թուրքոցին զանոնք, Կարաւան-
 ցին նոր ուտարտ: Բարաւան և Բարաւանի հանգէլ քայանն
 Անուղղուի կ'իմաստան անոնք արեւելքի մտայնութեանը
 ույն համարումը ներշնչեցին, թէ կ'արեւելք է ազատագրուի
 Ասորհաստանի գերիշխանութեան: Այց ազատագրումն զոր-
 ւի զրաւան անոնք Արարտանն ու Բարաւանը: Այն նայն
 մամուտակներու հայկական թարգմարական մէջ անգի
 ունեցան քաղաքական, սոցապարական մեծ յեղաշրջումներ:
 Ուտարտի կ'իմաստան և անոն յսոցորդն Հայաստանը եւ Արար-
 տանի փոխարինեց՝ Հայր:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

ՈՒՐԱՐՏՈՒՄԸ.— Ուրարտուն ջաղճախի ցեղերու, ցեղա-
խումբերու գաղտնիցութիւնն մըն էր. իր նախնիքն գաղտնա-
կիցները. կայրեան ցեղերը մտեր էին այդ միութեան
մէջ, քայք կարնցուցեր էին իրենց զնկաւարս զիրքը. ինչ
ցեղերը ներքին կոյմոյխով վերամասնցան մեծ և վտար
աստուական իշխանութիւններու, որ իրարու մէջ և նիւթա-
կան կարասութեան ազդեցութիւնը ստեղծեց, ցեղն ունցան
ստեղծագործին, որ և զարնու իշխան, սէր, աստուակը
ձեռք կարասու էին, զինուած, աստեց զնեղով է, որ իւ-
րարուան ընդարձակութեցու գրուեց կայկական բարձրա-
ւանդակը: Ուրարտուի թագաւորն այդ այս իշխաններու
չրջանակէն բարձրացող իշխան մըն էր, ա՛ն կը գործէր, կը
կռուէր տնեց սցնութեամբ: Ամբողջ պետութիւնը կազ-
մուած էր մեծ ու փոքր երկիրներէ, գիւղաւայրութիւն-
ներէ, որոնք ստեղծ ցեղային հիմքեր, արմատներ ունէին:
Ստեղծ կասեցուած էին Ուրարտուի, Տուշպուշի շուրջը:
Ուրարտուի կազմի մէջ կը մտնէին անպիսի երկիրներ:
որոնք ունէին իրենց անցեւորը, կռուէր էին իւրարտուի
զէմ, ստեղծէր էին սեղական, ստեղծ ցեղային միութեան-
ներ: Այսպէս էր Մուսասիին, մեր Մոսիսը, այսպէս էր Ալշի
երկիրը, մեր Աղէնիցը, Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան
կողմերը: Ուրարտուն առաջ կը հզօրանար Դայանի եր-
կիրը, կամ Ուրարտուի Դիւսեւիսին, որ երբեմն կը կամ-
ներ հիւսիսային ցեղերու ապստամբութեան զուրը: Ստեղծ
յաջողից Ուրարտուն, հզօրացու, ստեղծեց կնկոնութեան

աւելց պետութիւն: Իր ներքին ապանախութեան կամար
ան պարտար մղեց այս ցեղերու, անոնց անպակաս միա-
կենդանութեան զէմ, ցրուեց ցունոնք ցունազան վարքերու մէջ,
էլլատեց անոնց ուժերը:

Ուրարտու զինու գորութեամբ ստեղծուած պետութիւն
մըն էր: Իրքանն ու որ Հայաստանի բարձրաւանդակի փրայ
անոնք միեւնոյն յեղուե յուսող, միեւնոյն թագաւոր, անե-
ցող ցեղերու կանգիպեցուն, քայք և այնպէս անոնց լուծը
եանք կազար, հետե և մտեկ այդ ցեղերուն: Ստեղծ զէլն
եմիւսրիներ Ուրարտուին: Մարտամատերու մէջ միշտ տեւ
զն կ'ուսննային ապստամբութիւններ, երբեմն ալ ջաղճա-
խի աւստուակը իշխանութիւններ կը միանային Ուրար-
տուի զէմ: Իսոր նետուանքով նստուածամով կատուցուած իշ-
խանութիւնը կը դառնար անկայուն, ստեղծանքը անորոյ:
Այս է պատճառը, որ Ուրարտուի տաղանդաւոր թագաւորս
ներք տեւական արշաւանքներ կ'ընէին զէպի ապստամբ
գաղտնները, նորն վերադարձու և իրենց եմիւսրիցու:
Արդիւսին արշաւեց այն երկիրները, որոնք նստանք էր
Մեհուան, իսկ Մարգարին կը վերանուանէ այն ցեղերու
որոնք նստանք էր Արդիւսին: Այս ապստամբութիւններ,
ներքին սարսափանքներ կը կատուեցնէին պետութեան
կատուցումը, անոր մատերու միանակականութիւնը: Ստեղծ
նետուանքով Ուրարտուի պետութեան կատուցումը երբեք
չամբողջացու, չբացու, ա՛ն ինկու իր քաղաքական միա-
ւորման նստու վրայ: Ամեն բան կ'ախուսեւ էր կնկոնու-
կան իշխանութեանն, եմն ա՛ն թոյլ էր, կամ ժամանակու-
արապէս թոյլցեր էր, ապա ամբողջ պետութիւնը քայ-
քայման վտանգի տակ էր: Մարտամատերու մէջ անպատ-
գակականութիւնը իրտո յարմարու կը կանէր: Այդ պարագա-
յին՝ ամեն ինչ նարն պէտք էր սկսիլ՝ կասեցել, կարգի
բերել, նստանք երկիրները, իշխանութիւնները: Իրար-
տուն քանի մը անգամ այդպիսի քայքայող սուղտակի եւ-
թարկուեցու, որ Ուրարտուին պարտուեցու: Տիրապի Գու-
լաւարին՝ ամբողջ հիւսիսը ապստամբեցու և անկատուե-

ցաւ: Ռուսան երբ պարապեցաւ և անձնապաշտեալ եղաւ՝ Ռուսարտուի բաշար մասերու մէջ յայդո՛ւ տարրերը ւայստամբ բեցան:

ԳՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐԻՆՆԵՐՈՒ ԿԱՌԱՎՈՐՆԵՐՈՒ Գրաւուած երկիրներու մէջ Ռուսարտագիթ կը պահէին բանակներ՝ կարգու կանոնի վրայ կահելու և կը հիմնէին բնակչութ. շատ անգամ այդ անդապան իշխաններու բերդերը կը գրաւէին. կը վերաշինէին և կը զարկնէին պիտուարական կեցրան-ստեպի, կայազօր: Զօրքը կ'ապրէր տեղացիներու միջոցներով: Տուչպաչն կ'ուղարկուէին կառավարիչներ իշխանապետութիւն մը կառավարելու համար: Կը մշակուէր չրջաններու վարչութեան գաղափարը. ասոնք կ'ըլլային փոքր՝ իրենց մէջ կ'ամփոփէին այս կամ այն շնունդխարճը, քանակաւոր, չընդունեալ կառավարիչները մեծ շիւղարութիւններ կ'ունենային: Անոնք հարկեր կը հաւաքէին. երկրի խաղաղութեան վրայ կը հսկէին: Ննդական իշխանները որպէս կապակեցիներ կը գրկուէին Տուչպա. երբեմն ալ ուրախակամ կառավարիչներու հակադրութեան օրակ կը շարունակէին վարիչ իրենց իշխանապետութեան գործերը: Հարկը կուտային միջերփնէրով. անասուններով, մետաղներով: Անուխ Սերարտագիթ այդ Աւորեաստանի գործելակերպին կը գիմէին՝ գրաւուած երկիրներու բնակիչները տեղական կ'ընէին մեծ գանդուածներով. կը փոխադրէին զիլասարապէս Բիւնայի շրջանը, Տուչպա, ար կը զարգանար խառն և բազմատարր բնակչութիւն:

ԻՍԼԱՄԻ ՊԱՐՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԿՐ ԴԱՌՆԵՐԸ ԶԼՈՒԹՈՒՆՆԵՐԸ. — Եսասանուած երկիրը կեդրոնի նետ կապելու մէկ միջոցն ալ ինչոք աստուծոյ պաշտամունքի համապետական դարձնելն էր: Ասոցը պետական միտքեան խարկրամիչն էր. ան՝ անհաստիական աստուած էր: Ան Սերարտուի պահապանն էր: Ամեն տեղ անոր համար տաճարներ կը կառուցուէին, քրմական դաս մը կը հաստատուէր անոր սպասարկելու համար: Գրաւուած երկիրներու մէջ բերդերու, ամրոցներու նետ միտամամանկ կը բարձրանար կապիտի նստիւած

տանարք: Կառավարիչներու նետ միտաին՝ կ'ազարկուէին քրմական խաւերու, նստիւած կողերու. մէկ մասը կը նստիւէին Սաւր աստուծոյ, Տեղական, ցեղական աստուածները չէին հարմուակը, քայք ստորաշրջան կը կամարուէին և որեւէ ձեւով կը կապուէին կուլչի նետ, իրեն անոր պործակիցը, օմունդակցու նոր կառուցուած տաճարներու մէջ աղօթքներ, մաշխանքներ: Կ'ընէին ուշադրական լեզուով: Այս չեղանք պաշտանկանցու. քօրքի և քորմակրու միջոցով կը տարածուէր քան ուշադրական չրջաններն զոարս, նստանուած երկիրներու մէջ: Տեղերու մէջ ալ կ'ըստեղծուէր խաւ մը, դաս մը, որ ամենայնոք չլիմուէ մէջ էր ասոնց հետ. կ'իւրացնէր անոնց լեզուն, կրտսեկան քաղաքները: Աստերը իրեն ստորադաս պաշտանկաներ կը փառաւէին Սերարտագիներու մաս և շահեր ունէին անոնց հետ գործակցելու: Սերարտուի չեղանք անոնց շտեմբու լեզուին մօտ էր, ազգակից էր. միայն անչի գարգայցած, անչի բարձր աստիճանի էր հասած քան իրենցը:

ՊԵՏԼԿԱՆ ԶՈՒՄՈՒ. — Եսասանուած երկիրներու մէջ Ռուսարտուի կառավարիչները կը բաշարուէին տեղացիներու կողերն մաս մը և կը գարձուէին պետական կողերու նախկին իշխանական տաններու կողերը. տանարներու, աստուածներու կողերը, Սերարտուի թագաւորական ընտանիքի անկանուածութիւնը կը դառնային: Այս կողերու, այգիներու որպէս կամար է, որ թագաւորները ջրանցքներ կը կառուցէին. եզանը կը շորոգէին: Հիւսիսային անտեղներու վարչական կեցրոնը Արգիտիլիլին էր. այնտեղ սահմաններու պաշտպանութեան համար մեծ քանակ կը պահուէր: Կան կը նստէր թագաւորի ներկայացուցիչը, որ տեսակ մը փոխարքայ էր Հիւսիսային շրջանները կառավարելու: Երբեք-դարձ քաղաքական կեդրոն կը դառնար կարմիր քայքի վայրը. այսպէսալ Երեւանի մօտ. ան անչի մօտ էր սահմաններու, ար արգէն երեւցեր էին ճիւղները և Սկիթները:

ՈՒՆԵՆՆԵՐՈՒ ԳՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԴՈՒՄԸ. — Սերարտու աստու

Ջիւնն էր, որ գլուխ բերաւ Հայոց շեռնաշխարհի մէջ ազ-
րոջ ճեղքում միտքի շնորհիւնն էր, որ ծրարաբար
հետք վարածն էրանի, բանակի, վարչութեան միջոցով ջա-
տեղանք մէջ պետութիւն, որ աստիճանաբար պիտի առաջ-
նարկէր արարտական ժողովուրդի միակուցութեան: Միայն
իրարու քով ապրող ճեղքը, ան վարձեց միացնել: Ամեն
քեղերան դիմացական կարողութեան թուրքով, ջր-
աւելով գոնանք, պայքարեցաւ ճեղքում ներքին անհարա-
թեան զգիմ, քանակ համարարտական միտքի մը ստեղ-
նայ: Կրօնը, յեղան, վարչութիւնը, բանակը, ջուրն ու
պաշտօնական սոյս նպատակին պիտի ծառայէին: Մայր աշ
փորձը կրտսաւ մնաց, Արարտաի ուժերը աշո նպատակը
իրագործելու համար անբարար էին, և անոր քաղաքա-
կան անբարարութեան աշ կարծեանն էլու: Ան՝ իր ուժերը
ստեղի շատ ազատեց տեղական կոթակներու մէջ, ջան նուր-
չեց շինարար անեղծարք արխատանքի, բայց իր նա-
րարութեան սանձանին մէջ ան մեծ գործ կատարեց: Ան-
րարտան միջնե վերջն աշ մնաց բազմազան և բազմաշն.
զու պետութիւն, որուն բազմազանքն մասերը շատ քիչ
էին միացան իրարու հետ: Դուստեանն էր կրօններու մէջ
տեղան վաքրամասնութիւն էին. ջորք. պաշտօնեան, և
ջուրն: Անոնք անէ տեղ զազութ շնատարեցին, ինչպէս
կրնէին շատ անէի ուշ՝ Արարտ, Համեղութեան իրենք՝ Ա-
րարտաքից ևոն զանքուաներով հաստատուել էին միայն
հարաւային Հայաստանի մէջ վանայ յիշի շարքը: Գետու-
թեան մէջ անեց միայն վաքիլ փոխանսնու թիւն 1,15:

ԹԱՂԱՆՈՒՄԸ.— Մշտական կրօնները, նուստուտ ճեղք-
ում ապաստանութիւնները՝ խարազէ ազգիցին Արարտաի
պետական կազմակերպման վրայ: Մայրամեկներու, բազմ-
ազգեան համար անբարար էր ի: խարտութեան կեդրոնու-
ցումը մէկու: Թագաւորի ձեռքը, Անկէ կը թշնամ անեմ իշ-
խանութիւն և քրէնք: Ան պիտարակն կամամասար էր,
քաղաքական վարիչ էր. մեծ քրմապետ էր: Ան է, որ կը
նշանակէր քարէր պաշտօնականը, քուրմեր: Ան գերագոյն

պատուար էր: Անոր անբարար էր: Իրքն երկրի քերտ-
գոյն տէրը էր: աստուածն էր, Թագաւորը միայն անոր
ներկայացուցիչն էր: Ան կը գործէր Արարի հովանիի տակ:
Ինչպէն էր, որ կը ներշնչէր անոր աշ համ ան գործը,
շինարարութիւն համ պատերազմ: Արարտագրութեանց մէջ
կայրը կը կողաի ատերո, հրամայող, իշխող, զին անքո-
նիկ Թագաւորը իրեն կ'անուանէ ամաղկանց հիւանսնի յա-
վիր: Անոր անանան արանագրութեան մը մէջ կը շնորհ
թէ Արարտաի Թագաւորները պղնձեան սմաններ, բա-
մակներ, Թանք նուիրական գիւրդ կը շեղէին և կը նուր-
րէին Արարտ աստուածան: Մրարտան գիւրդ տեղական արա-
քուութեանց պետն էր գործանէին:

Թագաւորի գործերու մէջ պատերազմականը աստիճին
տեղը կը գրուէր: Ան անեմը կ'առաջնորդէր իր բանակը:
Արարտաի Թագաւորները շատ գործարներ էին: Անոնք
կը պոնէին մնայուն բանակ, որուն մէջ ջեր կը խաղաշին
էկարտա մարտիկ: Արարտան ընդարինակեր էր Արարտ-
տանի թագի կազմակերպութիւնը: Կրօններու մէջ պե-
տութիւնը թագակերպեցաւ, անեմ բան արամագրութեան
պետութեան պաշտօնականութեան համար: աշ նոյն տեղն
մեծ շարք կատարեցաւ Արարտանի մէջ: Անեղեանցաւ
արտաստով գիւրդներու շատ մը: Արարտաքից անէին
նեղաշարք, մարտական քեր, հետեւակ բանակ, վերջինները
շատագոյն կատարներ էին Արարտաի յեղերու մէջ:

Թագաւորները միայն մարտիկներ չէին, աշ կը զեկա-
վարէին նաև երկրի շինարարութիւնը: Հայաստանի քոյր
կողմերը մնացիւ ան անեց շինարարութեան հետքերը: Ան-
տեղ մասամբ կ'ապուած են երկրի պաշտպանութեան հետ՝
քերպեր, անքաններ են, բայց մեծ մասը կուպուտ է երկ-
րի անտեսութեան, Իրանց քանիսութեան, ստղման հետ:
Ինչոր Թագաւորները իրար են շինարարութեան վերաբե-
րու պրմանագրութիւններ, որանց կը յիշատակեն աշո-
կորնութեան, պարազներու, ապրանքու կատարման, շէն-
քերու, պաշտօններու և ստանդարտներ շինութեանց մասին:

Շինարարական այս մեծ ձեռնարկութեանց գլուխ գործոցն է Թեմուսի մեծ ջրանցքը, որ մօտ Եփեսոսումն քոյրակեր երկարութիւն անելու և ջուր կը ժառանգարուելու մայրաքաղաքին: Հայրաց առաւելագործութիւնը ասոր շինութիւնը մերագոյնց ըստիւրամ թույցանիլն: Թեմուս իր մէկ արեւունազարթեան մէջ կը մեծայն իր ախիթնը՝ Թուրքիան. անոր շինարարեց յաւերժացնելու համար այդիննը կը անկէ և շէտաներէն ջրանցքով ջուր կը բերէ:

Իրհետեան արագման երթարկուէր են վարարչապետի Առաքիթնացի ազգիները. Թրմուրքի հողերը, Թրմուրք մէջ Թիւրք քաղաքի հողերը, վանի շրջակայքը: Անոնց ջրանցքներու հետքերը զեռ կը մնան Թրմուրքի շուրջը: Թրմուրքումն գուշտի մէջ խաղաղի մշակութիւնը գորդացած էր, և կը կողմէր գլխաւոր հարստութեան ազգիները: Հարստի մէջ կը գերակշռէր հոցարոյներու մշակութիւնը. խաղաղի որքը կը կոշտէր զմաս գիւտը:

ՊԵՏԱՊՈՒՆ ԹԵՄԱՍԻԱՆԻԹԻՆՆԱ. — Այս քաղաքի հող, քոյր, հրանցքներ, պետութեան, արքայական սեփականութիւն էին: Ջրանցքներու շինութիւնը, ամեն տեսակ երկրագործութիւն կը պահանջէր ոչ միայն թնկերային արու, ուժեղ կողմակերպութիւն, պետական վարչական կարգ, այլ և մեծ քանակութեամբ աշխատող ձեռքեր, և արակտան ու մասնաշխատացած ճարտարպետներ: Հողը կիմուկումն ազգերն էր հարստութեան, որաւ արտադրութիւններով կ'ապրէր հասարակութիւնը: Հողը արքայական, պետական, տաճարական սեփականութիւն էր: Երկրի տերերը տաճարներու կը նուիրէին անասուններ, պարաւզներ, անկարաններ և խաղաղի այգիներ: Անասնապահութիւնը նոյնպէս մեծ տեղ կը ըսնէր երկրի հարստութեան մէջ: Հայրաց յանաշխարհը ըստիւր արտասանչիներով, սատարակ ջրերով շատ կը նրպատուէր անոր զարգացման: Անասուններու մեծ հատեր անէին պայտառը, շրջաններու կարտավարիչները. սաճարները: Քոյր աշխատանքները կը կատարուէին հողերու վրայ հաստատուած գիւղացիական զանգուածներու միջոց:

Երբ Թեմուրք իրականան զթուխեան մասին, մանր հողատերներու գոյութեան մասին. ապա թէ անոր ըզգալու մասին գծար է քան մը ըսէր: Անոնց մեծագոյն մասը կ'աշխատէր պետական, սանարական հողերու վրայ: Թրմուրքի մէջ շատ մեծ թիւ կը կողմէին նաեւ արտադրողներ: Անոնք մեծ մասամբ պատերազմական քերիներ էին, որոնց յետոյ կը վաճառէին: Թրմուրքիք շատ ջանախ կը տեղահանէին նուսնուան երկրներու քանակիչները՝ Հաթերը, Թրմուրքի, հիւսիսային թեղերը, Թուրքերը, Թուրքի թեղերը. ասոնց մէջէն որհետաւորները, մետաղագործները կը յայտարարուէին պետական սեփականութիւն, ստրուկ և կը գործէին հեղուցութեան տակ պետական նպատակներու համար:

ԱՐՏԱՍՏՈՒՄ ԹԵՄԱՍԻԱՆԻԹԻՆՆԱ. — Գիւղացիականութեան և ջրարայիական այս գործերը կը կատարուէին արհեստարներու և որակուած ճարտարապետներու զննվարութեամբ: Թեմուսայի ջրանցքը. Տուրքայի միջնարկերը: Թուսասիթի տաճարը և շատ ուրիշ ձեռնարկներ անկարելի պիտի ըլլար կառուցել ասանց հմուտ արհեստարներու, շատակցեակ մասնագէտներու: Անոնք պէտք է անհրաժեշտ ըլլային շատ քանիւ ճարտարապետական ծանօթութիւնաներ, գիտական իմացութիւններ: Դեռ է ըլլային ոչ միայն հմուտ քանակները, այլև անոնային կատարելագործուած գործիքներ հսկայ մարտերը վարելու, հարթելու, քանդակելու, քանդակելու համար: Աշխատուցի քանակներ և մասնագիտացումը մեծ չափերու էր հասեր Թրմուրքի մէջ: Շատ արհեստներ ամենակէին երկրագործութեան: Թրմուրքի մէջ արտակարգ զարգացման էր հասեր նաեւ մետաղագործութիւնը. քարակալութիւնը, սեփարչութիւնը: Այս վերջինը Թրմուրքիներէն անցուա Հայերուն, վանեցիներուն, որոնք հայրացի Թրմուրքի են և միջնա կիմա ու յաղանդաւոր սեփարչներ:

ՏՆՏԱՍՏՈՒՄԻՆՆԱ. — Թէ արարտական և թէ արտարական արհեստագործութիւնները մեծ շատ քանակը կը պատկերացնեն արարտական սեփական մասին: Թրմուրքի

երկրագործներու և նախնական երկիր էր: Ընտանեկան ասուսը մեծամասնութիւնը կ'ապրէր զբոցերու մէջ: Տաղաքները վարչական կենտրոններ էին և պաշտպանութեան ամբողջներ, հան կենտրոնացած էին ուրեւաններու, անոնք կ'ապրուած էին պաշտպանութեան և ուսումի գործերու նկատ: Ընդ զարուսն Ասուր-Ռանդիայը յարձակելով Արարտուի վրայ կը խոչ մեծ հարստութիւն: Էմիւր, ջորիներ, սպարո, ոչխարներ եւ հրեանք ստիւ: Բայց Արարտուս հարուստ էր նաեւ մեծագոյնով: Կարգուող Թուսասիայի կողմապետը նկարագրելով կը շինէ հոնկէ վերջուցած հարստութիւնը. «(110) քոթի, 921) եւ, 100-225 ուլսար առիւ շաթի, 18 մնաս օսկի. 160 շալսուդ, 2 5 մնաս սեթնար, սմուդադրիմեծ, պասուական Բաբեր. ածնասար զոյնկզոյն կերպարներ, պգեսնեւ. երկարք: Այս թաւարկումին կը հետեւին զէնքերու, վաճառներու, սագմակաւքերու թաւարկումը: Այս բոլորը ցոյց կուտայ, որ մեծագոյնը գործածութիւնը լայն չափերու էր հասեր Արարտուի մէջ: Բայց նկատելի է, որ երկարին աւելի թիւ է. քան պղինձը և արագապղինձը:

ԳԻՏ ԵՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Հայկական ընտանջխարհի վրայ Արարտուսի սեպագրերէն ստաջ գտած ածուեր ք գրութեան մեւ մը, որ շատ մտ է նպատ պատկերագրութեան: Վանի պեղումներու ընթացքին գտնուած են արհեստատեսակներ, որոնք ծածկուած են եղեր պատկերագրերով, անոնք կը պատկերեն կեդանիներու գրութեան. բոյսնու: Եւրջն պատկերագրերը գտնուած են գանապան սեթիներու, կնիքներու և մետաղէ աւարկաններու վրայ: Բայց ամենէն հետաքրքրականը ներկայիս Հայաստանի նարագիւտ արձուսեագրութիւններն են: Արագածի շուրջը գտնուած են պատկերագրեր. նոնը գտնուած է նաև Մեւանու շիւրի շուրջը կուսարուած հնապետական հետախուզութեանց ժամանակ: Հաս, մեծ ժայռերու վրայ փորուած կան պատկերագրեր: Հետազոտութիւնները ցոյց տուին, որ այս գիտը համարուած է Հայաստանի մէջ: Անոր հետքերը նկատելի են Արարտուսեան դայաթ. Եւրջնի մէջ: Այս փաստերը կ'ապացուցեն, որ Հայաստանի մեզ Արարտուսիցեան ստապ ապրել է

ժողովուրդ մը, որ իր մտներ արայայեռն է պակեւադերեով: Արտի Արարտուի սեպագրերը ստաջին զիբը շինէ Հայաստանի հոգի վրայ. այլ երկրորդը: Ընդ է առաջին գիբը յարձակը և գործածողը՝ շինք գիտեր, բայց Արարտուի սեպագրերը, անոնց պարզապէս շին, որովհետեւ անոնք վախ են առնուած Արարտուսին: Նախապարտական ուղղակիութեամբ հասեր է մշակոյթի թարմը ստախնեի մը. որ ստեղծեր է մաքի, հոյի արտայայտութեան ուղղակիութեամբ մարտուսինը: Կար է, անշուշտ, որ ան իր տեղը գիբը է Արարտուսիցից: Անշուշտ ուղղակիութեամբ ուղղակի չէ հասեր, բայց պատկերագրերէն. որի ընթացումը միայն կ'իմաս չէ կատարուած:

ՈՍԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Արարտուի սեպագրերու հետքերը և տեղերը թագուարներն են: Անոնք է, որ գրի կարիք ունին. անոնք և ժողովներ: Ընդ է իր գործերը, յաջթանակներն է, որ պէտք է գրի առնել. և թողար գայիք սերտույններու: միւս իր ստաւաններու պատգամները կը յաւերմուցնէր և զայն կը վաստարանէր: Ամբողջ Արարտուի մէջ գիբը ու գրականութեան հետապնէր այս երկու զեկապար յուսերն են եղեր: Տեւական չիման մէջ բոլորով Արարտուսի հետ՝ Արարտուսիք անոնք մէ վերջուցին սեպագրերու գործածութիւնը: Այս բոլոր կատարուեցաւ Ընդ զարուս կենտրոն, երբ ըսկիցը կ'առնէր Արարտուի պետութիւնը: Կարգուելին՝ իր ստաջին արձանագրութիւնը կը փորագրէ Արարտուի սեպագրի շիններով: Բայց կ'անցնի հարկ սերտանց մը և անոր որպիսի թագանին ստաք շեղուած կը փոխարինէ արարտուիցի և կը կուսմէ արարտուսեան ստախն արձանագրութիւնը: Անոր համար ստախնեան սեպագրերը կը յարմարեցնէ արարտուսեան հեղինակին վանկոյին սխտեմին: կը կրնատէ. կը պարզուի. ուրի: իսպառով կ'ապագայիցնէ: Իսպառի ուս թարմարագութիւնը նշանակալից երեսնի է Հայաստանի պատմութեան մէջ: Արարտուի պատմութեան յետաքրքրութիւնը հիմա ներառու է հիմնը նաև տեղապարտ, սպարային ուղղութեան վրայ: Անպարտերու գիտը

ցուցանել մին է գարգուցող ինքնուսանողությունը։ Արարատուն է՝ ինչ որ դարձն ակտիվ կը մտնէ Բերձուսոր Կրթական կենտրոնի և գրականություն ունեցող ժողովուրդներու յարգը։

Արարատի գրականությունը արձանագրական է։ Ան մեծ կոնկրետներով ջրածն է Հայաստանի բոլոր կողմերը։ Ան որ հասեր են Արարատի թագաւորները, հան այ բարեւոյցներ են իրենց արձանագրութեան քարակոթողները։ Բինչեւ հիմա դանուած են երկու հարիւրէն ասելի ուղղութիւն արձանագրութիւններ։ Անանց թովանդանութիւնը ազգասէ, միակողմանի։ Եւրոպ արձանագրութիւնները կ'ընկնան ինչ որ փաստաբանութեամբ, ապա կոնկրետ կազմողի մասը։ Կենտրոն այ անկէքի քաժիկը։ Արարատական արձանագրութիւնները մշակել են արտ և պայտակուն գրեթէ ան լեզուի տեսակէտէն այ անանց ազգասէ, պէտք է հնթարեք, որ արարատական ամբողջ բուսմութեքը և քերականական կատարողը չէ արտայայտուած արձանագրութեանց մէջ։ Արարատացիներ ահապ ունեցեր է իր ժողովուրդական վէպը, գիւցազներգութիւնները, հերոսներու փաստաբանութիւնը։ Այդ մեծ նուաճումներ և տեսական կոնկրետ ընտր ժողովուրդը չէր կրնար իր երգերը, վէպը չաւանար, որոնց մէջ կը փառաբանուէին ազգային հերոսները, յաղթողները։ Բայց այս բոլորը չէ արտայայտուած արձանագրութեանց մէջ։ Անանց քերականութիւններ են, երգուած և անցեր են սերունդէ սերունդ։ Անանց չեն կորեր, պէտք է անթարեք, որ անանց պէտք է անցած ըլլան Արարատացիներու յաղթը և ժառանգ նախերան, որոնց իւրաքանչիւր ուղղութիւնը՝ պատմեր են հոյերին։

ԿՐՈՆԸ. — Արարատի թագաւորները իրենց ռազմական-քաղաքական գործը սկստուն կը կապէին ուստուաններու հետ, յատկապէս Խալդ աստուան հետ։ Իկնորը աստուան կրնային կրօնական նախնական պատկերաքանկներ, ընտելներ շեղուած էին բարի և չար պիներով։ Ինքնօրէններ, տոն, քեղ ունէր իր պահուպան ոգին։ Բայց պատմական շրջանին այս թուականութիւն աստուաններու մէջ որտէ կ'ուրդ կը մտնայ։ Կը մշակուի աստուաններու աստի-

նանուարածը, յաղթողականութիւնը։ Կրօնական կեանքին վերաբերող արձանագրութեանց մէջ աստիկն անոր կը բրտնէ ՎԻՍԻՍԻ զտանա արձանագրութիւնը։ Անոր նկարագրող Թագաւորն է և իր որդին Բեռնուան ԸՆՐՈՒ ԴԱՐԻՍ Կրթիկը։ Անոր յաղթող յաղթողներուն ձեռով՝ ըստ զիքի, արմէքի, շխտան են Արարատի զիստար և երկրորդական աստուանները, արտուած է նաև անանց մաստուանիք զաներու քանակը։ Այս բազմութիւն աստուաններու, զյախը կանգնած է Զարդ աստուանը, որտէ զյախար աստուանը կը պատուէր Արարատի աստուաններէն զորտ՝ Բասաարիի մէջ։ Ան հասանքին աւարտական այն հասանքի աստուան էր, որ հարուէն բարձրանալով հասեր էր Վանայ շինի արեւելեան արեւոր, միանալուէր ԲՄԱ Երդի հետ։ Գրուած Բասաարիի և անոր աստուանը Զարդը կապեր էր իր հզորութեան հետ։ Հետագային, երբ պետութեան կերպերը փոխադրուեցաւ Տուրքա, Խալդը զարմա իշխող տուն հովանաւոր աստուանը։ Զարդն է երկրի իրական ուրը և բոլոր գործերու վարիչը։ Ինչոր արձանագրութիւնները կ'ընկնան Զարդի փառաբանութեամբ։ Ան է, որ կ'ուստիւրողը արարատական բանակը և յաղթութիւն կը պարգեւէ։ Անոր կը արտին սնողայտիւն, սանկնակալիւն, սիսկայիւն, սոլիսիլ Ես որտէ կանկները։ Անանց շատ կը գործածուի սիսիլիւն, սմեթիւն մակցիլոր։ Երկրի քրտն արձանագրութիւնը քոյց կուտայ, ոչ միայն աստուաններու կարգը, անոնց յարգն ու զիքը, այլ և Արարատի հասարակական ու քաղաքական կատարի պատկերը։ Անան քաղաք, շերկեր ունէր իր աստուանը, որը տեղ էր գտեր արարատական աստուաններու շարքին։ Արարատն հարաքայ իր շարքը նախիրեան ցնդերը և անանց աստուաններն այ տեղ գտու ու արարատական կրօնական ամբողջութեան մէջ։ Խալդը Արարատի քաղաքական հզորութեան խորհրդանշան է։ Ան սկիպը ելեր է ցեղի մը շրջանի մը աստուանը, և հասանաբար այդ ցեղը ուղղուի Զարդի տեղանքներու մտ։ Բասաարիի մտները։ Արարատի հզորացումն հետ կը Բասաարի նուս Խալդի պայտակունքը՝ տեղական և քեղական աստուանը

կր դառնայ համարգետնիան աստուած: Արծառնադրութեանց մէջ երբեմն իյայդի չես կր յիշատին Տեղեկրս և Արդիմիի սաստաւածներս: Անտիք միչս կր յիշատին հայդէն իւրքը՝ աւելէ ստորագրաս են. քայց իւրդի կես կր կազմեն ետուդ զայլիւն մը անուր աստիճաններս: Աստուածէ կտոր կազան տեղական և ցեղակոն աստուածներս ևս այդ կարդով այ սաստաւածներս և մատուցուող պահերս քանակը կր պակսի: Աստուածները կ'ըստանան կենդանիներ, խոչ-անիներ, հոգիներ և իշխար և արջուս՝ քոհարերութեան ամենէն յարցի կենդանիներն չին: Առարքերս լինէն կարգը կ'ըստանար մեծագոյն քամեր՝ 17 արջուս, 31 ոչխար, մինչ Տէրչէ. քան՝ 6 արջուս և 12 ոչխար: Արդիմի՝ 4 արջուս և 8 ոչխար: Անոցան աստուածները աւելի պակաս:

Այսպիսի քարք կարգակերպուած կրթնական աշխարհը ոչէւայ է ասեմար իր կեմարսն դարս: Մարդասուն ինքը քրմուպէտ էր: Ռայց քրմական դասի մասին տրամադրաս թիւննէրը ստոյգ տեղեկութիւն չեն տար: Տաճարները շատ հարուստ են՝ անոնց շտեմարաններս մէջ կը հաւաքտէին մեծադէներ, միներք, գէնք: Տաճարական խորաստիւնը կը գտնուէր աստուածներս հովանիին անկ և կը համարուէր անձեռնմխելի: Այսպէս էր քանակէն մը աստուածակոն ինչքը բնագործարար գէմ: Ենթ դոնակննդանիներ կայրի դուռներէն դուստ ասիի եւ ոչնչացեկ ձգի... Բող կայր անոտ անուր երկրի վրային զիշէ: Իի սր սոյս սեռու-կարգու թիւնը ստուակիէն դաստ հաճէ, ոյ ոտ սոյս կարդէ, ոյ քտ մէկ ուրիշին քոկ՝ զհա զարդէ, քոյ լանցատրի անու-Ռր խար, Տեղրու եւ Արդիմի աստուածներ Մուսասիի երկ-ւն քնակիին:

Աւարտութի կրունը՝ քարգացած, միաւորման ուղին բռնած պիտութեան մը կրուն էր. որ կ'ընթանար դազրն-իւց ցեղերս, սոններս համաձայնութիւն: Անք կես զոյգ կ'երթար նաեւ ուրարտական ցեղերս և մուսուրդներս աստուածներս համաձայնութիւն: քայց այս երկուքն այ կրս աստ միացին և յրման շը հասան:

ՄԱՍԵ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Ի Ր Ա Ն

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Իրանը Արեւուտը Արեւելքի ամենէն տրեւելան երկրն է. Ան կը տարածուի Գարսից ձոցի, Ամանի ձոցի և Կասպից ձոցի մէջ՝ հարաւէն Կրսիս Արեւելքէն՝ Միջին Ատրուշէն ան կր բուծուի Հիւստագուչ և Առլէյան լեռներով: Իսկ արեւմտաւորն անոր սահմանը Ապրաչեան լեռնաշղթան է. որով կր բուծուի Միջագետքն և Հայաստան ասեմնէն: Հնդկաստանէն կր բուծուի Ինսաս գետով:

ԻՆԵՐԿՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐ՝ — Իրանի բարձրաւանդակը քրեթէ ամեն կողմէն շրջապատուած է լեռնաշղթաներով. ստունք արդեւք կ'ըլլան ձովերս խանաստեման երկրի ներսը թուսլանցիտե, այս պատմութիւն այ կեդրանական մասերուն մէջ պոյացած է ընդարձակ անապատ մը՝ Լուր անապատը, որ երբեմն կեդր է ձովի շտակ: Լեռնային շտտ տեղեր Ծածկուած է սոյի շերտով, ձովէն միացեր են քանի մը լեռններ, որոնց ջուրն այ տղի է:

Քարերու անդակը քամարային կշիւոյ ունի. մեծոք քերտաստիւններ կ'ըլլնէ մինչեւ ... 30' ամտը կը բարձրանայ 10'-15': Այսպիսի պայտններուն մէջ քնակի յարմար վայրեր են լեռնաշղթայը, հովտները, գոգաներ

չեղանակներու մէջ ընկած ընդարձակ դաշտագետները: Իսլամըն ու կոմիտները չեցումն են յաւայոյ, գետերի բերած սիւղմով, հետեւապէս արգասանոց են: Զմրուն՝ լեռնայր կը ծածկուին ձիւնի հաս շերտով, գարնան ձիւնը կը հալի և Զուրբ քաղմութիւ գետակներով և գետերով կը մտնէ խոր ձորերու հովիտներն ու դաշտերը: Այնուհետև՝ անձրեւներ կուգան: Միայն բայնքաւանդակի հիւսիսային և արեւմտեան մասերն են, որ աւելի այս նպաստաւոր պայմանները, շեշտու են: Զրաւաս և հոյն արդասարձք է: Սասի և քուկուրիները կեդրոնացում է այս վայրերու մէջ: Բնակչի տեղեր են կասպից գոյի հարաւ արեւմտեան սփերէն, Սարգսասական, մինչև Զաքարչեան լեռները, ուսու գուգանն ընթացող լեռներով մինչև Պարսից գոյի մասնը: Այստեղ՝ Իրանի հարաւ սիւնիսեանն երանկլինին կը կազմուի իշամը, լեռնաւ երկիր մը, որ կ'իջնայ և կ'իջնէ հարաւային Միջագետքի վրայ: Միջագետքի հիւսիսը, այժմեան Պարսիստանի մէջ երկու լեռնայրներ իրար կը կարեն, Տարաւանն ու Զաքարչեան լեռնայրները և կը սանդձեն յայնուհաս լեռնայրեր մը՝ կորցուցող սլաւորներ, որ սազմական մեծ արժէք կ'ունենայ իր շրջագաստող երկրներուն և անոնց մէջ կազմաւորուած պետութիւններուն համար: Կորցուցող սլաւորը անդիշիշի ժամանակներէն սպասուած է եզած ունեն լեռներով խտոց և քանազան ծագում անկող ժողովուրդներու: Իրանի բարձրասանդակի վերև յիշուած կուսկլինին՝ Սասպից ծով Զուրբուան լեռներ... Պարսից ծոց՝ Իրանի արգասարք տրուեն և շուն կ'անի ցորեն, գարի, եգիպտացորեն. կը մշակուի պրտդասու ծուրը՝ ձիւն, կեանս, խնձոր, սալար և խաղող: Այս կուսկլինին մէջ՝ հիւսիսը կ'իջման մեղմ է. շար եղաս նակները կաննաւոր կը յաջորդեն իրարու, հարաւը ուղք է. խանա և շատ անդեր՝ ծովամերձ վայրերու մէջ՝ վատաոտող: Միջնայրտային անյունները քաւարուք են, լեռնային ու ծածկուած են անասուններով:

Բնակչոնի թիւն. -- Երկամասքի գուգանն լեռներու

լանջերուն կուսներու մէջ է, որ կը հաստատուին Իրանի նախապատմական և պատմական ժողովուրդները: Հիւսիս՝ Մարերը՝ գլխաւոր քաղաքն ունենացող Էլլրասեր. հարաւ՝ Պարսկիստ, որունք քաղաքական կեդրոնը՝ Պետրոլլիսն էր: Պարսից շոցի մերձակայ լեռնայրտային մէջ, Գարաւ գետի ասիերուն կը ստրուածուի կլրանը՝ Նու քաղաքով, որ արեւելքի հետգոյն քաղաքակրթական կեդրոններէն մէկն է: Էլլամ, ի. Մարերը և Պարսկիստը՝ իրենց հայրենիքի մէջ հաստատուելն ետքը՝ մնայուն շիման մէջ կը մտնան Միջագետքի ժողովուրդներու հետ: Այդ շիմամով անուց իւրացուցին Մամէր. անմական քաղաքակրթութեան սարբերը:

Էլլամ. -- Իրանի պատմութիւնը Մարերու և Պարսկիստերու հանդէս քայնով չէ որ կ'ընկուի: Անոր հարաւային մարտան գուսաներուն մէջ արդէն կ'արդէն ղեղեր, որունք ստալին պատմական ժողովուրդն էին Իրանի մէջ: Ասունք կը պատկանէին Փաք-Ասիական ժողովուրդներու թիւին, որունք Իրանի մէջ հաստատուելէն անդիշիշի ժամանակներէն, պարսից էին Հայաստանի վրայով, որուն նախնական բնակիչներն ալ Փաք-Ասիական էին: Էլլամի գլխաւոր քաղաքը, Նոքը՝ իր նոցերուն սակ պաներ է մշակութային քանի մը լեռներ ստրեր ժամանակներէն և ստրեր ժամանակներու: Անոյով սանդձուած, Մամէր. Ակադացիներէն շատ առաջ Էլլամը բնակչութիւն ունէր, որունք Անգիսներ կը կոչուէին ոչ սեմական էին, ոչ արիական, Հետագային Փաք-Ասիական ցեղերը փոխարինեցին Անգիսները:

Շոցի նապայն լեռներուն մէջ կը հանդիպինք ոչ միայն քարէ պրոնիթներու և զէնքերու, այլ և պղինձ և երբեմն ալ երկաթէ՝ սուր, նիզակ, դանակ, հայրի, ինչպէս և շատ նաւրը կիսաստիքի կոորներու: Ետի գամբանները մեզ ստուտ իրիթ կը մասակարարեն Էլլամներու նպակ-կրակուկան անխորհր հասկնալու համար: Ասունք կը հաստատուին արիչ կնանիքի մը գոյութեան, քերեղմաններու մէջ գրաւ նախան կաւանգիներ, կերակուրի մնացորդներ, սամաներ

խմբի քննարկում համար, կենդանիներու ակորներու ինչ ժամանակ
կը դնէին մեռածի հետ՝ այն հաստատում անձնայնոյ, որ ան
չարանակնութեամբ է իր կենսութեամբ և որ կարիք պիտի անձնայն
այս աշխարհի ինչ քննարկում էլ յամօցիները անուական կոխանե-
րու մէջ էին զաշխարհուկ Մամէրներու և Ակոց-պիներու
հետ՝ աւարի, հոտերու, արտապայտերու, մետայներու,
չինականութեան համար, Անունք մինչեւ հոգիներուց զար
պանեցին իրենց անկախութեան և եղան քննական միջնորդ-
ներ երկու աշխարհներու՝ իրանի և Միջագետքի միջեւ,
Անունք մէջէն առաջ եկաւ մանուականներու դաս մը, որ
ամէրական արտապայտութեանց կը մոտադրէր, իրանի
քննարկներուն և անպայմաններուն այ կը բերէր Միջագետք,
Ինչ անտեսական մոտապայտութեան կոպտերով Միջագետքի
քաղաքակրթութիւնը պատասխանեց իրանի մէջ, իրանի
մանուականները կ'իջնային Պարսից իսկ և անտարական
չարաքննութեան մէջ կը մտնային արարական թերակողմի
արհեստան մասի քննարկներուն հետ, Անտարական կոպտե-
րուն կը յաջորդէին քաղաքական և գիտաբանական շարա-
քննարկներու իրանիները շարք մը յայտնական կոխաներ
մղկցին Մամէրներու, Ակոցներու զէմ- գրուածքին անունք
քաղաքները, իրանի իսկ քաղաքի մէջ է գտնուած Նա-
րամ-Սիւնի և Համարտի արձաններու քարակոթողները,
չաղթական կոխաներէն յետոյ իրանի թագաւորները այս
քաղաքը մոտադրած են իրենց երկիրը Անունք մոտեցին
մրցիչ Անտարականի հետ, թող չտայ, որ ան ինչոյ Նարա-
ւային Միջագետք, միշտ կ'օգնէին Ռարելունին՝ ապստամ-
բելու Անտարներու զէմ, Մարզան Ա. և Աննեքերիմ քանի
մը անգամ արդարեւցին իրան. բայց մեծ արդիւնք չեղ
չքերին Միշտ Անտար Ռանիցայն (ՈՈ) - (ՈՈ) քան աւար-
տայ կոխաներէն ետք հաշտեցարդարի ենթարկեց իրանու-
կան խնդիրը, մերթ առաջ անոր անկախութեան, Արտա-
նանե իրանի պատմութեանը կը կոպտի իրանի բարձրա-
ւանդակի արիական ժողովուրդներու՝ Մարերու և Պար-
սիկներու պատմութեան հետ:

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՄԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ. — Մարերը և Պարսիկները ընդհարակցական
ժողովուրդներու արեւելեան կամ արիական ճիւղին կը
պատկանէին: Անունք կրորդ կողարմեակի վերջերուն
մասն մտքը Անտար Հաթերու, Միտանիներու հետ գրեթէ
միտմամբանակ: Մինչ Հաթերը մտնային Փոքր Ասիայ մէջ,
Միտանիները իջան Հիւսիսային Միջագետք, Մարերը ան-
ցան իրանի արձանակալի և հաստատուեցան անոր Ա-
րեւմտեան և հրախային մասերու մէջ — գրուածքին անոր
անտարական, կանայան, ջրատու և արգասայնի հո-
գիտները, որունք կ'իջնէին Միջագետքի վրայ: Անունք մէկ
մասը անտարականցաւ Մարիայ լէն հարաւարեւելք և
կը կոչուէին Մանայի: Ենթադրուած մինչև Չար քեռը և
Չարքոչեան թունկը կը տարածուէին Մարերը, և եր-
կիրն այ կը կոչուէր Մարայի երկիր: Մարերը հիւսիսէն
հասնը էին մինչև Արաքս, իսկ արեւելքէն անունք հասնը
էին կասպից ծով: Անէլի հարաւ, մինչև Պարսից ծալը
հաստատուեր էին Պարսիկները, իրենց երկիրը կը կոչուէր
Պարսուա: Իրանի թաւաքամով անունք գրուածքին հետ
այդ թանոտ շրջանը և կրանները ծաւեցին իրենց մէջ:

Մարերը և Պարսիկները թողուցին էին ու ազգակից
Ընդհարակցական ժողովուրդներու՝ արիական մէկ արից
հաստատու հաստատուելը էր Արային լիւն և իրտու գետի
մէջ ինկած ընդարձակ տափաստաններու մէջ: Անունք մեծ
մասամբ մուշկուտան ցեղեր էին, Անունք մեծ հաստատու
մըն այ կ'ուպրէր Ան և կասպից ծովի մէջ ինկած տափաս-
տաններու մէջ: Ինչ կ'ուստի. ինչ արեւելքէն այս արիւցի-

ները շարունակ շարժման մէջ էին՝ ինքնիր լուս արտաստեղիներու իրենց նօտերու նամար: Միջին Ասիայ աստիճանակաւ շարժման նեանաւնքով՝ տափաստանները դարձան անապատներ և արեւելեան աշխարհները զանգուաններով քայլեցին Հնդկաստան, հասցից մովի հարաւային ափերով անցան արեւմուտք, ուր հանդիպեցան իրենց ցեղակից և շնորհակից ժողովուրդի մը՝ Մարերու: Անոնք իրանի արեւմուտքին մէջ դարձան նստակեաց և աստիճանաբար մտնուեցան Մարերու ու Պարսիկներու հետ: Իսկ մէկ քաղաքի մասը շարունակեց տարից արեւելքի մէջ Արաւելան լճի և Իրանի մէջտեղ իրկած վայրին մէջ և թափուսայքի, վաշխատուի կեանք ունէր, և տեւական ուրշաւանքներ կ'ընէր նստակեացներու վրայ:

Մարական ասիներ. — Անասնապատ թեմէն երկրայտրծաթեան անցնելով՝ Մարերն ու Պարսիկները դեռ երկար ժամանակ պահեցին իրենց սոսմական կառայրը: Եւ Մարերու մաս Պարսից ստատեթիկները միայն սոսմերու միտեթիկներ էին մէկ գործը, իշխող սոսմի ախրապետութեան մէջ: Տոսմերը կը թամուէին ցերջատաններու, մեծ հաւապեամէսն ընտանիքներու, ուր յուրի մը անթուղիներ կ'ապրէին միասին՝ նստապետի մը իշխանութեան տակ: Ամեն ցերջատան աշխատաւորական տեւեակական միտեթիկն մըն էր, Ամեն ինչ իրենք կը պատրաստէին, դարակն շատ քիչ բան կը գնէին: Տոսմերը յաւախ կը կառէին իրարու հետ, որպէսզի մեռք մըն ինչ ու իրենց կը պակսէր:

Ամեն ցերջատան կրակական միտեթիկն մըն էր, ունէր իր հովանաւոր ոգին, իսկ ամեն սոսմ իր սոսմային աստատեղը: Սատակ պայտամանքի աւարկուց էին նոխարիքները, քրանցմէ ոմանք սոսմի իշխողութեան մէջ գարններ էին աստապելական հերոսներ, ոգիներ և կը նախաւարէին իրենց սոսմակիցները: Մարերը թամուսած էին մեք անմերու, որոնք միեւնոյն ձագունն ու կրանն անէինք նոյն շնչուն կը խօսէին: Միեւն Միջրդ գարը անուն:

կ'ապրէին թաման թաման, սոսմէն ըտրէր, միտցեոց հասկեր շկար և պետեթիկնը գոյութիւն շուէր: Նեպերու կեդրոնացումը կը կատարուէր աստիճանաբար: Ատրեւտանի մնչման տակ: Միտամանակ սոսմի ներքո կը կատարուէր քեղայրէն մը: Տոսմի նոխարին նստապետութիւնը կը վերուար, կ'ըտեղծուէր անհաստարութիւն:

ԿՐԱՅԱՆՆԵՐՈՒՄ. — Տեւեպետները վեր թարծրացան սոսմի միջուկայրէն և զարձան իշխանաւորներ, յա գինստած, մշտական կոթեներու մէջ, անոնց շարք նստապետեցան մեծագոյնգոյն կառուցներ, որոնք փայտուած էին իրենց աստիճանային կոթեներէն, արշաւանքներէն անոնք կ'ըտտանային իրենց ասարի թամինը: Իշխանը ավր դարձու մեծ հարստութեան հասցիու, էրամակներու, արտաստեղիներու և հոպերու: Անոնք իւրացուցին ուն թորը ինչ կը պատկանէր երանն սոսմին: Անոնք արիւտ հաստարուներու մէջ աւազիրը շէին, այլ գերադաս, գինուած վոքրամանաթիկն մը կ'իշխէր սոսմի միւս անդամներու վրայ: Իսկ ասոնք ալ գարձան ցեղրակ, ռամիկ, շինական ... գուրկ նոյն և կապուած իշխանին և ունը նոյն: Մարու պարկական ցեղերու ընկերային կացութիւնը մեզի ձառթէ և այս աստիճանի վրայ՝ գինուարական ագնակակաւութիւն մը ու իշխանութեան և իրութեան հարստութեան տէրն է, որ կ'արտապրէ կրանի սպասուարներ՝ քարմեր: Այս վերջինները կրանը կը ձառայեցնեն իրենց շուէրուն, տանարը կը գտնուար կառուածուտէր: Ի միջրդ իշխողներու ցերջատանաններէն ուսալ կուգուր ընտանիք մը, ամենէն ումեղը, նստապետ, ամենէն շատ քարք ունեցողը, ու կը գտնուար իրագասար և միւս իշխաններու հետ կը կատարուր երկիրը:

Մարերու սոսմապետները խոշոր կացուածներ ունէին, անոնց նստապետեան աղբիւրը ուրայունուաւ կողերու ու եպերու հոտերն էին և միայն ու զորիներու էրամակներու: Այս բարը վաւապք կը նանէին Միջրդեոցի և էլուսի շուքաներուն մէջ: Արկրապորձութիւնն ալ գարգոցու անոնք մտ, հոգատէր իշխանները սոսմէն գրաւեր էին արտատեւ:

դիմերք, պաշտերը և փերածեր իրենց անձնական սեփական-
 նակներն, Դիւրացիները և ոչ շուկէին: Հովիտները կը պատ-
 ընէին աչ թէ տունական համայնքի, այլ պիմաւորական-ազա-
 նաւաններու հոսերը: Ընծային պատի թոյր կազմերէն
 այս իշխող շատը կ'ըստանար մեծագոյնը՝ պարէն, անազա-
 պշիւն. ոսկի, արծաթ, Լեռնից գլնայերը մեծագոյն էին:

Մարերը քոներ էին Չագրոյեան լեռներու կրկները, որոնք կը տանէին Բիւզազից, ուրնք ուր էին արևարա-
 կան ուղիներուն. որոնք կը միացնէին իրանի քաղաքա-
 ւանդակը Բարսիլունին. Ասորեստանին և Ասորեստանցիք մեծ
 ճիգ ջրին այլ ուղիներուն տիրանալու. անցան Խրու և
 սկսան քանդազորէն գրաւել անոր արգասաւթը եւ անկիւնը:
 Այս կռիւներու մէջ իրենց ուժերը փորձեցին Խալմուսասը
 [1], Յամաթից ուղիով [2], Տիգրիսի մոտ [3], փերձիւն
 մէկ սրչաւանքով միայն գերեց ասիայի քան (10-100) Մարեր:
 Մարդուն [4] ամբողջ ցած քաղաքներ կանգնեց մարական
 տուններու վրայ, և անոնց մէջ հաստատեց Խալմու-
 սասըն քերան Լրեաները: Անոր օրով մենք կը տեսնուք
 մարական ցեղերը միացած մէկ ստան, իշխանութեան տակ,
 որ և տեսաւ անոնց ատաթ'ն թագաւորը. կռիւներու մէջ
 Խալմուսի գերի բռնեց Դիւզիլի, որ հասանաբար Մարերու
 առաջին թագաւորն էր:

Դիւզիլի. Անա Ասորեստանի այս փտանքի և յաղթա-
 նակներու նետաւանքով մարական վեց տուները կը միանան
 և իրենցմէ մէկը կը յայտարարեն թագաւոր. կը միացնեն
 իրենց քանակները թագաւորի հրամանատարութեան տակ
 և կ'ըսեն պաշտօնի Ասորեստանի տիրապետութեան դէմ:
 Դիւզիլի Կիւսասուրը կը զարմնէ իր մայրաքաղաք, կը շար-
 ջապատէ եօթը զուգահեռ պարիսպներով. փանտաւաններու
 ըջ. թաւիկը և գիտաբարկան զեկամարութիւնը կը կնդ-
 րանացնէ հուն. կ'ըստեղծէ կնդրանկան փարսութիւն, կը
 կատարանէ շէնքեր, կը կազմակերպէ արքայական պահա-
 կախումը, կը մշակէ պայտասկան արարողութիւն. շրինակ
 իւրաքանչիւր մտածնայ կ'արդիւնէ, ան կ'անջատուի իր

ժողովուրդէն: Այնուանաններու նաև կը քամնէ իշխանու-
 թիւնը, բայց կը ջանայ պատնայ միացնու և րարէր պայ-
 տաններ կուտայ իր ազգականներուն: Ան կ'ընդարձակէ
 Ասորեստանի պայտասկան և վարչական կազմակերպու-
 թիւնը:

Մարական թագաւորները ի՛նչ ատեղծեցին մարական
 տուններու զանաւցութիւնը մէկ տունի իշխանութեան
 տակ, բայց իրենք մեծցին հարկատու Ասորեստանին: Այնու-
 նանունաւ անոնց բովանդակ ձիւղ պիտի ըլլար՝ ազատագ-
 րուիլ ասորի գերիշխանութեան:

ՉԱԼՄԱՍ. — Գէյաթի որդին Զրահասը (153-153) կը շա-
 րունակէ իր նոր միացնող զորքը. կ'ընդարձակէ պահաւ-
 թիւնը, կը տիրէ հարաին, պարակական ցեղերուն: Չագ-
 րոյի ամբողջ շահանջիւն Մասիան միշտ է կ'ըստ և Պար-
 սից ձոց անոր իշխանութեան տակն է. իր ուժերը ան շա-
 վեց նաև Արարատի նաև. բայց անյաջող: Արարատկան
 թագաւորները յամառելն կը գիտազրէին արիւցիներուն:
 Անոր նետաւանքով Լուրաստանը շիրանացաւ, թէպէտ շատ
 փոքր ժամանակներէն անոր ընտելութեան մէջ, իրանական
 տաներ զոյսեթիւն ունէին: Անոնք փոքրամասնութիւն մըն
 էին փոքր Ասիական հազար մանեցող մեծամասնութեան
 մէջ: Զրահասը փորձեց ազատագրուիլ Ասորեստանէն. ա-
 պատաւրեցաւ, բայց պարտուեցաւ և սպանեաւեցաւ:

ՊԱՆՄԱՆԱՆԱՆ. Մարերու նման ասոնք քամնուած էին
 տար տուններու՝ արեւմտէ վեցը նստակեաց էին, շարք մու-
 կատուն, անասնապաւ: Պարսիկներն աչ նայն տունական
 կազմը անէին, ինչ որ Մարերը: Անոնց աչ սկզբնական
 շրջանին քաղաքիւն անկախ կ'ապրէին և իրարու դէմ կը
 պայքարէին: Անոնց մասնակի միութիւնը կատարուեցաւ
 Պասուրգալի մէջ ազգող մեծ տունի շարքը: Բայց ընդհան-
 րապէս Պարսից տաներու քաղաքական միացումը շատ
 անցի ու անդի անցաւ քան Մարերու: Պարսիկ տուն-
 մերը շատ անցի Կուս էին Ասորեստանի ունիթիական
 հարաւաններէն քան Մարերը: Բայց Պարսիկ տուններու մէջ

այ կատարուեցաւ յինչոյս յին նախ յնպարտութեամբ՝ ինչ որ տեսանց Մարտիրոս մօտ: Անաթ ճգաւ հարաւարցանն և զինուանն դատաւր՝ զինուարականն ազնուահասնութիւնք: ԱՅ թի ին Մարտիրոս Հրահատ թագաւորը՝ օգտուելով իր գեղիչաւորին՝ Ասորեստանի թուրքախնէն, յարձակեցաւ Պարսպակ տուներու վրայ և սրտակց անոնց յեռնային: Նշխաները: Այս սրտաւանն հեանեանքով Պարսից նշանաւոր գերդաստաններէն մէկը՝ Ահիմեմուտհեւր չքեցին: Պատարգասար և զաղթեցին էլ: Եւս իր զաղթող գինուարներով այց գերդաստանի պետք գրաւեց էլ: Եւս իր յեռնային չրջանները և իշխեց ինչ յարգաբանութեան տէր, բայց մեղկացան և ուղղաւ նախութիւնը կարանցութեան էլ: Եւս իր յեռնային յարանցութեան տէր: Անոնք աշտանի Մարտիրոս և Ասորներէն անկախ իշխանութեան մտակոծեցին: Դար մը յետոյ, այս Աղլմէնուանները պիտի կանցնէին Պարսիկներու զլուսը և ասեղծէին աշխարհի քաղաքական միութիւնք:

Այժմ Հրահատը՝ Պարսից ցեղերուն խորհչն ետքը, ունէր աւելի հզօր քանակ, որ աղցեց Ասորեստանի զէմբայց ոչ յաղթանակ տարաւ, ոչ այ տղատագրուեցաւ անոնցմէ, կտուի մէջ ազանուեցաւ: Մար Ասորեստանն ան կախեւոր շարանակուեցան անոր որդու կիսաքաւրի օրով (153--584):

ԿԵՐԱՅԻՄ ԵՒ ՄԵՐԻՍ-ՊԱՐՄԻՍԿԱՆ ՅԱՐԱՄԻՐԻ ԱՋՆԱԿՐԻՄԻՍԻ.— Կիսաքաւրի կաղանկերուց մարապարկական քանակը, որուն համար որինակ ծառայեց Ասորեստանի քանակներու կաղանկութիւնը: Անն աւել տուաւ Կեղերգօ ին, աղանուարներուն: Մարերը և Պարսիկները յաւազոյն ձիաքայաներն էին: Անոնց այրուէին եթէնկրող զարու կենարուն թէ թիւով և թէ արակով շատ աւելի քաղծ էր քան Ասորեստանեանը, որուն օմերը մարտեր էին Փոխի զաղթներու, ապա կիսքներու և Ակիթներու զէմ մղան կոխներու մէջ: Պարսիկները պատանի հասակէն կը վարձուէին ձիափարութեան և նետամարտութեան: Զիւսարաւթիւնը, նետամարտութիւնը և ճշմարտախօսութիւնը անոնց

կրօնի մէջ կը համարուէին: մարդու ամենամեծ առաքիւնս թիւները: Կիսաքաւրի առաջ դրուան էր իր մամանակի մեծնէն փնտրական հարցը՝ Ասորեստանէն ազատագրուելը: Անոր հարցը այս նպատակով միացուց մարապարկական ցեղերը. իսկ ինքը միացեալ քանակով պիտի յարաւակէր Ասորեստանը գերիշխանութիւնը Արեւելքի մէջ: Պարսի յաջողութեան համար ան զայինք կնքեց Մարտիրոսի իշխանի յապուպարարի հետ: Մարապ թագաւորը (58 թի ին արշաւեց Ասորեստանի վրայ և պաշարեց Նինուէն:

Ասոր-Բանիդայը, միւսակը գիմարդի չէր կրնար բառասպան վասային: ան օղնս թիւն կանչեց Ակիթացիները, անոնց մղեց Մարտիրոս վրայ: Ակիթացիք Արաքսն անցնելով մասն Մարաստան: Կիսաքաւր թագաւոր Նինուէի պաշարութիւնը կրնար կրնար Ակիթացիներէն, զայինք կնքեց անոնց ին, յետոյ յարամանկար թիւնը անոնց պետերը կոտորեց ինչոյքի պահուել: Բայց Ասորեստանը շատ կարճ մամանակով միայն սղտառուեցաւ: Մարտիրոս վաւանչէն: Ակիթացիներն ալ միացին անպէկ և նախանջեցին իրաւա և արեւմուտք՝ որիչ հակառակու վրայ յախա և աւար որոնեցաւ: Ասոր-Բանիդայի մահէն յետոյ՝ Կիսաքաւրը Խորէն արշաւեց Ասորեստան և իր զաւանակից Բաքերայիներու նետ պաշարեց Նինուէն: (612 թի ին միացեալ օմերով գրաւեցին Նինուէն, որուն գերջին թաւարը Եին Եար Իշուելը վախաւ հիւսիսային Միջագետքի հասան յաղաքը: Բայց Բարեդնի օմերը սրտեցին Կառանը և զերջին մահացու հարուածը տուին Ասորեստանին:

ՄԱՐԱԿԱՆ ԿԵՐԱՅԻՄԻՐԻՍ.— 612 թի ին Նինուէի անկումը զարեւակէս մըն է Արեւելքի պատմութեան համար: Հակայ կաշարութիւն մը մէկ հարուածով կ'ոչնչանայ աղցի ու ցեղեր կ'ազատագրուին քանութեանէն, ոչնչացուէն, կտարածէն: Կիսաքաւրը պաշարելով մարապարկական ցեղերու ազատագրութեան համար՝ միամամանակ միւսնչուան ժողովուրդներու ազատարար կը անդիւսանայ: Հիմա Ասորեստանի տեղը կը լռեն նոր պետութիւններ:

նոր արդար կ'երեւան պատմութեան յետին զրոյն և նոր հասարակչութիւնն կ'ընտանեցնէ պետութեանց մէջ: Մարերը և Բարեկարգի՝ Լեւորեւտանի մեծածաւառ պետութիւնը կը բաժնեն իրենց մէջ: Լեւորեւտանը կը մտնայ յարաբարական մեծ գերիփայտութեամբ շրջանակին մէջ: Մարերը կը դրան Զարկական շրջանայտարիք և կը մերժեն ինչ որ անոնք՝ Փոքր Լեւիտ, ուր կը հանդիպին Լիցիայի իտալացիութեան, որ կը հարեցնէ անոնց իտալացիութեամբ Փոքր Լեւիտ իտալացիութեան Երկարատե կոնտրակտն զորք մեծ ինչին կը մերժանայ մարտիփայտական պայտարի Փոքր Լեւիտ սիրտ պետութեան համար: Ըստ կարծիքից ցարձակ կը դատուայ քաղաքական տարածուելու երկու պետութեանց մէջ: Մարերը ուր կը դատուան շրջանային դասի միջին երկրորդութեան՝ Հայաստանին, Այսովսկային:

Լեւորեւտանի անկումէն յետոյ, Բարեկարգ քաղաքականացիւ գերազանցեցաւ և կարգեց սեփական ժողովուրդներու միութիւնը: Լեւոր իշխանութեան տակ ինչպէս Լեւորային Միջագետք, Միւրիտ, Պաղեստին: Միւս կողմէն ազատագրութեան ճիգատուը և գերազանցաւոր իր անկախութիւնը և միակամային մեծ գերեզ ունեցաւ: Ազատագրական շնորհանոցը հասանք մը սնցաւ արեւելքի վրայով: Փրկելիական քաղաքները, արամական քաղաքացիութիւնները, Սուրան, Կարեօցին թէ Լեւորեւտանի անկումով իրենք այնու ազատ ու անկախ կեանքով պետի սարին: Երբ սաստիկան իսկանները և գործակալները իտալացիներին բարեկարգութեան քանակն ու պայտանէն իրենք՝ ունեն տեղ ձայր տուաւ նոր գերեւութիւն և ապաստարանիւն: Բարեկարգի բուսորէն մնչեցին այդ ազատագրական շարժումները և իրենց ձանք յուր գրին Լեւորեւտաններու, Փրկելի կղզիներու և Էրկաններու վրայ:

ԼԻՒԻԼ.— Հախական կոչարութեան անկումէն յետոյ, Այսովսկայութեան, Փոքր Լեւիտ մէջ ստեղծուեցան մեծ ազգայն պետութիւններ, որոնցմէ ամենէն աչքատուն Լիցիան էր: Երկանները դարաւ գերեւութիւն և գերեւորդի սկիզբներուն

ան արեւելքի պատմութեան մէջ տնտեսական և քաղաքական առաջնակարգ ուժ էր: Լեւոր սահմանները Լիցիտ պետէն կը հասնէին մինչեւ Երզնէ և Լեւ ծովերը: Լեւ ծով ան իր ձեռքին պատեր կը իրանէն: Միջագետքին և Միւրիտային եկող առեւտրական շրջոր մեծ գերը: Լեւ կը գտնուէր ներկանական կամ յունական և սեփական ու իտալական աշխարհի մէջ և Կասանգորդը էր հին՝ հախական քաղաքակրթութեան: Իր թնակչութիւնը ալ իստան էր, նրկանական իստը՝ Փոքր Լեւիտական էր, հախական, թայց գերեւտարութիւնը իշխողը ներքու ազգի գինուան ազնուականութիւնը էր, որ երկրի հարտատութեան տէրն էր և պետութեան պեղազարը: Մայրաքաղաքը Լեւիտան էր:

ՄԻՒՆԻԿԱՆԻ ԲԻՆԼԻՒՄԻ.— Լիցիան տարածուեցաւ Երզնէն ծովն ափերուն, հասաւ մինչեւ Մարմուրս իր մէջ առաւ թաղման իր յն յայտարար: Առաջ ունէին իրենց ինքնագրութիւնը, վաճառականներ էին, արեւմտ առեւտրութեան կամ արա քաղաքները կենդանի կարգ կը պահէին իրենց մայր հայրենիքի՝ Լեւորեւտանի հետ և յարկը քաղաքակրթութեան տէր էին: Լիցի քաղաքակրթութիւնը կը կարգային Հոմերոսի իշխանութեան և Այսովսկային, կը խոսէին միւրեւոյն յեղան, պայտամուտ կը մասուցանէին միւրեւոյն առաւտաններու: Ազգեան ծովն և թաղական և առեւտրական ափերուն Լիցիները կ'արդէին նոյն հանրային կեանքը, ունէին նոյն տանարները, թատրոնները և մարդաշարերը: Թայց հակառակ որ անոնք միւրեւոյն շնորհական և մշակութային միութեան կը պատկանէին, սնտեսական ապայով զին մէջ անոնք մրցող էին: Լեւորային շրջաններու մէջ անոնք կը հանդիպէին իրար մրցակիցներ, հակառակորդներ: Նրկանական այս հակողորմութիւնը ինչ շտուտա որ Լիցիները միանան, կարգեան համարեւական պետութիւն մը: Լեւ մրցութեան անոնք թայցան և Փոքր Լեւիտ իտալացիութեան շրջաններու մէջ Լիցիայի թաղապետները սպտեպուն այդ հանգամանքէն՝ ու գրուեցին Փոքր Լեւիտ յունական քաղաքները, պատկով սնտեց ինքնագրութիւնները, թէն

հարկի հեթոքակեցոյի Լիգիան հաթական յշակոյթի ձեռ
 միաժամանակ մտածողից նաեւ յունականերս Այն իմաս
 տունները, զիտունները երեսացին Մարդացի պարտախն
 մէջ Լիգիական թագաւորները բնակեցնուելը կը յարտադրելին
 իրենցս կը հովանաւորելին յունական կրտսը, մեծ նուէրներ
 կը պահէին Ձեռքի Աղտոյնի սանսարներուն և մեծ ներմարկե
 յեքն ու գործերն առաջ միշտ կը հարցնէին Գեղիանա պատ
 րաստիտի կարծիքըս Արցն Փուջր Աւիտիան զաղաքները
 թէ կը կար ինչո՞ւմար էին, բայց Լիգիայի թագաւորը իւրա
 յանիւր թի մէջ սանէր իր նեղ կարացոյցիցըս

ԱՌՅԵՆՏՈՒՄԸ .— Թէ իր աշխարհագրական գիւրջով և թէ
 իր հարստութեան շնորհիւ Լիգիան պարսկա Փուջր Աւիտ
 աստղաակարգ պետութիւններէն մէկըս երկրի համալսին
 հարստութիւնները, ու պետական սեփականութիւն էին,
 կը մշակէին սարակներու աշխատանքոյս նաեւ հասանա
 կան է, որ առայնին պրտար Լիգիայի մէջ շրջանաւոր թեան
 մտած բջջայր եղէկան ձողիգարքի յայն զապագաները միա
 ցած էին Առնաստանի, Պաշտաններու նեւ մէկ կողմէն,
 Պարսկաստանի, Արարտայի, Միւրիտց նեւ միւս կողմէն
 կարկեմիցը գլխաւոր հունգոյն կը մտար Ասիան և սեմա
 կան աշխարհը միայնոյս Լիգիայի ստեղծած Փուջր Աւիտիան
 իւրապար թեան մէջ ՎԵՒ-րդ դարուն և ՎԵ-րդ դարու առա
 ճին կրտուն յարն-լիգիական զաղաքները մեծ գերեզք ունե
 ցան: Միջնադարին առեւտուրէն կ'ուղտուէին թագաւորները
 ոչ միայն ստարք մաքս գերիցներով, այլն, անկամը առեւ
 տուրին մասնակցերով: Ան թամեակը կը առնու տրական շն
 կիցութեանց, կարուանները առնն ապտութեամբ կը մո
 իւր գողին պարտաւանն ապրանքներըս: Թագաւորի շտեմա
 թաններուն մէջ կուսակուսած էր ոսկիի և արծաթի մեծ
 քանակութիւն: Ան արեւելքի առննէն հարստա թագա
 տրն էր:

ԱՒՆԱՒԸ .— Լիգիայի թագաւորները սորիեր էին ամեն
 ինչ գրամով գնէցա: կը կարծէին թէ երկրի պատուազանու
 թիւնն աչ զրամով կարելի է գնէչ: Անոնց շունէին մեայուն

աղպային թանակ, անոնց զորքը մարմկան էր, հասարակ
 հարեան մողոմոր-դնէրէն, զլիաւորապէս ներքերէն, որունը
 երկեքորդ և հետագայ դարերուն առաւարէն զլինուորներ կը
 սրամարդէին եղիպտոսին և Մերեանաք Արեւելքի մեծ ու
 փոքր պետութիւններուն: ՎԵ-րդ դարուն Լիգիայ մեծ վը
 տանց շէր սպառնար: Ատրեւաստար կը զարգայուէր: Մա
 ընքը նոր կը կազմակերպուէին, ներքեցը մտանպասը շէն
 ուղղական սեռակէտէն, Դիմրները, արեւմտեան Փուջր Աւիտն
 շղջանկեցին: Այս յարըս նպատաստար էին՝ Լիգիայի շն
 դարձակման, մեծնարուն, հարստանարուն: Առեւպայած և
 հարստացած Լիգիայի թագաւորները գեղեցորդ դարուն փո
 յեցին զաղաքական զէր իտոպոչ արեւելքի մէջ, իւրեւ զա
 դաքանան իտրիդտաններ անանց պաշտախն մէջ կը ծառա
 չէին Արցններս: Անոնք շատապիկակ էին արեւելեան պե
 տութիւններուն: Թարգայր պարտար ի կը նման գրամա
 պէտներով: Աշապիսի պաշտաններուն մէջ էր Լիգիան, երբ
 Մարերը, ապա Պարսկները երեսեցին իր սահմաններուն
 գրայ:

ԱԻՏՈՂՆԱՒԸ .— Կիւրթարթն յաջորդեց իր որդին ԱԹ
 սահակը (55 և 550): Ան շունէր իր հոր ընդունակութիւն,
 ներք՝ ոչ գիտունազէտ էր, ոչ շինարար, ոչ աչ գլխուոր
 կ'ուղէր խալապտութիւն, կը պրտէր իր սահմանները և
 աննաստար էր զհիտաթեան ու իրախնանքներուն: Անոր
 անանով պաշտախն բարձր պաշտաններն էին կատապա
 տուները: Ան ու շարքութիւն չի դարձուց իր պետութեան
 ամենամեծ գանդուսի Պարսիկներուն մէջ կատարուող ներ
 քին շարժաններուն վրայ: Պարսիկները ստալիտութիւն ու
 նէին թանկէ մէջ, իւրի պարտաւան պաշտաններէն,
 անոնց ամենուրեք սեղական բարձր պաշտանութեան մե
 ծառանութիւնը կը կազմէին: Մեծցնր ու հարստացի
 էր նաև Պարսից զինուարական սզնտակունութիւնը, որունց
 համար անհանց էր Մարերուն իշխանութիւնը: Մարերուն
 անտիլական հսկողութեան նեւա՝ կը մտի մէջ Աքէմէնան

տանձն կիրառել կը կազմակերպել Պարսից ուժերը: Ան սկիզբը էլիմի թագաւոր էր. զան կը բարձրանար 358 թիւին: Աւթը տարի չետայ ուն Պերսպոլիսը գրաւեց և յայտարարուեցաւ Պարսից թագաւոր. և մեծ բանակով յարձակեցաւ Ամասանկի վրայ, սպաննեց անոր և դարձաւ Իրանի տէրը: Մարական ազնուականութիւնը կը միանայ անոր: Մարապարկական պետութիւնը կը դառնայ պարսկա մարական, որպէսզի թիչ հոսքը մուսաթիւնան տրուի մարականը և նոր ազգ մը՝ Պարսիկները կառուցին՝ Պարսից պետութիւնը: Կիրոսի երեսան գալու ժամանակ Լիտիայի թագաւորը կը ըստն էր: Ան կիրառել կամարեց թիւամի, որովհետեւ գունընկեց և սպաննուած Ամասանկը իր փեսան էր և դաշնակիցը: Կոր թարմ սեմի մը յայտնութիւն իր սանձաններու վրայ վտանգաւոր էր և կանկածելի:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ՆՐՋԱՆԸ

ԿՈՒԿՈՒՍ. - Կուսի քան կիրառել երկք Աթլմէնեան թագաւորներ իշխեր էին Շուշի մէջը 558 թիւին կիրառել իրաւ մի թագաւոր էր, հետեւէն միայն երկրակառ Մարոսց թագաւորին: Անոր մասին մեծը շատ թիչ բան գիտենք, հըրանն աչ առաւարեյախու է, միայական, որ կը հազարդէ շեքոպուր: Այս վերջինիս կիրառել Ամասանկի թուան էր: Կապուտամբեր իր մեծ ետր դէմ, կը դաշնակցելը մարական ազնուականներու հետ: Կիրոսին այս կոնիւնցիը կը տեսնու թիւր տարի: Կիրոսը կը պաշարել Եկրատանը, կը գրաւէ և անոր հարստութիւնը կը փոխադրել Ուշ: Այս բանը տեղի կ'առնենայ 550 թիւին:

Մարաքական այս յեղաշրջումը կը փոխել միջուկայային կացութիւնը: Լիտիան դուրս կապուց Պարսիկներու զէմ: Ենդիքը ոչ թէ իր ազգակցին՝ Ամասանկին պաշտպանեցաւ մասին էր, այլ առն մասին, թէ ո՛վ է տէր դառնալու շեքուային գետինին՝ Լիտիան թէ Պարսկաստանը: Այդ հարցը Մարսին ու Լիտիացիք յուժեր էին համաձայնութեամբ՝ 585 թիւին դաշինքով: Գաշնակցող կողմերէն մէկը այլեւս չկուր, դաշինքը իցորու չէր: Կրկնապ կազմակերպելը էր շեքուային գետի արեւմտան թեք, կիրառել տէր դարձաւ արեւելեան մասին: 550 թիւի յեղաշրջումէն հոսք կրկնապ կը տեսնէր, որ Պարսիկներու հետ բաղադրուած անխուստիւնի էր, ոչաւոր նախաձեռնութիւնն առաւ իր վրայ: Իկաւա կուր գաշնակցիցներ փնտռել: Մպարտան անոր արամադրից իր բունուկի մէկ մասը: Հակապարսկական զինակցութեան մէջ մտան Եկրպուս, Բարեչոն, արոնք Մարերու անկուսով խախտուած կը տեսնէին Արեւելքի ցարաքական հաւասարակցութիւնը:

ԱՍՏՎԱԾԻ ԱՅԿՈՒՄՆԵՐ. — 540 Թիւին կրեաոսի գործք

կ'անցի Այիս ցեարս կիւրոս կը դիմաւորէ ինչեամէն և Պտերիայի՝ հին հաթական մարտաքաղաքի Հասու շաշի մատ մեծ քաղց կոստուս էրախական վարեալ բանակին: Էրախոս ցիւները կը նստանէին: Պարսիկները կը հետապնդան և կոտորի մէջ կը մտցնեն նաև ուղտեր, որոնց անայր և անախորժ հոտը փախտուտի կը մտանէ Լիւտիացիները: կրէասը Սարգայի մէջ կը վերակազմէ իր բանակը՝ դառնալն հոխեներաւ համար, իսկ կիւրոս անակնկալի կը քնել թշնամին՝ ձմրան մէջ կը կտրէ Փաքը Ասխան և կը նստի ու կը պաշարէ Սարգան: Քաղաքը կը գրաւէ. կրէասն ալ գերի կը բռնէ. ունոր անբու հարստութեան սէր կը դառնայ և հը փոխադրէ Եկրատան: կրէաս՝ Պարսից արքայն յեքի մէջ կ'ապրի 20 ասորի և կը մեռնի 525 թուին: Այս շաղկաւանակով Պարսից պետութիւնը կը դառնայ ընդարձակ կայսրութիւն մը, որոս սահմանները կը նստին մինչև Իզրէլեան ծովը, կովկասեան լեռները, Պարսից ծոցը և Տաւրոսեան լեռնաշղթան: Ան կը գրաւէ լեռնային դառին ամբողջութեամբ:

Փոքր Ասիոյ գրաստմով՝ ան ժառանգը գործաւ նախական երջանիկ նպար պետութեան շրջաններուն, նախկին ու շարտական պետութեան, որ ունոր օրով աստիճանաբար կը դառնար Հայաստան: Անոր իշխանութեան տակ մտան կովկասեան շատ մը ցեղեր ու մտգափառողներ: Պարսից պետութեան ազգագրական և լեզուական կազմը կ'ընկեր բարդանայ: Առանկան բազմաթիւ քաղաքներ ինչան կիւրոսի իշխանութեան տակ: Պարսից թագաւորը յարկեց նոնց ինքնավարութիւնը. բայց հարկ վճարելու պայմանով: Առանկան քաղաքներու համար մշակուած Լիւտիական կարգը նոյնը մնաց նաև Պարսից իշխանութեան տակ: Առջները բան մըն ալ չտնեցան. իրենց ստիկ բազուեցաւ Պարսից պետութեան ընդարձակ շակունները. իսկ Պարսիկներն ալ անտիքսկան, հարեան գործան երազական նախաստեփե Տոսեանկ դարերու անջատումէն անքը ննջե-

րապական ժողովաբողներու երկու թեւերը՝ արիւնական և յաւնականը՝ վերնանդիպեցան իրարու: Ինչէնան ծով ափերուն, ինչե ալ իրեն, բարեկամներ:

ԻՐԱՆԻ ԱՎԵՐՈՒՄԱԿԱՆ ՊԵՐՈՅՈՒՄՆԵՐ. — Հերթական էարց էր անապատային դառի գրաստմը. Իրիւրկական ծով հասնիցը ինչց մինչ այց կիւրոսի առջև կար իրանի բարևրուանդակի արեւելեան մասի նախնական հարցը: Իրեն այց՝ կիւրոսի իշխանութեան տակ էին իրանի արեւմտեան լեռնային մասերը՝ նստակիւնին՝ կոսպից ծովի հարուստին ափելէն: Զաղրոյի լեռներով մինչև Պարսից ծոցը իրանի արեւելքը կ'ապրէին Պարսիկներու ցեղակից և լեզուակից բազմաթիւ ցեղեր, որոնց մեծ մասը վաշկատան էին. անոնք իրենց հատերով կը կարէին նկատական ասորուանութիւններ՝ մինչև Թաուս գետ և Երաջեան լիւ: Իւրանի, Իրիլին Ասիոյ և Լեզկաստանի սահմաններուն բանեցուներ էր ուղղական մեծ ուժ: Իրիւնկան այդ վաշկատանները՝ շատապէս դիտուած և լաւ կողմնակերպում՝ կը մտնային իրանի խարքերը՝ կ'աւերէին, կ'աւարէին և նորէն կը դառնային Իրիլին Ասիոնկան իրենց թագաւորները: Անոնց արշաւանքներու նստեանքով իրանի արեւելքի մէջ նստակեցեցիւրագործ ասորը պահեր էր և շքեր նախքեր կ'ապրէ ինչև հարաւարեւելք և Իիր Տարիայի և Անու Տարիայի մէջ ինչան արգասարքեր հողերը: Անա այդ թագաւորներէն գեղերը պէտք էր զուպէ և պարսից իշխանութեան տակ սանել իրանի արեւելեան այդ շրջանը:

Այդ նպատակը կիւրոսը իւրագործեց վեց ասորուայ մէջ, 545-539 թե ան հասաւ մինչև Իիր Տարիայի ափերը. նպատակեցաւ և զինաթափ ըրաւ Իկիթայիները. կուսուցեց Արուլայի ուժաքը. որ ուղմի կեցրան պխափ մասովը արեւելեան սահմաններու պայտապատութեան համար: Բեռայ անցաւ հարաւ՝ Եերկայ Անուանիւսան և գրաւեց Պապուլի շրջանը: Այսպէսով ան արեւց Արուսեան մեծ լի. ձէն մինչև Թաուս գետն ինչան ասորուանութեան Խոզտան:

եւոյն, Բակցրիսոյն, Պեղրազէին: Այս չարագ արշաւանք-
ներու հետեւ-սկիզբով տասնեակներով արիակամ զաւկատուն
ցեղեր ինկան Պարսից իշխանութեան տակ և կենդանի եւ
զորականութեան մէջ մտան արեւմտեան իջանի իրենց յեղ-
ուակիցներու և ազգակիցներու հետ: Անոնց մէջ մասը՝
կիւրսու մտցուց իր բանակներու մէջ: Այսպիսով ասպետանակ
և թարմ ուժեր, անոնք բարեյարգացի: Իր բանակին զին-
ուարանան որակը: Պարսիկները Բնիսու գետը հասնելով յա-
րաբերութեան մէջ մտան Հեղիններու հետ, արիակամ արշ-
աւանդին, այսինքն բանակը չին ասելի քան հազար տարի
տառի: Հնդեբարայանն ժողովուրդներու երեք հասուած-
ները՝ յունա պարսկա նդկական, աշակազմ կապուեցան
իրարու հետ և արեւմտաբն, հիւսիսէն ու արեւելքէն սղա-
կեցին հարաւի սեմական ուղիւսը:

ՔԱՌԵՆԱՆԸ ԴՐԱՆՈՒՄԸ. — Իրանի ամբողջական գրա-
ւումէն յետոյ կիւրսու՝ նախ ուժերով գործացած՝ ազգուեցան
արեւմտաց, որ իրեն անկտի պետութիւն կր ինչոյն Քա-
րեշնը, որ իր մէջ առեւ կը Արգաստներ կիւրսուների եր-
կու թեւերը և կը զիպտար: Արիսոյի անկտի մէջ գերը հո-
եակ զինակցութիւնը քաղաքներ էր: Այս Բարեյուն, ոչ ոչ
կը զարտու շխարհեցին քրտուի կիւրսու արեւելեան իրանի
մէջ գրազուած ըլլալէն: Անոնք իրարու հետ, թէն կը սոյ-
եակից, յայտ հայտ չէին և կը պարտարէին Արգաստներ
կիւրսուների արեւմտեան թեւի և Կիւրսուիսականի ակերան
համար: Բարեյունի թագաւոր նարանիցը ոչ քաղաքական,
որ ոչ ուսումնական գործերով կ'ըզբաղուէր: Ան կրտական
մէջ կը յարուցէր: Պետութեան ընդար քաղաքներու աս-
տաններու արեւմտեանը նարեյուն հասարակ, բուն մը որ
անոր զէմ կը հանէր քրտական դասը և թէ ընդ մոզ-
գորդները և նախագային կատարելիները, Բարեյունի
ազնուականութիւնն ոչ զժգոն էր նարանիցին որ քրտա-
նարէն կը կառավարէր և երկրի արեւմտեանը, իրենց արտ-
ուակիւնները չէր յարգէր: Այս կացութեան մէջ գահուսոյ
Բարեյունը կիւրսուն պիտի չի կրնար զիւրդրել: Անոր

գործը դասը կը մտածէր զուարեւել թագաւորին զէմ և
կուրսու իջ կիւրսու հետ: Այս թիւն Պարսիկները մտան իւր-
քիւրսուի աստանները: Բարեյունը պարտուեցաւ, յայտ
երկարատեւ կոխներ չեղան: Բարեյունի քանակի կրամանու
տար Կարսիսու իշխանը միացաւ կիւրսուն և քաղաքը
յանմանց անոր գրեթէ ասանց զիւրսու թեւան: Նարանից
գերի ինկաւ, իր որդին ոչ ուսումնեցաւ: Բարեյունը մտաւ
Բարեյուն և զանց մտարակ աստանոյ աստարը՝ անոր ձեռ-
քէն ասնէյու: Բարեյունի թագաւորութիւնը Քարեյունը յայտ
տարարեցին որ ոչ ոչ աստանոյ կամքն էր և կիւրսու կրտ-
շակուեցաւ նարու պարտարի ու նարու գործարարի յաջարց:

Բարեյունը սեմական ժողովուրդներու ասեղիւն միւր-
քին մեծ պետութիւնն էր: Անոր անկտեմով արեւելքի քա-
ղաքական աստանութիւնը ինկաւ նդկա ընդարայական Պարսիկ-
ներու մեղքը: Ինկականները արեւելքի քաղաքական և
մշակութային աստանութիւնը պանեցին իրենց ձեռքը ասելի
քան Չինն տարի, սկսած Կարսուն և մինչեւ նարանից:
Անոնք այս մամուտկարչաները յաջողարար կրտուցին
Կարսէն, Բարեյունի, Արգաստների և նախ Բարեյունի պե-
տութիւնները: Արգաստներ կիւրսուների արեւելեան թիւն
գրաւ կը զարտու այս պետութիւնները մարտեցին և յաջուե-
ցան իրենց իշխանութեան տակ ասնեց նաեւ սեմական ժո-
ղովուրդներու արեւմտեան հաստանը՝ Արամէլուցները,
Պիւնիկցիները, Հրէաները և քաղաքիւն մուշկատան, անա-
պատի սեմականներ: Անոնք երկար դարեր պայքարեցան
հիւսիսէն աշխարհ մեղքը նախկան, այս նդեբարայան
ցեղերու զէմ և պանկանեցին անապատային գաղին սեմա-
կաններու համար: Այս նպատակը յաջողեցան իրարործել,
և իրեն մեծ հետեւանք, ունեցաւ արշ որ ներշնչիս իսկ
այդ գաղին սեմական ժողովուրդներու հարեւորին է:

ԿՐԻՍՈՒ ՍԵՄԱՆԵՐԻՍ. ՀՐԷՆԻՍԻՍԻՆ ԿՐԻՍԻՆԻՍԻՍԻՍ. — Բարե-
յունի գրաւումէն յետոյ կիւրսու թեւեկցաւ հարսուկ ազգե-
րու և ասոր աստաններու նկատմամբ հանդուրժող քա-
ղաքականութեան վերահաստատեց քարեկը իրենց իրա-

տեղեկություն մէջ. և բոլոր աստուածներն ալ իրենց աստեաներուն, Տաւուրական կայսրածնորը վերադարձաց իրենց տէրերուն: Այլ մէկ հայածանց հաննց աստուածներու զգժմ. 536 թիւին ան յասակ հրովարտակով թողարկեց, որ Հրեաները վերադարձան իրենց հայրենիքը, վերաշինեն իրաւազմի աստուրը, հաւաքուին Տապանակ նախի շուրջը: Տաւուրակ հազարաւոր Հրեաներ, շխտան տարի իարեւրոնի գերութեան մէջ մնալէն հայր՝ վերադարձան իրենց հայրենիքը: Բայց հազարաւոր ընտանիքներ ալ մնացին իարեւրե, անոնք ամուսնացիւ էին քարեկական ազգիկներու հետ, ստան տեղ էին գարեւեր. հարստացեր էին, սրով շնորհազնեցին: Երաւարեմի կիրառ իր մէկ արմատագրութեան մէջ կ'ըսէ. «նա միացուցի ըստ ժողովաւորներ, և բոլրաւեցի վերադարձալ իրենց նայրենիքներ իրենց աստուածներուն հետ: Թող աստուածները, որսն ևս վերահաստեցի, քան իննի երկար կեանէս:

Այս մեզմ հանգուրժող վերաբերմունքը, քաւր աստուածներու և սողգիւտ իրաւունքները յարգելը. նոր երեւոյթ էր արեւելքի պատմութեան մէջ, այս վերաբերումը կը բղիւր Զրադաշտական կրօնի սկզբունքներէն:

ԿԻՒՄՈՒ. Անոր կայսրութիւնը իր մէջ առաւ Աթիւրկ. բականի ափերէն մինչև Ինսուս և Միւր Տարիայի մէջ ինչպէս երկիրներու: Այս իսկական կայսրութիւն էր, բազմաթիւ ազգերու և զնգերու միութիւն, բազմազան կրօններու խառնուրդ: Կիրառ կը պատրաստուէր Ազրայտու արշաւելու, երբ նորէն Իրանի արեւելքը ծագեցաւ սկիւթական զնգերու ապստամբութիւնը: Ան շտապեց այլ վաշկասաններու զգժմ և հոն ալ սպաննուեցաւ 520 թիւին: Անոր մարտիկը փոխադրուեցաւ Պատարղաս ուր թագաւեցաւ:

Կիրառ արեւելու աստիճան մեծ նուանայր եղաւ: Ան Պարսիկներու զերիշխանութիւնը հաստատեց Մերմուր Արեւելքի մէջ: Արեւուտական մեծ տաղանդ ունէր, ըստ ռազմագետ. ինչպէս նաեւ խելագի քաղաքացիւ, մերժեց Ասորհասանի և Բարեւոնի կտուավարելու զաման միջոցին:

ըր. յարցեց նաեւձուած ժողովուրդներու ստորաբաժիններու. իեզուս, կրօնը, պահեց անոնց ինքնավարութիւնը: Ան շարտարեց ոչ մէկուն ոչ Պարսից լեզու, ոչ ալ կրօնը: Հնարաւորապէս պարսպաններու միայն բռնութեան զիմեց. աւելի շատ հովանաւոր էր. քան իշխոյց: Ան կարգի ալ խաղաղութեան ներկայացուցիչն եղաւ և ոչ թէ ասերի և ասորի կործանիչ ուժը:

ԿԱՒՈՒՅ. (529-522) Կիրառին յաջորդեց իր սրբին՝ Կամբիզը: Ան զարկ էր իր հար մեծ կայսրութիւններէն և մեծ հոյզէն. Դաւան էր և կայիտ: Իւր իր հայրը սորմած էր և ներքը, ան թաւուտ էր և պատժող. 529-520 թ. ան զբարեւեցաւ գտնագան սպասամբութիւններ ճշկըմ. սպաննեց իր եղբորը Բարդիան՝ այն պարզ կասկածով թէ կրնար ապստամբիւ իր զգժ. երբ ինքը Իրանէն քուցակալէր: Այլ սպաննութիւնը կը կարեւին թէ Բարդիան կ'ապրի և կը զտուէր Ասորասանի ամրոցներէն մէկուն մէջ: 525 թ. Ազրայտուի Ամարիս թագաւորը մեռաւ: Ան քաղաքներ էր երկրի ռազմի ուժը, որ մեծ մասամբ շոյն վարեկաններէ կը բաղկանար: Նաւաստարմիզե ուլ Բոյներու և Վիւնիկէցիներու ձեռքն էր: Ամարիսին յաջորդեց Պամբոսիկ իւան ոչ գինուարական կարողութիւն և ոչ ալ քաղաքական օտարութիւն ունէր: Կամբիզը որոշեւ էր զբաւել Ազրայտու և ամրոջխանիւ էր զարժը: Պարսից քանակը կեղւրանացեր էր Պարսասանի մէջ Պարսից շուրջը. Կամբիզը դաշնակցեցաւ անապատի վաշկաստաններու նետ, որոնք հազարաւոր ուղտեր արամուրդեցին, զարք և կենսամթերք փոխադրելու համար: Անլույի մտք փայլաւոր պարտուեցաւ, բայց մնական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ: Անն Ֆլուսի մաս. փայլաւոր զկրի ինկաւ և զիխաստեցաւ կամբիզը զրաւեց տէրող իշխաւտայ, որով զրոյաւ բովանդակ կերթաւար Արեւելքի Պարսից կայսրութեան մէջ մտնելը: Նախկին քաղաքիկ մրցող և մշտապէս կոտող, պայքարող պետութիւններու փոխարէն, այսպէսով ստեղծուեցաւ

միայն մէկ մեծ կայարաններն: Արեւելքի քաղաք մեծ պե-
տեթիւնները աշխատեց ին սանդիկէ աչք միութիւնը,
բայց ամենն ալ միայն սակմանարման շրջաններուն մէջ
կրցեր էին սոյդ գրտի բերել: Պարսկներուն միմակեացաւ
այս քաղաքներէ շտակատար իրականացումը:

ՆԱԼԻՐԻՔԻ ԱՆՆԱԳՈՒՄԻՔԻ ԻՆՆԵՐՈՒՆՆԵՐԸ -- Կամքիցը շրուա-
կանացաւ եղիպտոսի գրաւումով: Հոս կառավարիչ Նյա-
նակնց Արիստիդէսին, իսկ ինք՝ քնուց գրաւեցաւ Կարթու-
զէնը՝ արեւմտաքի մէջ և Հապլչիստանը՝ Նարուսի մէջ:
Արեւմտաք արդուսոյ բանակը պետք է անցնէր Էիպիւրոսի:
524 թիւին 50,000 նոց աչք բունուցը կորուսեցաւ, անդու-
ցաւ անուպատի մէջ: Հապլչիստանի նուսմման բանակի
քչախն անցաւ ինքը՝ թուրքաւորը, բայց նորիսկան անա-
պատներու մէջ կանգ առաւ: անկարելի էր յաւաքանաչ,
ամեն ինչ թշուաթի էր իրեն այս անեանսթ երկրին մէջ:
Կամքիցը նուսանջեց մեծ կորուստներ տուալ: Այս անշաթու-
յութիւնները և բանակներու կորուստը շատ ծանր սոգ-
դեց իր միւսը, կտրանցոց իր նոգեկան հաստատակչաւու-
թիւնը: Ըր անշաթոգութեան պատճառը Նամարեց եղիպ-
տաքիները և պատճեց անոնց, նուայնեւ սոստ աններու
արձանները կործանեց, սուսնայները տանեց, կոգիպտական
դեկավարները կտարեց: Յանգարտան նոգեկան միմակով
որոշեց մերսոյառնոյ Պարսկաստան, ուր սկսուեր էին հա-
կապետական շարժումներ: Իիւրիոյ մէջ Կամքիցին զնկու-
թիւն, որ Պարսկաստան ապստամբուեր է իր զեմ մոգի մը՝
Գոսիպի: սոսնորոգութեամբ յայտարարեցով որ ինք
Բարդիան է, Կամքիցի ապանեան եզրույրը: Այս յարեբու
ազդեցութեան սակ Կամքիցին ընկերուցոյ մարտապարտիկ
բարձրատարին աններու մէջ և սմիտք նոգեցու լքեց Ար-
քան: Չտակաւով այս հարուստներու արքայից արքան
ինքնուպանութիւն գործեց 522 թիւին:

ԱՊԱՆԱԿՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆԻՇՆԱԿՆՈՒԹԻՒՆ -- Անոր
ժուով ամբողջ նարսկերս կայարանները մասնաւեցաւ ա-
նիխանութեան: Դուրժման մէջ մտան նաև Պարսից իսթը

նշանաւոր տոմեքը, որոնց նեւ միասին և որոնց ուսեքով
Կիւրոս կառարած էր իր նուսնուները: Անոնց քաղաքա-
կան խոյր դէր էին անեցեր իբրև կիւրոսի խոյրդ-կան-
ները: Անք նուսնուները անոնց ապակոգի էր մեծ հա-
րատութիւն: Կամքիցի մամուկան անոնց մեկուսացած էին
իշխանութեան: անոնց անեք և հարստութիւնը վտանգի
սակ էր, անուստարակչիւ և կապանու թուգտարի կոչ-
մէն: Պարսկական եսթ տոմեքու իշխանները՝ Կամքիցի
ինքնուպանութեան համար լէին ցաւեր, բայց չէին ա-
ուգիւր, որ զեկավարութիւնը քարեբու-մոգերու ծեցը
անցնէր և կայարանները մասնաւի անիշխանութեան: Պար-
սիկ ազնուականութեան այս զեկավար շրջանակէն է, որ
դուրս կոպան կարգի և իշխանութեան կողմնակցները:
Անոնց առաջին հարուստը հասաւ մոգերուն, որոնց են-
թարկուեցան կտարածի, իրենց նոգերը գրաւեցան, ի-
րենց կողմնակցները հարածութի ենթարկուեցան: Այս ա-
ռաջին գործին կը յարգուէ երկրորդը՝ իրենցմէ մէկուն
վշտապի որդի Կարեմի՛ն կը յանձնեն իւրաքարութիւնը:
Այս գործին մեծ մասնակցութիւն կը բերէ նոր արքայից
արքայի հարը, որ Հիւրկանիոյ կառավարիչն էր: Պարս-
կը յայտարարեց, որ ինքը ազգակցական կապեւով կապ-
ուած է Աթլմէնեաններու սուն նեւ, մաուանց և Կիւրոսի
և Կամքիցի Արքայկով ան կուզէր արիւսկութիւն սուր
զանի գրաւման:

Ուսն Աթլմէնեաններու հարստութեան մերանալը, իշ-
խայ սունէն ուզիզ զինով արքայական թեկնուս շարու-
նուիւր Նուսանց ապստամբութեան և անիշխանութեան
ժուաւման: Գարեկը իսթը տարի 522-525, գրոտուեցաւ
այս ապստամբութիւնները ճնշելով: Իր թագաւոր մէջ ուն-
նի-Տիւզու ին յայտարարեց իրեն նորմիլի որդի և գրու-
եց Բարեկուր ու գարձու թագաւոր նարսպոտնուար
111 ըջ անուով: Անկրամեցաւ եզաւ երկու տարի պարքա-
րի այս ապստամբութիւնը ճնշելու համար: 519 թիւին
Լարերը հաւաքուեցան ուն Հրանուսի շարջ, որ իր թէ

կիսաքաւարի որդին էր. ան յայտարարեց իրեն Մարտաւանի թագաւոր. խիբրիայ ան այ պարսպեցաւ և մահուան դատապարտուեցաւ: Պարսկաստանի մէջ աչ երեսն եկաւ երկարաց կեցո՞ Ռաքիլա մը. ապա յի յաջորդեալ շաւնեցաւ և ինչ աչ գերի ինկաւ և կախուեցաւ: Ելամի իշխաններէն մէկը յարաւարեաց իրն թագաւոր Նուշի մէջ: Ռայց անքաւկալուեցաւ և մահուան դատապարտուեցաւ: Ենձ թէ զիստ շարժով շարժուինք տեղի ռանկաւն և յիսպատի. զիստ ինկէն. Երբիս և զիստ Ռոբոյ մէջ: Եպատմերը էր նաև Հայրապետը. որ զեռ Ռարերու մամուկէն կարգուած էր իրանական աշխարհի նախ: Հայ ապստամբներու զեռ Դարէն ուղարկեց հայ զարաւար մը. Կարգարէլսին. որուն ապստամբները քանի մը տեղում զարպեցին և զարա ըրին Հայաստանէն. խիբրիայ պարսկ գարաւարի առաջնորդու թեւաւր Դարէնի բանակը յուշեց Հայերը և հաստատեց Հայաստանի մէջ իր իշխանութիւնը:

Ապստամբութիւնները անկէն ետք՝ Դարէն Ռիստղիկն մարտի միայն արձանագրեց իր յաղթանակները, որուն մէջ մտերամուտ կը պատմէ թէ որունք և որու առաջնորդութեամբ ապստամբեցան և թէ ինչպէս և ինչ ուժերով ինք անկեց աչ յարժանները:

ՌՊՈՏՅԻՒՆԻՅԻ ԵՆ ՊԼՏՆՈՒՆՈՒԸ. — Ապստամբութիւնը

պատճառները Կարսից հարաբեթեան ընդարձակութեան, քաղաքի սոցեր, քաղաքուան կրաններ, շեղաներ ունևուալն էր: Պարսիկները ունեն տեղ պակեցին երն կարգը. կրտաւարական ձեւերը, հաստատութիւնները. ինչ որ գամն իրենց նախնայներու մամանկը կիսաքաւար առաւակուն իւրքած թագաւորի հաստաւարական եղանակը ինչորդականց, սրաւաւած երկիրները գրկեց քարնը պաշտանեաներ օրնա. կաններով: Տեղական մարտի զուսին շխտակեցաւ, քայց նոնց զէմ կարանուք չեանեց: Ենոնց մեծ մարք մեկուսացող, մէկ մասն աչ իր պարսպին մէջ պակեց: Կամքիցը կարանանը հոնեց ինչիսպատի զարաւոր զեկաւարութեան զէմ, որ ստեղծեր էր ինչ աշխարհի զաւարդի մարշալիւ-

նը: Կիսու հանդարտեց արեւելեան սոցերու, կրանը. յարգեց քրտական պատի իրաւանքները կամքիցը կրտորեց ինչիսպատի քարտերը: Ենոն առաւելոյ տաւարը կրտանեց, Ելսիս էր զիստարեց, ոչնչացուց սաստաւաներու արձանները. քանդեց արքայական գերեզմանները, հանեց անոնց մամանկերը, աչրեց Եմասիս փարտաներ մամանկուն: Կիսուր հպատակ սոցերուն կը թողուր իրենց յայն ինքնաւարութիւնը. սոցատութիւնը: Ենոնք կրնային ոչ միայն իրապակեան մէջ սոցերի. աչրե կրնային իրենց ուժերը հասարակ, միտեղեց և անկարտութեան մասին մամանկը կամքիցի հարանանքները, քանութիւնը միեւնոյն արցիւնքի կը հանդէր. ձգտում ազատուելու ոտար քանութեան: Պարսից իշխանութիւնը չէր թախտեցեր յարապէս հպատակներու կեանքին մէջ, որով սոցատութեան ընդարձակ սանձան կը թողուր, որ մտաւելի չէր իշխողին:

Երա կարմէն, Պարսից պետութեան մէջ կ'ապրէին նաւը, քարնը մշակութի տէր Սարնայցին. ինչիսպատի. պարտուակ իւրաւանկանի կենցաղ ունեղող անապատի պեակները և արեւելեան արիւղիները, քաղաքաքանակ և հարաւար, ինքնաւար կեանքի մարտան յոյնը և փիւնիկեցին, տեմական կեանքով ապրող հայը: Ենոնց քոչորի համար Պարսկաստանը ժաւար տիրապետութիւն էր, հեռուէն եկած, որու սոցեցութիւնը քիչ էր զգուցի: Նիրապետող և տիրապետուած իրարու ոչ մէկ քանով կարգուած էին, իրար չէին անչնար. իրական տէրերը զարձեւաց կը մնային մաւաւարդէն քարնարած իշխանները, քարմերը, հարատուցած ընտանիքները, երն արքայական տան մատուցները, թէև կարանցապեր էին շատ քան՝ զիստ, հարաբեթին եւ աչրն: Թէ կիսարտի ընձեռնած ազատութիւնը, թէ կամքիցի քանութիւնները նպատաւոր պաշտաններ էին ապրատամբեաւ. ազատագրուելու: Ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ, քայց յաջորդութիւն շաւնեցաւ: Այս յարժման մամանկեցան Խարերը, անոնք սկսան, միտեղերը յարտանակեցին: Խարերու աղնակական իշխանները հ'ուզէին տէր

դառնալ երկրի ղեկավարութեան: Մտցնելու դասն ուչ կը փորձէր իր իշխանութիւնը տարածել Պարսից ազնուական դասի վրայ: Իրեն ելլեան վարկառուսն արխիւցիներն ուչ կ'ապրտամբէին վաշկատաւի անիշխանական կեանքի և ազատութեան համար: Եւրեմն կայսրութեան ներսը քայտիբնու ունէին ումեր, արոնք շահագրգռուած էին Պարսից պետութեան փշուղումով: Ապատամքները յաջողութիւն չունեցան, արտիւնան թիւով քիչ էին, ամեն ազգի վարիչ քարս միայն: Էնչ ապատամքութիւնը նախկին գիրքերը կարտաւած քեկա վարութեան շարժումն էր, մտղափութը անանց կետ չէր: Կար և ալն, որ ապատամքները ընդհանուր հակաւ չէին կադմեր: Իւրաքանչիւրը կը գործէր իրեն համար և իրեն յարմար մեւով ու յարմար դատած առեւն: Իարեւր Լորդնց ուչ ամենքն ալ առանձին-առանձին: Ապատամքութիւնները մեշեղն յետոյ Իարեւր որուից նիւնովին վարիւել կայսրութեան վարչութիւնը:

ԱԿՏԻՆՍՔԻՆԱՆ ԴՈՐ ՈՒՆԷՆ... Բայց Կայսրան վարչական քարեկորողութեան անցնիւր յիշեմք Իարեւրի և իր յաջորդներու քաղաքական գործերը: 512 թ. Իարեւր արեւելքի մէջ՝ ինչոսի վերին հովիտին մէջ նիւնեց անկրկան սատրապութիւնը՝ որ արտի կակր, որպէս գինւարական մարդ. արեւելեան արխիւցիներու շարժումներուն: Ընդոսի քեատրերանին մաս կազմեց Եսաստրովիզ մը, ոչ յոն Էկրլասի հրամանատարութեամբ մտու շնդկաց ուկրիանուր և ընթանալով Գիդրուգայի սփերով զէպի արեւմուտք՝ հասու Պարսից մտց: Էնչ մեւով Մերուար Էրեւելքը մոխային աւգիներով կը միանար հետաւոր արեւելքի հետ և կարտաւնային ստեւարտիւն կը միանար մոխային ստեւարտի: շնդկական ապրումները՝ մատու, ուկր, համեմունքներ, թանկարկի քարեր, փղոսկր, որ մինչ այց քամաքային հանապարհով և մեծ մտանցներով կը թիւսէին Միջերկրական կանի սփերը, այժմ արեւի ապահով և պիւրին ուղիներով կը հասնէր Պարսից կայսրութեան արեւմտեան Եսաստրուգիստները: Ենչոսի մէկ թեւով Միջերկրականը կը միանար

Կարսի ծովին, ուչ ուղիով ուչ արեւելեան արտաքրտութիւնները կը հասնէին փիւնիկէի: Ընդպատար և յանուկան մտքը Էստրական յաղաքները: Ընդ հայտնապէս Պարսից կայսրութեան ծաւալումը. արտ ստեղծած խաղաղութիւնը մեծ-պէս Եսաստեց արեւելքի տնտեսական վերելքին և ազգերու. մտղափութը ներս իրարու հետ շփուեցան:

ԱԿՏԻՆՍՔԻՆԱՆ ԴՈՐ ՈՒՆԷՆ... Իրեւուար Իրեն ելլքի ըոչոր երկիրները վեղերորդ յարտա վերելքը միայն չէին մէկ իշխանութեան տակ: Էնչ միայնայ իշխանութեան տակ խաղաղութիւնը ապահոված էր. ըսց սահմաններու վրայ գոյութիւն ունէին ումեր, արոնք պարթերարտը կը խախտէին այց խաղաղութիւնը իրենց արշաւանքներով: Էնչ վաշկատաւները սգակեր էին Պարսից կայսրութիւնը արեւելքէն, կրտսէն և արեւմուտքէն: Էնտեք Էնչ մոխն. Իանուրէն միշնա Էրայեան յիւր, ինչոս ցեար տեւական վտանգի տակ կը պանէին կայսրութիւնը: Էստեք ընդհանուր տեւանով կը կաշուէին սկիւթական քեղեր, ազգակից էին արխական Պարսիկներուն: քեղեր էին տափաստաններն ու Իրիլին Էստիս տնապատային վարերը, հրաշտի միավարներ էին, յու պիտուած ու կազմակերպուած: Էստեց արեւելեան հատուածի զէմ՝ կիրտար երկրը մամանեկ կրտեցաւ և կարտակեցուց իրեն, տնտեց ումերը քրտեց: մէկ մասն ուչ իր քանակին մէջ տուաւ, անտեց մէկ հատուածն ալ կապուեցաւ արդի կետ, քարտու երկրապործ: Էրեւմտեան հատուածը կ'ապրէր Էնչ ծովու հիւսիսային սփերուն վրայ, Իանուրէն միշնա կ'ապից մով և վոյկա քեար: Աստեք՝ ուն քեղերն էին, որ Ենչեւարապարիներու քրտումէն, քամանումէն ետքը Էստեք էին տափաստան: Եերու մէջ Էնտեց կնիցարդի, ընկերային կազմութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն չէր կատարուած, վաշկատաւ կեանքը չէին չքեր, աւարը և ուերը չէին փոխարիներ խաղաղ երկրապործական կեանքի: Անչի ուչ տնտեց կեանքի մէջ որոշ փոփոխութիւն կը մտնէր Էնչ ծովու շուրջը կատարուած յանական քաղաքներու հետ շփման հետեւանքով: Հոս ալ

թեան կռիւն էր: Ինչպէս պարտուած և քայքայուած ըս-
կիւթական կռիւներու մէջ: Պարսիկները իրենց ձեռքը պա-
նեցին Իրակիան, յունական քաղաքներէ քայքայեցին և
կայսրութեանը տարածուած քաղաքներն ալ պատկերան: Իսկ մա-
նակից էր Ռուսաստանին: Իրակիան գործաւ սողով ժամաց'
այդ ալ զգտեթեամբ կատարուող սկիւթական արշաւանքնու
բաւ դիմաց: Դարսիկներու ձեռքն ինկան Նեղաւցներու: Ա-
նանք կիժա իրենց ձեռքն ունէին այն անցքերու: Կոկոսյան-
թիւնը, որով Ին ձովի քայքայեցին: Յայն քաղաքները կը
կատարէին Իրաք-Հայաստանի: Եւնաստանի նկատ: Այս կեր-
պով յաճական աշխարհի յախար անարթեպը կը նանդիսա-
նար արշաւից արքան՝ Դարսից:

ՓՈՒՔԻ ԱՌԿՈՒՄԸՆ ԲՈՒՆԵՐԻՆ ԵՎ ՍՈՍՆԻՔԻՆԻՆԻՆԸ:

Ինչին փոքր Ասիական յայն քաղաքները ապստամբեցան
Դարսիի դէմ: Ինար պատմար Պարսից իշխանութեան մը շ-
տական միջամտութիւն էր, քաղաքներու ներքին գործն-
բու մէջ: Անոնք կ'օգնէին ազնուական դասին, քաղաք-
ներու գործերը իրենց ձեռքը պանելու և պարսկաւեր նո-
սանք մը ստեղծելու դիտումով: Այն կողմէն Պարսիկները
կը նոյնաւորէին փրեւիկան քաղաքները շնչուժ ինչնե-
րու մը զգնութեան: Անոցիաները աւելի մասունքի էին, փրե-
ւիկան նաւատորմիցի վրայ կ'աթնած Պարսիկները անը
պարծան Լիզիպտոսին և Միջերկրականի արեւմտն: Այնը
միշտ քիչ թէ շատ կատակներ էր: Այն քաղաքները ի-
րենց թիկունքն ունէին Ռուսաստանի ծաղկած կարուստ
քաղաք-պետութիւնները:

Պարսիկներու յնարանը Միջերկրական ծովուն մէջ
փրեւիկան արեւմտական և արեւմտական նաւատորմիցի էր:
Ինչպէս իրեն, Նեղաւցներու զբաւումը, Իրակիանի ուր
ՐԻՍԱՆԸ, Լիզիպտոսը Պարսից ձեռքին ընտրը սկզբեր կը
յաճական աշխարհը: Միջերկրականի արեւելեան աւազանը
աւելի շատ պարսկական էր, քան յունական: Փոքր Ասիա-
կան յայն քաղաքներու ապստամբութիւնը և Ռուսաստանի
մի քանի քաղաք-պետութիւններու միջամտութիւնը Աթէն-

քի զյխաստրութեամբ՝ առաջացուց յայն պարսկական եր-
կարատեւ պատերազմը: Դարսիի արով Աթէնը անցու յա-
նակաւ ապստամբիւնները և քաղաք-պետութեան կատարող
պանելու, պատարանելու շարժումն գրաւը: Պարսից նկատ
քանակը զարդանեցաւ Իրակիանի նաւատորմին մէջ
(480 թ.): Դարսիի արդի Քսէրքսէսը շարունակեց կռիւնե-
րը: 481 թ. ին սկսու պարսիկ մեծ արշաւանքը գեպի
Ռուսաստան՝ ծովով և ցամաքով: 480 թ. ին Աթէնքի,
Ապարտալի, Պիլոսի և Միլեթի միջակ ուժերը ոչնչացուցին
Քսէրքսէի նաւատորմիցը: Ապրիլի մէջ: Այս կռիւներով
Ռուսաստանը ապստամբեցաւ Պարսից արեւապետութեան
մտանքէն: Պատերազմը շարունակեցաւ, քայքայ Փոքր Ա-
սիական յայն քաղաքներու ապստամբութեան կատարով:
Միկոսիի նաւատորմը քաղաքից Լիզիպտոս ծովի մէջ
Պարսից նաւատորմիցը կ'օգնէր, քանի ին փոքր Ասիա-
կան ապստամբուած քաղաքներ Աթէնքի գլխաւորութեամբ
կազմեցին նաւաշար-նաւեցութիւն մը: Կռիւը շարունակուե-
ցաւ Փոքր Ասիայ արեւապետութեան նամար և վերջացաւ
միայն 449 թ. ին Ապրիլի զարդանելի: Ինտ այս նամա-
նայնութեան Լիզիպտոս ծովը կը մնար Արշիերուն: Փոքր
Ասիական յայն քաղաքներն այ կ'ապստամբէին: Պարսիկնե-
րու ձեռքը մնաց Լիզիպտոս, Պաղեսոն, Միլեթ և Փրեւի-
կը: Ան զեւ ծովային մեծ ուժ ունէր, փրեւիկան նաւա-
տորմիցը գեւ անար յնարանն էր: Այնները յաջողեցան
փրեւիկան արեւմտական մտնուականները զգուս ընէլ Լի-
զիպտոս ծովը: Փոքր Ասիայէն: Ին ծովը, քայքայ սկսական
աշխարհը Լիզիպտոսը մնաց Փրեւիկիցիներու ձեռքը: Ինտ
մամտակ Միջերկրականի արեւմտեան աւազանի մէջ այ
անոնք կը մը զէին իրարու դէմ: Կարթագենի գլխաւորու-
թեամբ Աթէն տեղ՝ ծովերու վրայ մնայները և փրեւիկիցիք
կը նանդիպէին որպէս մը զարդներ: անոնք կը մը զէին
արեւ արական շաղկունելու, նամ նիթեր ձեռք թրեւելու նա-
մար: Այս և պատմար: ար մնայները Պարսիկներու զէմ
կուսիցի իրենց կարուստները կ'օգնէին փրեւիկիցիներուն,
երբ կ'արշաւէին Լիզիպտոս:

ՊԵՐՍԻՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹԻԱԸՆ ԻՆՆԵՄԻՆ ԵՐՑԱՆՆԵՆ — Քակըքանայր Պարսից վերջին մեծ և սարգանդասար տըքուրից տըքան էր. սնն սգանուհացար 163 թիսինն Դնալ բարձրացաւ Արաւմուտեւս 1. (415-426) Երմոյ սկսաւ ունելլան և անտարգանդ իշխողներէս շարք մը. որոնց մամուռակ Պարսից կայսրու թիւանք դանդաղորէն թուլցաւ: Աստրաղները կը ջանային անջատուիլ, հիմնել տեղական իշխանութիւններ: Եզդիտոսի մէջ միտ վառ էր ունկախութեան զգացումը՝ քարմեքը և իշխանները կանգնած էին այդ շարմամե դյուխը: Արաւք ուրքուէսք գաւեց այդ շարմամը, իսկ անոր շաքորդի Դարէն II-ի որով եզդիտոսը նորէն ապստամբեցաւ և անկախացաւ: Վաթնուսն սուրի ազատուած մնաց Պարսիկներու իշխանութեանն և «գնայտուին» իր ազատագրութեան նամար մղած կոխակարտ մէջ աղենցին մայները՝ յայտ ունենալով տիրոս նալու անոր լուկանելանը: Ներքին այս քայքայումը նոր թափ կ'ըստանայր Արաւմուտեւս II-ի որով (134-135) Եկար կրտսեք եղքուրը Յիւրուս Պուր, զիսքը Ասիոյ աստրաղ էր, ըսաց կ'ուզէր գանիւն ախրանուլ: Այն վարձկաններէն կուզմեց բանուկ մը և կուտեցաւ եղքուր՝ Արաւքաւրքաւսի դէմ: Դրանեց ամբողջ զիսքը Ասիան, ըսաց ստով այ շքուական Եւսցաւ. անցաւ Անդխուտոսքը, կ'իշխէրոյ վրայով մտաւ Ախր Բագուաք: Բարձրանի մտները ան հանդիպեցաւ իր եղքոր բանուկըն 131 թիսինն. յայն վարձկանները յաղթանակեցին. ըսաց կ'իւրա զիսքը ապանուհցաւ և մայները այլուս որոշ նպատակ չեկտայեցելով նաւանթեցին: Այս նաւանթը կուտարուհցաւ Հարաւասանի վրայով: Բանակի կրտմանտարը՝ Ֆահնուտեղը կը նկարագրէ այն վայրերը, որոնց վրայէն տեղի կ'անկնար քրիւրից նահանջը: Քաւնաթանի այս նկարագրութիւնը մեծ արժէք ունի Հայոց պատմութեան նախնական շրջաններու համար: Արաւքաւրքաւս II-ի որով ապստամբեցաւ զիսքը Ասիան, որու կրտմողները այն յայն նամայնքներն ու քաղաքներն էին, որոնք դեռ Պարսից իշխանութեան տակ կը գտնուէին: Անանց հետ կը գործակցէին տեղական մտղաբարձներու բարձր. ղեկավար դասը:

աստրաղները: Պարսիկները ճնշեցին այս շարմամները, ըսաց յայն քաղաքներուն շնորհիցին անդակուն յայն ինքնապաշտութիւնը: Դնալի մը վայրերու մէջ առաջ եկան աստրաղական նարատութիւններ՝ սասր ապաթիւնը կ'ըսկակը դատուող մտաւանդակուն: աստրաղները կ'այլաուտէին տեղական մտղաբարձներու ղեկավարներէս: Ենտ հայտ ապրիլը. զատուալ անտեղ պետը քան կ'եղլուական իշխանութեան ներկայութեամբ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.— Կիրառելի և կամայոր կատարելի կայարույթեան արտադրելի շէջք, իսկ Դարձեր տալաւանոր վարչական միութիւն, Պարտկանոր Ինքնաւոր Արեւելք միացուցին մէկ պետութեան մէջ. աւանք չբացուցին, ամբողջացուցին այն. ինչ որ վարձեր էին վարաւաններ, Ուրբանի և Աւարաւանի թագաւորները. Այս միութեան նախաւորով Պարտից կայարույթեան մէջ մտան Ինքնաւոր Արեւելքի բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները. Անոնցմէ շատերը ունեցին էին հարաւոր պատմական կեանք. ստեղծեր էին ոչ միայն որոշ պետականութիւն, այլև բարձր կարգեր մշակութ. ուսնք միացեր էին բնկերային կառուցի և մշակութի քառ աստիճանի վրայ. Ինչ քանին կրօնական քաղաքներու մէջ հասեր էին շատ բարձր սկզբունքներու, սերտորէն միացուցեր էին կրօնն ու բարոյական թելադրանքները, աւստաններու բազմազանութեան հասեր էին միաստանութեան քաղաքներու շէջք, ուրիշներ դարս էին սկեր տեղական տնային արևտեսութեան և թեւակտիւն էին համայնարեւոյթն տեստեսութեան ասմանները. Պարտից կայարույթիւնը համարութիւն մըն էր բազմազան ազգերու, ջեղերու, յայտնելու, բնկերային կազմի, տեստեսութեան քաղաքներու աստիճաններու. Այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք համայն մէկ կամ մայ մտեր էին կայարույթեան մէջ շատ աչ իրարու նախ կազմած էին. Անոնք իրենց պատմական անցեալը ապ-

գեր էին մեկուսացած, իսկ երբ հանկուտ էին իրարու, հանդիպեր էին իրեն թշնամիներ. Մայք Կւ աչնպէս կոչուներու. ախրայետեսութեան, աւսարական կապերու. Կոչուար. կրօնական կաղորդակցութեանց շարժիւ արեւելքի բոլոր ժողովուրդները. մանաւանդ Արցասարէր կիտալաւանի շարժը հաստատաները կր ճանչնային իրար. կը քորձակցէին իրարու նա տեստեսութեան, կրօնի, քրիստոնէութեան և արեւելքի մշակութ. Պատմական երկար զարերու աշխատութեան նախաւորով աստիճան էր արեւելքի մաս զաւարակերու մշակութային ու քաղաքական միութիւն. Այդ քանին ամենամեծ նպաստը քերու Պարտից կայարույթիւնը:

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.— Ընկերային տեսակէտէն նոր կայարույթեան մէջ Պարտիցները ունեւն պարզ կազմն ունէին. Անոնք հովիտներ էին և գիւղացիներ, և աչնպէս աչ միացին միմեկու վերջը. Գաղաքը իրեն տեստեսութեան առջին ձև շատ քիչ դէր կը խաղար տեսնց կեանքի մէջ. Գաղաքը միայն վարչական կեղծն էր. աչ կը մտէր կեղծանական իշխանութիւնը. կամ անոր ներկայացուցիչը. Ան միամտմանակ ամբողջ էր. ապաստան և պաշտպանութեան վայր. Արեւելքն միայն քեղծնէ բաժնուցէն ծաղը՝ միմեկու մեծ կայարույթիւն կազմէր Պարտից բնկերային կարգը մեծ գիւղացիութիւն չկրնց. Այս է պատմաւոր, որ Պարտից մեծ թագաւորներ տեստեսութեան քաղաքներու համար կը յիմէին արամէական վանաւաններու քանադակութեան. Պարտից վանաւաններու զաս չկար. Արու. միացիք քանկցին տնոր տնոր. Արքայից արքաները կրկրի կառավարութեան համար մեծապէս կ'ոգտարարէին այն բոլոր կառավարական մեղերը. որ քործարեւ էին իրենցմէ առաջ լոգիպտոցիք, Ուրբանից և Աւարաները. Անոնք շատ յանախ միջազգային բարոյ հարցերը չունէրու և տեսնց տեղեակ ըլլալու համար՝ իրենց պայտաիւն մէկ կը պահէին յոյն դիւանագէտներ, տեղեկատուներ. Անոնք կրքեմ կը յանձնուէր պատան ներկայացնելու Պարտից իշխանութիւն:

Եր օտար հրկիրներու մէջ, կամ բանակցեցաւ պետութեանց
 (նոր իստակի ղեկավարութեան) մէջ մեծ դեր ունէին յոյն
 գորավաճառները: Եղիազարացիք, Բարեկացիք կը մտնէին հաս-
 տակայտերստին վարչութեան մէջ և իրենց ուժերը կը ծա-
 տայեցնէին Պարսից պետութեան համար: Պարսիկը երթօք
 ժողովուրդի զորքու թիւը Պարսից հակադատուող կայս-
 րութիւնը հասեր կը քաղաքի մովերու եզերքներն՝ Կաս-
 պից, Ան, Եղէջանը, Միջերկրական: Կարճիք ժողերուն և
 Հնդկաց ակնիանստին: Ան ժողային հսկայ պետութիւն էր.
 Բայց ժողային հարգարկեցութիւնը կը քանուէր Փիւնիկի-
 ցիներու և Ռոյներու ձեռքը: Ելայիստով արքայիք արքա-
 ները իրենց կատուցած մեծ կայսրութեան պահպանման,
 շիւթական հարստութեան, վարչութեան համար կ'սպասէ-
 ին կայսրութեան մէջ քանակը քոյրը մարտիրոսներու
 կարողութիւնն, պատմական վերջնէն Պարսից կայսրու-
 թիւնը իրօք գործն և այն բոլոր արդեւու ևս ջանքերու, որով
 երկու հարիւր արիւնն աւելի արկիցան լսնու հովանի)ն ասկէ
 Պարսկական էր միայն իշխող տունը՝ Աքեմենիանները:

**ՊԱՐՍԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ, ԱՆՈՒՆՈՒՄԸ,
 ԲՈՒՆԻՒՆԵՐԸ:** Պարսիկները իրանի քուրդուանդակին վրայ
 հաստատուելով դարձան երկրագոյծ, պահեցին իրենց տն-
 մական կազմը, ցերեզաստաններու քամունակը: Ամեն տոնմ
 մէջ կրօնական, քաղաքական և տնտեսական միութիւն էր:
 Տեսանք որ, անմական այս կարողը աստիճանաբար քաղ-
 քայտեցաւ և ասով եկաւ իշխող, ուժեղ, գինուած գիտ-
 րամասնութիւն մը: Եր մէր դարձաւ նաև տանի հարստու-
 թեան: Հողը սկիզբը տնտեսական էր, ան հարաստ և ուժեղ
 ընտանիքներու ձեռքն էր: Հողին վրայ ուշխատողն այ դար-
 ձաւ ետը անասնի բնակարան, այսինքն կարանցող իր նոյն
 ու իր աշատութիւնը և ամբողջութեամբ կայսրուած մնաց
 իշխողներուն: Ատեղծուեցաւ խոյր կայսրականատրութիւն:
 Մանր հողատիրութիւնը վերցուեցաւ, որ Աքեմենիաններու
 օրով հարուստիւտ էր: Մարտական վեց մեծ տնտեսը և

Պարսից տուար տաները՝ վերածուեցան ուղղակի խոյր
 կայսրականուէր ընտանիքներու: Հողագործի ցիւղացիներու
 կացութիւնը շատ ծանր էր. մշտական աշխատանք ուրիշ-
 ներու համար. կիսաքաղց և յարգող: Կեանքը Աշխատուոր
 ցիւղացիութեան այս թշուառ դրութիւնը կ'արտացոլար
 Անեռայի սկիզբնական օգտութեան: Մէջ, Ամենուրէք
 քանարգարութիւնը կը կուտէր արդարութեանց զէմ, քան-
 ծերը կը ասնջէին սփոքրերը: Ընկերային աննաւասա-
 րութեան և ցիւղական այս միջավայրին, բոլորքի մայրեր
 կը յստէին՝ սղնուական հարստերու զէմ: Հողագործի-
 ները յայտը կը ղեկն բարդար և ուժեղ թաղաւորի վրայ:
 Անոնք կը պահանջէին բարդար դատարանը: Մարերու թա-
 զուար իշխողը կը փորձէ ասնանորքը կայսրականուէրերու,
 քիչ մը թեթեւցնէր հարստիւտի ցիւղացիներու, դրութիւնը:
 Ան ամենուրէք արքայական դատարաններ կ'ըստեղծէր,
 ուր պետք էր ընտնուէին նպասին և վարձքի վէճերու: Ին-
 դացիներու վրայ յիշուելով է. որ իշխողը դարձաւ մայրու-
 կան թաղաւոր, քաղաքակի իրականութեան, որուն նակա-
 տակ էին խոյր պահապան ընտանիքները:

Ընկերային այս աննաւասարութիւնը և ցիւղացիու-
 թեան աստուգանքը արձագանք է գտեր Արաքսաշի ուս-
 մունքի մէջ: Ան ոչ միայն յոյր կրօնի էրեւալք է, այլև
 ընկերային քաղաքակցի: Անոր խոսքերն արդուած են
 մեծերուն, ղեկավարներուն՝ քանիցեկու համար, որ իսկա-
 նաւորն անխոստանները՝ լոնակայնեղու դեմը: Այդ հո-
 վանուորութիւնը պետք է աստուտէր նաև ընտանի և
 պիտանի քոյր անասաններու վրայ: անոնց այ պետք էր
 պատասխանել վաս և տնտեսիք ակնքու զէմ: Անարգարու-
 թեան համար, զատ Արաքսաշի մայրիկ պատասխանաստե
 պիտի ըլլան Ահրու-Մարգարի արաջ, որ քարութեան և
 արդարութեան անմանողն էր ևս քրէնդիւր մայրարէն կը
 խնդրէր իր պերտոյն տիրաջէն հաստատել արդար, քայց
 ուժեղ իշխանութիւն. որուն քաղակի պայութիւնը ցգան
 քոյր անարգար. կեղծքիչ պիտերը: Գաթաներէն մէկու

մէջ հողէակէջի եզան քանդաւորս կայ, որո զտեքերուողս
 կնդեքուող զիւրացիք գունդաւուն է, և յարանկ հա շարամբոս,
 շարացարծ աւժերու, մեծերու զէմ՝ պաշտոյան և հովանա-
 ոտր տիրոջն է. որ կր դիմեն և օքնաթիւն կը խնդրեն:
 Այդ տէրը Ահրու Մազզան է անկէ զուրս շարաթիւն
 մարմնացնող օգիներ կան, բայց ստաւագող զիւրու-
 ցիութիւնը իր յօջաք կը կապէ բարի և ուրդար աստուծոյ
 հետ: Եւ եթէ ան չի օգներ ընկերային: անարդարութենէն
 ստաւագողներուն այս սոյնարհի մէջ, ապա աշխատողը հո-
 սաւտում պիտի ստանայ միս կեանքի մէջ. արդարները
 պիտի մտնան զբախտ. իսկ անարդարներն ու շարքեր պի-
 տի երթան զթախտ: Այսպիսով ընկերային անհաստատու-
 թիւնը և անկէ բոլորող անարդար հարստանորութիւնը կը լու-
 սանայ կրօնական քանաւորում և ընկերային հարքը կը
 յաճուի ոչ թէ այս սոյնարհի վատ աւանդարտ կարգերու
 դաժմարութեամբ, այլ հանդերձայ կեանքի մէջ՝ հաստաք-
 ման խոտաւմով:

ԱԶՆՈՒՅԿԵՒԼՆՈՒԹԻՒՆ ԵՆԻ ԴԻՒՂԱՅԻՆԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Առջմէն-
 եաններու մամանակ Պարսից հասարակութիւնը քիչ վնասու-
 խաթեան կ'ենթադրուի: Մարերու մամանակ ստեղծուած
 կարգութիւնը աւելի հա կը շեշտուի: Այնքի հարստութեան
 տէրերը մար և պարսիկ աստմայեաններն են, կարգաւաճ-
 տէր ազնուականները: Անոնք են յենարուր դանի, անոնք
 քաժերով է, որ արքայից արքան նուանուինքը կ'ընէ. և
 կը վարձարով զանոնք նոր կարգաւաճերով: շարժական և
 անշարժ հարստութեամբ: Ինքը՝ Առջմէնեան տեմը այդ
 ազնուական միջնակարգն իրարմարտութեամբ ստան
 մըն է. ան մէկ կողմէն կը նստապնդ տեմական շանք՝
 կարսութիւնը Առջմէնեան տեմի սեփականութիւնն է.
 միս կողմէն կը հարստացնէ մար պարսիկ օղնուականու-
 թիւնը, անոնք կուտոյ ուր իրեն հետ ունենալու համար:
 Այս տեսակէտէն ան կը վարէ զստային-ազնուականական
 քաղաքականութիւն:

Բայց արքայից արքաները կը ջանային քաղաքական

մարդի մէջ իրաւագործի գարննէ խաչար կարգաւաճարու-
 թիւնը՝ պակեյով անոնց անտեսական, և զարիւն արտանու-
 թիւնները: Առջմէնեաներու արով զիւրացիութեան կու-
 ցութիւնը չիտխուէլա, մնաց նոյնը, թէև արդարութեան
 կոչո շարժուցու ենչելէ: Հողերուն զգույր մէկ մար էջէ.
 մէնեան ընտանիքի սեփականութիւնն էր, գրաւուած, նուան-
 ուած երկիրներու մէջ անոնք տէր դարձան նախկին իշխող
 հարստութեանց սեփականութեան, ինչպէս և թուազրաւե-
 ցին իրենց զէմ կտուողներու հողերը: Թագաւորական և
 կարգաւաճարական հողերը կը մշակուէին հողին կարգուած
 զիւրացիութեան և սարսկներու միջոցով: ասանք կը կու-
 տայիին նուա անձնական ուշխատանքներ կարգաւաճերու
 մէջ, ինչպէս և կը մասնակցէին պետական շինարարու-
 թեան: Հարստացած, անագուս զիւրացիութիւնն աւարակ-
 ներն էին, որ անուարներու, կամաբջինքու, սարա-
 թիւններու, թերչերու շինութեանց համար կ'ուշխատէին:
 Անոնք էին, որ պատերազմի մամանակ զորքի համար մը-
 թերք. զէնք կը փոխարչէին: Կարգաւաճարներ իրենց կար-
 քաններու մէջ ունէին դասական իրաւունքներ արքայից
 արքայի սարգար դասարանի զուգարարը կը մնար միւսն
 խաւք. շիրականացող բարի ցանկութիւն: Բուն Պարսկաս-
 տանի մէջ Պարսից պետութիւնը իրաք բազմաթիւ մարա-
 պարսկական ցեղերու գաղնակցութեան մըն էր Առջմէնեան.
 ներս գիտաւարութեամբ:

ՊԻՐԱԼԵՒԻՆ ՈՒՐԱՆ.— Պարսից կարսութիւնը կարգա-
 ւաճուոյն նոյն սկզբունքներու միւսն: Ինչ որ իրմէ տառջ
 ստեղծուած արգեւջքի մեծ կարսութիւնները: Պետութիւնը
 կը ընչուողալը թագաւորի անձի հետ: Ամբողջ թեւհու-
 թիւնը կ'աշխատէր անոր համար: Ան էր արէնքի, զատի և
 վարսութեան ուղղելը: Ան անէ մէկուս պ տախտան ստու-
 չէր, չկար հասարակական աւժը, զուս մը, որ անկէ հա-
 չիւ պուսանջէր իր գործերու համար: Ան պատախտանուտու-
 էր միւսն իր տիրոջ քննքու: Մազզայիս աւաթ, ան կը հոս-
 մարու էր Ահրու Մազզայի արդարութեան պարտականը: Աստ-

ուած, յաւիտեանկան թուրին, արքայից-արքայի միջոցով է. որ բարին կը սերտանէր և անարդարութիւնը կը պատժէր: Պարզութեամբ մէջ թաղարքը աստուած չէր, ոչ ալ աստուծոյ որդի. սակայն ան գրադարանկան կրօնի պաշտպանն էր և իր անձը սերտորէն կը միանար կրօնի հետ: որ չափով որ ձրագոյտը արդարութեան պահպանման համար թագաւորին և իր աշխարհիկ իշխանութեան տեղ կուսար: Ընծն արքան իր հպատակներու կեանքի և գոյքի աէրն էր, թէպէտ պետութեան մէջ գոյութիւն թանկին դասային աստիճանաբաններ, բնկերային տնտեսական մեծ առքերութիւններ, հարուստներ և աղքատներ, սպիտակ ցնկեր, Կահույն ասննց, բոլորը հասարակ էին՝ իբրև կասկամ թանկագիններ էին արքայից արքայէն. բոլորն ալ կրնային կրօնացիէ սոյն ինչ որ ունէին, և քանէին աշուի ինչ ոչ չէին թանկեր: Ընծ տեղ, պաշտօն, զիբք մէկը կրնար գրուել աշխատ, որքան աղքատներ կրնար ըլլալ թագաւորին: Ըն չէր նանչնայ իր հանդէպ և իրմէ չբղիտգ իրուանք, հասարակութիւն, վարչութիւն ամեն ինչ սնկէ կը բղիտ և անոր մէջ կը վերջնար, Երբմ՝ ոչ թէ որէնքն և որ կ'իշխէր Պարսից պետութեան մէջ, այլ արքայից արքայի կամքը: Տեսականի մէջ այդ կամքը պէտք է արտասայտիչը ըլլար Ընդու: Մտազոյցի արդարութեան, գործնականի մէջ ան երբեմն կը դառնար քմահաճոյք, բանականութիւն:

Իր իրաւունքներն մէկ մասը ան կրնար փոխանցել ուրիշներուն: Երանգիտէր պաշտօնը ընդ, որանք միայն գործուցողներն էին թագաւորի կամքին, կրանգիտերուն, Թագաւորի երկրորդ յնարանը զօրն էր, Պաշտօնականութիւնը ան կը հաստատէր գրաւուած երկրները, ինկ գործի միջոցով նախաձեռններ կ'ընէր ու կարգ կը պահէր: Երքայից արքան թանկ մը մայրաքաղաքներ, ուր թագաւորի հետ կը գտնուէր կեդրոնական վարչութիւնը: Ըն ձմեռը կ'անցնէր Բարեբանի մէջ, քարնանը՝ Եպի մէջ, սամար՝ Եկրատան կամ Պերսեպոլի մէջ: Ըյապիտով ան

մտա կ'ըլլար իր կայսրութեան երկու մեծ հաստատիւն՝ ան մահան և արիական աշխարհներուն: Ըն շատ թան իւրաքուցիք էր Բարեբանի պարատական սրտադաթեան: Կ'ուայրէր լքեց պայտաներու մէջ, կը շրջապատուէր մեծ շքախամքով, պայտանկան պայտաններով: Ընոր քով կայ պետական խորհուրդ մը, որուն անդամները Պարսից տոհմերու պիտակներն էին: Ըննիք թագաւորին հետ կը խորհրդակցէին պետական թուր կարեւոր կարգերու մասին: Բայց պետական խորհուրդը որէնարական մարմին չգարձու, թնդհանրակեր՝ որքան արքայից արքայի նիթուան հարստութիւնը մեծցու նաւանուած երկրներով, ստացու հաստիճանով, ունքան ան զանազ պատուգրախ Պարսից մեծ տոհմերու քաղաքական ազգեպոթեանէն: Գլխաւոր պաշտանները կը տրուէին Պարսից տոհմերու պետերուն, արքայից արքան խստի կը նուանէր անոնց անէին և գործին: Պարսի մէջ պարսիկն ունէին գործաւարտութիւններ՝ մինխարներ՝ իրենց պանականներով, բազմաթիւ պիտանութիւններ կը խմբադրէին որէնքները, ուրքայից արքայի հրամանները և կ'աղգէին անդական վարչութիւններուն, ստարապներուն: Պետական կաստիքական գործերէն պարսկ պայտանի ամենէն սիրան գրադար որարդութիւնն էր, որուն կը մասնակցէին ինքք՝ արքայից արքան և իր պայտանկան իշխանները, թարնը պաշտանները, Պետերապոլը յանախաղէպ երեւոյթ էր արեւելքի մէջ, ոչ միայն Երանաններ ընէրու համար, այլև աւարի, գերիներ վերցնելու, հարստանուար և իշխոյի փառքին համար: Ընչպէս Ընդրեանունի մէջ, Պարսկաստանի մէջ ալ գարտայից արքանն ինքք անմամք կ'ստաթնորդէր իր բանակը: Կրնար բոլոր կրիներուն անմամք կը մասնակցէր աղքատէր և կամբիցը, Իարեներ և Բալբալար:

ԲԱԸԼԻՄԱԿՍԻՆ ՊԵՏՈՒԹԵԼԸՆ ՎԱՊՊՈՒԹԻԻՆ . ԸՆՆԵՆԱԿՓՈՒՅԻՂ ԸՐԵՆԵՆԻՉԻ մէջ քանի մը անգամ սանդուհան թագաւորական կայսրութիւններ: Ըննից պետարներու ստաթ ալ դրուած էր համարպատարան վարչութեան մը

Մշակութային կյանքի մասին ՆՆԴԴ-ի ոչ հարստացման և Բարեխոսի կին հայտաբերման և Ասորեստանի սկզբնական շրջաններ, բուն՝ նաև, առանձին ներկրները կը պահելին իրենց ասանդա- կան հաստատութիւնները, անգուհան իշխանական ուսները, Ասորից Միւսին հարկ հաստատին իշխանութեան, Կ՝ազնէին անոր իրենց օժանդակ քանակներով: Ինչպէս զորներու մէջ Կուսանցը չէր մանկը: Բնագործարարները կ'ուղարկին իրենց հասնելի կարգ ու սարքով: Ինչպէս այս միջոցներով կուրելի չէր սակզից քաղաքական պետութիւն մը որ պահէր իր գոյութիւնը երկար ժամանակ և ըրար ամբար սե հիմնուոր: Երեսնամեայ ներկրներու իշխանները կը թանարին ազատուիլ օտարի չափել, անկարողութեւ, իրենց զորքը և հարցա- ստութիւնը ուրիշին շտա: Այդ պատճառով ուղ սեական կոթաներ նախաճառի և յոսանողի մէջ Փարսիանները որոշ փախուստիւն մուծեցին այս վերաբերու ժի մէջ: Նախաճառ կրկրի ուղղական կարեւոր կէտերու վրայ զարք պահեցին, ամբողջներ կատարեցին: Այս գործունակներու պետերը կ'ըս- տանարին արտակարգ շնորհքութիւններ ոչ միայն պիտա- րուհան քաղերը, այլև վարչական, հարկային և քաղա- քական գործերը վարելու համար: Անանց միայն զորա- վարներ չէին, այլև փոխարքաներ:

Կարգաբարձան վարչութիւն մէջ նոր արդարեւ ժողով- քաց Կուսանցութիւն՝ յոսկարգէր Ասորեստանի կայսրութեան ան- բաժանելի մասը: անգուհան հաստատութիւնները, զարդա- կան կարգը փոխարինեց ասորականով Եյանակի: Նա- հանգարպետներ և որ ամենին կարեւորն է հաստատեց հա- մակարգը-ական պաշտամունք մը: Ասորից յայտարարեց համակարգը-ական աստուած, միւսմամանկ կարտակ Ժ- դովարդներին կը պահանջէր աստուածոյին պաշտամունք մատուցանել նաև Ասոր աստուածոյ տեսնելի ներկայա- ցացիլ թագաւորին: Կրօնը, աստուածներու պաշտամունքը պէտք է թառայէին և զորացնէին քաղաքի կայսրու- թեան հիմերը: Հակառակ այս միջոցներուն կայսրակ:

նախնական արդարեւ կ'ուղարկուէին իրենց կրօնի, իրենց աստուածներու աստիճանի հետ, իրենց անկարողութեան հա- մար: Ասանց Ասորիցը կը պատասխանէին զամենարդէն:

Նոր քաղաքապետ պետութիւնը հետեւեցաւ Ասորես- տանի արինակին: Ի՞նչ ամենին յայտնի անգուհանու մը կըլ- ական ժողովուրդի գերութիւնն է: Այս քաղաքականութիւ- նը կընար միայն մամանակաբարակէս անարեւելի նախ- առաջ ժողովուրդները, բայց ազատագրուելու նիդը և ոգին անանց մէջ ճեղհել չէր կրնար: Հետագայ նոր քաղաք քաղաքացեան կայսրութեան կատարելու հարցին մէջ ըրին Գարսիները:

ԵՄԻՆԻ ՂԱՐՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝— Պայտից վարչակերը Կու- թեւ չէ: ասպետանի գլխաւորութեամբ կը լսուային վերջնեց թոյր տարածութիւնները, պետութիւնը, կատարող ժ- ղովուրդի և նախաճառ սպանու մէջ: Պատուած եր- վիրները, աստիճանուոր կարծան մեծ կայսրութեան վար- յական մասերը, որոնք կը կատարուէին կեղքանելի զոր- կուած կատարելներով, վախուցումներով: Պարսիկները սառնին անգամ մշակեցին այնպիսի պետութեան մը զու- գամարը, որ կողման չէր սրոյ: արգի, անզի, անցեւելի կետ: Կաղաքացեան այս կայսրութեան վարչական բաժա- նուոր չէր կատարուեր արգային նիմերու վրայ: այլ վար- շական շրջաններով, որոնց մէջ մէկ արգային մյակոյցը կընար մէկ թանի վարչական միւսարներ կողմէ: կուճ քանի մը արքեր ժողովուրդներու հաստատներ կրնային միանալ մէկ վարչական շրջանի մէջ:

Նկատեց որ, մինչև Կարսի պետական վարչական նոր քաղաքացականները Գարսից կայսրութեան մէջ արգային թա- յոր ժողովուրդները պաներ էին իրենց անգուհան արգային ինքնավարութիւնները, յրենց արգայիններու, միութիւնը և ամբողջականութիւնը իրենց ընկերայի կատարը: Կր- բաւ սեղծած պետական մեթոնան այնքան վարչապետ և նաքը չէր, որ մաներ կարտակ արգային երկրի գործե- րու մէջ: Կատարական տեսնելու այ կրնար չի վերու:

ընդ սեպական իշխանութիւնները - այս պահանջեց մնայն
 տարած և աւելցրաւ Այս քաղաքականութեան հետեւեալ ժամ
 իրիւրացի պահանջներն իրենց նամերու վարչութիւնը, հրէ-
 տակրի իրենց արդարեւ կրօնական համայնքը՝ քունանայու
 պետեանցի պահանջութեամբ. ահա՛ ստանարք չարքը հա-
 շարտան ազգային կրօնական միութիւն էին. Այսինքն
 Գրաւորին և կը գարնէին իրենց քաղաք. պետութեանց
 Ինքնավարութեան մէջ Հայերն ունէին իրենց ստանական
 կտրուցը. . . . Իսպինը այս բարբ րվերքուց, բայց ստուց-
 մէ քարէր մշակեց վարչութիւն մը, որ համակարգական
 թնայթ ունէր. Եթէ տեղական ստանանայուսակ գրեթէ
 կայսրութեան քաղաքականութիւնը ի յայտ կը բերէին. տպ-
 մէկ և ընդհանուր ստանայուսակ վարչական օրոշակը
 վիսրիւնը, մէկ ըլլաւր պէտք է հաստատել.՝ վարչակ
 վարչակարգի մէջ. Իսպինը երկու հաստատական
 եղանակ՝ տեղական արդարեւ և համայնական. Առաջինը
 կը բարձր իշխանայինը մտղովորդի պատմական անցնա-
 ըն, ընկերային կառուցելն, երկրորդը՝ այն մտածեւմէն ին
 կայսրութիւնը մէկ է և սնոր բարձրակի մասերը մէկ վար-
 չութիւն պիտի ունենան. Իսպինը միտած ունէր անջա-
 տելու, պատականու, երկրորդը՝ միպնելու. Իսպինը ստա-
 ռուպական վարչութիւնը գործողութիւն իրենց միպնել
 երկրորդին, վիճակիկէն, յայտ, հրէտն. արւակային,
 բարձրային, հայր և զուտ բարիները մէկ պետութեան մէջ.
 Բայց սնոր ժողով հետեւողականըն միւնեւ վերջը չկու-
 տարուեցու և համարական վարչական բաժանման սով
 մեկցան այն ուժերը, որոնք կայսրութեան քաղաքան.
 պատմական պատմուտ զարնու. Այս երկու վարչութեան
 շարաքութիւնէն կարեւոր էր կայսրութեան ապագան.

ԻՍՊԻՆ ԻՆՏԵՐՅԱՆԻՑԻՆԵՆԵՆԵՐԸ. - Իսպինը մշակեց և
 գործողութիւն ստորագրութիւններու վարչութիւնը. Այս ստա-
 տանանար տրոպի և տիրութի ստորութիւնը հասցուց
 նուազագոյնի. Իտրուստուը և Գորակուստանը ալ եմբար-
 կուեցան ստորագրական բաժանման. Վասարդան ինքնու.

վար երկիրները դարձան ստորագրութիւններ, որոնք կը
 կառավարուէին կեցրունէն գրկուած բարձր կարմարիչով
 մը՝ յատկապէս. Իտրուստը վարչութեան գրտան էր, իրեն
 վստահեաւ իրերի պետը. կտրակարգու մէջ՝ որոն կ'ազնէր
 քարտէ գար, որ իրաւունք ունէր արքայական պիտի
 հետ կուպ պանելու ստուց ստորագրի իմպութեան.
 Իտրուստը գործունէութեան ստանանը շատ ընարձակ էր.
 աւել կը հնչէր ստորագրութեան կարգ ու կունտին, խաղա-
 ղութեան, ապանոյթութեան վրայ, կը դեմակարէր շինարտ-
 րութիւնը, կը համուստրէր երկրագործութիւնը, արդի-
 նարեութիւնը, կ'ըզգարուէր ստարքերու, հարկերու քան-
 ձաւով, կը ստամէր շանքանքները, զուտ կ'ընէր և արդու-
 րութիւնը կը վերանստարէր. Բայց աւ հարտակ ժող-
 վարդեանը ներքին կեանքի մէջ չէր մտնէր. սնորը ըն-
 տանական շարաքութիւնները, կրօնական արքայեր, ժու-
 սանցական իրաւունքները ստորագր և ընդհանրապէս
 կեցրունական իշխանութիւնը չէին հետաքրքր. Այս բարձր
 ինքուած էին հարտակ ազգայն պեկովարներու.

Իտրուստութեան մէջ գործերու հրամանատարութիւնը
 շանքանած էր ստանին մտղու և ոչ մէկ կուպ ունէր
 ստորագրի հետ. Գարաքներու և միջնարդերու պաշտպա-
 նութեան այ ստանին գործ էր. որ անջուտ էր հրամա-
 նատարէն. Իտրուստը ստան կառավարչու մէջ մտնողներ
 էր կեկունտրեան բանանման սկզբունքը՝ քաղաքացիական և
 գնուտրական իշխանութիւնը պէտք չէր մէկ մեթի մէջ
 կեկունտու. ոչ ստորագր. ոչ գորակարմանտարի. Այս
 կեկունտուը կրնար վստիգորդ ըլլալ կեկունտու իշ-
 խանութեան համար. Իտրուստը, Կարաղար և զտունտուն-
 տար միտնողամայն ինքնուստը ուժեր էին և ունէր ին-
 կունտրէն եմբարկայ արքայից արքային.

Ինչք վերաբնէիս մնայն պաշտունեւ. երէն, արքայից
 արքան ամեռ ստրի կեկունէն շատեկ քնիչներ կը գրկէր
 ստորագրութիւնները. ինչ ինչ գորտութիւններով ժաման-
 տիպն ու տեղը քնիչու անպական իշխանութեանց գործերը.

յանքու թողութենքը. պատճելու անխրատութիւնները: Բնինչ մասնակներ կազմուած կ'ըլլար արքայից արքայի ամենէն հաւատարիմ մ'արդոցմէ. անանչ կը հոչուէին շախմատ] աշ- լիւրի ու աշխուհները: Անանչ իրենց աշտակարգութեան տակ ունէին յատուկ գորտքութիւն իրենց որոշումները գործադրել տալու համար: Անանց զեկտեղութիւններու հիման վրայ արքայից արքան կուտար իր որոշումը ստորագրելու, զսրտ հրամանատարներու մասին՝ պահել իրենց պաշտօնի մէջ. նաւազներ, վարժապետ, ինչ պատճել:

ՀԱՄԱՂ. . Կատարապետը գլխաւոր գործը հարկերու գանձումն էր. ամեն ստորագրութիւն հարկատուական մի- սթիւն մըն էր: Հարկը կը հաւաքէին քերթերով և զրտ մով: Տուրքերը շտրմարկեցուած էին ստորագրութեան գլխաւոր արտագրութեան. հարտութեան: Կատարապետը կ'արշտէին տուրքի քանակը, իսկ պաշտօնեաները կը հաւա- քէին: ՍճԵ Ասլան քամուում էր շորս հարկային միւտար- ներու կամ ստորագրութիւններու: Անաղիւնի մէջ կը մըտ- նէր ինչոն, կարիւն, էրկիւն որ կը վճարէր շորս հարկեր տուածը արժանի գրամ երկրորդը՝ Ախիւն, էրիւն և ուրիշ քանի մը քանակներ՝ կը վճարէին ինչ հարկարտա- դուտ, յետոյ Քոխքեան, Պաֆլուգեան, Հնչիւղուտը՝ 300 տուղանց, Փիւնիկէն, Պաղեստինը կը վճարէին 350 տուղանց, իսկ Եգիպտոսն աւանիին՝ 600 տուղանց: Անանց Պաշակապետանէն տաղ ու հարտատ երկիրներ էին, հարտա- տուցած էին երկրագործութեամբ և միջուղային առեւ- տուրով: Սացի զրտմակն տուրքերն ստորագրութիւնե- րը կը վճարէին իսկ քնտարը. Եգիպտոսը կը իւրթայ- թէր 120.000 գիւտարի համար ցորեն: Էրտիտային իրտ- նը կը վճարէր 100.000 ուլտար, 4000 զորի և 3000 մի- ռարենայ 500 երիտաւարց ներքինի, կիլիկիան 300 ճեւ- մակ մի Կնչկակն ստորագրութիւնը կը զրկէր զրտ միւր և ուկէ տարեր - շորս հարտ տուղանցի արժեքով, Հու- յաստանը շորս հարտ իմոյցներ: Ամեն երեք տարի Հու- պէլաստանէն կ'ըստացուէր զրտ և պատերազմական փիղեր:

վրտատանը կրնց տարին տեղամ մը կը վճարէր հարտը տղայ և հարիւր աղջիկ արքայական պաշտախ ծառայու- թեան համար: Այս նկով արքայից տալարի գանձարտը հակադակն հարտութիւն կը հաւաքուէր՝ ճոյ պոկիւր և արմութիւր: Այս թոյտը կը պահուէր ստոր մ'աշրտագրու- ներու մէջ՝ Սարգիսի, Շոյի, Պրեսիպոյիսի՝ ինչպէս և թանի մը ամբողջներու մէջ: Ինչպէս թերթերը կը ծախ- սուէին սեղիւր վրայ, թանակի և ստորագրական պաշտա- նէտիկան համար, իսկ մէկ մասն ուր կը զրկուէր կեղտն:

ԻՄՈՒՄԷ. . Մետաղեներու գործումութեանը իրեն վրտա- յուկութեան միջոց գոյութիւն ունէր Եգիպտոսի և յատկա- պէս Երտիւնի մէջ: Այդ զիւրացուց վանտականութիւնը Բույց աշք թանը աւելի զիւրացուց Լիթիւն: Ան ունէր ու- կիի և արժութի հանքեր: Աւիւրոյր զարտն այս մետաղ- ներն զրտ կը ճուրէին կար ճեւ տայով և որոշելով ստոր կշիւտ. ան կը կրէր թագաւորի կամ ուրեկ խորհրտանչոց պատկեր: Պետուկան վարչութիւնը կ'ապանովէր այդ զրտ, ներու շրթանաութիւնը, Դարենը իսկ գործը կատարեց Պարսից կայսրութեան մէջ: Իր գանձատաներու ճոյ մե- տաղեներն ան զրտ կարեց՝ այուրով աննց կշիւտ, զրտ- յեց իր նկարով և շրթանաութեան զրտ կայսրութեան մէջ, ասոնք եգործականներն ևն, մետաղի կար կարք, ուկիկ, այրեթէ և պղինձէ: Ուկի զրտ կարէր Դարենը վերտպանց իրեն, իսկ արժան և պղինձ զրամներ կրնա- յին կարէ նաև ստորագրութիւնը: Դրամի մէկ մասը միւտ կը պահուէր կայսրական գանձատաներուն մէջ: Դարենի զը- րտմակն այս թարենորոգումը ընդարձակ պետութեան մէջ մոցուց զրամական ճոյութիւն, որ շատ նպաստեց վանտականութեան: Դրամական թարենորոգումն որ ստացուէրն նրան զիւտաւարտէս կայսրութեան մէջ ապրող ստար ճողովարդները՝ Արամեացիք, Յոյները, Փիւնիկէ- ցիք, որոնք նախուած էին միջազգային առեւտրիկ, Բնիկ պարսիկ տարք թիչ պատեցաւ, արովեան ան հու- վիւ էր և զիւրացի, պարսիկ աղեւականութիւնը իր հու-

բըստութիւնը չմտցած գումարականութեան մէջ և դրամական նւթաստիճանը սէր չդարձաւ: Անոք հարատւութեան ազգայնը միջա մեաց հոգը, մեծ կայուն անտարբարութիւնը: Երկու յոյնի, արամեացիներ, փրանկիկցիներ, մասամբ կրէսոյին հարատւութեան ազգայնը, առեւտրը էր, արդի նարեթայութիւնը. դրամը: Պարսից կայսրութեան մէջ անտարբարացաւ երկու դասեր՝ կոչուող ազնուականութիւնը և դրամական քաղաքները:

Եթէ ստորագրութեանը ներմուծեց վարչական միտքի նախնայութիւն, Դարեհի դրամական քարտեզագութիւնն ու նպատակի անտեսական միտքեանը կայսրութեան քաղաք մասերը աչք կամ ուն շարքով միտքեան իրարու հետ նշխարական արտադրութիւններու փոխանակութեամբ: Այս փոխանակութեան նպատակը Դարեհի մէկ ուրիշ ձեռնարկը, որ քաղաքական նպատակ ունէր թէև, բայց չուր նպատակ անտեսութեան փոխադրին:

ՀԱՂՈՊՆԱԳՈՒԹՅԱՆ ԱՆԵՆ ԸՐԱՐԱՆՈՒՄ՝— Տեսնած, որ Դարեհը առաջին եղանակով կայեց շնորհաւոր ծովային ուղիներով Պարսկաստանի նետ: Ան Երրորդը ներդրած ջրանցքը, որ կը կապէր Իրիքի կրկնանց կայսրութիւն հետ և շնորհաւոր ծովային աչք և արեւմտեան ծովային ապրանքները կը հասնէին Երիզրիկական արեւելեան նաւանագիտները: Այս գիծը կ'ազատագրէին շնորհները, Երարեհը և Փրանկիկցիք: Եւստի ծովային աչք ուղիներ, որ նետ էր, դարձաւ Եր Պարսկաստանը, Դարեհը կ'առեւցց ջրամբարին շարք մը ծովային գիտարկները քաղաքական նպատակներու համար: Երթարկան աչք խնամքի ներքին մէկը կ'ընկնէր Երկրան ձեռք մտնելը, կը մտնէր Երարցա, կը կարէր ամբողջ Փարսի Ասիան, Փարսիոյ, Կասպիցիոյ և Կիլիկիոյ վրայով Երարան անցնելով կը հասնէր շնորհ Եւստի: Այս գիծը կը միացնէր Պարսից ծովային կիլիկիան ծովին: Դրեք մը և Պարսկաստանը Երիզրիկցիք, Երարիք և Պարսկանի վրայով կը միացնէր Երարանին:

Երարանի արեւելեան երկիրները՝ երրորդ գիծով մը կը միանային արեւելեան երկիրներու հետ՝ Երիզրիկ և Երարց: շնորհ կատարեին:

Այս ուղիները կը ծառայէին կայսրութեան մասերը իրարու հետ կապելուն: Եւստի մէջ կ'ազատակցութիւնները գիտարկներու: Այս ուղիները գիտարկանուն էին արքայական՝ ստրանդակներու, ստորագրութեան և պատմական մասերը, ինչպէս և քանակներու տեղափոխութեան: Եւստի անոնք ծառայեցին արեւմտեան և արևադարձիկներու փոխադրութեան և կայսրութեան քաղաքական մասերը անտեսող իրարու հետ կապելուն: Աստիճանաբար Պարսկաստանը դարձաւ հոգար փակ անային տնտեսութեան շնորհակէն և մասնակից կ'ըլլար Երարանը Երարեհի անտեսութեան կայսրութիւն:

Երթարկան ուղիներու վրայ կատարուած էին կալաններ, ուր մեծ պահ պատրաստ կը գտնուէին միտք և ստրանդակներ: Երթարց արքայի կրամանները, կաղարղուները արքանիքն, ստրանդակով կը շրկուէին նետաւար ստորագրութեան: Երարանիցիները կարճ մասնական մէջ աչք կրամանները կը հասնէին մասնակց կայսրութեան փոխանցէին երկրորդ ստրանդակին, որ կազմ ու պատրաստ կ'ըլլար և իր ներքին արքայական կրամանները հետեւեալ կայսրութեան մէջ կը շնորհները և աչքայէս միջնա որոշուած վարչ կատարէր: շին արքային համար արտակարգ արագութեամբ կեցրտնի կրամանները կը հասնէր ծառայատեսներու: Եւստի ձեռք ստորագրութեան, և անոնք քաղաքներու զեկուցուները արագութեամբ և մեծ կանանաւորութեամբ կը հասնէին արքայական պալատը:

Աստիճանական վարչութիւն, դրամական բաւեմորդուն, հարողակցութեան մեծ ծովային կատարուած՝ աւա թնչ միջնակներով Դարեհը փորձեց ստեղծել և կատարարել քաղաքական կայսրութիւնը, Աստիճան քաղաք միացնող, քաղաք

գործունեներ էին և շատ հեղու էին ույն միջպատուհներէն . որ կը գործարդէին ինտրեստանը , Բարեկերտ : Ասանց վրայ կ'աւելչնար նաև առաջնական լիզումը :

ԱՐԻՄԷՆԻԱՆ ԼԵՁՈՒՆ . Պարսիկները ոչ մէկ ժողովուրդի չպարտադրեցին ոչ իրենց չեզուն , ոչ ալ ինքու Մայրցախի կրօնը : Պարսկերէնը պարտիկ ժողովուրդի շեղում էր և կը խտուէր միայն Պարսկաստանի մէջ , նոյնիսկ կայսրութեան հետաւոր նահանգներու հետ պայտաք յարաբերութիւններ կը պահէր ոչ թէ պարսկերէնով և էլ աս մական սեպագրերով , որ իւրաքանչիւր էին , այլ արամեականով և արամեական նշանագրերով : Այս չեզուն ամենէն տարածուածն էր կայսրութեան մէջ :

Ինչ Ասորեստանի տիրապետութեան սրով տն հագորդակցութեան ամենէն շարժար միջոցն էր : Ան նոյնիսկ Ասորեստանի մէջ կը մտցէր ասորերէնի հետ : Արամեացի առեւտրականները իրենց ժնջքն էին առեր կայսրութեան ցամաքային , կարուանային առեւտուրը : Անոնց նշանագրերը շատ աւելի պարզ էին , դիւրամատչելի : Անոնք հրնշիւնագիր նշաններ էին . որոնք դիւրութեամբ կ'ընթացէին միւս ազգերու կողմէ : Բայց արամերէնը նաև վերնախաւի պաշտօնէութեան , առեւտրական դասի չեզունն էր : Էրթու , ճիւղ , այդ չեզունն ոչ ոքի չէր պարտադրեր : Էրիսան , փրս , յիկէն , չրէաները , մոյները , կիպտացիք կը շարունակէին խստի , պիւն և ստեղծել իրենց ազգային չեզուներով և նշանագրերով : Ահրաւ-Մայրցախի պաշտօնէական աչքունի կերպով ոչ մէկ ազգի չպարտադրուեցան : Ինչպէս միւսերէն արքայից արքան իսնոք տեղական աստուածներու կողմէն սանշուից իրեն օրինաւոր թագուոր : Բարեկերտ մէջ Պարսից արքան նոյն Մարդուկի ներկայացուցիչն էր , անոյ ընտրեալը , ան նոր հարստութիւն էր , բայց կրնի իրաւունքներով : Նայել և կիպտուսի մէջ : Այս երկու երկիրներու մէջ որք : ինչ արքան մեծագոյն շարժումը կը մտաուցանէր աստուածներուն , այս ժողովուրդներու պատմական անցեալին , և կը պահէր անոցն իրաւունքները :

ՊԵՐՍԻԱՆ ԼԵՁՈՒՆ .-- Արտակարգ այս հան-

դարձողութեան հետեանքով արեւելեան ազգերը իրաւունք ման , պարսկականացման շեղարդուեցան , չմուշուեցան : Ընդհակառակը՝ մեծ ու վաթր ազգերը մշակութային մեծ վերելք ունեցան , ուղարկին ինքնուարձկանման մէջ մեծ յարաւիգրիտութիւն ձեռք բերին : Նրէաները դարձան ազգային կրօնական համայնք . խմբագրեցին իրենց ստեղծերը : հասարակցուն աստուրի շարժք և ուղարկեցան համայնքը ազգային կեանքով : մարները թէև Եփեսոսէն , քաղաքական կեանքով կուսումն էին Պարսից պետութեան հետ , բայց հոգեւոր մշակութային կ'ուղարկէին միայնակ միացին մայր հարեւրիքին՝ Առեւտուրի հետ և հանկէ կ'ըստանալին իրենց ազգային ներուշուակները : Արամեական և փրս-Եփեսոսի քաղաքները դրանցին կայսրութեան շահաները և արտակարգորէն հարստացան : Հայերը Պարսից իշխանութեան սակ առայն հանարար հարազատին իրենց հարեւան ջեղերը և սաղմուտորդին : Հայոց ժողովուրդը :

Պարսից պետութեանը մնաց , հարստագ շէր , ան մեծ ու փոք ազգիւտ կարեւոր թիւն մըն եւ յետոյ ազգի՝ Պարսիկներու ստալիստագութեան , չկային սահմանային վեճեր , չկային ներքին ընդհարումներ , կոխերն ու վեճերը վտարուեցր էին հետաւոր սահմաններու վրայ : որոնք պաշտպանուած էին սահմանապահ մեռչուտ քանակներով : Ակար ներքի և դարսի վաշկատուն ջեղերու յարակումը , կար կեանքի և գոչքի ապահովութիւն : Հայր , յոյն , չիղիացի , սեմա , կաններ , փրսերիկէրի , կիպտուցի՝ կայսրութիւնը պահեց խաղաղութեան մէջ : Պարսից այս խաղաղութիւնը տեւեց երկու հարիւր տարիէ աւելի : Այս երկու դարերու մէջ մշակուեցան ան թոյլը՝ քաղաքակրթական արժեքները որանց համագումարը մեծք կը կոչենք խաղաղութեանը շնորհիւն արեւելեան ազգերու միասնաբար ճիգերով մշակուած՝ մշակութային քաղաքական և անտեսական տեղեւագործութիւնը : Այս մէջ նեանները ազգերու խաղաղ գործակցութեամբ արեւելքը առաջնորդեցին դէպի մշակութային միութիւն , խաղաղութեանը :

Գ. ԳԼՈՒԽ

Կ Ր Յ Ն

ԲՆՈՒԹԵՒՆ, ՊԼՇՏՈՒՄՈՒՆԻՔԸ. — Ինքնին ու Գաղափարները մինչև Չրադաշտական կրօնի քաղաքացիներու մշակութամբ ունեին կրօնական այնպիսի բարձրաստիճան, նուազ, որ յառուկ էր արեւելքի արիւնջ փառաստան ժողովուրդներու: Նախ խնկրային պայմանները կ'ընտանդէին միևնույն կրօնական քաղաքացիները: Ինքնապարակական ջեղերը թուրքացիներ էին, կ'առատաւանգնէին թնութեան ուսերը: Նրանկան ջեղերը կը պաշտէին քրիստոնէիւնը, յոյս պարգևադարձը, չգիշերային արեւոյ՝ յուսինք փայլիլուն աստղերը, արքայանք նոյր և կենսարար քորը: Ինչ չկար ալն ցիտակցութիւնը, որ այդ թոյրը մէկ գերագոյն ուսի, ոգիի արտաշայտութիւններն էին: Ինչոք իրարու հետ միացած չէին, կը գործէին ջիբուցան, անխուս Բնութեան բարի աստուածներու հետ գուցանն գոյութիւն ունէին շարքիներ, դիւեր, որանք շարունակ կը հայածէին մարդկէր և հսկասակ կը գործէին բարի ոգիներու: Ինչպատի խորշակը, թանուար սոգանները, ինչանկութիւնները, անկոր իր ցարտերով, ստանամանիքներով՝ շարք ոգիներու գործնէին: Ինչու և գործանք պայծառ, յասար օրերը, ծաղիկները և պտուղները՝ բարութեան ոգիի մայրնացունն էին: Ինչուաններու և թնութեան ոգիներու կը զանարեղէին անասուններ, անոնք հանելի էր կրակի վրայ խորտփած միջոց: Զոհարութեան պատան կ'ենդէին ոգիներուն նուիրում հոգի, որ նոյր: Ինչասուններու գոհարութեմը ցոյց կուտայ մարտ պարակական ջեղերու ընկերային դրութիւնը՝ ինչնուրաններ էին: Ինչպարզ բարգաւառ ունէին անոնք կուրի և յան հանդէպ. ասանք մեծ գեր կը կատարէին փառաստան ժողովուրդներու կենսոյին մէջ:

ԲՆՈՒԹԵՒՆ, ՊԼՇՏՈՒՄՈՒՆԻՔԸ. — Բնութեան ուսերու պաշտամունքի հետ մարտ պարակական ջեղերու մէջ մեծ

ցոյց ունէր նախնիքներու պաշտամունքը: Այս յատուկ էր արիական թոյր ժողովուրդներու: Ան մշակուցու միջնափայլի մը մէջ, որ հարիշխանութիւնն էր արիականութիւն: Ինչերն ու Գաղափարներ շատ երկար ապրեցան ստանական կեանքով՝ նախքան պատմութիւն ստեղծելը: Ինչպիսի անոնք ընկերային կացութիւնը խորակու արտաշայտակցու կրանի մէջ: Ինչն ստեղծ կրօնական միութիւն մըն էր, ունէր իր նոյնանաւոր ոգիի աստուածը, որ մեծած նստանք, սան, մի կրիստոսի ոգի էր: Ինչուաններու երեւակայութեան մէջ ան երբևէն կը գտնուար ստանական անձնուրու, թիւն, գերբնական ուսի սէր, իր ստեղծ ստեղծարարը, մեծ գործնի կատարողը: Տան մէկ ունէիներ կը բարձրանար սնակը, որ նուիրում էր ստեղծ պահպան ոգիին: Կան միշտ կը փառէր կրակը, որ անչէլ պիտի պահուէր: Տան մարտար սնակի ստեղծ նախնիքներու ոգիին զոհ կը մտ, ստեղծ, ստեղծ անդամներու հետ անոր փոխարանութեան երգեր կ'երգէր և կը խնդրէր անոր հովանին և փառանք կուրիներ:

ԲՆՈՒԹԵՒՆ. — Ինչպիսիական, թնութեան ուսերուն պաշտամունք մասնացանկու համար մարտ պարակական հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունէին մոգերը, անոնք երգական քարտերը ինչպիսի ցան էին: Ինչոք ոգիներու, աստուածներու սպասարներն էին: Ինչոք մարտական ջեղ մըն էին սկզբնական: Ինչպիսի միւս ջեղերը հաստատուեցան որոշ նոյրու վրայ, որ պարծառ անոնք ստանական սեփականութիւնը: Ինչոք ստեղծ շունէր իր ստանական կողմաւոր. անոնք ջրուցան միւս ստեղծութիւն մէջ և կրօնապարկէին անոնք կրօնական կարիքներու: Ինչպիսի ցուցուցու մը, որան միայն վերապահուած էր համար մարտական աստուածներու արարողութիւններու, ինչպիսի կատարումը և աստուածներուն գոհարութեմը: Ինչպիսի փառանքի մէջ քարտերը կրանի, գիտութեան, կախարարութեան մասնագիտներն էին, անոնք միայն մասնագի էր այդ թոյրը: արիական սէր մարտ պարակական ջեղերու մէջ մոգերը ոչ

միայն տատաւածներու սպասուորներն էին. այլ և գիտու-
 թեան, յատկապէս բժշկութեան, աստղագիտութեան գի-
 տականքը. անոնց մասնացիներն էին՝ Բժշկութիւնն ալ
 կտրարգութիւն մըն էր. կտրարգակուն միջոցներով կտրե-
 լի էր շար ողիքն զուրս բերել հեանդի մարմնէն. քայքայ-
 մաններն ալ միջոցներ էին՝ մարդոց հետո պահելու շար
 ողիքներէն: Ինչպէս աչքուան բնագործակ գործունէութիւնը
 և մասնաւանջ անոնց կտայր ողիքներու և սաստաւածներու
 ետ՝ շար մեծ ազդեցութիւն էր մեղսագործը անոնց հաստ-
 յակութեան թայր զտակերու մէջ: Ինչուք մաս կը պահէին
 կրակարանները. գոնէր կրնէին: Պարտիկները կրակարան-
 ները կը կատարէին բարձր տեղերու, թշուրներու վրայ:
 Ինչպէս պարսկական ցեղերը իրենց սաստաւածներուն համար
 բացի ստրուալաններէն չէին կտուցեր ստաւորներ, չէին
 բարձրացներ սրձաններ: Ինչպէսներու զգայումունքն ալ
 շատ պարզաւանկ էր անոնց մաս իրակը չէին թողեր, այլ
 կը զնէին բնակավայրերէն հետո, անուարդաբնակ անց մը,
 ուր թշուրները կ'ուտէին անոնց միւրս:

ԱՆՔՐՈՒ-ԱՌԱՋՈՒ. Նիկիերքի բազմաթիւ ողիքներու մէջ
 սկզբնապէս կարց և վապ չկար: Ինչպէս սաստաւածներու
 անոնց մէջ մտցուցին շրջ կտայ, ուղիւնցութիւն և սա-
 տիւանաստրուալ տրանական միասնիներու մէջ այլ սա-
 տիւանաստրուալ աւելի պարզ էր: Բողմանայիւր ողիքն-
 րու մէջէն աքլէն բարձրացեր և սաստաւածութեան հասկը
 էին Երթրան, Ինտրան, վարունան, Էքնին, Իտրիան:
 Ինչպէս միասնական հասարակութիւնէն քարձրացեր էր ու
 կը կտուամարտը գիտուորական ազնո սկան զաս մը, այնու-
 պէս ալ ողիքներ շրջանակէն զուրս ելան և տուանու-
 թիւն գտուցան քանի մը ողիքներ անոնց զարձան սաստաւած
 ներս: Իրանի ազնուակուններու այլ սաստաւածներն են,
 որ անոնց կտուամարտը կ'էր կտիւ, յաղթանակ: Ինչ-
 րու-պարսկական տոններու կրօնական գաղափարներու ըն-
 թացքը շատ ալ պարզ չէ: Այլ-այլ պարէն սկսած անոնց
 Ծանօթ էին Երթրային, թայց այլ ժամանակներէն անթիւ

ողիքներու շարքէն կը քարձրանար զիմաստրեան ողիքն:
 Էնտու-Լուպրան, որ շրջանակներէն էր քարձր ողիքներով:
 Էնտու այլ ժամանակներէն ալ կտուարուած է սաստաւած
 ներու ըստ ընտանիքներու բաժանումը. անոնց մէջ ազգակ-
 ցական կտայր որչաւ մը: Էնտու Ինչպէս կտուր մշակու-
 ցաւ մողերու շրջանակին մէջ: Ինչ կրտիւն մէջ քուսթեան
 ուտերու հակադրութիւնը չհասան էր, թայց անոր բար-
 յակուն. րեկերային կտուր անակակ էր, անկատար: Էնտ-
 սկզբնական Էնտու-Ինչպէս այլ կրտիւն էր, Երթրու-
 թեան սկզբունքը, որ մղեր Անուպուր վերամշակուցը, զու-
 ցընելու Էնտու Ինչպէս տամանքը: Ինչպէս Էնտու Ինչ-
 պայի մարդապետութեան տուեր էին զուսային թնայի:
 Լորտուր-աղիւսականութեան շարքն է, որ մողերու կրտուր
 կը պարտաւանէր: Իրենց ալ հարստութիւն անէին ցրուած մա-
 յական ցեղերու մէջ. անոնց ալ իսկ ազնուակուն Զարուսի
 անէին: Էնտ ընկերային անարդարութեան զեւ է, որ իր
 շար կրտուս բարձրակուն ուտուները մշակեց Արապուր:

ԱՌԱՋՈՒ-ԱՌԱՋՈՒ. — Արապուր անձի և զորքի մասին ստույգ
 տեղեկութիւններ չկան: Ինչպէս անոր ուղարած կը համարեն
 Թր. Յ. Արապուր անոր տուք. թայց անոնցն հասանակա-
 նութեան ան ուղարտ է երթերոց կում վեցերորդ զարե-
 րու մէջ: Էն մեաստ պէտք է ըլլայ Էքնիններու հա-
 թըտութեան հաստատուելու տուք: Էն ծնած է Ինչպէս
 տուր մէջ. Իսկ իր պատանակութիւնը և Երթրուարդու-
 թիւնը ուղարտ է Երթրայի մէջ՝ տեղական ինչպէս արի-
 ւարտուր: Լու ան կը անան մէջ հաստակաց ուղարտուելը
 սրիական ժողովուրդ, որ կ'ուղարտ կտուարի ծովի և Էրն-
 տու գոյ իրան մէջ ինչպէս ընդարձակ տարածութեան վրա
 թայ և կ'ըզրուղը Երթրայի շրջանակէն: Լու կ'ըրտան իրան
 էր՝ ամառը ուղարտուողը չէն ստա. Զմեար խիստ ցուրտ
 Թեութեան այլ հակադրութիւնը պէտք է տեղ գտներ
 Արապուր կրտի մէջ: Իր և կտուր ինչպէս և Երթրու.
 պարձ ժողովուրդը անական շարձակման երթուկալ էր մի-
 ջին ստիական ստաւանակներէն Երթրայ ուղիներու կող-

մէջն է նախապէս ցեղերը յամատ քան զհրոսւած հա-
ղիս կը պաշտպանէին իրենց աննքածը փայկաստաններէն :
Արադաշտի քնկերային ուսման ժողով, այլուստաւոր երկ-
րուցործ պատկարգի այս շարասե նիգն ու պայքարն
է, որ արձագանգ կը գտնէ :

Երեւան տարեկանին Արադաշտ միորճուեցում պոկիան
որոնուսներու մէջ : Աինչ չէին բուսարարեյ մոգերու մշա-
կան ձեւերը, գոհարերութիւնները, աւանդութիւնները : Ար-
կարատես ներքին անորոշութենէ ու ստապանքներէ ետ-
քը ան մշակեց իր կրտսերան թարոյական վարդապետու-
թիւնը :

ԱՐԱԿԱՇՏԻ ԿՐԿՆԷ՛. — Արադաշտի ասմունքի մէջ մարտ-
պարսկական մոգոփրոյական կրօնը մաքրուած է, թիւրքու-
ցած, դարձած թոյսը թարթական կրօն : մոգոփրոյական
պաշտմանը նման վերցուցում է ընտելեան մէջ գործող երկու
ուճերու՝ թորի և շար ոգիներու սկզբունքը : Արադաշտը
այս սկզբունքները կիրառեց մարդկային հասարակութեան
մէջ : Ըստ իր վարդապետութեան նախապէս գոյութիւն ու-
նէր թորերագոյն ստապան մը. ան ամբողջութեամբ յոյս
էր : Ան կը խորհրդանշէր յոյսը, սրեք և կրակը. կը կոչ-
ուէր Անու-Մագղա. անկէ կը քրիւլին թոյննչակ կեանքը,
իմաստութիւնը. թորը տաքիւնութիւնները, թորը թորու-
թիւնը — քաղցրութիւնը, կարճրագոյն և թորի ստապ-
անք նետ և անոր հակադիր գոյութիւն անէր շարութեան
ոգին. ուրկէ սկիզբ կ'առնէին թայտ ախտերը Այս երկու
նախադասյաները ընտելեան և մարդկային հասարա-
կութեան մէջ կը գործէին ու կը կատարէին իրենց դերը :
Կեանքի և մահուան գայութիւնը, առաջնութիւնն ու կի-
ւանդութիւնը, այսանքն ու առաջնութիւնները, գիտա-
թիւնն ու ազիտութիւնը, գիշերն ու ցերեկը, անապատն ու
արդուանդ հողը՝ ազատաց չէին, որ կար երկու ուժ. գա-
լակ, իրարու հակադիր. իրերամերձ թորի ուժը Անու-
Մագղան էր, թիւստանն ոգին և շար ուժը Անուսմուր
Այս երկուութիւնը տիեզերական էր, ան կար ընտելեան

մէջ, կենցանական այխարհի մէջ. մարդկային հասարակա-
կան կեանքի մէջ, Անուք միացունէ, անն ինչ մէկ Թոյսակն,
մէկ ուժն ըզմեցնէ անկարելի էր յարութեան և առա-
ջիտութեան, շարի մարմնացում Անու-Մագղան շարու-
թեան Ձեռնչ ուր չէր կրնար, և ընդհանուակը՝ Անուսմ-
ուր տաքիւնութիւններ, անքանեց անկարող էր : Ուստի էր,
կու նախածին ուժերը գոյութիւն անէին իրարմէ անկոխ
և կը գործէին իրարու հակառակ : Երկու այս նախածին
ուճերը միմեկ չէին, անոնք անէին գործակիցներ, շրջա-
պատուած էին ոգիներով՝ նրեպակներով և դեւերով : Ան-
րու Մագղան Անուսմուրի չէմ կը կուէր սերկերի թանակ-
ներով, որոնք գոյալը կանգնած էին վեց մեծ ոգիներ՝
արթան անմաներ, անոնք կը կոչուէին յարի միտք,
գլխապոյն առաջնութիւնը, զցանկայի իշխանութիւնը,
ուսմանութիւնը, սուսպնութիւնը, շրջանուոր ստապու-
թիւնը : Անուք կ'առաջնորդէին Անու-Մագղայի նախա-
ւոր ոգիներէ կազմուած թանկը՝ սուրբերու թանկը :
Անոնք երկրորդական կարգի ստապաններն էին : Անուք
կ'ապրէին արեւմտաքի լեռներու վրայ և շատաւորուած
էին հույսը արեւներով : Անուսման ու իր ներքին անէր
գործակիցներ՝ շար ոգիներ : Անոնք զլուսը կանգնած էին
վեց դեւեր՝ կարծանիչ վեց ուժեր, ստապ կ'առաջնորդէին
Անուսմուր հույսուար դեւերը : Անոնք կը ընակէին լերկ,
ստապապատ լեռներու վրայ :

Բովանդակ տիեզերքը իր նախադրութիւններով, հա-
կասութիւններով այս երկու ուժերու մրցման պայսն էր :
Ինչպէս և մարդը ինքը, անոր նախնային ինչ էր
փերապուտան մարդուն այս երկու տիեզերական ուժերու
պայքարի մէջ : Շատ թան, ան պէտք է օժանդակէր թա-
րութեան ոգին, պատուար գործակիցը Անու-Մագղայի և
գործուն պայքար մղէր շարութեան դէմ :

ԱՐԱԿԱՇՏԻ ԿՐԿՐՈՒԿԱՆ ԳՆՈՒՄՈՒՆԷ՛. — Մարդու ստա-
քին պարտակուածութիւնը այլուստիցն է, առ ստապաննա-
նայ գործ է. սով կ'առ]սաթի, աւելի մեծ դուռ կը կ'առան

ճան ասոյ Դագար զստարեցութիւն ընեցրաւ: Անչորս-Մագդաղի
 համար ամենէն հասեցին երկրացործական աշխատանքն և
 այս կը նշանակէ հասոյն անապատի զգաւ, պահակցելիք ան
 պրտաւոյ նոյն քանակը: Մշակելի շտանարանները, քրտնաշա-
 ներ հրտաւոյն, ուղիներ շտնելի: Տուներ հաստացելը, սնտի-
 ներ հիմնելը, հրտիք զտա պահելը, քաղմանը ամառնիք
 ունեւարը, ծնունդը և ամառնախիւնը հասեցի ևն: Անորս-
 Մագդաղիս Ան կը պահանջէ, որ անասուններու հտերը
 քաղմանցեն: Կենդանիները հոխանաւորեն պահան ու ար-
 տերը պատգնեցող, քանջարներով շտնեն, շտանարանները,
 արտաստեղիները ոչխարներով և հորիներով:

Ձրագոչտ կ'ըսէ Պարսից սրբազան մատենիք՝ Ձենդ-
 Աեւատայի մէջ. «ան որ իր ասնը կը կատարէ, կը հոխաց-
 ըն, իր անասուններու թիւը կը բազմապատկէ. սիւսի կը
 վառուի իր կնիւ, երեխաներու հեռ- ոյ հոպը կը մտնի,
 ջուրը մախուր կը պանն, ու իր հոգին կը մտնի սիւսել, եւ
 կ'ընե՞սէն, ան, ու՛ որ ջուրներ կ'աննցնէ, ան կ'ողնէ բաշի
 անասունը բազմապատկնու:»

Անչորս-Մագդաղի պահանջում երկրորդ մեծ առաքինաւ
 թիւնը համար խ [ստ]իւն է: Անոր հետեւ պնդելը պատի խտմն
 Նշմարիտը և գործին Նշմարիտը: Անոր, կեղծիքը Անրի-
 մանի անդգնակներն են և անոր զննարը: Մարտը ստի-
 թիւց ու սրտն խտմնով, շտնով ու զորով: Ձենդ-
 Աեւատան կը պահանջէ մարմնակուն և հոգեկուն մարտու-
 թիւն՝ քարոյական և ֆիզիքական շխանդութիւններէն ու
 սխտերէն ազատ մնալու համար: Այսպիսի մեծ առաքի-
 նութիւններ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ դեռ մէկը չէր քա-
 ըրեցրաւ: Ձրագոչտը իր հետեւողներէն կը պահանջէր քարո-
 յական ճիգ՝ թնքն իր զգաւ պարտարեցաւ, իր սխտերէն շր-
 քածարեցաւ և կատարելագործուեցաւ համար: Ան ճիգի և
 կատարելագործութեան կրօն էր: Այս անասնէտէն ան իս-
 խընթաց աստիճանն է քրիստոնէութեան, որուն մէջ նախ-
 ուղն ճիգը և կատարելութեան քաղաքարը աստիճանի սրբ
 տեղ անին: Ձրագոչտ կրօնն ու քարոյականութիւնը անր-

տորէն կոպակցութեամբ իրարու և աստի գործու: Մերձաւոր
 Արեւելքի ամենէն մեծ քարոյական մտանոյններէն և քարո-
 ցիչներէն մէկը: Անոր քարոյական գաղափարները կ'ընդգրկեն
 ընտանեկան, աշխատանքի, տնտեսի և դասերու բոլոր շա-
 քաթերու իմաստները: Այս կողմէն ան նման է Մոյսէսին, որոս
 տանաւորանելու պատուիրանները կը կատարուէին իւրաքանչիւր
 հասարակութեան բոլոր անդամները: Կրօնաւոր քարոյական նման
 ուսմանը մեծը անասնը իջեպատուի մէջ. քաղց հոն սրբա-
 րու թիւն, աստիճանի կեանքի պահանջը՝ կատարելութեամբ կոպակ-
 ցութեան ազգային ուստաններու հետ. անասնը քարոյական
 սկզբունքներու մշակումը կրկնական կրօնի մէջ, քաղց անոր
 պիտանք մասնաւորութիւնը քրտնաւոր մողոմբոյն, հիւսն-
 թեան պահպանումը էր: Ձրագոչտի կրօնը դերագոյնը զնն
 հանրաւորացիւն և փրկութեան և ստաթիւնութեան ուղին
 ան ջոյց կոտոր ըրտրին՝ ասանց ազգութեան և դասային
 խտրութեան: Ան նաեւ մտաշկիւնի սկիւն կրօն է արդարաւ-
 թիւն, աշխատանք շխտարտութիւն կը պահանջէ իր հետեւ
 ուղիներէն: Ան էր քարոյական քարոյական՝ մտանաւոր շտնար-
 կուն շտանոր թատանոյն՝ ուղեկուն ճիգերով և կատարելա-
 գործումով: Այս է պատմաւոր որ ան ստեղի կրկնոր ուղ-
 րեցաւ քան ի թիւններու կոչարութիւնը և անոր հե-
 տաւոր գործողութեան սկիւն ունեցաւ Պարսից պետութեան
 և ազգութեան անստաններէն դուրս՝ Հռոմէական կոչարաւ-
 թեան մէջ:

ՄԱՍՆ ԵՌԵՐՈՐԳ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՍԱԿԵԴՈՆԱՅԻ,

ՊԱՐՍԻՑ ԿԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ

ՅՈՒՆԱՍԱՆԻՐ. — Չորրորդ դարու կեսերուն Մուսուստանը թուրքեր էր: Քաղաք-պետութիւնսն սկզբունքը յաղաթանակն էր ամենեաց: Համազգային միութիւն մը. յուսնական պետութիւն մը շարեղծուեցաւ: Քաղաքներու պաշտնակցային սկզբունքն ալ շեղուեցաւ: Պատկառութիւն և իրարմէ անջատ քաղաք-պետութիւնները տեւական կոխաներու մէջ էին: Հինգերորդ դարու երկրորդ կիսուն Պէլագանիական պատերազմը. որ տեւեց չորսն յիսուսն տարի (132-404) մայեց կոտոր կողմերուն՝ Աթէնքը և Սպարտային, քամեց անոնց ուժերը: Աթէնքը, որ ստեղծեր էր յանապառ շարք մը քաղաք պետութիւններու դաշնակցութիւնը և յաջողութեամբ կը պաշտպանուէր Պարսիկներու դէմ, ալ կոխաներու մէջ պարտուեցաւ. ալ իր քաղաքական և քաղաքական առաջնութիւնը զիջեց Սպարտային. որ քան տարիներ տեւել իր գերիշխանութիւնը հասարակցի նուազանից միայն (403-382) և ամենուրեք շնորհալի եղաւ պետապետական իշխանութիւնն: Մայց ալ գերիշխանութեամբ զէմ դարա եկան ազատութեան և անկախ կեանքի վարձուած քաղաքները: Կալուստացուի Իէրէն (372) և կեղծանկալ Մուսասանի մէջ կը հաստատէ իր առաջ-

Նուրիներ: Աթէնքը կը վերանստատուէ իր գեոմոկրատիկ սանտանագրութիւնը: Իէրէն ալ քան ուժեղ էր. որ նոյն ժամ կը մտնէր Պէլագանիս:

Միամտմունսկ միջքաղաքային աջ կոխաներու հետ ամեն մէկ քաղաք-պետութեան մէջ տեղի կ'առնէր իր քաղաքացիական կոխաներ՝ հասարակութեան խոնարհ խաւերու և իշխողներու. ազնուական. հողատէր դասերու մէջ: Պէլագանիական պատերազմներէն մինչեւ Մուսասանի՝ Մուկեղանիոյ ենթարկուիլը (132-315) անցեր էր ութսուն և վեց տարի. առիճ չխառն և կից տարին յաւանքան քաղաքները տնցուցին պատերազմներով: Երբքին կոխաներն ու յաղախութիւնները սովորական երեսոյթ էին: Չարքորք պարսն անոնք կ'ըստանային ընկերային ընտրմէ՝ պատերսն ու զասակարգերը կը պայթարէին իրարու դէմ եւ զի ըրաբանման և կից պարտքերու գեղջման համար: Ընկերային և քաղաքական աջ պայթարներու և անիշխանութեան մէջ մուսասանը թուրքու. ազատացաւ. բնակչութիւնը պահպանուէր՝ կոխաներու և քաղաքի նստեալութիւնը: Ինչպէս զայն ալ ինչպէս յաւելը նախկին զարարանակը և նաւատորմիցը: Իրենց հարեւրէնքն քաղաքները քանգուաններով կը յեցնէին արքայից արքայի բանակները որպէս վարձկաններ. ինչ որ կը կորսնցնէին յայն քաղաքները՝ կարծէք կը շահէր Պարսկաստանը. որ Արտաքսէս Ռքսոսի որով վերանուանչի ար իարձիր կ'ընէր. կը կեղծանցնէր իր ուժերը: Պարսկաստանը զեռ մեծ ուժ էր Իրիշխանական արեւելեան աւազանին մէջ և Մուսասանի քաղաքական կեանքի մէջ մեծ դեր կը խաղար: 387 թ. ալ կեղծեց Սպարտայի հետ ՂԵԿԱ[Կ]ՈՂ խաղաղութիւնը. որ անոր թողուց փոքր Ասիոյ թուրք յայն քաղաքները: Ան երբէն կեղծան կողմներու անցը դարձաւ: Պարսկաստանը կը միջամտէր յանական գարծի. և:

ՔՐԻՍՏՈՍԿԱՆՆԻ ՆՊԻՍՏՈՒՆԻՐ. — Այս պարմուններու մէջ Աթէնքի մէջ յառաջ կուգայ քաղաքական մէկ նաւաթարուն գլուխը կանգնած էր Մուկեղանը: Ան կը մտածէր. թէ

յունական քաղաքները թուրքեր են, ռանիմաստ կոխեռուս մէջ անտեք մաշեր են իրենց ուժերը՝ շնկատեցով ին ինչպէս իրենց սահմաններու վրայ կը քարձրանար Պարսկաստանը տերթիմն հեռնաստանի դարասար և մանուցու թշնամին էս հոշները կրնան ազատուից այդ պատեղէն միւսըն համայնական գործակցութեամբ: Իսոյց հեռնաստանի մէջ շկար այդ ուժը, որ միտքներ քոյորին: Եզրան կենսական ուժերը Իթլէնքը և Սպարտան քաղաքներ էին իրարու: Ինչպէս որ ինչպատ անէր մէկ ուրիշ քաղաք քահան գործիչ՝ Լուիլիք, որ հոշնպէս համայնական միտքեան կողմնակից էր: Բայց այդ միտքեան նկարագրու թիւնը հոշներու մէջ չէր գտնու: Եւ Պարսկաստանի գեմ կոտեցու համար առողջ կը քաշէր Իսկիպոնիան, որ նորթարմ ուժ էր հեռնաստանի հիւսիս ասեղնուած: Հոս Բիլ թիւին պահ կը քարձրանար Դելիլի Իսկիպոնուցիլի: Եւ միտցուց Իսկիպոնիան բաման-բաման մտերը, կազմակերպեց իր մամանակի շատազոյն քանակը: Ինչկը միտք հանուն ան գրուեց ծովեզերես յունական քաղաքները՝ մէկ կողմ մէն հասար միտքն: Եւ ծով, միտ կողմէն իմաս Եզլէնան ծով, ձեռք ձգեց Իրանիան, մտերու անգուցներուն և ուրու իր հոխանիին սուկ միշտման յունական քաղաք պետութիւններու ներքին գործերուն: Իսոյց ան յու կը հասկընար, որ ինքը յունական քաղաքներու շարքին հաստատ սեղ կրնայ գրուեց միտքն ոյն պահուն, երբ գրուին անցնէր հոշներու դարասար տեղներու իրանիանուցման, կուսէր Պարսկաստանի գեմ, նոսա գունէր անոր Եզլէնանի արեւրէն: սպասուգրէր Փոքր Թիւրկան յոյն քաղաքները: Իսոյց ստոր համար պէտք էր միտքներ հեռնաստանը և իր նոս ունենար անոր զորքը, նաստարմիցը: Երես կողմէն Թիւրքի քաղաքական երուցիւրները յայտնի էին Պարսկաստանին: Էրիլին Թիւրքները և իք ուսի քով գալանի պատուիրակներ կ'ուղարկէր յոյն քաղաքները՝ խանգարելու այդ ծրագրերը, և մեծ քանակութեամբ գրամ կը Ծախէր կուտոնցու յոյն քաղաքական գործիչներուն:

ՅՈՒՆԱՆԿԱՆ ԳԵՄԻՆԵՍՏՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄԸ. - Ոտն քաղաքական միտքըն այ պատակաստան էր հեռնաստանի ուսող դրուած նորքիս ուսուցի Լուիլիք կողմնակից էր յունական միտքեան Իսկիպոնիան առաջնորդութեամբ: Եւ կ'ուսուցանէր, որ Պարսկաստանը է հոշներու միտք թշնամին, Եւ կը հասկընար, որ Իսկիպոնիան գերիշխանութիւնը հաստատ մը պիտի ըլլար յունական մտքը ա մեծ քաղաք պետութիւն: Երբայ, Բայց այդ անցի փոքր շարք մըն էր քան պարսկական պատեղը: Համարգային միտքիւնը և յոյն հաշիւներ յայտնութիւնը պիտի ըլլար միտք նպատակը և ինչ հոշներ իրենք շնկ կրնար այդ միտքիւնը սանգը շնկ: Թայ սանգը գորակն և կու ուժը՝ Իսկիպոնիան Երտրովին հակասակ տեսակէտ անէր Իսկիպոնիք: Իթլէնքի մեծագոյն հարստանը և քաղաքական գործիչը: Եւ կը մտածէր յոյն քաղաքներու սպասութիւնը իրանիան: Իսկ այդ սպասութիւնները ան կը հոշնուցնէր քաղաք պետութիւններու գործիւնը նոս Իրանի այն էր: որ կ'ուսուցանէր ամեն սպասութիւն անոր միջոցաբի մէջ մտքը կը դառնար քաղաքայի: Թիւրքը իտերդուիչն էր միտքութեան: ան ամենամեծ թշնամին էր յունական սպասութիւններու: ուստի Իսկիպոնիան Եզլէնք է միտքնայ, և ոչ թէ նոստար Պարսկաստանէն: Եւ մտքիւնը շոշնպէս հոխանիւնական քաղաքայի կողմնակից էր: Բայց ան չէր ուղեր, որ այդ միտքիւնը գրուին քայ քաղաքական սպասութիւններու ոչնչացումով:

ԵՆԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄԸ. - Բայց Թիւրքի համար հեռնաստանի գրուումը և անոր ուժերը իր նոս ունենուց կենսական նորք էր: Եւ թիւին ան իր քանակով շարժուեցու հեռնաստանի վրայ և Երտրովին գուտի մէջ շարդեց արեւնական զորքը: Թայ նոս ան կ'որդնթու քաղաքի մէջ համարգայի նրախրեց յոյն քաղաքներուն որ մեկնաքանեց իր քաղաքական երուցիւրը: Համարգայի կազմեց համայնական գիտութեան միտքեան ծրագրը: Եւ գունեց Պարսկաստանի գեմ պատերազմ յայ-

տարարեցաւ առաջարկը և Տիրխպն ալ ընտրեց Միացեալ յոյն մակեդոնական բանակներու սպարապետս Լեւոն անս. միջուպէս ետքը մակեդոնական զորաքանակ մը Երեւանց շեղուցներու առիական ապերուսն. ան պիտի նեաւթաւ զէր Փոքր Լեւիական ծախաներս շրջաններս։ Եւ այց Տիրխպի առ նակեկուց մանը փոխեց ամեն ինչ. ան սպաննուեցաւ իր յասուր ամբաստանու խրատմանքի մասնակի՝ ԶՅՆ իր ինս։

ԱՂՆ ԲԱՆԱՆԻՐ ԻՂԱՍԵՒԵՍԱՆԻՆ՝ — Տիրխպի սպաննումէն ետքը, հակառակ պարստական զուարչութիւններուն, քանակը հանցաւ սպաննուած թագաւորի որդուն՝ Աղեքսանդրին որպէս սրինական մասունք։ Տիրխպի մանը պատճառ եղաւ, որ պատմութեան մէջ ապաստմբութիւններ ծագին։

Իհարկուստանն ալ ապաստմբեցաւ, մանաւանդ, երբ լսեց թէ Աղեքսանդրը անհետ կորեր է Երիտիական լեռներու մէջ։ Ինչքէն և Իլիլնքը անցան յոյն սպաստմբներուն զգոխը։ Եւ այց Աղեքսանդրը Դանուսի ափերուն իր թշնամբներուն պարտութեան մասնեղէն ետքը շողթական քանակներով երեւաց Ինչքի գոնեյուն առաջ. քաղաքը պրտակց յարմակաւմով, աւերեց և բնակչութեան մէկ մասն ալ զերի տարաւ։ Ընտանց Իլիլնքը, Լարս հրաւիրեց կորնթոսի երկրաբոյ համարաւարս։ Փոքրով անոր հանցաւ համարանական միութեան զբախ, յոյն մակեդոնական միացեալ բանակներու սպարապետ։ Ըն քան տարեկան էր, երբ զան բարձրացաւ։ Ընոր դատախարակը՝ յոյն մեծ փիլիսոփայ Էրիստուլն էր։ Երիտասարդ թագաւորը մեծցաւ յոյն մշակութի ներդնումներով. բարեկամ էր և հովանաւոր յոյն գրականագիտներու և արեւեստագիտներու։ Եւ այ ան չէր բովել իր ռեստիցի քաղաքական տեսակետները։ Ի մեծէն սիրած գիրքը Համերոսի Ելիականն էր և յոյն ողբերգակ գրողները։ Ըն բազմակողմանի ընդունակութիւններով ստուսած երիտասարդ մըն էր, պայծառ գիտակցութեամբ, փայլուն երեւակայութեամբ, որոնք պիտի ծառայէին իր անսաման փառասիրութեան. Ընոր նկարագրի մէջ հակազիբ գծեր կը միանային իրարու. բարի էր, զգաւ

յուն, մարդամտ, բայց և բովելաող, խրատմանքի սիրասար, հարկեցող, որու ընթացքին ընդունակ էր ամեն վատ բաներս։

ԻՂԱՍԵՒԵՍԱՆԻՆ՝ — Իր բանակը մեծ չէր քանակով, ան մտտ զՈՒՄՈՒ գինուոր առնէր. առնեցմէ 12 ՍՊՈ Իակեդոնացիներ էին, Կայսրնիական միութիւնը տրամադրեց էր անոր 7.000 գինուոր, ՚իկոց հազար ալ զարձկան գինուորներ ունէր. Ը.000 գինուորներ ալ Երուկուցի սմանչակներ։ Ընորուծին կազմուած էր Զ.ՈՒՍՈՒ միութեանը, որոնցմէ միայն 1.000 Իակեդոնացիներ էին։ Երիտասարդ թագաւորն ունէր պաշարման գործիքներ, նարտարապետական զորաքանակ և 100 նաւերէ կազմուած նաւատորմից մը. որ տրամադրեց էր անոր կորնթնական միութիւնը։ Եւսատորմիցը, համեմատած Պարսկաստանի նեա թոյց էր. ՚կերջինս ունէր փեռնիկան նաւատորմիցը, Ինչպէս և Փոքր Լեւիական յուսական նաւահանգիստները։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՆ՝ — Պարսկաստանը ոչինչ չընձեռեց մակեդոնական զուարչի զէմ. Գիտեմք, որ անոր ամենամեծ շարիքը իր շարժուած ընդարձակութեան մէջ էր, իր բազմազգեան, բազմակրոն ոչնայու մէջ, անտեսական և մշակութային միութեան չունենալու մէջ։ Ընորապական վարչութիւնն ալ փոխունակ կեցրոնացման միտումին ծառայեաւ, նպատակեց տեղական տանձնաշուկութիւններու մշակմանը։ Աղեքսանդրի զէմ ան շունէր ազգային բանակ, յոյն զարձկաններու պիտի պաշտպանէին Պարսկաստանը յոյն մակեդոնական զորքերու զիմաց։ Պատերազմի մամանակ արքայից տրքան կրնար հանել մեծ քանակ, յայց խառնիւնազանչ, անյէն, անկուրդ և անգիտակից բանակ։ Պարսից արքանիքը այ մէկ բան չորուս զիմագրաւորս կրտսարեւմտեղէն եկող զամնցր։ Դուրջն ասոր պատճառն այն էր, որ ՚կերջին զործունեայ և տաղանչասար թագաւորը՝ Ընորաքնէրքու Ընտար արժանացաւ Տիրխպի բախտին, սպաննուեցաւ և մամանակ մը երկիրը մատուեւ

ցաւ անխնայանութեան: Աղեքսանդրի դիմաց կանոնաւէ էր 'Կաթէն ի՛նչ Կաթովնորս, որ հրքենն Հուշաստանի սասորտաց էր հոգեք և ոչինչ չէր քրեք' իր վարչակամ, քաղաքակաւ կարողութիւնները ցուցանանայ: Պարսկաստանի զէմ կռուե- յով Աղեքսանդրս գործ պիտի ունենայ: յոյն վարձկաններու նետ, որոնք վարձուած էին, յաւ դիմուած և ինչամոյրէն սրամարտուած իրեն նահգից:

ՓՈՒՅՐ ԱՍՈՒՅՑ ԳՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— (334-335) Պրանիկ գետի արփին Աղեքսանդրը կը հանդիպի Պարսից քանակին: Ահր. ջինս կադմուած էր 211,000 յոյն վարձկաններ և 120-000 մարտիկներ: Բանակի իրամանաստը յոյն զարավար ԱԼԱՐՈՆԵՔ էր: Փոքր ընդհարումէն ետքը ասիացիներէն հազմուած Նոնուպորթը նահանջեց անկարգ: Մակեդոնու- ցիք սարիին առաջին յաղթանակը: 211,150 յոյն վարձկան- ները, որոնք ազատուէր էին կոտորածէն, ուղարկուեցան Մակեդոնիս՝ ասմանակիր սոյնաստանքներու նամար:

Այժմ Աղեքսանդրի ստաց յոյց էր Փոքր Ասիան: Սատ- դան անձնատուր եղաւ սոսանց կռուի: Գեճոկրատիկ յեղա- փոխութիւն մը սնդի ունեցաւ Ափեսոսի մէջ, երբ Աղեք- սանդրի զօրքը մտնեցաւ տնոր: Միլիւր երկար ժամանակ դիմացրեց: Իր յարմարներէն մէկը նուաճեց Փուրցիան: Ժողք Ասիան կորած էր Պարսից կայսրութեան համար: Ինձիական և խնդրեան բոլոր քաղաքները ազատուրուէր էին: ամեն տեղ վերահաստատուէր էր զեմկրատական սահմանադրութիւնը: Եւսոյ այս գրուումը տմար չէր: Աղեքսանդրը ծովու տէրը չէր: ան վաստակութիւն յունէր յոյն նաստորմիցի վրայ: Եւսաի արձակեց անոնք: Պար- սից նաստորմիցի զմանցով աննեայով վարձկաններուն: վերադարուէց Քրոսը: Էկարտը, ապա Միլիւր: Հարիկար- յէքը: Մեծ սասանութիւնէն ետքը Կարենը որոյնց իր բա- սակները կիւրտուցնէ և հակաստամարտ սույ Աղեքսանդ- յին: Ասոր համար ան եղեկան ծովէն ետ կանչեց իր նա- ստորմիցի և քանակներու մէկ մասը:

ԻՍՈՒԻ ՏԻԿՈՏՈՒԼԻՍԸ 333 Թ.— Աղեքսանդրը Փոթիցիոյ մէջ էր: Երբ ստացաւ Մակեդոնիայէն յար և թարմ քանակներ: Ան տնցաւ կիլիկիա, Եւսաի արփին հանդիպեցաւ Պարսից քանակին: արան գրուիւր կանգնած էր Կարենը: Կեթիլիկս զարքը կը հասնէր անչի քան հարիւր հազարի: Այստեղ երկրորդ անգամ Աղեքսանդրը ջարդեց Պարսիկներուն, Եւ- սանը հագիւր վախաւ: Այս կռուի մէջ ան հանդիպեցաւ մեծ դիմացրութեան ինչ Պարսիկներու և ինչ յոյն վարձկաննե- յու: կողմէն: Ան յաղթանակ ստրաւ: յույց մեծ հարուստ- ներով Ատը ձեռքն ինկան Կարենի մայրը, կինը, երե- յանները, որոնց նետ ան վարսեցաւ արձանադարչի ձեռք: Իսաի ձակաստամարտէն ետքը յաղթողի ասալ՝ յուցուեցաւ Ախիոյն և Փիւնիկիի գոտները: Կարենը փոքր քանակով տնցաւ Եփրատ: Պարտութիւնը և ուրաջայնան ընտանիքի քերի իշուսը Կարենը հոգեկան բեկում ստացաւ: անոր մէջ- ան յաւ համարից քանակցի յաղթողի նետ և իրկից իր պետու- իննէն աշն: Ինչ այ դեռ կարենի էր վրկեց: Եւսոյ տնոր այս վարձը յաճողութիւն յանեցաւ: Իսկ յաղթողը չհետապնդեց Կարենին, չցնաց Միջագետք: աս դիմեց զէլի կարաւ՝ գրուէր: Կովկասեայ յաջաններ:

ՓԻՒՆԻԿԷԼ ԵՒ ԵՂԻՊՏՈՒՆ ԿՈՒՆԸՆՈՒԹՅՈՒՆ. Աղեքսանդրի զարավարներէն Պարձենիոնը գրուէր Կամակորը, ուր կը գտնուէր ուրաջից արթաչի դանձերու մէկ մասը: Փոքր Ասիան գրուուած էր, յույց ծովը մակեդոնական չէր: Աւ գէեականի մէջ Պարսից նաստորմիցը կիլիկիոյ Պարսիու- փան ակին: Յոսնաստանի մէջ դաշնակիցներ կը շահէր: Ապարտան կանգնած էր հակամակեդոնական նասանքի գրու- իւր: Կեճակէնէն իմաստուն իորնրով Աթէնքը չհարց- ձեաց: Աղեքսանդրը որոյնց գրուէր Փիւնիկէն՝ Պարսից ծա- վոյին ասի խարիխը: Եւսոյ Նիքոսէն և ուղայն այ մէկ տեղ դիմարութեան չհանդիպեցաւ: Նիքոսը ետք ամիս- ցաւարտուած մուց: 331 թ. Ապաստան ան այ յանձնուեցաւ: դիմացրող քանակը կասարուեցաւ: Այս զէլիքերու ազգե-

զուժեան տակ Եղևականի և Միքէրիբականի պարսկա-փրե-
նիկեան նաւաւորութիւնը եկուա Փիւնիկեան նաւակազմութեանե-
րը և յանձնուեցուա Աղեքսանդրին :

Փիւնիկէի գրաւումէն ետքը Աղեքսանդր ժտաւ Եգիպ-
տոս . նաւաւորմիցը անոր կ'սցնէր, Նեշուսի վրայով ան
հասաւ մինչև Մեմփիս : Եգիպտոսի սատրապը չլիմպոզեց
անոր : Եգիպտոսը Պարսից կայսրութեան արով եղեր էր
բոլոր նակապարսիկ շարժումներու ոգին և այժմ Աղեք-
սանդրը ան ընդունեց որպէս ազատուորաբ : Վերջինս այ
մեկ շարժանքով կը վերաբերէր Եգիպտոսի հանդէպ . իր
չեղ միակայնի, փառաւոր անցեալի հումար : Ան գտնու
մատուցեց ինչպէս սատանաւ . այցելեց Պտոկի տաճարը : Ան
մտաւ Սիւպոսը, այցի գնուց Ամոն աստուա տաճարին .
այստեղ հպիպտական քաղաքը յայտարարեցին անոր Ամոն
Տա աստու որդի : Ան պարծաւ փարաւուններու յաջորդը
և իրաւատէրը հպիպտական քանի : Այժմ ան պարծաւ
անմահ, փենչանի ստուում : Աղեքսանդրը Վերին Ե-
գիպտոս շարժուեց . անոր պէտք էր միայն ձագփունեա
չրփանները . հոս ան հիմեց զայդքանաւունեղիստ մը Ե-
ղեքսանդրիան, որ թի յետոյ եղաւ Արեւելեան Միքե-
րականի մեծացոյն առեւտրական և մշակութային կեդ-
րաններէն մէկը : Փիւնիկէի և Եգիպտոսի գրաւումը ապա-
հովեց անոր թրկուները որեւէ շարժակունեղիներ : Այժմ ան
կրնար շարժուիլ Պարսից կայսրութեան խորքերը :

ԱՐԹԵՆԻՔԻ ՃԱՆՏԱՅԻՆՈՒՄԸ, 331. — Գարեհը կը պատ-
րասուէր Աղեքսանդրին դիմադրելու Միջագետքի մէջ :
Մինչ այդ ան Նորէն հաշտութիւն ստանալկեց յաղթաւորին
էն պատրաստ էր Փոքր Ասիան մինչև Ալիս գետը, և մին-
չե իսկ Եփրատը զիջիլ Աղեքսանդրին, պայմանով որ մնա-
ցած մասը իրեն ըլլայ : Աղեքսանդրը մերժեց . ան կ'ուզէր
Պարսից կայսրութիւնը ամբողջութեամբ . կ'ուզէր կատու-
ցիլ Եւր-ասիական համայնարհային կայսրութիւն մը .
որու մէջ իր մամանակի քաղաքակիրթ ամբողջ աշխարհը

ամբողջուած ըլլար : Գարեհի ստանդարտները Աղեքսանդրը
տարաւ իր զորավարներու մոզովին : Գարեհներուց այդ ա-
տապարկները շամարեց ընդունելի : Էնու ալ կը համաձայնէի,
պատասխանեց Աղեքսանդրը, Էթէ Պարսկներու ըլլային :
Եգիպտոսէն 33] թ . ամբան Աղեքսանդրը անցաւ Միջագետք
և Նինուս յաղաքէն ոչ հետո : Արքեւայի գաշտին մէջ անգի-
տանցաւ մեծական ճակատամարտը : Աղեքսանդրը ունէր իր
նեաքին տակ այնքան զորք . որքան արշաւանքներու սկիզ-
բը . պարսկական բանակը շատ տեղի էր քանակով և յա-
տարապարտուած էր . ան իր մէջ գիտուորներ ունէր կայս-
րութեան բոլոր ազգերէն : Ասիս թեի վրայ Պարսկներուն
զէմ կը գոյնէին հնգկական և պարթեական ինձնուպարտ .
կոտի մէջ ոչ թեթ կ'ընէրին : Աղեքսանդրը ոչտութեան
կը հանի և ետ կը վանէ իշխամին : Պարսկներուց այդ պա-
նուն կը մտնեն Մակեդոնական բանակի կեդրուը և հոն
կ'ըզբարտուին աւարտը Աղեքսանդրը սմանակ և յետնապակ
քանակով կը վերահաստատէ կարգը և բոլոր ձակասներէն
կ'անցնի իսկաշարժական և փայտաստի կը մասնէ իշխա-
մին : Արքայից արքան կը թողու ոսպմանակտուը . Աղեքս-
անդրը կը հետապնդէ անոր և կը հասնի Արքեւայի գրգ-
տակը, ուր Գարեհը ինգեր էր իր ուղեւորք . կապտեղները
Արքեւայի ճակատամարտը փայտում մըն էր ոչ միայն Պար-
սից բանակի, այլ և կայսրութեան հումար : Գարեհի ոսպ-
մանակասի լքումով բանակը մնաց անպախ . երկիրն այ
տեւէր : Արքայից արքան կը մտածէր նոր քեթը հաւաքեց
Մարաստանի մէջ, բաց ի պուր . նոր պարզ կարգեց իշխա-
ղեցաւ : Գարեհը փոխաւ Երանի կեդրոնական քաւառները,
իսկ Պարսից կայսրութեան քաղաքները մէկը միւրի ետե-
ւէն ինքան Աղեքսանդրի ձեռքը : Եւր և Ռարեյուը ոտանց
կոտի յանձնուեցան յաղթողին : Գարեհը անոր չեղ ըն-
դունեցաթիւն ըլլաւ . ան այդպէսով վրէժ կը յուէր Գա-
րեհ Վշտաւապտեղէն, որ արքայգեղը էր իր տանարները :
Եւր մէջ ան ձեռք հղեց արքայական քանակէն մաս մը .
ունկէ անցաւ Պերսկպոլիս, ուր գտաւ անպախման քանա-

կուժեամբ ասկի և արծաթ: Աջմեճեանն թագաւորները հաս չին հաւաքեր ամբողջ կայսրութեան հարասութիւնը: Պետուպիսի մէջ Աղեքսանդրը հրդեհեց արքայական պալատը՝ որ պիտի խորհրդանշէր՝ Պարսից կայսրութեան վախճանը: 330 թ. յաղթական թագաւորը տնցաւ հրահա՛ կղ-ջասանի վրայ, 'Պարսեր' չեղով, որ Աղեքսանդրը իրեն կը հետապնդէ՛ կը փութնէր կուսպից Յովի արեւելեան կուսմբոր: Ի՛նչեղ ոնուցիք կը գրասեն Նկրատանը: Պարսեանիսնիս տնց-տեղ կատարարից նշանակելով Աղեքսա՛ւսը կը հետապնդէ կուսմեհն: Պարսից պատմութեան այս թափառոր: շրջանին իսկոյրիան յայտարարեց իրեն անկախ՝ տեղական ստարու-պի գլխաւորութեամբ: Այստեղ կը ներդրուցուի և կ'ու-պանտար 'Պարսեր: Իստորայր յոյս ունէր թէ իր այս դա-ւաճանութեան համար կը վարժարարութի Աղեքսանդրէն: Իւցց մեթո՛նս ազաննամ թագաւորի գիտելին կատար-արքայավայեց պատիւներ և կը իւղէ Պարսպոյրիս մէջ:

330 թիւին որոշ էր Պարսից կայսրութեան թափար: Կը վերաճար իրանական սոցիոսականութեան և ԱԷԼԻՍԵՆԱՅ Կարսպրեան գերիստանոցիւնը արեւելիս ևլը: յնչպիս ասկն արսոս սկսած ևս յերուցած ևս եղիպոսկանը, հարականը ևս Ալուեւաւանիկ: Աղեքսանդր Իսկոյրանցի յայթաթիւն-տերով Իհրանար Արեւելքի մէջ թագաւորան ստա՛ջնա-թիւեր կ'անցնէր ննդեթողական ժողովարդներու, արեւ-մրտեան հաստամին՝ Յոյներու և Ի՛նչեղ ոնուցիներու:

ՔԱՆՏՐԱՅ ԵՒ ՍՈՒԿՔՆԵՒԻՅ ՔԿԱԽՈՒՄԸ... Իրանի թարձարանդանի նաւանա՛ը ամբողջացած չէր: Աղեքսան-դրը շեռուպեց 'Պարսեր' ազանեհններու: Բակդրբոյ ինքնակոյ թագաւորը՝ Բասար փորձեց զիմարդի- թայց անշա՛խդ: Աղեքսանդրը գրասեց Բակդրբոյն և հասաւ մինչև Հինտոգու: չնոր 329ին ոն տնցաւ Ամու-Տարիս, Թքսաւ գետը, նաւանց Իսպանիան և հասաւ մինչև Իսրկանիլս՝ արարուս: Իստարդանդը Իրանի արեւելքի մէջ ան Անայ ժող երկու տարի. ան շատ էր հեռացեր Աստուսանէն, Ի՛նչեղ ոնուցի և Ի՛նչեղ ոնուցիներ եղերքնելն: Անոր թա-

ցակարգութիւնը և միջին աւիսկան հարցերով գրաւոր ի՛ճ-ընդ հանաւր զժգոնութիւն ստա՛ջացաւ և հակառակորդները օգտուեղան ասկն: Եւրոպակ՝ Երիտասարդ թագաւորի շրթ-ջուպանէն այ զժգոններ շատ կաշին: Ինչեքսանդրի նաւա-ճարական աննչք ստ՛ման շու՛նչը, իսկ իրեն հեանաղները յոցներ և ճանքարայր էին անվերջ կոխանելու: Ի՛նչեքսան-թիւնն այն սաստիանի հասաւ, որ իր գարծակիցնէլը որու-չեցին անարկեղ թագաւորին: Արց Լեոնարդի գլխին տն-ցեր էր Պարսեանիսն որդին Ալլիուսար: Աղեքսանդրը անոր գլխարեց՝ ապու սպանեց անոր հարը՝ Պարսեանիսն: Ետ-քան այ իր թիկնուպան թունակի կրամանստարին: Ինչեղ ո-նչ Եոյս դաւաւարութիւն յայտնարեալեցաւ, որոնց հեղի-նակներու Աղեքսանդրը խոստըն պատեց:

ՆԵՒՐԱՍԱՆԻ ԿԱՆՈՒՆԻՍԸ... Եւրոպին տնհամաճա-րութեան և պատակաման այս միմարթով մէջ Աղեքսանդր որդեց նաւանչ շնչկատանը: Ան արդէն յարարութեան մէջ էր ինտար գերին հովտի իշխաններու հետ: Կարալի կովտով ան 120,000-ոց թանակի գլխին տնցած մտաւ շնչկատան, թայց աշտեղ ան հանցիպեցու տեղական շնչերու շատ ու՛տեղ զիմարութեան: Ին անցու ինտա-գետը, յաղթեց տեղական իշխաններու, թայց և այնպէս անանց պո՛նց իշխանութեան գլխաւոր Լեոնոյ՛ Պկեպալը անթարկեալեցաւ անոր: Իւցց Աղեքսանդրը ասկն ստա՛ջ երթալ չկրցաւ: Ի՛նչեղ ոնուցի թանակը շու՛գեց հեանիչ անոր այս անժանաթ և խորհրդուր երկրի մէջ: Ան ի՛նչա ինտար արեւրով մինչև գետարբուր՝ ճանապարհին կրա-տեղով թաղմաթիւ ցեղերու ևտ, որոնց երկրներով ան պիտի անցնէր: Ինտարի գետարբուրէն մակեդոնական թա-նակի մէջ մտար ժողային ճանապարհով սեղաեցաւ զկարի արեւուտը՝ մինչև Պարսից ժողը և Միհոպետը: Իստ մըն այ թագաւորեցու թակարիս, հանեղ ժողած ապատամբա-թիւեր ենչեաւ: Բունակի մեծ մտար իրեն՝ Աղեքսանդրի գլխաւորութեամբ կտրեց Իրանի թարձարանդուր արեւելս-ջին արեւմուտը: Ին անցաւ Կրկրանի, Կարամանի ևս

հանցանքերով, հանապարհին մեծ կարոտաներ ունեցաւ և
 անխաբկաբեցաւ մեծ շարժարաններու: Այնուամենայնսակաւ
 զորքը կ'անցնէր անուպատ վտարերով, անոր պարհեւասու-
 ռումը շատ անկատար էր. կը պսակէր քաղը և ուտենէփո:
 Քանի մը ամիսէն ձոյով ընթացող թանակը երեւոյց Եփրատի
 գետաբերանին, իսկ Աղեքսանդրը Ռեոցած թանակով հասաւ
 Եդէ — 324 թ. Պարսեան թողաւորը հաստատուեցաւ Ռա-
 րսիոն, ուր ան գրաւուեցաւ նոր արշաւանքի մը ձրուգիբը
 կողմէնով՝ այս անգամ զէպի Արապիա, բայց հրաւեղա-
 ցաւ տեղեցով և մեռաւ 323 թ. Յունիսին՝ ընդամենը 32
 տարեկան հասակին:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԿԱՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՅԱԼԱՄԱՆՆՈՒՄ. — Տասնհամեկ տարուայ մէջ Աղեքսանդր
 թը կտուցեց մէկ ընդարձակ միջն ուղղ շտեմեռած կայսա-
 րութիւն: Անոր պետութիւնը կը տարածուէր Մակեդոնիա-
 չեն՝ Տունուքէն մինչեւ ինասա ցետը, Նեպոսէն մինչեւ Սիր
 Տարիա ցետը, Կովկասեան լեռներէն մինչեւ Արաքիա և
 Կասպից ձալէն մինչեւ Պայսից ձոցը: Այս մէկ շատ ըն-
 զարձակ կայսրութիւն էր, որու սահմաններուն մէջ այժմ
 տեղեւում են թագմաթի պետութիւններ՝ Պալստինան,
 Ռատաստներ, Կապուդուխտի մեծ մասը, Իտալիան,
 Հայաստանը, Արաստանը Սիւրիան, Արքանոսը, Պարսա-
 սիոնը, Արիպտոսը, Սիթուգետոսը. Երաքը, Պարսկաստանը,
 Աֆղանիստանը, Պենթապ կամ արեւմտեան Հնդկաստանը:
 Այս ընդարձակ, մասայուն կայսրութիւնը ստեղծուեալ էր
 մէկ հունձարեց երիտասարդ ինպուստրի ուսովի կարողու-
 թեամբը կայսրութեան թագմակի մասերը իրարու միաց-
 նոց, զոցոց ոչինչ գոչութիւն չունէր թաքի յաղթուցի ան-
 մէն: Պարսից կայսրութեան անկումով և նոր պետութեան
 ստեղծումով, Աղեքսանդրի առաջ կը գրուէր շատ մը կա-
 րելի հնարքեր. որոնց յուսումն կ'սխաւած էր կատուցուե-
 չիք պետութեան տպագունը նոսխ ինչ թնոյթ պիտի ունե-
 նար նոր պետութիւնը:

ԻՆՃԱԼՆԱԿԹՈՒՄԸ ԵՎ ՍՈՐՈՒՄԸ. — Աղեքսանդրը Մակեդոնա-
 ցիներու համար արինաւոր թագաւոր էր. յոյնի համար ան
 յառնակաւ միտքեան սպարապետն էր միայն: Բայց յայ-
 թութեանց նետուեցով ան հակայ կայսրութեան գլուխն
 էր կ'անցնած, արիեր էր տրեւեղքի ժողովուրդներուն, ա-
 յունը տարբեր քաղաքական և կրօնական ըմբռնութիւնը

ունի՜րն: Ինչ էր անանց փերաբերումը նոր թագաւորի հան-
 չէաց: Արքեպիսկոպիտի մէջ իշխանութիւնը սերտորէն կապուած
 էր կրօնի հետ: Թէ արքայից արքայի իշ-
 խանութիւնը աստուածային էր, անանց կ'իշխէին կամօքն
 աստուծոյ: Բամենչ իշխանութիւնը կրօնէն Աղեքսանդրի
 համար կ'ըջլար մեծագոյն սխալք: Արքեպիսկոպիտ այդ եր-
 կուքը բաժնել չգիտեր: Մէկը միւսի ազգիչուն է և յենա-
 բանը: Աղեքսանդրը անհնարեց ազգային աստուածներու
 կողմէն ընդունուեցաւ որպէս իրենց երկիրներու իրաւական
 սէր և քարտէրու կողմէն շարժարարուեցաւ աստուած և
 աստուածորդի: Հին այեւեղքի մտանդայի իւնը սառնան
 յէր դնեք աստուածայինի և մարդկայինի մէջ: Իւստի և
 անոր ըմբռնումով աստուած կրնոր մարդանայ, այնպէս
 ինչպէս անոր հեռաձեռի նախնիները կը մտածէին թէ աստ-
 ուած կրնայ մարմնանայ բայտ. կենդանի մէջ: Աստուծոյ
 այս մարդկայնացման քարտարքը մնաց և նետագայ կրօն-
 ներու: մանաւանդ քրիստոնէութեան մէջ:

Նարեկոյն չկույ. որ արեւելքի թնակչութեան մեծ մա-
 ւոր կը հաւատար Աղեքսանդրի աստուածային ծագման:
 Անտուածային Աղղիսանդրիս աստուածացի հիմա ոչ աստու-
 թեան է իրանական տոյնարի մէջ: Հսկայական կարգու-
 թեան կործանումը երկրասարդի մը ձեռքով շէր կրնար
 հրուց շահարուիչ սնտոխուպարու աւստուածայնորուած ս-
 րեւելքցիներու կողմէն: Այդ մեծ գործը անանք կը վե-
 թագրէին միայն գերբնական ում անեցողիքն: Եզիպտոսի և
 Բարսիլոսի մէջ անոր իշխանութիւնը աստուածային համար-
 ուեցաւ: Ամենուրեք անոր աստուածային պատիւնը կ'ըն-
 ծայէին: Սուր հակառակ էին յանական քանակաւ շնորհը և
 մասնորդները: Երբ երկրասարդ թագաւորը պահանջեց, որ
 Աղղիսանդր այ իրեն աստուածային պատիւներ ստան՝ յոյն փի-
 չիստիանները պատասխանեցին արևամարտնաբով և նեղումն-
 քով: Աղեքսանդրի աստուածացման հակառակ էին յանա
 Մակեդոնացիք: անանք սովոր չէին թագաւորի աստի իս-
 նարեցաւ, քոն մասալցանեցաւ: Այս պահանջը կը վիրաւորէր

անանք ինքնուստիքութիւնը: Վիշգ է յանական վիրաքն այ
 աստուած շէր դնեք աստուածայինի և մարդկայինի մէջ:
 Բայց Աղեքսանդրի աստուածացման անանք զէմ էին գրէ-
 խուարապէս քարտարական նկատուներով: Եւր յանոր կ'ամ-
 րացնէր անոր մեծաստիքութիւնը: Իտուաստուածի մէջ և վերջ
 կուտար ստեղծուածութեան: Այս բարդը անջրպետ մը աս-
 տուածացիքն Աղեքսանդրի և իր սպայակոյտի ու յանական
 մէջ:

ՆՈՒ՝ ՎԱՅՄԱՆԻՆԻՆՆԱՎ՝. — Աղեքսանդրը սկիզբն ևս
 կուտարութիւնը կը կուտարելը մամանկաւոր կուտար-
 րիչներու միջնաբով: որունք յաներ էին պարսկ պարսպն-
 նաներու տերը: Անունը գլխուսոր նպատակը պիտի ըլլար
 հուսարեւ յարաբեր և հասցնել Աղեքսանդրին իր նորա-
 նակները շարունակելու համար: Այդ մամանկաւոր կա-
 րտարիչները նմացանդութեան մէջ պիտի պահէին մոյրու
 վարքիքն: որունք յանոյն այստեղ ու այնտեղ կ'այպաւան-
 թէին ևս տիրողներու զէմ: Շուի և Բարսիլոսի մէջ Աղեք-
 սանդրը մշակեց կարգութիւնը վարելու նախապիտը: Ին
 պահեց աստուածական սխալմը, որ շարք երկու հարիւր
 սարաւայ անցնալ սենէր: Սատրապութեան քրոնիք անգրու
 իհանգանագիներուն կամ Պարսիկներուն: Վերջիններս մա-
 նայն էին իրենց երկրին, շու վարչագէտներ էին: Սատրա-
 պը ներքին գործերու, վարչութեան, ապահովութեան գրայ
 կը հսկէր: անոր կից գոյութիւն ունէր գլխաւորական կրու
 մանասորը, որու ձեռքն էր կեդրոնացած աստուածութեան
 մէջ եղած պարքերու յեկամարութիւնը: աստուածին վարչու-
 թիւն էր հարկահաւարութիւնը՝ պետական քանակութեան հըս-
 կողմութիւնը: Իյայիսով Աղեքսանդրը գրուց նարեկ վըր-
 տասպետի՝ իշխանութեանց բաժանման ուղիով: Վարչու-
 ական այս բաժանման մէջ շարք մը երկիրներ կը մայրիկէն
 լայն ինքնավարութիւն: այսպէս՝ Եզիպտոսի ինքնավարու-
 թիւնը քրթիկ կը հասնէր անկախութեան: Դերքին շարք
 պործերը կը գտնուէին Եզիպտացիներու ձեռքը: Փլեւնիկիսն
 Եալսոնիսը շարունակեցին իրենց ինքնավար պարութիւնը:

ամանք նայնիսկ անէին թագաւորներ. բայց Աղեքսանդրի փերիխանաթեան տակ, ինքոսի եղեմներուն սակշուած պետութեան համար Աղեքսանդրը միայն հոխումաւոր էր. ժողովրդը ևս իսկապէս չէր շարունակէին իրենց ինքնավար կեանքը. բայց Աղեքսանդրի նկատութեան տակ, ինչը միշտ մնաց քիչ թէ շատ կասկածելի թագաւորի աշխատութիւնը Աղեքսանդրի սատարապահան սխտեմը կը ֆունար պատկերակերպան ազգերու իրաւունքներն ու գալուցումն պայտ մտնենքը հաստեցնելով այս մէկն և համայնապահելն միաս պետութեան միտոց կայարութեան հետ:

ՄԵՆՈՎՆԻՆԷՆՆԷՆ ԳՆՆՈՒՄԻՄԷՆ. Ամենէն շատ Աղեքսանդրին կը մտահոգէր նաք կայարութեան ազգան և իր զորքին թաւակուն պակասութիւնը: Ինչ իր որդեակներու սկիզբին և թէ վերջին քիչ կը մտահոգէր իրենցիւն ևս հակառակը յոյն վարձկանները յամտորէն կը պայտապանէին Պարսից կայարութիւնը: Երես կողմէն Մակեդոնիոյ մարտկաշին սածերը մեծ շէրն: Ան տուեր էր բանակներ իր ուսածերէն վեր շարժով: Նաք զորք և հրամանատարութիւն ստանաք անկարող էին հասցնել: Երիտասարդ թագաւորը զեկամարութիւնը միշտ վերապահեց անոնց թէ վարչութեան և թէ բանակի մէջ. բայց և այնպէս անհրաժեշտ էր գործածել ուսածերու մեծ ջանակ՝ վարչութեան, զորքի, ստերանդակային կապին համար: Այդ գործած ուսածը կրնար մաստակարարել միայն պարսիկը, որ մաս երկու և կէս դար վարեր էր արեւելքի ժողովան բախտը: Աղեքսանդրը յարմար կը գնահատէր Պարսիկներու վարչական կարողութիւնները, վրտ կարծիք չուէր նաեւ անոնց քրիտոքոսական ընդունակութեանց մասին: Անտր ան որդեց մտեցրնել իր պիտոյեան երկու ամեցնէ կենսուցակ սարեբուն՝ Պարսիկներու ևս լրակեղոնացիներուն, ձուլիլ անոնց՝ զոնէ զոնէ և վարչութեան մէջ: Ինչքն իսկ քրիստոսաւ. մակարիտի մէջ տեւ ամեանացու աշխարհի ստարապի դատեր՝ Ռոմանցի հետ, տեղի ուշ ճարի մէջ ամեանացու իսկանի դատեր՝ Սաթրապի հետ: Ան իր ազգայնապի անդամներու

և զորավարներու մէջ բամեց պարսիկ իշխանութեան և սատարապետու ազգիկներուն: Անցի ժամ տաւ իսպար Մասկոնապիներ հետեւեցան Աղեքսանդրի քրիստոսի և ամեանապան Պարսիկներու հետ: Բարագարը անոնց տաւտորէն կը վարձատրէր, կ'ապահովէր անոնց նիւթակներ: Միւս կողմէն պարսիկ քրիտոքոսներ մտան բանակի մէջ. նախկին զորավարներէն շատերը մնացին իրենց բանակներուն զստիւր: Իրեն՝ թագաւորի թիկնապան բանակը կազմուած էր Պարսիկներէն: Անոր մէջ տեղ գտան 31,000 երիտասարդ Պարսիկներ: Այս ձեւով երիտասարդ թագաւորը կը վարէր նախակցել և պետութեան վերակառուցման գործին շինել երկուսու թշնամիներուն՝ պարսիկն և մակեդոնացիին: Իսկայն տեղեկ պարսիկ մակեդոնական վարիչ դուս և զորարանուն շատ զոտար էր: Շատ տարբեր էին երկու ժողովուրդներու պատմական անոնքութիւնները, զարեւով մշակուած կենցաղը և իտերանութիւնն ու շունքը:

ԳՆՆԷՆՆԻՆԷՆՆԷՆՆԷՆ. Աղեքսանդրի զեկամար միտքը՝ երկու ազգերու ստաթանական մտեցումը քրախ բերելու համար իրիտեանցան շարք մը բարագներ: Ինտեցմէ մէկ քանին սանմանապան ամբարթիւններ էին, որոնց շարքը զանդազորէն հաւաքուեցուս անեարակունն ու արեւտասարու մտնի մը հաւոք կուսացեանցան մեծ արեւտակուն ուղիներու միտցման կէտերուն և դարձան տնտեսական փոխանակութեան կեղտոններ: Այս քաղաքներուն մէջ կեղտոնացան ամեն կողմէն հոտաքուսան ընակութիւն: Աղեքսանդրի մանէն իտքը սկսու ինչներու քաղցիւր ցէպի այս նոր կատուցում քաղաքները: Աղեքսանդրի հոտաքուսները նպուտեցին Ռոմերու քանդու անոյնի քաղթութիւնը յարենց իսկանի իտքիցէն, որ արցէն անտեսուպէս ազգաւորացած էր. քաղաքակառուցչու ու անկույտան կատութեան մէջ էր: Ասկէ առաջ ու շարք կը քաղթէր, կը գնանար վարձկունը աշխ ման կը քաղթէր մեծ շարժով. կու քար հոտաքուսե. յու նար քաղաքներու մէջ, որ իրեներ էր Աղեքսանդրը և երկրի վանտականութիւնը. այդ իսկարերութիւնը, արհեստա

ներք կ'առնէր իր ձեռքը Ան Եւրօի Եւրօպրոնիքում իր Եւրօնիքին մեկնեցաւ արեւելք՝ Փոքր Ասիա, Ազիպատ, Իիսթիա, Իիթազնաք, իրան միեւեռ հեռուոր Բազիլիա և Ընդհանաւան Ընթէ իշխանութիւնն աւ քանակը կը գտնուէր Իսպանիայի քաղաքներու ձեռքը ապա տնտեսութիւնը՝ տնտեսըն աւ արտիւնարութիւնը ձեռքը տաին Բոլնիքը և Անթ Եւրօ-տառաւեցան քաղաքներու մէջ Իիթի Իիթի Իիթի արեւելք քաղաքը յայն քաղաքակնեքը քերին իրենց բարձր մշակութիւր ամենէն կոտարեկարգութեամբ յեզան, իրենց պարտեկը, քաղաքային ինքնավարութեան աւանդութիւնները, յայնի քառասուն հետաքրքրութիւնը, ճաշակը, քննարտասկան միտքը, իրենց կենցաղը, կնոնց արեւելքի մէջ պունդու-ծորէն հաստատումով կ'ըսկսուի արեւելքի պատմութեան մէկ նոր շրջանը՝ Ելլիսնակաւ քաղաքը և իր մամանակաւոր, քանք կը տեւէ մինչեւ Հոսթի՝ արեւելքին տիրապետելը և իր շրջանը մտնեցանական ծաղում ունեցող տնտեսական, իր արտապետութեան շրջանն է և յայն մշակութիւն յեզուի յեզուկայնութիւնը արեւելքի մէջ:

Ազիպատի մէջ յայտնի դարձաւ Ալիսնակալիա քաղաքը և աւանակարտը, Իիսթի մէջ Իստի Իստի Իստի կառուցա-ուեցաւ Ալիսնակալիան, ապառույց Իիթաւանորէիք, իրանի քաղաքաւանդակը շինուեցաւ արեւելքն Ալիսնակալիան՝ շինարար, իրկու Ալիթաւանորէիքի կառուցուեցան շինարար-դաշի ասորումը՝ Գաւնիանոր, երեք Ալիթաւանորէիքի և Կնեւանցան, Բազիլիայի մէջ, մէկն ալ Փիլիպի մէջ Իստաի միւս կողմը՝ ապարույց Հալիպարաւիք և իր և ուրիշ քաղաքներու սկզբնական թնակիչներ մտնեցանական վեթեքաններն էին, որոնք ազատուէր էին քրիստոնական ծագաւորութիւնն, յայն վարեկանները և տեղական բոլոր ազգերէն մարդիկ, որոնք մասնակից եղան տնտեսարին:

Գ. ԳԼՈՒԻ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ ԿԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՆԵՆԼԵՆԻՍԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ալիթաւանցի մտնէն ետքը կայարութեան գոյութեան տարքը դրա-եզու իր ամբողջ ծաւարով Ալիթաւանցըն կը անոր ասեղծուէր և անոր անեթ ինտ ալ կապուած էր կայարութեան իսխարս Ան դեւ ձեւաւորումն շէր, կոտուցուած շէր անոր կազմակերպութիւնը պէս ընթացքի մէջ էր և Ան ստեղծուէր էր յաջող ասեղծական գործողութիւններու մէջ և Անոր կեդրոնաւորութիւնը անեթ շատ էին քան կեդրո-տարեկ գործունեքը և իր անեթը գոյութիւնն ունէին, կը պարծէին Իսրայէլաւանի քաղաք, կը պարծէին նաև Ալիթաւան-քի կենցաղական սրով, Ան մամանակ շունեցաւ անեթի հաստատուն կիւթերու վրայ դեկու նոր կայարութիւնը, կայարութեան ստեղծող ուժը գործը էր, մեծ գործարարի մտնէն ետքը ան ալ կը փորել յունեթ գոյակարգական նոր-ցը, Բույց պարքի տալիսարեկը կը դրծէին արիւնկա-լիան սկզբունքը և կը Իստալիթիւն անձնական նպատակ-ները, Արտաւանցան ընտանիքի անցունները գոհ գացին սկսուած կործանելու մէջ մէկը միւսի ետեւէն, Ալիթաւանցի Երթարթը՝ Իիթիլի, մուրդ, ապա Իստաւորի մտնէն քիչ շատը թնած քաւակը՝ Ալիսնակալի Ի. անոր մարքը՝ Կն-նալը ազանուեցան, Իստաւորի գործարարներէն մէկը Պերդիկալը յանն անա քանի ինտմակարգութիւնը, բայց երբ կործանուէր մէջ արիւնկան մուտնեքները մեկաւորուե-

ցած, ապա ապանձուեցան, ոչ ոք այլևս չէր ուզեր որեւէ բանով գիջիչ միջոցին: Իկտա մէկ ծանր ու երկարատեւ պայքար Աղեքսանդրի գործադրներու մէջ մեծ նուաճողի մասանդառնեան համար: Գլխաւոր հարցն այն էր, թէ կարելի՞ է պահել կայսրութեան ամբողջականութիւնը, թէ պէտք է անդամահատել թաւեղ ան գործադրներու մէջ:

ՊԱՅԻՎԱԿ՝ ԱՂԷՔԱՆՔԻՆԻ ԺԱՌԵՆԵՂՈՒԹՅԱՆ, ՀԱՅԿԱՐ՝

Աղեքսանդրի գործադրներէն ոչ մէկը չէր մասնագործ անոր յաղագրական ծրարիչներու, շունչը անոր նուազանաթիւը և կայսրութեան փերակաւուցման անոր սկզբունքները: Բայց և ոչ մէկը չէր աւեր միւսին գիջիչ և ոչ ոք չէր բասկանանար մէկ սատրապութեամբ միայն: Ինչ որ ոչ շունչը գործի վրայ այն նեղիմակութիւնն ու նուազը, որ կարելուք անոր միջոցով իշխել միւս մրցակիցներու վրայ: Պերսիկասը Մակեդոնիոյ կառավարիչ Նլանակեց Անիւզա- սեից, Բգիպտոսը յաննեց Պոլիսից իսկ Փոքր Ասիան ինկա Անիւզանից: Բայց այս միայն առաջին բաժանումը էր: Աղեքսանդրի մտնուան յուրը ստիւեցան պէս Սաւուստանը ապստամբեցաւ: Ինքնաթիւնը փերագործու Աթիւնը և գլուխ բերու Մակեդոնիոյ պէմ յոյն ժողովներու գիծակ- ցութիւնը: Բայց շարք մը յայտնակներէն ետքը Անտի- պատէրը ծնեց ապստամբութիւնը, Աթիւնը ստիւստուր եզու: զստիւրտիկ սահմանադրութիւնը փերաքննութեան ենթարկեցեցաւ: միայն հարուստները պահեցին իրենց քա- յաքական իրաւունքները, Ինքնաթիւն թոյն ընդունեց շիշ- Եայու համար իշտամբներու ձեռքը (322): Այս զեպքերէն քիչ յետոյ Պերսիկասը ապանձուեցաւ և Անտիպատէրը մը- նայ միակ նեղիմակութիւնը և մեծ բանակ ունեցոյցը կար- յէջ թէ կայսրութեան միութիւնը պիտի պահուէր: Անտի- պատէրի գերագոյն իշխանութեան սակը Բայց ան այ մե- սու 319 թիւին և իր մտնն առաջ արպէս շարքը նլանու- կեց Աղեքսանդրի նրն գործադրներէն մէկուն՝ Պոլիպեռու- իր՝ փոխանակ իր արցուն՝ կասանդրի վնջիլիս ապստամբե- ցաւ Գոնիպերչանի պէմ թղնութիւն ստանալով Պարսիկէն:

Անտիպեռն և Ինեւեկիոն, որ արդէն Բարեչոնի սատրապ էր: Այս կոնիւերու մէջ ամենէն սկանաւոր զէմքը հան- ղիմայա Անեղոն Միսիակիցն, որու շաւարքն արձակու- նը սարգանդաւոր Տիմիթրի Պոլիսիկեան էր՝ ժողովներու նախնադր: Ան աւելի ընդունակ էր Աղեքսանդրի կայսրութեան միութիւնը պահելու, բայց անոր իշխա- նութիւնը միւս մրցակիցներու կողմէն շրնդունեցեցաւ: Անոր պէմ է, որ ուղեղին իրենց գէնթերը մրցող գոր- վարները Խլուսի նակաւամտարին 301 թիւին Անտիպոնը ապանձուեցաւ կտախ վրային մէջ, իսկ Տիմիթրին շա- րտունից կոխը նուազակորդներու պէմ: Իպսոսի ճա- կասամարտը արեւց Աղեքսանդրի կայսրութեան բարտը, թէլ միւն այլ մտակողներ կարելի թէ կարելի է պահել կայսրութեան միութիւնը, այժմ բոլորը համոզեցան, որ բամանաւը միակ միջոցն է խաղաղութիւն և հայաստանի միտնաստատեցու: Իպսոսի մտկաստամարտն յետոյ կոն- նեմը քունի մը ստգամ դարձեցան, կերտեցան համանաշ- ձութիւններ կասող կողմերու մէջ, բայց նորէն խախտու- ցան Եսր կոնիւերով: 283 թ. Տիմիթրի մեռաւ, 283 թիւին Անիւզանը ապանձուեցաւ, ապա ապանձուեցաւ Ալ- սիւսից: Անոր մտով մերջայա Աղեքսանդրի մեծ գոր- յակիցներու շարքը: Ապարկը էին իրեր նոր մարդիկ, նոր սերունդ, որովք այլեւս կապուան չէին իրենց նախորդնե- րու աւանդութիւններուն: Ինննք ուղեակի կը գիւնէին ու- յու և պարտու նպատակի՝ երկիրներ գրաւելու և թողու- ռարութեան նիմուսի դառնալու: 281 թիւերուն մեծ կայս- րութեան աւերակներուն վրայ կարգաւորուէին երեք պետութիւններ. 1. Մակեդոնիան, որ մերջնակունապէս հաստատեցան, Անիւզանեանքը, Անտիպոն Միսիակի մա- ստակները 2. Եգիպտոսի մէջ փերակաստատուեցան Պոս- լիմեհանքը կամ Լամիոները. 3. Ասիոյ մէջ Անիւզանի, Նեթր՝ Ինքեկիոս գործադրի մտնեղները: Մակեդոնիոյ մէջ Անտիպոնի հարստութիւնը շարքայեց Զիլիպի և Աղեք- սանդրի հարստութեան: Մակեդոնացիք շուտով հոշտուե-

Արապիւնքէն, Հուպէշխատունէն, նարուարեանքեան և Կեդրոնեական Միջրեկէնէն կը հասաքաւ ինն Աղկաթանդրիոյ մէջ՝ Այս քաղաքը դարձաւ նահայ շտեմարան մը արեւելեան և նարուարեան երկիրներու քարտէսներու . որոնք այնուհետեւ եղիպտական նաւերով կը փոխադրուէին զՀայկ փոքր Ասիոյ, Եւրոպայի նոր շտեմներու գրաւումը Եղիպտոսի առնւաճիկ համար նաեղ խաղաղ գլխաւոր խնդիր :

ՊՏՈՒԼԵՄԻՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ ԳՈՒՂԵՐՈՒՄԻՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄԷ. — Այս նպատակներով Պտոլէմէն գրաւեց Տիրոսը և Կիպրոսը, նուաճեց Կիպրոսը և Եբրոսը ևն դաշինք կնքեց Առնաւատնի հետ . սկիզբը մակեդոնական թագաւորի, ապա շտեմական քաղաքներու հետ . առ կը հզուէր Բիթլիկոսկանի արևելեան աւազանի արքայապետ թեան . ապա համար սննդամէշտ էր ունենայ Թոյներու քարտէսագրիները . Ասոր համար այ տեղի ունեցաւ երեք մեծ պատերազմներ Եղիպտոսի դեմ . Կաժարութեամբ Ասորջներ 279-271 տեղի ունեցաւ Պտոլէմէ II-ի (285-246) և Անտիոքոս I-ի միջեւ (281-261) : Ըն վերջացաւ Եղիպտոսի կասաբնայ յայթաէթեամբ : Պտոլէմէ II պրաւեց Կիլիկիան, Պամփիլիան, Էրփիան, Փոքր Ասիոյ Բիթլիկոսկան ամերը, Հայկարնէս, Կիլիկոսկանքեանք, Կիլիկոսկան կղզիները . Իսկուր Կասաբնայ Եղիպտոսի հասաւ միջին Կեդրոնները : Այն քաղաքները միջադպար (ստեպոնիայէն իրենց ազատագրութեան յայտ կապեցին Եղիպտոսի հետ : Բիթլիկոսկանի քարտէսներն ու առնաւորը աճով ուղղակեցան զՀայկ Աղկաթանդրիոյ . որ քրտներ էր Աթլէնքի տեղը և դարձեր էր ծովային առնաւորի գլխաւոր կեդրոնը : Երկրորդ պատերազմին, վարկաններու ապստամբութիւնը սպառաքրթեայով Անտիոքոս II (246-216) յարձակեցաւ Եղիպտոսի վրայ և յաջողեցաւ նպատակուր պատմաններով դաշինք կնքել՝ 213 թիւին, որ ամբողջա խնամակեան կապեցաւ՝ Անտիոքոս II ամառնաքաղ Պտոլէմէ II-ի աջակայ՝ Բեքեմիկոյի հետ, որ արպէս ամիտ բերաւ Փոքր Ասիական հողերը : Բայց այս դաշինքը և քարտէսաւաթիւնը երկար չտեւեց . 216 թիւին պայտասկան դաւադր-

ութեանց քոն քաջին Անտիոքոս II և Բեքեմիկոն : Այս յեղաշրջումը պատմաւ պարմաւ երկրորդ պատերազմի Պտոլէմէ III-ի (216-202) և Աեյուկիոս II-ի (216-202) մէջ : Այս պատերազմը անպարտա ընթացք ունեցաւ Եբրեկեաններու նամար Եղիպտոսից պրաւեցին ամբողջ Կիլիկիան . անպաւն Եփրատը, հասան միմեւ Տիգրիսը : Բիթլիկոսկան ծովը իր բայրը Կասաբնայի անեցաւ կարան էր Եբրեկիոս II-ի համար : Եղիպտոսից պրաւեցին Կիլիկան կղզիները, հասան միմեւ Հեքապոնոս, իրենց հակոցութեան ասկ առ թն Ին ծովի առնաւորը և Կեդրոնները : Պտոլէմէ III կասաբնայէս տէր էր արեւելեան Բիթլիկոսկանի, անոր բայր կղզիներուն և Կասաբնայի աներուն և Ենն ծովու անցքի թուն : Անոր արով Եղիպտոսը հասա իր քաղաքական հզորութեան և նիւթական Կարասութեան քարտէսաւաթիւն : Աղկաթանդրիան, որ միմեւ այդ Կիլիկիստական արքայի անտեսական ստեպոնական կեդրոնն էր, այժմ կը դառնայ նաև մասաւոր կեդրոնը . զՀայկ Աղկաթանդրիոյ կը դիմեն մամանակի մեծագոյն մտաւորականները, գիտնականները . փիլիսոփաները, բանաստեղծները : Բայց Բիթլիկոսկանի այս մեծատիրութիւնը երկար չի տեւեր : Պտոլէմէ IV-րդը (202-205) գեռնա կը պահէր Եղիպտոսի առաջնութիւնը ծովերու վրայ, իր ձեռքն էր Կիլիկիան, բայց Պտոլէմէ V-րդը պարտութեան կը մատնուի մակեդոնական Յիլիպ V-րդ թագաւորի կողմէն, որու դաշնակիցն էր Եբրեկեան Անտիոքոս III-րդը : Յիլիպ V-րդի արով Կակեդոնիան ասղմաղէս կը զօրանայ, ան ինքը կ'ուզէր տէր կանգնիլ Կիլիկան ծովուն, անոր կղզիներուն Կեդրոններուն : Կասաբնայն այս կարգերու վրայ կ'ուսեցնուր նաև քաղաքականը, որքան Փոքր Ասիական ամերուն, Կիլիկան Յաբերու վրայ Եղիպտոսիները իշխէին՝ Կասաբնայ միջո, անական ապստամբ կարգութեան մէկ էր ըլլալու : Անտիոքոս III-ի և Յիլիպ V-րդի ռազմի մնչման ասկ, Եղիպտոսը ընկրկեցաւ և երբայր դարու վերջերուն ան ծովերու իր կոյր տիրապետութեան պակեր էր միայն Կիպրոսը և Բիթլիկոն : Իսկ երկ-

բորդ դարաւ սկզբին ան անքան թուշեր էր ու վտանգութիւն որ Հոսով 198 թիւի դաշինքով անոր վերջուց իր հովանիին տակ:

II. ՍԵԼՆԵԿՍՆՆԵՐ

ՍԵԼՆԵԿՍՆԵՐԻՎ՝ — Ազգասանդրի կայսրութեան մեծագոյն մասը քաղին ինկաւ Անիականներու: 1527 թիւին Անիական 1 Բարեւոյնի աստրապն էր: Փոքրագոյնիւն կոնիւնքու: Ժամանակ ան ընդարձակեց իր իշխանութիւնը. հասաւ մինչև Նուսու գետը, տէր գործու Նրուին, Եպսոսի Եակատամարտէն ետքը անոր քաղին ինկաւ Ռիւրիան, Հայաստանը, Փոխգետն: Եր պետութեան կեդրոնը, Նիգրիտի արհիւրան ան կրմինց Անտրոքաս քաղաքը: Փոքր Անիոյն ան անցաւ Հելեոպոնտը և գրուեց Նրուիան և Ռուկոնդրիան: Բայց այս վայրերը երկուր ժամանակ մաս չկարգեցին Անիական իշխանութեան: Այս պետութիւնը արհեստական միութիւն մըն էր, որու քաղաքակր ժամերը իրարու հետ ոչ մէկ կապ չուէին: Վարի: ուժն այ՛ Անիականը և իր մակերանական գործակիցները մեծ չէին թայր այս երկիրներուն գրեալ դորութեամբ միացած պունկու, ուստի իր ծագման քիչն ինկ սկսաւ անոր քաղաքացւոր: 306 ՅՅ1 թիւի նոր կայսրութեան ամենէն նեաւոր մասերը՝ Սեոսի գետակովոր քաղաքացու անկ, Արեւուտքէն թագանցուց կլիթեր քրաւեցին Փոքր Անիոյ կայսրանկան մասերը՝ Պոխիդեան և Նիւնեցիկ Ղալաթիոյ պետրիներ: Նոյն ժոքը Անիոյ մէջ աստիճանաբար անջատեցան Անիականներէն՝ Ռիւրիան, Կապապովկիան, անիւի ու Հայաստանը: Իսկ Անիոյ նարաւային արհիւրու արքայը երկարութեամբ անկոնտուցա Պոնոսը (301): անանց հաստատուեցաւ Եպսոսիներու հարապոյիներ Պոչուսի երրորդ պարու կէտերուն անկախուցու: Արեւի աստիճանաբար Փոքր Անիան դուրս եկաւ Անիականներու իշխանութեանէն՝ մասամբ անկական ուժերով, մասամբ դարսի ժամանակութեամբ:

Հաւ Անիականները կորսնցուցին յանկան հասական գիտաները հարաւս քաղաքները և արդասարեք ծովեզկուեայ շրջանները: Պերզովի գանկերը. Փոքր Անիոյ խիտ քանկչութիւնը և ոչուկուան դիւտորները, յանկան քարեր մշակչութի կերտուտաները: Բայց այս անգամ անուաման գործոցութիւնը միայն Փոքր Անիոյ մէջ չէ, որ կը կատարուէր: Անիւի մէջ չուիւզ ան տեղի ունեցաւ Նրանի քարերաւանցակին վրայ, ոչ քանկեցուած էր իրանական Դոզովուրդներով՝ Պարսիկներով, Ռարսիով, Բագարիացիներով, Պարսիկներով ասոնք ամենէն յիշ նեթարկուեցան նեյշե-նիզմին: Թէեւ անոնց մէջ ասեզծուեցաւ հասարակական մէկ վերահարու, որ իւրացուց յանկան քաղաքակրթութեան տարրերը. բայց այդ ժողովուրդները ամբողջութեամբ պանեցին իրենց յեպուէերը և կրտիր և նեաւոր Անիականներուն շնեթարկուեցաւ միտամբ: 255 թ. Ռակուրիոն կանկախուտուց, այնտեղ կ'ըստեպծուի նեյշեուսէր և յուտական մշակչութի իւրացուցած մէկ հարապոյիին: որ կը յնեաի յոյն գաղթականներու և յոյն վարձկան քանակի վրայ: Բայց ամենամեծ հարաւոր Անիականներուն կուտան սկիւթական ժողովուրդները Պարսիկները, որոնց շրթաւանկէն կ'երեւ Արչակունիներու իշխուց հարապոյիները (250 թ.): Ասոնք յուտով անցան յարձակման և յուտ գարսի ժամանակի մէջ հարկապրեցին Անիականներուն նուանից և իրենց զիջիլ Նրանի քարերաւանցակը:

ՍԵԼՆԵԿՍՆԵՐԻՎ ԼԻ ՊՏՈՒԿՈՒԿՆԵՐՆԵՐԻՎ՝ — Անիականներու նամար վերիւրէն: Պարսիկներ Անիական նայեքան անկրտեցու կին, որքան Պոչուսի կէտներու, Անանց այս երկիրներու, մանաւանդ ասանց ասոնց նուտանեգիտաներու Անիական պետութիւնը կը զատնար լուտարային պետութիւն, կը կարտէր յանկան արհարկէն, ուրկ ան կ'ըստանար վարձկան քաղաք, իր նոր կատուցուց քաղաքներու համար յոյն և մարկոնեացի քանկչութիւն: ասոնք էին իր իշխանութեան յնարաներ: Վարի Անիականներուն Արհիւրականէն՝ կը նուանակէր անոր գորութեան իրենքը

խախտել: Ի՞նչու կոչվեն կայսրութեան մէջ կասարաւոյ ղէպքերը, մեծ աւ փոքր ազգերու ապստամբութիւնները՝ կը ղղեն անոր ղէպի Միջերկրագոյնի փոքր, ուր աւելի պարտի էր հեղինակութիւնը ազգերութիւնը և ուր կար յայն ա հեղինակացած թնակչութիւն: Երանեան ազգերու քաղաքացեան անկախութիւնն ձեռք քերելով՝ միայն Իլիւրիան էր, որ կը մնար անտեղ յեմարտեր: Այս ղէպքերու ազգեցում-իւնեան տակ Միջագետքէն մայրաքաղաքը կը փոխադրուի Թուրքի:

Իրքան երանք, Միջագետքը և Միջին Ասիոյ մէջ մասնաւոր Ինչի կեանքերու ձեռքն էր, Թրեւիշի թուրքներու աւելցող անուր էին այս թուրքները ղէպի սրբաձուտք տանող քաղաքային ազգները անտեղ ձեռքն էր, այս նարատիւնն էն պատահաւ համար տեղեւ պիտի ջանային Միջերկրագոյնի նաւանայիտները պահել իրենց ձեռքին և անտի-ջապէս ստեղծարեւելու կապերով կապուիլ Թուրքաստանի և Միջերկրագոյնի սրբաձուտեան աւազանի նկատ Յասանք որ հետաւոր արեւելքի, Հնդկաստանի և Թրաքիոյ առեւտուրի ծովային ուղիները կը գտնուէին Պատշէմէաններու ձեռքը, անտեղ այս առեւտուրի համար ապահովեցին Միջերկրագոյնի, Տիգրիան կղզիներու, Մուսաստանի շահանքը: Նոյն նպատակին կը ձգտէին Թրեւիշիանները, նստել ալ տեղական պատերազմներ երկու մրցող ուժերու մէջ: Երբորդ դարուն Պատշէմէաններն է, որ յաջողութիւն կ'ունենան և իրենց մեծասիրութիւնը կը հաստատեն Միջերկրագոյնի սրբաձուտեան աւազանի մէջ: Անտեղ Պոյնկու քարնկամութիւնը շահելու համար յայտարարեցին իրենց լուսնական ուղտաութիւններու պաշտպան, անտեղ կը մտածէին Եզէնու կոչիներէն և յայն քաղաքներէն ստեղծել զայնակապութիւն մը, որ պէտք է քաղաքան ըլլար Մակեդոնիոյ Թուրքոնու Եաննիսու ղէմ: Բայց Մակեդոնիան ոտոր կտր նարատի ղէր կրեար, անոր համար անկարելի էր Մուսաստանի վրայ նշխել, առանց Եզէնան ծովու: Երբորդ և երբորդ դարուն Եզէնան ձայն և կղզիներու տիրապետութեան նորքը

կը մնար Եզէնիտական պետութիւններու արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր խնդիրը:

ՍԻԼԵՍԿԵԱՆ ՍՈՒՐԻՈՅ ԿԱԶՄՈՒՄԷ:— 300 թ. Թրեւիտար Թրոնդիտի վրայ կասուցեց Թուրքի: Հետագային ան դարձաւ Եզէնիտական պետութիւններու գլխաւոր քաղաքներէն մէկը: Մայրաքաղաքներու առջնատեղ մակեդոնական բանակները, որոնք ջրաստ էին ամբողջ Ասիոյ մէջ կեդրոնացած Թրաքիոյ և նարեան ճակիւնները՝ Դամաթէն, Թարսէն և այլ տեղերը անտեղ նիմնեցին գրեթե արական քաղաքներ, ստացան հողեր և դարձան արտանուս թնակչութիւն տեղացիներու հանդէպ: Երկրի ամբողջ մարտութիւնը անցաւ Մակեդոնացիներու ձեռքը: Թրաքիոյն ստեղծուեցաւ մէկ նոր Մակեդոնիոյ քաղաքիւ տեղաւաններ փոխուեցան և ստացան նոր մակեդոնական անուններ: Նոր պետութեան համար Թրաքիան կը երկարացուէր «ազմական դիրք»՝ հոնկ կուրելի էր իշխել փոքր Թուրքի վրայ՝ կիլիկիան գտնուէր անցնելով: Եփրատի և Լաքիոնի վրայով դիւրութեամբ կարելի էր մտնել Երանու Թուրքի Թրաքիան նոր ստեղծուած կայսրութեան կեդրոնը ղէր, ան արտակեղծուէր դիրք ունէր և ղէր կրնար իր շարքը հաւաքել կայսրութեան մնացած մասերը: Թեւիշ յարմար էր Միջագետքը որպէս կեդրոն, բայց ան ալ նետա էր յունական աշխարհէն, Միջերկրագոյնէն, որու ամերուս պիտի յուժուէին ժամանակի սմանէն գլխաւոր քաղաքական նարդերը: Ուստի Թրեւիշիանները Միջագետքէն փոխադրուեցան Միջերկրագոյնի ամերը, ասոր հետեւեցով Միւրիոյ նկատմամբ կայսրութեան տրեւելու մասերը պարձաւ միայն յուժելու, որ լատ թոյլ կապերով միացած էր կեդրոնին: Երեսով այդ թոյլ կապն ալ կտրուեցաւ: Բայց այս ընտրութիւնը կը նշանակէր, թէ անտեղ կը կրամարտին Թրեւիշիան կայսրութեան մեծագոյն մասն և կը ղգին Թրեւիշիոյ ճրագիրը՝ համերոյիս գործակցութիւն իրանական և յայն մակեդոնական ուժերու մէջ նա մայրաքաղաքին միացնուիլուն ստեղծելու համար:

ՓՈՒՔԻ ԱՍԻՈՂԻ.— Ոչ պակաս կարեւոր էր Մեչեպեանե-
 անքաւ համար Փոքր Ասիան: Այստեղ էր խիստ քիչ անկումներ
 ետքը անոնք հաստատուեցան: Փոքր Ասիան ազգերու,
 քեղերու, քաղաքներու, մշակոյթի խառնուրան մըն էր, որ
 դիւրութեամբ կրնար դառնալ ազգամիջեան կոխներու
 թւանքարեմ: Եգիպտոսը ազգազրուպան տեսակէտէն միու-
 աարր էր. Միւրիոյ և յատկապէս Փոքր Ասիոյ մէջ ի-
 րարու հետ կը մրցէին թապաւ ազգեր, քեղեր և յեզուներ:
 Այդ պատճառով ալ եգիպտոսի և Միւրիոյ պայտարներու
 մտմանակ ամենէն քարոյ հարցներ ալս մտարներն է որ կը
 ձապէրս Փոքր Ասիոյ անկումացած պետութիւններէն ուժե-
 րէն հետաքրքիրը Պերդանն է:

ՊԵՐՏՈՒՅԱՆ.— Անցեալանոցի պարսկարներէն մէկը, Էրեթ-
 մայքը, Փոքր Ասիական իր կուլուածները պակեցու համար
 ուղղակեան յենարան յարմուց Պերդամբ յոնական մէկ
 քաղաք Պարիկ գետի ափին: Մեչեպեաններու զէմ մըան
 կուխներու մէջ էր խիստ քիչ ապանուեցաւ, անոր նոր աւեր-
 ձիկները շարունակեց կուխը, յի նուագանդեցաւ Մեչեպեա-
 սին (238 թ.): Այս մտմանակէն ալ Պերդամբ սկսաւ իր
 անկախ պետական կեանքը: Միշտ անոր ան յայտնեց Միւ-
 րիոյ հովանին, քաղաք ինքն էր (245) որով ան քաղաքովին
 անկախացաւ: Անոր մեծագոյնը զէմքերէն էր Ասուլան Է.
 (24) — 1.1.1), ան կրկար կրիւններ մղեց Ղազարիացիներու զէմ
 և յաջողեցաւ աննցմէ ազատագրել Փոքր Ասիոյ արեւ-
 մըտեան և կեղտանական մասերը: Ան հովանուորեց յոյն
 քաղաքներու, ազատեց անոնց Ղազարիացիներու պարե-
 րաբար կրկնուող արշաւանքներէն, խաղաղութիւն և արնե-
 տեսական քարգուստում տեսաւ անոնց: Իր պետութիւնը
 ընդարձակեց և մեծ թանք ասորաւ առկտորի և արդիւնա-
 քերութեան համար նիւթապէս հարստացաւ և պակեց ու-
 սեղ գորտաւանկ: Արեւելոյի պատմութեան մէջ ան հետա-
 քրքիր է նաև այն բանով, որ ուսմիջից կուս Հոռմի քա-
 ղաքական կշիռը արմէլաւորող արեւելեան գործերու մէջ
 և գործակցեցաւ անոր հետ: Անեանցով Հոռմի վրայ Պեր-

դամի աւերելը կեղտանական և հարստացանաւ Փոքր
 Ասիոյցին կարգեցին մեծ պետութիւն մը, Պերդամբի պե-
 տութեան ուժեղացումով Մեչեպեանները հասանքեցին
 Փոքր Ասիոյցին:

ԱՆԵՏՈՒՅԱՆ 11) ԱՐԵՄԸ.— Սրբուց և կրկնուող դարե-
 րու Մեչեպեանները ընկրկեցան ամեն կողմէն. կեղտանու-
 ցան Միւրիոյ մէջ, զարման Միւրիոյ պէտք թիւն: Բայց ան-
 գամ մըն սոյ աննք հարստեցին իրենց ուժերը և վերանե-
 ցին վերադարձի կրկնուցում կրկնները և վերակազմել
 Մեչեպեան կուլուածութիւնը: Անտիոքսոս 11) ԱՐԵՄԸ մտմանակ
 մը կուսեցաւ անոր անկման գործողութիւնը: Տեսանք, որ
 ան սկիզբը պարտուեցաւ Պարթևէ 1) ԱՐԵՄԸ և անոր գիշեց
 հարստային Միւրիոյն և Պարթևութիւնը: Բայց ասոնք ետք ան
 պարտութեան մտանեց քաղաքիս ինքնապաշտաւս ասորա-
 պութիւններու 212.էն մինչև 204 թիւը, յաջողական ար-
 շուանք կատարեց Միջագետք, Երան և հասաւ մինչև
 Ենաթի ափերը: Ամեն անգ վերակուստուեց իր գերիխա-
 նութիւնը: Արմանայով ձիջիպ Կրգի հետ ան պատերազմ
 մեցաւ Եգիպտոսի զէմ և պարտութեան մտանեց անոր,
 քաղաք ալս պանուն արեւելեան գործերուն միջամտեց Հոռ-
 մը: Վերջինս իր զէմքերն ազգեց Եսի ձիջիպ Մեչեպեան-
 քիի զէմ կիցնակալի ճակատամարտի մէջ 197 թիւին, ա-
 նա պարտութեան մտանեց, ապա իր բանակները ազգեց
 Անտիոքսոս Մեչի զէմ: Վերջինս միջամտեր էր Հոռմի և
 ձիջիպի վէճիւն. փորձեր էր օգնել ձիջիպին, զորք էր
 ուղարկել Պարթևները, քաղաք անյաջողութիւն էր կրկն:
 Յուստատի մէջ ան պարտուեցաւ Քերթուպի ճտերը և
 իր բանակները հանեց Եստուպըն: 190 թիւին Մազնիդիոյ
 զաշտին վրայ անդի ակեցաւ Հոռմի և Մեչեպեան թողա-
 ւորի մէջ վնասկան հակառակմարտը: Անտիոքսոս պարտուեցաւ
 և 188 թիւին կեղեց Ասլանի գաշիքը: Մեչեպեանները
 կրճարեցան Փոքր Ասիոյցին, զազրեցան Եստուպին ուժեր
 անկմանը: Ամեն կողմէն անգամ տեսաւ, ուժասպառ և
 ուղղադարձ Մեչեպեան հարստութիւնը զեռեւս աւեր էր

Միւրիւրէ, մինչեւ առաջին դարը. երբ Տիգրան մեծը գրաւեց Միւրիւրն, Անտիոքը դարձաց իր մայրաքաղաքներէն մէկը: Բայց Տիգրանին անյաջողութիւններէն ետքը Պոմպէլոսը արեւելքի քաղաքի չարացումը կեանքէն իսկ Մեծահասակներու ինտրիւրը 63 թիւին ան Միւրիւրն յարտաբարեց հռոմէակ: Եւ հետագայեան թեան իսկանդներէն մէկը:

ԱՅԼԻՈՒԿԱՆՆԵՐՆԵՐԸ ԵՒ ՀԻԷՈՒԹԻԵՒՆԸ.

Տիրութի պաշարման ժամանակ Աղեքսանդրը պահանջեց Հրէաներէն ընդունիլ իր իշխանութիւնը: Քահանայապետը իր պատուախանի մէջ կը յայտնէր, ինչ իրենք Դարեհին հաւատարիմ ըլլալու երդում են բրած, չեն կրնար զրոյց իրենց երգումը: Բայց Տիրութի անկումով Հրէաները յարձարեցան նոր պայմաններուն և 372 թիւին հպատակեցան յայտնողին: Իրոյն ժողովուրդն էր, որ Պարսից իշխանութեանը զոհ էր, չփորձեց ապստամբիլ անոր դէմ: Քաղաքական անկայութեան կորուստն հաջոր ան Պարսից կայսրութեան մէջ ապրեցաւ որպէս ազգայնականական համայնք մը հաւատաբար իր սինագոգի, աստուրի յուրը: Քահանայապետը զարմուտները ներկայացուցիլը՝ արտաքին աշխարհի տարաբնուրդի:

Փոքրամարդն ալ ապրեցաւ իր կրօնով, յամուց պահեց ինքնաշի պատուիրանները, որքանքնորը, մեկուտացաւ ասորիներէն և ազատեց մեծաշինն որ պիտի գար անոր փրկեցու: Աղեքսանդրը քարեացուկով էր Հրէաներու հանդէպ, անոնց արտանութիւնները պահեց, իսկ երբ հիմեց իգիւստտի Ալեքսանդրիան՝ Հրէաներու բաւական մեծ թիւ փոխադրուեցաւ այնտեղ և հիմք դրաւ այդ քաղաքի հրէական գաղութի: Անոր մանկն հաջոր Պարսիմէն գրասեց Պարսիկներ, միացուց իգիւրտտին: Բայց քաղաքի անգամ այդ հրկիրը անցաւ ձեռք ձեռք՝ Պարսիմէններու և ինչեկաններու կոխմանը: մէջէն Միւրն 213 թ. Ետքը Պարսիկները փերջնականապէս մաս կազմեց Մեծահասակ կայսրութեան: Երկու իշխանութեանց ժամանակ ալ Հրէաները ունէին ազգային կրօնական ինքնավարութիւն: Անտիոքու

Մեծի օրով պոյրութիւն ունէր սծերակոյտս մը, որ իր նիւտերը կը գումարէր նրեւաւղմի մէջ՝ քահանայապետի նախապահութեամբ: Բայց նոյնիստական միացեալներու ախրակայութեան ժամանակ հաս կը թափանցէ յանուակն մայրկոյտի՝ յայն մակեդոնական պայտանչութեան և զօրքի միջոցով: Բազմաթիւ քաղաքներ սկս նոյնեանունս նաւ մը քաղաքներ կը նիւնուէին Մակեդոնացիներուն կողմէն: անոնց թուակութիւնը մեծ մասամբ իտիներ էին: Եւր կառուցուած քաղաքները աննորակեցան յանուակն քաղաքներու թուքը յարմարութիւններով: Անէկին յայն պոքոտաներ, բազմալարէ լէնքի միջնակարգ զարաց. թատրոն, մրցապայտ և կրկն: Անհնարեք արտաճուեցաւ յայն յոյուն, յունական իրատեւողէնը, և քաղաքական թարիքներ, երեսուցին Պոպեուրինի թուքը քաղաքներու մէջ: Հրէական մէջ որոշ մաս կ'ընդառնէր քաղաքակրթական այս նոր հասանքին, կ'իրաւոյնէր յանուակնը, կրկնում իր տեսնները կը յարձարէցնէր: Եւր սուտը նոյնիստներու կը նմանեցնէր. կը մեկտախէր: Մեծահասակ իշխանութեան ասկ կրկնեցան նորանոր գաղութանները քաղաքներին կայսրութեանը որի: Ժամերը՝ գլխաւորապէս արեւմտական քաղաք, ներք և նախրուցան արեւմտորին: Աստի է, որ կազմեցին կրկնութեան այն հաստանը, ո. կոչուեցաւ դիսուպոսա... արիւսով: Սուտը քաղաքներու մէջ ալ հաստատուեցով Հրէաները կը պահէին իրենց ազգայնական կրօնական արտանութիւնները: Ասոր համար իսկ անուք կ'ապրէին իմքուած, միւս նոյն թաղամասի մէջ: Աղեքսանդրիան դարձաւ սփիւռքի կրկնութեան ամենամեծ կեդրոնը: Եւր իսկ սուտը նորի վրայ՝ իգիւրտտի մէջ անոնք կատարեցին նոր աստուր կեանքին համար:

ՀԻՄԵՆԱԿԱՆ, ԱՊՈՏԻՍՏՈՒԹԻԵՒՆ.

Յայն կրկնական գործակցութիւնը կրկնոր երկար շարունակուի: Եթէ Մեծահասակ միացեալները յարգէին Հրէաներու ազգայնական կրօնական իրաւանքները: Բայց Անտիոքու 17 յոյ 100 թ. սկսաւ հարածեց կրկնութիւնը. ան աւարեց կրօնաւղմի տանորը և

կատարեց Հրէաներուն, Անտիոք փոխադրեց բազումը
 Լաքի սեղանը և ճաթնաթեւեան աշտանակները: 166
 թ. կրկնուեցաւ Նախ քանի. սննդի սեղանը և սուսանց տանա-
 ղախան հարստութիւնը, այլեւց կրտսաղէմը: Այլս արգիւնց
 Նեոփոսի գոհաբերութիւնը, շարաթ որք ստանելը և թաղա-
 տումը, հարաշական գրգռելը այլեւց և Նախ սարսուռի վեր-
 դիմ կրտսաղէմի տանարի մէջ սեղանորեց իւրիակելի ար-
 ձանը և պահանջեց միայն անար գոհեր մասանցունել: Հրէ-
 աթիւնը իր սեղանային մէջ կարանցուցիւ էր շատ բան, իր
 պետութիւնը, Անտիոքս թափանցումով կր փոխադրուել
 անոր շէջուն, բայց ան պաներ էր իր կրօնը և անոր նա-
 կայաւած որտեթիւնները, ձեւերը, արարողութիւնները:
 Ան ազգ էր և շարկուցեալ միութիւն միայն իր կրօնով:
 Անտիոքս V-րդ կր հարուածէր այլ կրօնին՝ միութեան
 փերթին կապը կր խորտակուել: Անոր զմեաց նրէութիւնը
 ըմբաստացաւ: Եւրոման գրտեր կանգնեցաւ քանանայա-
 փան դասը, որովհետեւ ամենէն շատ ան կը տուէր հար-
 ուածէն՝ կը կորանցնէր իր գիրքը, իր հարստութիւնը: Մա-
 ուսիլս քանանան սեղաւ սպասումներու գրախը: Ապր-
 սամբութիւնը ձափեցաւ 167 թ. և տեւեց շատ երկար ու
 անցաւ քանի մը փոփոխով:

Կրիւնները սկիզբը պարտիզանական ընդթ կր կրէին:
 Կրեայ հարստակրները յանկարծակի կը շարձակէին մա-
 կեղանական քանակներու վրայ, քաղաքներու և ամբողջե-
 ռու մէջ. կը պայարէին անոնց՝ նախքան անոնց միանալը:
 Հրէութիւնը կրցաւ առաջին շրջանին համախմբել ապրա-
 տամբ ումերը. կազմակերպել անոնց: Այս պատրաստու-
 թեան մէջ մեծաւ Մասութիւն 166 թիւին և գործի զեկու-
 ժարութիւնը թնկաւ անոր որդան՝ Յուդայի ձեւեր, Ան
 դարձաւ վերածնունդը կրօնիկան ներսը: Յուդան խնկական
 կրկնուցի-ն է կրէական անկախութեան: 166 թիւին Անտի-
 փեան քանակներու վրայ ան տարաւ փոխուել շարթանակ-
 ներ, ասոր կանաւանցով ան կոչուեցաւ «Մակկարէս որ կը
 Նշանակէ դուրեւ: Եւրթական կրիւնները և ազգ
 Յուդան

վերահաստատեց Եւրթայի պայտամանը, ասեւրը մաք-
 րուեցաւ և կրանկրու կեանքին մէջ թոնեց իր Նախկին
 տեղը, Անտիոքս V-րդին շարթուց իր որդին Անտիոքս
 V-րդը (164-162): Ան շարտեւակեց կրիւնները կրէութեան
 դէմ: 163 թիւին տեղի ունեցաւ Բնադուրայի ճակատամար-
 տը: Սուդան հարկադրուեցաւ Նախկին և յայնմակերպու-
 փան քանակը պաշարեց կրտսաղէմը: Բայց կրեաներուն՝
 կրիւններուն վրայեց Անտիփեան կրտսաղէման արիչ մայ-
 րերու մէջ տեղի ունեցող ապստամբութիւնները: Անտիո-
 քս V-րդի կացութիւնը այնքան վատ էր, որ ան խաղա-
 դութեան զուրկիւր ասուջարկեց Յուդային: Կրեանական ա-
 դասութեան սկզբունքը վերահաստատուեցաւ, վերականգ-
 նուեցաւ հալածանքները և սպասումքութեան ստաջ և
 գոն կացութիւնը: Պաղեստինը նորէն մաս կը կազմէ:
 Անտիփեան պետութեան, բայց ունէր իր ինքնուարտու-
 թիւնը: Միայն թէ Անտիփեան զեկապարներու հա-
 մար ոչ իսպաղութիւնը յոգ զինադադար մըն էր, զըմ-
 քուն էին ունէլ Նախ կրէութեան ծայրայնները, որոնք կը
 ձգտէին թոշորթին անկատարի: Անտիփեանները: Այսպիսի
 միջնորդարի մէջ 168 թիւին նորէն վերականգնուել կրիւնները:
 Բուդան մեծ յայթանակ տարաւ յայն մակեղանական քա-
 նակներու վրայ: Աղասայի ճակատամարտը մեծ ուզակտա-
 թիւն թաղուց կրէութեան վրայ: Անտիփեան, ամեն տարի
 այդ կը տունին որպէս օնկանցողի սրտ, պարտուած և
 սպաննուած Անտիփեան զարմարի անունով: Բայց 160
 թիւի Մուսիսին մէջ նոր ճակատամարտի մէջ Յուդայի գոր-
 ժը խարտուեցաւ և ինքն այ սպաննուեցաւ կուսի մէջ:

ԱՊՈՍՏՈՒՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆՏԻՈՒՅԻ ԵՒ ՀՐԷԱՍՏԻՆԻ ԱՆՍՏԻՆՈՒ-
 ԹԻՒՆԸ. - Եւրոման զեկապարութիւնն անցաւ Յուդայի
 կրտսեր եղբոր՝ Յուդասին: Մորդանունի ամիւն մղած մէջ
 ճակատամարտը վճարեան արդիւնք շտառ- թշնամի կոչ-
 մերը պահեցին իրենց գիրքերը- կրկու տարի 160 էն մինչ
 չեւ 158 թիւը խաղաղ անցաւ, բայց այս թիւին Անտի-

կեանք զորոքանակ մը պարզութեամբ և անձնատուր եղաւ թանակի հրամանատարը խաղաղութիւն կնքեց: Մեյի կեանքը չհաշտուեցան ասոր ան. երկու կողմերն ալ մնացին իրենց զիջներու վրայ: Մեյի կեանք կարգաւորեալ մէջ ներքին ապստամբութիւնները անպակաս էին. քայաքներ, ազգեր աւ ցեղեր ունեն ճիգ կ'ընէին ազատագրութեամբ օտարի իշխանութիւնէն, նախնակ Սիւրիան համոզեալ չէր. Միւս կողմէն զաւակարկան պայքարը և պայտատկան դաւաճարութիւնները անպակաս էին: Մեյի կեանքները ալ պայտամաններու մէջ անկարող էին իրենց բոլոր ստերը համեմատաբար նրէութեան զէժ վերջիններուն կ'սղենին արիւնքի հրէութիւնը՝ շատկապէս եզրագոտի հարուստ հրէութիւնը. անոնք կ'ուշադրէին և դրամ և կամուարներ չարամի միջոցով անոնք դիւանագիտական ճշդութիւնը կը պարտաւորէին Մեյի կեանքներու վրայ: Վերջիններս ալ շատեալ թաւաքեալ էին. որ արքայական ցահի բոլոր թիկնաւորները սգնութիւն կը խնդրէին նաև Սոֆիսթովուէն: Ան հրէական շահերը ի նկատի ունենալով, մերթ ալ, մերթ միւս թիկնաւորներն կ'ազնէր: 1.63 թիկնաւոր ան ապանուեցաւ Մեյի կեանքներու դաւաճարութեամբ և նրեայ ապստամբներու պաշտն անցաւ Սոֆիսթովուէնի մեծ եղբայրը՝ Սիլվիը որ ունէր չաւ թանակ. կ'ազմակերպուած իշխանութիւն: Ան իր մեարտու ի նրկատորէն ձեռք բերաւ Պուղեստինի ապստարի ընդհանր օրէնքը: 1.62 թիկնաւոր կնքեցաւ դաշինք երկուքի մէջ, որով կ'մնաւ արտեցաւ անկախ Պուղեստինը: Աս մոնեաճճեալ հարստութեան տակ: Այս տոնիս էր տարած անկախութեան պայքարը, ան ալ կ'անկեցաւ իշխանութեան գլուխը: 1.65 թիկնաւոր Սիմոնը անկախ չըմաստանի առաջին զբաղը կարեք: Չայս և կէս դար քաւրներու թայրեանի, Պարսիկներու, Մեյի կեանքներու իշխանութեան տակ մնալէն ետքը Հրկուքիցը դատու ապաւ սոյց իր սկսուրեան մեք ամփոփուած:

Գ. ԳԼՈՒԽ
ՇԵԼԵՆԵՍՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ
ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՄԵԱԿՈՅԹԸ

Հնչեմիստական միացեալութիւններու մէջ իշխանութիւնը կը գտնուէր մակեդոնական ծագում ունեցող միւսականներու ձեռքը: Ասոնց յենարանը Մայնրէն և Մակեդոնացիներէն կ'ազմուած մարմնան բունակն էր. ասոնց կից կուր անկեղակ բանակ որ արքայութեանը նա, ալ յանձն արեւելքի բոլոր մագիստրոսներէն կ'ազմուած, որոնք մասնակցից չէին յայն քաղաքակրթութեան: Այս բանակը կը կ'ազմուէր շատակ գաղմակալներու միջոցով, որոնք Ռուսաստան, Մակեդոնիս, Իրակիս, Փոքր Ասիա և այլուր չըջեղով կը հուսըէին զիստարներ, հնչեմիստական իւրաքանչիւրութիւններու համար: Երկրորդ յենարանը յայն թնակչութիւնն էր որ մեծագանգուած ձեռք կը գաղթէր Փոքր Ասիա, կ'զիպտուս: Այս գաղթը սեղի կ'ունենար տարբերային ձեռքով՝ Յունաստանը չէր կրնար կերակրել մեծ թնակչութիւն. հարուստ արեւելքի կրները թաց էին անոնք առաջ. Նոր իշխանութիւնը կը իրաւասակին Յայնրու գաղթը թէ իրենց պէտքութիւններու պայտապանութեան և թէ հարստացման համար: Եկուրները կը կ'ազմէին արտեմանց զաւ, հասարակութեան քարքար խաղը, անոնք մէ զայս կ'ապայտն պետական պաշտանները: Յայնը և Մակեդոնացիե սեղացիներու նեա համեմատած փոքրութիւն էին. բայց վարքը, կ'ազմուած, պիտուած խաւն էին:

ՀՅՈՒՆՆԵՐԱՅԻՆ ՄԻԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Քառասնամյա իր սեփական բնակչութեանց, եկամտներ չեն աւ ձաւանդոյ Ու եթէ անոնք հաստատուեցան, աւ երկար իշխանցին արեւելքի մէջ, պատճառն այն է, որ ստիպուին ժողովուրդները անկազմակերպ չլին, հայածուած աւ մասամբ բնակչութեան էին անոնք վարելի դասերը և որ ամենէն հասրեւորն է՝ արեւելեան աստուածներու քարտերը միացան հեղինխատական միացեալներու գործին և նպաստեցին աւանց տիրապետութեան: Նոր թագաւորները քանակին կազմակերպել շաւազոյն ձեւով տեղացիներու աշխատանքը և անոնց շահագործումը: Իրեւելքի մէջ այս նոր բուն մը չէր, ասկէ առաջ աւ ազգային-քեփէ իշխողներու աւան աւ հարստութիւնը հիմնուած էր աշխատատերներու՝ գիւղացիներու, արհեստագործութեան, սարակներու աշխատանքի շահագործման վրայ: Հեղինխատական շրջանի թագաւորները անոնց գործի շարունակողներն էին: Ընտրող երկիրը իր թոյր հարստութեամբ պետութեանն էր, իսկ պետութիւնը էր նախանար թագաւորի անձի նաւ: Ըստնք աւանց հակակշիւ էր անորինէն երկրի հարստութիւնը, քանկաթեան շահերը կը գումարէին իրենց տիրատուական զանուրան: Ընք գործելակերպը բնուա զէ՛մ չէր արեւելեան մտայնութեան:

ԻՍԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԿՐՈՒ.—

Հեղինխատական թագաւորներու իշխանութիւնը հիմնուած էր նաւանման իրաւունքի վրայ: Ըն յը չէր հարցներ նաւանուած ժողովուրդներու կամքը՝ ինչպէս մինչ այց չէին հարցներ սրեւելքի բոլոր իշխանները: Ըն մէկ իրաւունք ունէր միայն՝ նպատակով նոր տիրապէն, ինչպէս մամուսկ մը կը նպատակէր իրենց շարքէն քարտերացոյ տիրապէն: Ըղեքստնպը: Ըստ կերպնացին արեւելքի մէջ՝ ամենուրեք շարտարարու եցուա շոջոք տեղական իշխող հարստութիւններու և որպէս աշխարհին անոր աստուածային նագում վերադրեցին: Հեղինխատական թագաւորները համարեցին իրենց Ըղեքստնպրի յաջողներ և պահանջեցին, որ նոյն աստուածային

պատմութեանք իրենց աջ մասուցալ: Տիրող մտայնութեանը աւ պահանջը հակառակ չէր: Նոր հարստութիւններ՝ Պոսլմէնու և Ըղեքստն շարտարարութեան աստուածներն անոր և անոնց թագաւորներն աւ աստուածային իշխանութեան տէրեր:

Թագաւոր-աստուածը թագաւորի իշխանութիւն ունէր իր երկրի, անոր բնակչութեան, հարստութեան, կհանձնէ և գործի վրայ: Ըստ նաւանմանք աւ անոնց իշխանութեան մէջ երկրի մը մը կար: Ըստնոր և Ըստնորութեանը համար անոնք միայն Ըղեքստնպրի շարտարարներ էին: այն Ըղեքստնպրի, որ շահակուն միութեան պարտպետն էր և մակերպուական թագաւոր, տեղական բնակչութեան համար անոնք արքէն: Ըստնոր՝ արեւելեան աստուածային զորութեան տէր էին թագաւորներու մասնաճիւղներն էին:

ՆԻՍԻՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Հեղինխատական միութեան իշխանները երկու ազգաբնակչութիւն ունէին շատ որոշ իրաւունքներով: Ընտրող յոյն մակերպուական և քեփէ տեղական: Տեղականը, քեփէն ունեւած էր որքէ ինքնուվարութեան և ին միայն անթարկուելի գիտէր վերէն կարգ հրամաններուն թագաւորին և անոր քաղաքային պաշտանէն: Ըն սփոր էր ամեն բան վերէն պատկառ: Ըղեքստնպրի զարեւակ մեծ աւ գաթը քայաք պետութիւններու մէջ մարգուէր էին ինքնավար ձեւով իրենց կարգերը շահեցու: Նոյններ ստորներու իշխանութեան աւ կողմակերպուած էին որպէս ազգային-կրօնական համայնք, որ իր թոյր գործերը ինքը կը վարէր: Ըստնուութիւնը չփորձեց յոյն քաղաքներու ինքնավարութիւնները ոչնչացնելու, քայց յանաց կրօնաւե անոնք քաղաքական իրաւունքները, թոյլ շտաւա, որ պետութեան մէջ անոնք պետութիւն գաւնուն և Ընոնքմէ հարկ կը վերցնէին, քայց շատ աւելի պակաս քան տեղացիներն և ինքնավար քաղաքներու համահարմութեամբ:

Ընէ յոյն քաղաքները պարտեցուն գոյութիւն ունենալ որպէս պետութիւն ապա անտեսապէս անոնք հզորացան:

որովհետեւ անուց առեւտուրի առաջ քաջաւեցած ընդարձակ շահանքեր։ Եւր արեղծուած պետութիւնները մեծ էին և աւելի խիտ բնակչութիւն ունէին քան արեւելեան երկն միասնաբարութիւնները։ Եւրոպայի արեւելք արեւելք քան 100000 քառ. քիլոմէթր սարածութիւն. հսկ միջինը քունկչու- թեամբ։ Անգլիական պետութիւնը սարածուած էր չորս մի- չիոն քառակուսի քիլոմէթրի վրայ և ունէր երեսուե մի- չիոն քունկչութիւն։ Այս հսկայ պետութիւնը մէկ ընդար- ձակ և ազուտ շահույ էր յաւանկան ինքնավար քաղաքնե- յոս բարեքնքու համար։

ՅՈՒՆԱՆՈՒԹ ԳՐՈՒՄԸ.— Աղեքսանդրէն ստաջ ալ Ռոյ- ները կը չքէին իրենց հայրենիքը և կը գողթէին զէպի ար- թեմուտք։ Այս գողթի նեանսնքով թղանդակ Միջերկ- րականի տփերուն Ռոյներ հաստատուեցան։ Անանք ամե- նորեք քարան, յարման տարր էին, տակտարը, արնաս- ները առին իրենց ձեռքը, իսկ արածեստներուն, թաար- նին, փիչխոփայտութեան ու քաղաքական մտածողութեան առին նոր թափ։ Աղեքսանդրէն ետքը յաւանկան գաղթը ուղղուեցաւ զէպի արեւելք։ Աղեքսանդրը անուց առաջ քաջաւ հարստանալու, յառաջիմեցու յայն հնարաւորու- թիւններ, Ռոնաստանէն կը գաղթէին ըրոյր դասերը՝ գե- ղացին, արնաստարը, որովհետեւ մտաւորականը, գիշուորը և հարստացած տակտարականը։

Աղեքսանդրէն ստաջ նինքերորդ և շարուորդ գարերուն Միջերկրականի անտեսութեան՝ տակտարի և արդիւնարե- յութեան կնքորնը ԱրիճԳԳ էր. իր ժամանակի ամենէն հո- թուսալ, նոյն քաղաքը, Ռոնաստանի մտաւորական կեանքի տնայր, ան էր քաղաքական վարիչը ամբողջ Ռոնաստանի քաղաք պետութիւններու։ Այժմ ներկայաւորական միասնե- ստիւններու ստեղծումով քաղաքական և անտեսական կեանքի առանցքը փոխուեցաւ։ Տակտութեան մէջ Աղեք- սանդրիան ըններ էր Աթէնքի տեղը. ան կապուած էր հե- տաւոր Արեւելքի, Հնդկաստանի, արեւելեան Աֆրիկէի, Ա- րարիոյ շահանքուն հետ, ինչպէս և Միջերկրականի շար-

Յր քանուոյ ըրոյր երկիրներու հետ։ Անոր հետ միասին անտեսութեան մէջ մեծ պեր կը խաղան Արիւր, Եգիպտոս, Պերգալի, Հոնդուր։ Արեւելքի ըրոյր նասանակորտները ուրտակարգ շարման մէջ էին, անանք տրտածութի և ներ- մուծումի մեծ կեցցուններէն մէկն էին։ Աղեքսանդրիոյ հետ միասին, Հոն է, որ կը մշակուին քաղաքական, ուղղա- կան նրադիրներ՝ կոխներու, երկիրներ գրուելու, պետու- թիւններ կառուցելու կամ կառուցուածք քաղաքայու նպատակով։ Չնայեա՞նք ուրեւելքի քաղաքական բաժանու- մին, չնայեա՞նք շարտան կոխներուն ներկայաւորական արե-ւելքը անտեսական տեսակէտէն մէկ մեծ միութիւն էր, մէկ հսկայ շահույ, որ կը հանդիպէին հետաւոր ու մեր- ձաւոր Արեւելքի բարեքները, վաճառականները, Հեքիճիա- ուական արեւելքի մէջ տեղծուել էր տակտար արդիւնա- քնքուններու մէկ գաւ, քաղաքներ, գրտմտէր դատը, որ մեծ մասամբ յայն էր իր տեճակովով, թուց կային ևս տեղացիներ՝ փեւնիկէցի, սիւրիոցի, եգիպտացի, վաղթե- նի, պարսեական այս դասը ինքն իր մէջ հաստատ էր թաղում խմբուարուկներու. անանք վաճառականներ, ար- զիւնարեղուք, սեղանուարներ, կապալաուներ էին. նա-ւերու և փոխարկական այս միջոցներու տերեր. քաղաք- ներու մէջ սենէին շէնքեր, մեծ կայաններ, միտրանոցներ։ Ատեառքի և արդիւնարեղութեան մեծուղև կը նպաս- տէր ընդհանուր պրալակիւր, որոնք մեծ պետութիւն կը վայելէին արեւելեան շահուներու մէջ և զիւրութեամբ կը վոխաւորակէին ուրիշ գրամներով կամ բարեքներով։ Եր- ըորդ գարուն տիրապետող եգիպտական գրամն էր։ Հո- մալիարեւելքն այս գարգաքոյ անտեսութեան կը նպաստէր իսկ յաւանկան լեպուր։ Ան նոր քաղաքակրթութիւն կը ընդէր, նոր գրականութիւն, ան պետական լեզու էր, մեծ տեսակ հողորդակցութեանց միջոց։ Անոր առաջ տեղա- կան լեզուները նախնեցիքն, իջան հասարակութեան խո- հարն խուներուն, գարնան բարբառներ, նախկին՝ արեւել- քի միջուղային ուրումական լեզուն ստապրէզէն քուե-

ցատ Տեղական և ազգային շեղումներէն վեր կը բարձրուանար մէկ և համայնաբարձրին շեղում՝ յայն շեղումն, որով կը խառնին և նպաստակցան և սեպն կեանք քաղաքաբնակչը, եւ վերջը ինքնոյ յայնու ու յանապատի և իրանի ու Միջին Ասիոյ գործը, վարիչ դասը, ստեղծականն ու մատուցականն: Անոր ստեղծողներն եղան մանաւանդը, փոխադրումն, Կերասանը, բժիշկը, քորժը պաշտօնեան:

ՀԵՂԷԼԵՆԱՍՏԱՅԱՐԱՆ ԿՈՆՍՏԱՆՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. — Երանական մշակութի այն շրջանը, որ կը հետեւի Էդեքսանդրի ստեղծական տիրապետութեան, կը հոչուի Ելլիսիոսական Ընտ ոմանց անարեւելքի մէջ մեծցած և արեւելիսն մշակութեով բազմցած յանական մշակութի երբ աստիճանն է, որ կը գարգանայ եւրոպայական թուրաբնորո հովանիին տակ: Ինչ անսակէտը միակզգումնի է սիւղ է Էդեքսանդր ջանաց արեւելեան ժայռադրոշներուն մտնցիւն, մայրն յանական մշակութի միջոցով, բայց յաջողութիւն չաւանցաւ և անոր յարադրներն ու շնտեսեցան այդ օրինակին: Արեւելքի, ինչպէս և ինքնաստանի մէջ յանական մշակութի քաղաքակցում մէջ տեղեւանցաւ և ինքն մեծցաւ: Ըն յայնի, մակն դրուցիլի և հայնանացած ու քաղաքներու մէջ հաստատուած տեղացիներու մշակութիւն էր: Աստիք քայրը կը խաւին յայն շեղումն: Այս շրջանակէն դուրս էր Կիւղը, Գիւղանական գանգուածը կ'ապրէր իր ուրոյն կեանքով՝ կը պակէր իր ազգային ստեղծական շեղումնը, որ շատ տեղերու մէջ բաժնետեցան քարտաներու: Ան կը պակէր իրեն արեւելեան ասանդութիւնները: Կ'ապրէր իր փոքր Գիւղական անտեսութեան մէջ, քաղաքի քարտաներու կարիքը չունէր, քաղաք չէր յանախներ: Քաղաքներն ալ այս շեղումակ Գիւղանական երկիրներու հետ համեմատած շատ փոքր էին: Ընտնց ազգայնութեանց շրջանակն ալ սանձաւարակ էր: Անդրեւեր էր երկու ոչխարն՝ քաղաքը՝ ուր իխողը յայն շեղումն էր և յայն մշակութը: Գիւղը, որ կը տիրապետէին անդական շեղումներ և հինաւորց տնտեսիլի աւանդութիւններն ու կենցաղը:

Այսպիսի խիստ քաժանձան հետեւանքով դժուար է մտածել, թէ արեւելեան էին քաղաքակրթութիւնները կըրնային ինք ազգայնութիւն թողնել յանական մշակութի վրայ և ստեղծել անտեղէն նոր բան մը: Ապա կար և այն Լաքեքանական վերաքերուքը որ յայնը վարեր շարունակ մշակեր էր: Անոր համար արեւելքցին օրորարարու էր, այսինքն մշակութեակն էր մնացած, որմէ բան չունէր ապրանքի և ստեղծիք: Տեղացին ալ հաշտ չէր անոր հետ, կը ջանար քիչ հանդիպել անոր և սառը հետեւանքով տնտնց մէջ շփուիները հագուաքիւտ էին, սահմանափակ:

Ասոր պատճառով ալ կարելի է ըսել, որ հեղինակասական մշակութի շարունակութիւնն է հին յանական մշակութի: Այժմ միայն մենք կը նկատենք նոր ինքներու մշակումը՝ արեւելեան պատմութեանքերու, առասպելներու արկած-սխալութեանց: Մէկ բանի մէջ միայն նկատելի է արեւելեան ազգայնութիւնը՝ կրօնի մէջ: Ան ալ այն պատճառով, որ դրակ տիրողները սերտ յարաբերութեան մէջ էին անդական աստեղծներու հետ՝ կապելով տիրակալելու իրաւունքը հին հարատեւութեանց հետ և ստանալով քանը անտեղէն: Ասոր հետեւանքով կրօնական շատ ըմբռնաններ և ճակը մտան Այննրու մէջ, Պայն միտքը՝ Գարերու հոյովութիւնը հասեր էր փոխադրանքական և դրական պիտանութիւններու հասանալեան, ստեղծել էր արտ զիտական և փոխադրանքական սխալներ, հայնանաստանի քարտան ան դուրս կապու իր հանէն և խարապէս կ'ենթադրուի արեւելքի կրօններուն:

Հայնանաստական քաղաքակրթութեան բնորոշիլ գիծն այն է, որ ան դարձու համայնաբարձր, իր մէջ ասու բովանդակ իրենց կրօնական ուսուցանը, արեւելքի շեղումնի և անաստաշին գտին, միւշիւ իրեն Ասիա, Հնդկաստան: Ան ստեղծեց քաղաքաբնակներու մշակութի, Ամենուրեք, ըսոր քաղաքներու մէջ անկրթութիւնը կ'ապրէր միեւնոյն մշակութիւնին կենցաղային շրջանակի մէջ: Կը յաճախէր միեւնոյն թատրոնը, կը լսէր միեւնոյն երգը և նուազը:

կր տեսնէր միեւնոյն զերասաններուն՝ միեւնոյն ողջներգու-
թիւններու մէջ. կր յանձնէր միեւնոյն դպրոցներու,
կ'ըստանայ միեւնոյն հոգեկան և փիլիսոփայան դաստիար-
ակութիւնը: Անկէնչի, Աղեքսանդրիոյ, Պերգամի, Անտ-
աիոքի բարձրագոյն դպրոցներու մէջ ոչ յոյն գիտականներն
ու փիլիսոփայութիւնը կր պատահուէին միեւնոյն երկրորդ: Ան
միայն ան, որ կը կրթուէր այս դպրոցներու մէջ. ով կը
կարդար Հովհրատը, Պլատոնը և Արիստոտելը՝ կը դասնար
քաղաքակիրթ մտայն:

Հեյրենիստական քաղաքներն ու կրթնութիւն կը տարբեր-
ուէին արեւելիան կր ձեւի քաղաքներէն: Անոր անկրօնակա-
մասերն էին յայն պոպոտութիւնը. քանի մը յարկանոց չէն-
քերը, հանրային հաստատութիւններ՝ թանգարան, թատ-
րան, տարրական և միջնակարգ դպրոցներ, գրադարան-
ներ, դասարաններու վարդեր, քաղաքներէն դուրս վերջա-
սեր և այլ բարդէն բարձր քաղաքի պայտապան աստուծուն
նուիրուած տաճարը: Հեյրենիստական ոչ քաղաք գրու-
չութիւն անէր նաեւ տեղացիներու համար, որոնք կր հաս-
տատուէին ոչնաեղ, կը նուիրուէին տաճարի, հայրաս-
րարանի, ուրիշտներու - կ'ըստուէին յոյն քաղաքներու
կենցաղը. իրենց որդիներուն կ'աղարկէին յոյն դպրոցներու
Ատոնք ու հետագային կը մասնակցէին յոյն մշակութի-
ւորութեան, կը գրէին յանարէն, որով կ'ըստեղծուէր մշա-
կայթ մը, որուն վրայ ուղիւստեցան ոչ միայն յոյնը, այլեւ
յունացած տեղացիք:

Յայն չեզուն և ներքինաստական մշակութիւն ոչ ոքի
չէին պարտադրել ոչ Անիակենտներ ոչ ոչ կողիպոտի
Փառլէմէնտները: Ան կը տարածուէր, կը դասնար համա-
նարհային, որովհետեւ շատ աւելի բարձր էր, կատարեալ
և ախրող զեկամար խաւի, նիւթուղեւ հարստացածի մշա-
կայթն էր. չեզուն էր: Ատոնքիմով փորձի էր հարստանայ-
դիրքի հասնիչ. յատկապէս Այս քեղհանուր զիտակն մէկ
չեզուն կատարեց Անտիոքոս I՝-ը կը փորձեց հիւստիւնան
մէջ քունի ումով տարածել ներքինիզմը: Արեւելեան տարի-

կան միջագոյրի մէջ, սակայն յոյն մշակութիւնը կարնցուց
իր սոցալիս քնարիւն և դարձու յունարէն խոսող քոչոր
սոցալիս և դասնար մշակութիւնը դարձու հիլլիսիստական:

Արիստոտել. — Հեյրենիստական կրթող քնարիւն արեւելքի
յունացուն և խորունկ կրթնութիւնը սոցալիսի
կրնը և քաղաքական քաղաքայինիցը կատարեցուն իրարու
հետ: Ատր մեկարդէւ նարստեց նաեւ սոցալիսիստական
խմտտարութիւնը. որ նարստարտարտար էր յոյնին նոր
քաղաքական ըմբռնութիւնը համար: Ատոնք կ'ուղիւստակի
անուստական և ընկրուիին նարցերու վրայ: Արեւելեան
կրթնութիւնը սոցալիսիստական սակ կ'ըզգրուէին մահուան և
անմահութեան հարցերով: Այս հարցը կը կատարէր անուստի
այս ուղիւստի մէջ վարած կեանքի հետ: Հեյրենիստական
միջագոյրի մէջ ծնունդ կ'առնէր բարդական հասոցման
գաղափարը

Ատոնական կրթնական տարտոգութիւնները, ձգտեր,
միտերիաները յունարէն կը տարածուէին արեւելքի մէջ և
այնտեղ սոցալիստական հաստատութիւնը համար մշակուած արա-
րագութիւններու հետ միանարով՝ կը դառնային Ատոնական
և կը ընկրին արեւմտեքի՝ Հոտի սոցիէ: Ամէ մէկ կողմէն
արեւելքը կը յունականանար, ապա նոյն ներքինիզմի յոր-
ջանին և քիչ մըն ու իտքը՝ արեւմտեքը կ'ընդունէր արեւ-
ելքի կրթնական քաղաքական քաղաքայինները և անոնց հետ
կատարած խորհրդատարութիւնները: Այնին կը յայտնէր
արեւելեան կրթնութիւնը խորհրդատարութիւնները, հոյսու-
թիւնը, հարստութիւնը, իտոնիստայն քաղաք կ'ենթար-
կէր իմաստարտական քնարիւնան: Իտոնք յոյնի ընդուն-
արտաստարտար սոցիէ, ներքինիստական հաստատարող միտ-
քը արեւելեան կրթնութիւնը կ'ուղիս, սոցալիստական կողմերը կը
չոզէր, անոր հետար անոյի գեղարտ հաստական և քաղաքական
կատարելութիւնը: Ատոնք ու կը ներքինիզմը, արտարտար-
տարութեան ձեւերը կը յոզէր: Ատոնք հետ միտարին ծնունդ
կ'առնեն նոր Ատոնականներ, կողիպոտի մէջ Ատոնակոյր
Ատոնակոյր կ'ընդունարտար Փաթը Ատոնական Ատոն
Դիպուիլի:

պարտաճանճը: Ան կը շեղուշջուի իր սգօկանն կեանքով, իր պահանջներով: Աստուածները կը դառնան արդարաւրաժեան, մաքրութեան և բարի գործերու ներշնչողներ: Ինչպէս ժողովն թնու անձանք չէր Աստուածութեան մարդացումը. ան այնպիսի կ'իջնէ թագաւորներու, վարիչ ղեկներու մէջ, կը մարդանայ փրկելու համար. բարիք ընելու համար մարդկութեան: Հասկէ ուղեջնեխասական թագաւորներու տխրասուտումը — Սաւիթ' վրկիչ, Քէոս' Աստուած, Եվերդէր' բարեգործ, նոր Դիոնիսիոս, նոր Հեբալէն:

ՀԱՆՐԱՊԷՏՆԱԿԱՆ ԶՈՒԱՆԻՐԵՆԻՐ.— Կրօնական այս նոր համադրութիւններուն և նոր կրօնական քաղաքաւորներու մշակման նոր նշանիսական հասարակութեան մէջ կը զարգանար հակակրօնական և նիւթապայտական անասութիւններ: Անոնք կը պնդէին, որ մենք չունինք հասարակականութիւններ. զգայականը խարտախօս է. աստուածները մեզ համար անյայտ էակներ են, որոնց մասին մեղք քան մը չգիտենք և անկարող ենք իմանալու: Անոնք մեր ցնեալութեան եմփական չեն: Այս տեսութիւնը կը քակուէր ումեն կրօնի կրօնը: Ան նստեղակութեանը կը հասցնէր անաստեածութեան: Ասոնք կը նշնէին նշանիսական թագաւորներու և թագաւորներու աստեածայնութիւնը. Թեոդորասայան հասանք մը՝ «կենդանիքը» կը մերժէր թէ մարդը անի կամ կրնայ հասնիլ կրօնարար նշանութեան, հասարակ իմացութեան: Այս ուսմանքը կասկածի տակ կ'անուէր և մխտամի կ'ենթարկէր ումեն յարոյսյան և գիտական քաղաքայն, աստուածներու, նոգիներու գոյութիւնը: Ենթադրանքները չունէին և շատեղծեցին անյիսարար տեսութիւններ և քաղաքաւորներ. անոնք կ'աստուտնշնէին յաղորդութիւնը, քախար. այս այնպիսի վայելքները, ումեն քան անոնց ուսմանքի մէջ կը սահմանափակուէր այս կեանքով: Այս թուրը՝ շատ անյիս մտաշնիչ էին նշանիսական մարդան. Եսյնիսկ հանելի. ուստի և Նիւթապայտութիւնը, ումեն ինչ կասկածի և մերժումի են:

Թարկոյ ուսմանքները յայնորէն կը տարանուէին քաղաքներու բոլոր խաւերու մէջ:

ԱՐՄԻՆԻՍ ԵՒ ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ.— Երբեքստի և գիտութեան մէջ նշանիսական միտքը մեծ յատկացիմութիւն կ'ընէ: Ինչպէս նաև յրջանին արտակարգ կատարելութեան էր հասնիսարարութիւնը, այժմ ան տեղի կուտայ քրական նոր անտերու առաջ. կ'ըստեղծուի Էլյոսը. վէպը, որ արհեստն յարմար ձեւն էր նոր կեանքի վերարտադրութեան, երբ կատարուէր էին այնքան խոշոր այնպիսի արարութիւններ. անասումներ. երբ մարդիկ ցուցանուէր էին այնքան մեծ կերտութիւններ, կամքի ուժ. երեւան էին բերեր գերմարդկային էիպեր. Երբ միջագայի մէջ կը քարզանար կուտան, կատարելութիւնը: Անոր համար կեանքը կ'ըստեղծէ նոր տիպար: Անոնք գործի մարդիկ էին, նոր հարտաքանները, որոնք իրենց ընտանեկան և ընկերային կեանքի մէջ երեւան կը բերէին բացասական գիծեր: Անոնց շրջանակի մէջն է, որ կը զարգանայ արտակարգ նիւթապայտութիւնը և այս այնպիսի հանոյններու և վանելիներու պայտաճանճը: Կատարելութեան փոյսուն գէմը Աթէնացի Ինքնանշնէ և Կատարելութեան նոր կը ծագէին նաև քրական նոր անասներ՝ պատմաւորներ, նկարապրութիւններ ուր ցայտուն ձեւով կը որուէին ներշնչանական քաղաքներու մանր. քաղցնիներու մեծարեայ կեանքը: Պրական այս կիպը մեծ վարպետութեան է հասնի Լոնդոնի մտք. Հակասակ քաղաքի միտքին և արտաներու Թեոլոգիք յարիլ գծերով կը նկարագրէ գիշական կեանքի մտքութիւնը և պարզութիւնը: Անոր գոյին տակ կենդանութիւն կ'ընտանան գիտը, քաղաքը, անասները, քրքիւցող ուսուցիները, այնպիսիները, նոգիները և նրկարարները: Բնական և հասարակ կեանքը: Այսպիսի քրականութիւն. բնութեան և գիտի իրիլիկ պատկերաքանը ումենէն արտեւան էր նշանիսական յրջանին, որ կը ցուցանուէր քաղաքայն մարդաց յաղանութիւնը, ևանորոյթ իրենց միտքապայ կեանքն և նորոյններ ու

Բայց Հեյլենիսական շրջանին ոչ մէկ բան քաջ է այնքան կատարելութեան չհասաւ, որքան քրիստական մտաւեացութիւնը: Երաւ մեծ նաւանում կատարուեցաւ փորձնապէս գիտութիւններու մէջ: Իմբրիստութար այս դարերու աշխատանքներու մէկ պատշաճ մասը կորած են, մեզ չեն հասեր: Բայց համարձակելով կարելի է ըսել, որ ԱՄՆ-ի քարու մեծագոյն քիւմերու սկզբունքները մասնաւորապէս են Հեյլենիսական դարաշրջանի քիւմութեանց մէջ: Հետեւիլը ըրու իր քիւմերը մատակարարեցան մէջ, առ մեկնարանեց ուղեղի դերը, պարզեց մարդու իշտին սխաւեր, յաւասարանեց արեւն շրջանաւորութեան խնդիրը: Այնքանուրի իր մէջ կ'ապրէր Էվիլիդը, երբորդ դարուս. առ առաջին անգամ երկրաչափական պարզ տեսութեաններ մշակեց: Մինչեւ հիմա այ անոր տեսութեանները ինկած են մեր երկրաչափական իմացութեաններու հիմքը: Նոյն երկրաչափութեան մէջ մեծ դեր խաղաց Արիստոտելի տեսութեանները: Ան հիմնադրել է Մեթեմատիկական, Աստղագիտութիւնը մեծ քարոզացման հասաւ այս շրջանին: Կրտստ. Գիւնը կը փորձէր ազատուիլ, որ երկիրը գնդաձեւ է. Արիստարխոս առաջինը հղու կարծիք յայտնող, թէ արեւ սեւիք մեծ է երկրէն և որ երկիրը կը դառնայ արեւի, միամտաւնափ և իր առանցքի շուրջը: Հիպարխոս որոշեց երկրի հասարակութիւնը՝ արեւն և յուսիսէն: Բայց ասոնք միայն հանձարեց կասկածներ էին, որ հին աշխարհի մէջ մեծ տարածում չունեցան: Ընդհակառակը սեւիք հասկնայի էր հին դարու մարդոց մտքին Առլիստելի տեսութիւնը, ըստ որու երկիրը մէկ հարթ շրջանակ է, որ անշարժ է և անոր շուրջը կը դառնայ արեւը, յուսիսը և ուրիշ մարմիններ: Այս տեսութիւնը մարդոց մտքերու վրայ իշտեց սեւիք քան անգար հինգ հարիւր տարի:

ՊԼՏՈՒՆՔԻՆ ԵՒ ԱՅՆՈՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Այնքանուրի արշաւանքով Եթովպու աշխարհագրական երկրորդ ընդարձակութեան, անոնք ծանոթացան նոր երկրներու և նոր ժողովուրդներու հետ: Մինչեւ հիմա չորս դարը անոնց

հետոյ էր Միջերկրականի աշխարհը. անոր կարելի էր հզեց Մեծ ծովի, կարմիր ծովի եղջերակները: Ընտը ծանօթ էին վաղը Ասիայ, Եգիպտոսին, Արշագանքին, Եթովպիկ իրանին, ըստ այս ծանօթութիւնը թիֆլիսակի էր յանախանները:

Այնքանուրի շատոյ միայն Ասիերու առաջ քաջութեան նոր երկրներ. Կենդանական և քուսական նոր աշխարհներ, անտեսական և թայտական ուրոյն շրջաններ: Բայնըը հասան մինչեւ Միջին Ասիայ, Հեղկատասու: Կովկասական թաներէն մինչեւ Հնդկ սցովկաստա, Երասիայ, Միտելիան Անդրիկէ: Այս բոլորը կը դառնան անոնց քննութեան, անտեսական սքաւաբանութեան տարրական Այս երկրներու մասին կը գրուին գիրքեր, ուսումնասիրութիւններ: Այս խաղաղարկան այս քիւմերը ոչ միայն կ'ազդեն Հեյլենիսական աշխարհի անտեսութեան վրայ, այլեւ տեսական մտածողութեան վրայ: Հեղինակները Եթովպոյցիայով նոր մտադրութեան փեանքը՝ երբեմն իրականութիւնը կը խառնէին երեսակայականի հետ: Միամտաւնակ՝ քաղաքական մեծ թեւորդութեան հին կասարութեան վրայ գումարի ազդեցութեան տակ կ'ըստուի Եթովպոյցիայի մը արեւելահող ազդերու անցնայի նկատմամբ: Երբք մը պատմագիրներ կ'աւսումնասիրեն Ազ. Մակեդոնացիի պատմութիւնը, անոր նաւանութեանը: Հեյլենիստական թագաւորներն այ անէին իրենց պայտասական պատմագիրները: Կը գրուին և առանձին երկրներու պատմութիւնք, Մալիքանը, որ զպէր էր և քրմայեան երբորդ դարու առաջին կրտսն կը գրէ Եգիպտոսի արեւոյջական պատմութիւնը: Ան Եգիպտոսի պատմութիւնը կը գրասաւորէ ըստ իշտոյ արքայական տաներու: Ընտր աշխատանքը կորեղ է և մեզ հասեր է միայն անոր համատեսութիւնը ուրիշներու ձեռքով կատարուած: Նոյն երկրորդ դարու սկիզբներու ընտրեցին մէջ Անուլ քուրմը աստու յարեյական արքայական վրայ կը գրէ Միջերկրի պատմութիւնը: Իմբրիստութար ան այ դարեր է և մեզ հասեր են հասարակներ արիւններու միջոցով:

Այսպիսով մենք կը տեսնենք. որ մշակութի ընդհու-
 րուր պատմութեան մէջ հիշուած իստական դարաշրջանը ամե-
 րէն հարուստ շրջաններէն մէկն է, ամենէն բնորոշութիւնը:
 Ան նոր կիմերու վրայ դրաւ գիտական մտանդութիւնը,
 նոր բարոյական սկզբունքներ տուաւ կրօնին և անտեսական
 հայտնութի աստի նոր արդիներ բացաւ, իրօք ստեղծեց հա-
 մալիարեային անսեսութիւն, ուղղակի թէ անուղղակի ան
 արեւելեան ժողովուրդներու ազգային ինքնաճանաչութեան
 գալու շնորհակց, որ քիչ ետքը պիտի արտայայտուէր
 բողոքական ազգային շարժումներով: Իրոյնքը
 եւրոպական աստիին շարժումներէն ինչ որ պատահականօրէն
 արեւելքի մէջ, անսնցմէ ետքը պիտի գային Հոսթիւնցիոյ,
 որոնց իշխանութեան տակ բարձրացաւ և պայծառացաւ
 արեւելեան ժողովուրդներու ազգային գիտակցութիւնը,
 որու հետեւանքով սկսաւ երկարատեւ պայքար մը՝ արե-
 վելքի և արեւմուտքի մէջ:

ՄԻԱՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ Ա. ԳԼՈՒԽ ՆՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

ԳՈՂՂԱԳՈՂԱԳՈՂ ՆՈՐ ՊՈՒՅՄԱՆՆԵՐ.— Իսթերոզ դարու
 վերջերսն Մերձուր Երեւելքի շեռնային գօտին եւթարկ-
 ուեցաւ քաղաքական մեծ շեղումներէ ման: 1112 թ. Ասորես-
 տանը ինկաւ Երեւելքի հասարակչութիւնը խախտուե-
 ցաւ: Երեւելքին երկու նոր ուժեր՝ արիւնկան Մարաստանը
 և սեմական Իսրայէլը: Ի՞նչ մը ետք, 585 թ. ինկաւ Աս-
 րարտուն, գրեթէ աննկատելիս Ան ոչ սպասեր էր իր ու-
 ժերը Ասորեստանի, հեռեւային ցեղերու, Ակիւթ-կիմերներու
 զէմ մղած կռիւներու մէջ: Բայց գեւեւա եսթերոզ դարու
 վելներուն ան փոքրացի էր, կայսեցուցեր էր իր ծայրա-
 մասնը: Մասամբ ստով պէտք է բացատրել Ասորեստանի
 հանդէպ ունեցած իր նախասեպուցիչ դիւք բանեղջ: Ան
 ազգասուցի էր և իտւցի: Ասրարտուի քաղաքական
 յստիւղները Հայաստանի մէջ Մարեյն էին: անոր վրայով
 է, որ անուր հասան փոքր Ասիա: Հայաստանը անուր հա-
 մար կարեւոր շրջան մըն էր՝ փոքր Ասիայ վրայ իշխեցաւ
 կիմերներն ու Ակիւթացիք աստի քերին շեռնային գօտի
 մէջ ցեղերու, ժողովուրդներու մեծ սեղանարթ, սեղանա-
 նախիւններ: Իրենք, արշաւ ողները՝ ոչ մէկ անը շրանեցին,
 բայց Կասակեպներուն աչ հանեցին իրենց սեղեղէն և
 ցրուեցին ամբողջ շեռնային գօտի մէջ: Հիւր, հաստատուն
 Կարգը քանդեցին, քայքայեց շատեղծեցին, Անանց գործած
 վրայուսներէն զգասեցան արիւնները:

ԱՄԼՆՆԻՐԴ.— Տեսանք, որ Ասրարտական պետութիւնը
 մեծ աւ փոքր ցեղերու, սոնմացեղային միախիւններու
 ցոյնակցութիւն մըն էր: Իրենք, Ասրարտացիք՝ այդ պե-
 տութեան մէջ իրեւոյ քիչ էին և կեղերնացած հարուր՝

վանոյ չի շուրջը: Անոնք փորձեցին զէնքի գորուխեամբ
 գրասեփ երկիրները ուրարտացիներ. բայց այդ բանը մա-
 սամբ միայն չաջողեցաւ: Իրենց անմիջապէս շրջապատող
 ցեղերուն անոնք ձուլեցին իրենց մէջ. բայց ծայրամասերու
 մէջ չաջողութիւն չունեցան. որտ պատճառով արեւելիկերու
 ղեղերը պահեցին իրենց գոյութիւնը և պայծարեցան: Աս-
 րարտուի ղէմ: Անոնք այս կամ այն շարքով ենթարկուե-
 ցան ուրարտական մշակոյթին: անոր ազդեցութեան տակ
 քաջաշունչաց առնական կառոյցը և սեղծուեցան իշ-
 խանութիւններ: Կասաբակութիւնը դասայնացաւ: Բայց
 այս սովորէն մեր ելուող իշխաններն է, որ կանգնեցին Կա-
 սաբակական շարժման պիւսիտ: Երարտուի անկման
 պահան, անոր մէջ կային ուժեր. որոնք կրնային անոր
 մասանցանքեան տէր դասնայ: Այս ժամանակը ցերեզնէ մէջը՝
 Արմէններն էին. միւսը Հայաստաներ: Այս քաղաք ու-
 յարտական արձանագրութիւնները կը իրօքն Հայաստանի
 նորաւարեմաւոր ապրող Արմէններու մասին. որոնք
 շատերի կ'ըլլան Նահ Արմէն անունով: Արգիշ-ի 11 Նոյն
 վայրերու մէջ կը լինէ Բրաման երկիրք: Այս անունով յայտ-
 նի ցեղախումբերը անշուշտ ապրեր են այդտեղ Նախքան
 Երարտուի նորանայր և սոցմային կառոյցէն զինքը են
 սեղաւթն միտթ. աներուն, և այդ բանը կատարուի է
 գլխաւոր ցեղի՝ Արմէններու գերիշխանութեան տակ: Բայց
 միմեծ Երարտուի նորանայր անոնք սակի բարձր քաղա-
 քական միտթիւն շտեղծեցին:

ԱՐՄԷՆՆԵՐԻ ԱՆՆԱԿԱՆՆԵՐ. — Թէ երբ և ինչ պայմաննե-
 րու մէջ Արմէնները Կասաբակներ են Հայաստանի մէջ
 զմտար է ըսել: Բայց անոնց կազմաւորման մէջ մեծ շրտ-
 էանը անցեր է Թոքր Ասիոյ մէջ. Կախական պատմութեան
 և մշակոյթի շրջանակի մէջ: Անոնք, զան անոնց վարիչ
 դասը, ըսված իսպր նեղերոպական ծագում ունէր Թոքր
 Ասիոյ մէջ անոնք երկար կ'ապրին. թերեւ 1800 էն մին-
 յա 1300 թիւը: Այնտեղ անոնք կ'ունենայ կախական ցեղերու
 և Արմէններու իւրաւարումը: Արմէնները կը կախանան

ընդամով. մշակոյթով. կրթով: Կիրառեցին քաղաքակ-
 րասեր, քերականական ձեւեր, աստուածներու պաշտա-
 մանքը և անոնց անունները:

Անցի անյայտ պատմութեամբ Արմէնները կ'ապրող-
 կիրային կ'անցնին կ'փրատը և կը մտնեն այն երկիրը, որ
 ամենէն առաջ կը դատուայ Կասաբակ, ապա Երարտու և ետե-
 ւի Հայաստան: Այս քաղաքները կ'առարտուած պիտի ըլլայ
 մինչև Այսոյ դարը: Այս դարուն արդէն կը տեսնենք Հա-
 յաստանի նորաւարեմաւոր արմէնական ցեղերու կեդ-
 րոնացումը: Հա անոնք ինչուն մտածը ազխանիկ, մտ-
 ածը սեփական ցեղերու մէջ և տեղի անոնց անոնց և
 սեղացիներու մէջ Կոր իւրաւարում. Նոր ժողովուրդ: Անոր
 նեանտեղ անոնց փոքր Արիական մարդաբանական արխա-
 ըր ուսիչ պիտի չէլարուի: Արմէնական ցեղերու այն կատ-
 ուածը, որ անոնք ներառէն արեւելք. իր նշովոյթի մէջ
 շրջանը պիտի անցնէր ուրարտական պատմութեան մէջ և
 ինչպէս անոր երկրակայ բոլոր ցեղախումբերը ուն ալ ու-
 րու շարքով պիտի երկարուի: Երարտական քաղաքական
 և քաղաքակրթական կեանքին, իրենց նոր անելավարի
 մէջ Կասաբակներով անոնք սերտ շարաքրութիւն պանե-
 ցին կ'փրատեն ուրեմաւոր կ'ապրողներու կախական մի-
 ցովարթ մէջ ապրող իրենց ղեղաւակից և ազգակից ցեղե-
 րու հետ: Իսկ երբ երկրի մէջ անոնք բոնեք էին այն վայ-
 րերը, ուր իրենցմէ առաջ սեղծուեր էր Կասաբական քաղ-
 անկանութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՄԷՆՆԵՐ. Կանոնադրանք Հայաստանի քաղա-
 քական կազմութիւն հետ: Այսոյ դարէն այնչա անոնց
 մասին տեղեկութիւն չունինք: Ենթադրու է երկին պատ-
 մութեան թեմէն կը շտանայ Նահ Հաթ պատմութիւնը: Այդ
 երկուքը սեղծուեր էին միտթ և կ'աննեանային միա-
 սին: Բայց ինչպէս Հաթից վերապրեցան ներառի շուր-
 ջը, Կասաբակի Արիոյ մէջ կ'առարտուած մանր ու մեծ
 պատմութիւններու մէջ. ոչոքէն ալ Կասաբական ցեղերը
 գրկուելով քաղաքական կեանքէն չէրան, այլ ապրեցան

հայկական բարձրաւարտակի հիւսիսարեւմտեան ցաւառնե-
րու մէջ՝ Փոքր Հայքէն ածնեց մասն Ռարձր Հոյքը. ապա
Արարտի տիրոջ մտան վանանց, Շիրակ, Ղեզքի հարա՝
Քիւրակնեան յետեւորդ իջան վանայ լիճի հիւսիսարեւմու-
տեան եզերքները: Այս վարձերու մէջ աւանք կը հանդիպէին
իրանական ցեղերուն, առիական և կովկասեան ժողովուրդ-
ներու հասուածներուն: Կոռուզ թէ իւղազուիեամբ ա-
ծնեց անց կը գրաւեն հիւսիսային Հայաստանի մէջ: Անոնց
ցեղախումբերը տարբեր անուններով, տարբեր քաղաքու-
ներով կը խառնուին սեղանցիներու հետ: Բերեւս աւանք է
որ նախքան Արարտան կը փորձեն իրենց և ստոր ցեղե-
րու ուժերը համախմբել՝ սեղեղեղու սահմանցեղային պն-
տաւիճակ մը. քայքայ յոյ փորձը չի յաջողիր: Հայասայի
հիւսիսային և արեւմտեան հասուածները ԱՆ-րդ դարէն
կ'իջնայ Ռարտուի իջխանութեան տակ և կ'ենթարկուի
անոր մշակութային և քաղաքական ազդեցութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՏԻՐՈՊԱՅՈՒՄԸ.— Բայց Հայասաներու
գլխաւոր անջամայրը ետրէն Յնաց Փոքր Հոյքը. Հայաս-
տաներու բնորոշներ, ԱՆ-րդ դարուն, զուլէ թիւ մըն ալ
տաւջ ան ենթարկուեցաւ Աղեւրոպական ցեղերու արշա-
ւանքին: Հայկական հայրութեան փրուչումի հետեւեալով,
չուրջ 1200 թիւերուն, ընդհանուր անխիտանութիւն ծայր
ունու աւթոյջ Փոքր Ասիոյ մէջ: Ետեկ Փոքրերու
հարուածներու տակ Աղեւրոպական Արմէններու մեծ հա-
ռած մը մտաւ Հայաստ, Փոքր Հայք: Ասոնց էին. որ
բերին Հայք լեզուի Աղեւրոպական քառամթերքը, կրօ-
նական քաղաքները: Փոքր արամիկական այս ցեղա-
խումբերը խաչաւորուեցան, հույուեցան Հայասաներու հետ:
Այս ձուլման կը նպաստէր այն, որ երկուքի զիկաւար դա-
ւթն ալ միեւնոյն ձապուլն ունէր. վարժ աւ բարձր աշ-
կենցաւով ալ աւանք մտտ էին իրարու: Արմէնական ցեղե-
րու աւտուածը՝ Աքրաթիւս վերապրեցաւ յետագայ Հայք
մէջ, ըսն մը, որ կը ցուցանեն Աղեւրոպական տարրի
դերը հայութեան կազմաւորման մէջ: Աւրեւն Փոքր Հայ-

քի մէջ կատարուեցաւ Հայք ժողովուրդի գոյացման ա-
ռաջին մեծ գործադուրքները: Հայութիւնը սկիզբէն և եթ
երեւան կուզայ որպէս մարտաբանական և շեղուական եր-
կոտութիւն:

ԱՐՄԷՆԵՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵՒԵՆԵՆԵՐՈՒ.— Սրքան Ռարտուն կար,
գոյութիւն աւելը, Արմէնները կը կազմէին անոր քաղաք-
րին տարրերէն մէկը: Բայց Եթեւրոպոյ դարու ան կը թու-
նայ, անկէ կ'անջուտուին իր ծայրամասերը և առաջին
ներթիւն Արմէնները: Արարտուն անկարող էր պաշտպանել
անոնց, առախ Արմէնները հաւաքեցին իրենց լուրջը սե-
ղական ցեղերուն, համարեցին իրենց ուժերը պաշտպան-
ուելու երբեմն Լեոնիստանի, երբեմն կ'իւրր-ովիթական
ցեղերու զէմ: Այս նոր միութիւնը կազմուեցաւ արձնա-
կան ցեղերու զիկաւարութեամբ, ուստի անոնց ըսնած եր-
կիրն ալ, որ երբեմն նայիրի երկիր էր, կուլուեցաւ Արմ-
իւն, այսինքն Արմէններու երկիր, հայրենիք: Ինքնուր
Արմէններու առաջին թագաւորը եղեր է Գարոյր: Ան Լեո-
նիստանի հիւսիս-արեւմտաքի սահմաններուն վրայ կսգ-
մեր էր մեծ աւ և կ'ըսպանուար անոր: Եւ այն այնքան
մեծ էր, որ եթեւրոպոյ դարու վերջին Մարտիը և Բարեչա-
ցիք անոր ստանդակութեան կը գիտեն Նիսուէի վրայ յար-
ձակուելու համար:

Արարտուի ինչպիսիք անհեւանքներին մէկն ալ այն
կ'ըլլայ, որ անպաշտպան սահմանները կը բացուին դուրսի
վաշկառան, խաչնարած ժողովուրդներու աւախ: Եփրատի
միւս կողմէն հայկական երկիրներէն Արմէններու և Հա-
թիւրու մեծ զանգուածներ կ'անցնին Եփրատը և կուզան
միւնուար իրենց լեզուակիցներուն և ցեղակիցներուն:
Ասոնց ենչման տակ է, որ կ'ըսկուի արմէնական ցեղերու
ցրոււմը զէզի հարաւարեւելջ՝ Գարոսի ուղղութիւնը:
Վեցերորդ դարու քառական թիւերուն Գարեի արձանագ-
րութիւնները ցայց հուտան, որ Հայաստանի մէջ առաջ-
նութիւնը ինկեր է Արմէններու մեւքը: Ըստ ուժանց եղև
դարու սկիզբներուն անոնց ալը էին զարձեր նաև Արար:

տութ զանհին և Անար Գեորգիե թագաւորը Ռուսան 111-րդ, որ կը կոչուի 'Տրիմէնա' Տրիմէնի կամ Արմիւնի արշի հասանաւոր արմէնական ծագում ունենար։ Եթէ այս ճիշդ է, ապա կը նշանակէ, որ Արմէններու մէջ հաստատւած մը պիտուտրափուն ծառայութեան մէջ է մտեր Ռարարուտի մէջ և յարմար պահուել անոնց պետերէն մէկը գրաւեր է ուրարական գուրը։

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻՆԻ ԴՈՒՍՈՒՄ.— Ասորեստանի անկումով արմենական ցեղերու առաջ կը բացուի հիւսիսային Արթուրաքի դուռները։ Անոնք Տիգրիսի ամերով կ'ընեն հարաւ, կը գիտն ճիշտ կարաւն. Աղբարէն, Անոնց հարաւ իջնելու հետ է, որ կը կապուի Արախայի պատմութիւնը։ Արախայ անուն արմենացիներու Ռարիւնի երկրորդ արքայութեան մասնակցին իրեն կը յայտարարէ Ռարիւնի թագաւոր։ Հաւանաբար ան ինքնակոչ մէկը չէր, ոչ ոչ քաջատարնդիր։ Բերեւս Արմէններու ռազմի ուղեւակուն տաներէն մէկը արգելափական կապերով կապուեր էր Ռարիւնի իշխող տան հետ, ինչպէս Ռարարուտի մէջ։ Անկէ է, որ դուրս կապուի Արախային։ Անչաչտ ան միմուկ չէր, իր հետ ունէր մեծացանակ զինուած նետաղներ։ Ան յետուած պիտի ըլլար իր հետ եկած Արմէններու վրայ։ Վեցերորդ դարու վերջերսն Իսրահէն այս իր ծառայութեան մէջ տնէր հայ գորավարներ, որոնցմէ մէկն ալ գիտարչէս արմէններ էր. ան ալ միմուկ ըլլաւ Պարսից բանակի մէջ։ Ան անէր իր արմէն գործակիցները, զինուորները։ Արմէններու մէկ մասն ալ կը գործէին Փոքր Ասիայ մէջ։ Այսպիսով մենք կը տեսնենք, որ անոնք յատ կը շահան իրենցմէ առաջ ուրեւիջը որոշող քիմիական և ակիթական ցեղերուն։ Տեղ մը չէին հաստատուիր, հողին չէին կպած, կուպուած էին իրենց առաջնորդին, յաւ զինուած էին, ապառքնուած թափառիչներ. անոնք միշտ կը համարուէին տաղանջուոր գորավարի մը շարքը և կը նետուէին արկանախնդրութեան մէջ, կը վաճառէին իրենց ազմի ուժը և պարսկին և քարեյացիին և ուրարուցիին։

Ռարց անոնց ուժերու ցրուելը, իրենց ռազմականօթիւնը ուրիշ նպատակներու ծառայեցնելը ունեցաւ իրենց համար մարտ նետանքներ։ Անոնց Հայաստանի քարքրականացան կէն ցարու ծառայութեան հետ միամտմանակ մեր չնոնայութարնի մէջ ամուր ձեւով կը հաստատուէին Հայաստանը։ Անոնք ցրուեր էին հիւսիսային Հայաստանը և կ'իջնէին հարաւ։ Անոնց ծառայութիւնը մասնակցէր կանոց առու նախ Ռարարուտի ստեղծման նետուածքով, ապա անելի ուշ քիմեր ակիթական արշուանքներով։

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻՆԻ ԴՈՒՍՈՒՄԻՆԻՎ.— Ռարարուտի անկման շրջանին հայկական բարձրուանդակի վրայ գոյութիւն ունէր երկու հաստակներին՝ հիւսիս-արեւմուտքի մէջ Հայաստանականը, որ իր մէջ առեր էր այդ շրջանի բոլոր ցեղերուն, կուգմեր էր ցեղերու զուգակցութիւն մը, հարաւարեւմուտքը՝ Արաւանի գետաբերանին, Տիգրիսի ակունքներու շարքը՝ Տարսի մէջ ստեղծուեր էր արմենականը, որ միացուցեր էր այդ վայրերու ցեղերուն։ Վաճայ ինչի առիւթը հաւաքուեր էին ամեն կողմերէն Ռարարուտի Հայաստանը և Արմէնները ակիցը կը գործէին առանձին, անոնց մեծացումը կը հասարակէր տարբեր ուղղութեամբ։ Ռարց պարտուելով Պարսկներէն, դուրս քշուելով Ռարիւնէն Արմէնները կեցրուացան հայկական Եւրոպա մէջ։ Անոնք է, որ Տարսի մէջ, Արաւանի յարջը կը կանգնպին Հայաստանը։ Այս անդրապատը բախարաչ նշանակութիւն կ'ունենայ Հայաստանի համար, Տեղի կ'ունենայ երկու տարածեցային միութիւններու խաչաւորումը։ Եւրոպայ Երեւան այս գործադրութիւնը կատարուեր է իւր-դպ ձեւով առանց մեծ կոխերու, առանց քննաձեռնութեան։ Այս գործողութիւնը կատարուեր է քա՛մի մը դարերու մէջ։ Մեզ յայտնի չէ այդ գործի գործաքման փուլերը։ Այս միացումի, Եւրոպայի մէջ ուղիւն դերը կը կատարեն Հայաստանը։ Անոնք է որ բունը էին Հայաստանի մեծագոյն մասը, անոնք իրենց ուժերը շարուցին Հայաստանէն դուրս, թերեւ շատ անելի քաղաքակրթի էին, քան զին-

աւած Արմէնները: յրենց ուժի, ճուշման կարողութեան
 ՚հետեւ յեղով ալ անուանին սուին այս նոր միասնութեան. նոր
 ժողովաւորը ինքն իրեն կաշեց Հայ, երկիրն ալ Հայաստան:
 Ինչ կը վերաբերի Արմ.Ը անուան, ապա այն խաչատ չկու-
 յաւ: Ան մնաց Գորսից արձանագրութեանց մէջ, մնաց
 յոյն աշխարհագրագէտներու և պատմաբաններու մօտ՝ հա-
 յութեան արտադ անուն. մտաբը շարունակեց հայուն այդ-
 պէս կոչելն՝ անար կազմիչ սարրերէն մէկու անունով: Այս
 մեծ գործի՝ հայութեան ստեղծման առաջին գործողութիւ-
 նը կատարուեց է ԱՄ.թղ դարուն Փոքր Հայքի մէջ. շա-
 յունահասեր է ան հայկական կողերու վրայ VII VI թղ
 դարերուն և վերջացի է Արտաշէտի և Տիգրան II-ի ժա-
 մանակ II. I-թղ դարուն: Այդ Հայց Գաղութեան արա-
 ցին հազարամեակն է և անոր իմաստը ետ ժողովուրդի
 սեպիծումն է:

ԵՋՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Հայութիւնը կառուցուած է երկու
 շեղանկան և մարդարանկան տարրերէ: Փոքր Ասիական
 միջագայրի մէջ որդէն հայութեան կազմիչ տարրերը մի-
 աքաւած կ'երեւան: Խէ Հայաստները և թէ Արմէնները
 սերտորէն կապուած են Փոքր Ասիոյ շեղանկան և մար-
 դարանկան միջագայրին. ընդհանրապէս ջստած՝ Հայա-
 սաները նախահայութեան ՚հետ են, ոգիանիկ են. Արմէնները
 Հայութեան ՚հետ են՝ անոնց մէջ գերակշռողը հեղեղապնկան
 տարրն է: Հայաստարմէն փոխապական հանդիպումը Փոքր
 Հայքի մէջ հիմց է դրեւ, աղմնաւարեր է հայութիւնը:
 Հայարմենական թշուր ցնդերու մէկ իշխանութեան տակ
 հաւաքելը երկրորդ դարու սկզբին Հայաստանի մէջ՝ ա-
 ւարտաւն է հայութեան ստեղծման մեծ գործողութեան:
 Ան իր կազմաւորման մէջ էր երբ հաստատուեցաւ Հայաս-
 տանի մէջ և ուէր դարձաւ Աւարտաւի մասանդութեան:

ԻՆՉ ԵՂԱԻ ՈՒԳՄԱՆՈՒՄ.— Այս հպայ վերջիայրում-
 ներու մէջ երկրի նախկին տէրերը. Աւարտաւից ոչ
 մէկ գեր չեն իտղար: Անոնց ցնդերու կեդրոնը չեն և
 դադրեր են զեկաւար ըլլալէն: Մայրապաւտաներէն նստան-

վերով կեդրուացեր են, հաւաքուեր են վանի Տաւադայի
 շարջր: Այս վարերն է, որ շոտ երկար մամանակ ազատ
 մնաց Արմէններու գրուումէն նոյնիսկ մինչեւ շարարդ
 դարը: Քաղաքական անկումէն ետքն ալ Աւարտաւից
 պանեցին իրենց ազդային գոյութիւնը վանայ լիճի արեւ-
 յուն և ոչ թէ ցրուեցան ամբողջ Այսրկովկասի մէջ. ինչ-
 պէս շատերը կը կարծեն: Քայց վեցերորդ դարու կէսերուն
 կ'ըսկսի արմէն-աւարտական պայքարը արտատեղիներու.
 դայտաւարներու համար: Կիւրաքը անոնց մէջ խաղաղու-
 թիւն կ'ըստեղծէ: Աւարտաւից մնալով իրենց հայրենիցի
 մէջ՝ յատ անելի ալ մտան հայութեան կազմի մէջ. հայա-
 քան: վանեցին հայացան Աւարտաւիցն է: Գեաւթեան
 ժայրամասերու մէջ կային Աւարտաւիցներ որդէս գործ,
 պայտանայ, քաղմ, անոնց մեծամասնութիւնը մնաց իր
 ցանուած անդր, ոչնչացաւ կամ ճուրղեցաւ տեղացիներու
 մէջ: Եթեմերորդ դարէն Հայաստանի հարաւը զեպքերու
 թերմանցով ստեղծուեր էր երկու հասարակութիւն՝ արմե-
 նականը և ուրաբականը: Ասանց աստիճանաբար կը մե-
 տեան իւրաւու, կը գործակցին արտատեղիի, դայտա-
 վարներու, զուրի շարջր, կը միանան թեղանաւր պաշտ-
 պանութեան համար, ստոր կհանուեցով դանդաղորէն Հա-
 յաստանի հարաւի մէջ կը կառուցուի մէկ հասարակութիւն,
 արմենականը, որ այնքան թաղմերունց տարրեր կ'ունէ իր
 մէջ, Այս գործի կետ միասին ան ինքը կը միանայ Հա-
 յաստաներուն՝ հանդիպելով անոնց Տարածի մէջ, Արաւանի
 արեւաւն, վանայ լիճի կիւրաւը:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԱՐԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿԱՆԵՐՈՒ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ՄԱՐԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆԸ. — Հայասթիւն հետազոյ
կազմաւորումը տեղի ունեցաւ սուր իշխանութեանց տակ
Հայոց յեռնաշխարհի մէջ քաղաքական տեսակետէն Աւրար
տացիներուն յաջորդեցին Մարերը: Անցորոգ զարու սկզբ
քէն ասոնք Աւրարտուի վրայէն հասան մինչեւ Արիս գետը:
Աւրարտուն ընդունից տնոնց գերիշխանութիւնը: Մարերը
զաշնակից էին Արմէններուն, կը խորախուսէին տնոնց ու
մեղադրան Աւրարտուի ստեղծաներու մէջ: Եթէ զիջ է, որ
արմէն իշխաններէն մէկը վերջին Ռուսան արարտական
գան էր բարձրացնէր, ապա այդ կրնար ըլլալ միայն Մա
րերու համանախնութեամբ: Մարերու իշխանութեան տակ
Հայաստանի մէջ կը շարունակուէր նախնայի նոյն գոգո
ղութիւնը՝ ցեղերու համանախնութեամբ, համազարնակցութիւնը
և նոր ազգութեան սազմուարումը: Մարական իշխանու
թեան ժամանակ Հայերը պահեցին իրենց ինքնավարու
թիւնը, ընկերային՝ սոսնական կարգը, որու մէջ սակայն
տեղի հանձնար մեծ յեղաշրջում: Աւարապական վարչու
թեան ստեղծողները Մարերն էին: Հայերն ալ ինչոն ալ
վարչութեան տակ: Բայց անոր հովանիին տակ հայութիւնը
ունէր իր ներքին կազմակերպութիւնը: Ան ունէր իր թա
ղաւորը՝ վերջինի իշխանութիւնը կը տարածուէր արմէնա
կան թոյր ցեղերու վրայ: Թաղաւորը ունէր, քառասուն
հարաւ հետեւակ և ութ հարաւ հեծուլ զորք: Ան հարուստ
էր և հարկ կուտար Մարերուն: Այդ թուրի համար տնկա
մէջու էր, որ հայութիւնը կազմող ցեղերը բաժան ըլլային
ցեղերու միաւորման ուղիք և ցրուէին ընդարձակ տարա
նութիւն և ունենային կեդրոնական իշխանութիւն մը:

Յայն պատմագիր և պորտալար Քաննոֆոնը կը յիշէ, որ
Հայաստանը Մարերու իշխանութեան տակ առանկէն թա
ղաւորութիւն մըն էր, ան չի յիշէր Հայոց թաղաւորի ու
նունը: Անոր որդին Տիգրանը կիւրախ գործակիցն էր: Ի՛նչ
կիւրաք և թէ Տիգրանը մարական թաղաւորի հարկառու
նայն էին: Անոնք կը գործակցէին իրարու հետ, Տիգրանը
կը մասնակցէր կիւրախ կոխերներուն, իսկ Հայաստանը մա
րական իշխանութեան տարող տնտեսութեան ընթացքին կը
մնար որպէս կիւրանկալ պետութիւն մը: Անոր պարտական
նութիւնը մարական թաղաւորի հանդէպ հարկային էր և
զինուորական: Մարերը Հայերուն կը համարէին իրենց նա
ւաստրիք զաշնակիցը, ընդհակառակը Աւրարտացիք միշտ
մնացին կասկածելի: Հայերը Մարերու թոյլատուութեամբ
արեւմուտքէն՝ Եփրատի ափերէն տարածուեցան զէպի հա
յաւ արեւելք, դանդաղորէն բաժաջրակցին Աւրարտուի
արեւմտեան և նարուային նահանգները: Աւրարտացիք ի
հարկ յաւ աչքով չէին նայիր հայարմէններու այս ցրա
ւումին: Անոնք երկար ժամանակ մնացին թշնամի թէ
նայ արմէններու և թէ Մարերուն: Ինչպէս կ'ընէի ասոնց
թշնամութիւնը յանախակի ընդհարումներու տեղի կուտար:
Երկու ժողովուրդները Հայաստանի նորմաւար բաժներ էին
իրենց մէջ: Նուանողներու մնչման տակ Աւրարտացիք
կուպասուանին յեռնայնընթացն, աւելի բարձունքները,
կը չքնէր զաշնակը ու մարգագետինները, հայարմէնները
կը հաստատուին հովիտներու, զաշնակայրերու մէջ: Բայց
իրենց աշխատանքի նեւեանքով՝ երկուսն ալ անջատ ի
մեկուսացան մարիս չէին կրնար: Կիւրաք կը հաշտեցնէ
տնոնց՝ Աւրարտացիք յեռնակընդայա կ'իջնեն, կ'ըզբարտին
երկրագործութեամբ, հայարմէնները չեռ կը բարձրանան՝
յաւազոյն տրտուտեղիներ որանայա՝ իրենց տնտեսներու
համար: Տնտեսական այս գործակցութիւնը Կոպասուար
գետին կը հարթուի երկու քի յանախակի շքման և միա
նայման:

ՀԱՆՈՒՐԸ ՊԱՐԻՅՈՒՆ ԻՇՆԱԼՆՈՒՄԻՔԻՆԸ ՏԱԿ — Բարեբազա-
 դաքանի, գերիշխանութիւնը Բերձաւոր Արեւելքի վրայ
 երկար չտեսցը վեցերորդ դարու կէսերուն անոնց՝ Իրանի
 մէջ յաջորդեցին Պարսիկները, որոնց մէջէն բարձրացաւ
 Աքեմենեաններու արքայական տոհմը: Ասանց իշխանու-
 թեան գալով կը քայքայուի արեւելքի մէջ ստեղծուած
 քաղաքական հասարակչութիւնը: Բո՛վանդակ Բերձաւոր
 Արեւելքը կ'իշխայ Աքեմենեաններու իշխանութեան տակ:
 Ասանց իշխանութեան տակ՝ սկզբնական շրջանին ցեղերն
 ու ժողովուրդները գտնեցին իրենց տեղական, ազգային,
 ցեղային կառոյցը և ընկերային ու քաղաքական վարչաց
 մշակած մեծերը: Ասանց մէկ-մէկ ինքնավար միաւորներ
 էին՝ արքայից-արքայի հովանիին տակ: Հայաստանն ալ
 պսակեց ժողովական այն կառոյցը, որ ստեղծուի էր վաղ
 ժամանակներուն և որ պսակը էր մարերու գերիշխանու-
 թեան տակ: Արքայական այն տոհմը, որ հայ-արժէններու
 վրայ կ'իշխէր մարերու ժամանակ, շարունակեց իշխել
 նաև Աքեմենեաններու առաջին երկու թագաւորներու ժ-
 րով: Երանի մէջ հասարուած 550 թիւի քաղաքական յե-
 դափոխութիւնը բան մը չփոխեց Հայաստանի մէջ: Տէրն
 էր, որ փոխուելու էր, իսկ տիրոջ հանդէպ եղած պարտա-
 ւորութիւնները Պուսեր էին միեւնոյնը: Այս կազմութիւնը
 հիմնադրւա քոյրուեցաւ միայն Դարեհ վչտասպեանի օրով՝
 համակ-չափերու մէն ապստամբութենէն յետոյ:

ՀԱՆՈՒՐԻ ԱՊԻՏԱՄԲՈՒՄԻՒՆԸ ՊԵՐՍԻԿՆԵՐՈՒ ԻԵՄ.—
 Հայերու և միւս հայաստակ ժողովուրդներու ապստամբու-
 թիւններու մասին կը պատմէ ինքը՝ Դարեհը Բիսպեթի
 արձանագրութեան մէջ: Արքայից արքան Հայերու ազգա-
 ստամբութիւնը հնչեաւ համար անոնց դէմ կ'ազգարել չ'ա-
 ստուեալ անուհով արձեցնացի մբու: Հայ ծագուածով գործարքին
 ուն կը հրամայէ՝ չ'եմա՛, ճաւանհ այդ ապստամբ ժողովուրդը,
 որ չի հպասակի իմիմի, քառկ անուո: Հետեւեալ հաստատմներու
 մէջ Դարեհը մատրամանս կը պատմէ Հայերու ապստամբու-
 թեան ընթացքի մասին: Դարեհի բանակներուն կ'այնչ Ահրա

Մագդանս Վերու: Մագդայի Վերուի լազրեցիցէն: Արձանագ-
 րութեան մէջ էջգրութիւն կ'որոշուին նախատամբարտներու տե-
 դերը, ժամանակը՝ ումիտով և քրեւոյժ: Հայոց ապստամբու-
 թիւնը կ'հրկուայի, ապստամբները յաւ կազմակերպուած էին,
 միացած անոյոյոս իրենց թագաւորի գերիշխանութեան տակ,
 որ մի գուցէ Տիգրանը ըջլար՝ կիբուտ գործակիցը, 500-ակուն
 թուերուն ան երիտասարց էր. նոր ստուսնացած և ընկե-
 րակից էր կիբուտին: Դարեհի օրով ան հասան, ձերու-
 թեան գիմոց իշխան մըն էր և կրեար կանգնիչ հայկական
 բանակներու պրախը:

Հայկական ուժերը հինգ հսկաստամարտ կուստն Պարս-
 արկներուն, դուրս կ'ընեն անոնց իրենց երկրէն, կոխները
 կը շարունակեն շքախայրին Ասորեստանի մէջ: Իրաք Հա-
 յեր ալ թէ պարտուել էին ազիզըն և եթ. ինչպէս կը
 պատմէ արձանագրութիւնը, այլ լազրի էին, Գարշեր
 Պարսից ուժերը: Իտար համար էր, որ վերջին նախատա-
 մարտը տեղի կ'ունենար Հայաստանէն դուրս: Հայերու
 յաղթանակներու ազդեցութեան տակ արքայից-արքան կը
 փոխէ իր բանակներու հրամանատարութիւնը, զորքի կը
 կանչէ Պարսիկ մը Վաւիլոս անունով, որպէս հրամանա-
 տար: Վերջինս յաւ կը համարէ պատարկիչ Հայաստանը և
 գործիչ Պարսկաստանին մասիկ շրջաններու մէջ: Բայց
 Հայերու ուժերը անսպաս չէին, իրենց երկրէն դուրս մղած
 կոխները անյաջող էջք ունեցան: Իր հրամանատարին Դու-
 րեհը կ'ազգարէլ Եսը թարմ կուսոց ուժեր, Հայերը կը
 պարտուին: Պարսիկները կը մտնեն Հայաստան և կը մե-
 քաղուեն գույն ումիտը: Ինտար, Իմայն ասկէ ետքն է,
 որ Աքեմենեաններու իշխանութիւնը կը հաստատուի Հա-
 յաստանի մէջ: Հայ-պարսկական այս կոխները անոյի կ'ու-
 նենային Հարու արեւելեան Հայաստանի Զարի հովտի մէջ,
 Բեանպոս գի շրջանը, պատմական Հայաստանի Մզնիքի և
 կորձայքի մէջ: Վեցերորդ դարու կէսերուն Հայերը հասնը
 էին այս շրջանները և աշտոյիտով արեւմտաքէն և հարու-
 սէն շրջապատեր էին Ասորեստան, այսինքն հուշար քու-

դաքի չըջանը. ուր դեռեւս Ուրարտացիք կ'ուպրէին մեծ գանձուածներով:

ՊԵՏՐՈՎՊՈԼԻՍԿԱՆ ԷԼԵՅԱՍՅԱՆՆԵՐ. — Ապստամբութիւնները հընչեղն վերջը Դարեհ կայսրութիւնը քաժնեց նոր վարչական մասերու: Ան ծրագրեր էր ինքնուրու միութիւնները վերջընէ և բազմազգեան կոչ բութիւնը վարել այնպիսի վարչութեամբ մը, որ ի նկատի չունենար տեղական և ցեղական առանձնաշատութիւնները: Հայաստանի մէջ աչ կի բարեպետեցաւ սատրապական վարչութիւնը: Ան քաժնուեցաւ երկու XIII և XVIII-րդ սատրապութիւններու: Մինչև հիշգրտող դարու վերջերը՝ Բ. Ա. այս սատրապութեանց մասին մենք տեղեկութիւն չունինք: Կիտենք, որ անուք կ'ընդգրկէին թովանգակ Հայաստանը իրեն բազմաթիւ քեղերով, գիտենք, որ այս սատրապութիւնները հարկային և պիտուարական պարտաւորութիւններ ունէին Պարսից արքանիքի հանդէպ: Կիտենք, նաեւ, որ սպասամբութեանց հնչումէն ետքը, այլևս խոսք չկայ Հայոց թագաւորի մասին: Դարեհը ջնջեր էր թագաւորութիւնը և անոր փոխարէն շչանակեր էր պարսիկ սատրապ մը: Հիշգրտող դարուն, Հայաստանը ամփոփուած էր մէկ սատրապութեան մէջ, սատրապն աչ Արտնդասն էր Հայոց Արտանգը, ան պարսիկ սուլճնապարզ ազնուական ընտանիքէն կը ծագէր:

Բայց այդ ժամանակի Հայաստանի սահմանները թուաչէր համաձայնէր աւելի աչ տեղձուած Մեծ Հայաստանի սահմաններուն: Քր. Առ. հիշգրտող դարուն Հայաստանը կը քաժնուէր երկու շրջաններու. արեւելեան Հայաստանը որ կը տարածուէր Տարսուսան յուններու և Վանայ լիճի ու դէպի արեւելք թնկած հոցերու մէջ, իսկ արեւմտեան Հայաստանը կը պարսկանէր արեւմտեան Տիգրիսի ակունքները մինչև Արաքսանի հոցերը, Տարսուց մինչև Փոքր Հայք՝: — Եւստ անեծեայով Եփրատը Դեռեւս Հիւսիսային Հայաստանը՝ Արարատեան զաչը իրեն շրջապատող գուստներով, իրենց մէջ ազրող քեղերով Հայաստանի մաս չէին կազմէր: Եւ Պարսից սատրապութեան մէջ աչ չէին

մասե. Այս սահմաններու մէջ ամփոփուած Հայաստանը աչակուսած է եղեր բազմաթիւ ցեղերով, սահմանով՝ մասամբ ուրարտական, մասամբ Փոքր-Ասիական և իրանական ծագումով և չեզոքով. Անուք է, որ նետազաչ պարսկունն սատրապանարար պիտի միաւորուէին Հայերու հետ, երբ Հայաստանի սահմաններն ընդարձակուէր և իր մէջ առնէր Արաքսանի և Արաքսի հոցերները, Սեւանայ լիճը շրջապատող լեռները: Սրտեասա սատրապը Հայաստանը շրջապատող թոցը ցեղերէն վարձկաններ կ'առնէր իր քանակի մէջ, հարկական այրուէին կը կազմէր տեղը գործի միջուկը:

ԻՆՏԵՆՍԻՎԱԼԻՏԵԹԻՒՆ. — Ընթեք, որ սատրապական վարչութեան գործադրութեամբ Հայաստանէն վերջուեցաւ նախկին թագաւորական սահմը: Բայց մնաց այն ինքնավարութիւնը, որ ունէին Հայերը թէ Արարտա ցրով և թէ Կիլիքոսի ժամանակ: Սատրապը ցերեզոյն իշխանութեան ներկայացուցիչն էր: Ան շէր մտնէր Հայերու Կերթին կեանքի մէջ: Փաստորէն, ինչպէս մեծեւորեք, Հայաստանի մէջ աչ գոչութիւն ունէր եկու յեխանութիւն՝ ցրտեկիք՝ ստատապակաւիր և Կերթինը՝ տեղակայեալկաւիր, որ ներքին հարկաթով մեւափոխուեցու իշխանապետութեան:

ՀԱՆՏՐՈՒ ՊԵՏՐՈՎՊՈԼԻՍԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՏ. — Հայաստանը թրանն ոչակող ցեղերու հետ կը կազմէր հարկային միաւոր մը: Ան հարկ կուտար Պարսկաստանին. հարկ և գինուոր և գրանով աչ կը վերջանար անոր պարտականութիւնը իշխողի հանդէպ: Հարկը կուտային գրամով և թնտուորքով: Հայերը և հարեանն ցեղերը կը վճարէին 400 տադրանց, որ կը հաւասարէր 13,076 քիլոկրամ արծաթի: Բայց ունէ Հայերը արքանիք կը գրկէին տարեկան 20,000 մի: Այս տուեալները յաճական ազրիւրներու են և կը պարունակեն մտաւար նշմարութիւն: Իւրց ճիշդ է շըշուած փաստը, որ Հայերու նիթական հարստութեան պզոյթ մէկ մարը կ'երթար Պարսկաստան: Հարկի այս քանակը ցոյց կուտայ, որ ան պէտք է եղած ըլլայ հարուստ երկիր

մը և որ անոր բարեկեցութեան աղբիւրը՝ մեծագոյացար-
 ծութիւնն էր ու անասնապահութիւնը: Դարեւը Հայաս-
 տանին կ'առնէր զօրք. բուն մը, որ կ'ընէին Մարերն ալ:
 Հայքը բանակը կը մասնակցէր Պարսից ուղաւաններուն:
 Իտրեհի օրով անանք մասնակցեր էին սկիւթական արշա-
 ւանքներուն: յոյն-պարսկական պատերազմներուն: Հայ
 զօրքը որպէս ուրոյն զօրասիւն կը յիշուի ետև Քալբախի
 բանակին մէջ: Հայերը զինուած էին Փոխ. զինաքիներու
 նման և կը գտնուէին Դարեհի փեսայ Արտաքսէի հրամա-
 նաւարութեան տակ:

Գ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԱՌՈՅՑ

Հայաստանի պատմութեան մտաւարկական շրջանը
 տեսնելով ցերերոյց դարձաւ սկիզբն մինչև 330 թիւը, երկու
 և կէս դարէն անցի: Այս շրջանը կը կոչենք սաստաղական
 օրքան, ինչպտի ունենալով, որ հետագային Հայաստանը
 երկու անգամ ալ մաս կ'ազմեց Պարսկաստանի:

ՏՆՏԱՅԻՆԻՒՆԸ.— Սաստաղական Հայաստանի հին
 քնակչութիւնը զեռ Ուրարտուի օրով ստեղծեր էր բարձր
 մշակոյթ. անոր անտեսութիւնը շատ բարձր էր, բազմաթիւ
 և զարգացած: Արմէններու և Հայասաներու օրով ան ու-
 անցի պարզունակ դարձաւ, բայց մտաւարկական իշ-
 խանութեան ժամանակ ան նորէն բունց վերելքի աղբիւր:
 Հայերը երկրագործ էին ու անասնապահ: Անոնց մեծ մասը
 նստակեաց էին, բայց ունէին քոչւորական անտեսութիւն:
 Այսինքն մեծ գարնան վերջերուն զաշտերու և Կովաս
 ներս բնակչութեան մէկ մասը իրենց անտուններու հետ
 կը բարձրանային Կովասի լեռները և ամառուայ վեր-
 ջերուն նորէն կ'իջնէին զաշտերը. ուր զբուած էին անոնց
 գիւղերը: Հայութեան ընկերային և շինարարական կեանքի
 պատկերը յաւազկո գծուած է Քալիսթանի շինարարիւրի
 կամ Շնանանի իլուրոց գրքի մէջ: Ըստ այս եկամտագրու-
 թեան Հայաստանը զի գոփան երկիր էր, երկրագործութեան
 հետ սկիւտրէն միացած էր անասնապահութիւնը: Անաս-
 նապահութիւնը այնքան զարգացած է նոյն, որ յոյն
 պատմագիր Հերոդոտը Հայերուն կ'անուանէ քանասունհե-
 տով ընտելած մողովուրդ: Անոր շատ կը նպաստէր Հայաս-
 տանի խոտուէտ և իրաւաս լեռները: Քոչւորական՝ այս
 կենցաղը Հայերուն յատուկ չէր միայն: Աւրարտացիք ալ

գարնան կը բարձրանային շեռերը: Եւ սկիզբը հայու բար-
տափուն հարցը այս քուչարական խնդրի կարգադրութեան
կը վերաբերէր:

Հայաստանի մէջ Ռեւոլյուցիոնիստներն էին քաղաքաս-
կըրթական մեծ ժողովուրդները: Եւ ինչպէս Հայերը կը վար-
ձէին շահագործի այն- անոնք պատուեցան Ռեւոլյուցիոնիս-
տա ամբաստաններէն, բերդերէն, ջրանցքներէն, բայց
գիւրաբեանք չի բացուցին: արհեստները՝ ժայռային ու
թիւնը, սակերչութիւնը և ուրիշ նուազ և բարդ արհեստ-
ները: Քաղաքները ժամանակ հաշկական գիւղերու մէջ տ-
ուտ աւանդի է եղած՝ հագ, միս, գարի, ցորեն, բոլոր-
նոցէն: Քաղաքներ շահաւոր կը չէին հաշկական միտու
մասին, որոնք սովոր-որայ կ'աղարկուէին Պարսկաստան:
Սեղանքներու թիւնը նայելու բարձր գորգազման էր հասան:
Սեյ բարձր գարաւար անցեալ անէր: Ըսինք, որ տնտ-
սութեան հաշկային շատ էին նպաստեր Ռեւոլյուցիոնիստ և
երբ սկզբնական մեծ շարժումներու, տեղափոխութեան և
քաղթի շրջանն անցաւ, երբ Պարսից իշխանութեան սակ
կեանքն աւելի հաստատուն և կայուն մեւ ստացաւ, ձեռ-
ւարտեցաւ Հայոց հասարակութիւնը, այսու ուրախական
ժառանգութեան իւրացումը Հայերու կողմէն ստացաւ ա-
ւելի մեծ ծաւալ: Հայերը դարձան աւարտական տնտ-
սութի. 3. 5. 10. 15. 20. 25. 30. 35. 40. 45. 50. 55. 60. 65. 70. 75. 80. 85. 90. 95. 100.

ՊԱՆԿԱՅԻՆՆԵՐԻ ՊԻՆԿԱՆԻՆՆԵՐԻ:— Հայաստանի մէջ քաղաք-
ներ չկային, հետեւապէս չկար նաև քաղաքի կեանքական
աշխատանքը՝ քաղաքական արհեստները: Հայերու մէջ գոր-
քացաւ անասնապահութեան և երկրագործութեան կեանք-
կապուած արհեստները: Ռեւոլյուցիոնիստ քաղաքները սողմի,
վարչական և տնտեսութեան կեդրոններ էին: Հայերը շատ
դաշտերով չէին: Մարտապահութեան շրջանին Պարսից ստա-
րապը և իրեն օգնականները կ'ապրէին ամրոցներու. զրդ-
ուակներու մէջ: Աստու այն ուղիքի և վարչութեան կեդրոն-
ներ էին: Գիւղերը կը կառուցուէին ամրոցներու մօտ:
Վերջ տնտեսական միութիւն մըն էր, կը բուստարարը բնա-
յրեն: Եւսկայի գաղափարը չկար:

ՏՈՒՄԻ:— Գիւղը նաև ամենական միութիւն մըն էր,
աշխատանք երբեմն վաղկատուն, միշտ չուտ, շարժուն տնտ-
եսաստուգելով նոյն վրայ, կ'ապրէր տնտեսութեան ամենական
կապը երկրագործութեան անցնող հասարակութեան մէջ
այ զեռ երկար մամուլով կը Ռեւոլյուցիոնիստ կենսականը:
Գիւղերու գլխաւոր կանգնած էին գիւղապետերը կամ կե-
նտարները: ասոնք տնտեսականներ են, կ'օգնեն Պարսից
իշխանութեան ներկայացուցիչներուն գիւղերը կառավար-
ելու, հարկերը հաւաքելու մէջ: Անոնք նաև իրենց գիւ-
ղական ամրոցներ շահերու պաշտպաններն են իշխանու-
թեան աւաթ: Ընկերային տեսակէտէն այդ շրջանը կարելի
է կայծք տնտեսական կամ կոմարխայից: Բայց Հայե-
րու ընկերային շրջաններ այս առաջին աստիճանն է. ան
հարաւորութեան անցնալ ունէր մարտապարսկա-
կան իշխանութեան սակ ան ոչ թէ կաղմակերպութեան և
կրթութեան, այլ աստիճանաբար քայքայութեան տեղի
աւելի մէկ բարձր աւելի բարձր աստիճանի հասարակական
կեանքի: Ընդունաւ անասնապահութեան, տնտեսական կրթու-
նէրու, նոր անկախայն գտնելու համար եղած կրթական
մէջ տնտեսական կարգը կը քայքայուի. կը կազմուին ա-
ւելի կենսական տնտեսագիտական միութիւններ՝ ընդհանուր
շահերու պաշտպանութեան համար: Ասոնց գլխաւոր կը
կանգնէր իշխան մը, որ քաղաքներ էր տնտեսականութեան
մէջէն, համահարաբար կամ կրթականով անկախներ էր
իրեն միտներուն: Ան երբեմն կը կաշաւէր շրջապատը:
Յոյնները ասոնց կը կոչէին քրայիլիտուս: Այսպիսի թագաւոր
էր կիւրասի մամուլակաւայ Հայոց իշխանը: Ան ուղիքի
մեծ ուժ ունէր՝ քաղաքներ հարաւոր և ուրիշ հարա-
կենայ:

ՊԱՆԿԱՅԻՆՆԵՐԻ ՊԻՆԿԱՆԻՆՆԵՐԻ:— Իշխանի թագաւորի առաջացու-
մով աստիճան մէջ կը կատարուէ մեծ շեղադրում: Հոյ՞ր, ա-
րտաստեղին, անասնաներու հոտերը նախկին ամենաբնի
կանցնին նոր տնտեսական իշխանին: Տնտեսական ան-
գամները կ'իջնան ստորագաս վիճակի, կը դատուան նպաս-
տակ, կ'աշխատին և կը գործեն իշխանի համար:

Նոր իշխաններու բարձրացման շուտ նպաստեց տեա-
 փան կախները, շարժան կեանքը, նոր նախնայնորդ, ա-
 սանց ձեռնուանքը կ'ըլլան նոր անհասարակութիւններու ա-
 ուղ գալը: Իշխանները, թագաւորները կը հարստանան ա-
 ւարով, գերիններով, հողերով, կը կազմեն աւելի մեծ քա-
 նակ, կը շրջապատուին զինուած և մնայուն կուսակցներով,
 իրենց իշխանութեան տակ կ'առնեն նոր ցեղեր: Այս գոր-
 հողութեան արդիւնքն է մարտկան շրջանի Հայոց թագա-
 ւորութիւնը և հայ թագաւորի բուսկան մեծ բունակ ու-
 նեկնալու: Մարտապարսկական և քիչ մը ոչ սեյեկեանը շրջ-
 փաններու Հայոց հասարակութեան այս հոյսօյնք կը լա-
 թանակուի, ան կը շեղուան որով, կ'ըստեղծուի կորովի,
 խիզուի, ազգութեան կ'ընդարձակու մը: Ան կը դառնայ վա-
 ռիչ և իշխող դաս: Ան է, որ հետագային շանգազովն պի-
 տի ուժաղջացնելու Հայոց բարձրակարգութիւնը գրաստը, կա-
 տարիք ոչնեղ ուզող բազմութիւն ցեղերու միութիւնը:
 Ան կը հայացնող ուժը, առանց անոր գոյութեան Հայաս-
 տանի հայացումը տեղի չէր ունենար: Պարսկաստանը այս
 գործին նպաստեց ստեղծելով ներքին խաղաղութիւն ըն-
 դարման կայսրութեան մէջ, ան պաշտպանեց նաև Հայաս-
 տանը արտաքին ստեղծարարականքն: Ան այս խաղա-
 ղութեան և արտակարգութեան մէջ, Հայաստանի մէջ ուզող
 ստուարը, ցնկերը աստիճանաբար՝ չփայտեցու, խաղաղ փե-
 տակցութեան, կոխներու մէջ կը միանան, կը ձայնին
 ստեղծելու համար հայութիւնը: Այս գործի գլուխը կանգ-
 նեցան հայաստանական ցեղերը: Մարտապարսկական իշխա-
 նութեան քով վարիչ դասն բարձրացեր էր ստեղ մը, որ
 կանգնէր էր բարձր գլուխը: Առաջ կազար, կը հիմնուէր
 պիտոթիւնը և իօխոյ ձարսոթիւնը:

Ստորագրութեան հաստատումով միայն կեդրոնական
 իշխանութիւնը վերացեցաւ, բայց նոր ստեղծուող վարիչ
 խաւը պակեց իր գոյութիւնը: Ան Հայաստանի գանազան
 մասերու մէջ կ'ընեց տեղական իշխանութիւններ՝ քրոնցմէ
 յաստեղ ցեղական կիւմքեր ունեցին: Աստեղ է, որ միւշեւ

Սրտաշխանը հարստութիւնը վարեցին հայութեան աստեղ-
 ման գործը: Արժեքներուները արգելք չեղան այս գործին:
 Անոնք իրանի մէջ նախաբան էին ետին գործին՝ իրանու-
 կան բազմաթիւ ցեղերու, ստեղծելու միացման, ի մի հա-
 տայման: Անոնց այս ճիգը Հայաստան չհասաւ, որտեղ
 վերջինս մնաց իր բախտին իր մէջ ստեղծուած ուժերու
 մրցութեան: Իսկ այս հոյսօյնք կ'ընթանար, ինչպէս ի-
 տի՞նք՝ ցրիւ, պատակաստան ուժերու, ցեղերու հաւաքման,
 լեզուներու միաստիման և մէկ ժողովուրդ ստեղծելու ու-
 զիտով: Այս գործի համար պակաս նշանակալից չէր և այն,
 որ փեղեցուրդ գործն եւթը դարակն ուղեւ մեծ գանգուած
 շտապ Հայաստան, Եդուն ունեցան մանր թափանցումներ,
 յայց տակն չէին կրնար փոխեր ստեղծուած յարաբերու-
 թիւնը: Այս պակաս նշանակալից էր և այն քանը, որ Պարս-
 տից և Ինչեկեան կայսրութեան մէջ Հայաստանը մեկու-
 սացած էր, մեծ շեղութեան կեդրոնը չէր, ան ոչ սազմա-
 վայր էր, ոչ ալ տեւարական մեծ ուղիներու հանգրայց:
 Այս մեկուսացման մէջ ալ ստեղծուեցաւ ցեղա-
 սեպու հայութիւնը իր վարիչ դասի ղեկավարութեամբ,
 որուն մէջ ստեղծութիւնը կը պատկանէր Հայերուն և
 հայացած Արմեններուն: Այս գործողութեան ընթացքը
 մեզ համար մտք է, բայց ունոր մասին կրնանք գտանել
 ստեղծուած հեռուանքով այսինքն հայուրեան դասայնա-
 ցումով և հայ ազնուականութեան լեկավարութեամբ մեկ
 հայուրեան ստեղծումով:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼԵԿԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Աժդձէնեաններու կայսրութեան անկումով Հայաստանը շատ կարճ ժամանակ կ'ապրի մեկուսացած և բոլորովին անկախ: Այլ Ազնբասնդը Բակըրանային: ոչ անոր պարտակցները: Հայաստան չմտնելու ևն արեւելքի մէջ տեղի ունեցող մեծ յէպոքերէն հետո: էր: Բակըրանայիներու հասմար ան շունէր ոչ քաղաքական ոչ ալ անտեսական մշակութային արժէք: Բայն Պարսկաստանի և անապատային գոտիի նուաճումէն յետոյ թէ լեզնդուանցրը և թէ անոր զտարմարները կը փորձեն Հայաստանն ալ մուծել իրենց կայսրութեան մէջ: Աժդձէնեան բանակներու մէջ Հայերն ալ կը կառուին Ազնբասնդի զէմ, բայց կայսրութեան կործանումէն ևտքը Հայաստանի սատարացը բոլորովին կը մեկուսանայ համապետական գործերէն և կը ջանայ միայն իր սատարողութեանը պահել:

Ինչ նուանողի մտնէն ևտքը անոր զտարմարները բաժնեցին կայսրութիւնը իրենց մէջ, բայց բաժանումի ենթարկուած երկիրներու ցուցակներու մէջ չի յիշուի: Հայաստանի անուանը Պէտք է հիմարից, որ շորորոց դարու վերջին Անգեղեանները գիտու լին հաստատուելու ոչ Մեծ, ոչ ալ Վաքը Հայքի մէջ: Անոնք փորձեր էին Երկր, զտարմարներ էին ուղարկել Հայաստանը դրասելու, բայց անյաջող: Բայն իրենցոց երկու Հայաստանն ալ կ'իջան Անգեղեաններու փորձիխանութեան տակ, միայն թէ ալ կ'ըլլայ անուանական Անգեղեաններու իշխանութիւնը անելի գոյութի չէր քան Աժդձէնեաններու:

ՍԻՄ ՀԱՅԻՒՄ Աժդձէնեաններու իշխանութեան օրով Հայաստանի վրայ սատարաց էր նշանակուած Օրոնդարը:

պարսկ Վիգորմոյի ուղնուական տունէն: Այս տունը շատ քունակեց իշխեց Հայաստանի վրայ երկուս ժամանակ: Այստեղ ալ տեղի ունեցան այն ինչ որ ուրիշ սատարողութիւններու մէջ: սատարողները կ'աշխատէին իրենց քարէր պաշտանը մատանգութեան թողնել հետարդներու, պահել այն իրենց սուրճի մէջ: Իրոնդարը, որ մէր Սեուանըն և, ստեղծեց էր Հայաստանի մէջ սատարողական իշխուց հարստութիւն մը՝ իրուանդեան, որ հինգերորդ դարէն գրեթէ չընդմխուող ձեռով իշխեց Հայաստանի վրայ մինչև Էրտուշիաններու երկուարը: Պարսից իշխանութեան թաշաղան հետևանքով իրուանդեաններու և կեղտոնական իշխանութեան մէջ շարաքներ իրենները հարստացել էին: Իրոնդար—Էրուանդեանները սատար հետևանքով ոչ թէ կեղտոնական իշխանութեան ներկայացուցիչներ դարձան ալ տեղական ժողովուրդներու պետերը, պեկազարները: Երբ միջագոյրի մէջ անուր հարաջան, իրենց շունքը նշանացուցին հայերէն րոյնըրացող ուղնուականներու լուծուած և փորձեցին կատարել հարկական գոյթ: Անգեղեաններու մասնակ համաձայար Էրուանդեանները՝ հայ իշխաններու ստանգակութեանը հարաէն կոտիս շարժուելով գրասեցին իրենց սատարողութեան մէջ չմտնող հողամասերը՝ Արարատեան գաւառը, Արարատի օվիտարը, Իրենց կեղտոնը զարմոցին Արմաիքը, որ ուրախական թեյր մըն էր, այն վերակոչեցին Արմաիք: անից ալ անուղմէ մէկը հիմներ և Օրուանդակերը և գարնուց այն մայրաքաղաք: Արմաիքէն և Սեուանդակերու և Էրուանդեան հարստութիւնը ջանաց գրասեց հիւսիսային Հայաստանը և հասնել Արարատեան գաւառը պակող քնական ստիմաններու:

Էրուանդեանները իրենց կը կոչեն Թագաւորներ, բայց կը գտնուին Անգեղեաններու փորձիխանութեան տակ: Այս ալ կ'արտադարարուէր հարկ տալով և երբեմն ալ զինական օգնութեան մատուցանելով: Բայց ընդհանրապէս Էրուանդեանները գործեր են միանգամայն ինքնազուտ, որպէս անկախ իշխաններ: անոնք պայքարեր են Անգեղեաններու

դէ՛մ իրենց ազատութեան համար: Անունք Հայաստան մոռնէր հն. հեղինակական մշակոյթը, իրենց արմատացում- ինքնունը յոյն չեզոքով կը կազմէին: Արմատիքի մէջ մեծ շարժ ունէին յունական աստուածներու ստույգ համար սուս հարկեր կը կատարուէին: Այս կրօնականները, ինչպէս ըսինք, Հայաստանի վրայ իշխելու միշտ երկրորդ դարու սկիզբը և կրօնական շտապ միայն իրենց տեղը զիջելու են եւր իշխող շարժումի հետ: Ահա իսկական ճշմարտութիւնը:

ՓՈՒՔԻ ԶՅԱԹ. — Հայտնի է շատերու հայտնիքն էր Փոքր Հայքը: Հայերու ցայտնիներով ան թոյրովին շատապատ. հոն մեաց իրտ հայ քնակչութիւն. քայքայ իր շարքի հաստնցան ու մեր, որոնք ազգիցին անոր քաղաքական թախտի վրայ: Ան քաղաքական տեսակետէն միտ առջատուած մեաց Մեծ Հայքէն. անոր պատմութիւնը առեւ ի շատ կապուած է Կապադովկիայ և Պոնտոսի պատմութեան հետ, թան Մեծ Հայքի: Ան այս երկիրներուն կը մտտնար, տեսական պատմութիւնը մոռնալով վրայով կը հասնէր Մեծ հայքին, Կապադովկիայ վրայով մոտաց աշխարհին և Հելլենիստական միտքի քաղաքներուն: Այս մէջնականներու որով Փոքր Հայքը շրջապատող շարք մը ցնկերու հետ կը կազմէր արդի ստորապատիւնը: Ինչպէս ամեն ստորապատիւն ան այ երկու վարչութիւն ունէր՝ ԵՄԼԲԻՅԻՍ՝ ստորապատիւնը և ՅԵՍՍԻ՝ իր լայն տեղական ինքնավարութիւնը, իր իշխանները: Այս մէջնականներու անկումէն հետք՝ Փոքր Հայքն այ ձեռք բերու իր անկախութիւնը, մայց յատով միջին կեանքները շատ փոքր կ'ընէին գրասեղու այն: Չորրորդ դարու վերջերուն այնտեղ հաստատուեցաւ Նիսիսի զարգացումը, որու շնորհիւ պատմութեան միայն մէկ մասն էր Փոքր Հայքը: Բայց անոր իշխանութիւնը երկարատեւ չեղաւ: Հայերը ապստամբեցաւ՝ անոր զէ մը միայն Արմենիոյ հայաստան քաղաքականութիւնն է, որ ի վերջոյ Հայերուն կը պահէ նախ քան ապա զարգացումը, ապա միջին կեանքներու իշխանութեան ասկէ: Առանք Փոքր Հայքի մէջ ունէին իրենց ներք

կայացումից: Բայց երկրի տերերը իրաք հայկական միջնակարգին քաղաքացած իշխաններն էին, որոնք մէկը հասանարար պատասխանատուութիւն ունէր միջին կեանք վտարաքայի աստի: Հայերը հարկ կատարին հետաքրքիր միջին կեանք թագաւորին և այս այ շատ այ շէնք ընէր: ամեն ինչ կատարած էր երկու կողմերու անտարբեր: Երբ միջին կեանքները թուրքացին՝ այս Հայերը կը մտնէին մայց հարկն այ շատ: Ընդհանրապէս Փոքր Հայքի մէջ դարձի ումի ախրապատութիւնը միայն անտեսակցու էր:

ՄԻՋԻՆԻ ԱՆԿԵՂՈՂ. — Երբ քը աշխարհացորքէն մաս կը կազմէր Մեծ Հայքի և կը գտնուէր անոր հարաւարեւ մրտեան անկիւնը: անոր արեւմտեան սահմանը միտարարեան էր, հիւսիսէն կը հասնէր Արաքսին, հարաւը Տաւրոսեան լեռներուն: Ընդարձակ եռանկիւնածու աշխարհ մըն էր, արդասարեք եռանկիւնածու յրջան մը Հայաստանի մէջ: Ան ասկէ երկու՝ սեմական և Փոքր Ասիական երկիրները միացնող գիծ մըն էր, անոր վրայով կ'անցնէին առեւտրական մեծ ազդեցիկը: Միջնակարգէն, Հիւսիսային միտքային զէպի կապադովկիայ, Պոնտոս, Փոքր Հայք: Ան սահմանակից էր հելլենիստական երկիրներուն: Եւ եթէ Մեծ Հայքի մէջ հելլենիստական մշակոյթը շատ թոյլ մեծով միայն կ'արտայայտուէր, ապա Պոնտոս աշխարհի մէջ ան շատ ունէր ունէր էր, իր շրջանակի մէջ առեւ էր հասարակութեան միջին դասերը: Մեծ Հայքի մէջ այս մշակոյթը կ'իտարցնէին տեղական թագաւորը, իշխանական ընտանիքները: Մոտաց աշխարհի մէջ ան կը պատուատուէր առեւտրական դասի մէջ, որ միայն հարգողակցութեան մէջ էր միտքայի և միջնակարգի հելլենիստական մեծ կեդրոններու հետ: Այս կապը տեսական տեսարան էր և մշակութային: Եւ անոր հետեւանքով այ մոտաց աշխարհի մէջ է, որ կը հիմնուին ուղիքն քաղաքները: Այստեղ երբորը դարէն կ'առաջանայ հայկական ունեղ իշխանութիւն մը, որու զլուսը կանգնած էին յաջորդարար քանի մը թագաւորներ: Երբորը դարուն նշանա

ւոր զէմք է Արշամը. (240 թ. շուրջ) որ հիմներ էր Արտա-
 վաստա քաղաքը: Ան հուանաբար Կոփքի անկախութեան
 հիմնադիրն է. սպաստ քաղեցով Արտաշեսաններու ձեռքին
 կռիւներէն իր երկիրը կը յայտարարէ անկախ: Անոր կը
 յաջորդէ իր որդին՝ Քսէրքոզը. որ կ'ըսպաննուի Անտիո-
 քոս III-րդի զաւարդութեամբ: Քիչ մը ուշ այս Եռնի Ան-
 տիոքոս III-րդը վերահաստատելով իր իշխանութիւնը Մեծ
 Հայքի և Մեփքի վրայ՝ Նոր մարտիկ կը հաստատէ այս
 երկիրներու թախար վարեցու համար: Թերեւս ան վերջ էր
 տեսնը Երասանդեաններու հարստութեան Մեծ Հայքի մէջ
 և իշխանութիւնը յանձնելը էր Արտաշէսին: Բայց որպէս
 Մեծահեռան փախարքայի: Այս Արտաշէսն այ կրուսեցեանն
 հարստութեան մաս կանցնում մարտ մըն էր: Իշխանութե-
 նէն Արտաշէսն Երասանդեան տեմը ասոր զէմ կը պայ-
 քարի քանին տիրելու համար: Անտիոքոսը Մոփքի հասա-
 վարիչ կը նշանակէ Ջաւրիայեւիսի, մի քանի ձախկն իշ-
 խանական տեմի անդամներէն մէկուն: որ ասելի հաւա-
 ստութեաթիւն զաւարանան ըզգար իրեն: Ապա յն ասնք
 երկար ժամանակ շինացին Արտաշէսաններու իշխանութեան
 տակ և հաւատարիս Անտիոքոս III թղին: Ապրիլիոն
 նշանաւոր ճակատամարտէն տարի մը ետքը՝ 185 թիւին,
 այս երկու իշխանութիւններն այ ուղտամիջցան և ձեռք
 բերին իրենց երկիրներու անկախութիւնը:

ԱՋՐԱՅԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ
 Հայաստանի մէջ երբեք քաղաքական իշխանութիւնը չէ
 գերացեր: Հայաստանի մէջ երբեք ստորի իշխանութիւնը
 ամուր, հաստատուն չէ եղեր: Իր քանի կանգուն և ուժեղ է
 եղեր հայրենի տղնուտկան դասը և անոր շրջանակէն բարձ-
 րացող շխադասորը: Եռնիքան սահմանափակ է եղեր ս-
 տարի, դրսեկի իշխանութիւնը: Անոնց տիրապետութեան
 տակ Հայաստանի բոլոր մասերու մէջ կասարուեր է Նոյն
 գործադրութեւնը՝ ուժեղացումն ուղեօտական իշխանութիւ-
 ներու, կեդրոնացումն անոնց անունը, մասարակցութեան
 դասերու բաժանումն, խեղդ կախումնաւորութեան սեպիւն-

նր եւ անազաններու, ռամիկներու յառազանալը: Ի՞նչ
 կողմէն Հայաստանի այս երեք մասերը երբեք չմիացան
 մէկ իշխանութեան տակ: Իշխանութեան կեդրոնացումը
 երբեք վարչելու մէջ կասարուեցաւ անխառնէն: Զանդ-
 ծուեցաւ մէկ եւ միացեալ Հայաստան: Փոքր Հայքը տըն-
 տեւապէս և քաղաքական տեսակէտէն սկիսելու միացած
 էր՝ Գոնատին: Ինփուց աշխարհը՝ հիշելիստական աշխար-
 հի հեւ կապուած էր առեւտրական բարձր կապերով: Ան ա-
 մենէն հարուստն էր, ամենէն հեջեւնացածը, ընկերային
 տեսակէտէն ալ ամենէն բարձր, ունէր դաս մը՝ հարուստ
 ստեւարականներու, քաղաքարեակ խաւ մը. որմէ զտեղ էր
 Մեծ Հայքը: Ինփուց աշխարհի ընկնչութիւնն այ ամբող-
 լովին հայկական չէր: Ան ցեղերու, ժողովուրդներու ան-
 զիպատելի էր, Հայերու նեւ հաւատարմորդ որ կը ներ-
 կայացնէին սեմակուն ցեղերը. որոնքմեծ մասնակցութիւն
 ունէին առեւտրի մէջ: Անոնք այ տրամադիր չէին ասելի
 սերտ ձեւով միանալու Մեծ Հայքի հետ: Այս ազգապարկան
 և անտեսական պատեւաններու վրայ կ'աւելնար և այն, որ
 թէ մոքր Հայքի և թէ Ինփուց աշխարհի իշխան արեւելք
 չէին ցանկար առաջնութիւնը զիջել Մեծ Հայքին:

ՄԱՍՆ ԻՆՆԵՐՈՐԻ

ՀՈՍՍԸ ԱՐԵՒԵԼԷԻ ՄԷՋ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅՔ

ՔՈԼՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅՔ! — Հոռմբ սկիզբը քեզա-
խումբերու միութիւն մըն էր, սպա դարձաւ համարացեա
տութիւն և վերջացաւ որպէս մեծ, համայնաբնոյժի կայս-
րութիւն: Եր հզօրութեան շրջանին ան կը սարսափե-
րէք այնպէս համարուէք վրայ, որոնք չըմտարուէր էին Մի-
ջերկրական ծովը: Հոռմէական պետութիւնը կոտորուեցաւ
ասորիներու քաղաքի սերտութեան քանի մը դուր տը-
խտութեան աչք գործի վրայ: Կանի մը գիւղերու, անձա-
համայնքներու միացնողը կարասիներն էին, որոնք կ'ուս-
րէին Հոռմէն հիւսիս: Անոնք ընդարձակելով իրենց պե-
տութիւնը գրասեցին Տիրերի գետաբերանը և սէր դարձան
Հոռմի գիւղական համայնքներուն: Անոնց գերիշխանու-
թեան տակ այդ համայնքները վարժուեցան գիւղատնտե-
սական այնպէս անհրաժեշտ, իրարայրայրութեան, կարասիները
չորցուցին ճակնեղը, անգուցին աղիները: Ի՞նչ բարձր
անաղղակի ձեռով նպաստեց հոռմէական համայնքներու
միութեան: Եւ միացեալ ուժերով անոնք զարս քրին կու-
րասիներուն: Իսկ ընդարձակելով սիրտընդին շատ քան
վարչութիւնը, հասարակական այնպէս անհրաժեշտ, իրարայրայ-

Քիւր և համայնական ժողովները: Եւստով Հոռմը ինքի
ընկացաւ, եւստով սոցիալի տիրոջն մեկնեցաւ. դարձաւ
քաղաք-պետութիւն ան սեղմում և մեկուսացած սպարի
չէր կրնար: Փոփոխեցով թերակողմի կեդրոնը ան իր նաեւ-
Տուսները կ'ընէր ամեն ուղղութեամբ: Երբեք և յաճախ կը
պարտուէր, Եւստ սաղմուտներու կ'ենթարկուէր, բայց իր
աննկուն կամքը, իր յամուածիւնը կը փրկէր անոր:
Անընչհատ կոխիւնեցով ան շարժարգ դարձան առաւ Բոսայա-
կան թերակողմի իր իշխանութեան տակ: Գրասեց Լազիս-
մը, Վոչիքը, Գարիսիս, Կարասիս, Ասմիս, Աւար-
սիս: Ասկէ ետք ի՞նչ հարաւ, գրասեց Մեծ Թաւաղաւորի
աղետաբան, հարաւոր քաղաքները, որոնք կազմակերպ-
ուած էին որպէս քաղաք-պետութիւններ: Եւստ քաղաքնե-
րէն միայն ճարտարները փորձեց ղեկավարել Եւստիսի թա-
ղաւոր Պիրոսի պետութեամբ, բայց պարտուեցաւ: Երբոր
դարձաւ սկզբին ամբողջ թերակողմի Հոռմի իշխանութեան
տակ էր: Նուաճուած երկրներուն ան տուաւ նոր կազմա-
կերպութիւն, քաղաքնեց բարձր անգուցին, շրջանային և
քեղական խմբաւորութիւններ, միութիւնները, քաղաքնեց
անոնց, որպէս քաղաքներուն և ստեղծուած կապուելու
իրարու հետ բաժանեց, որ տիրելը գիւղին ըլլաւ: Իւրա-
քանչիւրը ստեղծին կապուեցաւ Հոռմի հետ: Կանի մը
հատը տեսնելով յայտարարուեցան դաշնակից քաղաքներ,
ստացան հոռմէական քաղաքացիի իրաւունք: Իստիք ինք-
նամար միութիւններ էին Բոսայական թերակողմի յունու-
կան քաղաքներու մեծ մասը: Ինչպէս անոնց որպէս զարմա-
կիցներ և առանձին դաշնակցութեամբ կապուեցան Հոռմի հետ:

ՔՈԼՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅՔ! ԻՆՆԵՐՈՐԻ — Թերակողմի քաղաք
մասերու գրասեմով հարեան ու շրջապատող ծովերուն
հաննելով ան սէր դարձաւ լուսաբան ծառանց խաւերու,
ստեղծական քաղաքներու ու ստեղծական մեծ նաեւ
ստեղծիչի: Հոռմը իրարու ընթացումով դարձաւ ծովային
պետութիւն: Ան այժմ ուղի շուրջը պիտի պայտայանէր
իրեն կապուել Հարասի և յոյն քաղաքներու, տեսարա-

կանձերու շահերը, որոնք շատանց վաճառականութեամբ կ'ըզբարգուճէին: Քայքայ հասան կը նանդիպէր մեծ ուժի մը՝ կարթնազէնք, որ քունի մը դարս արեւ մտնան Միջերկրակայանի վաճառականութիւնը պահելու էր իր սենքին: Եթէ արեւն յայտ մէջ սեմական տարրը ստորինակարար ընկերակցուեալ է վեցերորդ դարու կիսուն իր ստատիստիկները պիտեցաւ արխանան Պարսիկներուն, ապա տրեւմուտքի մէջ սեմական մէկ նստաւանը՝ կարթնազէնք շարունակեց առաջնութեան ունեւանք միջեւ երրորդ դարու վերջերը: Հոս մրցութիւնը տեղի կ'ունենար սեմականներու արեւմտեան մէկ փոքր հաստատիք և հնգերայական Հոսմէնցիներու մէջ: Ինչպէս արեւելքի, արեւելու այլ արեւմուտքի մէջ վերջնական յաղթանակը տարին ննջեալուական ժողովուրդները:

Միջերկրակայանի արեւմտեան տաղանին մէջ նոր յուկաներ գրասեղու համար կարթնազէնքի նման կը մրցէին կտարակները, Յոյները, Հոսմէր ժողովուրդեց անանց ուղղակիան և տեսնակուն նարցերու լուծումը: Երեսդ դարուն Հոսմի առաջ դրուած եւ Միջերկրակայանի արեւմտեան աւազանի սեւ դառնալու հասցր: Հոս ան գործ սենեցաւ միայն կարթնազէնք հետ: Առաջին փիլիսոփայան պլանետոլոգի տեսնցաւ 251-241 թուերուն: Կարթնազէնք պարտուեցաւ, Հոսմը գրուեց Միջերկրան, ապա շեռտուայ տարիներուն ընծապրուեց Քարսիքան, Թարսիքան և սաք դրուե ապուճական հողի վրայ: Միայ կողմէն հանք հարուստներէն կարթնազէնք շատով կը կարգուրուէ: Նոր գրուեալները կ'ընէ ինքնիկէն և յատկապէս Սոլանիայ մէջ: Հոսմը հակառակ կարգի տայ վերածնունդի նման ի նշտուիք կ'ընկուտի եկերող փիլիսոփայան պլանետոլոգի 218-էն մինչեւ 201 թիւր: Հոսմը ծանր տաքտուայի մէջ կ'իջուայ կարթնազէնքի հանուորեզ գործարար Հանքարայ պլանետոլոգի կեցրան կը զարմնէ Խաւրիան: Տրասիլակի և Քանիս հակաստատարաներու մէջ Հոսմը տեսնիլ տարտութիւններ կը կրէ: Անոր բոլոր կրտուսպները, տպուակուն ընտանիքներու գրուակները՝ կ'իջուան ճակատատարտներու մէջ: Քայքայ ան լընկնուիք, անոր կը փրկէ

Հանքարայի մէկ սխուրջ՝ ուն ազգակի Հոսմի վրայ չգնուցը վերջինու այլ ազգակարմ աստի կը հասուք իր բարս արեւը՝ պլանետոլոգի գործողութիւններու կեցրան կը դարձնէ Սոլանիկէն: Կը ֆանայ Հանքարային պլանետ Խաւրիայ մէջ, իսկ Սիլիկիան գործարարին մէկ ընտանեակով կը զրկէ ինքնիկէ: Կարթնազէնք այլ արտուակուն կուցուիթեան ժամանակ ետ կը կանչեն Հանքարային: Երաշխ հակաստատարար տեղը կ'ունենուայ Զրանայի մէջ, Կարթնազէնք մոտ: Հոսմէնազիք կը ստանին կատարանայ յաղթանակ: Կը կնքուի 201 ի դաւինքը: Եստ որտ կարթնազէնք կը կրտուրի Սոլանիայէն, իր ուղղակուան նստատարմք կը յանձնէ անոր կ'ընկուտի Հոսմի հովուճաւարտիքներ: Գիլիսիկեան երեսդ պլանետոլոգի տեղի տեսնցաւ երկրորդ դարու կ'ընկուտ և վերջապա 146 թուին: Կարթնազէնք կատարանայ տեսնումով Ինքն արեւմուտքի մէջ չկար որեւէ առ Հոսմի զեմ:

Կարթնազէնք պարտութեամբ Հոսմը տէր դարձու անոր շահանքուն: Յոյներն այլ Հոսմի հովանիին տակ իրենց մեծ գր կ'ունենն արեւմուտքի վաճառականութիւնը:

ԿԱՌԱՅՈՒՄԻՆԵՆԸ ԱՐԴԵՆՈՒՄԻ ՄԷՋ: Իրկարայ դարը Հոսմի պատմութեան մէջ մեծ արտատեսքներու և նաւանումներու դար է: Հոսմը կը փորձէ տէր դառնայ արեւելեան Միջերկրակայանին: Միայ կողմէն անոր քաղաքականութեան գլխաւոր խնդիրը կ'ըլլայ՝ քոյլ չալ, ու Խաւրիայ մօտիկ մեծ պլանետիւն ըր սեղմուի: Իսկ այլ ուժը ստեղծուած էր: Մակեդոնիան իջրիայի վրայով հասեր էր Սարդայիկ ծագում, ան կը Երաքրէր ուղղակուան նստատարմք մը կատարեց այլ ծովու վրայ: այս բանը մեծ վտանգ էր Հոսմի համար: Իսկ Երաքր կ'ըզբ Մակեդոնիայ թարգմտը դաւինը կնքեց Մակեդոնեան ինտիմով 111 ի նկա: Անանք կ'ազէին խաւսեք, չեղեայ համարեք այն հաստատարակըութիւնը, որ ստեղծուած էր արեւելքի մէջ: Հոսմի հարուցածը նոր գործած էր Սրեւելեան Միջերկրակայանի շարքն ստեղծուած պլանետիւններու համար: Կարթնազէնք Հոսմի զեմ կ'ունենայ օպնութիւն ինքնիկէն ինքնիկէն: քայքայ ան

մերձեց, բարեկամական գաղթնք կնշեց Հոսով Ենտ և ցորեն ուզարկեց անոր: Բայց երկրորդ դարաւ սկզբին արեւելեան գործերու մէջ կ'իջարտուէր այնչառ սեպ յաւնէր, ուն այնքան թուշեր էր, որ Եսթրիակ ընդունէր էր Հոսով Կովանին: Արեւելքի մէջ առաջնակարգ գործուն ունեղն էին Ախարիւս Ինչեկեանները և Մակեդոնական թագաւորը Յիշիպ Վրչը: Ասոնք ալ կ'ազգէին եղած կարգը փոխի յագուտ իրենց, կ'ուզէին վերացնել փոքր իշխանութիւնները՝ Հոսոսը, Բիւզանդիան, Պերզամը և ուրիշ քոզմոթիւ քաղաքապետութիւններ, որոնք անոնց իշխանութիւնէն դուրս կը գտնուէին, բայց արտակարգորէն հարստացեր էին միջազգային առեւտուրի մէջ: Հարուստ այս քաղաքներն ու իշխանութիւնները վտանգուած կը տեսնէին իրենց գալութիւնը Անչեկեաններու և Յիշիպի քաղաքական նպատակներէն: Եղած կացութենէն, Մակեդոնիայ տիրապետութենէն դժգոհ էին նաև յուսկան քաղաքները, որոնք մակեդոնական իշխանութեան սակ կարանցուցեր էին իրենց քաղաքական ազատութիւնները և ենթարկուէր ծանր հարկերու: Յիշիպի և Անտիոքոսի նուանդական միտանները այս քաղաքներուն և իշխանութիւններուն ձգեցին Հոսով գիրկը: Հոսովն ալ, իր նիկեան երկրորդ պատերազմէն ետքը, Յիշիպ Մակեդոնացիին նուանդական երգը խելոյցելու համար քանակներ ուզարկեց Մակեդոնիայ և Ասիոսասան:

ՊԵՆՏՈՒՆԻՍ ՄԱԿԵՊՈՆԻԱՅԻՆ ԴԵՍՒ: Այս պատերազմին Ասյներու համակրանքը Հոսով Ենտ էր, անոր կը նկատէին որպէս ուղտաւորու: Էտրուրիան յոյն դաշնակցութիւնը, Պերզամը, Հոսոսը իրենց նուատորմիցը դրին Հոսով արամադրութեան սակ: Կիմոսկիւսի մակառամարտի մէջ 197 թիւին, Յիշիպ Վրչ կը պարտուի, կ'ընդունի Հոսովի հովանաւորութիւնը, կ'աչնչացնի իր նուատորմիցը, մեծ ազատագրութեք կը զնայի: Հոսովական գործարք Ալլա-Միկիմը հանդիսաւորապէս կը յայտարարէ Թաւաասանի ազատութիւն հոսովական մոզգոբարդի անսանձ: Պարտութենէն ետքը Յիշիպը պահեց Մակեդոնիայ Եղերու ամբող-

ջութիւնը, բայց երբեք չհայտուեցաւ իր պարտութեան դեմ: զազանի կը պատրաստուէր նոր պատերազմի համար: Այս պատերազմի ու ապաամբութիւնը անդի ունեցաւ անոր որդու Պերսիկ օրով 172 թիւին Մակեդոնացիք նորէն յաղթուեցան: Պերսէն քերթ ինկու և հոսովական գործարք Պոլիմիթի յախաւմքի մէջ տարուեցաւ Հոսով: Մակեդոնիան որպէս պետութիւն զաղրեցաւ գալութիւն ունենալ: Ան բաժնուեցաւ շայն ծանակներու, որոնք ոչ մէկ կույ շունէին իրարու նհաւ Գանի մը տարի ետքը Մակեդոնացիք նորէն ապաամբեցան և անոնց միացան յուսկան քաղաքապետութիւնները, որոնք մակեդոնական ճնշումներէն ոզատուցուելով ինկեր էին աւելի դաժան հոսովական յաճի սակ: Ասոնք միջամուխ կ'ըլլային անոնց ներքին կեանքին, քաղաքական կռիւններուն յեւարտնը կը դառնային ազնուապետական դոսանքներուն և կը պայքարէին զեմոկարտիկ շարժման դէմ: Այն մակեդոնական միացեալ բանակներ իրիսա պարտութիւն կրեցին: Հոսովացիք դամաւորէն վարտեցան ապաամբներու նհաւ, աւելեցին, աւարեցին քաղմութիւն քաղաքներ, հարուստ և ճոխ Կորնթոս քաղաքը ոչնչացուցին, սասանակ հագուրասոյ բարձրորակ Ասյներ քերթ տարուեցան Հոսով: Մակեդոնիան և Ասանաս ասեղ դարձան հոսովական նահանգներ: 116 թիւին:

ՊԵՆՏՈՒՆԻՍ ԱՆՏԻՍՏՈՒՆԻՍ 177-178: Արեւելքի մէջ ուժ մը միայն Սեացի էր, որ չէր հրամարիք նուանդական միտանէն: Անտիոքոս 177 յոց կ'ազգէր գրաւել փոքր Ասիան, որ կը ծառայէր անոր համար որպէս պաշտպանդական խաթիխ: Կ'ուզէր թաւշնել Պերզամը, որու համակրանքը Հոսով հանգէպ յայտնի էր անոր: Իկիցքը Հոսով արամադրք չէր միջամտելու ասիական գործերու մէջ: Ան կ'ուզէր համահայնութեան գալ Անտիոքոսի դեմ, պոլիմաւոյ, որ անք նուանութիւնը Ասիոյ սահմաններէն դուրս չգտն: Ինչեկեան թագաւորը սխալ հասկցաւ Հոսով այս ղիբքորոշումը, ան այդ բանը համարեց ինչու թեան նշան: Անոր քաղաքական խորհրդատուն էր Հոսով ամենէն ոխ:

բիմ թշնամին՝ Հռոմիցալը, որ փոխեր կրտսերները Ամա-
 յի անշափող ճակատամարտէն ետքը: Ան կը լաւանք Անտիո-
 քասին հանել Հռոմի դէմ՝ խօստանալով միամամանակ Ա-
 թիւմուսընն կարթագէնի աքնաթիւնը: Առջն կտոյրիկան
 դաշնակցութիւնը սկսաւ կոխներ Հռոմի դէմ և խնդրեց
 Անտիոքոս III-էն զինակաւ օգնութիւն: Ան համաձայնեցաւ
 և պոք քաղաքից (Յաւնաստան): 191 թիւին Հռոմը պա-
 տերազմ յայտարարեց Անտիոքոսին. կոխները հրկար
 չտեղեցին և վերջացան Անտիոքոսի ամբողջական պարտու-
 թիւամբ: Ան պարտուեցաւ Առնաստանի մէջ, ևս քաչեց իր
 գործը. ապա Փոքր Ասիոյ մէջ Անցնիզիանի մտերը 195
 թիւին մեծ պարտութիւն կրեց և յիպոտոր. Հռոմորս
 Պերգամը, Եռնիակ Մակեդոնիան Միգրեկեաններու զէմ էին
 և Հռոմի դաշնակիցներ: Ընդարձակեանը դաշինքէն կ'երե-
 աւայ, որ Հռոմը միտամ չունէր Միգրեկեան թագաւորու-
 թիւնը վերցնելու. անոր նպատակն էր՝ թոյլ չտալ որ
 արեւելքի մէջ իրեն կորուսեան զիւրաց ստեղծուի վտան.
 Գաւար ուժ մը: Իսաաթ Անտիոքոս III-ը ին կը թելադրէ
 համապատասխան դաշինք մը: Վերջինը պիտի ընկնի: Եր-
 յումարէր Փոքր Ասիոյն. իր պոքերը պիտի նսնէր հան-
 կէ: յաղթողին պիտի յանձնէր իր ամբողջ ուղղակեան նա-
 ստորմիտը: Այս կէտը յատ կարեւոր էր Հռոմի շահերու
 տեսակէտէն: Այս ձեւով ամբողջ Միգրեկեանը քաջ կ'ըն-
 լար անոր նաւաստրի առաջ. ան այժմ իր նաւերով կը
 հակէր Նեղուցներէն սկսած մինչեւ Ազիպտոս: Անտիոքոս III
 կը պարտաւորուէր նաև մեծ ուղղատուգունք վճարել: Ան
 պահեց ինքիւն, բայց այստեղ ու այնտեղ կրեատուած ու
 քայքայման վտանգի տակ: Իսկ արեւելեան մեծ ու փոքր
 պատեթիւնները դարձան Հռոմի արքանեակ իխուստութիւն-
 ներ. անոնց ազատութիւնը կախած էր Հռոմէն: Անոնք
 յարմարեցան Հռոմի արեւելեան քաղաքականութեան.
 այլեւս դաշնակիցներ չէին ինչպէս պատերազմի ընթաց-
 քին, այլ միայն կամակրատարներ: Հռոմի՝ Փոքր Ասիոյ մէջ
 ամառ հաստատուելու մէջ իրոյքը զէպք էր Պերգամի թա-

գաւար Անտոյրա III-ը ի մանը 183 թիւին: Ան կը մեռնէր
 անգաւակ և իր պետութիւնը կը կտակէր Հռոմին: Իսկ
 վերջինս աչ կրկու տարի յետոյ գաւն յայտարարեց իր ա-
 տաջին Պրովինցիան՝ Եռնուցը ստիակեան նողի վրայ:
 ՆՈՒՄ ԿԱՆՏԱՆԻՆՈՒՆ ԱՐԵՆՍԻՒՄԻ ՄԷՅ. - Մակեդոնական և
 սերեպեան պատեթիւններու անկումէն ետքը Մերձաւոր
 Արեւելքի մէջ կ'ըստեղծուին քանի մը մեծ ու փոքր ան-
 կախ պատեթիւններ: Արդէն կուր էջիպտոսը, բայց հրոյզ
 դարու վերջերսն թաւջած էր. այժմ երկրորդ դարուն ան-
 ունի խտարէն գրաց Հռոմի ձանրութիւնը. թէև անկախ
 էր: Նոր ստեղծուած պատեթիւնները կը ստրածուէին Քո-
 քոր Ասիական թորձար: անգակի վրայ, անոնք յայտնակ
 մրցման և կոխներու մէջ էին. որմէ կ'օգտուէր միայն
 Հռոմը՝ միշտ կրեւան գալով խաղաղացնալի և հայտարարի
 զերին մէջ: Այս պետութեանց մէջ կրեւք գործակցութիւն
 չստեղծուեցաւ. ստոր զէմ էր նաև Հռոմը: Մեղադրական,
 մշակութային և քաղաքական անկարգութիւններն ալ խիտ
 էին: Վախանակ գործակցութեան իւրաքանչիւրը կ'ախտ-
 ուր գերիխնէ միաներու վրայ: Այնպէս էր Պերգամը, որ
 երրորդ և երկրորդ դարերուն առաջնակարգ դեր կը խա-
 դուր Փոքր Ասիոյ մէջ և անդիսացաւ նշանաւոր կնքած
 Նիքեոստական մշակութի: Առաջին դարուն անոր ան-
 զը կը բանէն Պոնոսը և Հայաստանը: Անոնց զէմ աչ Հռո-
 մի քաղաքականութիւնը նոյնն էր, թոյլ չտալ, որ անխ-
 ջիւնըր միանկ կամ գործակցութեամբ ստեղծեն պատկա-
 ունի ուժ մը. որ իր առաջնութիւնը շուտաւե՛ արեւելքի
 մէջ: Իսաաթ ան կիպրը հակառակեցաւ Պերգամի ընդար-
 ձակման երկարամեայ կոխներ մղեց Պոնոսի և Հայաս-
 տանի դէմ. ապա կրք այս սեփրոս: Գիտարիւնեցին Պար-
 թիւներու պատեթիւնը՝ անոնց զէմ աչ դարաստ պատե-
 րուզմնից սկսաւ:
 ՀԻՌՈՐԻ ԿԱՆՏԱՆԻՆՈՒՆ ԱՐԵՆՍԻՒՄԻ ՄԷՆՈՒ. - Երկրորդ դարուն և
 առաջին դարու սկիզբէն Հռոմը գաղութային պատեթիւն
 մըն էր: Անոր գաղութները սիրուած էին Միգրեկեանի

բուր Էզերքներուն: Այս գաղութներէն ոմենէն Նորը, բայց ոմենէն արժէքաւորները կը գտնուէին արեւելքի մէջ. ոմենք աւելին էին և բարձր քաղաք-վերթութիւն: Ի՞նչ նուաճումներէն ետքը Հոսմի առաջ կը դրուէր այդ երկիրները կառավարելու հարցը: Պէտք էր գտնել վարչական մէկ ձեւ, որ մէկ կողմէն բաւարարէր տեղական բնակչութեան, միւս կողմէն ապահովէր Հոսմի տնտեսական և քաղաքական շահերը: Հոսմի իր գաղութային վարչական կազմակերպութեան մէջ յառաջնորդական տեղական թրահակութեան շահերը յարգելու միտումով, ահար համար Նոր գրաւուած շրջանները միայն շահագործման առարկայ էին: Բազմապիսի ձեւերով քաղաքական և տնտեսական շահագործման ենթարկուեցան Պերգամոն՝ Փոքր Ասիական մեծ և փոքր պետութիւնները, ապա քիչ մը աւել Եգիպտոս:

Ճնշումի և շահագործման այս քաղաքականութիւնը կ'առաջնացնէր իր կակաչարժուածք: Փանի մը անգամ արեւելքը նառաջաւ արեւմուտքի՝ Հոսմի գլխի միջոցով վարակեցով Փոքր Ասիական ժողովուրդներու ազատագրութեան կրօններով: Նուաճումներու նետեանքով Հոսմի տնտեսաւ ոչ միայն զուլնակիցներ, որոնք այս կամ այն շահով իրաւունքներ ունէին, ոչ միայն հասկնական քաղաքացիի իրաւունքներով ստուած քաղաքներ ու խմբակցութիւններ, այլևս նպատակներ: Հպատակի գաղափարը անձանքով էր յանա-հոսմէական մտածողութեան որ սակայն գտած Իերմուար Իրեւելքի մէջ: Նոր գրաւած երկիրներու մէջ բնիկ ժողովուրդներ ոչ քաղաքացիներ էին. ոչ գաղնակիցներ, այլ միայն օտարներ և նպատակներ:

ՅՈՒՇՆ ԳՈՒՐՈՒ ԼԱՍՏՈՒԿԱՆ ՔՈՒՆԵՐՆԵՐԸ. Եռանաստեանի և Փոքր Ասիոյ յոյն քաղաքներուն Հոսմի առաւ ինքնավարութիւն, աւելի յիշու պակեց այն. ինչ որ անուր ունէին Ելլեւնիստական միապետութիւններու գրով: Իսկ անոնք պակեր էին իրենց մարտարները, իարևարդները, համայնական ժողովները: Այս կազմակերպուած մարմինները

Հոսմը Յառայեցաց իր Եզատակիթի համար. անոնց միջոցով կը գանձէր իրեն հասնելիք տարքերը՝ առանց միջամտելու անոնց ներքին գործերու: Հոսմի անմիջական վարչաւ ձեւն ենթակու էր միայն քաղաքներէն Կոստ և անոր շրջագծի մէջ յմտնող հոգնը. որոնց բնակիչները մեծ մասով տեղացիներ էին: Փանի մը քաղաքներու ալ, որոնք խառն բնակչութիւն ունէին, ան շնորհեց ինքնավարութիւն միայն անոր համար, որ ակիցրէն և եթ նպատակ էին իրեն՝ հաստատուելու արեւելքի մէջ: Բուր յոյն ինքնավար քաղաքները իրօք այնչաւ ազատ քաղաքներ չէին. քաղաքացեալութիւններ չէին, այլ արտուային քաղաքականութիւն վարելու իրաւունքէն զրկուած և քերթիխտնութիւն կարտընուցած միաւորներ: Ելլեւնիստական մեծ և փոքր իապաւորները, իշխանները գրեթէ ամբողջութեամբ ենթակայ էին Հոսմին: Անոնց գործերը կը տեսրինէր Պերգամոն պրետոր, Հոսմի լիազօրը՝ բացարձակ իրաւունքներով ստուած:

ՊՐԱԵԼԻՆԵՍԻԱՆԵՍԻՄ.— Երկրորդ դարուն Հոսմի կը նետեանէր տեղական անկախութիւնները և իշխող նախասութիւնները պակնչու քաղաքականութեան: Բայց աստիճանաբար ան նրամարնչու ոտկէ և մուծեց պրովինցիաներու գրու. թիւը, որոնք վարչական միաւորներ էին և որոնց վարչիւնները կը նշանակուէին Հոսմի տնտեսէն: Այս վարչիւնները կուղային իրենց բազմապիսի տեղականներով, քարտուղարներով: Պրովինցիաներու կառավարութեան կողմակցը թեաւ չէր ապահովել տեղացիներու ոչ իրաւունք ու շահերը, ոչ ոչ անոնց նկատմամբ կը կիրաւելէ արդարութեանք. բաւարարուած չէին Ելլեւնիստական քաղաքները, որոնք ոչ միայն ինքնավարութեան էին սովոր, այլևս քաղաքացեալութիւններու ազատութեան: Հոսմի տնտեսը և արեւելք եկող բարձր պաշտականները պրովինցիաներու վրայ կը նուշէին որպէս օՀոսմէական ժողովուրդի սեփականութեան: Պրովինցիանք և պրետորը կը նշանակուէին ներկայի անդամներէն. անոնք առանց վերահսկողութեան կը կառավարէին իրենց յանձնուած շրջանները: Այդ իա-

զգրութիւնը անտեղ կը տրուէր մէկ տարուայ համար, ուստի անոնք կը լանային որքան կարելի է մեծ շահ ապահովել: Պրովինցիալները չէին կառավարուեր, այլ կը հարստահարուէին:

Բայցի ձերականումն, որ խոշոր պայտանները կը վերապահէր իրեն ապահովներուն և կը դառնար պրովինցիալներու մէջ գեկավար ուժ, Հոսմի մէջ կար և երկրորդ, ասպլաննի-տու ցուար, որ անոր առեւտրա-արդիւնաբերական դասն էր: Պատերազմի հետեւանքով ան իր ձեռքը կուսակելու էր խոշոր գրամագրուիս: Պատերազմներէն ետքը այդ գրամագրուիսը անչորտեղաւ էր ցարէի ոյեւի, Պետտիֆաճը բնուցրաւ էր արեւելքի մէջ նստիկին իշխողներու կաշուածէկը, աստուրական հարստութիւնները, անտառներ, նաւաւանդիւսներ, ձկնորսներ, որսաւտեղիներ, երկաթի, ասկիթի, պղինձի հանքեր: Այս բոլորը շահագործելու համար պէտք էր խոշոր գրամագրուիս: Բայց պետտիֆաճն ինքը իր պաշտօնականներու միջոցով չէր շահագործեր այդ հարստութիւնները, այլ կը յանձնէր գրամագրու կուսուղաւաններուն:

ԿԱՊԱԿԱՍԻՍԻՆՆԵ.— Ընդհանր էր գրամագրու-բուրժուական դաս մը, որ իր գրամը կը գործուարէր մեծ կապալներ վերցնելու համար: Անոր շահերը համաժողով էին ձերականաւաններու պրովինցիալներու շահերուն: Երկուքն այդ նաւ չէին իրենց յանձնուած, կուսուղի վերցուցած շրջանին արագէս շահագործման ուսարկույի: Անկը կը շահագործէր տեղացիներուն, միւսը պետտիֆաճն և ժողովուրդը: Այս բոլորը որոշուած էր եղան արուելքի համար: Արեւելեան քաղաքները ենթարկուածքան բազմաթիւ հարկերու, որոնք կը հաւաքուէին քաղաքային խորհուրդներու միջոցով: Անոնց անպահանջը կ'ըլլային ամենէն հարստաւ և ազդեցիկ քաղաքացիներու: Այնպէս անտեղ ընտրուի էին, ապա պրովինցիալներ ինքք կը նշանակէր, Երանակուսները հարստաներէն կ'ըլլային, որպէսզի իրենց հարստութեամբ պատասխանատու ըլլային արեւելք հարկերու համար: Ամեն ինչ

ձերթարկուած էր հարկի, ապահարկ չէր ոչ ոք, ոչ մէկ աշխատանք և ոչ մէկ կտուր հող: Քաղաքները չկրնայով վնասելու ծանր հարկերը պարտաւ գրամ կը գտնէին: Ահա այդ պահուն անտեղ արեւելեան կը հանուէին սեպտեմբր-տեմբր կեդրոնը Հոսմի էր, բայց որոնք ունէին իրենց բաժանմանները Փոքր Ասիոյ բոլոր քաղաքներու մէջ: Ասանք մեծ գրամագրուիս տերէր էին, և մեծ առկաններով այդ գրամ կուսուղին քաղաքներուն և քաղաքացիներուն, սրբեւցիթի իշխաններուն, խոշոր կաշուածագրուներուն: Ասանք մէկ անգամ պարտալի տակ իշխողով՝ արշիւս չէին կրնար ազատուիլ և սեղանաւորները կը գրուէին կամ իրենց հոգեպաշտան ասկի կ'անուէին անտեղ շարժական և անշարժ ունեցումներ, հարստութիւնը: Արեւելքի ամենէն ծաղկած քաղաքներն ինկան պարտալի տակ: Պրովինցիալները սեղանաւորներու հետ կը գրուէին քաղաքներու հարստութիւնը և ամենէն ասոնք քաղաքային խորհուրդներու անպահանջութիւնն ու գործը:

ԸՆԾԱԿՈՒՄՆԵՆ.— Այս ձեւի հարստահարութեան կ'անթարկուէին Փոքր Ասիոյ նոր կազմուած պրովինցիալները և Հոսմիի գաղութները վաղը պետտիֆաճները, որոնք գեոկուս չէին յարստարուած հոսմիական նահանգ, ուր պահեր էին իրենց սատարույի անկախութիւնը՝ կապալովիս, Բիւթանիան: Հոսմի պրովինցիալներու կապալուսներու և սեղանաւորներու այս շահագործումը ունեցու շատ ծանր հետեւանք ետեւ ընդհանրապէս մշակույթի համար: Այդ քաղաքները յոյն և յունացած բնակչութեան կեդրոններ էին: Անտեղ գրամագրուներուն, արտեսալի, դպրոցներու օժանդներ էին: Անեւասարի և արդիւնաբերութեան մէջ հարստացած քաղաքացիներ յանարան էր հեղինակական մշակույթի: Անոնք մեկնուած կը հանդիսանային գրողներու, փիլիսոփաներու, կը գեղեցկացուէին հարկերի քաղաքները, կ'օժտուէին յարմարութիւններով՝ արձաններով, թատրոնով, մրցուողաշտով, պրովինցիալներով: Հոսմի իշխանութեան տակ քաղաքն ու քաղաքացին ազատագրուած, շինարարու-

Թիւնը կանգ առաւ, զիք ու գրականութիւն մնացին առանց նիւթկան յենարանի: Հոսմի տնտեսական քաղաքականութիւնը ոչ թէ նպատակն է ներդրատական մշակոյթի վերելքին, այլ միայն վարկէջին: Ինչոր իշխանութեան տակ արհեստի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային յառաջդիմութիւնը կանգ առաւ: Բայց Իերմաւոր Իրեւելիքը իր մէջ սւտեր անէր, որոնք պիտի ծառանային արեւմուտքի դէմ ազատագրելու Փաքր Լեւոն և իր ժողովուրդներուն: Ինչ շարժման քչուխը պիտի կանգնէր առաջին դարուն՝ Գոնատը:

Բ. ԳԼՈՒԽՆ

ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒՊԱՏՈՐ

I ՊՈՆՏՈՍ

ՍԱՀՄԱՆ ԵՒ ԲՆԱՆՁՈՒԹԻՒՆ.— Առաջին դարուն (Քր. Ի.) Մերմաւոր Իրեւելիքի ամենամեծ, նոցր և կազմակերպուած պետութիւնը Գոնատն էր: Փաքր Լեւոնկան պետութիւններէն միայն ան էր, որ պահեր էր իր անկախութիւնը, գերիշխանութիւնը և չէր ճանչնար Հոսմի այս կամ այն աստիճանի քարակառութիւնն ու նոյնապարտութիւնը: Ինչ ինկած էր Ինչ ծովու Կարաւային ափերուն: Ինչ սակմանակից էր՝ արեւմուտքէն Բիւթանիոյ, Կարաւն Կապպոպիոյ, Կարաւարեւելիքէն Փաքր Հայքին, իսկ Եփեսոսէն անսր փերքի՝ ոչ ոչ էին Ինչ ծովու Գոնատը: Բնակչութիւնը խառն էր, կրթականը փաքր Լեւոն, Անգոյն ցեղերու Ինչարդներն էին՝ Տարսարէնները, Ինչարդը, Կոլիները, Մակրոնները, Խոյրները, Ըսները, Ծախները, Եսապէրները: Այս ցեղերը կամ ամբողջութեամբ կամ հատուածներով կը գտնուէին Գոնատի պետութեան մէջ: ասոնցմէ շատերն էտտուած մըն ալ մաս կը կազմէր Հայաստանի, Երեւոյն բնակչութեան: Միկնոյն ցեղական հատուածները դարձան կոտորելու ասուղի կոյ, վրոցի, պոնտական ժողովուրդներու: Հիմնական այս խառն վրոյն կու գային սանչնալու Նոյնարայական շերտ մը արեւմուտքէն, արիական շերտ մը արեւելքէն: Երջիքնս թափանցեց Գոնատու Ինչարդներէն առաջ և անոնց կայարտութեան մասով: Ինչարդ հաստատուեցան պարսիկ պետական ընտանիքներ, ասոցան մեծ կայուածներ, դարուն վարիչ դաս և իրանական մշակոյթը տարածեցին պոնտական ընտանիքներէն: Իրանական այդ վարիչ դասէն քարակառ:

քառ շահն արքայապետ հարստութիւնը՝ նւայստոհներու ըն-
 սանցիլերս Ափէմէնեան կայսրութեան փայտաւազն հազար ա-
 նանք ձեռքին Պոնտոսի մէջ: Աղիքամուրդը մահէն յետո՛ր
 ստեղծուած տրեւէրքի անխոյստութիւնը նպաստեց, որ ա-
 նանք հոչակեն իրենց՝ Պոնտոսի թագաւորս:

Պարսիկներէն առաջ այստեղ հաստատուելու էին յոյն
 գաղութներ. որանք հնչյնն մշակոյթի օճախներ էին: Ասոնք
 կայրանաքան էին ծախմերն քաղաքներու մէջ՝ Եփեսոսի, Լի-
 մառիոյ, Տրապիզոնի մէջ: Առհարական կապեր ունէին
 Ռուհաստանի, Ինս ծովի կիսխոր, Էրբիլի արփերուն կա-
 սաքաւան յոյն քաղաքներու հետ: Պոնտոսի սեզական թը-
 նակշուքեան անքարեացակամ սրամուրդաբեան հանդէպ
 յոյն քաղաքներուն աննրամենայն էր ինքուարձեան. նոյն-
 նիկն Արքունիքը աստիճանաբար կը ներշնչանար, պայտա-
 նական շեղան Սաւարէնն էր, զրումներու վրայ մակուցրու-
 անն էր յաւարէն: Հինգերորդ և չորրորդ դարերուն,
 իրանական շեղան, կենցաղը, վաճառիքներ և պարսկի ուղ-
 նուականութիւնն էր, որ իր յարիջ կը հաւաքէր Պոնտոսի
 քաղմութիւն և այլասարք ցեղերուն՝ ստեղծելու համար
 սրտնական ժողովուրդը: Եւրոյս այս ուշխուսանքը անկու-
 սար Ինսը, ցեղերու և շեղաններու այդ համաձայնութիւն
 շկտաստեղծուեցաւ: Երբորդէն միւրն աստիճան դարաւ կէսեր
 այդ գործուղութիւնը փորձեց հնչյններդը՝ յոյն մշակոյթի՝
 արքաների յեկամուրդութեամբ, այս փորձն ուղ անյարող
 անցաւ, սրամուրդն հնչյններդը Ինսը նեղ շրջանակի մէջ,
 ան քաղաքներու փոքրութիւն հաստանի և արքունիքի
 մշակոյթի էր պոնտական ցեղերու: Գունգաւանները անոր
 անհարգուց էին: Այս թանր նւայստայնեքաւ ամենամեծ պու-
 կանն էր:

ԻՐԻՆՔԻԱՏ ԵՒՊՈՒՏՈՐ. Պոնտական պետութեան շիմու-
 դիրը Իրինքիա 1 էր (302-226), Բէնականաւոր կրիստոյնիւրդ
 և թէ իր յաջորդները ընդարձակեցին պետութեան սահ-
 մանները, սակայն անոր մեծ ազման և հզօրացման գործը
 կը կատարէ Իրինքիա նւայստոյն անուան հետ (111-63):

Անոր քաղաքական նրազիրները շատ ընդարձակ էին: Նախ
 ուժեղացուց Պոնտոսը, այս բանի մէջ անոր կ'ազնէին Յու-
 ները իրենց զբաւմով: Դանի մը միջազգային առևտրական
 ուղիներ կը վերջանային Ինս ծովու ետանաւորութեանը,
 որանք Պոնտոսի մէջ էին: Երթապէս Կարապաղ՝ ան
 պարեց մեծ և բարձրորակ բանակ ու ռազմական նաւա-
 տործիք:

Այս քաղաքը վրայ յենուած ան շանայ Ինս ծովու ա-
 վերուն կատաղեց մեծ պետութիւն մը, ինչպէս Հոտմը ըս-
 տեղներ էր Իրինքիական ծովու արփերուն: Այս նպատա-
 կով ան զբաւեց Պոնտոսն արեւելք ինկող ծովեզներու
 շրջանները՝ Վոլիսիան, անցաւ Սեւ ծովու կիսխորին արփե-
 րը, ուր անոր կը կանչէին այդ վարձերու յոյն քաղաքնե-
 րը՝ պոլլուպոնելու իրենց շնորհով սկիսեցին ցեղերու:
 Այսպէստես ան կը ծրագրէր անցնիլ Վուսիոս և Պալլադեան
 իրականցին, պարեց իր մեռքին նեղուցները: միայն այդ
 պարագային իրագործելի կ'ըլլար անոր Սեւ ծովեան քա-
 ղաքան ծրագիրը: Ան կ'ուզէր կապուիլ Սաւաստանի և
 Իտալիոսիոյ հետ: Իսկ Փաքը Լուիոյ մէջ կը ծրագրէր թը-
 նագրուել Բիթլիանիան, Պաֆլագոնիան և ասիական արփե-
 ռով մտանալ նեղուցներուն:

Քաղաքական այս ընդարձակ ծրագիրը ուզուած էր
 Հոտմի արեւելեան տիրապետութեան պէմ, որ հիէ իրական-
 նախին պոնտար պիտի քայքայէր անոր ամբողջ պետա-
 կան շէնքը: Այս ծրագրի գործարարութեան, Ինս ծովեան
 ուժեղ նաւատորմի զաւազման գործին մէջ անոր կ'ու-
 ժանդակին թէ Պոնտոսի և թէ Էրբիլի յունական քաղաքս
 ներք. անանք կարիք ունէին կեդրոնական և ուժեղ իշխա-
 նութեան: Եւրոյս անանք կ'ազնէին, որ Իրինքիայի զէնքը
 առաջին կերթին ուղղուած ըլլայ կիսխորին Իրինքիա
 ներու և արիջ ցեղերու զէմ: Իրինքիայի բանակը մեծ
 մասամբ վարձկաններէն էր կազմուած, ևն անոց կը գտնէ-
 ին Պաքիաններու և Փաքի Լուիոյ ընդոր արգրէն և ցե-
 դերէն զինուորներ: Հոտմէն թաւոր զժգով սարերը կը

կատարելին Դիկրդատի հետ: Անոր արտաբերությունը է քաղաքական միասնները յարեորեն կ'արեւադան-
 գլին Առեւասանի և Դանկոյոնիայ մէջ: Դիկրդատի քա-
 դաքանութիւնը քաղաքներ ևամակիրներ անեցու Փաքը
 Ասիայ մէջ, որ քարանդուցիք էր իր անկախութիւնը և կը
 կեռէր Հոսմի իշխանութեան տակ: Այսանց միայն Ասիա-
 ցիներու փոքրութիւնը խուճը մը հաւատարիմ էր Հոսմին-
 ստանք փչրունքներ կ'ըստանուէին Կոստէնայի կապուտա-
 ներէն, սեղանաւորներէն: Իմանք ալ տիրացիք էին աստ-
 րացաւ ազատեններու և իրենց դիրքն ու Նիւթական քա-
 ղեկեցիքը դրութիւնը պարտական էին Հոսմի իշխանու-
 թեան: Բացի ասանցմէ և անուսնուպէս միայն իշխող թա-
 քաւորական ստաներէն, քոյոր Թեազանդ դասերը դէպ-
 ու Հոսմէն և պատրաստ էին ընդգիծու անոր դէմ, եթէ դե-
 կաւար մը անեանային: Հոսմի գրուած Նահանգներու մէջ
 այդ դեկաւարը շատեցնուեցաւ: Ան պիտի գար դարուէն,
 Պանասէն: Դիկրդատի քաղաքի գործակարները թէ Աու-
 Նասաննի, թէ Փաքը Ասիայ մէջ կը Իւնային նպաստաւոր
 արամազութիւն ստեղծի: Գլապի իրենց անոր: Իտինիակ
 Պանասի թագաւորը կը փոյնի Թայանիայ մէջ կեցրանայած
 Հոսմէնայի ապստամբներու հետ կուպի և մշակելի գործաւ-
 նելութեան ընդհանուր քրագիրը: Այսպիսով ան կը Մասնէր
 ըսչն իմացիտը գրու: Գնի Հոսմի զէմ ըլլալիք պարտարտ
 Թակ անոր քաղաքական քրագրի հիմքը ինչան էր գուպա-
 փար մը՝ քաւելեյի՝ քաւելեյիցիներու, որ կը նշանակէր
 Փաքը Ասիան՝ ասիայիներու: Իչ մէկ քրագրի յարջը
 արեւել- շէր կարելի ևամտեմի: արեւելեան ժողովուրդ-
 ներու ուժերը՝ քրքան այդ: Ազատագրական այս նպատա-
 կը իրականացնելու համար պէտք էր դուրս ընել Հոսմէն-
 ցիներուն Փաքը Ասիային, Եղի ինան ժողովն: Դիկրդատիկանի
 արեւելեան ասագանէն և անոր սեղը հաստատել կէս իրա-
 նակն, կէս ընդհանրասական-Պանասկան միապետութիւնը:

II. ՀՌՈՒՄ ԳՈՆՏԱՆՈՒՆ, ՊԱՏԵՐԱՐԱՐԸ

Դիկրդատը նապատարք կ'ուժեղանար արգմանէն և քա-
 դաքանական տեւակէտէն, բայց շէր ուզիք անմիջապէս պա-
 սերագմի Հոսմի հետ: Դիտէր իր հակառակորդի ուղղաւ,
 կան քերականցութիւնը, ուստի կ'ուզէր յետանգել քաղ-
 իտուր և հուսաքի իր շարքի արեւելքի քոյոր ուժերուն և
 Կորանար անանապէս և ուղղապէս: Բայց երկու ըան
 ձկան արագացնելու զէպքերու ընթացքը:

ԻՏԱԼԱԼՈՐՆԵՐՈՒ ԼԱՊՏԱԿԱՐԱՒԻՆԵՆԸ.- Երկրորդ գարու

մէջ Հոսմը քունի մը անգամ Ենթարկուեցաւ Ներքին-ասպ-
 Նապներու, ապստամբելու պիտապիտութիւնը և արաւի-
 ները: Դիկրդատի ևայրուրի էին Ենթը, ասորուկներու,
 կացութիւնը անտանելի էր. ասոնց աշխատանքի վրայ էր
 հիմնուած Հոսմի ազնուական Երուկուտանցու դասի, կու-
 ուանատերերու, սեղանաւորներու և կարգաւորուեցրու հու-
 րաստութիւնը: Հոգուրի քարեկարգութիւնը մեծ արդիւնքի
 շնացուցին, իսկ արուկուտաւ ապստամբութիւնները գա-
 ժանորէն ճնշուեցան բարձր, իրաւատէր ու հարուստ դա-
 սերու կողմէն: Ենչն երկրորդ գարու վերջերուն Հոսմի ըն-
 կելուսին և քաղաքական իրաւակարգէն զժողովները իրենց
 իշխանութեան տակ ստին Դիկրդատիկան ժողը և կը Զա-
 նային Հոսմը անգամայն: Կարելի անոր արեւելքի իր
 հարուստ գագաթներէն: Բայց Հոսմի համար ամենէն
 վտանգաւորը իտալական ցեղերու ապստամբութիւնն էր.
 անոնք կը հուալէին Եանե դաւեակիլլին, արտիճեան կուի-
 ներու ժամանակ անոնք Հոսմին կը ժառանգարարէին Եանե-
 դակ, դաշնակից քանակ: Անունը թէպէտե մեծ ձառայու-
 թիւն էին Մասուպի Հոսմին Եասանուինի ընկաւ համար,
 սակայն թէ արուէն յատ քիչ քամին էին ստացել, թէ
 Հոսմի քաղաքացիի իրաւանքները շէր ստացել, շնայեան
 որ քաղաւ անգամ այդ իտալացուեր էր անպէս: Անունց

տառջ փնտրուած էին պետական և Լուծարային պաշտօնակիրքը։ Այն թ. խառնական ջեղերը ապստամբեցան Կոստոյ Էնոք Բե-
րեյուս աչն, ինչ որ խաղաղ միջոցներով անկարելի էր դուր
էկնուց միացան ամբողջ Միջին և Հարավային Ասիայի
Կիւղացիական բոլոր ուժերը զինակոչի ենթարկուեցան
Հոսմի դէմ կռուելու։ Ազատութիւն խոստացուեցաւ այն
ապրուակներուն, որոնք կը միանան իրենց հետ։ Ապստամբ-
ները ընտրեցին իրենց նրամանաստրը, երկու կոնսուլներ
ներքին և արտաքին գործերը վարելու համար, կազմեցին
ձեռակոչար ինքն հարիւր սնդակներէ բաղկացած և Այլ թ.
վերջին յայտարարեցին իրենց բաժանումը և անկախու-
թիւնը Հոսմէն։ Այս անջատումը ամենէն ծանր հարուածն
էր, որ կ'ըստանար Հոսմը։ Այլ Միջին և Հարավային Ասի-
այիան յամենէր, անկախանար, ուսիւ քայքայուեցաւ էր
անոր և կայ զարգացիւն պետութիւնը, որ իր գոյութեան
ապահովութեան և հարստութեան կիւղն էր։ Աստի Հոսմը
յարեց իր բոլոր ուժերը դաշնակիցներու ապստամբութիւնը
նշնչու համար։ Անանց դէմ ուղարկուեցան Հոսմի երկու
յաւապաշտ գործարները՝ Խոյսան և Մարիասը։ Միաժա-
մանակ ձեռակոչար ընդունեց օրէնք մը, զոր որոս հոս-
մէական քայքայացի իրուանք կը խոտարնային անանց,
որոնք զէնք չէին քարճարուցներ Հոսմի դէմ։ Մերակոչար
հրատարակեց մէկ օրէնք եւս, զոր որոս նոյն իրուանքը
կը խոտարնէր անանց, որոնք վախճան օրուայ մէջ վար
կը դնէին իրենց զէնքերը։ Հոսմի այս խոտարնութիւնը ակե-
ցան իրենց նաեւանքները՝ դաշնակիցները պատակուեցան,
իսկ Հոսմը տարու կատարեաց յաղթանակէ։ Այն ապրուակնե-
րու, թէ զիջացիութեան և թէ գոյնակիցներու ապստամ-
բութիւնը չափազանց թուցուցին Հոսմը, իր ուժերու առա-
ւելագոյնը ան գործարքնց ներքին ճակատի վրայ։ Արե-
ւելայր քանաց Հոսմի այս կայքութիւնն օգտուիլ։

ԻՆԵՐՆԱԿՆՈՒՄ ԿՈՒՄՍՈՒՄԱՆՆԵՐԸ. — Միկրոպատր կատուցեց Ան ծով-
եան պետութիւն մը, ան իրօք յաճական քաղաքներու
պետութիւն էր։ Եր վրայ վերջնակով Ան ծովեան յոյն քա-

ղաքներու ապահովութիւնն աւ հոգանաւորութիւնը, ան
պատասխանատու դարձաւ նաեւ անոնց ազատ առնատուրի
համար։ Ան ծովեան քաղաքներու աւելուարք յաճական
աշխարհի նա էր, իրենց մայր երկրի, ինչպէս ծովու
կրչիներու, անշնեխտակամ աշխարհի հետ։ Այլ Միկրոպատր
և թէ յոյն քաղաքներու համար անհրաժեշտ էր ներդրուե-
րու ապստամբութիւնը։ Մինչ քաղք Ասիայ հոսմէական կապու
յառուներու և սեղանաւորներու անձան աւել՝ Բիւթանիոյ
Քաղաքը, որ Հոսմի հովանիին առկն էր, կը փակը նե-
ղացները։ Ան ծովեան յոյն քաղաքներու վաճառականու-
թեան առաջի։ Այ միայն այսքանը կ'իկոմնայիւ Քաղաքը
կը յարմար Պոնտոսի վրայ և կ'ապագատակ միջնե Ամա-
սիոս։ Հոսմը չի յսեր Միկրոպատր արդարացի քաղաքները,
ուստի ՏԱ թուին վերջինս կը զիջէ հոգարանակամ Բիւ-
թանիոյ Քաղաքը զէմ։

Հոսմը քաղք Ասիական բաժնակներու կրամանատար
Արիիոսիին կը նրամայէ կուպագովիկոյ և Բիւթանիոյ Քա-
ղաքներուն հաստատուց իրենց գաներու վրայ։ Միկրոպատր
նախ կը փորէ բանակցից, համամայնութեան քաղ Հոսմի
գործարքի հետ, յայտ անյաջող։ Պատերազմը կը դաճուի եր-
կու մեծ ուժերու մէջ անհուսափելի։ Հոսմը արեւելքի մէջ
երկու գորարանակ արեւը՝ մէկը Ասիոս նաեւագի մէջ, միւսը
Կիլիկիոյ մէջ, իսկ անոր նաւատարմիցը կեդրանացած էր
նեպուցներու մտ։ Բիւզանդիան քաղաքը։ Արեւելեան Մի.
Քիլիկիականի թեացած ուղղմաները հասարակեցան Արեւելեան
ծովու Քաղք Ասիական նաւանուցիականերու մէջ։ Միւս
կողմէն Միկրոպատր Ապագատրը կրնայ ուղղագոյն հանեց
300.000 նաք բանակ մը և ՅԱՍ պատերազմական նաւերը
Անոր արեւելեան կազային յաճական քաղաքներու կա-
մաւորները, Քաղք Հայքի գորարանակը, ուսական աւ-
գրաստաններէն հասարակած յարարարաներու գործերը։

ՅԿ Թ. ԱՐԻՈՒՆՆԵՐԸ. — Ասիոսի ութ թուին Հոսմը և
Պոնտոսը արզէն կուրի մէջ էին։ Միկրոպատր իր մեծ բա-
նակը բանեց երկու մասի։ Հիւսիսային բանակը Ամասիա-

ընն պիտի մտնէր Բիւթանիա . հասնելչ, Բարսեղայի ամփերը և դրաւէր Թեղաքները: Այս քանակը իրեն յանձնուած ապամական ինչիբը չուէեց շարդեց Բիւթանայքինբուսն. ուստի Արիիիաւս զարսւլուրին: Հարսուսյին քանակը մասա Ասիա և հաս շարդեց Ասիոյ և Կիլիկիոյ պրովանսային: Հոսմէակամն հաստարմիցը անձնասաւր եղաս և Բիւրդասար Լեւ ճովէն Եկզու ցներու վրայսմ իր սալմանուեքը մտցասց Բիթլիկիսու կամ ձալմ Բոքքը Ասիան այս ղէպրերու ուղղեցու թեան տակ ապաստամքեցու: Բնախնուուր ողեւորութիւն կը տիբըլը ամբողջ ասիական ժողովուրդներու մէջ. յասկուպէտ յոյն հոյս րենուեքներու, որոնք Հոսմի իխանութեան տակ կորարնցուցեր էին և իրենց ուղատութիւնը և հարստութիւնը, Բիւրդայասը անոնց համար ուղատորտը էր: Հոսմը արեւելքի մէջ կը պայտայ սնէր աղնուակամներու, սակուսութի մեծուհարստաներու շաները. կը յնուէր անոնց վրայ և անոնց հետ միասին կը անչէր հասարակ ժողովուրդին և դամանա. բն կը պատմէր ամեն մէկ դեմակրաստիկ և ժողովրդակամ յարթուէ: Թէ որքան սամունէի էր, ասեղի րաիւցիներու համար Հոսմի իխանութիւնը. Կ'երեւոյ անկէ, որ Բիւրդասարի քաղք Ասիա մտնէրու իսկ արերուն տեղի արնցու քուրք քաղաքներու. կղզիներու, կեղրանացման կայաններու մէջ Հոսմէացիներու կտարածը: Քանի մը որուայ ընթացքին սպաննուեցան 80.000 Հոսմէացիներ. ասոնք բարձր պաշտանեաներ էին. կապուսուսաներ տեղանուորներ, հասմէացի ընտանիքներ, որոնք կաշուածներու տէր էին, Կ'ապրէին իրենց կաշուածներու մէջ հասարակ աշխատասարներ, մինչև անգամ սարակներ. . . Ասիական ժողովուրդներու քառուին էր, վրիժաւաւթիւնը ընդդէմ կեղեքիչներու և քոնացողներու: Հոսմի ենդինակութեան, ուժին կը հասնէր ամեննն ծանր հարուածը: Ըոյն 88 թ. Բիւրդասը գրաւեց Զանի Դեյուս կղզին, որ Հոսմի սարկւմաւանաման ամենա. մեծ կեղրանն էր, հոս ալ ջարդեցին Հոսմէացիներուն: Իտալիան և Հոսմը Դեյուսի անկումով կը զրկուէին սարակներ. ընն և անոնց աշխատանքն:

ՇՈՐԺՈՒՐԸ ՌՈՒՆԱՍԱՆԻ ԵՒ ՄԱԿՍՒՈՆԻՈՅ ՄԷՋ.— 58

թ. ամառը ապաստամքութիւնը ծաւալուեցաւ Թաւաստանի մէջ: Աթէնքը առաջինն եղաւ Հոսմի ղէմ ղէնք բարձրու. ցընուչ, Աթէնքին հետեւեցան միւս քաղաքները: Անոնց պատգամաւորները խնդրեցին Բիւրդասարն ոգնել իրենց: 89 թ. վերջին պոնտական թանակները Բիւրդասարի ուրիշ Լեիաս. Եսաի կրամանասարութեամբ մտան Եւրոպա, գրուակցին Թրակիան և Բանկեղաւիսը: Դաս մը, Այս երկիրներու կտաւոզ ուժերը միացան պոնտական ուժերուն, որուն մաս կը կազմէր Զանի քաղք Հայքի այրուէին: Գոնտական բու. շակներու Թրակիոյ մէջ երեւայը ապաստամքութեան մասնակից քրաւ Զանի անոնց, որոնք միւր ալք երերան դիրք էին քաներ: Բուն Թունաստաննն բացի՝ ապաստամքեցան Եղէնան ծալու կղզիները, բացի Հոսմակն: Ամենուրեք հասյանեցան և անարկուեցան Հոսմէացիները և անոնք, որոնք Հոսմի շաներուն կը ծառայէին: Իոյուր քաղաքնն. րու մէջ Հոսմէացիք հաստատը էին սակաս անկուս ըն. վոքը, բայց հարուստ դասի իշխանութիւնը: Անոնք՝ այս հարուստ-աղտուապետական դասն էր, որ այժմ կը հասյանուէր Հոսմէացիներու հետ միասին: Ի՞նչ Բունաստանի. թէ քաղք Ասիայ մէջ ստեղծուած յարժուած ազգային ազատագրական էր, բայց ան ունէր Զանի ընկերային կոյմ:

ՐՆԵՎԵՐԱԳԻՆ ԻՆԵՂԱԿՈՒՍԱԿՈՒՆԻՆ. . . Բրեւեյեան ժողովուրդներուն իրեն հետ կապեյու համար Բիւրդասար Եւրոպայը կը դիմէ անկի արժատական միջոցներու: Ազգային ազատագրական շարժումը քիչերուն է. որ կը կուպըր իրեն հետ. ասիական մեծ գանգուածները Հոսմի մնչումը, շտեւ. գործումը կ'որդային ալ որպէս այս կամ այն ազգութեան անցամ. այլ որպէս հարստահարուած, կեղեքուած յաս՝ կապայտաններու, սեղանուորներու և անոնց գործուից տեղացիներու կողմէն: Բիւրդասը յայտարարեց սոսց քերու թիթուացում, սարիներու ընթացքին անվար անացած սուրքերը ան ոչեչացուց. յայտարարեց գուրք ինք աւ. րին ապահարկ: 87 Յ) թ. ան շարք մը ընկերային բարե.

նարգուհիներ մեծեց մտքը մեխոյ մէջ, բոլոր քաղաքներու
 ազատութիւնը և ինքնավարութիւնը վերահաստատեց: Քա-
 ղաքները ստացան զինակրօստիկ վարչութիւն: Տեղական
 թիկնորսան թէ օտարներուն ան շնորհեց քաղաքացիական
 իրաւանքներ: Ինքնաւարներուն և կապալաւորներուն,
 ինչպէս և ասիացի անեց զորակիցներուն, զի դէրէն և
 քաղաքներէն հասնիցք բոլոր պարտքերը քննուեցան, հո-
 ղազարներուն և թաւ հող շտանկողներուն հող բաժնուե-
 ցան: Հոռմէական, իսալական և ազաւ մեծեցող կայաւաճա-
 տերերու հողերը, ինչպէս և պնտական հողերը բանագրաւ
 աւելցան և բաժնուեցան զիւզացիներուն, խոշոր կայաւա-
 ճասիրութեան վերստին արեղծուեցաւ մանր կայաւարու-
 թիւն:

Միջրդատը յաջողաբար ստուկնիւու աղասուրիւն,
 որով ծանր հարուած հաւցուց հոռմէական ժերակաւասկան
 դասուն, պրոկանստիներուն կապալաւորներուն, խոշոր կալ-
 ոււածատէրերուն, որովհետեւ տնտեսական թայր ձեռնարկ-
 րներու մէջ աշխատանքը կը կատարէին ստուկնիւրը: Ինչ
 ազատագրութեան հետեւանքով 15 000 ազատագրեալներ
 միացան Միջրդատի Եւրոպա արշաւող բանակներուն և
 հրակեցան իսկոտանի մէջ Հոռմի գէմ: Հետաքրքիր է և
 այն, որ թիւս կողիի բնակիչները հաւատարիմ մնացին
 Հոռմին, ազատամբները գրուեցին կողին, անոր բնակիչ-
 րները աքսորուեցան կողքի իրենց իսկ ստուկներու հակա-
 դութիւնք:

Բնկերային այս յեղափոխութիւնը շտանուած Երեւոյթ
 էր արեւելքի պատմութեան մէջ, Ան ազատագրեց խանար
 խաւերը, ռմանց գաւառը քաղաքացի, ռմանց հողի ուր
 հողակեց, ռմանց ազատագրեց, հանեց ստուկներու շար-
 քէն: Միջրդատը իր այս միջոցառումներով հանդիսացաւ
 իրաք ազատարար, արեւելքի ամենէն մեծ յեղափոխական
 գէմքը, թայց արանով իսկ ան իր դէմ հանեց հասարակու-
 թեան բարձր խաւին: Բոլոր հարուստները, յոյն բարձրա-
 լակ մասնողները, տեղական ծագում ունեցող հողատէ-

րները, պաշտօնեաները, քաղաքներու վարչի գրասիրը զժգոն
 միացին ազատարար թագաւորի այս միջոցառումներէն:
 Իտեղծուեցաւ մէջ մեծ քաղաքիւն, որունք հարկադրուած
 միայն Միջրդատի հետ էին, թայց պատրաստ էին ապրա-
 տամբերու յարմար պարագային: Եւ իրաք պատերազմի և
 յեղափոխութեան ույց արեւուն սկսան ներքին շարժու-
 ներ, որոնք աւելի ուժեղացան, երբ Հոռմը նարէն երկուց
 արեւելքի մէջ:

ԱՌՆԻՎԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՄԷՋ.-. Իրեւելքի մէջ կ'իջնու-
 րէ թուրքուր ոչ միայն Հոռմի հեղինակութիւնը, որ կրնայ
 իր անգրուպարձումներն ունենայ նաեւ արեւմուտքի մէջ,
 այլեւ Հոռմը կը զրկուէր իրեն հարուստ քաղաքներէն,
 սուրբերէն, հացի շտեմարաններէն: Իստի կենսական ան-
 կրածեղաւթիւն մըն էր արեւելեան քաղաքներու վերու-
 գրուածքը: Իրեւելքի ազատամբութեան իսկ սկիզբէն Հոռ-
 մը վերանց հայտուիլ իսալական զաշմակիցներու հետ:
 առանց առար անկարելի էր Միջրդատ կայատորի գէմ
 կրուելու: Ան թուարարեց մասամբ զաշմակիցներուն: Քա-
 ղաքացիական զաշմակցային կոխներէն հաջր Հոռմի մէջ
 կը ծագէր հարց մը՝ ով պէտք է առաջնորդէր հոռմական
 բանակները դէպի արեւելք՝ Իտեղապատներու պարագլուխը՝
 Մաւրիուսը թէ ազուակալներու պարագլուխը՝ Ասլլան:
 առաջինի բանակը Հոռմի մէջ էր, իսկ երկրորդի բանակը
 կը գտնուէր՝ Կամուկանի մէջ: Հարցը կը վերաբերէր եր-
 կու կուսակցութեան քաղաքական գերիշխանութեան: Ը-
 ուսանց Հոռմի մէջ ամառ յնարան ունենալու անկարելի էր
 յաղթիկ սրտագին ճակատներու վրայ: Առաջին ետի իր
 բանակները կ'աւզէ Հոռմի վրայ, կը գրուէ քաղաքը, կը
 կոտորէ զԻտեղապատներուն, փաստաւոր կը մասնէ Մաւրիու-
 սին, կը վերահաստատէ ժերակայի յեղինակութիւնը և
 առկէ ետքը միայն յաղթական զօրարանակով կը շարժու-
 ր արեւելք: Ե՛ր թ. հինգ ղեկուներով Ասլլան հասաւ Իտեղա-
 քիւ, գրուեց Կամուկան, ապա պաշարեց Պիրիլը և Իրեւելը:
 Ասլլայի զօրավարներէն մէկը մեկնեցաւ արեւելքի մի

կաւարձեցաւ հոսէնական զրուած նաւատորմիցը: Պաշարուած
 Աթէնքը սպիտակ ժամանեցաւ և 86 թ. անձնատար եղաւ:
 Յոյն աղտամաքներուն պնտութեան հասաւ Միկրոզատի մէկ
 նոր բանակը: Բայց պարտուեցաւ Քեովուզոյիսի ժամերքը:
 Երկրորդ բանակ մը Դուրիլաուի գլխաւորութեամբ հասաւ
 Եփեսոս, բայց Կրիտ օրուայ նակատմարտի մէջ Սուլլան
 մեծ յաղթանակ տարաւ ունոր վրայ: Սուլլան մաքրեց Յու-
 նաստանը Միկրոզատի զորքերէն, որանք ծովով և Յրակիոյ
 վրայով նահանջեցին. անոնց միաբան յոյն դեմակրատները
 և հայրենասէրները: Սուլլան յաղթեց ոչ միայն իր բանակի
 ապագանակաւթեամբ, այլ յոյն հարսւաններու, ազնուա-
 կաններու և կայաւանտակերու աջակցութեամբ: Ասանք
 ամենուրեք կր խփէին Միկրոզատի բանակներու թիկունքէն:

ԻՄՔՆԱՆՈՒԻ ԳԱՆՈՒՆՔԸ.— Պատերազմը Եսթրպոլան կը
 փոխադրուէր Փոքր Ասիա: Միկրոզատի կացութիւնը կը
 դառնար փասեցաւոր: Փոքր Ասիոյ մէջ ալ զժողովները
 ստեղծեցան, սկսաւ դաւադրութիւն և բանակի մէջ: Պնտ-
 աւկան Նրամանատար Արիֆիէժը դաւանաննց իր սիրովը:
 Միկրոզատի բանակն ալ անարեկտած էր. ան թիւով գերա-
 դունց էր հոսովական բանակէն. բայց անկազմակերպ էր,
 անստիտիւրիսն և ողեւորուած չէր Միկրոզատի պատերազմա-
 կան նպատակներով: Փոքր Ասիական կռիւները կրնային
 ծանր նստեանքներ աւելնալ ունոր համար: Միկրոզատին այս
 կացութենէն փրկեց Հոսով մէջ տեղի ունեցած նոր յեղա-
 շարժումը: Տի թիւին Մարտուսը Եսթէն գրաւեց Հոսով. գե-
 մակրատները յաղթանակեցին: Սուլլան հարկադրուեցաւ
 վերադառնալ Հոսով և փրկել պետութիւնը և վարչաները,
 վերահաստատել ձերական, ար և ազնուապետական կառավա-
 րութիւնը: Ան չքաղեց իր յաղթանակներու պտուղը: Եր-
 կու կողմէրը՝ Սուլլան և Միկրոզատը Յ1 թիւին համունայ-
 նութեան եկան վերջ տուցաւ պատերազմին: Կեթաւեցու
 Դաւրուսիոյ դարձեցրաւ Ըստ դարձիսին կը վերահաստատու-
 աւէր: Տի թիւէն առաջ եղած կացութիւնը: Բիթլիսիոյ և
 կապադովկիոյ թագաւորները կը վերահաստատուէին իրենց

գաներուն: Միկրոզատը կը դատարկէր Հոսով Փոքր Ասիա-
 կան նահանջները, ուր պիտի վերահաստատուէր Հոսով
 իշխանութիւնը: Ան 2000 տաղանդ պատերազմական տա-
 գանք պիտի վճարէր: Սուլլանին պիտի արամադրէր ես-
 թանաւան ապագանակը: Առաջին Միկրոզատեան կռիւնե-
 րը վերջացան Հոսով յաղթանակով: Միկրոզատը մաքրեց
 Փոքր Ասիան, անոր նեա իրենց սուսն ու տեղը չքեցին
 սասնեակ հազարաւոր հայրենասէրներ ու յեղափոխական
 գործիչներ. որոնք ազատագրուած արտակները, որանց նա-
 րէն կ'ըստանանք ստրկութիւնը: Հոսով իշխանութեան
 վերահաստատումը սկսաւ հարստանքներով և կողակուսով:
 Փանր մը քաղաքներ հիմնովին կործանուեցան, քանի մը
 հարց աւարի ենթարկուեցան: Հազարաւոր մարդիկ սպան-
 ւուեցան, սասնեակ հազարաւորներ գնդի տարուեցան
 Հոսով Փոքր Ասիայ վ: այ գրաւեցաւ 2000 տաղանդ տա-
 գանք. ապա ան պիտի վճարէր ՏԻ. ՏԳ յեղափոխական
 թուականներու չգանձումով ուրջեցը: Աւելի բան վեց
 ամիս հոսովական յաղթական բանակները կ'ապրէին Փոքր
 Ասիական քաղաքներու հայուին, բուարտրեկով իրենց բա-
 չար պահանջները: Բնակչութիւնը պիտի հայթաթէր անոնց
 ամեն ինչ և տար գրամական մեծ հասացում ամեն գին-
 ուարի: Արեւելքի մէջ Եսթէն երեւցան Հոսով կապադու-
 սուները, պոպոնախիւներ և սեզանուարները: Ասիան Եսթէն
 ինկաւ անստանկան քայքայման և քաղաքական թուական
 չաթեան մէջ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՊԱՐՔԵՒՆԵՐԸ

ԻՐԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՍԸ

ՊԼՐՔԻՆԵՆԻՐԸ. — Իհրման որ Արեւելքի պատմութեան մէջ խաչար դէր հն խաչապետ Պարթևները, որոնց ուժը արեւելքի մէջ կ'երեւար Անիէկեաններու թուրացման նուաճանքով: Ըստմէսցիք անուղղակի ձեռով նպաստեցին Պարթևներու նորացման և Իհրման որ Արեւելքի մէջ աւսուր դիրք գրասեղան այն բանով, որ հեղինակուած մեծ ու փոքր պետութիւններու, յատկապէս Անիէկեաններու թուրացման և անկման պատճառ դարձան: Պարթևները Արեւելեաններու փրկումէն հոքը միակ արիակամ սաղապարէն էին, որ կ'երեւելին մեծ ծրագիրներով՝ դուրս հանել Երուսաղիմէն և Արիւսիւն և Երբ այս ծրագիրը չի յաջողեցան, անոնց քաղաքական նպատակը՝ Եփրատէան սահմանագիծը պաշտպանելը դարձան:

Պարթևաստանը Քրիստոսէնի արձանագրութեան մէջ կը յիշուի որպէս աւրայն իսկանիզ: Պարթևներն ալ սկիւթական ցեղերուն մօտ կ'ապրէին, իրանական ցեղեր էին. խառնուած միջին արիակամ տեղացիներու հետ: Պարթևները իրաւորում էին, արաստեղիներու համար շարունակ կը թափառէին, կը մտնէին Երեւան Կրկիրները՝ կը կրտաւէին, կ'աւարէին և անասուններ և իտեր կը տանէին և դէրձեր կը վերցնէին: Պարսկաստանի իշխանութիւնը անոնց վրայ թէ կ'ըզգացուէր, միայն հարկ կուտային Արեւելեաններուն և իւր իրկու թի՛ պարսկի և պարթևի մէջ ընդհանուր շատ բան կուր. երկուքն ալ արիւսցիներ էին, ցեղակից էին, Երկուքն ալ զրեթէ միեւնոյն չեղան կը

խառնին. մէկը՝ պարթևականը միայն անգարացաճ, չկուտարիւսացործուած դրութեան մէջ էր: Ան Երկուր մամանայ Միաց որպէս տեղական և ցեղական չեղու, որպէս տեսակ մը զուտասարարու: Միայն իր նորացումէն և իրանի գրասումէն հոքը այդ չեղուն կը դառնայ պետական և ազգային չեղու Իրանի մէջ: Անկերային կացութեամբ ալ անոնք յետմնաց էին, սկիզբը կ'ուզրէին տաներով, աւսուց դրուից կանգնած էին տանմանպետներու Տանմանպետային կեանքը բնական հոյովոյթով առաջացուց դասայնացած հասարակութիւն: Տանմանպետ իրաւունց հոյն ու հուտերը, դարձու աւր, իրաւատէր, իշխան: Հասարակական այս հոյովոյթի մասին մեծք բան մը չցիտանք: Միայն երբ տեղի կ'ունենայ հոյովոյթի յատկապէս փայլ, Երբ իշխաններու շարքէն մէկը կ'ըստեղծէր Պարթևներու պետութիւնը և կը դատար թագաւոր, այդ զրեւնի մասին է, որ մեծք քիչ թէ շատ տեղեկութիւններ տանք:

ՊԵՏՐՈՒՄԵՆԸ ԱՆԻՔԻՆԻՐԸ. — Աղիքասանդրի մանէն քիչ հոքը Պարթև ցեղերը ինկուն Անիէկեաններու իշխանութեան տակ: Սասաններու իշխանութեան տակ Իրանի բարձրաւարական գանդամ վարձերու մէջ յատկացան քաղաքական կերտնացումներ՝ կէս յունա-մանկողնական, կէս-իրանական իշխանարներու ճիգերով: Անոնք կ'ապրէին անջատուից Անիէկեաններէն հարկ և զորք շտալ անանց և իրենց երկիրներու հարստութիւնը պահել իրենց: Այս նպատակով յեղաշրջում տեղի ունեցու Բակարիայ մէջ, ինտոսի շուրջը Նման քաղաքական յեղաշրջում էր նաև Պարթևաստանի մէջ կատարուածը Երբորը դարու կէսերուն:

Պարթևներու արքայական տանը իրք Պարթև հագում չունէր: Անոնց թագաւորները իւրերու սանձէն էին սերած: Անոնք իրանական վարկաստաներ էին: Անկերը Իհրերու նաև կ'ապրէին Իրանի հիւսիսային մասերու մէջ, իսկ չեղին այդ նոյնքը, շարժուեցան արեւելք և շարունակ կը թափառէին Իրանի և թագաւորանի սահման

կազմակերպելու Դայերը գունազան սակերի էին փոք-
 մուսու: Անոնց՝ Ալգարնիի սակերն սերուած էր Արաքի,
 որ դարձաւ Դայերու միացնողը և նուաճումներու ուզին
 բունազր: Երրորդ դարու կէսերուն Ապարիներու սակեր չքնջ
 իրեն արտապայարները, շարժակեցաւ հարսուտ Պարթեաւ-
 տանի վրայ և նուաճեց այն: Պարթեաներու նկատմամբ
 Արշակունիները իրոք նուաճողներ էին: Պարթեւ ցրուած,
 բաժան-քաժան դեզերուն անոնց սուին քաղաքական միու-
 թիւն: Պարթեաւստանի մէջ ամբանաչով անոնք քիչ չստոյ
 պիտի սկսէին նոր նուաճումներ: Անոնց սակապետը՝ պար-
 թեւ ժողովուրդի և երկրի նուաճումն հոսքը դարձաւ թա-
 քուտը և կիճք դրաւ Արաքիւնիներու ճարտարքան 350
 բուից: Ան կ'արչուէ Քահարիտ, հարուտ հեղինակաւան
 քաղաքները քրուելու: հուանարար այդ կռիւներու մէջ
 ոչ ան կ'ըսպաննուի: Արշակի եղբայր Տրդատը (218-214)
 կը գրուէ Հիւկեանիւս և անոր մայրաքաղաքը Ճարակաւս-
 տան, այսօրուայ Սարիսարիցը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶՈՒՆՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ: Ասկէ հոսքը Պարթեաները

կը դիմեն արեւմուտք ազաւ սքրեչաւ իրանը Անիւկեանցեանց:
 Քահարիտայի Դէտար 11-ի նոս դայնակեցելով ան կը շարժէ
 Անիւկեաններու բանակը. բոլորովին կ'անկախանայ, նպա-
 տակալութեան երդում կ'ստանէ պարթեւ ջեղապետներէն և
 կ'ընդունի արեւալից-արեւայ տիտղոսը, այն ինչ որ անէին
 Արեւելեանները: Տրդատը իր նախորդին՝ Արշակին դասեց
 աստուածներու շարքը, և անոր պատկերը կեքեց իր դրամ-
 ներու վրայ՝ քնդարիւնակելով այդ Անիւկեաններէն: Ան
 կ'ուղչէ իր նարստութիւնը ազգակցական կապերով կապել
 Արեւելեաններու հետ և այս ձեւով սովոր կազուցանեց իր
 իշխանութիւնը իրանի վրայ: Տրդատը կը հիմնէ աստիճան ար-
 քայանան պալատը, մտաւարապետ այժմեան Արիվերդ քա-
 ղաքի մտերքը, բայց մայրաքաղաքը, գործերու կեդրոնը
 մնաց Հիկազոնիի մէջ: Անոր յաջորդեց իր որդի Արշակ 11
 (214-111): Ան շարունակեց Պարթեաներու շարժումը զէպի
 արեւմուտք՝ կապիտալան գոներով գրուեց Եկրատանը,
 սակայն պարստեանցաւ Անտիոքոս 11 էն, վերջինս գրուեց

անոր մայրաքաղաքը և հասաւ մինչեւ Հիւկեանիտ, մտաւ
 Բակարիտ, բայց Անիւկեաններու սազմա-քաղաքակաւ այս
 մեծ յաջողութիւնները Ճեայուն հետեւանք շաւնիցան, 190
 թ. Անտիոքոսը կը պարտուի Մագնէչիտ, սակաւատարտի
 մէջ:

Ազգերն ու ցեղերը, սրունք կ'ուպրէին Անիւկեան շաչ-
 նաճաւայ կոչարութեան մէջ նարէն կը փորձեն ապստամ-
 քուիլ, անջատուիլ: Պարթեաներու ընկրկուածք միայն մա-
 մանակաւոր էր: Արշակի փոխարէն իշխանութեան գլուխը
 կը կանգնէր Տրաքիտը, ան կը գրուէ կապից ծովու հաս-
 րաւ արեւելեան ափերը, կը հաստատուի Տարսիստանը,
 այժմեան Մագանյարանի մէջ: Անոր ձեռքը կ'իջնար կապ-
 պիտան զուսները, ուրկէ քիչ ուշ պիտի մտնեն Մարսա-
 տան: Հրահարը յաջորդ կը նշանակէ Մինդրախիմ (174-136)
 որը իր երկարամե, թագաւորութեան ընթացքին Պարթեա-
 ներու վրայք պետութիւնը կը պարձել իրանական մեծ
 կոչարութիւն: Այս պարթի համար Արեւելքի միջապային
 կոչութիւնն այ նպաստաւոր էր, Անիւկեանները բոլորովին
 թաւայներ էին, Հոսիւր անոնց ձանը հարուստներ էր հապու-
 ցելը, բայց զնո ինքը ամբողջն հաստատուած չէր արեւելքի
 մէջ ուստի և Պարթեաներու ստա՞ ոչ մէկ կազմակերպուած
 և կոչու ուժ չկար: Ան գրուեց Մարսաստանը անցաւ Ճագ-
 րանան լեռները, գրուեց Արիւկեանքը, իսկ արեւելքի մէջ
 ան վերադրուեց Հիւկեանիտ, Մարգիանիտ, այժմեան
 Մերվը, հասաւ մինչեւ Հեղհաստանի սանձանը: Մինդրախիմ
 կը յաջորդէ Հրահար 11- (131-128): Անոր օրով Անիւ-
 կեանները ի մի կը հասաքէին իրենց միջլին ուժերը՝ վե-
 րադրուեցաւ համար կրտսեցացած արեւելեան նահանգները:
 Անտիոքոս 11-րդ կը վերադրուէ Մարսաստանը, բայց գոհ
 կ'ենթիւյ Հրահարի զաւարտութիւններուն՝ անոր զէմ հա-
 նելով հարողաւ եղբայրը: Բայց ինքն այ տարի մը հոսքը
 գոհ կ'ենթիւյ սկիսթական արշաւանքներու մտաւանակը: Ա-
 նոր յաջորդ Արալուն 11-րդը կ'ուսպաննուի 121 թի ին և
 երկրի զանազան մասերու մէջ կ'երեւան ինքնակոչ թագա-

սորենք: Պարթև պետութեանը ժամանակ մը կ'իջևայ անիշխանութեան մէջ. Ակիթացիք արեւելքէն և Կեսիսէն կ'իջնեն և իրենց իշխանութեան սակ կ'առնեն երկրի մեծ մասը: Կարծե՞ք Արշակունիներու տիրապետութիւնը վերջանալու էր:

Ուայց երկիրը այս քայքայումէն, անիշխանութենէն ևսեղ Միհրդատ II-րդ Մեծը (124-97), Ան Արշակունիներու հարստութեան մեծագոյն ղեմքերէն է. ան հաւաքեց պատահուած հողամասերը, պայքարեցու տեղական ինքնուկաջ թագաւորներու ղեմ, արմատախիչ րրաւ անիշխանութիւն սերմանող տարրերուն: Ապա մեծ ուժերով քարոզեց Ակիթացիներուն և Պարթեասասանը ազատեց անոնց հարկատու ըլլալէն: Ասկէ ետք ան իր ղեկքը կը դարձնէ աշխատաւոր կը նսանի մինչեւ Եփրատ՝ Արջագետքի և Հայաստանի սահմաններուն: Այս ան յրջանն էր արեւելքի պատմութեան, երբ Գ-քը Ասիայ մէջ անդի կ'աշխուսիին խոյր քաղաքական ղեկքեր՝ Պոնտոսը պայքար էր սկսեր Հռոմի ղեմ: Արջագետ II-րդի յաղթանակներով շեջնեիզմը իր քաղաքական և մշակութային գիտքերը կը զիջէր Պարթեաներուն, արեւելեան իրաւիզմին: Ինչեպէս իշխանութեան սակ մնացին Հիւսիսային Արարիան և Կիլիկիոն: Տեսունք, որ երկրորդ դարու մէջ արեւմուտքէն եկող Հրոտնն ալ կը հարուածէր Ինչեպէս պետութիւնը: Նշանակալից է նաև այն, որ Արջագետ II-րդն է, որ առաջին անգամ ղեւանագիտական յարաբերութեան կ'ըսկսի Հռոմի հետ:

Պարթեաներու պատմութեան նեանեայ փուլերուն վերահասան կ'ըլլանք Արեւմուտ Արեւելքի մէջ անդի ունեցող ղեկքերու նա զուգանու:

ՊԱՐԹԵՒ ՊԵՆՈՒԹԵԱՆ, ԿԱՐՄԱԿԱՊՈՒԹԻՒՆԸ,-- Պետութեան գլուխը կանգնած էր թագաւորը, որը սատու ևս վտերիին սակ էր: Մեծամ թագաւորի ոգին միւս կեանքէն կը թեւարկէր իր յաջորդին և իր ժողովրդին, աստի և անոր ոգին, ինչպէս և նախնոր ոգին պաշտուածքի ա-

ուրկայ էր: Պարթև թագաւորը տեսութեան մէջ օրինչու դիր է, գերազայն դատաւոր, ցորթ կրմանստան, ան է կանգնած մարտութեան գլուխը: Իրականութեան մէջ անոր իրաւունքները սահմանափակուած են: Պարթև պետքիւնը աւաական կուզ ունէր: Բեղապետները զարձար էին խոյր կաշուածատերեր, իրազուցեր էին քաղաքական իրաւունքներ: Թագաւորը նսնչեր էր անոնց իրաւունքները և արտանութիւնները և անոնց մասնակցութիւնը իշխանութեան:

Թագաւորը ինքը աւատական իշխան մըն էր, անոր իշխանութիւնը կը տարածուէր իր անմիջական կայունաներու միւս, միւս աւատատերերու նկատմամբ ան քիչ իրաւունքներ անէր, անոր ալ գործադրութիւնը կատարած էր իր և աւատատերերու ասիւտ փոխ-յարաբերութենէն: Պարթև պետութիւնը ալգպիսի քաղմութիւ կայունատեր իշխանութիւններէն էր կազմուած՝ անթուկայ մէկ կայունանատիրալ, որ իրազուցեր էր թագաւոր կամ քարքայից արքայն տիրապէր: Պարթև քանի մը ցեղեր խանարած էին, մշակասուն, անոնց ցեղապետները շատ քիչ կը նսնչանային թագաւորի գերիշխանութիւնը:

Թագաւորի մտ քոյութիւն անէր պետական խորհուրդ մը, որուն անդամները պարթև պետական դուսէն էին: Այս խորհուրդն է, որ կը սահմանափակէր թագաւորի իրաւունքները: Անոր անդամներն էին, որ կ'ըլլային պիւտուրական և մարշական քայնը պաշտոնեաներ: Անոնք կը կազմէին վարիչ դասը, Լոյի և Նիթական արիչ հարլուտութեանց նա միւսին իրազուցեր էին նաեւ քարիւ իշխանութիւնը: Բացի արաւենեայ դասի այս խորհուրդէն կար և արեւայական քնանիթի անդամներու խորհուրդը: Այս երկուքի կամածանութեամբ է, որ կը Նշանակուէին թագաւորները, թէև ընդանրապէս մատուցական սկզբունքը կը պահուէր: Ի՞նչ պետական կամ արտոնեայներու և թէ արքայական ընամիթի խորհուրդները շատ էին ժամանակներէն է, որ քոյութիւն անէին, կոզային սահմաններ չըր-

Յանձնն էլ օրը մեծ ստեմեր առաջնակարգ ղրք ունեին պետութեան մէջ. ըստ իրենց ձազման հասարակ էին արքայական սանձին և այստեղուած էին ժառանգարար հասարակարհայ իրենց երկիրները: Իկանք պետութեան խոշոր պաշտեններ, գործակալութիւնները բաժնեք էին իրենց մէջ՝ գիւտարական, անպարապետութեան, արքանի հարուածներու հասարակութիւնը կը քանտէր առանձին սանձերու ձեռքին և ժառանգական էր անոնց մէջ: Իկն դասէն է նաեւ որ դարս կանգային սասարակներ, որոնք կ'ուզար-կուէին ոչ-պարթեական, ըսոյ նուանուած երկիրները հասարակարհայ: Իկանք ոչ կը պատնային խոշոր կարուածն-բու սէր և կը իտնային իրենց պատնները ժառանգա-թիւն թաղնի իրենց ընտանիքներու մէջ: Իկանք իշխանա-թեան սանձանը շատ լայն էր, և կը հիմնուէին աւատ-կան սկզբունքի վրայ: Իրքայից արքայի նկատմամբ անոնք վաստիներ էին, կը պարտաւորուէին անոր զինուորական բաժ մասակարարի և հարկ տայ. իսկ իրենք ոչ իրենց ներքին տէրեր էին սասարակութեան մէջ-պարզ ոգաւ ե-զատէր ոգիտեականներու նկատմամբ, ոստնք ոչ ձայն պար-տականութիւններն ունէին իրենց սասարակ-իշխանի հան-դէպ: Իկն թոյրը՝ Թագաւոր, արքայական ընտանիք, հաշ-ուածատէր, արտօնեալ դաս, սասարակ և նաեւեղային հա-շատէրեր՝ կը կազմէին մէկ դաս՝ ազատներու դասը, որոնք իւրաքանչիւր էին երկրի ամեն տեսակի նիւթական հարըս-տութիւնը և իրաւունակ, իրաւատէր դասն էին:

ԱՆՈՒՆՆԵՆԻՐ.— Պարթեւ հասարակութեան երկրորդ դասը տեղագտներն էին, սարակները: Իտրուկներու թիւը շատ մեծ էր, որովհետեւ պարթեւ-պատները սպարաթիւն շունէին տեղեք ազատ-գրհայ կամ ժախնայ: Ազատներու թիւը մեծ չէր. ոսոր պատնատով ոչ սարակները կ'առ-նուէին բաւակի մէջ. անոնք ազատներու հետ միտին կը սարգէին գիտարական արնետը, նշանակգութեան և ձիա-մարտութեան: Իրքան հարուստ էր ազատը՝ այնքան անոր սարակներու թիւը շատ կ'ըլլար: Իտրուկներն ունէին թա-

գաւորը, ազնուակամութիւնը: Պարթեւներու կեանքի ընտ-րուչ կարգն այն էր, որ հակում ունէին ձիամարտութեան: Իկանք գրհիւէ ձիերէն վար շէին իջներ, կը կոսուէին, կ'առ-տէին և կը հանգստանային ձիերու վրայ: Իկանք խորհրդ-դակցութիւններն տչ, ինչպէս առեւտար տեղի կ'առնեա-լին ձիերու վրայ: Ազատները սարակներէն կը սորքեր-ուէին միայն այն բանով, որ կը շրջապայէին ձիով, իսկ սարակները նետուակ էին: Երկրագործութեան տեղեք ջե-պար նոյեքը կը մշակուէին սարակական աշխատանքով: Իրաւորութեան նախածը Պարթեւներն ստեղծեց զինուո-րական հրաշայի դաս մը. որ անձրքիւր էր տապտատաննե-րու մէջ:

ՆՈՒՆՆՈՒՆԻՐ ԵՐԿՐԻՆԻՐ.— Իրանի բարձրասանգակին մէջ և անոր շարքը Պարթեւները հասարակցին ընդարձակ կայարաթիւն: Իկն իր մէջ բոցի բուն պարթեական երկ-րէն կը պարտենակէր Իտրաստանը, Ասորեստանը, Իրիլա-գետը, Պարակաստանը, Ինդիարէնը, Ռայոյէնը, Բուկարիան, Ինգղանդան: Իկանք թոյրը երբեմն մաս կը կազմէին Իե-րեկեան իշխանութեան — անխառնեցան տեղէ և նախքան Պարթեւներու պետութեան մէջ մտնելը՝ կարգեցին անկախ պետութիւններ: Թեոսչ միայն Պարթեւները գրուեցին ոչս-թոյր երկիրները՝ Եփրատէն միշտ ինչոս և Իրիլին Իտրա-ու ստեղծեցին Պարթեւական Կոյտուքիւր: Իկանք այս երկիրներու վրայ կը նայէին, որպէս իրենց ստեմական սե-փականութեան և կը իանային նուանուած երկիրներու վրայ թայտարներ նշանակի իրենց տեղէն, ազգակիցե-րէն, տեղական արքայական հարստութիւնները փոխարթ-նի պարթեւ Իրշտիւնիներով: Իկն պարագաներու մէջ Իրշտիւններու աւագ երկր թոյրի նկատմամբ առաջ-նութիւն կը վայելէր, անոր Թագաւորը կը կոչուէր Ետր-թայից արքայն. իսկ կազմիլ իշխանութեան պետերը կը կոչուէին արքաներ:

Իկն առումով պարթեւ պետութիւնը մեծ ու փոքր պե-տութիւններու պաշտակցութիւն մըն և՛ ենթակայ կեդրոնի՝

պարթևն Արշակունիներուն: Կազմի: ժառանգութեան փաստական կախումը կ'երևար հարկ տուլու և զինուորական ուժ մասակարարելու մէջ: Կեդրոնական իշխանութիւնը չէր մշտներ կայսրութիւնը կառուցիլ ժառանգ շերտին գործերու մէջ: չէր ալ կրնար, որովհետև պետութիւնը շատ թոյլ էր, անոր վարչութիւնը շատ անբաւարար նման գործի համար: Աւստի միեւնոյն պետութեան մէջ կ'ապրէին քաղաքութիւն ազգեր, որոնք եռապագոյն պարտաւորութիւններ կատարելով կեդրոնի հանդէպ, կ'ապրէին միանգամայն ազատ իրենց շերտին գործերու մէջ:

Դ. ԳԼՈՒԽ

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՒԱՅՈՒՄՆ

ԱՐՏԱՇԻՍ 1.

ԵՐՈՒ ՉԱՅԻՍԱՆ.— 100 թիւի Մագնէզիոյ, Հայաստանաւորք որոյիչ նշանակութիւն ունեցաւ արեւելեան ժողովուրդներու համար: Սեյեւեհանները Հոռոմին գիջեցին Փոքր Ասիան: Սիւրիան այնու երկրորդական պետութիւն էր: Հոռոմ Փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծեց անկախ պետութիւններ, որոնք փաստորէն ենթարկուած էին անոր: Ան չէր ուզեր, որ Փոքր Ասիական Նոր իշխանութիւններէն մէկն ու մէկը ստեղծուայ, չէր թոյլ տայ որ անոնց մէջ գործակցութիւն ստեղծուի: Պարտուած Սեյեւեհանները կորսընցուցին էին հպատակ ժողովուրդներու մէջ իրենց նեղի-նակութիւնը, Մագնէզիոյ հաղաւտմարտէն քիչ ետքը սկսաւ Հրէութեան երկարատեւ պայքարը իրեն ունկախութեան համար: Պարթեաները ալ աւելի մեծ ուժերով կը շարունակէին զնոյն արեւմուտքը: Ազատագրական այս շարժումներու շարքին կը դասուի նաև 180 թիւի Հայերու սպասարարութիւնը: Փոքր Ասիոյ ազատագրումէն ետքը ապստեղի էր, որ Հայաստանն ալ շնորհ Սեյեւեհան լուծի տակ: Մեծ Հայաստանի կառավարիչ Արտաշէսը, և ետիոց աշխարհի կառավարիչ՝ Սիւրիայէսը, ապստամբեցան Սեյեւեհան Անտիոքոս III-րդի դէմ: Վերջինս գեղեւս Մագնէզիոյ պարտութենէն չէր սթափուեր, ուստի ապստամբներու դէմ թան մը չկրցաւ ընել: Եփեսոսեանք Արտաշէսը

և Լեւոնիայի անցան իրենց հրկիւրներու իշխանութեան գլխաւոր իրենց միջեւ 180 թիւը կը կառավարէին Լույսաստանը Մեծիկեաններու անունովն: Այժմ կը կառավարեն սուլթան Գերիշիւան տէրեր: Երկրի վարչութեան մէջ բան մը չփոխուեցաւ, ամեն բան շարունակուեցաւ ստալուայ նման: Վերսուեր էին միայն գերիշիւան Մեծիկեանները: Ընտեց փոխարիներ էին երկու նա, կամ եւայլոս իշխաններ: Տեսանք, որ սկիզբէն և եթէ Լույսաստանը լուսնուեցաւ երեք անկախ պետութիւններու: Լուրու-արեւմտեան Լույսաստանը՝ Մոսկուայ աշխարհը անկախուցաւ ոչ միայն Մեծիկեաններէն, այլ և չուրից միանալ Մեծ Լույսաստանին: Իրենց այդ ան ունեցելը էր իր ինքնուրոյն կեանքը, կապուած էր սաւրիական և Փոքր Ասիական աշխարհին, անոր հոգին վրայ կը հանդիպէին հայր, անժական և Փոքր Ասիական ժողովարդները: ան դեռ ամբողջովին հայացած չէր, ինչ միջոցային առեւտրական այն ուղիի վրայ կը գտնուէր. որ եւրոպական գիտի կը մտնէր Փոքր Ասիա, կապուողովկաւ, հեծկէ ալ Գոնաս և Ին ծով: Մոսկուայ աշխարհը մտն կը գտնուէր սեչեպիան մշակոյթի կեդրոններուն և կենդանի հազարակցութեան մէջ էր անանց իտալեանիստական մշակոյթի այսօրոյ աւելի հիմք անէր տարածուելու: Եւն է, որ երկուեցան առաջին առեւտրական քաղաքները: Մոսկուայ աշխարհի թաղամասերն է, որ առաջին դրամները շրջանառութեան մէջ դրին:

Իթէ ինչպիսի ունեւանք Փոքր Լույսը, որ Եսթլանտ անկախ պետութիւն էր, որ երբեք չմիացաւ Մեծ Լույսին, ապա կը տեսնենք, որ Լույսաստանը հրկիրոյ դարուն քաղաքական միութիւն չէր ներկայացներ, այլ լուսնուած էր երեք պետութիւններու: Այս երեք պետութիւններէն ամեն յէն մեծը և ապագայ անեցողը՝ Մեծ Լույսն էր, ինչ անոր անկախութիւն ստուգը: Արտաշէսն էր 189 թիւին մէկ անգամէն տեղի անեցաւ երկու բան՝ Լույսաստանը անկախ պետութիւն դարձաւ, այնտեղ, որպէս Գերիշիւան տէրեր թաղամասերն Արտաշէսի յաջորդները: Հիմնուեցաւ Ար-

տաշիսեան հարստութիւնը, որը անկախած որոշ ուղղակցական կապերով կապուած էր ստալուայական շրջանի ինքնապար Լույսաստանի Արտաշէսեան հարստութեան հետ:

ԱՐՏՈՂԵՂ 1.-.- Տէր գրականութիւնը և մեծ երկրի մը, անոր առաջին հարցերէն մէկը պիտի ըլլար իշխանութեան կեդրոնի խնդիրը: Անր պէտք է հաստատուէր իշխանց հարստութիւնը, որից պիտի կառավարէր այն իր հիւկերքը: Արտաշէսը հաստատուեցաւ Արարատեան գաւառը: Եթէ Արարատի քաղաքական և մշակութային կեդրոնը հարուան էր, վանքի լինէ յարկը, ոպս՝ Արտաշէսեան Լույսաստանի կեդրոնը Արարատեան գաւառն էր: Անոր պատճառը ան էր, որ Արարատի ամբողջ հովտը հայացած էր և այդ շրջանի հայութեան վրայ է, որ պիտի լինուէր նոր պետութիւնը: Բնական է, որ ան քանկար նաև արքան կարծիք է ինու ըլլալ Մեծիկեաններէն: Եթէ Լույսաստանը պիտի կառուցուէր Հիւսիսէն, եթէ անոր քաղաքական հաւաքման գործը պիտի սկսուէր Արարատեան գաւառէն, ապա կարեւոր հարց մը պիտի չուէր Արտաշէսը՝ ապահովել Արարատեան գաւառի պայտապանութիւնը, ինչք Լոյսն անոր վրայ իշխանց լեռնաշղթաները: Հիւսիսային Լույսաստանի ապահովութեան սահմաններն էին կարի հովիտը: Մոսկուայի տարածանունը: Արտաշէսի առաջ գրուած էր մէկ ուրիշ հարց եւս: պէտք էր հաւաքել Լույսաստանի լեռնաշխարհի մէջ ցրուած հայութիւնը: Իսկ սոսնք հարուան է, որ ամենէն առաջ և մեծ քանդակներով հաստատուեր էին: Լույսաստանի հարուան է, որ հայտնի էր Գոնաս ետիւրոյցէն հիւսիսարդ քարերուն: Լուրուէն է, որ անեց շտեր էին հիւսիս, անցեր Լույսական Պարը և Լուր Արարատի հովիտը և Արարատեան գաւառը: Արտաշէսը հարաւ պիտի խնէր և հասնէր Եւրոպայի արեւմուտը, Արարատի քաղաքները՝ տիրելու իր փոքր աշխարհին: Փոքր Լույսին, որ Լույսաստանեան քաղաքիցն ետքը մնացեր էր ստուարութիւն հայութիւնը և կապուել, առանձին պետութիւն: Բայց երկու զկարգուին ալ Արտաշէսը յաջողութիւն չունեցաւ: Մոսկուայ աշխարհի, Փոքր

դաշտը առաջնակարգ նշանակութիւն ստացաւ մեր պատմութեան մէջ: Ինչ միջնադարէն ի վեր Արարատը միջագոյսին փարսեանսին առեւտուրի գլխաւոր հանգուցներէն մէկն էր: Երանական աշխարհի առեւտուրը Ինչ քաղաքը եւս սակաւարեւոյն ինչ առեւտուրը Արարատի հովտով իրարայտի վրայով: Ինչ դարձաւ արարատցիկ առեւտուրի խոր կեդրոն: Ինչ դարձաւ փարսեան հերթանացիներ, մթերանոցներ, գրասենեակներ: Արարատի թնկալութիւնն ալ միւսին Հայեր չէին. այլ հան կարելի էր հանդիպել արեւելքի բոլոր ազգերէն փառասակուններու: Հայոց մայրաքաղաքը անտեսական առեւտրական կապերով կապուած էր Ինչքանաւոր Արեւելքի բոլոր երկրներու հետ: Եւ Հայաստանի թագաւորներու արարատի քաղաքակրթութիւնը պիտի որոշուէր Հայոց քաղաքներու առեւտրական շահերով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԱԳՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՈՒՄԸ...

Հայոց թուրքաւոր մէկ իշխանութեան տակ միացնելն ետքը Արարատը կը միջնակէ Ժամանակի միջագոյսին քաղաքը դարձնուած: Ինչ կը հետաքրքիր մտքը Ինչ մէկ ստեղծուած կազմութիւնը: Ինչ կեանքներէն ազատագրուելն ետքը մտքը Ինչ կը մտածուի քաղաքակրթական անդամակալութեան: Ինչ մտքը այլ կ'ըստեղծէր Հայոցը. երկնով այն տեսակէտէն՝ թէ տիրելու համար հակառակորդներու՝ պէտք է թաւանել անոնց. իրեն անդամակալութիւն անկրօնեցող դարձնելու համար պէտք էր անդամակալութիւն անկրօնեցող պաշտօններէն մէկն ալ նոր ստեղծուած մեծ և փոքր պետութիւններու աշխարհակալական միասնութիւն էր: 180 թ. Գոնստան և Ինչքը Հայքի միացումը շատերը կը որոտերայմէին Գեորգիոսի, կապադովկիոսի և Ռիթմանիոսի ղեկաւ Արարատը մէկ կ'ըստեղծուած զաշինքի մէջ կը շրջուի ետեւ Արարատի անունը որպէս թագաւոր զի միւսին մեծի մասին Հայոցը: Ինչ կը դարձուի միջագոյսին ուժ և անոր կամքը ի նկատի պիտի ունենային անոնք. որոնք մտքը Ինչքը քաղաքը կը դարձնէին Կաթողիկոս Հայոցի անմիջական միջնակունքի միջնակունքը արեւելքի անմիջական կապերով:

ՊԻԵՐ ԵՒ ԵՒԼԵՆԻՆԻՆՈՒՆ ԳԼԽ — Հայաստանի արքայազն Միլոսը և մեծ պետութիւն դառնալը վտանգաւոր էաւ մարտեցու իր հարեաններու և յատկապէս Ինչ կեանքներէն հետ: 146 թ. շաբաթը Ինչքը 147-րդը արքայազն Հայաստանի կոնստանտինոպոլիսը մէջ Արարատը պարտուեցաւ. քաղաքին կեանքը ունեցաւ այդ պարտութիւնը չգիտենք: 161 թ. Կաթողիկոսի սեպեմբեր ամսուայը Ինչքը կ'արարատի իր ուրեւր ղեկ և կը յայտարարէ իրեն Կաթողիկոսութեան: Ինչ կը դարձնուի Արարատի հետ և անոր սեպեմբեր ամսուայը կ'ընդարձակէ իր պետութեան սահմանները մինչեւ Կաթողիկոս Կաթողիկոսի սեպեմբեր ամսուայը: Հայաստանի վրային Ինչ կեանքը վտանգը:

Ինչ քաղաքը՝ պետութեան կիսկալութեան, մայրաքաղաքի կառուցումը, Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը, միջագոյսին փարսեան հերթանացիներէն մէկ դէպքը խաղաղ չէր կրնար չազգի Ժամանակակիցներու մտքի վրայ: Հայ ժողովուրդը Արարատի գործերը երգեր է իր երգչուհի մէջ. անոր անունը յուրը կրնար է վէպի, դրամներ: Ինչ յուրը հարաբեր է ետեւ արիւններու գործերը, ստեղծեր է անուանեցան վէպը: Եւ այդ գործունակ է և Արարատը մինակ է կայն Ժամանակի մէջ աշխարհի գործեր կառուց, որոնք համար ուրիշ գործունեցու մէջ սեպեմբերու աշխատանք կը պահանջուի:

ԱՐԱՐԱՏԻ ԻՆՉ ԿԱՐՏՈՒՄԸ — Արարատի մասին մինչեւ Տրդատ 1 ի քաղաքակրթական անունը կը վարձուի և ինչ քաղաքի (160-95): Ինչ պատմագիրները մեզ ուրիշ ստույգ բան չեն հաղորդեր այդ շրջանի մասին: Ինչ շրջանին կը մեծնայ Պարթևներու պետութիւնը: Ինչպէս ղեկ Ինչ կեանքներու ներքին տեսական կոնստանտին Ինչքը: Կաթողիկոս 1. Կրնէ իր Կաթողիկոս Ինչքի արեւմուտքը և Կաթողիկոսի մէջ: Ինչ գործը կը յարուանի Կաթողիկոս 1 ինչը: Պարթևները կը մտնեն Հայաստանին, կը պատերազմին Արարատը անուանի ղեկ: Ինչ հաւանաբար Արարատը:

սասնակի ի-ի որդին էր, Հայոց մոզոզրդական վէպն ալ
 այդպէս կ'որոշէ անոնց կապը: Միկրդատ Ս՝ եռւաններ էր
 Միջագետքը և Ատրպատականը և միայն ասովէ ետքը ան
 պատերազմներ էր Հայոց թագաւոր Արտաւազդի ղէմ: Պարս-
 թեւները կը յաղթեն Հայաստանը, թայց չեն նուաներ
 այն: Արտաւազդի յաջորդը Տիգրան իր կը շարունակէ
 կռիւը Պարթևներու դէմ թայց մեն յաջողութիւն չի ու-
 նենար: պարսութեան նկատմամբ Տիգրան ի-ի որդին
 պատանջ կը տարուի Պարթևներու արքունիքը: Հօր մա-
 նէն ետքը ան կը վերադառնայ Հայաստան գահափայտելու:
 իր ազատագրման համար ան Պարթևներուն կուտայ բնա-
 թանառան հովիտները, որ Արտաշէս ի գրաւելը էր Ատր-
 պատականէն: Ս՝ թ. Տիգրան Ս՝-ը կը բարձրանայ Ս՝-ի
 Հայաստանի գահը:

Ե. ԳԼՈՒԽ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ (140—56)

ՔՐԻՍՏՈՍԿԵՆՆԵՐԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈՒԼԻՍԻՍ ԻՍԵՆԵՆՏԻՍ ՄԼԶ.— Տիգ-
 րանը հինը է յարթ 140 թիւի (Ք՝ Ա). քաղ է բարձրու-
 ցներ Ս՝ թիւին, յառուսած և հինգ տարեկանին, ան Ես-
 սուն և կազմակերպուած մարդ էր, նրա Հայաստանի թշ-
 խանութիւնը ասու իր ձեռքը: Ան մեծաւ Տի թիւին Կթ-
 սուն և շայտ տարեկանին, թագաւորաց Ս՝ սարի, Անոր
 անձի, նկարագրի մասին մենք յատ չի: Բան գիտնից-
 ստորներու պատմութիւնն ալ անվստահելի են ու միտում-
 նաւար: Տիգրանի նկարագրի, թրագիրներու մասին մեզ
 պատկերացում կուտայ իր գործը: Անոր անունը կապուած
 է Թերմուսը Արեւելքի մէջ ստաթին դարան կատարուած
 քաղաքական մեծ գլխաւորու նետ: Ան Եսթիպիւնը դարս
 թէրու միջագոյսին կհանքի արդարէջ. զէնքի ումով թա-
 տեղիեց մեծ կայսրութիւն, մամուսակ մը ան կոյու արեւ-
 ւելքի բախտի ունորիտողը: Ետց անոր վերինքը միայն իր
 հանձարի գործը չէր, այլ և քաղաքական այն կազմութեան
 որ սանգոուեր էր Թերմուսը Արեւելքի մէջ:

ՀԻՌՈՒՄԻ.— Անուէին գարան Հոռոթը հասեր էր մինչեւ
 Եփրատ: Ան ումուր հաստատուեր էր Թոթը Առիոյ մէջ. քանի
 մը շրջաններ կը կատարարէր Հոռոթէն ու գարկուած կուտա-
 վարիչներով: Ինչպիսի մասերը պատեր էին իրենց տեղա-
 կան իշխույ տաները, սովորութեան օրէնքները, անկա-
 թաութիւնը, թայց կը գտնուէին Հոռոթի գերիշխանութեան
 տակ: Անոնք արտակազմի մողովուրդի բունկուսն ու դաւ-
 նակիցն էին: Յրկուած էին արտաքին քաղաքականու-
 թիւն վարիչու իրաւունքէն: Երբքին գործերու մէջ ալ
 պիտի ի նկատի ունենային Հոռոթի տրամադրութիւնները:

Հոսովական կառավարիչները Պերգամեն և Կիլիկիայէն կը հսկէին կապապոպոլիտոյ, Բիւթանիոյ, Ղարսիոյ և ուրիշ քանկախիս թագաւորութիւններու գործերու վրայ: Տեսանք, որ քաղաքական կտորացման նաև Հոսով արեւելքը դարձուց անտեսական շահագործման շրջան: Եւ այդ շահագործումը այնքան անտանելի էր, որ նախնիկ Հոսովացիք իրենք կը խոստովանէին: Տիւ Լիլլիմ պարգումատրէն կը նշուէր արեւելքի ծանր վիճակը Հոսով իշխանութեան տակ: «Եւ Հոսով կապալաւուցեր մաւթ կը գործէին, կըրտե ան, հոճ կը վերստե անեճ սրևց, կը շիւցային ցաւեակիցնեռու բոյոս ազատութիւններու: Մակ Հոսով մեծ քաղաքական գործիչներէն և նախորդներէ մէկը՝ Սիցերուճ կը խոստովանէր, որ արեւելքի մէջ ամենէն ասելի անտեսը հոսովականն էր: Փաքը Լեւիոյ մէջ ընդհանուր այս դժգոհութիւնը պիտի արտայայտուէր միայն յեղափոխական շարժումներով:

ՍԵԼՆԻԿՈՆՆՆԵՐԸ. — Կարեւի էր սպասել, որ հակահոսովական շարժումը կրնային դեկլարարի Սեյեակեանները: Բայց ինչպէս ըսինք, անոնք կ'ապրէին անկամ շրջան մը: Կարանցաւցին Փաքը Լեւիան, որով գրկուեցան իրենց սագմական սով շտեմարանէն: Միջագետքը գիշացան Պարթեւներան՝ անանկացան նիթապէս: Հետաւոր արեւելքի և Միջին Ասիոյ նաև կապու երկու ունեւորական զանրը՝ Եփրատեան և Կարմիր ծովի իրենցը շէր: Եփրատեան գիշը ինկա Պարթեւներու ձեռքը, Կարմիր ծովը Եփրատեաններուն էր: Միջերկրականն ալ անոնց առաջ փակեր էին Հոսովի փակապալանական և սագմական ծառայատրիչը: Ներքին կացութիւնն ասելի վատ էր. դաւադրութիւն արտաւերջի մէջ, կրեւեր քաղաքներու՝ աշտատներու և նարուստներու մէջ, անկամ և թուլացում հեջեւ նիւսական ինքնավար քաղաքներու, սուրբերու արտակարգ բնում, ժողովարդի ընդհանուր դժգոհութիւն, կեանքի և զոյքի անապահովութիւն: Մերձաւոր Արեւելքի մէջ հեջեւերգը ունեւորեք իր վայրէջքը կ'ապրէր. թէ Հոս-

մէջցիները Փաքը Լեւիոյ մէջ, թէ Սեյեակեանները Սիւրիոյ մէջ անանսուպէս կը խորտակէին անոր նիւթերը: Սեյեակեանները իրենց ուսցմի սովը սպասեցին հրեւիթեան զէմ կոտելու: Վերջիներու հասեր էին սպայիցի-կրտական ինքնանաւարտութեան, կը թանային դառնայ տուեմին պետութիւն՝ անջատուից Սեյեակեաններէն: Այս պայքարներու մէջ հրեւիթեանը սպասուգրուեցաւ, իսկ Սեյեակեաններու թագաւորները խիստ թուլցան, անոնք այլեւս անկարող ցտուեցան անապարտ վաշկատուներու զէմ կոտել և քաղաքները սպասել անոնց յարձակումներէն: Այսպիսի պայմաններու մէջ Սեյեակեաններու նարուստ քաղաքներու ըստուարիցի ու մեր կ'արեւելք դուրսը, որանք իրենց երկրի մէջ կարող վերահաստատուին, կեանքի և պայքի սպասուգրութիւն ստալին և քաջ ընէին արտաքին շահաներու դրոները:

ՊԼԻՔԻՆԻՆԵՐԸ. — Երբ թարմ ուժ էին ասոնք, բայց անոնք ալ փայլուն կացութեան մէջ չէին ստալին դարուան կողմէր էին ընդարձակ կայսրութիւն մը: Միջին Ասիայէն մինչեւ Եփրատ սարմուսոյ: Անոնց պետութիւնը վաշկատուներու, թափասայրջիկ յեղերու տիրապետութիւն էր նախակայ երկրագործներու և քաղաքներու վրայ: Անոնք չփուկցով յոյն և մակեդոնական քաղաքներու նաև հեջեւերգէն որոշ քան իրացուցին, բայց այդ՝ անոնց մէջ ոչինչ չփոխեց: Պարթեւ թագաւորները կը կոչուէին անշիւնաւերներ, բայց անոնց հեջեւապետութիւնը արտաքին ընդարձակութիւններէն ալ կոչմը չէր անցեր: Անոնք ներքեւսպէս ալ թայլ էին. տիրապետեր էին Պարսկաստանին, բայց պարսիկ ժողովարդը անոնց նաև հալածէր, թէեւ զրկուան իշխանութիւնէն անոնք չին պարսկական քաղաքակրթութեան պահպելին և կեցրանացան նարուստ մէջ կ'որակաւէին իրենց հերթին: Միւրկատ Լի Նաւանուներէն եւքը (171-138) իշխանութիւնը կը թուլուոր, կէս աւաւտական, կէս վաշկատուի այդ իշխանութիւնը իր մէջ ունէր քայքայման բոլոր սպաւերը:

ՊՈՂՏՅԱՒԱՆ.— Արեւելիցի ամենէն մեծ և հազմակերպուած աւել Պոնտոսն էր, որ արաբներէն հասաւ. Միհրդատ Եւպատարի որդի Տեասնք, որ առ այս անցաւ Հռոմի դէմ մղուող պայքարի գլուխը: Բայց այդ պայքարը յաջողութեամբ տանելու համար ոչ միայն պէտք էր ունենոր արեւելիքայր քաղաք զժողովներու համակրանքը, այլեւ ուժեղ զայնուկից: Միհրդատ Եւպատար իր հայեացքը կը դարձնէ Մեծ Հայաստանի թագաւոր Տիգրանին: Այս էր քաղաքական հարցաբխը Մեծահար Արեւելիքի մէջ, երբ Տիգրանը զան կը քարձրանար: Ան իր դիմաց չուներ կենսունակ և ուղղապարհ Կան մեծ պետութիւն մը: Պոնտոսը անոր մրցակիցը չէր և անոր թագաւորի նետ կրնար համաձայնութեան գտն:

ՏԻՒՐԱՆԻ ԱՌԱՅԻՆ ԳՈՒՄԵՐԸ.— Անոր արաբներ գործերէն մէկը Մախաց այստարնի գրաւումն էր. Ան թ. անոր պարտերը կը գրաւեն Մախքը: Այնուհետ, ուր անյաջողութիւն կրեց Արտաշէսը հարիւր տարի արաբ յաջողուցաւ Տիգրանը: Կապաղովկիան շամարձակեցաւ արգիլել այս բանը. Մախաց այստարնը կտակեցաւ Մեծ Հայքին և Արտաշէսաններու իշխանութիւնը հասաւ մինչեւ Տիգրանին ակունքները: Կար և Փաքը Հայքը՝ որուն քաղաք որչիւր էր Միհրդատ Եւպատարը, ան իր թագաւորութեան սկզբին 112 թուին գրաւեց Փաքը Հայքը և միացուց Պոնտոսին: Փաքը Հայքը այնուհետեւ ընդմիջտ բաժնուեցաւ Մեծ Հայաստանէն և բռնեց իր ուրայն քաղաքական կայսրոյթի ուղի: Տիգրանը Փաքը Հայքի ազատագրման հարցը չյարուցեց, այդ հարցը կը պատուակուէր այն միութիւնը, որուն երկուքն ալ կարիք ունէին:

Յ4 ՔՈՒՒ ԴԱՆՆԻՔԸ.— Մախքի գրաւումով Մեծ Հայքը սանձաւորեց կը դառնար Կապաղովկիոյ, Հիմա Տիգրանի առաջ կը գրաւէր Կապաղովկիոյ հարցը, որ միշտ հակառակորդ էր եղեր անոր: Այդ հարցը գոյութիւն ունէր Եսեա Միհրդատ Եւպատարի համար: Կապաղովկիան Հռոմի հովանիին առկն էր և անոր թագաւորն ալ Ալեյքսանդրոս յայտնի հռոմեակը էր, անցի նիշդ, կը մտածէր, որ երկու

թուրմ մեծցող պետութիւններու, Կանդէպ Կապաղովկիան կրնար իր գոյութիւնը պահել միայն Հռոմի պիտական օգնութեամբ: Կապաղովկիան կրնար վտանգել Պոնտոսի և Հայաստանի թիկունքը, եթէ ան մեւոր թշնամի թագաւորի մը ձեռքը: Ի՞նչ Պոնտոսի և թէ Տիգրանի քաղաքական քաղաքներու իրականացման համար անկրամեշտ էր Կապաղովկիոյ գրաւումը: Յ4 թ. Միհրդատի և Տիգրանի դաշինքը այդ նպատակի համար էր: Տիգրանը պիտական ակնկեցութիւն պիտի տար Միհրդատին Կապաղովկիան գրաւելու: Եւ որպէս վտրեւորութիւն ան ստանալու էր գերիները ու ուսարը երկիրը պիտի մտար Միհրդատին: Այս դաշինքը չէր ուղղուած Հռոմի դէմ, Տիգրանը ասով պարտաւորուած չէր գոյար գործել Հռոմի դէմ, դաշինք անկը սանձաւորեակ և այդ նպատակ՝ Կապաղովկիոյ գրաւումը: Յ5 թ. հայպետական միացնող աւերը կը գրաւեն Կապաղովկիան և անոր թագաւորը՝ Արիարացան 1: Ինչ նետ անհեղիւ պետական գունները կը վտակել Հռոմը յարգրուած երկրի վրայ թագաւոր յայտարարուեցաւ Միհրդատի անշարժական արցի Արիարացիը:

Կապաղովկիոյ գրաւումը և զայնուկից պետութեան յանձնելը Տիգրանի համար ունէր Եսեա մէկ ուրիշ արժէք: Ան կը պատրաստուէր մեծ ուղղական գործողութիւններ սկսիլ Կարթեաներու դէմ, որոնց կը համարէր իրեն առաջին թշնամիը: Հայաստանը կրնար մեծնայ և ընդարձակուի ի հայրե Պարթեաներու, որոնք անոր էին Հայաստանի շարիք գտնուող երկիրները: Անշարժեշտ էր Եսեա ապահովել թիկունքը: Ի՞նչ որքան վտանգաւոր կրնար ըլլար Կապաղովկիան Հայաստանի համար, կ'երեւայ այն քունէն, որ անոր թագաւորը հռոմեական բանակացուներու նետ միասին է 1 թ. կը փորձէ Պարթեաներու նետ դաշինքը կրնալ ընդմէջ Տիգրանի և Միհրդատի:

Բայց Կապաղովկիան երկուր չի մտար Հայքու և Պոնտոսիներու ձեռքը, Կիլիկիոյ պրոպանուց Մուսսոն Հռոմի ձեռնարկովն հրաման կ'ըստանայ վերագրուել Կապաղովկ-

կիսան և վերանստատառեց սոյնանց Արհորայուցանին։ Առաջան էր վերագրուած կապաղապիւնը, որոյս կ'ընէ հանկէ Հայոց պարթեր և նախկին թաղաւորին գուն կը հանէ։ Առաջան այս հրահանցը կատարելն ետքը կը շեռանայ երկրէն։ Տիրքանի գորաւարները նորէն կը գրուեն կապաղապիւն։

Ս) թ. Քիւթանիոյ մէջ աչ գունակուրուան կոթիւնը էին ծու գուն։ Կուսողներէն մէկը ապաւինելը էր Միհրգաս կապաղապի օգնութեան։ Հոսմը միջամտեց և հրահանգեց արեւելքի իր գորաւարներուն թէ Քիւթանիոյ և թէ կապաղապի թաղաւորներուն հարէն գուն թարմարացիէ։ Միհրգասը պոստուկան գորթերը գրուելը էին Քիւթանիան։ Այս զէպքերէն ետքը ՅՅ թ. կ'ըսկատի Հոսմ. պոստուկան պատեւրագը։

ՏՈՒՐԱՆԻ ԿՈՒՌԻՔ, ՊԱՐԹԵՆԵՆՍԻՍԻ ԴԷՒՄ. — Հինց ծոյն մամանակներուն Տիգրանը իր զէնքը կը դարձնէ Պարթեւներու զէնք, որոնք կարուէն և արեւելքէն շրջապատել էին Հայաստանը։ Միհրգասը Բ. որ մուսա ՅՅ թիւին, կատուցեց էր արեւելքի ամենամեծ, ընդարձակ և սածեղ պետութիւնը, կասեր էր նվարատի տիւրուն, Կիլիկիոյ մտերր, սանձանակից էր համակական ցաղութներուն և կը սրտէր կամանայնութեան ցալ Սիլլայի հետ ինչպէս արեւելքի երկու նոր և թարմ սածերու՝ Պոստուքի և Հայաստանի։ Բայց Միհրգասը իր մանէն ետքը երկրը կ'ընդունայ անիշխանութեան մէջ, առատաւէր իշխանները և գունի թեկնածուները կը կուռէին իշխանութեան նախորդ Պարթեւները աստամանակ հրամարեցան Միհրգասի արտաքին կականայ քաղաքականութեան։ Ահա այդ պահուն է. որ Տիգրան II պատերազմ կ'ըսկտի Պարթեւներու զէնք Տիգրանը նախ կը սրաւէ աչն ետքանատուն հովիտները, որոնք տուել էր Պարթեւներուն ազատուելու պատանց ըլլայէ։ Հասանարտը այդ հովիտները պետք է ըլլային Հայաստանի կարու արեւելքը ինչպէս գաւառները, որոնք մէկ կողմէն Ասորպատան կոթին սանձանակից էին, միւս կողմէն մաս էին կ'աւտային Միհրգասին։ Յետոյ Տիգրանը կը սրաւէ Մեծ Արքայի

չրջանը ամբողջացնելով արեւելքէն իր երկրի թեւական սանձանակերը։ Միհրգասը ժամանակ անոր գործի մէկ մասը կը գործէր Հայաստանի հիւսիսը և արեւելքը, անոնք կ'անցնին Վաքը կողմանուն յեռնաշրջանը, կը վերագրուէն Վաքի հովիտը և հանկէ աչ կը զիմեն զկայի արեւելքը, միհրգաս կատարեց ծովը։ Կուրի հովիտը և Պայտակաւարները Արտաշէսի արտ Հայաստանի մաս կը կողմէին, թայց տարբեր ցեղերը մտպաւորելու որ նենայտ և շատ քիչ հայացած ըլլալու նեւեանքով, լինէն ետքարկուեր Հայաստանին, ուստի յանախ կատար կ'ըսկացուէր վերանուանելու պայն։ Մեծ Արքայի գրուումէն ետքը Տիգրանը կը յարձակի մէկ կողմէն Մարաստանի, միւս կողմէն Արքայի ծախիլին Ասորպատանի վրայ։ Տէր կը յարանայ ամբողջ Ասորպատականին, կը տիրէ յինուէին։ Արքայայի հարուստ ցաղաւորուն, որոնք երկու են արեւելքի նեպոյն քաղաքակրթութեան վարդերը։ Ետաւ ինչ ժամանակներէն այս վարդերը ունէին կայականութեան թեւակութիւն։ Արմէններու մէկ թեւը Տիգրիսի արեւմտի լեզու էր Հիւսիսային Միհրգասը և Ասորպատան։ Տիգրանի յանակները ստար և անեանաթ չրջան չէ, որ կը մանկին։ Անոյ շտ Տիգրանակերտի ինուէիւնը հարաւի մէկ որպէս մայրաքաղաք նեպեանը կը արդ բանի, որ ամէն հայկական շրջանակէն պարս չէր։

ՊԱՐԹԵՆԵՆՍԻՍԻ ՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԼԻՏԱՆԱՆՊԵՆԻՍ. — Թէ Ասորպատականի և թէ Արքայի կոթիւնը ժամանակ Հայերը շտը զիմացութեան շեւղիւնցան, անպական ժողովուրդները անտարբեր էին զէպի Պարթեւ իշխանութեան անկումը, Հայերու հանցէպ աչ անհրաշտանի թշուաթութիւն անցէպ շեւղիւն Այս երկու շրջաններու անկումը նպատեց, որ Հայաստանը շրջապատող մեծ և փոքր ժողովուրդները, որոնք Պարթեւ գերիշխանութեան տակ էին, կամովին նեպանդին Տիգրանին և Կարայուքը, մարական Ասորպատականի թաղաւորները կ'ընդունին անոր իշխանութիւնը։ Այնուհետեւ արանց մեծ իրողերու Տիգրանը սրաւէց Արքայը, Եղեւթան, Մողղանիան, Մեքիի իշխանութիւնը։

թիւեր՝ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ՝ Այս դարերու գրաւոր մտայ սեմական մեծ զանգուածներ կը մտնեն Տիգրանի պետութեան մէջ. առ այժմ ահա էր Միջագետքի գծի միջին հասանքին. Պարթեւները կարողացան շոտի նաւանիշակաւ սահման ունենալէն Անտիք կորսնցոյցին Միջագետքը. Բարաստան-Ատրպատականը ևս անջատուցան արեւմտա-աքի բարձր քաղաքակրթութեանը Գրաստե՝ երկրի իշխանները այժմ Տիգրանի հանդէպ աչի պայտաւորութիւններ կը կատարէին, ինչ որ ունէին Պարթեւներու հանդէպ՝ այս պինքն հարկ կուտային և սրասերայովի մամուռայ աչ գործի շին արեւելքը քաղի ոսկէ ուրիշ յարաբերութիւններ չէր ստեղծեր իշխողի և հպատակի մէջ: Այս յարթութիւններէն հարը Հայոց թագաւորը կ'իւրացնէ շարեւից արեւոյց արաւ-գոսը, որ երբեմն Պարսից Արքայի անձնակազմին էր, անուղիմ անցաւ Պարթեւ թագաւորներուն. իսկ անտնցիմ աչ Հայոց թագաւորին՝ Արքայից արքայս անունը մէկ անիմաստ օրակաւ չէր, այլ քաղաքական յարաբերութիւններու ցոյցանիշը: Ան կը Նշէ Հայոց թագաւորի ստապիակարգ դիրքը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Անոր իշխանութեան տակ կը գտնուէին բազմաթիւ ազգեր. պետութիւններ, որոնք կ'ընդունէին անոր գերագոյն իշխանութիւնը և պարտաւորութիւններ ունէին անոր անդէպ:

ԱՅՆԵՆԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԿՆԵՒՈՐ... Այս նաւան. թերը Տիգրանը գոյախ բերաւ 80-85 թուերուն, այսինքն այն մաս մամակ, երբ իր զանակից Միջագետք Աւարտորը կը պատերազմէր շոտի դէմ: Այս յարթանակներով պարթեւ պետութիւնը յնդկեցա՝ կեցրանայաւ Երանի բարձրաւանդակը և ուրեւելքի քաղաքական պեկոյւրութիւնը գիջեցաւ Հայաստանին: Երբ առ կորսնցուց աչ իրանական երկիրները, քաղի Ատրպատականէն Ան մամուռակար մեկուսացուէն ետքը շոտը նորէն ստապիակարգ ում պիտի դառնար արեւելքի գործերու մէջ: Միայն պարթեւական ուժի խորտակումէն ետքը Տիգրանի բանակները կ'անդնանք ան Միջագետք սահմաններու վրայ, որ հասարակէր կեցրո-

Ասցեր էր Ինչեպէս Թագաւորութիւնը՝ ամեն կողմէն իր պետութիւնը անդամահատուելէն ետքը. Եփրատի արեւուն տէր կողմը իրերու թերմանքով պիտի խանար հասնէր Միջագետքի հովան. Այս է եղեր ներքին մղումը արեւելք հասն մեծ կայսրութիւններու, որոնք հիմնաւորուեր էին իրանի. Միջագետքի մէջ՝ Ռիչ է Սեւ ծովը Հայաստանին աւելի մաս էր, քայց ան փակ էր անոր առաջ: Ան Գոստայի Միջագետք Աւարտորի կենսական տարածութեան մէջ կը գտնուէր: Կուսպից ծովը արտապիտան հոսեր կը Տիգրանի բանակը անտարական քաղաքակրթական արմէք շանէր: Աստի Տիգրանը աչ Սեւ ծով դիմէր, ոչ աչ կասպից ծովուն մեծ արմէք առաւ: Ան իշու հարու. Եփրատը և Միջագետքի արեւելեան աւազանը անոր համար նոյնքան գրաւիչ. նայքան կենսական էին, որքան իրմէ անաջ անկածուած Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կատուցուած պետութիւններու համար, որոնք դիմեր էին Միջագետքի հովան տարածութիւնը էր, ապա Միջագետքը և Միջագետքի արեւելեան եզերքները՝ Տիգրանինը էր:

Արեւելեանները ստապին դարու սկիզբներուն կ'ապրէին մէկ ծանր եզնամամ: Իշխանութիւնը աչ մէկ հեղինակութիւն սանէր, երկրի մեծ ու փոքր տէրերը, ցեղապետները, անջատուական միտուներ կը անուցանէին: Երկրի մէջ չկայր կեանքի և գոյքի ապահովութիւն: Երբեմն մեծ և ծաղկած քաղաքները անկունը յրջան մը կ'ապրէին. նոյնուան էին հարկերու հանրութեան տակ, կորսնցոյցներ էին իրենց ինքնավարութիւնները: Ասկէ քաղի պատակատուած էին քաղաքական անասկատոյ, Անապատի վարչական տանները կ'ընդունային ծովեզերքի շուրջը կատուցուած ներքին տարական քաղաքներու և նասակեաց թնակչութեան: Այս բանը ոչ միայն երկու տարքեր այնուամենքի և փնէքաղի պայտարն էր, այլ և երկու ազգագրական միասնութեան՝ սեմական Սիւրիայի ներու ևս յոյմ Արակիդոսայի ներու: Գիւղացին և քաղաքացին այլ պարտաններու մէջ կ'ըզու-

չին ուսման իշխանութեան կարիքը: Եւ քաղաքներու նաաարակութիւնը կ'որոնէր այդ ուսման իշխանութիւնը: Բժանք կ'ուզէին իշխանութիւնը յանձնել Միհրդատ Եւպրատորին, որ արեւելքի մէջ հսկայ նեղիւնակութիւն էր մեղք քերհր: Իսկայն այս կը նշանակէր Իիւրխան մզնի Հոսմ. պանտական մրցութեան մէջ, սմանք իրենց աչքերը յուրիւր էին Եգիպտոսի Պոպղմէկեաններուն, քայց այս միտտմը իրականացնել տեսնուի էր, իր գայտիւնան սկիզբէն անմեք թշնամակուն դիրք էին քաներ գէղի Իիւրխան, անունը յարաբերութիւնները երբեք թարեկամական չէին եղած, անունը մրցորդ էին թէ ցամաքի և թէ ծովու վրայ: Բայց կար մէկը, որ կանգնած էր Իիւրխան ստեմաններուն, որ թարմ և հզօր ուս էր, յաղթեր էր Պարթեաններուն, որ կրնար կարգ ու կանոն մուծել երկրի մէջ: Կա Տիգրանն էր: Ինչ շատ կողմակիցներ ունէր սխարիական քաղաքներու մէջ, որովհետեւ հայկական կայսրութեան մէջ մտնելը նորէն սխարիական վանասականներու աւաջ պիտի բանար Լիփրասեան գրեք, համայնարհոյին ուսուսարի սպիտի:

ՅԱ ՅԵ թ. Տիգրանը գրաւեց Նիւտոսային Իիւրխան քաղաք քաղաքները գրեթէ առանց դիմադրութեան, քայց Իիւրխանիւն, որ Անտիոքի նաւանուդիսուն էր: Հոսկէ անոր քանակի մէկ մասն ուղղուեցաւ գէղի արեւմուտք՝ Իւսթանի՛ն Կիլիկիանի գրաւելու, միւս մասը գիմկն ծովագիծիւն շրջանները, գրաւեց փրանկիկան քաղաքները, սեյեւիկան դիմաստիան գաղթեցաւ իշխել: քայց Սելլին թաղուելի տեղէ տեղ փոխուելով երկար կռիւներ մղեց Տիգրանի դէմ: Իիւրխան յայտարարուեցաւ Հայաստանի կայսրութեան մէկ մասը, նշանակուեցաւ յատուկ փոխարքայ երկրի համար: Ինտիոքը Հայաց թագաւորի մայրաքաղաքնեղէն մէկը գտրուաւ: Ինտիոքի գրաւումը անմուսացնելու համար Տիգրանը իր պատկերով գրամներ հանեց շրջանաւորութեան Իիւրխան կառավարիչ նշանակեց Իւսթանա գո. քովարդին Տիգրանի՛ Իիւրխան տիրելը թուրիք մըն էր, ան քերաւ երկրին իսաղաղութիւն, Բէյա ինքուս սրչաւանքները

չաղթեցան, երկիրը ստուցաւ կեանքի և գոյքի ապանւթութիւն:

Այս հետով Տիգրանը ուր գտրուաւ սկիզբաւորներ կիտալաւիք երկու թեւերուն և հասաւ Միջերկրական ծովուն: Այս Եստանուիներու նեւեռանքով հայտնիներ անրտ գործակցութեան մէջ մտաւ ներքնիստական մշակոյթի նաւ: Իւսթանական դէպքերու բերումով Տիգրանը մտնեցաւ Հրէաստանին: Կանգնելով Միջերկրականի սփերուն ան այժմ մասնաշաղկիւն կը պատնասէր Եգիպտոսին, Հոսպարին, Ասանը մեղկացած և քայքայուած Ինչիկեաններու փոխարէն իրենց առաջ գտան մէկ թարմ և ուղղուեակ ուս: Եւսթանա քերումով Տիգրանը իր աւաջ գտաւ նաեւ Հոսմին, որ Իիլիկիկանի ուղն էր, 102 թուէն այ Էւսթային Կիլիկիան Հոսմի նախնեղներէն մէկն էր: Հոսմի շահերը ուժմ կը վտանգուէին արեւելեան Իիլիկիկանի մէջ: Տիգրանը խուսափեր էր Հոսմին նեղեղեցու, քայց հակառակ անոր այժմ անունը կը հանդիպէին Իիլիկիկանի սփերուն, Հայկական շեմաշխարհէն՝ շատ հեռու: Կռիւը շրջուաւ էր անխուսափելի, միայն մամուսկի հարց էր:

Իիւրխան այդ Տիգրանը յուրջ քսան տարի խաղաղու թիւն կը վայելէ և իր կայսրութեան ներքին միութիւն ստուա մասին կը հոգայ:

Զ. ԳԼՈՒԽ

ՀՈՌՄ-ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՍԸ

ՀՈՐՄ-ՊՈՆՏԻԿԱՆ ԶՈՐԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆ... Կարգանասի ցու-
 չինքը դինամիզմը մշն էր երկու կողմերու նամար ար-
 ԹՅ թ- Ասիայ կատարարիչը՝ Մուրեկան սկսաւ պատերազմը
 Միկրոասի դէմ: Ան տեսնց երեք տարի ե Հոռմի համար
 ոչ միշտ յաղթական: Միայն Սուլլույի հրամանով այս պա-
 տերազմը զարդեցաւ և նախկին կայսրութիւնը վերանա-
 տառուեցաւ: Ասկէ ետքը Միկրոասի պատերազմները Հոռ-
 մի մէջ կը ջանալին վերանաստատել ասի Դարդանասի հա-
 մուձայնութիւնը, դարձնել այն երկու պետութիւններու
 յարաբերութիւններու հիմք: Տաջ այս քանը շարժուե-
 ցաւ: Միկրոասի հապտարը համարուեցաւ, որ Հոռմը Գն-
 տասի նեո տեւական խաղաղութեան կողմնակից չէ. սկսաւ
 պատրաստուիլ պատերազմի:

Այդ նոյն ժամանակներուն, Հոռմի մէջ նոր շարժում-
 ներ սկսան՝ դեմակրատ կուսակցութիւնը շարունակ կը
 պայքարէր Սուլլույի և արիստոկրատական կառավարու-
 թեան դէմ: Այստեղ ու այնտեղ քաղաքացիական կռիւններ
 կը բռնկուէին: Դեմակրատները ի վերջոյ կեդրոնացան
 Սպանիոյ մէջ և ասկէ վարեցին պայքարը Հոռմի արևուս,
 պետական կառավարութեան դէմ: Միկրոասը չաւ ծանօթ էր
 Հոռմի ներքին ուժերուն, ուստի անոնց մէջ կ'որոնէր դաշ-
 նակիցներ: Ապստամբներու պարագայիս Սեռասիոսի նեո
 աւն կ'ընկաւ բռնակցիլ՝ թեղունուր հակառակակողմէ Հոռմի
 պետականներու՝ ժերալոյտի դէմ: Սեռասիոսը ասով
 մէկ ուժեղ դաշնակից կ'ունենար արեւելքի մէջ իր թշնամ-

միներու դէմ գործող: Սեռասիոսը և Միկրոասը կը դաշ-
 նակցէին նեոնեո-այ պայմաններով: Այսին, որով կը կոչ-
 ուէր նախկին Գերգամի անկախ թագաւորութիւնը, այժմի
 վեար Հոռմին, իսկ միախառնել, Կայսրացոյցիտե և միտ
 քաղաքները անցնեցաւ էին Միկրոասին: Հոռմի դէմ դաշ-
 նակիցները գործեցաւ էին միասին:

ՀՈՐՄ-ՊՈՆՏԻԿԱՆ ԿՐԻՍՏՆԵՐՈՒՆ... Հոռմի և Պոնտասի
 մէջ պատերազմը սկսաւ ԴՅ թիւին: Անոր պատճառը ին-
 թախանդ անկախութեան վերադառնալ էր և անմիջապէս
 Հոռմի իշխանութեան ասկ զրուիչը: Ան հոռմէական մէկ
 նախնաց էր այժմ- Կե ժուժուեց նոռմէական վարչութիւ-
 նը, քանակը: Ան հարուստ երկիր էր, նոռմէական կայսր-
 շատուներու, սեղանաւորներու շահագործման նիւթակալ:
 Անոր քաղաքները, հանքերը, նաւանդախաները, մաքսա-
 տուները շատ մեծ նկատուտ կ'ապահովէին Հոռմի ծնրա-
 կայտիս կար և երկրորդ աստուցութիւնը: Տէր դառնալով
 ինքնախոյ, Հոռմը իր անմիջական նկարագրութեան ասկ
 կ'աննէր: Ան ծով ասանդ չունէր՝ նեղուցները, Ամեն պա-
 րագային Հոռմի Միկրոկրականի ծաւառայր կրնար մտնել:
 Ան ծով և խորտակից Միկրոասի: Ան ծովեան պետութեան
 երազիրը: Հոռմը կրնար փակել նեղուցները և Ան ծովի
 շարժը կատարուած կերպիստակաւ մեծ և փոքր քաղաք-
 ները անտեսպէս կը քայքայուէին և կ'աղքատանային:
 Փակուած ու մեկուսացած պիտի վեար նաեւ Պոնտասը:

ԴՅ թ. Միկրոասը ինքը նախադարձակ եղաւ, գրաւեց
 Թիւթանիան: Միւսմամանակ պոնտական զորքերը շարժուե-
 ցան կայսրացոյցիտ: Հոռմէացիք ծանր կորուստներ ունե-
 ցան և պարտուեցան Մաղկեղտի մտ: Քիչ չեալ կիպիլոս
 քաղաքի մտ Միկրոասը պայտութեան մատուցեցաւ Հոռ-
 մէացիներէն: Ան հարկադրուեցաւ նախնից, չքեց զրուած
 երկիրները, պատերազմական թեմ զարնու քան Պոնտասը:
 Ներառկայք արեւելք էր ու զարկիս տաղանկաւոր, բայց
 թնշաքաղց զորավոր՝ Լուկուլլուսիս Քանի մը նախատա-
 մարտներու մէջ ան կը ջուրդէ Միկրոասի: Կը գրուէ

Պնտասը: Միհրդատի ջանքերը Պնտասի չեզոք լինելու վայրեն-
 րու մէջ կռիւները շարունակել՝ իզուր անցան: Այն օրնաւ
 ժամային կացութեան մէջ սգնուիլիս խնդրեց իր որդի՝
 Մաքարիսին: որ Ռաֆորի կտակարարն էր: Պարթեանի-
 րէն, սկիթական թագաւորներէն և Հայոց Տիգրանէն
 Ռայց ոչ ոք անոր սգնուիլիս չկուտաւ: Իր որդին կը բա-
 նակցէր Հոռմէացիներու նետ հօր դէմ: Պարթեաները և
 Մկիթացիք չուզեցին սգնել անոր, սրտիճեան: վաստնաւ:
 Իրեն չուզէին անոր յարթուակներու վրայ: Հայոց թա-
 գաւորը, որ դաշինքով պարտաւորուած չէր անոր սգնու-
 թեան գալու, չեղաք Սևոց: չէր ուզեր Հոռմէացիներու
 նետ պայքարի մտնել: Եւ թիւին Միհրդատ Ռաֆոր
 պարտութիւն կրեց Լուկուլլուսէն Կարիտալի մտեր: ան
 կորսեցաւ իր նրկիքը, գունդ և հազի կրցու վախշի ա-
 րեւելք, իմերիւն մտաւ Հայաստան և խնդրեց Տիգրանէն
 ապաստան: Տիգրանը չուզեց անհամբ հանդիպել անոր,
 մտանելով թէ այդ քանը կրնայ կասկածներ յարուցել Հը-
 ռոռմէացիներու մէջ: Պակեց Միհրդատին իրով հետը, չի
 խորխուսեց անոր հակահոռմէական քաղաքականութիւնը:
 Ռայց անոր այս վարքագիծը շփոկեց իրեն: Հակուլլուսը
 յարթելով Հոռմի ժեմարդան թշնամին՝ Միհրդատին, որու
 չեց յարձակիլ նուս անոր հաւանական թշնամիին՝ Տիգրանի
 վրայ: վերջինս, նիշդ է, շմանակեցեցաւ Միհրդատի նա՝
 Հոռմի դէմ եղած կռիւներուն, բայց մտեր էր անոր կեն-
 սական տարածութեանց շրջանը Միւրիս, դաշտային կր-
 ինիս, հաստաւեր էր Միջերկրականի արեւելուն, զման-
 դակեր էր Միհրդատին՝ տէր դառնալու: Կապողափկիւնային:
 Հայաստանը նոր միայն երեսն կը թերէր իր կարողական
 ուժերը: Տիգրանը անոնց զարդարման համար ստեղծեց
 անհրաժեշտ պայմանները: Քանի մը տաւանակ տարիներ
 յետոյ անոր դէմ ըլլալիք կռիւը ստեղծ դժուար պիտի
 ըլլար: Առտի Լուկուլլուսը կորուզել այժմ իսկ խորտակեց
 հարկական կայսրութիւնը:

ԱՊՊԻՍԿԱԿԱՆԻՊՈՐՏԻՆԻՍԻՍՏԻՊՈՐՆԻՍՏՈՅ. Պնտասկան պո-

տերազմները վերջուցեցին նոքր: Եւ թիւին Լուկուլլուսը
 Տիգրանի մտ ուղարկեց պատախարակ մը՝ Ապպիոս Պլաւ-
 դիոսին՝ պահանջելու համար Միհրդատ Ռաֆորին: վեր-
 ջինս կը մերժէ Հոռմէացիներուն չանձնելու պահանջան
 թագաւորին՝ համարելով այդ կերտարութեան որեւէ զին
 դէմ և իր արժանապատասխան անվայել մէկ գործ: Հոռ-
 մի պատախարակը ունէր նաև մէկ ուրիշ առաջնութիւն՝
 յարաբերութեան մէջ մտնել Տիգրանէն զժգու տարերես-
 նետ և խոստանալ անոնց Հոռմի օժանդակութիւնը: Ապպի-
 սուսը նրկար հանապարհ կտրեց մինչև Հայոց կայսրութեան
 հարաւը տեսակցեցաւ Տիգրանի նետ: Եւ թիւին Հոռմէացի-
 ները երկար պայտարումն նոքր գրաւեցին Պնտասի վեր-
 ջին քաղաքները Հերակլիան և Սինոպը, ապա Ամիոսը:
 Հակուլլուսը Պնտասի նետ վարակեցաւ որպէս նուանուած
 նրկիք՝ նշլլնիստական քաղաքները մտանուցան աների և
 աւարի: Հերակլէս և Ամիոս քաղաքները կրեցեցին: Ամե-
 նէն դաժան ձեւով հասարակեցին ռազմատուգանքը, այս
 քաղաքը արագացաւին նշլլնիստական քաղաքներու ան-
 կումը: Ինչպէս անդանաւորները, պրոկանտուները, այնպէս
 ալ Հոռմի արեւելքը աղարկուայ զարմարները իրենց ըն-
 շաքաղութեամբ, յափշտակութեամբ թույլտուցին անանց
 տնտեսապէս: որու նետեանյով և նշլլնիստական քաղա-
 քակրթութիւնը դիմեց զէպի անկում:

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՐՏ ԼԱՍՏՈՍ ՄԵՅ:

Պնտասի ամբողջական
 գրաւումն նոքր Լուկուլլուսը վերադարձաւ Սիրիս: Նախ-
 կին Պերքամը և զրադուեցաւ տնտեսկան և ընդհանր: Ելէս
 հոռմէական քաղաքներու խնդիրներով: Խնդիրն ուրի էր,
 որ Դուրդանտի համաձայնութիւնն նոքր անդական: ժողո-
 վաւորներ մտանուեր էին անարեկուտի: Անոնցով կը պա-
 հանջուէր վերջին ինք-վեց տարիներու չքանկում տուր-
 քիւր: քանի հազար տարակա ռազմատուգանք: Դուրդա-
 ները վճարեր էին իրենց ունեցուածքը, վաճառեր էին ան-
 յարժ կայուածները և չէին բուարարեր Հոռմի ձեռնկա-
 տին և անոր հարգարուտը գործակատարներուն: Այժմ նր

քեզին ինչպէս, կարուստ և բարձր մշակութի տէր քաղաք-
 ներ կրկնակի պարտքի տակ էին ինկեր- շէին վճարե-
 ամբողջաթեանս իրենց տարրերը, մեծ գումարներ էին
 վերցուցեր սեղանաւորներէն մեծ տոկոսներով որուն տո-
 կաներն անցամ կը դժուարանային վճարել: Ինչպէսուր-
 ներ, ոչ թէ մայր գումարի, այլ տոկոսները գանձելու
 համար կը քոնապրուէին տեղացիներու, քաղաքարեակնե-
 րու տները, հողերը այգիները: Դուրսքներէն կը բռնա-
 ցըրուէին տրձանները, մեծատաղանց նկարիչներու պատ-
 կներն էր, իրենց գեղեցկութիւններէն կը մերկացնէին հա-
 սարակական շէնքերը, տաճարները: Եւստ վայրերու մէջ
 պարտքերու վոխարէն երեխաներուն կը վերցնէին որպէս
 տարուկ: Այս բոլորը կը վոխարէին Հոսմ. այս ձեւով
 Հոսմը կը հարստանար Լուկուան Եւրոպայի բարեկեցիկ
 կեանքը քաղաքայնով և ներքինատկան մշակութի ստեղ-
 ժազ դասն աւ միջնակարգ ոչնչացնելով:

ԼՈՒԿԱՆԵՒԼԱՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ — Լուկան և արիւկան

Յանապետները այլևս անկարող էին տոկայ. սովորելով կը
 շտուէին քողոքի ձայներ: Եւստերը վախեր էին քաղաքնե-
 րէն և գիւղերէն, անանցմէ շատերն ալ գիտուած էին աւ
 կը կուսէին իշխանութեան դէմ: Եւ ի՞նչ բնդհանուր ա-
 պըստամբութեան շնորհիւ մասնակի բժքուտութիւնները,
 պատուար միայն ղեկավարող ղեկավար պահան էր: Գոն
 տուց գրասեան էր Հոսմի կողմէն. իսկ արեւելքի մեծա-
 գոյն ղեկավարն ալ՝ Բիւրդասը՝ տարագրուած: Լուկուայի
 Եսիսիան Հայաստանի վրայ արշաւելը Լուկայ մէջ քրոշ
 բարեկեցութեան կ'ուղղէր մտածել. ան ինտրիկ շէր մաս-
 ներ տեղացիներու մասին. այլ կ'ու գէր, որ արշաւանքէն
 առաջ ռազմականատի թիկունքը հանդիստ ըլլայ և ապա-
 հով: Ան ուրիշից սեղանաւորներուն 12 տոկոսն աւելի
 պահանջէ պարտքերու գիմաց. արգիւնք, որ շվճարուած
 տոկոսներու համար, որ շանխ մայր գումարէն աւելի
 շատ էր, տոկոսներ առնելը: Բրդից, որ տոկոսի գումարը
 աւելի շատ չպիտի ըլլայ քան վերցուցած պարտքի գա-

մայրը: Գարտքերը շվճարելու պարտքային պարտատէրերը
 իրաւունք ունէին բռնադրուելու պարտատիրոջ եկամտուի
 միայն մէկ քառորդը:

Այս բարեկեցութեան շատ լին թեթևացին Փաթր
 Լուկուան Եւրոպայի բնակչութեան կացութիւնը, բայց
 Լուկուայի դէմ Լանցին բարձր կուպարտուները, սեղա-
 տուարները: Աւստ ալ անոր իշխանութեան անկման պատ-
 ճառ դարձան:

ԼՈՒԿԱՆԵՒԼԱՍԻ ԱՐԵՎԵԼԿԱՆՔԸ ԶԵՐԱՍԻՆԸ — Բիւրդ

բարձր էր Լուկուայի պարտատուներու Հայաստան
 արշաւելու: Լուկուայի ան ձերտկոյտի կրաման շտուէր:
 Ղեկիչին անոր արեւելք էր ուղարկել մի միայն Բիւրդաս
 Գոնուցիի ղեկ կոտակու: Բայց Լուկուայի տուած Հոսմի
 համաձայնութեան ալ սկստաւ ռազմական գործողութիւնները
 Հայաստանի դէմ՝ յեռուած իր ներքինութեան վրայ միայն
 և այն մասնութեան, որ յաղթողին ումեկ ինչ կը ներտուի:

ԸՆԹ. ԳԱՐՆԱՆ ԼՈՒԿԱՅԻՍԱՐ ԹՈՂՈՆԵՐՈՎ ԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՄԵԿ

մասը Գոնուսի մէջ, անցու Եփրատը Միւրիսիէն մտները
 և մտաւ Իսիսիս ուղիով (Ա) հազար ղեկուարներով: Անոր
 կ'օգնէր Կուպարուկիոյ թագուորը պարէնով և զորքով:
 Այս թագուորին՝ Լուկուայի Տիգրանը և Բիւրդասը
 հինգ անգամ գոյր էին բրտը կուպարուկիոյն և Հոսմի
 ալ կ'ընց անգամ անոր վերահաստատը էր գանի վրայ:
 Իսիսի բնակիչները ոչ միայն չգիմացնէին Լուկուայիին,
 այլ ամեն կերպ սմանցակեցին անոր և նախանգեցան:
 Իսիսի սմանցութեամբ հայացած չէր և չէր հաշտուեր իր
 անկախութեան կորուստի նեւ: Լուկուայի բնակիչները կը
 մտնէին Կարբեցի Կուսի և Կոնիկ ալ կը բռնէին հարաւարե-
 լելք տանող ուղին. ղեկիչ Տիգրանուկերու: Լուկուայիսը որ-
 չեր էր շարժուիլ Տիգրանուկերու, Հայաստանի նոր մայ-
 րաքաղաքի վրայ: Եթէ չախղէր իր ռազմական ձրադիրը,
 գրաւը Տիգրանուկերու, ան մէկ հարուածով կը բաժնէր
 բուն Հայաստանը կայսրութեան հարստ և ներքինատկան
 մտներէն՝ Միւրիսիէն, Միւրիսիէն Տիգրանի կայսրու:

Թիւնը կը գլուէր. հարուստ կը բաժնուէր հիւսիսէն և լաւ-
կուսացող կ'ունենար նոր դարձակիցներ: Ծոփաց աշխարհէն
Տիգրանի ակունքներով Հոսմէացիք մտնեցան Տիգրանա-
կերտին:

ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԼՍԻՂՍԱՅԻԹԻՒՆՆԵՐԸ -- Լուկուլլոսը զօր-
քերտ անզափոխութիւնը կատարեց շատ արագութեամբ և
մեծ գազանապահութեամբ: Ան Հայաստանին պատերազմ
չէր յայտարարեր: Եւ միայն Հոսմէացիներու Մոփաց աշ-
խարհը մտնելէն ետքն է, որ Տիգրանը իմացաւ Լուկուլլոսի
թափանցումը մասին: Տիգրանը պատրաստ չէր կռուի
համար, ոչ զօրք էր կեդրոնացուցեր հարաւը, ոչ ալ մայ-
րաքաղաքի պարիսպները ամրացուցեր էր: Հոսմէական թա-
նակներու մտանալու մասին խոսողները համարուեցան
կասկածելի, պատժուեցան: Բայց այդ թոյլը իրականու-
թիւն էր: Տիգրանը շուտեց ննարաւոր նախազգուշու-
թիւնները ձեռք առնել: Նախ դատարկեց մայրաքաղաքի
քնակշիւթեան մէկ մասը, ապա Լուկուլլոսի դէմ ուղարկեց
մէկ զօրամաս՝ հրամայելով կանեցնել անոր առաջխաղաց-
քը: Անդ թանակի առաջնորդ նշանակեց Մեդուսան զօրա-
վարին: Տիգրանը՝ մայրաքաղաքի պաշտպանութիւնը շինե-
նեց իր զօրավարներէն (Մեցկուլլոս) և ինքն ալ գիմեց դէ-
պի հիւսիս՝ նախ Հայաստանէն շէտրուելու, ապա ուղի
մական պատրաստութիւններ տեսնելու համար:

Մեծրուամէի զօրագունոր պիսից Լուկուլլոսի դէմ,
բայց կանեցնել անոր առաջխաղացքը չկրցաւ իր (200)
հեծնապետներով: Ինքը և իր թանակը ինկան հերոսաբար
կռուց.յոթ մէջ: Անկէ ետքը Լուկուլլոսի զօրքերը անդ-
րուեցան Տիգրանակերտ: Քաղաքը կը պաշտպանուէր հայ և
սուսը զօրքերով, յայն և կիլիկիացի վարձկաններով: Հոս-
մէացիք վարձեցին մէկ շարձակուամով զբաւել թաղաքը,
բայց անախոք: Կռուի մէջ մտցուցին քանկիչ մեքենա-
ներ, բայց պաշտպան զինուորները վերէն կը թափվին քա-
րիւղ և կ'այրելին մեքենաները: Հոսմէացիք հարկաշարուե-
ցան պաշտակ Տիգրանակերտ: Այս պաշտպանը նպաստա-

ւոր էր Տիգրանին, որ Հայաստանէ մէջ իր քոչոր նիւթական,
մարդկային հարստութիւնը շարժման մէջ էր դրելու: Հնե
ալ կը կազմէր նոր թանակներ, կը պիւնէր, կը վարձեցնէր
և կ'ուղարկէր հարաւ: Ան այս նախ պաշտպաններու մէջ
միայն Միհրդատին հրուսիրեց իր մաս, ընդունեց անոր ար-
քայական պատիւներով: Տիգրանը կ'ըզգար իր ըրած սխա-
լը, այն որ երկու տարի առաջ չէր միջամտեր Հոսմ-պոն-
ուական կռիւներուն: Գուցէ զէպքերը այլ կերպ ընթանա-
ցին: Այժմ ան ինքն է, որ կ'որիք ունէր Միհրդատի գոր-
ծակցութիւնն և ռազմադիպակն խորհուրդներուն: Մոփաց
դարձ թացաբուսութիւններէն ետքը անոնք կ'արշնն միասին
գործել և շարունակել կռիւը Հոսմի դէմ:

Իրազմական խորհրդակցութիւններէն ետքը Միհրդատը
10.000-նոց հաշական աշրուծիւ պրուխն անցած մտաւ
Գոնտոս՝ վերադարձելու, ապաամբեցնելու իր երկիրը:
Իսկ Տիգրանը հայկական թարմ թանակով և իրեն ենթա-
կայ թագաւորներու զօրքերով շարժուեցաւ հարաւ Տիգ-
րանակերտին օգնութեան: ԱՅ թիւին Հայաց թագաւորը
Արածանիի ետխոսով, Մուշի գաւառով կ'ունեցնի Տարսուս և
կը մտնենայ Տիգրանակերտին: Ան կ'ըշտապէր ազատել
մայրաքաղաքը պաշտպանէն, որուն մէջ կը փոխուէին իր
կանուոցը, քանձերը: Ան պիւնէր թէ ինչ Բունդ և Եսեհանք
ներ կրնար ունենալ Տիգրանակերտի գրասուժը իր կայս-
րութեան բախտի համար: Անչաչա Տիգրանի այս միտումը
հասկնալով է, որ Միհրդատը անոր ետեւէն կ'ուղարկէ
Տակուշ: Դորուփորին՝ խորհուրդ տուցաւ, որ Հոսմէացիներու
հետ բաց զայտին մէջ հակառակմամբ յայտ. որովհետեւ
Հոսմէական մարզաւոր, լաւ դիմում թանակը այդպիսի
կռիւներու մէջ անպարտելի էր: Միհրդատի թանակները
զգաքեր էին Հոսմի ուժի գերազանցութիւնը: Անոր գոյքը
թիւով գերազանց էր, բայց անոր մէջ կը պոկուէր կարգ
ու կանոնը, որովհով պակասուող էր, կազմուած էր իսպա-
հեպ, զիտակից չէր իր պիւնին, գործին, իսպաղանցեան,
թաղմաշեզուեան մէկ թանակ էր, որուն չէր նեղաբարձր

մեծ թափառորի ոչ քաղաքական, այ այլ արդարադրաման: Եպատանկներու ևնկէ շատ այ ամարքեր շէր Հայաստանի քա- նակներք, սրանց մէջ մեծ թիւով փարձկաններ կարին: Ի՞նչու շատը իր արդիական փորձը ի նկատի ունէր, երբ խորհարք կատար Տիգրանին թաց դաշտի մէջ անկասա- մարտի շմունկէ Լուկուրքոսին: Բայց Տիգրան ուրիշ մտանդութիւն ունէր, որքան կարելի է շատ արդարադրի մայրաքաղաքը - ուտի և շրանց Ի՞նչու շատը:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐԱԿ ԶԱՆՔԱՆԿԵՐԱԿՑԻ. — Երկու թշնամի թա- նակները անդիպեցուն իրարու մայրաքաղաքի մտերը - այն դաշտախորհի մէջ, որ կը միանան Պարիկանաւն և Բաւաւաստն: Հայերը կուի դաշտ կը նետեն շուրջ 80,000 մայր, իսկ Հռոմէացիներու զորքի թիւը շուրջ 15,000 էր, առանց կաշակեալ զաշակեց թայտարներու զորաքանակ- ներու: Այս դաշակեցներու նկատմամբ Լուկուրքոս հաւա- իարար ունենար 30,000-ուց մէկ զորաքանակ: Դուրսա- մարտը տեղի ունեցաւ 69 թ. Հսկրիկիւ 6 թին Լուկուրքոսը թանակի մէկ մասը թողեր էր Տիգրանակերտը պայարքու- կամար, իսկ մնացած մասով կ'ընդառնէր Հա- յոց թափառորին: Կուի մէջ Տիգրանը կը պարտուի, ա- նոր թանակները ծանր կորուստներ կ'ունենան ու անկա- նան փախուտտի կը դիմեն: Կուի դաշտին կը փախչի և Տիգրանը: Այս պարտութիւնը ծանր նետեանք ունեցաւ Տիգրանի կայսրութեան կամար: Առաջին ներթիւն կը արշա- ուի Տիգրանակերտի թախար: Ծակատամարտին ետքն ալ Հայերը կը դիմարեն Հռոմէացիներուն: Թայց մայրաքա- ղաքի կուսպները այնքա միակամ չէին: Տիգրանակերտի պարտութիւնը թշնմեան և փարձկան գիտարներուն մէջք արդարաւորութեան: աննք կը միանան հռոմէական զորքե- թուն և պայտպանող թանակի հրամանատարը կարկաղոր- ուան կ'ըջայց քաղաքը շուննկէ Լուկուրքոսին: Հռոմի դար- քը մասս քաղաք, աւերեց և ուարեց այն: անոնց միտ- դան թշնմեր, փարձկաններ, շուրջ ոչ կարկական տար- րերը, որնոց հաստատել էր Տիգրանը իր նոր մայրաքա-

ղաքը շէնցնելու կամար: Իշնամիի ծեղքն անցաւ մեծա- քանակ դրամ: Լուկուրքոսը ինչի տուտ, որ թոյները և ուրիշ պայտականները մեկնին իրենց հայրենիքը:

Բայց շատ տեղի ծանր էին Տիգրանի պարտութեան Եսպանական հեռուամեծերը: Տարտանան թնուողթիւնը հա- լուս ինկամ յայտը երկիրները անջուտեցան կարկական կայսրութեան: Թեւիշի նիշը՝ մէկ պարտութեամբ կայսրու- թիւնը վշու դումի ենթարկուեցաւ: Ի՞նչու պատգամը: Կորդուաց աշխարհը, Ի՞նչու ինքն: Ինչու այնքին կիլիկիան թմնուեցան Հայաստանին: Հեղեկեխտական և սեմական աշխարհը այ- չեա կորած էր Տիգրանի կամար: Ի՞նչու Հիւսիային Ի՞ն- չուգետքի Մծրին քաղաքն էր, որ կը գտնուէր Հայերու ծեղքը: Հոս կաւակալ էր Տիգրանի եղբայր Գոռը:

Տիգրանակերտի անկամէն ետքը Լուկուրքոսի թանա- կատեցին կուգան և հաւատարմութիւն ու կպտակութիւն կը յայտենն սեմական աշխարհի, յոյն քաղաքներու պատ- ա իրակները, քնդուպտները, թայտարները, ճիշդ աշխարհ ինչպէս ջրեր էին Տիգրանի անուկայ սասանականներ ա- սաջ: Բայց Լուկուրքոսը դեռ ապակով չէր պայք իրեն: Դակատամարտ մը շունն էր, յայց Տիգրանը իր տրամադ- րութեան տակ ունէր Հայաստանի, Այսրիկիւսի, Բա- րաստանի ումերը, Ի՞նչու այս Եսպանացի մտեր էր Գոռուտ: Հռոմէական զորախոր մտակցեր էր Գարիկեաներու պետու- թեան: Ինչ դիքը պէտք է թունէր Գարիկեաներու կանգնու: Ան կ'երթար Իտալայի ուղիով՝ հայտարիւն և դաշինք Գարիկեաներու նկատ, նոր հակատ չուկաք էր թանար քանի որ եղանը չէ վերջացեր, իսկ կարկական հայցը դեռ յաւաւան չէր:

ՄԻՆՔԱՐԿԱՆԻՆ ԿԱՅՈՒԹԻՆԻՆՁ ԱՐԵՆԵԼԻՑԻ ՄԷՋ, Տիգ- րանակերտի զրաւուժը և Տիգրանի պարտութիւնը շատ ճշիշ և յուսակատ դրամ թիւն տեղմեցին Հայաստանի դե- կալարութեան մէջ: Տիգրանը թնջմիշու և մէկ անդամէն կարանցուց ունի թոյնը, որուն փրայ աշխատելը էր քունն և նիւց տարի: Այդ պայտաններու մէջ անոր յոյս և ոգի

Յերշնչոյք եղաւ Միւրդատ Եւպատորը, որ տնձամբ եկաւ
 Հայոց թուղաւորին միտիւարեցու և յեւարան ըջլալու: Ան-
 նոր խորերդոյ Տիգրանը քանաց Կամաճայնութեան ցալը
 Պարթևներու նետ, որ այնմ պարտութենէն ետքը կրեային
 կարեւար ցարձօն դեր խաղայ արեւելեան ցարձերու մէջ:
 Տիգրանը բանակցեցաւ Հրահատ 11 թղի նետ (70-57) և
 սննդը գինեց շարք մը երկիրնայ, որունք ինքը երթնին բրա-
 նազրուեր էր Պարթևներէն: Միամամանակ Միւրդատը
 ինքը նամակ կը գրէ Հրահատին մեկնաբանելով արեւելքի
 մէջ ստեղծուած կացութիւնը Հռոմի հոն հաստատուելն
 ետքը կը համոզէր սնոր, որ միանար իրենց՝ իրեն և
 Տիգրանին ընդհանար թշնամիի ղէմ, այսպէս անխա-
 ստփելի կ'ըջլայ Պարթևներու ընդհարումները Հռոմի նետ-
 եթէ իրենք պարտուին: Պարթևներու նետ միամամանակ
 կը բանակցէր նաև Լուկուլլոսը յատուկ պատուիրակի մի-
 ջացով: Ան կը փորձէր խանդուելու, երեք արձակեան
 արհաւիրումներու գնակգութիւնը, որ կընայր վտանգաւոր
 ըջլայ իրեն համար: Հրահատը այս աստիճաններու հան-
 դեպ որոշեց շեղուք դիրք բռնել: Ան կը մտածէր թէ պա-
 տերազմը երկու հակառակորդ ուժերու մէջ կը ծառայէ իր
 ուժեղացման: Միև կողմէն Տիգրանը նոյպէս գոն մնաց
 Հրահատի դիրքորոշումէն: Պարթևները իրեն զեմ չեն,
 իրեն թիկունքը ապտեմ է, այս ոչ մեծ յաղթանակ էր
 սնոր համար. այժմ ուն կրնար իր թոյր ուժերը շարել
 Լուկուլլոսի ղէմ: Ան Միւրդատի նետ, կը պատրաստուէր
 նոր պատերազմի: Զինքի ընդանակ բայր մարտիկ գորա-
 հաւտքի ենթարկուեցան, ռազմամթերքի և պարենաւոր-
 ման մեծ պատրաստութիւններ տեսուեցան և կեդրոնացու-
 ջին ապաւոյժ վայրերու մէջ: Միւրդատի նետ եկած և ա-
 սելի ուշ Պատուէն փախած ապաշարիւնը աստիճանաբար
 դէր կը խաղար. անոնք Հայոց բանակը կը վարձեցնէին ու
 կը մուրզէին և կ'ընդարձակէին թշնամիի ռազմամարա-
 թիւնը: Հայոց բանակին որպէս ուսանողները միացած էին
 իրերական, մարտկան զնչերը: Այժմ հայրական բանակը

փոքրացած էր. հարաւի գրաւուած երկիրներու գորակը
 չկային: Փոքրաթիւ ըլլալը զժախտութիւնը չէր, միայն
 թէ ըլլայ ռազմական և վարձուած

ՂԻՒԿՈՒԼՂԻՍԻ ԻՐՇԱԵՐԻՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:— Տիգրանակեր-
 տի գրաւումէն ետքը Լուկուլլոսը մամանակ մը հանգիստ
 տուաւ իր բանակին: Ան կ'ըստուէր որ պարտուած և յու-
 ստիցուած Տիգրանը պատուիրակներ կ'ուղարկէ և խաղա-
 ղութեան աստիճաններ կ'ընէ: Բայց Տիգրանի բանագնաց-
 ւերը չէին երեւար, ուստի Հռոմի ցարգարք որոշեց ար-
 շաւել Հայաստան և պարտողրել Տիգրանին իր պայման-
 ները: 18 թիւի ամսոր ան շարժուեցաւ ղեպի Կիւսիս-
 112 ու զաւտի մէջ ցցաց, որ պարենաւորման գործը կը
 ղգուարանայ. հոնէքը դեռ եղած չէր. միեւնոյն մամանակ
 ան հանդիպեցաւ Հայոց նոր, թարմ բանակներուն, որոնց
 գլուխը կանգնած էին Միւրդատն ու Տիգրանը: Անոնք
 նոր ռազմավարութեան կը նետուէին. հակառակորդի
 դարս շքայ Հռոմի նետ, այլ թալթնէ, մաշի սնոր ու-
 ժերը պարտկանական կոխներու մէջ: Մեծից էր յասկա-
 պէս Հայոց սրուէին, որ կը գործէր թշնամիի թեւերուն
 և թիկունքին արտակարգ արագութեամբ: Միև կողմէն
 ճակատ չկազմելով, շոխաղրելով Հռոմեացիներուն, երկու
 թագաւորները երթնին խոյս կուտային կոխներէն՝ մարդ-
 նելու համար թշնամին երկրի խորքերը: Լուկուլլոսը կը
 ջանար հանդիպիլ Հայոց թագաւորին, ստիպել սնոր պա-
 տերազմը ընդունելու, յուսալով պարտութեան մտտեղ ա-
 նար և հասնիլ Արտոշուտին: Իսկ Տիգրանը, տեղեկանալով
 որ Լուկուլլոսը կ'ուզէր թիւ զնով ոչ որ ըջլայ հասնիլ Այ-
 տաշատին, կը հասնի սնոր ետեւէն և ոյժմեան Կորաքի-
 լիւէի մօտերը կը հանդիպի Լուկուլլոսի բանակին Վերջի-
 նը կը պատրաստուէր անցիլ Արածունիի ոջ սպիւ. Բայց
 Տիգրանը ստիպեց սնոր հակառակորդը ընդունիլ ճոխս ու
 փին: Անոր այրումին ծանր հարուած հասցուց Հռոմեա-
 ցիներուն, ընախնից անոնց բանակի աստիճաններուն
 18 թիւի սեպտեմբերին: Լուկուլլոսի բանակը շնայեամ

կրած կորուստներուն կ'անցնի Արաւածիի աջ ափը և կ'աղցոսի զձագ կ'աւսի՝ Արաւածուս, Ռայց ալսանց Եւր ա- նակնկաւս, Զայք կը կրամարի սոսա՞ կը կ'աւսի, կը պահանջէ վերադառնալ Արիւսգետա: Արիւսգետան ալս ապստամբուս թեան պատճառ ոչ միայն Լաւոստանի շատ խիստ հմեռն էր, որ արցնէ սկսեր էր, ալսեւ սոյն ծանր ու մեծ կու- բուսաներ, որ ունեցեր էր Լուկուլլոսը արշաւանքի սկիզ- բուն և ևնոր զէմ կոխ և ին յալսարարեր Լայց քնաթիւնը, Լայց ցիւղական բնակչութիւնը, որ կը լսէր թշնամիին ցրուած գիւղեր և կ'երկար միանալու Տիգրանի բանու- կին, և ալ զօրքին, որ քարի զանազան կոխներուն մէջ միշտ յաջողակ էր: Լուկուլլոսը վաղուց կարուած էր թի- կանքէն, պարենաւորումը տնկումն էր, ինքը թշնամի երկրի մէջ, իսկ նպատակակէտը նեղուս Արիւս և հիւանդու- թիւնը, տեւական շարուած դրութիւնը՝ թշնամիի տնակըն- կալ յարմակաւնեքը, ցցեցին Լուկուլլոսն քանակի ոգին: Անոնք կը պահանջէին լքել Լայսասանը: Զօրքին միացան և գորավարները: Եղար Լուկուլլոսը կը խնդրէր թիւ մըն ալ սպասել, առաջ շարժուիլ և անոնք թաղը կը վոր- ձաորուին Արաւածուսի մէջ: Իսկ դասայիք մտայնութեամբ վարակուած զօրք ոչինչ լսել չէր ուզեր: Այսպիսի քարու- յայքուած քանակով Լուկուլլոսը ոչինչ ընել չէր կրնար: Կը կրամայն նախանջել: Եւ նոսաւ Արիւսգետ փոխը ոչ զօրքով: Եր վրէժը լուծեց Արիւսն քաղաքէն, որ դեռ Լու- չերու ձեռքն էր և ալ կարողարիլ էր Տիգրանի եղբայրը՝ Կոստ: Արիւսի գրասաւր Լուկուլլոսի վերջին գոյժն էր:

ՆԱՐԻ ԱՐԻՒՆԵՆԻՐ - Լուկուլլոսի նախանջով Տիգրանը և Արիւսգետը քոռնեցին պատերազմը շարունակել: Պոնտոսի մէջ և արշաւանց Լայսասանի մէջ ցրուած Լուկուլլոսն բա- նակներու մնացորդները: Արիւսգետը 8000 զինուորական զլուին տնցած կրկին մտաւ Պոնտոս, ուր անոր մուտքը միայն բաւական եղաւ ապստամբութեան կրակելու տեղա- ցիւնը: Պոնտոսիք աժենուրեք որսաքին Լուկուլլոսին- քան, իսկ Տիգրանը կրկին գրասեց Տիգրանի շուրջ ինկած

պատաները: Լուկուլլոսն մէկ ցունց պայտարանցաւ Փանիի| ղերդի մէջ, Արիւս կողմէն Արաւածուսանի թագաւորը մտաւ: Կարգաւորելու, ալսեց ու կողմնեց այն և Լայս, մայր և պոն- տական ուժերը պիտի միանային: Կարգաւորելու, հիւսիսը Լուկուլլոսը կորուհրու էր Արիւսին: Եւ փորձեց տնցել կարգաւորելու, արքայից թշնամի քանակներու միացումը, թայց զօրքը շեղուեցաւ անոր: Վերջինս կը պահանջէր վերադառնալ Արիւսին: Լուկուլլոս ստիպուեցաւ ոչ միայն կրամարեւ և կ'աւսանի պատերազմը շարունակելն, ալսեւ Արիւսը և Արիւսգետը լքելու: Լուկուլլոսը չկրցաւ ոչինչ ընել պատական իր քանակներու: Կոնար որոնցմէ ՅՈՒՍՏՈՒՍ զինուոր Արիւսգետը ջարդեց միայն մէկ Արիւսի մտերքը՝ մէկ կրկին մէջ: Լուկուլլոսից ալսայիս պարտութիւն չէին տեսեր: Փանի և Կարաւաւարան իվեր: Լայց թագաւորն ալ նոր քանակներով կը պարտասուէր մտնել Արիւսգետը: Այս քաղաքը երեքուստ ցարձեցին Լուկուլլոսի գիրքը: Նոյն իսկ իր գիւնաւորները դասաւորութիւն մը կարգակերպեցին անոր նախկէ, թայց անյաջող: Լուկուլլոսը 68 թ. անկէ տես էր կ'իջիկոյ կարգաւորչութեան թիւնը: 67 թ. ան նեղուեցաւ Արիւսին կարողարեւութիւն: Եւ Կար- նաւորները չէին ներք անոր կարկային քարեւորագունե- ըր, որ կը ստեմանաւորէր տնցիւնը շահագործումը: Անոնք տեւական շարաքերութեան մէջ էին Լուկուլլոսի նախանջումն մեծ տուներու, ձերակայի տնցաւորութեան: Կը գեկուցէին Լուկուլլոսի մտնել, կը միշտընին, որ ան արժաւորան չէաւ: Զիւսի Լուկուլլոսի վերաւորներու, որ ան ապօրինի կերպով և Լայսասանի վրայ շարժակեր, առանց ձերակոյտի համաձայնութեան, ի վերջոյ ձերակոյտը կ'արդէ հանգստանի կունել: արեւելքի մէջ թաւայտ- թեան մամուկը շարաքում թաղը գիւնաւորներու և Լու- կուլլոսի Լուկուլլոսին արեւելքէն ու անոր տեղ նշանակել Պլարիս կոնտրոլին: որ Լուկուլլոսի փոխանորդն էր: Այս- պէն անփոտանակ վերջուցուց Լուկուլլոսը իր քաղաքական և քաղաքական կեանքը, որ ոչնչան մուտն սկսեր էր:

Ան հանդիսացաւ խորտակողը արեւելեան ուժերու, բայց իր յաջմանակներու դափնիները ուրիշներու փութաները պիտի գարդարէին: Ան իրեն զգժ հանեց Հոռմի և Ասիոյ մէջ իշխող թոյր դասերուն, զո՛ր զնաց անոնց սաղարաններուն, բայց և անոնց հետ միասին ան խորտակեց արեւելքի մշակաբանին ռաժերը՝ մեծապէս նպաստեց՝ հեյրենիցմի թուրացման: Էսկազոյրսի յաղթանակներէն այլեւս թան չէր մնացեր 67 թ. Ասիան Եսրէն թանկուած էր ազատամարտիկներու Պոնտոսէն և Հայաստանէն Հոռմէացիները դուրս էին քշուած, կապաղոփիան գրուեր էին Հայերն ու Մասրերը, Միսիանիան կոթակերտ մէջ էր, Ասիան և Ենգուցները վտանգի տակ: Բայց այն թուրք չի անխիստուսիկան էր մտանուած ամբողջ Միջերկրական ծովը, կղզիները, Հոռմի և արեւելքի կողմը խզուեր էր: Հոռմի գոյութեան վտանգ կ'ըսպանուար: Այլ պիտի փրկէր Հոռմի ընկերային-քաղաքական կառոյցը և վերապարձնէր անոր արեւելքը:

Է. ԳԼՈՒԽ

ՊՈՍՊԵՆՈՍ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՍԷՋ

ՆՊՈՒԱԸԼԵՆՆԵՐԻՄ:— Մինչ արեւելքի տիրապետութեան համար կը պայքարէին երկու մեծ ուժեր՝ Միջերկրական ծովում րանեան դաշնակցութիւնը և Հոռմը: Միջերկրական ծովուն վրայ կը կատարուէին բախտորոշ դէպքեր: Ան ինկեր էր ծովանէններու մեղքը: Անոնք կազմուեր էին հասարակաբնան այն խաւերէն, որոնք դժգոհ էին Հոռմէն, անոր ընկերային կազմի խնամքը, իրարացարկ և արևմտաուսած մասն էին: Ազգապարական և ընկերային տեսակէտէն թագմազանութիւն կը ներկայացնէին, հոն ունի էին գտեր Մայանխաչէն մինչև Միջերկրականի արեւելեան ափերը ազրոյ թուր մողովուրդները: Հոռմի խտտութիւն դասակարգային բաժանումը, խոնարհ դասերու հարստահարութիւն, ստրուկներու շարքայ կենտրոն, կպատակ տղգերու հանդէպ նդած արևմտաուսածք, քաղաքներու և գիւղերու տեւական շահագործումը ստեղծեր էին Հոռմէն դժգոհ հակաքաղմութիւն սր: Անոնք է, որ կ'ապաստանէին ծովափնեայ յեանային վայրերը, մեծ ու փոքր կղզիները: փոքր խաճերը կը միանային, կը կազմուեր պուլիւն, մեղք կը մղէին Եսեր, Եսականեր, կը տիրէին արեւելքի և արեւմտաքի մէջ կազարդակցութեան թուր ուղիներուն, գոյութեան թարթները կը գրաւէին: Նրովանէններու շարժումը, առաջին դարու 180-ական թիւերուն, վտանգաւոր ընդթ ստացու Պոմպուի մամուտէն: Ան կ'ըսպանուար ոչ միայն Հոռմի իշխող դուսի տնտեսական անտեղացման, այլև Հոռմի գոյութեան: Նրովանէնները այնքան ուժեղ էին և աշխուս վտանգաւոր Հոռմի իշխանութեան համար, որ անոնց հետ կապեր ստեղծեցին Մայանխաչ մէջ կեդրո-

Պոմպլեոսի նաւաստարժիշկը Նուապուլոսիսը էր Ասիոյ արհիւր՝ Փիւնիկիայէն մինչեւ Եգիպտոսները: Ինքը սնդուս 'Իսպաթիա' տեսակցելու հոսկայրուսի նեա, որը անոր պիտի յանձնէր արեւելքի իշխանութիւնը և բանակի հրամանատարութիւնը: Ինչիցքը անոնց հանդիպումները և յարաբարութիւնները բարեկամական էին, ապա խցուեցան: Պոմպլեոսը կը մեղադրէր անոր պատերազմի անյաջողութեան մէջ, կը շփէր անոր ընչափազատութիւնը: Հոկուսոսը իր ներքին կը մեղադրէր Պոմպլեոսին իշխանատնտեսութեան և քառուղիութեան մէջ: Ի վերջոյ Պոմպլեոսը ընդունեց արհիւրի բանակի հրամանատարութիւնը, Ասիոյ կառավարչութիւնը և խմբաւորեց ու կազմակերպեց իր ուժերը և 60,000-նոց բանակով գնաց Միսրդատ և պատրի գլխի:

ՊԱՐՏԻԱՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳԵՐՐՈՒ. — Հրահատ ԻԻ-րոջ պաներ էր իր շեղաքութիւնը արեւելքի համար մղուող կորիւններու մէջ: Միսրդատի և Տիգրանի առաջարկները անոր շրուարուեցին. մանաւանդ ետեղադրուած միութեան պէմ կը գործէր Նիգրանի քոյրին՝ Տիգրան Փոքրու: Ան ամուսնացած էր Հրահատի ազգկուս նետ: Ան իր աներոյ կը գրէր ոչ թէ դաշնակցի էր նոր նետ, այլ անոր պէմ կուտի դուրս գալու: Ան կը նետապնդէր անը գասնուց Հուրոց գոհին: Պարթեւները համաձայնութեան չեկան Հուրոս նետ հողային դիմումներու խնդրի մէջ: Պոմպլեոսն ալ նոր գործողութիւններու առաջ կանգնած ըլլալով, կ'ազէր Պարթեւներու նետ համաձայնութեան դալ: Իննոր գնապանները Հրահատին կ'առաջարկեն դաշինք կնքել Հոռմի ժողովուրդի նետաւոր հոմարս անուք կը համաձայնին Հրահատին ասոյ Միսրդատը, որու վերաբերմամբ անկեկացութիւններ ունէին նաև Հուրոս: Պարթեւ պետութեան սահմանները պիտի հասնէին միտլեա նիբուս: Ի վերջոյ՝ նոր կուտի նախատ մը շտեղծելու համար Նիգրանն ալ կը համաձայնի Միսրդատի պիտի Պարթեւներու: Բայց Հրահատը չու համարեց Միսրդատը ընդունիլ Պոմպլեոսի ձեռքէն, քան Նիգրանին: Ան կը մտածէր թուցնել արկու կուսոյ կուցներուն

և բունց անոնց անցըր: Ան չէր պատկերացներ, թէ Հոռմը կրնար որ մը իրեն մեծազոյն թշնամին դասնայ: Հոռմը հետու էր, խակ Տիգրանը և Միսրդատը մտա էին և փառնազար: Ի դուր Միսրդատ և պատար կ'ըզգոնչուցնէր անոր, թէ Պոմպլեոսն միանալով ան նախ կ'ազնէ Հուրասուսի կործանման: ապա իրեն՝ Պարթեւներու:

ՊԱՐՏԻԱՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՋ. — Պարթեւներու հետ համաձայնութեան դաշին ետքը (նի թ. Պոմպլեոսը մտաւ Պոնտոս Դանարիս իր զգուշաւոր գործողութիւններուն և դարչի մեծ առաւելութիւններուն՝ ան Միսրդատին ծանր պարտութեան մատնեց Նիկուսիոյ մտերմը՝ Էրկոս գետի ափին: Պոմպլեոսը հարկադրուած եղաւ մէկ պարտութեանէն ետքը թողնել իր հայրենիքը և փոքրաթիւ բանակով փախչել արեւելք: Մեծ պայքարի պիտաւոր հերոսը դուրս կուտար կորիւններէն: Այլևս ուժ չունէր յաղենք էր և ինքը և իր նրկիւն ու մայրաքոյրը: Եւր բանակներ այլևս կուտի դաշու հանել անկարող էր: Կար և աշն, որ անբական ժողովուրդները հրաւթափուեցան անկէ: ան շեղու ազատաւորս: Հոռմեա կան լուքը փոխարինեց Պոնտակաւով, որ աւելի պակաս զգալի չէր քան ասպիւնը: Անալին շրջանին ան իրաք փորձեց ազատագրել Բոնարի խուներուն, արտակներուն, թեւ թեւցնել հարկերը, վերցնել պարտքերը, սակայն Սուրբայի շաղթանակէն ետքը ան հրամարեցու այս բոլորէն: Միսրդատը ընդմիջու հետանալով Պոնտակէն կ'ազէր երթայ իր գաշնակից և քորեակից Տիգրանի մտ, բայց լսելով Հուրոց արքունիքի մէջ տեղի ունեցած զէպերու մասին, փոխեց իր միտքը և կողքիսի վրայով անցաւ Ան Թոփ նիբուս: քին արհիւր՝ Եոն շարունակելու համար իր պայքարը Հոռմի գլխի: Հոռմը արեւելքի մէջ ազատ չունչ ցաւեց, ան պայքարէն պուրս էր հաներ իր մեծազոյն թշնամիին: Պոմպլեոսը ալ մ կրնար իր գլխըր դարձնել Նիգրանի գլխի:

ԳԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ԼԱԿՈՒՆ ԿԱՐՈՒՆԵԹԻ ՄԵՋ. Եւր պահուն Հայաստանը կ'ապրէր ներքին քայքայման շրջան մը: Ինչպէս արեւելեան բոլոր արշուներէնէն մէջ, այն-

պէս ալ Հայոց պայտօնի մէջ անպահաս էին պատարու-
թիւնները, ապստամբութեան ձրագործները Տիգրանի դէմ
դաւադրութիւններ շարունակելու իրեն որդիներն էին, որոնք
ունէին իրենց գործակիցները Հայոց զեկամար դասի՝ ար-
եւաւանդութեան շարքերու մէջ: Անոնց յեմարան կ'ըլլա-
րին նաեւ ստար ուժերը. արքունիքները, որոնց համար
ցանկացի շէր Հայաստանի մեծացումը: Արեւդատի ազգական՝
Կլէոպատրայէն Տիգրանը քանի մը որդիներ անէր. ասանք
զան էին զաքեր զանազան դաւադրութեանց: Տիգրան Փաք-
ըը ամենէն կրտսերն էր. ան թագաւորանքն էր. կ'ուզէր.
որքան կարելի չուտ զանին տիրանայ: Սոց Հայրը շէր
մեծներ, ուստի ինքը՝ որդին կը դառնար դաւադրութեանց
կեդրան: Ան կը յենուէր իր աներոջ՝ Հրանտ III-ի վրայ.
որ Հայաստանի թաւազման համար մեծ նիգիր կ'ընէր:
Անոր համար շատ նպաստաւոր պիտի ըլլար Տիգրանի ան-
կաւոր և անոր որդու զան բարձրանալը:

Այս Տիգրան գրաւուած էր իր կուրսի կոխներով՝
Տիգրան Փաքը ապստամբեցաւ եր դէմ: Բայց հայրը ջար-
դեց որդու ուժերը և որդին փոխաւ պարթևա արքունիքը՝
Տիգրան: Անոր գրգումով Հրանտ III-ը պատերազմ յայ-
տարարեց Հայաստանին: Արեւուքը միտքին պաշարեցին
Արտաշատը, բայց գրաւել չկրցան: Հրանտը իր բանակի
մէկ մասը թողաւ Տիգրան Փաքին, ինքը վերադարձաւ
հարաւ՝ մեծանշաւ Տիգրանը յարմարեցաւ որդու վրայ գրեց
անոր բանակը և իրեն ալ զուրա ըրաւ Հայաստանէն: Տիգ-
րան Քուրը այս անգամ դեռ իր մեծ հոր՝ Արեւդատի
մասն: Այս հանգամանքը կապուած յարուցեց Տիգրանի մէջ՝
մի գուցէ իր դաշնակիցը՝ Պոնտոսի թագաւորը գործակից
և զաւակից է իր որդան: Արեւդատի պարտութիւնէն ետքը
գրեթէ խզեց իր յարաբերութիւնը անոր հետ և զնախանց
անոր դաւախը հարիւր տաղանց կի՞ն ողջ կամ մեռած մէկը
քերէր իրեն: Արեւդատը պարտուած և տարագիր՝ միայն
Հայաստանի հանապարհին իմացաւ այս զեկարգը մասին,
փոխեց իր ուղին, անցաւ հիւսիս: Իսկ Տիգրան Փաքը շու-

յով Պոնտոսի յաղթանակներու մասին և կռակելով, ար-
պարտութեան ենթիւ պիտի հասնի իր հորը՝ անցաւ հոռ-
մէական զարագործի մաս, ալ որդին ճարտիկ հովիտէն
կ'անցնէր Արաքսի հովիտը՝ Արտաշատի վրայ քաղաքու:
Այստեղ ան Պոնտոսին առաջարկեց իր շտապութիւնը
Հայաստանի և իր հոր դէմ կռուելու համար՝ մտածելով,
որ այս միջոցով կ'ըստանայ Հայաստանի զանը:

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՆՔԱՆԻՊՈՒԹԻՒՆԸ. — Տիգրանի համար ստեղծ-
ուեր էր քաջութիւն և ծանր կարգութիւն: Անկ կողմէն անոր
պատմութեան հարաւային ստեղծանքը կ'ապաստակէին Պար.
Անոնց իրենց գերագունց և թուրք ուժերով, միայն կողմէն
պարտուած և տարագրուած էր Հոռմի դէմ պայքարող մե-
ծագուն զէմքը՝ Արեւդատ իւպատորը, որ ասանակեակներ
կ'էր իր զարմակիցը և գործակիցը. երբայց կողմէն
պատակաստե էր արքունիքը. Տիգրան Փաքը իր կուրսու-
կիցներու հետ կը գտնուէր թշուաժիին բանակը, շարտար
կողմէն Հայաստանը անկորով կոխներաւ մէջ կորսուցանցիւ
էր իր քանակը, դաշնակից և մասաւ պատմութիւնները շփո-
ղին, իրաքանչիւրը կը փորձէր իր գաւախը փրկել: Հայոց
զարմուկներուն և զեկամար դասի մէջ ալ զմտնութիւն.
ներ կուրսի Տիգրանի դէմ. ան երկուք ինքուարեց և սպա-
ռեց երկրի նիւթակած աւ զնաւարական ուժերը: Հայոց
արքան իր կեանքի այդ զաման որեւան, գրեթէ միմակ
էր մնացել: Ան կ'ընէ մէկ յուսանաւ քայլ՝ փրկելու հա-
մար աչի ինչ որ կրնար փրկել: Պոնտոսի մաս զեկամա-
նի կ'ուզարկէլ բանակցելու հայտ ինքան համար: Տիգրան
Փաքը ամեն բան կ'ընէ խանգարելու այդ բանակցութիւն.
ները, բայց անբաւոյց: Պոնտոսի համար մեծնաւ էր Հա-
յաստանի հետ խաղաղութեան դաշինք կնքելը և իր գործի
ուժերը իզուր տեղ չապաւել, որ այնքան անկրտեցաւ էր
անոր արիւնջ հակառակներու համար: Հոռմէական բանակները
մտան Արտաշատուն Պաշար. գիժեցին Արտաշատ, ոչ մէկ
տեղ հարկեակն բանակին շանդիւղեցան: Արտաշատէն քիչ
հեռու գտնուական զարքը բանակ գրաւ: Այժմ հասեր էր

ձերանի թագաւորի կենանքի ամենէն ողորդական վայրկեանն: Այլ մէկ միջոց չաւանդուով պատուարեր հաշտութիւն կերտու. ան ինքը անմամբ կը ներկայանայ յաղթորին: Հոսմեական բաւականն էր. անոր ասիակցին իջնէ իջն, պիտաթափուիչ և սպա շարունակէ իր սպիւն: Պոմպէոսի վրանք մտնելով 75 ամեայ Հայոց թագաւորը, արեւելքի կրթնէն կզօր տէրը խոնարհեցաւ յաղթողի առաջ, իր թաղը հրաւ անոր առաջ, իսկ Պոմպէոսը խորտապէս ազդուելով Հայոց թագաւորի այս շարժումէն, ելաւ, արկնց անայ, թագը կրկին դրու անոր գլուխը, նստեցոց իր քովը, իրախառնական խաւքեր բաւա ընկնուած թագաւորին և յարանեց, որ ան ոչ միայն պիտի պանէ Հայաստանի թագը, այլև պիտի ըլլար Հոմերի ժողովրդի գաշնակիցը և բարեկամը: Տիգրան Փոքրը ներկայ կը այս տեսարանին, յայտունը, որ պիտի ստանար իր վարձատրութիւնը, յայտ Պոմպէոսը լքեց անոր և Հայաստանը թողուց իր խկական տիրողը: Այնք Պոմպէոսը ի պատիւ Տիգրանի կազմա կերպեց նաշկերոյթ՝ Տիգրան Փոքրը շնորհարարու:

ԱՄՏԱՆԻ ԳՆԱՆՆԵՐ. 135 թ. Արտաշատի մաս՝ հաւ մէկական թանկատեղի մէջ Տիգրանի և Պոմպէոսի մէջ կնքուեցաւ դաշինք մը, որուն բովանդակութիւնը հետեւեայ կէտերու մէջ կ'ամփոփենք. Ա.) Տիգրանի կարգաւթիւնը վերջ կ'ըստանաւուն Ան կը կորսնցնէր Միւրիան, Արեւելեան կիլիկիան, Փիւնիկն, Կասպայայկիան, Կարդուաց Աշխարհը, Մոփսը: Անոր վերին կոմանտարութիւնը կը վերցառուէր Մորապան Ատրպատականի վրայն: Բ.) Տիգրանը կը պանէր իր ձեռքին Մեծ Հայաստանը, որ ժառանգութիւն կը ստացեր առաջին ներկայացուցչէն՝ Արտաշէտէն: Այդ առիւթի մէջ ապրող ժողովուրդը հայն կը աւհայացած և նայացող ցեղերը: Գ.) Մոփսը Աշխարհը յանձնուելու կը Տիգրան Փոքրին, որ հոր մանէն հաջը պիտի ժառանգէր նաեւ Մեծ Հայքը: Ըստ ոմանց Մոփսը Աշխարհի հետ Տիգրան Փոքրը ստացաւ և կորցուաց Աշխարհը: Ինչ կը վերաբերի գաշնագրի սազմաստեղանքին,

Տիգրանը ստաւ Պոմպէոսին 6.000 տաղանդ, որ այսօրուայ դրամով կ'ընէ աչ պակաս 20 միլիոն քաղի առար, ան յանձն առաւ իրողական ամեն պիտուրի վնասել 30 տրախմ, հարիւրապետներուն հազար տրախմ և պիտուրական տրիբուններուն մէկ ասորանդ:

Տիգրան Փոքրը գոհ չմնաց դէպքերու այսպիսի դասաւարտմէն և քոզքեց Պոմպէոսին, Անը չիւր զրկեց անոր գաշնագրի մէջ յիշուած իրաւունքներէն, Մոփսը յանձնեց Տիգրանին, իսկ Տիգրան Փոքրին աչ արդեց տանել իր նետ Հոմ, որ իր ներկայութեամբ արեւելքէն բերուող թագաւորներու, իշխաններու շարքին՝ ունի նախացնէ յաղթողի մուտքը Հոմ: Չնայած, որ Հրուստ III քոզքեց այս վարձանքի դէմ, բայց Պոմպէոսը պատասխանեց, թէ հայր իր որդու վրայ ունի մեծ իշխանութիւն ունի քան աներկայը իր փեսայի վրայ: Եւ ընդհանրապէս Պոմպէոսի սիրալիք և արտաքնապէս մեղմ վերաբերմանը Տիգրանի հանդէպ՝ կասկածներ արթնցաց պարթեւ արքունիքի մէջ և որը միայն չիմու հասկցաւ, որ Պոմպէոսի իրեն նետ կասպան գաշնագր յոկ մէկ միջոց կը Պարթեւներուն նետացընելու արեւելեան գործերուն միջամտելու: Այսպէս, երբ Պոմպէոսը հասեր էր իր նպատակին, յայտնովին արիչ լեզուով կը խօսէր Հրուստի նետ: Այս կ'երեւայ նաև այն թանկն, որ Պարթեւներու տիրաջր ան կ'անտանէ ասրջայր, իսկ Տիգրանին կը շարունակէ կողել ասրջայրից արքայու: Բազմաթուղանքը Պոմպէոսը ստացաւ լքի, նայնիսկ որչան շափնէ անիչի, ան վստահութեամբ կը վերադարձուէր Տիգրանին, որուն այժմ Պոմպէոսը կը կողելը շէտովը մարդուցի յոտնկամ եւ կազմակից: Պոմպէոսը Հայոց թագաւորին յանձնեց Կարդուաց Աշխարհը և Հրախառնին Միջու պետքէն՝ Մեթրը, որ պիտի հասնէր Հրուստ III իսկ Արտաշէտ իրոր բողոքեց այս կարգադրութեան դէմ, նայնիսկ զարք կնքորոտացոց Միջուպետի սահմաններու վրայ: Երայ Պոմպէոսի միջամտութեամբ համոզամ յանձնուողով մը սահմանային վէճը լուծեց յոզուս Տիգրանի և հայկական

գործերը Կանգնեցան Հիւսիսային Միջնագետքի մէջ. Պոմպիւլոսը կը յենուէր Հայաստանի վրայ, կ'ուզէր ստեղծել հենարանակ Հայաստան Պարթեաներու դէմ: Ան արքայէն թոյլ պիտի չըլլար, որ Կոստանտնուպոլսը չըլլար Հոսոսի դէմ, թայց այնքան ուժեղ, որ Կոստանտնուպոլսը չէր իր և թէ Հոսոսի շահերը արհեստքի մէջ Պարթեաներու դէմ. Հայաստանը թշնամի պետաւ թե՛ն իր հասնուար Կոստանտնուպոլսին և իր վրայ կը վերցնէր ծար ծանր բռն մը ըլլալ: Կոստանտնուպոլսը շահերու շտապագանը արհեստքի մէջ: Կ'ուզէր ստի Հայաստանի համար պատմութեան մէջ Կոստանտնուպոլսը չէր ուժերու մէջ:

ԱՐՄԻՆԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ԿԱՆՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՊԱՆՈՒԹՅԱՆ.

Հայաստանի նորոգը լուծուիլն ծառը Պոմպիւլոսը կ'ենթարկէ Կոստանտնուպոլսը, կը հասնի միջին Կոստանտնուպոլսը մտնելը: Կոստանտնուպոլսը հոսուար Արտաստանի հետ Ան կը մտնէր առեւտրական ուղիի մը տէր դառնալ, որ Պարթեաներու հոգեբն շահերի և Պարթեան իշխանութեանն հետ Կոստանտնուպոլսը չէր ըլլալ: Բայց ծով շնասա և արդ առևտրական գիծն ալ Պոմպիւլոսի մամանակ շտեղծուեցաւ: Ինչ թ. ան պրագուեցաւ Պոմպիւլոսի խնայիրներով: Հոս երկրի կեդրոնական մասերու մէջ ան կը հրահել քանի մը քաղաքներ. ասոնք կը ստրանուին Ալիոս Եփրատի միացնող գիծի վրայ: Երկու քաղաքական միութիւն՝ Պոմպիւլոսը քաղաքացա զոյս թիւն անկենային: Ան գարծու կոստանտնուպոլսը, քոստանտնուպոլսը ասան և մէջ գոտաներու, որոնք գլուխը կանգնեցան Հոսոսին եկան քործը կոստանտնուպոլսը: Կոստանտնուպոլսը և Կոստանտնուպոլսը թագաւորութիւնները զեռ պահեցին իրենց գոյսութիւնը, սակայն իստորին ճեթարկուեցան Հոսոսին ուղարկուած զգիտողներու և կոստանտնուպոլսը: Ապա Կոստանտնուպոլսը գրուեց Դուստային և Արտեանիան կիսիկիտուն և ամբողջ կիսիկիտուն միացուց մէջ Կոստանտնուպոլսը վարչութեան մէջ: Ան թ. Պոմպիւլոսը գրուեցաւ Կոստանտնուպոլսը և Կոստանտնուպոլսը կոստանտնուպոլսը: Նիգրոսի իշխանութեան վրուգումն հոսը Արտեանիան ինկու անիշխանու

Թեան մէջ: Արտեանիան չէր կրնար զանազան վայրերու մէջ կիսիկիտուն սեղանիան իշխանութիւններ, կը կոստանտնուպոլսը հետ առեւտրական քաղաքներուն տէր դառնալու համար: Արտեանիան թիւրքան սեմական աշխարհի ամենէն մեծ քաղաքական ուժը Կոստանտնուպոլսը էր, որ կը փորձէր անուաններ ինչ Կոստանտնուպոլսը դուրս Կոստանտնուպոլսը թիւրքան Արտեանիան մէջ և լուծեց Կոստանտնուպոլսը և սեմական աշխարհի նրաստագ հարցերը: Ան մերժեց Կոստանտնուպոլսը ստեղծեան վերանաստատմը Արտեանիան վրայ և շարտարարեց ան հոստանտնուպոլսը ծանուագ մը՝ որ պիտի կոստանտնուպոլսը Հոսոսի կոստանտնուպոլսը:

Արտեանիան արհեստքը ամբողջութեամբ ճեթարկուեցաւ Հոսոսին: Կոստանտնուպոլսը կը զոյս քոստանտնուպոլսը: Կոստանտնուպոլսը իրմէ առաջ Արտեանիան մէջ գործող կոստանտնուպոլսը կոստանտնուպոլսը: Արտեանիան շտեղծութեան պատուները: Արտեանիան թագաւորութեան արհեստքը. Կոստանտնուպոլսը յաղթեց անոր մեծագոյն ուժերուն: Պոմպիւլոս առանց սեծ հիգիտու իր գլուխը գործարեց յաղթողի վաստագակով: Այնմ Հոսոսի իշխանութիւնը անկի ամուր էր և հրահաւոր, արհեստքի ուժերը անկի պոստանտնուպոլսը և սկարագան: Կար մէկը, որ մտիկ ապագայի մէջ պիտի մրցէր Հոսոսի հետ, պարբն պետութիւնը, որուն հետ մրցից Պոմպիւլոսի ծարագրին մէջ շէր մտնել ալ զորուն և մէկը, որ շարտան ապստամբ գրուեան մէջ էր, պայքարէր էր Կոստանտնուպոլսը: Կոստանտնուպոլսը և Կոստանտնուպոլսը պայքար փտակուեցաւ: Այդ հրահարիսն էր, որու հարցը Արտեանիան Կոստանտնուպոլսը և որով պիտի գրուէր Պոմպիւլոսը:

Կոստանտնուպոլսը և Կոստանտնուպոլսը... Արտեանիան իշխանութեան պայքարը վերջացաւ յաղթանակով. ան տիրացաւ իր անկուստեթեան: Կոստանտնուպոլսը և Կոստանտնուպոլսը չէին հայտուար Պոմպիւլոսի կարուարի հետ և կը գաւազրէին անոր դէմ: Կոստանտնուպոլսը Կոստանտնուպոլսը (135 - 115) կրկութիւնը հասաւ իր քաժի քործը առաջանին: Արտեանիաններու դէմ ան կը յենուէր արհեստքի մէջ ամբողջն հաստատուած Հոսոսի վրայ: Ան

գրաւեց Մամարան, ուր հաստատուած էին հեթանոսային կրօնական սրբաթիւներ և տանար. Հրեաները քանդեցին ամբողջ քաղաքը և հիմնարարցին ստացաւ դասածանի, ուրացողի իմաստ: Սան Հիբկան կրցաւ ստեղծել Պարզատիճի քաղաքական ազատագրումը և հրէութիւնը նորովի հասարակ շեղումից շարժել: որովհետեւ Միւրիան անկարող դանուեցաւ անոր դէմ դառաւ դատու: Բայց եօթնամասնական թուերուն Մեծիկեանները ինկան և Հայոց թագաւոր՝ Նիգրանը կանգնեցաւ Պարզատիճի սահմաններու վրայ: Ինչ թաւանցրա թագաւորն (78 ԲՈ) հանգնեցաւ երկու մասերի առաջ: Ներքի մէջ սկսուել: Եւ քաղաքացիական կռիւ մը երկու կողմերէն: Փարսեցիներու և Սաղարկացիներու մէջ: Իսկ դաւաճ Մեծիկեան անգոր կարգութեան շարժը կը մղուէր պատար- Հայոց քանակները կը տիրէին Հիւսիսային Միջագետքին, կը մտնէրին Միւրիան, ուր Պարզատիճին: Սաղարկացիները դեկավոր՝ ազնուական դասն էին, հակուած էին հեթանոսութիւն. տեղեց ծեղքն էր քահանայական գառը: Ինտը կը վարէին աշխարհիկ քաղաքացիականութիւն և մեծապէս ծախրուած էին հրէութեան քաղաքական վերածնութեան: Իսկական քահանայապետ թագաւորները կը դեկավորէին ազգային քաղաքականութիւնը: Պատրաստ էին համաձայնիչ բոլոր այն ուժերու շեւ, որոնք նրէական պետութեան մասնը շէին ազատմար: Ինտը կուսչած էին կրօնի կին ասանդութիւններուն և այլ սահմանի մէջ ոչ մէկ յառաջդիմութիւն չէին ընէր: Բնականութեամբ՝ Փարսեցիներու կը հետաքրքրէր միայն կրօնը: Ինտը անգրիպոյ էին հայրենիզմի հանդէպ- Ինչ որ կէլ- լեկտատական էր, սուս էր, ասեղի էր անոնց համար, մէր, մէյի էր: Ինտը կը խորասուզուէին գրէնքի, Ի- Գրքի ուսումնասիրութեան մէջ և հանկէ կ'ըստատէին իրենց ինտարցրող կարգերու պատասխանը: Կրօնի մէջ ոչ մէկ գիտում չընէրով անոնք պատրաստ էին շատ բան գիթիլ: Եւ խարհիկ իշխանութեան: Փարսեցիներու ուսմանքի մէջ է, որ նրէական կրօնը այլ շրջանին կը հասնի իր կուտա-

շխուսթեան: Ինտը վարդապետութեան մէջ կը քաղաքանայ Մեսիայի քաղաքարը, որ նրէութեան անշնորու արտադրատութիւն էր: Ինտը կը քարտղէին, թէ շատով քաղաւ է Մեսիան, Փրկիչը, իտէայական թագաւորը: Ինտը ուղարկեցաւ է անայ իր մտղոգրի փրկութեան համար սուրի յուսէն: Ինտը այլ նրէութիւնը պիտի ունենայ մեծ ուն. կուժ, անցնէ սուսապանքի շրջան մը: Գրքի գայ լիցիա մարգարէն, որուն միայն պիտի կեանել Փրկիչը, մարդու սրդին, որ միտմամանկ ժողովի Լուսովի: Էս Էն աշխարհ պիտի գայ շնչեղու հեթանոսներուն և շարագրներուն և վերանաստանդու իտայի քաղաքութիւնը: Զարիքը և Լուսը զնչէն ծաքը Փրկիչը պիտի վերահաստատուէ Երուսաղէմի վայելի մտքը և մեծութիւնը: Ինտը պիտի երկութիւնը պիտի հաստատին Պարզատիճ, պիտի կուտարուի կըրէութեան միտմիւր՝ ազգային հաստատմար: Էս աշխարհի վրայ պիտի իշխէ Լուսովի թագաւորութիւնը, որուն կեցրուքը երեսուցէն է:

Թագաւորական-կրօնական և քաղաքական կրկու հոսանքները կը պատարէին իրարու զէմ, եւր Միւրիան մէջ կրեւայ Տիգրանը: Էս Լիկնանցիա թագաւորն մամանկաւարապէս ազատուի կրցաւ մեծ նաւերներ ուղարկեցով անոր: Բայց ան հայկական որչաւանքէն վերկուեցաւ Հուկուրքի յայնակու: Ինտը միայն շարժուան վրայ: Ինտը շարժող, զի Հիբկան Է ի մամանկ նրէական կարգի յուսման միտմոնց Պարզատը: Ընթ. ան գրուեց Նրուսաղէմը: Հոտ մը իր մեծը հասցաւ միւրիւ երեսուցէմի տանորին: Հոտը կրօնական համար մէկ նոր կարգի սկիզբ կ'ըլլայ այլ զըրուումը: Էն կ'ենթարկուի Հոտի պերտոցին իշխանութեան, բայց կը պատէ իր թագաւոր քահանայապետը: Էն աշխու անկախ չէր, բայց գեոհու անկական նահանգ այլ չէր: Երկար պայքարը, որ հրէութիւնը մղեց էր Մեծիկեաններու զէմ, վերջացաւ Հոտի հովանադրութեամբ: Կ'ըսկրուի հրէութեան ազգային գոյութեան մէկ նոր շրջան, որ մէկ զյուսար պիտի կազմէ արեւելքի մղած ազգարքին՝ արեւմուտքի զէմ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Արամեայ մենք յիշեցու չենք Մերձաւոր Արեւելքի գե-
րաբնորոյ սկզբնադրքն ընկերը . մասն. ազգաստեղծն ոչ աւելանաւ .
թէ ինչք , որունք եւ մասնաւոր չեն մեր ընթերցողներսն եւ .
չայնքն Յատա չեն անոր ընդհանուր պատմագրական պատե-
րաւորութեան : Անարքեր ենք շատ ընդարձակ , անաչափ մտնկ
գրականութեան թեմնն միայն որ ինչ որ մեր սրբաւարութեան
թեմնն որով կայ կամ որ մենք կարեւոր ենք դաստեղծք
նիս թէ ընդարձակեմն . աւելի ինչ որ շատ մեծաւոր ինչան
կամար : Իր բարանչիքն երկրի , ազգի , ազգա պատմական
շքանքն մասին գերբն ընք ենք , յիշեր ենք մէկ կարեւոր
աշխատանք , ազգա առար պարզեց իրազն մ յիշեր ենք որ ինչ
աշխատանքնք . որունք պիտի իրաջնեն առաջինքս Գրա-
կանութեան թիւերը դասարարքն ենք ինչու աւելան կարգով . ուրքեր
ուելի մանրամասն գրականութեան եւ սկզբնադրքն ընկեր
կ'ուզեն շահեակ ինչեց ներքն տակ , կընան գիտեց միայն .
տեղն ընդ որ դասարարքն ած «(I.)»(ը պատմագրական
ուելու ընկերս մասնաւորքի առաջին եւ երկրորդ ընդ
առարներուն . որունք տեղն I. քարեւ ըր Անուս Արեւ-
ելութեան — ընդհանուր անտնքս Մուսիկն դասարար կը գե-
րաբնորք Մերձաւոր Արեւելքի առաւելան ազգերսն . երկր-
բարքը ընդարձակութեան Մենք յիշեր ենք առաւել մեծ մա-
սանք նորադրքն գրականութեանք , որունք մէկ գերաւաստ
կ'ընեն Մերձաւոր Արեւելքի մէկ սեպի տեղն ընդ գերքի
պարզութեանքն եւ անոր պատմութեանն ընդ մեծ կամարս
ու ած ստեղծ թիւ ներքսն :

ՀԱՅԵՐԵՆ

Խ. Սամուկչեան՝ Հին Հայաստանի հուշարձանները, Ա. հաւար, Քարէ Դար, Երևան 1931 թ. : Պատմ. Ա. կազմակերպող Հայաստանի Անգլո-սովետական Տրոյանի Պատմութիւնը, Երբ 3000 6000 թ. Քր. Առաջ, Ղ.Ե. Եղիա Ս. Քառուկի՝ Նախաօրհայրյան Հայաստանը, Երբ Քարային Երջանէն 6000 թ. Քր. Առաջ Պէյրուսի, 1950 : Ի. Գիւղայեան՝ Արտագիծ Հին Հայաստանի Պատմութեան, ռեզումէ տրեմանայ Հանգլա Ա-ժ գրքերը, կր մերարերի Հին Հայաստանի աշխարհագրական պատմականը և ազդեցութեանը : Գ. Ղափանցեան՝ Արարտաի Պատմութիւնը, Պետ. Համալսարանի Հրատարակ. 1940 Երևան : Գ. Գիւղայեան՝ Հայաստանի Պատմութեան Երջանները Ա. մաս միջին 88 էջը : Ետև հարկուք են նաև, «նախկին պատմութիւնները» Ի. Պրոսոպովի՝ Հայ մտայնութի Պատմական Հարցի Ետքը, Տեղեկագիրք Հայ. Ա.Մ.Ի. Գիտութիւններու Ակադեմիայի 1945 N՝ 6 : Պրոսոպովի՝ Հայաստանի Պատմութեան և հուշարձանի Հնարքը Հտարները, 1944 N՝ 3-4 Տեղեկագրի Ա. Լաւրիեան՝ Հայ մտայնութի Պատմութեան Ազդեցութեան Երջանը, Տեղեկագիրք Հ. Ակադեմիայի 1946 N՝ 9 : Ե. Մանուկեան՝ Ֆեոտարիզմը Հին Հայաստանում, 1934 Երևան, Կոյնի Քննական Տեսութիւնը Հայ մտայնութի Պատմութեան, Կատար I- սկիզբէն մինչև, Արշակունիներու Վաստատմը Հայաստանի մէջ, 66 թ. Քր. յետաջ շր. Ք. Արմէ՝ Մեծն Տիգրան 1947, Անտիկութ. Է. Մանուկեան՝ Հայոց Ազգի Պատմութիւնը, I. Կատար, Երևան 1941 :

ԱՆՔԼԵՐԵՆ

Անգլիական նախադրանքներէն շիշներ անկէն կարելուները : Անկէն առաջ պէտք է կարգաւ նախկին երկր գրքերը՝ 1. Hendrik Van Loon - The History of

Mankind - մեր նիւթին կր գիտարերի առաջին 88 էջերը : 2. H. G. Wells - Outline of History, կայ անգլիական և անկրիկեան բազմաթիւ յրատարակութիւններ, մեր նիւթին կր գիտարերի 130-320 էջերը : Hasted - A History of the Early World - Gibbon's Contemp. 1916 թ անկէն Վարտա և ներշնչող աշխատանքներէն մէկը : Այս կրք գրքերը թարգմանուած են նաև Գրանտերէն V. Gibbon's Child - How Man's Insect; (Lindsay's Library) London, 1941 թ. Կոյնի՝ Progress and Archaeology (Lindsay's Library) London 1945, M. Rostovtzeff - A History of the Ancient World, vol I - The Orient and Greece, Oxford 1938, թարգմանի նկարներով : H. H. Hall - The Ancient History of the Near East, 1900 London : J. H. Breasted - A History of Egypt, շուրս արժէքաւոր և նախ յրատարակութիւն, 1934 London : Olsendorf - History of Palestine and Syria, New York, London, 1939 : Sir P. Sykes - A History of Persia, Oxford 1905, Կոյնի - Persia, Oxford 1922 : Sidney Smith - Early History of Assyria, 1928, London : Leon V. King - A History of Sumer-Akkad - Կոյնի - A History of Babylon, London 1923, 1919 :

ՅՐԱՆՈՆԵՐԸ

Անկէն լրիւ և կարաքաւ գործն է Alex. Morel-իըր Histoire de l'Orient երկու Վաստար, նախաջ շրջանէն մինչև Պարսից արտաթեան անկումը : Գիւրքը առաջին մասն է Les Presses Universitaires de France-ի անուարկով Histoire Generale de Les Premières Civilisations առաջին գիրքը Peoples et Civilisations շարքի, Կոյնի յրատարակ յանունի, գործն է թարգմանի նեղինակներու : արժէքաւոր է մերջին 1950 թ յրատարակութիւնը՝ թեղարձակ յարկումներով, Կոյնի գրութիւնով : Leon H. - Histoire d'Orient, Arm-Fayard 1915, Bel. Henzay - Histoire de

l'Asie Antérieure de l'Inde et de la Crète. Նեղիմակի նշանաւոր հաճախէիւ է. Նոյն ճեղճարանու թիւններ կուտայ Քնդն. Արեւելքի պատմութեանը եր աշխարհաները հասցնցն է մինչև երկրորդ հազարամեակի սկիզբը. Jean Capart, G. Contenau — Histoire de l'Orient Ancien. Hachette, 1946. G. Contenau — Manuel d'Archéologie Orientale, երկր հասար. Aug. Picard 1927-1931. Նոյն նեղիմակի, La Civilisation des Hittites et des Méanniens. Ետի. La civilisation d'Assy et de Babylone, երկր ըն ալ Payot-ի նշանաւոր Bibliothéque Historique-ի շարքի մէջ. Ետս արժէքաւոր է արքիւ ներառու թիւն պատմութեանը նշանաւոր շրջանները նաեւ նշանաւոր P. Lévieux Zimmholtz — Les Origines de la Diffusion de la Civilisation. Payot 1949. B. Wiltz — La Question d'Orient dans l'Antiquité, Payot 1942. Raymond Weil — La Phénicie et l'Asie Occidentale. Collect. Armand Colin. 1946. Leon Woolley — Les Sumériens. Payot, 1930. L. Delaporte — Les Hittites. l'Evolution de l'Humanité շարքին. 1936. La Renaissance du luvre — Նոյն նեղիմակի՝ La Mésopotamie. Les Civilisations Babyloniennne et Assyrienne. Նոյն շարքի մէջ 1923. Al. Moret — Le Nil et la Civilisation Egyptienne. Նոյն շարքի մէջ. 1926 թ. Act. Lantz — Israël, Des Origines au Milieu du VIIIe Siècle. Նոյն նեղիմակի. Les Prophètes d'Israel et les Débuts du Judaisme. Նոյն նեղիմակի՝ Le Monde Juif Vers le Temps du Jesus. Երկր գրքերն ալ նոյն հրատարակչականի մէջ. Adontz N. — Histoire d'Arménie. Paris 1946. Արարտու թ պատմութիւնը է եւ հայ ժողովրդի ծագումն սեռ կողմում նարքի ընկալիւմը. R. Grousset — Histoire de l'Arménie. I. Տասոր, Payot 1947. մեր նիւթի համար անձրամէջու է աստիճն նարքիւ էջերը. A. Dupont-Sommer — Les Arméniens, 1949. W. W. Tarn — La civilisation Hittite, 1936. Payot. A. Moret — Iles et Dieux d'Egypte, Librairie Ar. Colin, 1928. A. Moret et G. Daugy — Des

Clims aux Empires. Organisations Social chez les Primitifs et dans l'Orient Ancien. (l'Evolution de l'Humanité) 1923. C. Huart — l'Égypte Antiquie. Elam et Perse Alb. Michel, 1943.

ՌՈՒԾԵՐԷՆ

Ռուստովցիկ Հին Աշխարհի Պատմութիւն, 1924. Պերլին. Այս գրքերը որոշ շահեղանակներով ինքզինութեամբ է անդրերէն եւ հսկայաւոր շահեղանակներով ներառնելով աստիճնաբար մէկ հասար է, անդրերէն երկր. աստ արածու ալ նախարներ. Ա հասարը կը պարտաւի Արեւելքը եւ Եւրասիան. Թ. հասարը Համբ. Ամենին կարեւոր աշխարհաներէն մէկը. Ռանովիչ՝ Համբ. Ամենին կարեւորութեան արեւելահան նախարները. 1949 Մանկուա Էնկնոյրաւ. Պրոտուիսի՝ Արարտու թ Պատմութիւնը եւ Եւրասիաներիւն թիւնը. Հրատ. Հայ Գիտ. Ակադեմիայի 1944, երկուսն Թ. Մանուկեանի՝ Տիգրան Թ. եւ Համբ. Քարդ. Նախբնէն 1943 թ. երկուսն Նոյնի՝ Հայաստանի Առեւտու թի եւ Քարդարները Մասին (V-րդ դարէն Քր. Ա. XV-րդ դար Քր. յետոյ) երկուսն 1930 թ Պրոտ. Գ. Մանուկեան՝ Հայկական Առեւտու թիւնը. Հայերու Մաս, 1940, երկուսն Գ. Խալսրեան՝ Արարտու թի Հայաստանի Պատմութեան, 1910, Մանկուա

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Յրկու իսուք	3-4
Ներածութիւն՝ աշխարհագրական միջավայր	5-15

ՍԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵԳԻՊՏՈՍ

Ա. Աշխարհագրական եւ աղագրական միջավայր	17-26
Բ. Նախնական հասարակական կազմը եւ Թիւիլական միապետութիւն	27-39
Գ. Մեմփիական թագաւորութիւն 1) Պետական կեանք 2) Մշակոյթ	40-63
Դ. Թէբէյեան միապետութիւն 2160-1700	64-72

ՍԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԵՂԵՐԹՅԱՆ ԵՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հնգերթուական ժողովուրդներ	73-85
Բ. Պայքար արեւելքի տիրապետութեան համար. Հիւրսոսնէրու արշաւանքը եւ Եգիպտոսի տիրապետութիւնը 1680-1580	86-92

Պ. Միտանի և Միտանի-եզիպատական մրցութիւնը	93-106
Պ. Հաթնական մեծ պետութիւնը և հաթ եզիպատական մրցութիւնը Մերձաւոր Արևելքի համար	107-121
Կ. Ենթակիտ ժողովուրդներու արշաւանքը և Հաթնոր պետութեան անկումը	122-126
Ձ. Եզիպատական հասարակութիւնը և մշակոյթը Թւրքիան կայսրութեան մասանակ	127-139
Է. Միտանի և հաթ հասարակութիւնն ու մշակոյթը. 1) Միտանի. 2) Հաթ.	140-157

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՓՈՒՔՐ ԱԶԿԵՐՈՒ ՎԵՐԵԼՔԸ

Ա. Փիւնիկէ	158-177
Բ. Փիւնիկեան քաղաքակրթութիւնը	178-185
Գ. Իւրաչի	186-199
Դ. Միտանայ թագաւորութիւն Պատակաւած Իւրաչի	200-217
Ե. Իւրաչիի կրօնը	218-224

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՍԵՄՍԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Ա. Միջագետք	230-235
Բ. 1) Սուսիքներ. 2) Սեմական ժողովուրդներու մասերը	236-246
Գ. Սեմական ժողովուրդները Միջագետքի մէջ. Ակադացիք.	247-257
Դ. Բարեյրնի ստաջիւն թագաւորութիւնը	258-269
Ե. Ասորեական	270-289
Ձ. Բարեյրնի երկրորդ կայսրութիւնը	290-295
Է. Ասորա-բաբելոնական մշակոյթը	296-321

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Ա. Նախնական շրջան	322-334
Բ. Սուրարի, Հայաստանայիբի-	335-354
Գ. Աւարառու	355-369
Դ. Աւարառուի պետութիւնը, հասարակութիւնը, մշակոյթը	370-382

ՄԱՍՆ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Ի Ր Ա Ն

Ա. Իրանական աշխարհ	383-386
Բ. Իրանական պատմութեան մտքական շրջան	387-398

Գ. Իրանի պատմութեան Պարսից շրջան	391-417
Գ. Հասարակութիւնը և պետութիւնը - Պարսից կայսրութեան կազմակերպութիւնը	418-435
Ե. Իրանը	436-443

ՄԱՍՆ ԵՌԹԵՐՈՐԳ

ՀԵԼԼԵՆԻՉՄԸ. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԿ

Ա. Աղեքսանդր Մակեդոնացի. Պարսից կայսրութեան փլուզումը	445-456
Բ. Աղեքսանդրի կայսրութիւնը	457-462
Գ. Աղեքսանդրի յաջորդները. կայսրութեան բաժանումը Հելլենիստական պետութիւններ	463-481
Դ. Հելլենիստական աշխարհի պետութիւնը, հասարակութիւնը և մշակութիւնը	481-494

ՄԱՍՆ ՈՒԹԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա. Նոր ժողովուրդ	495-503
Բ. Հայաստանը Մարտիրոս և Պարսիկներու իշխանութեան տակ	504-510
Գ. Անկերպային կառուցքը	511-515
Դ. Հայաստանը Ալեքեկեաններու իշխանութեան տակ	516-521

ՄԱՍՆ ԻՆՆԵՐՈՐԳ

ՀՌՈՒՐ ԱՐԵՒԵԼԿԻ ՄԵՋ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ա. Հոռմի բաղադրական հոլովոյթը	522-533
Բ. Պոնտոս և Միհրդատ Ապատոս	535-545
Գ. Պարթևները — Իրանի նուաճումը	548-556
Դ. Արտաշեսեան հարստութիւնը և Հայաստանի անկախացումը - Արտաշէս I.	557-564
Ե. Տիգրան Մեծ (171—56)	565-575
Ձ. Հոռմ-հայկական պատերազմ և հայկական կայսրութեան փլուզումը	576-590
Կ. Պոմպէոսը Արեւելքի մէջ	591-603

Պ Ա Ր Տ Է Ձ Ն Ե Մ

1. Եղիպտոսը 3-րդ և 4-րդ հարաւանակներու --	40-41
2. Հիւստանեոս կայսրութիւնը. —	88-89
3. Ալեքսանդր Ք.-ի մամանակակից պետութիւնները. —	100-101
4. Հարակամ և Եղիպտոսեան պետութիւններ. —	110-117
5. Պաղեստին, Փիւնիկե և Իլլիրիա. —	170-177
6. Բիւրաղեմ. —	232-233
7. Ասորեստանի կայսրութիւնը.	276-277
8. Նոր Իսրայէլեան երգանի պետութիւններ. —	296-297
9. Պամակասե Հայաստանի բնախորհրդ. —	324-325
10. Հայաստանը մտաւտական պետութեան մամանակ. —	364-367
11. Դաւեթի կայսրութիւնը. —	412-413
12. Անիակասե կայսրութեան ամբամահաւտելը. —	472-473
13. Հոռմի համապետութիւնը և արեւելք	532-533
14. Տիգրան Մեծի կայսրութիւնը. —	572-573

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. Գիւզալեան

Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի

Ա հատոր

*Հնագոյն շրջաններէն մինչեւ
Տիգրան Մեծի կայսրութեան անկումը*

Տեխ. խմբագրումը՝ Կ. Չալաբյանի, Վ. Դերձյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Տպագրված է Time to Print օպերատիվ տպագրութիւնների սրահում:
ք. Երևան, Խանջյան 15/55

Չափսը՝ 60x84 $\frac{1}{16}$: Տպ. մամուլը՝ 40.25 + 14 էջ ներդիր:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մամուկյան 1

ՆՐԱՏԱՐԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2016
publishing.ysu.am